श्रीकृष्णाय नमः

श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवैश्वानरावतारश्रीमच्छुद्धाद्वैताखण्डब्रह्मवादप्रवर्तक-

श्रीमद्वल्लभाचार्यमहाप्रभुविरचितः

सप्रकाशस्तत्त्वार्थदीपनिबन्धः

(टिप्पणी-आवरणभङ्ग-योजना-सत्स्नेहभाजनैः समलङ्कृतः)

तस्य

द्वितीयं सर्वनिर्णयप्रकरणम्

(विविधपरिशिष्टैः, आङ्ग्ल-गुर्जरानुवादादिभिः समुपबृंहितम्)

तच्च

ओङ्कारजित्तनुषा हरिशङ्करशास्त्रिणा संशोधितम्।

श्रेष्ठिआसनमल्लात्मजयोः नारायणदासजेठानन्दयोः संरक्षितद्रव्यव्यवस्थापकैः

२३६ कालबादेवी रोड, मुम्बई २- इति स्वीयकार्यालयात्

१९९९ वैक्रमीये

प्रकाशितम्।

निर्मञ्छनम् रू. ५-०-०

INTRODUCTION.

TATTVA DIPA NIBANDHA

Part II

This chapter is called "Sarva Niranya". In the first chapter, the problem of Summum Bonum was considered. It was an attempt to explain it metaphysically. There our author discussed the various systems of philosophy that preach the problem of Summum Bonum and expressed his opinion on their validity or invalidity. Here he considers the same problem, from a different point of view.

The ultimate end of every philosophy is attainment of some kind of fruit which is to be achieved, by some means. It is to be resorted to, after one has ascertained the ultimate reality. For this, acquintance with the scriptures is essential.

Thorough understanding of the problem of Moksha requires the knowledge of these four subjects viz. 1 Pramana (proofs) 2 Prameya-knowables 3 means and 4 fruit.

Vallabhacharya first considers the proofs. In the first chapter he has already told that the only proof worth reliable in the matter of God's knowledge is the word-proof. Again he said that by word- 'proof' he meant the Vedas, the Gita, the Brahma Sutras and the Samadhi Bhasha (Bhagvat of Vyas). All that is to be comprehended under the term scripture is considered here i. e. the Vedas, the Smriti, the Puranas, the six subsidiaries of the Vedas and the Upvedas. He endeavours to give correct interpretation of all these scriptures and determines their real worth.

The Vedas comprise of two sections-the Purva Kanda and the Uttar Kanda. The subject of the former is 'sacrifice', that of the latter 'knowledge or Brahman'. The sacrifice according to him is the form of God, like knowledge. Not only sacrifice is God but all its types, accessories and parts are the forms of God. (तत्साधनं

1 तत्त्वार्थ० भा० २

च स हरिः प्रयाजादि कुमादियत्।). There are two principal divisions of the sacrifice-Prakriti Yajnas and the Vikriti Yajnas. The Prakriti Yajnas are known as Nitya Yajnas, also because they are obligatory. The Vikriti Yajnas are called Kamya because they are optional. They are meant for those who desire a certain fruit. Under the term Prakriti we include the Agnihotra, the Darsha and Purnamas, the Pashu, the Chaturmasyas, and the Soma sacrifices. The performer will get Krama Moksha (gradual liberation). If they are performed without accompaniment of knowledge, their fruit is heaven. (ब्रह्मज्ञानाभावे तु पश्चात्मकाद् भगवतः स्वर्गसुखं भवति।). The word heaven is employed in double senses. 1 bliss of the soul and 2 the world of heavan. When the soul is full of the Satva quality it leads to the first kind of heaven (सत्त्वगुणप्रवृद्धावेव तदात्मसुखं भवेत्।). The other kind of heaven viz. heavenly world is obtained by performing the Agnihotra, the Darsha Purnamas and the Jyotistma sacrifices (अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः). The fruit of the Pashu and the Chaturmasyas is not the heavenly world but the inexhaustible merit (अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति।). The Vikriti Yajna is also the form of God. Although these are called Nitya because by them God reveals himeself to the sacrificer. (अपानाधिस्थितोऽपि स्वभिव्यक्तस्वरूपिणः।). Vallabhacharya states that sacrifice being the form of God, it is not antagonistic to the teaching of the Vedas. But Yajna is not the only form of God. The ignorant people would describe God as Karma. This is wrong. Karma, like knowledge is only one aspect of God. But it is not all in all. (भावस्वरूपतः कर्ममात्रं केचिद् वदन्ति हि।). The sacrifice aspect of God is meant for men of certain tempraments. To them knowledge aspect or another form of God will not appeal. Again the sacrifice-form assumes various aspects, according to differences in the kinds and details of the sacrifices. Hence in the Vedas, so many kinds of sacrifices have been enumerated and there have sprung so many schools among the holders of the sacrifice-theory. The cult of sacrifice is separately treated by Jaimini in the Purva Mimansa, and that of knowledge by Badarayan Vyas in the Brahmamimansa. Each one of these Mimansas is complementry of another. None of these two is perfect. Each one sees halftruth.

They are like two halves of one whole. Therefore, it is necessary that both the Mimansa scriptures should be studied, otherwise the *real meaning of the entire Vedas will be misssed* उभयोर्हि परिज्ञाने सर्ववेदार्थनिर्णयः।. Winding up this discussion, Vallabhacharya, put the whole thing beautifully by saying that God's form consists of two limbs–the head-part and the trunk-part. The knowledge is the head-part and the sacrifice is the trunk-part of which the Agnihotra and the Darsha Purnamas *are the hands, the Pashu and* Chaturmasya are the feet and the Soma is the breast. Thus according to Vallabhacharya between the Karma Kanda and the Gnan-Kanda or between the Purva Mimansa of Jaimini and the Uttar Mimansa of Badrayan theie is a harmonious relation. It is a relation such that one cannot subsist without another. Knowledge requires sacrifice and sacrifice requires knowledge, to make it perfect. This is how he expounds the meaning of the Vedas. In verses 1–32, the interpretation of the Vedas is given.

He then proceeds to expound the meaning of the Smritis and their value in approaching the problem started at the beginning of the first chapter.

Verses 33 to 48 constitute the *section on the Smritis*. In these Verses, our author explains the importance of the Smriti Literature. Of the Smritis, he considers the Gita as the leading work. Wherever the word Smriti is used in the Brahmasutras by Badarayan, it is with reference to the Gita. But there are, besides Gita, many *other works* which pass under the *names of the* Smritis such as Manusmriti, Yajnavalkya Smriti, Parashara Smriti etc. The author here explains the term स्मृति as ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं. It is the recollection of the previous conduct of the sages. This remembrance is based upon the experience. *This experience being* manifold, the *remembrance is also manifold.* Hence diverse subjects have been discussed in the Smriti works. The fundamental difference between the Shruti (the Vedas) and the Smritis is that the former is revelation of knowledge which is due to God *Himself.* There are no authors of the Shruti. *The latter also gives* knowledge, but it is based upon the experience of the former sages. Whatever the sages of yore experienced in life is remembered by the

subsequent sages and is put down as rules. So the rules of life etc, which occur in the Smriti works, are all drawn from memory by the subsequent sages, taking for their standard the experience of the former sages. So the Smritis do not possess as much divinity as the Shrutis. The Shruti being self-revelation is the work of God, the Smriti being based upon the experience of the former sages is the work of human beings. So the Smriti cannot take its rank with the Shrutis.

In the body of Smriti literature in all there are four kinds of divergent thoughts—on conduct, the worldly transaction, the social ethics (Nyaya) and the purificatory means. The first enables a man to regulate his activity, the second how to get his maintenance (Jivika), the third how to keep harmonious relation with other members in the society, in which the man lives, and the fourth one how to keep his mind pure under all the evil influences of the worldly life. आचारह्योलोके प्रवृत्तिः प्रकर्षेण स्थितिर्भवति लोकानुसारेण जीविका भवति। न्यायेन व्यवहारः। नित्यानुमेयनैदोक्तेन विशुद्धैव भवति (T. D. 2 P. 34). One might question here that when Dharma is preached both in the Smriti works what is the use of separate literature called the Smritis? The purpose will be served by the Shrutis alone. Because the Shrutis have also taught the same Dharma. For example in the Shrutis, we meet with such injunctions as यथ्वनः 'अपा अधि नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्यात् न विवसनः स्नायात्.' The same injunctions are also met with in the Smritis. The question arises why the same injunctions are repeated in the Smritis? The answer is that the Shruti injunctions are restricted in their scope. They are not meant for all. They are restricted with reference to time and place and also to persons. The Smriti injunctions are meant for all. They are of universal character. Hence their separate treatment is needed. But their chief object is to strengthen further what is taught by the Vedic passages. The truth regarding Dharma is made stronger and firmer, by being supplemented by the Smritis. The Shrutis are like the body and the Smritis like 'Home'. Just as the body gives happiness to the soul, in the same way the sacrifices, austerities, knowledge of Brahman etc give happiness to the soul. Similarly just as the home by giving all comforts to the man, nourishes him, the Dharma taught by the Smritis develops the

soul. In other words both the Shruti and the Smritis are useful for the perfection of life. (देहस्थानीयो वैदिको धर्मः। गृहस्थानीयः स्मार्तः। उभाभ्यां जीवः सुखं नान्यथा।). The teachings of the Smritis on the 16 Sanskaras, the twilight adoration, the Shraddha ceremonies, a Pravrayas and the means of purification are derived from the Vedas. This portion of the Smritis is to be regarded as the Vedic. The teaching on fasts and on going to holy places, according to some, have their origin in the Vedas. But really speaking it is not so. These ideas are not borrowed by the writers of the Smritis from the Puranas, but they are deduced from the conduct of the sages of old days which was recollected afterwards by the writers of the Smritis. The Kalpasutras are dual in character. It has the elements of the Vedas as well as the Smritis. Considered as matter it is the part of the Veda, and as authorship it is the part of the Smriti. The subject of the Kalpa Sutras is the sacrifice, which is the subject of the Purva Kanda of the Veda and as it is the work of a sage, it is the Smriti. The Grihya Sutras do not partake of the character of the Veda. Where a doubt is felt whether a certain sacrifice should be done according to the Vedic injunctions or according to what has been stated in the Grihya sutra, it should be done according to the Vedic injunctions. The Veda is to have its superiority over every other scripture. A Brahman who is ignorant of the Shruti and is guided in the performance of his duties by mere Smriti, is not thought to be a real Brahmin. He is a Brahmin only in name; or a man only with a mask of a Brahmin. How is it that the knowledge of Brahman forms one of the subjects of the Smriti? To this there are two explanations—one is secondary and the other primary. The s condary explanation is that it is introduced in order to simplify the subject of knowledge, treated in the Vedas. As ordinary readers are unable to understand the teaching of the Upanishads, to make it understandable, the subject of knowledge of Brahman is introduced among other things in the Smriti works. This is one explanation. There is another explanation which is primary one and it is that the subject of the knowledge of Brahman has its origin in the Vedas. To this the objection may be raised viz. that as the Smriti, having its

place equal to that of the Veda, is superior to the Puranas, it is impossible that it will borrow anything from the latter. The reply is, the Smritis treat all the Ashramas and their respective duties. These Ashramas are four, the fourth one is the stage of Asceticism. This is meant for the acquisition of knowledge and engaging mind in the meditation of God. So, just as the Smritis describe the duties of other three Asramas, so they describe the duties of the fourth Ashram. These Ashramas are described in the Puranas. Also the Smritis have borrowed these ideas about the Ashrams from the Puranas. If we hold that they are taken from the Upanishadas, then the importance of the Upanishads will be lost because people would satisfy their desire for knowledge by the Smritis and not by the Upanishads. So the conclusion is that the knowledge section of the Smritis is not strictly speaking Vedic. This being so it cannot lead to fruit like the knowledge from the Veda. However it has its utility in its being useful to the knowledge of the Upanishads i. e. It enables one to understand the knowledge of the Upanishds which have been difficult for ordinary readers to understand. That is the only purpose for which it is intended.

The author then proceeds to show the *importance of the Puranas*. Verses 48 to 71 constitute the section called the Puranas. From the very start, our author observes that the Puranas are as much important as the Vedas. The Vedic character of the Puranas is admitted by all the Puranas. The principal subjects of the Puranas are four ends of human *pursuits namely Dharma, Artha, Kama and* Moksha and Bhakti. Each one of these is either Nitya (obligatory) or Kamya (optional) Dharma. Hospitality is the Nitya Dharma and the desire of children is the Kamya Dharma. Storing food, necessary for bare every day maintenance is Nitya artha and the storing it for selfish ends and superfluous enjoyments is Kamya Artha. Intercourse with one's wife, according to the precepts of the scriptures is the Nitya Kama and that with another woman, setting aside the scriptural injunction and the social code is the Kamya Kama Sayujya Moksha is Nitya Moksha and other kinds of Moksha are Kamya. Disinte-

rested devotion, free from all desires is Nitya Bhakti. The devotion whose main object is the achievement of some Moksha or desires is Kamya Bhakti.

If one says that all the eighteen Puranas are the works composed by Vyas, how is it that they hold rank equal to the Veda. To that our author replies that the Puranas exist from eternal time. They existed even prior to the Veda (T. D. 2 V. 48) and Vyas simply collated them and put into writing. Although the Veda and the Puranas take equal rank, there is a difference in their purposes. The Veda is intended for the first three classes, viz. the Brahman, Kshatriya and the Vaishyas, and the Puranas for all the four classes, the fourth class being that of the Shudras.

The differences among these three, are brought out by the statement that the Veda is like a body, the Smriti, like home and the Puranas, like materials. Just as without various materials in the house, the body cannot be maintained in the same way without the teaching of the Puranas, the religious life in accordance with the Veda is not possible. (श्रौतो धर्मो देहस्थानीयः स्मार्तो गृहस्थानीय उपकरणस्थानीयः पौराणिक इति ।). So the Puranas are indispenasible to the thorough understanding of the Veda. Explaining further the importance of the Puranas, our auther says that the Veda and the Smriti are the eyes but the 'Puranas' are the heart of Dhrama. They are called the heart, because they contain the secret of the Veda and because without the Puranas, the Veda cannot be comprehended adequately. If the Vedic knowledge is not supplemented by the knowledge of the Puranas, the state of complete knowledge will not be achieved. Despite it, ignorance is sure to remain (तद्ज्ञाने सर्वं मौढ्यं). Also the underlying motive of the Veda can be grasped only by the help of the Puranas. So the use of the Puranas lies in revealing the motive of the Veda. (वेदे यज्ञादय उपाख्यानामभिप्राय- ज्ञानपुराणादेव कदाचित् कर्तव्य कदाचिन्न कर्तव्यम् भावस्य ज्ञानं पुराणात् ।).

Puranas are 18 in all. These divisions are made in accordance with the three gunas viz. Tamas, Rajas and Sattra. At different periods

of creations creatures with special qualities were created. Each period is called a Kalpa. Each Kalpa is known after the gunas of Prakriti. The Deity of the Tamas Kalpa who created the universe is Shiva, of the Rajas Kalpa, is Brahma and of the Sattvik Kalpa is Vishnu. The Matsya, the Kaurma, the Lainga, the Shaiva the Skand and the Agni Puranas are called Tamas Puranas. The Vishnu, the Narada, the Bhagvat, the Garuda, the Padma, the Vaivarta, the Markandeya, the Bhavishya, the Vaman and the Brahma Puranas are the Rajas Puranas. The Tamas Puranas glorify Shiva as the Supreme Deity, the Sattvik Vishnu and the Rajas Brahma. These three deities really speaking are the forms of Krishna the Supreme Lord. At present there are three kinds of soul, some in whom Tamas is predominant, some in whom Rajas and some in whom sattva. To satisfy their desire of knowledge of these three kinds of souls three kinds of the Puranas are *composed so that* each type of man, may learn something and benefit himself, in his religionus life (इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते।) The ultimate end however of the Puranas is to enable men to secure Mokasha. It is meant for persons of both the sexes, of all the classes, irrespective of their caste, creed and colour, living in any country, not only for human creatures but also for the non-human creatures. Of all the Puranas, the Bhagvat Purana is the greatest. *Its chief end is to make men resort to* devotion as a means of attaining God. The soul of Vyas was not satisfied with what he wrote in the Gita. He therefore wrote the Bhagvat.

Although Bhagvat is one with the Veda, Vyas has not asserted its oneness with the Veda; because it differs from the Veda in one respect namely that the Veda is intended for the twice-born castes and this is for all the castes. To make Moksha accessible to all, the compiliation of the Bhagvat was deemed necessary. (सर्वमुक्तिनिष्पत्त्यर्थं वेदवत्तस्य नोक्तवान्।). The Veda teaches the fruit of work done in accordance with the Vedic injunctions. The man desiring a particular fruit must shape his conduct, in conformity with the dictates of the Vedas. He can not ignore those dictates and expect the fruit. (वेदार्थानुष्ठाने सिद्धे वेदः-सफलो भवति न तु स्वार्थानुष्ठानं संपादयितुं-शक्तः।).

This being so, the Veda is powerless in purifying the man whose religious conduct is impure. But the Bhagvata is capable of purifying even such persons. In this respect, the Bhagvata differs from the Veda. Further it is stated that even its mere study leads to the fruit of Moksha (अभ्यासमार्गेणैव तदर्थानुष्ठानाभावेऽपि लोकः मुच्यते ।). Our author here warns the readers that the Bhagvata must not be, under any circumstances, used as a means for procuring maintenance. Rather than using the Bhagvata as a means of livelihood, the man suffering from the pinches of dire poverty should welcome death. (वृत्त्यर्थमुपायो न कर्तव्यः).

The fruit of any work depends upon the six factors viz time, place, material, doer, spell (Mantra), and the work itself. If these six means are pure, unsoiled by any extraneous influences, the desired fruit will be obtained. But if all these or any one of these is impure, then, there will be a hitch in the attainment of the desired fruit. In this Kali age, it is not possible to find all these factors in their pure state. This being so, the performance of the Vedic rituals i. e. the Dharma as preached by the Veda cannot help one to get the fruit. The Dharma, preached by the Bhagvata, being independent of the above factors is the only possible one worth resorting to. (कालादयः षट् शुद्धा फलं साधयन्ति ते कथमपि न शुद्धा भवन्ति । वेदार्थश्च कालादिसाधनापेक्षः. भागवतार्थस्तु न तानपेक्षते नित्यत्वात् सर्वाधिकारत्वात्सुलभत्वाच्च ।).

Now our author proceeds to consider the values of other works of religious literature such as the six auxiliaries of the Vedas, the sub-Vedas, poetical compositions like Ramayan and others. The six auxiliaries of the Veda are Shiksha (Science of Phonetics), Kalpa (Science of the Rituals), Chhanda (Science of Prosody), Nirukta (Science of Etymology and the interpretation of the Vedic deities etc), Jyotish (Astronomy), Vyakarana (Grammar of). These scientific treatises are meant to preserve the strength and solidarity of the Veda. This is achieved in three ways, by preserving its form, its spirit, and its ceremonial part. The form of the Vedas is preserved by the Shiksha and the Chhanda, the spirit by the Nirukta and the Vyakarana and the ceremonial part by the Jyotish and the Kalpa. The Vedic language and the Vedic metres differ from the post-Vedic language and the post-Vedic metres.

There is definiteness and finality in them, which is not to be disturbed or violated by any alterations or amendments introduced in them. If the words like भद्र कर्णेभि occur there, they must not be changed into भद्रकर्णै, although the latter form is more grammatical according to the post-Vedic rules of languages. Whatever the form of the language of the Veda is, it should be allowed to remain there as untouched. Shiksha has come into existence for this very purpose. The Chhanda also preserves the external form of the Veda, by fixing for ever the rules of prosody. Similarly, the Nirukta and the Kalpa are attempts to preserve the meaning of the Veda in tact. Thus, each of these auxiliaries has a specific purpose to serve. Nighantu which is merely a collection of the Vedic words is not looked upon as an auxiliary of the Veda, but the Nirukta is an auxiliary because it gives etymological explanation of each important word. Without Nirukta, many passages of the Veda would have remained obscure and unintelligible even to the scholars. All these auxiliaries serve their respective purposes individually as well as collectively. Their chief end is to enable the readers to understand the meaning of the Veda.

The AyurVeda, (Science of Medicine) Dhanus Veda, (Science of Missiles) Gandharva Veda (Science of Music) and the Sthapatya (Science of Architecture) are called secondary Vedas. The first is connected with the Rig, the second with the Yajus, the third with the Saman, and the fourth with the Atharva. The object of the first is to teach man the duty of preserving health, without which the practice of Dharma is not possible. The second teaches him how to protect himself and the society against the onslaughts of any aggressors. The third enables him to chase away sorrow and gloom etc by means of music. The fourth has its practical utility in the performance of the sacrificial ceremony. Similarly all the 18 sciences that are extant are intended as aids to the performance of religious duty. The Arthashastra (Science of Economics) shows the ways of producing and distributing wealth in the society. This wealth is ultimately to be used for religious duty. The Kamshastra (Science of Love) of Vatsyayana, which treats of love, has for its ultimate object, the achievement of the happiness of Moksha.

(यथामिथुनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति) All the poetical and dramatic compositions which treat of love are to be included as parts of the Kamshastra. They yield as their fruit, fame in this world or heaven and not the Moksha. There is, however, an exception in the case of Ramayan. It is composed with the sole object of making men religious. Hence, it takes its rank not with the ordinary Kavyas but with the Puranas which hold place analogous to that of the Vedas in the body of the Hindu Religious Literature. It is not like a Kavya of Kalidas and other poets, who write simply to give pleasure and not to convey any religious teaching. Hence they are to be differentiated from other *Kavyas.* ('वाल्मीकिः सांप्रतं किल समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ।').

As for the Samkhya, Nyaya, and the Vaisheshika systems they are intended to lead astray the mind of those men who by their nature *are not religious. So they are not to be accepted as authoritative.* (अन्यानि कणादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येव अतस्तन्नादरणीयम् ।).

Thus *our author in v. 1 to 83, discussed fully the question* of Pramana. By Pramāna he means the word-proof. It is a very wide term. Under it, he includes the Veda, Smritis, Puranas, the six auxiliaries, and the secondary Vedas, the Arthashastra, the Kamashastra and the poetical works like Ramayan—the object of all these is to teach Dharma *to men.* That is, *those works* whose object is to preach Dharma are included under 'proofs'. They are means to understand the Reality of the Universe. Next, he considers the question of Prameya i. e. objects of knowledge, knowable entities. Answering summarily the question about Prameya, he says that the only knowable entity is God. He is both possessed of qualities and destitute of qualities. He is Purusha as well as Prakriti with its three attributes viz. Sattva, Rajas and Tamas. He becomes manifest as Dharma as well as sixfold conditions such as origination, existence, growth etc. marking the various stages, through *which an object passes* during its appearance in the physical world. Vallabhacharya describes God in three aspects, as the original form, as cause, and as effects.

God as cause of the Universe has 28 sub-forms. They emanate from Him at His sweet will. The Chit and Ananad constituents of

There is definiteness and finality in them, which is not to be disturbed or violated by any alterations or amendments introduced in them. If the words like भद्र. कर्णेभिः occur there, they must not be changed into भद्रकर्णैं, although *the latter form is more grammatical according to the post-Vedic rules of languages.* Whatever the form of the language of the Veda is, it should be allowed to remain there as untouched. 'Shiksha' has come into existence for this very purpose. The Chhanda also preserves the external form of the Veda, by fixing for ever the rules of prosody. Similarly, the Nirukta and the Kalpa are attempts to preserve the meaning of the Veda in tact. Thus, each of these auxiliaries has a specific purpose to serve. Nighantu which is merely a collection of the Vedic words is not looked upon as an auxiliary of the Veda, but the Nirukta is an auxiliary because it gives etymological explanation of each important word. Without Nirukta, many passages of the Veda would have remained obscure and unintelligible even to the scholars. All these auxiliaries serve their respective purposes individually as well as collectively. Their chief end is to enable the readers to understand the meaning of the Veda.

The AyurVeda, (Science of Medicine) Dhanus Veda, (Science of Missiles) Gandharva Veda (Science of Music) and the Sthapatya (Science of Architecture) are called secondary Vedas. The first is connected with the Rig, the second with the Yajus, the third with the Saman, and the fourth with the Atharva. The object of the first is to teach man the duty of preserving health, without which the practice of Dharma is not possible. The second teaches him how to protect himself and the society against the onslaughts of any aggressors. The third enables him to chase away sorrow and gloom etc by means of music. The fourth has its practical utility in the performance of the sacrificial ceremony. Similarly all the 18 sciences that are extant are intended as aids to the performance of religious duty. The Arthashastra (Science of Economics) shows the ways of producing and distributing wealth in the society. This wealth is ultimately to be used for religious duty. The Kamshastra (Science of Love) of Vatsyayana, which treats of love, has for its ultimate object, the achievement of the happiness of Moksha.

(यथामिथुनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति). All the poetical and dramatic compositions which treat of love are to be included as parts of the Kamshastra. They yield as their fruit, fame in this world or heaven and not the Moksha. There is, however, an exception in the case of Ramayan. It is composed with the sole object of making men religious. Hence, it takes its rank not with the ordinary Kavyas but with the Puranas which hold place analogous to that of the Vedas in the body of the Hindu Religious Literature. *It is not like a Kavya* of Kalidas and other poets, who write simply to give pleasure and not to convey any religious teaching. Hence they are to be differentiated from other Kavyas. ('वाल्मीकिः सांप्रतं किल समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत्।).

As for the Samkhya, Nyaya, and the Vaisheshika systems they are intended to lead astray the mind of those men who by their nature *are not religious. So they are not to be accepted as authoritative.* (अन्यानि कणादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येव अतस्तन्नादरणीयम्।).

Thus our author in v. 1 to 83, discussed fully the question of Pramana. By Pramāna he means the word-proof. It is a very wide term. Under it, he includes the Veda, Smritis, Puranas, the six auxiliaries, and the secondary Vedas, the Arthashastra, the Kamashastra and the poetical works like Ramayan-the object of all these is to teach Dharma to men. That is, those works whose object is to preach Dharma are included under 'proofs'. They are means to understand the Reality of the Universe. Next, he considers the question of Prameya i. e. objects of knowledge, knowable entities. Answering summarily the question about Prameya, he says that the only knowable entity is God. He is both possessed of *qualities and* destitute of qualities. He is Purusha as well as Prakriti with its three attributes viz. Sattva, Rajas and Tamas. He becomes manifest as Dharma as well as sixfold conditions such as origination, existence, growth etc. marking the various stages, through which an *object* passes during its appearance in the physical world. Vallabhacharya describes God in three aspects, as the original form, as cause, and as effect.

God as cause of the Universe has [illegible] sub-forms. They [illegible] from Him at His sweet will. The Chit and Anand [illegible]

Brahman have no Causal power, only the Sat,-part has it. These 28 sub-forms which become the cause of the universe are *Prakriti, Purusha, Mahat, Ahamkar, five Tanmatras, five functional organs, five organs of knowledge, five elements, mind and three attributes of Prakriti.* The souls are manifestation of the Chit form, and the inner souls, of the Anand part of Brahman.

The original form (स्वरूप) of God is known as Sacrifice, Knowledge (Brahman) or Bliss (Krishna.) The first is described in the Purva Kanda of the Veda, the second in the Uttar Kanda and the third in The Gita and The Bhagvata. Those wishing to get detailed knowledge about these forms of God should read those works.

Of the 28 Tattvas which are mentioned as the causal forms of God, first twenty five are mentioned in the 3rd book of the Bhagvata and the last three in the Gita. Some persons would suggest that Akshara, Kali (time), Karma (work) and Svabhava (nature) should be included in the list of the causal forms, but our author does not include them in the list for reasons given in व 101-119. They constitute the form aspect of God and not the causal aspect Thay are inherent in the Ananada-the Akshara being inherent in the Ananda and Kala, Karma and Svabhava (nature) in the Akshara.

The Karya forms are of two kinds-Samashti (universal) and Vyashti (individual). Again there are three kinds of the Karya Form-Ādhibhautik (Physical), Ādhyātmik (spiritual), and Ādhidaivika (transcendental).

The universe *is a physical effect, the souls spiritual and the* Akshara Brahman (the inner soul), *transcendental effect.* All these different effects have come out from the cause, Brahman. It is Brahman that becomes manifest as so many effects. So one must not consider them as separate from Brahman. The three diverse forms of God viz. The Antaryamin, the Akshara and Krishna are ultimately one. God assumes these forms by His will. They can be compared with the charioteer, the owner of the chariot and the occupant of a chariot respectively. These separate forms are meant for specific functions.

Each form can do a limited function. (यथा सारथी रथी तदन्त स्थितश्च तथान्तर्याम्यक्षरं कृष्णः । एव सति पुरुषोत्तमत्वेन सर्वत्र दर्शनं भवति । परं ब्रह्मैव त्रिप्रकारेण वर्तत इति त्रयो भेदास्त्रयाणां प्रत्येकं बहून्भेदानाह ।). Having described Brahman thus in three capacities viz as स्वरूप, कारण and कार्य, the author establishes that all these forms being the manifestations of God, ultimately God alone becomes an object of cognition. Here the question arises, if all these forms are manifestations of God, how is it that they are subject to the states of origination, existence, growth, development, decline and dissolution? The simple answer is that they are subject to the Will of God. These changes of states are caused by the Will of God; therefore, they are to be looked upon as the phases of God's Will or His form. If it is said that these changes of origination and dissolution do not, in fact, exist separately but inhere in God, then the objects jar etc. being existent in God, will not need any effort to bring them out. Those who entertain such an opinion believe that these objects have got their existence and also their dissolution. This being the case, the organs of function, through which activity is resorted to by men, and the organs of cognition by which they endeavour to get the knowledge of the external objects such as jar etc, will be of no use. To this our author answers that there is no room for such doubts in the case of God. When we think of objects, existing apart from God, the doubts may have their justification. In fact, the Veda does not say that the objects like jar etc. are produced and are destroyed. But it says that they are revealed from and absorbed in God. In fact, they are not subject to the states of origination and dissolution. It is when we think of them in terms of their being separate from God that the notions of *origination* and *dissolution* arise in our mind. But when they are considered in relation to God and as parts of God, these notions cannot arise. The Mayavadins believe that the jar etc are subject to these states. If we endorse their opinion then the activity and knowledge which are expressed through the various senses are also subject to these. In that case they will not yield their fruits. The author replies that the position taken by the Mayavadins is not tenable. He considers the question whether, as stated by the Mayavadins,

the jar etc are subject to the states origination and dissolution or not. If it can be established that they are not so, then other questions arising out of it relating to the originations and dissolutions of activity and knowledge also will be automatically answered. With this object in view, the author undertakes the refutation of what has been urged by the Mayavadins in v. 136.

Vallabhacharya enumerates two types of knowledge. 1 The Nitya & 2 the Karya. The Nitya is that which is imparted by the Veda. The Karya is that which is due to the intelligence of men, and by which he is guided in all his worldly pursuits. It is acquired by the mind through the senses which before revealing *the object to be cognised come into contact with it. According to* our author, this revealed knowledge also partakes of the nature of God. (सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं वदता सिद्धान्तिनाऽपि जन्यज्ञानस्य भगवद्रूपताङ्गीकरणाच्च।). Mayavadins, however, accept only the Nitya type of knowledge. The Karya type is nothing but a reflection of the Nitya knowledge in the intelligence of men. According to them, absolute Brahman alone is eternal knowledge. The reflection of this eternal knowledge i. e. Absolute Brahman *in the intelligence of men is called Karya knowledge.* So, what is known as 'Karya knowledge' is nothing but a *reflection.* It has therefore nothing to do with origination and destruction. It does not originate but seems or appears there. Our author answers the Mayavadins by saying that if they believe Chit-knowledge as eternal, then they must believe the Sat, and Anand also to be so; because Sat, Chit and Anand-all are the parts of God. If Chit *constitutes the form* of Brahman, Sat and Anand also constitute the form of Brahman. So all the three must be supposed eternal and not only the knowledge-part. Moreover, it is not right to suppose that the worldly knowledge is the reflection of the eternal knowledge. The eternal knowledge, according to the Mayavadins, is formless, and as such it cannot be reflected. It is the law of reflection that only objects that have forms are *capable of* being reflected. Another flaw in the theory of the Mayavadins is that as intelligence in which the eternal knowledge is supposed to be reflected is not pure, reflection is not

possible. The postulate of the Mayavadins viz. the reflection of Brahman in nescience is the human soul and that in intelligence, the worldly (Karya) knowledge is utterly irrational; because both nescience and intelligence are not deemed to be pure by them and unless they are pure, reflection is not possible. We all know that if the mirror is not pure, the object cannot throw its reflection in it. This reflection-theory about worldly knowledge is refuted in v. 136,

न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचन । अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कदाचन ॥

(In this connection read the learned commentary Avaranbhanga on p. 102 for further reasonings on this question). Again if the reflection theory is accepted, then, Brahman being present in all the souls and all the material objects, in the former as the reflection in nescience, in the latter as reflection in intelligence—the distinctions between the souls and the objects will not exist. All the souls being omniscient like Brahman, no efforts are necessary for the knowledge of those objects. This proves the futility of the organs of cognition and consequently of the organs of function. Our author, therefore, says that the worldy (Karya) knowledge is not a reflection and therefore it is not false. It is as real as the eternal knowledge. It is intended for revealing the nature of worldly objects. It is different from the other i. e. eternal knowledge. It is to be acquired through such means as grammar & lexicon etc. When any object is seen, it leaves a certain impression upon a man's mind. This impression takes the colour of any of the three qualities viz Satva, Rajas and Tamas. As is the quality, so is the impression. This impression received in the mind, after the object is perceived, may reveal the exact nature of the object in the intelligence in accordance with the predominance of any one of the above three qualities. In short, all objects are perceived ultimately through the glasses of the qualities. It is these qualities that are create distinctions. The objects themselves however are free from distinctions. The souls that receive impression or knowledge are brought under the influence of these qualities; so the real channel of the knowledge of the soul is the qualities. And what are these qualities ultimately? They have emanated from God. Viewed in this light, the worldly knowledge

is not false. What applies to knowledge, applies also to the experience of the happiness and misery in the world. In short, Vallabhacharya's theory is that everything is Brahma. This is summarised in the following words of his Prakasha on v. 141:—

तत्तदाकारस्वरूपेण घटपटाद्याकारेण यस्मिन्देशे येन प्रकारेण येन साधनेन यथाविर्भावेच्छा तथा सर्वं संपाद्याविर्भवतीत्यर्थः तत्र निदर्शनमाह—मृदि घटादयो यावंतो भविष्यंति ते सर्वे कारणत्वेन वर्तन्त इत्यंगीकर्तव्यम्। अन्यथा ततः प्रादुर्भावो नोपपद्येत तथा सामर्थ्यं भगवत्त्वेन संगच्छते अतो मृदादिकं भगवद्रूपमेव। घटादिकार्यं च तत्रैव लीनं तिष्ठति। तदपि भगवद्रूपं प्रपञ्चस्थानीयम्.

In this passage, he clearly states that the object 'jar' which is the effect and the clay out of which it is produced are both the forms of God. So the jars etc. are not subject to the states of origination and dissolution. Origination means the manifestation of God's power in a certain form and dissolution means the state of absorption of that form into Brahman. All the effects like jars etc. are latent in the cause. If the effect is not present in the cause, then effect cannot emanate. Because the tree is present in the seed, the tree emanates out of it. If it were not present there, then, the tree would not have sprung at all. So we must suppose the presence of the tree i. e. effect in the seed i. e. the cause. So long the effect is latent the form object does not become manifest. When it is made manifest, we cognise it as an effect and not as a cause. Otherwise the effect and the cause are one. Only by its latency or patency, we know it as a cause or as an effect. Cause is the state minus patency of effect. So long the jar was latent in clay, we did not perceive the jar, we only knew its cause 'clay'. When the jar-form has been fully manifested, we know it as a jar. Similarly, when the effect is drawn back into the cause, we cease to have separate knowledge of the effect. It is only after manifestation and before its disappearance that we see the jar as distinct from the cause. But in fact it is not distinct. The cause does still persist in the effect. When we say 'The jar is destroyed' or 'It is not produced', we refer to the acts of destruction or of non-production of the jar which has its existence as the धर्मी, otherwise one should use only the word 'destroyed' and not the sentence the jar is destroyed'. That means the quality 'destruction' is linked

universe does not require these helps. God alone creates this, by assuming himself for that purpose *the form of Jiva or Asanya.* (आसन्यरूपो भगवानासन्यपक्षहेतुः ।). The human speech which consists of sentences, words and letters, is the manifestation of God's Word-form. The sentences, words and letters are the different names given to the word-form of God.[1] (वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम्). Although the words are the form of God, they express every possible meaning. For the purpose of worldly dealing, they are restricted in senses. Otherwise any word will mean anything and that will create a lot of confusion which will result into a state of complete deadlock and chaotic condition *in social intercourse* between man and man. The meanings to be understood in a particular context should be learnt from Grammar and *lexicon books. Vallabhacharya holds that the differences* in meanings are due to God's will to become many. Just as God reveals His word-form in diverse words, so does He reveal it in diverse meanings. Of the three—sentences, words and letters, sentences are more powerful in yielding meaning than the words, and the words more powerful than the letters. Each word may have a particular meaning, but that meaning is always subordinate to the sentence-meaning. The words have individual-meaning of their own and also particular meaning when used in a sentence which will conduce to the comprehension of the meaning of a sentence. The meaning and form of the sentence is revealed by words; so also those of the words by the letters of which the words are its components.

In the work of rhetorics, a point is discussed whether the drift should be accepted as the sense of the words. As the words convey three kinds of senses—the Expressed, the Indicated and the Suggested; they are said to be expressive, indicative, and suggestive. The point is whether, when the words are used in a sentence, they convey a separate meaning called drift or sentence-meaning. The drift belongs to a sentence and the senses mentioned above to a word. This sense arises from the connection among different words, in a sentence. The Naiyayika and Bhatt Mimansakas admit this, but the Guru Mimansak school does not admit it. The former are called अभिहितान्वयवादिन् i. e. those who say that

the senses bear connection with each other only after they have been expressed by the respective word of a sentence. The sentence meaning naturally arises from separate word-meanings taken in connection. If it be said that in case the drift is admitted as apprehended from a sentence, altough, it is not a thing conveyed by any of the words of that sentence, then any other thing may be apprehended from the words of that sentence. There will be no definitiness of the meaning of the sentence. To this, the reply is that such a contingency will not arise, since, the meaning, although, not expressed by any words of a sentence becomes apprehended from that sentence, the sentence meaning arises only from the word-meaning connected together. So nothing that is not expressed by individual words will be conveyed by the sentence.

The Guru Mimansa school of Prabhakar holds that words have a power to denote not only individual meanings but along with them, the drift or connection among those meanings also. The followers of this school are called अन्विताभिधानवादिन्'s i. e. Those who say that words express drift but only as connected with each other i. e. the drift is nothing but what is expressed. According to the अभिहितान्वयवादिन्'s each word in a sentence conveys its individual meaning and when a connection is established among these separate meanings of individual words, the drift arises. According to अन्विताभिधानवादिन्'s the words do not express individual senses, but connected sense.

Each word in a sentence is connected with each other and when a word expresses any sense it is a connected sense, and not individual sense. These two conflicting views are discussed in the works on rhetorics. *Vallabhacharya does not enter into any controversy on this* question. He, however, admits that there is a connection between the word-meaning and the sentence-meaning. Since a sentence is made up of the words, sentence-meaning is derived from the word-meaning (वाक्यावयवभूतस्य पदस्य स्वतन्त्रवदनुन्मितात् पदार्थस्मारकत्वम्। अन्यथा स्वार्थं प्रतिपाद्य कृतार्थत्वे वाक्यार्थो न तैरन्वते।). So the connection with one another between the letters in a word, and between words of a s-ntence is necessary to comprehend their meanings. Just as from letters we understand the meaning of a word, and from words the meaning of a sentence, so also from one

painting, for instance), and since the stream of the Ganges cannot be the abode of a herd-station. There is connection also between 'gathering kusha grass' and 'expertness' is (resemblance in the point of) discrimination, since discrimination-power of separating the good from the bad is required both for gathering kusha grass and for being expert in business. Similarly, the connection between the stream and the bank of the Ganges is proximity. There is usage also in the first example, the word कुशल being by general practice used in the sense of 'expert'. Similarly there is motive in the second example. The motive for using such an indirect mode of expression, as गंगायां घोषः by abandoning the expression गंगाया तटे घोषः which directly expresses the fact that there is a herd-station on the bank of the Ganges consists in this that the (former mode of) expression suggests to the hearer the idea that the properties of coolness, purity etc. do not only exist in their natural home—the stream of the Ganges,—an idea which could not have been obtained from the use of the (latter mode of) expression i. e. 'There is a herd-station on the bank of the Ganges.' Thus the three conditions of Indication being satisfied in the two examples above given, the secondary senses of 'expert' and the 'bank' are respectively conveyed by the primary senses of 'gatherer of kusha grass' and the 'stream'. This (conveying) is what is called Indication which is said to be an extrinsic function of a word, inasmuch as it has reference to a sense (of course, secondary) which is connected with the word through the medium of the primary sense.

There are others, however, who do not accept कर्मणि कुशलः as an example of निरूढलक्षणा. According to their view, the primary meaning of the word कुशल is simply that of 'expert' not-withstanding that the sense of 'gatherer of kusha grass' might be gathered from the etymology. The etymological meaning is not necessarily the primary meaning; for, if that were so, there would be Indication in the example गौः शेते also, for, the etymological meaning of the word गौ is 'something moving' which cannot be logically connected with the sense of शेते. The word कुशल is, therefore, an example of Customary Denotation (रूढिशक्ति).

This Indication is twofold-शुद्धा and गौणी. शुद्धा again is twofold उपादानरूपा and लक्षणरूपा. Each of these again is twofold-सारोपा and साध्यवसाना. In the pure indication, the primary sense is given up for conveying other meanings. If it is spoken to a servant by a master, "Protect curds from the crows', it does not mean the thing requires protection only from the crows. It has to be protected from other creatures as well. So the word 'crows' in the present case is to be taken in an extended sense, and not merely in its restricted sense, i. e. 'crows' mean 'crows etc'. In the Gauni (or attributive) Indication, one object is superimposed upon another. For instance in an example, 'Face is moon', the qualities of the moon are attributed to the face and thus, superimposition of one on the other is established. In other words, in the qualitative indication, resemblance between one object and another is aimed at, in the pure one, there is no such aim. Only some extended meaning connected with the primary sense is intended.

The suggested sense is one which results after the denotation of a word having many meanings is restricted by conjunction, disjunction, association, dissociation, motive, context, attribute, juxtaposition of another word, power, congruity, place, time, gender, accent etc. This another sense is not due to the function of denotation because that function has been already restricted. Nor it is due to Indication because the three conditions of Indication viz. Inapplicability of the primary senses (मुख्यार्थबाध), the connection of the secondary meaning with the primary meaning (तद्योग) and usage (रूढि) or motive (प्रयोजन) are absent there. It ought, therefore, to be supposed as suggestion. Thus there are three kinds of words and three kinds of senses.

Vallabhacharya also accepts the powers of the word or sense, but the terms used by him are somewhat different. He accepts मुख्या (primary) गौणी (qualitative) and तात्पर्यवृत्ति (drift) powers of the words. Of Indication, only गौणी is accepted because between pure indication and the qualitative indication there is no substantial difference. In both, the primary sense is inapplicable शब्दस्य मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति भेदेन त्रेधा वृत्त्यङ्गीकारात्। न च लक्षणया चतुर्धा शङ्क्या । लक्षणागौण्योरल्पभेद इति । मुख्यार्थबाधस्योभयत्रापि

तौल्यात्। तेन गौण्या एवं लक्षणम्।). The suggestive sense is included under the drift. He does not recognise it separately. Because what is termed as drift is that power which produces the sense desired to be understood, in the absence of other powers i.e. Denotative and Indicative. (तात्पर्यं च व्यक्त्यतिरिक्तत्वे सति बुभुत्सितार्थप्रतीतिजनकत्वमेतेन व्यञ्जनाया अपि सग्रहः।). In fact, even the indicative sense and the drift which includes suggestive sense are accepted as one viz. drift (वस्तुतस्तु मुख्या तात्पर्यं चेति द्वे एव वृत्ती इति सिद्ध्यति).

After discussing the various kinds of senses to be understood from a sentence, our author, examines the Grammarians' theory about the three fundamental requisites of a sentence. They are, according to them expectancy (आकाङ्क्षा), compatibility (योग्यता), and juxtaposition (सन्निधि). Without these, no sentence will be complete. The expectancy requires that there must be a connection between the verb and the subject, without which the sense will not be complete. The words 'Ten pomegranates' do not constitute a sentence, since the connection between the verb and the subject is not there. There is, therefore, in that sentence expectancy of a verb such as 'bring'. 'Bring ten pomegranates' is a complete sentence. Compatibility is also essential, otherwise, such a sentence as 'He sprinkles with fire' will have to be regarded as valid. The third element is juxta-position of the words used in a sentence. No gap or space should be allowed between one word and another. The words should be used continuously. Shree Vallabhacharya, however, does not endorse this view of the grammarians. He says that even in the absence of these three elements it can be a sentence capable of conveying its meaning. These three are deemed essential from the worldly point of view only for the comprehension of worldly men; but in reality they are not needed. (लोकदृष्ट्यैव न तु परमार्थतः। अनेनाकाङ्क्षाद्यभावेऽपि वाक्यत्वं न विरुध्यत इत्युक्तं भवति। दश दाडिमानी-त्यपि पदार्थनिरूपकत्वाद्वाक्यं प्रमाणम्। वह्निना सिञ्चतीत्यपि उष्णजलेन सिञ्चतीत्यर्थो भवति यथा गंगायां घोषः तस्मात्सर्वमेव वाक्यं प्रमाणम्। यत. सा सरस्वती सर्वतोमुखी।).

To sum up Vallabhacharya's opinion on this point is that the letters, words and sentences are all the diverse forms of Word-God. Each one of them is God. He is there in the letters, in the words, and

in their components–basal forms & terminations. The Denotative and Connotative powers of the words are also God and the meanings such as primary, secondary and drift also are God. In short, the *outer-form* as well as the inner form of the whole word-universe is God.

In this connection one more point is discussed by our author. It is this. When a sentence or a word is heard, it urges man to do a certain thing. Now what is the cause of this urge? There are several theories, on this question. According to one theory it is the word itself which urges the man to do a certain thing. According to another it is the knowledge of the intention of the speaker, as revealed in those words which is the cause of that urge in the *worldly sentences.* In the Vedic sentences, it (the knowledge of the intention) is inherent in the words. In either case, the knowledge of intention is the prime cause of the urge. Some say that it is the meaning implied from the verb in a sentence which is the cause here. The Bhatta school considers the denotative power of the word to be the cause. According to the followers of Prabhakar, the imperative sense called Niyoga is the cause and according to the Naiyayikas, it is the knowledge which one gathers from the words, which inform him about the true means of the accomplishment of the desired thing. Thus, there, exist various theories by diverse schools on this question but Vallabhacharya rejects them all, and says that Brahman alone is the cause of urge. As Brahman is in every word and its meaning even in the drift meaning. It should be regarded as the cause of the urge and none else. Even in such Vedic sentences as 'A person desirous of heaven must perform sacrifice', mandatory sentence of the Veda is not the cause, but God. All persons desire heaven, but in all of them the urge to perform a sacrifice is not produced. It is produced in those alone on whom God desires to bestow fruit of a sacrifice. So ultimate fountain-head of the urge is God.
भगवानेव यथेष्टं यथैव प्रवर्तयते तथा ज्ञानमुत्पाद्य प्रवर्तते । वस्तुतस्तु न किञ्चिदिष्टं, न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः ।

One may here ask if God is everything and everywhere, then who gives happiness and misery to men? If you say that God is the giver of these, then he will be open to charges of partiality and ruthlessness. This is answered by Vallabhacharya in v–181 where he says प्रेरको भगवानात्मा स्वात्मना दोषवर्जितः. God being the soul of all, it is He who

leads them to happiness or to misery. (सर्वेषामात्मात्वाद्यथा सुखं प्रेरयतु न कोऽपि दोषः). Conditions of happiness and misery, have really speaking no existence. They are fancied by men through ignorance and delusion. Since the cosmic creation is a drama of God, God Himself is the story, the actor, the theatre and the spectators. This drama lasts so *long He wills to do so. What seem to be changes in men's condition* are due to God's will, but men erroneously believe them to be the results of their own works, and feel themselves as happy or miserable.

सर्वासु योनिषु सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोस्तुल्यता । पुरुषः स्वभ्रमादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा तत्सुखेच्छा कदापि जायमाना न स्यात्…………तस्मात् फलं सर्वत्र समम् ।

The point is summarised in v. 183:—

आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वर ।
आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ।
इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ।
अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ।

In the Brahmasutras, Badarayan Vyas attributes the activity of Brahman to Its Lila (sports). So Brahman is not open to charges of partiality (वैषम्य) and ruthlessness (नैर्घृण्य). The whole world is created by Him out of His desire for sport. *It is God's sport. In every Sport* ther are two requisites, a player and the objects with which to play. In the world-sport of God the objects are many, multicoloured & heterogeneous. In a state of homogeneity there can be no real charm of a sport. The proverb that variety is the spice of life supports our assertion of the need of the multiplicity of objects for the real charm of a sport. It is for this reason that God creates a number of forms out of Him and plays His sport. Since the whole world is a sport of God, He is not open to the charges of partiality & ruthlessness because God has created all the differences of condition. Similar idea is expressed by one English poet Gerard Manley Hopkins, in his poem on Pied Beauty. There he says:—

All things counter, original, spare, strange;
Whatever is fickle, freckled (who knows how?)
With swift, slow; sweet, sour, adazzle, dim;
He (God) fathers forth whose beauty is past change
Praise him.

This world being God's creation, Shri Vallabhacharya says that every thing in it is good and in its proper place. It is needed for the lila of God. It is not for us to question it, by our foolish question 'why'. "Submit to the will of God, in every condition of life & make God the centre of all your thoughts, feelings and actions". This is what Vallabhacharya exhorts us to do in the Prameya section of the Tatva Dipa Nibandha.

From v. 185, our author considers the question of the 'fruit' of religious conduct. In the first section called Pramana of this part, he considered at length the question of Pramana and gave the correct interpretation of the various scriptures. In the second section, he proved that only 'God' is a knowable object. He is to be known by means of the word-proof namely the Veda etc. Now he proceeds to explain the various kinds of fruits, mentioned in the Veda etc. These fruits are diverse, varying according to the merits of worshippers. First of all, he begins by saying that all men should do their duties according to their class (varna) and order (asrama). Each man is born in a certain class, so he has his duties pertaining to his class. The Vedas classify the society into four groups—viz the Brahmanas, the Kshatriyas, the Vaishyas and the Shudras. The orders of life through which a man has to pass from his birth to death are four namely studentship (Brahmacharya), the householdership (Garhasthya), period of retirement from the world (vanprashtha) and that of renunciation (sanyas). Shri Vallabhacharya says each man has his specific duties alloted to him, according to his class and order. He who violates this principle, does not get the fruit of the performance of his duties. Here one important point which our author discusses should receive our careful attention and it is about the real meaning of the class (वर्ण). What is meant by a class? Is it to be decided

according to birth or merit? Should the man, born of the Brahman parents be regarded as Brahmin and one born of the Kshatriya parents a Kshatriya? The answer given by our author is that birth is not a true criterion in the determination of the class. It is not solely by being born to the Brahman parents that a man becomes known as a Brahman. This point has been discussed by him in his Subodhini commentary on 2-1-37 of the Bhagavat.

There he says :—ब्रह्मभावः कश्चिद्धर्मः । यस्मिन्विद्यमाने ब्राह्मणशब्दवाच्यो भवति पुरुषः । ब्राह्मण्यापरनाम । ब्राह्मण्यं न जातिः । व्यक्तिरद्भावेऽपि तस्यापगमात् । नियतव्यञ्जकाभावाच्च । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातत्वं चतुर्मुखे तत्पुत्रेषु मानसेषु च अव्यापकम् । ऋषभपुत्रेष्वेकाशीतिर्ब्राह्मणा बभूवुरिति वाक्याच्च । तस्माच्छास्त्रे बहुवाक्यविरोधाद् ब्राह्मण्यं नाम काचिद् देवता । सा यस्मिन्देहेऽभिव्यक्ता भवति ते ब्राह्मणा इत्युच्यन्ते अत एव शापादिना शूद्रत्वं चण्डालत्वमनुग्रहेण ब्रह्मत्वमिति । सा चोपनयनेन देहे समायाति तदा बहूनि वाक्यानि सङ्गच्छन्ते एवं क्षत्रम् । अत एव परशुरामे उभयनिवेशः । तदुक्तमुद्योगपर्वणि भीष्मेण रामं प्रति ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् । तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियत्वं हि यान्ति शस्त्रसमुद्यमादिति ।

Here he says that the Brahmana is one in whom the Brahmanya deity is manifest and the Kshatriya is one in whom the Kshatriya deity is manifest. The Brahmanya or deity called Brahman is some quality of God. It does not connote the class name. Whoever has this Brahmanya deity manifest in him is a Brahman, no matter in what class he is born. The rule that one born of a woman of the Brahmana class should be regarded as a Brahmana does not hold good in the case of Brahma and his sons who were born from his mind. Of the sons of Rishabha, 81 were believed to be Brahmanas and the remaining ones non-Brahmanas. If birth from a Brahmana woman or Brahman father determines the state of a Brahman, how is it that here some sons are known as the Brahmanas, and some as non-Brahmanas. Again, we know that those who were not born of the Brahmana parents have also attained to the position of the Brahmanas. Vishvamitra's example is well-known. He was a Kshatriya, but by means of penance, he attained to the position of a Brahmana (Bha. 9-16-26). In the Manu Smriti 3-117 it is said that a Brahmana who lies down with a woman of the

Shudra class suffers degradation in his social rank. He loses his privilege of being called Brahmana i. e. he ceases to be a Brahmana. If the Brahmanhood depended upon birth, then, one born as a Brahman should retain his Brahmanahood till death. But this is not the case. The state of a Brahmana is dependent upon merits and it being so it may be acquired or lost. By cultivating certain qualities, it may be acquired, and by doing things forbidden by the scriptures it may be lost. So a Kshatriya may become a Brahmana by cultivating Brahmanical virtues and a Brahmana may become a Shudra by performing the duties of a Shudra. This way a Brahman may degenerate into a Shudra and a Shudra may rise to the position of a Brahman. So the truth is that a man is not a Brahmana simply because he is a son of the Brahmana parents, but by cultivating the qualities of a Brahmana, which are called the Brahmanya deity. This whole question is discussed by Purushottamji also in his ब्राह्मणत्वादिदेवतावाद. There he says, when the Brahmanya deity becomes manifest, the man acquires Brahmanahood. This depends upon two things—Samskara (sacrament) and Vritta (character). *It is said* that all men are born Shudras but by Samshkaras they become twice-born. Samskara means Upanayan etc. (investiture of sacred thread ceremony) which are mentioned in the scripture and Vritta means cultivation of certain qualities, such as truth, charity, forbearance, character, want of ruthlessness, penance, and mercy. True criteria of the Brahmanahood are, therefore, Samskaras and the Vritti.

The man desirous of fruit must keep his conduct in conformity with his class and order. He should do nothing contrary to them. For his worldly life he has to earn his livelihood but he must earn it by engaging himself in such pursuits which have been enjoined upon him by the scriptures. His Vritti (maintenance) must be in keeping with his Achara (Practice) i. e. A Brahmana must get his maintenance by following those professions which are prescribed for the Brahmanas and the Kshatriya by following those which are prescribed for the Kshatriya. In fact, each of these four class divisions of the society, stands for a particular prominent trait of the kind of men required for the upkeep of the society. We have different men with different

natures; each one compatible for a particular kind of work. Those who have intelligence as a prominent feature in them are differentiated from others as Borahmans. They are the intelligentsia of the society. They are engaged in intellectual pursuists. Their chief work is to keep the torch of knowledge burning in society. The philosophers, the teachers, the preachers, the poets, the writers, the artists-all these men should be called the Brahmanas. The kshatriya community is the warrior class. They are the custodians of the law and order of the country. When an emergency arrives, due to the invasion of the enemies, they fight for the people and protect their liberty. They are also the statesmen, politicians, rulers and administrators. Their chief mark is physical prowess. The Vaishyas constitute the merchantile and the agricultural communities of the present days. Production of wealth and its distribution through many channels of industrial and business organisation is their chief concern. They also produce and supply food to all. The last order of Shudras had to do physical labour for the remaining three orders. Thus we see that the Brahmanas were engaged in religious & intellectual activities, the kshatriyas in political activities, the Vaishyas in the economical activties & the Shudras in merely mechanicel activities. Thus each class had specific duties and specific purpose pertaining to that class. The class of the man was determined according to his qualities & fitness for the kind of work, he was called upon to do. Once the class was determined, the man was given a place in it, and he was not permitted to desert it. He was to adhere to it till his death. No deviation from it, under any circumstances, could be tolerated by the society. Each man, therefore, should live according to his class. The detailed duties of each class are mentioned in the Smriti works & also in the Bhagavat. According to them, peace, control of mind, penance, purity, contentment, forbearance, straightforwardness, knowledge, devotion of God, mercy and truth are the qualities expected of a Brahmana. Awe, strength, courage, prowess, capacity of endurance, mastery over one's self, forbearance, steadiness, protection, are expected of a Kshatriya. Devotion, pursuit of Dharma, Artha and Kama, the three ends of life, faith in God, employment in business, expertness in worldly transaction constitute

the duties of the Vaishya and the non-performance of a sacrifice and non-recital of the Vedic Mantra, truthfulness, purity, service of his master, the twice-born classes, the cows and the gods and contentment those of the Shudra. A man must live and shape his conduct, in accordance with the requirements of his class and order. If he is a student, he must live as a student. His conduct must be strictly like that of a student and not that of a householder. The householder should live as a householder and not as a student or one who has retired from life or like an ascetic. One who has retired from the world must shun the pleasures and duties of the householder. The ascetic must cut off all the connection with the world and concentrate his mind on God alone. The scriptures demand strict adherence form each man to the duties of his class and order. If he deviates from it or shows negligence then no fruit of the vedic Dharma will accrue to it What is ordinarily understood as the Vedic religion is nothing but the Varnashrama dharma. It is dualistic-assertive and prohibitive. The man who hankers after the fruit of the Vedic religion must follow it strictly. As for the duties of order (Ashram), three ways are suggested in v. 191. First is that a man might himself decide as to what order of life he wants to live in. Whatever order he chooses, he must stay in it till death. The second is that instead of embracing one particular order, he must embrace all, successively beginning first with studentship and ending with renunciation. Or he may divide these orders for the whole period of life, according to the ages of his life, and devote each age to the practice of duties enjoined upon him in each one of these orders. In the last order, he must bear either the three staffs, symbolical of triple control of body, mind and action or according to some, only one staff.

As for the livelihood, it is laid down that a Brahman in the first order, and in the fourth order, must live upon alms. If he is in the second order, then he must gather the seeds of grains lying scattered in the fields

and live upon them, and if he is in the third order, he must live upon the forest products such as roots, leaves, fruits etc. In the first order his principal duty is the service of the teachers, in the second, performance of work, in the third, practice of penance and in the last order, moving about from place to place. In each of these orders, he has also to perform certain sacrifices, in the first the sacrifice of study, in the second that of work; in the third that of penance, and in the last that of meditation. In short, whatever order a man is in, he must stick to it and perform the duties, attached to it. He may prefer death in it to the transgression of his duties of that order. The fruit of the preformance of these duties is gradual emancipation. If they are not practised, strictly in accordance with the injunctions of the scriptures, then, their fruit will be inferior in quality to emancipation, i. e. the fruit which is something between human bliss and the joy of Akshara Brahman. Among four orders, the last one is the best (चतुर्थस्योत्कर्ष उक्तो भवति ।), because in it, knowledge and renunciation both are coupled together, but if it is united with devotion, it will be still far better. It will enable one to acquire the condition of Brahman. This devotion is identical with love that springs from the knowledge about greatness of Brahman. But there is still a higher kind of devotion which is called service of the Lord, and which being independent, is by itself an end of human pursuit. It is difficult to get, and is very rare. When that sort of devotion arises, the Varnashrama dharma becomes anachronism like a piece of antiquated furniture in a drawing room furnished with paintings of an uptodate style. In other words the Varnashrama has its utility till the generation of devotion after which it spends its force and survives as a wreck. In the following lines Shree Vallabhacharya gives his opinion on the utilty of the Varnashrama dharma. 'स्वाऽऽश्रमाचारसहितब्रह्मानुभवसहितमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहो ब्रह्मभावं करोति । तादृशश्चेत् परिचर्यासहितो भवेत् तदा सा परिचर्या आनन्दरूपा सती नयोदशगुणा भवेत् । तदा फलरूपायां तस्यां स्वाश्रमाचारादिकरण फलानुभवप्रतिबन्धकमिति फलत्वेनानुभवे स्वाश्रमाचारास्त्यक्तव्या इति निष्कर्षः । It should be made clear here that Vallath acharya does not advocate the repudiation of the Varnashrama dharma. On the contrary in the preliminary stage of the religious life, it is quite necessary. It is a means to a higher life, without which the

latter is not possible. In other words, it is like water which is needed for the growth and bloom of the flower plant of devotion.

Next our author considers the problem of the fruit from the standpoint of the Samkhya and the Yoga systems of emancipation. According to these, emancipation is of two kinds:-1 Instantaneous emancipation & 2 Gradual emancipation. Instantaneous emancipation is the emancipation which is attained, at the time of giving up this body. The recluse who has renounced the world completely, who has realised unity with all, who has withdrawn his mind away from external objects and who has concentrated his mind only upon God, obtains emancipation simultaneously with the parting of his body. His soul has not to pass through the different worlds lying on his path to the ब्रह्मलोक. He straight way obtains emancipation. But one whose mind is not disengaged from external objects, and one who has not realised the non-difference between the consciousness and matter and who considers the external universe to be the work of Maya, and who uses his knowledge as a means to renunciation only is entitled to the gradual emancipation. The means taught by the Samkhya and the Yoga will lead to the above fruits only if they are coupled with *devotion*. Uncoupled with devotion they are incapable of producing them. The fruit of the pure Samkhya and Yoga is annihilation of nescience and that of those, which are not in accordance with scriptures, is hell. The Samkhya and Yoga have their importance in moulding the religious life. The former serves as a means of knowledge and the latter as that of the restraint upon mind. For this reason, Vallabhacharya accepts them both. This however does not mean that they are useful everywhere and always. They do not help us, in the least, in undrstanding the *form* of God. The Samkhya and the Yoga which tell us nothing about God, are condemned in the Gita and Bhagvat. In other words Sri Vallabhacharya says that the Samkhya and Yoga by themselves have no importance as the means of attaining emancipation. But as the Samkhya enables one to discriminate between the permanent

and nonpermanent things and the Yoga, to cultivate self-control. their partial importance is accepted by Vallabhacharya.[1] If one has to choose between the Vaidic religion and the Samakhyayoga our author says that the former should be preferred.

Above it is laid down that the religious life should be led in accordance with the teachings of the Veda. But in modern age, how can it be possible? The old times, favourable to religious life are gone. The old order has changed, yielding place to new. The atmosphere is surcharged with new ideas. The very mode of life is changed. The old values are substituted for new ones. How then, under such changed circumstances, one can lead life according to the Vedic injunctions? Sri Vallabhacharya has realised this difficulty. He tells here that there is no need of despondency. Even under changed circumstances one can lead a religious life. It is possible according to the teachings of the Bhagvat, if not according to those of the Veda. The Bhagvat is composed with a view to enabling the man to live religious life even under most unfavorable circumstances. The Bhagvat does not lay emphasis upon the Vedic means such as sacrifice, study, penance etc. It preaches the gospel of devotion. It can be practised by all men, irrespective of their caste, creed and colour. The teaching of the Bhagvat is of the universal nature and therefore has a wider appeal and carries more importance than the teaching of the Vedas. A man who betakes to devotion, entertains fear from none. Even a devotee who renouncing all does nothing but concentrate his mind only upon Krishna is sure to attain to the Sayujya Moksha. (कायवाग्विनियोगाभावेऽपि स्वस्नेहाभावेऽपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतद् ।). What wonder is, then, if a devotee whose heart is brimming with love, gets the fruit higher than that? But such devotees are very rare. Hardly such a one can

1 Vallabhacharya brackets the Samkhya and Yoga sytems together. The first lays emphasis on renunciation and the second on the concentration of mind on God as a means to emancipation. These had three classes (1) the theistic सांख्ययोग's of the Veda and the पुराण's (2) the atheistic सांख्ययोग of Kapila & Patanjali & (3) the debased सांख्ययोग *of the* शाक्त's The fruit of the first is emancipation, that of the second is removal of nescience and that of the third, hell

be met with among crores. The marks of knowing such a devotee are given in verse 219. He puts his love for God above everything else. He disregards all worldly loves such as the loves of his wife, children, friends, relatives, and even love of his life, and occupies his mind with the thoughts of God alone. God alone is his supreme object of love. In verses 220 and 221, Sri Vallabhacharya establishes superiority of love over all other means. The Vedas etc. are the word-form of God. So ultimately our Pramana is God. From them, we learn that the knowable is also God, and the fruit is God. That is, God is प्रमाण. He is प्रमेय and he is fruit. Now our author considers what is the right means (साधन) to attain to that fruit? In his judgment the means of attaining that fruit is called love or devotion. This love is acquired by nine other submeans known as Shravana etc. Sometimes this love is independent of the Shravana etc. The श्रवणादि's are called secondary devotion or साधनरूपा भक्ति which lead to the generation of the devotion which is pure and unqualified love for God (साध्यरूपा भक्ति) The Gita. and the Bhagvat, mention the श्रवणादि as a means to love of God. The path of devotion is the best of all. In v. 222, our author states that, मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामुत्तमः परिकीर्तितः । The reason of its being best is that there is no fear of fall from it (यस्मिन् पातभयं नास्ति ।). Why? Because God Himself is protector and liberator.

The performance of mere Varnashrama Dharma will not bear any fruit, because in the first place at present it has become obsolete and in the second place where it is practised under a pretence it will not become a Dharma. Therefore, no emancipation can result from the performance of such a Dharma. It is, therefore, that Vallabhacharya exhorts intelligent persons to betake to devotion. For this purpose he must resort to some teacher who is devoted to Krishna, who is free from hypocrisy etc, and who understands the essence of Bhagvat. If such a teacher is not available, then, he must be devoted to the image of God (हरेर्मूर्तिं कृत्वा भजेत् ।). If wife etc are favourable, then, he must take their help in the service of God. If they are indifferent then, he must do it without their help, and if they are hostile then he must give up home (v. 231). He must not under any circumstances lose his control of mind. He must put up with all kinds

of harrassment and ill-treatment of the worldly people including his kith and kin. He must give all his time to the service and thoughts of God. This does not mean that he should impoverish himself financially and jeopardise his health, for the service of God. Within means and powers he is to do service of God. Whether he gives all his time to the service of God or little time, is immaterial. What is material is his conduct which should be in perfect conformity with his religious life. This requires that he should completely detach himself from wrong practices and acquire control upon his senses and mind.

The devotee of Krishna should free himself from egotism and pride, and renounce all desires for worldly power or position and dedicate his whole life to the service of Krishna in pure humbleness. Such a devotee must dispel fears from his mind. He must at any cost be devoted to the service of God. But if due to distractions of mind, physical weakness, old age, disease, obstructions from the world, social oppression or from any other difficulties, he finds interruption in service at home, then, he must leave home and resort to some another place like a temple, or some solitary place, where he can render service, with an unpurturbed mind. Even if this is not possible, then, he must make peregrations to holy places instead of staying in one place. Under no circumstances a devotee should abandon service. In other words service should be rendered with mind, free from any distractions and difficulties. For the service of God, home should be abandoned. If it is not possible to abandon it, then, it must be used as a shrine for God's service, and wife, children etc. should be engaged in service. In the same way, wealth, property etc. must be completely abandoned, or it must be appropriated in the service of Krishna. Also he must peruse Bhagvat and meditate upon what has been written in it, but it should never be made a source of earning livelihood.

Having thus enumerated the duties of a devotee, our author proceeds to classify the various kinds of Karma and their fruits. Principally, Karmas are of three kinds, according to the nature of the qualities of performers of Karma. They are Satvik, Rajas, and Tamas. Again each one of these is divided into three kinds. Thus in all, there are nine kinds of Karma, as shown below.

be met with among crores. The marks of knowing such a devotee are given in verse 219. He puts his love for God above everything else. He disregards all worldly loves such as the loves of his wife, children, friends, relatives, and even love of his life, and occupies his mind with the thoughts of God alone. God alone is his supreme object of love. In verses 220 and 221, Sri Vallabhacharya establishes superiority of love over all other means. The Vedas etc. are the word-form of God. So ultimately our Pramana is God. From them, we learn that the knowable is also God, and the fruit is God. That is, God is प्रमाण. He is प्रमेय and he is fruit. Now our author considers what is the right means (साधन) to attain to that fruit? In his judgment the means of attaining that fruit is called love or devotion. This love is acquired by nine other submeans known as Shravana etc. Sometimes this love is independent of the Shravana etc. The श्रवणादि's are called secondary devotion or साधनरूपा भक्ति which lead to the generation of the devotion which is pure and unqualified love for God (साध्यरूपा भक्ति) The Gita. and the Bhagvat, mention the श्रवणादि as a means to love of God. The path of devotion is the best of all. In v. 222, our author states that, मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामुत्तमः परिकीर्तितः । The reason of its being best is that there is no fear of fall from it (यस्मिन् पातभयं नास्ति ।). Why? Because God Himself is protector and liberator.

The performance of mere Varnashrama Dharma will not bear any fruit, because in the first place at present it has become obsolete and in the second place where it is practised under a pretence it will not become a Dharma. Therefore, no emancipation can result from the performance of such a Dharma. It is, therefore, that Vallabhacharya exhorts intelligent persons to betake to devotion. For this purpose he must resort to some teacher who is devoted to Krishna, who is free from hypocrisy etc, and who understands the essence of Bhagvat. If such a teacher is not available, then, he must be devoted to the image of God (हरेर्मूर्तिं कृत्वा भजेत् ।). If wife etc are favourable, then, he must take their help in the service of God. If they are indifferent then, he must do it without their help, and if they are hostile then he must give up home (v. 231). He must not under any circumstances lose his control of mind. He must put up with all kinds

of harrassment and ill-treatment of the worldly people including his kith and kin. He must give all his time to the service and thoughts of God. This does not mean that he should impoverish himself financially and jeopardise his health, for the service of God. Within means and powers he is to do service of God. Whether he gives all his time to the service of God or little time, is immaterial. What is material is his conduct which should be in perfect conformity with his religious life. This requires that he should completely detach himself from wrong practices and acquire control upon his senses and mind.

The devotee of Krishna should free himself from egotism and pride, and renounce all desires for worldly power or position and dedicate his whole life to the service of Krishna in pure humbleness. Such a devotee must dispel fears from his mind. He must at any cost be devoted to the service of God. But if due to distractions of mind, physical weakness, old age, disease, obstructions from the world, social oppression or from any other difficulties, he finds interruption in service at home, then, he must leave home and resort to some another place like a temple, or some solitary place, where he can render service, with an unpurturbed mind. Even if this is not possible, then, he must make peregrations to holy places instead of staying in one place. Under no circumstances a devotee should abandon service. In other words service should be rendered with mind, free from any distractions and difficulties. For the service of God, home should be abandoned. If it is not possible to abandon it, then, it must be used as a shrine for God's service, and wife, children etc. should be engaged in service. In the same way, wealth, property etc. must be completely abandoned, or it must be appropriated in the service of Krishna. Also he must peruse Bhagvat and meditate upon what has been written in it, but it should never be made a source of earning livelihood.

Having thus enumerated the duties of a devotee, our author proceeds to classify the various kinds of Karma and their fruits. Principally, Karmas are of three kinds, according to the nature of the qualities of performers of Karma. They are Satvik, Rajas, and Tamas. Again each one of these is divided into three kinds. Thus in all, there are nine kinds of Karma, as shown below.

Performers of work.	nature of work.	Fruit.
Satvik.	Satvik.	Happiness of Svarga.
	Rajas	Happiness of the Meru etc.
	Tamas	Happiness of the Patal.
Rajas.	Satvik	Happiness of the world of demons.
	Rajas	Happiness of the world of moon.
	Tamas	Happiness of the world of Yakshas.
Tamas	Satvik	Happiness of the world of Manes.
	Rajas	Happiness of the world of spirits.
	Tamas	Happiness of the world of snakes.

All these performers of work are subject to rebirth. After their fruit in the next world is enjoyed, they have to return to this human world. They are born again in their own kind, if the fruit of their Karma is left, unenjoyed. The Satvik souls worship the gods, the Rajas the Yakshas and the demons, and the Tamas, the manes, spirits and the snakes etc. But the devotees worship God.

In the Pramana Section Vallabhacharya has propounded the doctrine that even karma is the form of God. This being so, the bestower of the fruit of karma is God and none else. Sometimes He gives this fruit by showing favour and sometimes by resentment. By favour He liberates the fallen devotees and by resentment He makes the wicked souls unhappy. Thus his theory is that a man is not absolutely independent, in the performance of work. It is entirely in the hands of God. Vallabhacharya does not believe in the theory of fatalism, determinism or Adrishtavad. Nor does he believe in free-will theory but he believes in the theory of God's will.

In the Gita, three categories of karmans are mentioned, the karmans proper, no-karmans and opposite karmans. It is very difficult to know, to which particular kind, a particular karman belongs. Only by faith in the will of God, it can be discriminated. A man may desire to do a certain work, but if God wills it otherwise then, he must not do it. He must, in performing work resign himself completely to the will of God.

In the Chhandogyopanishad, two paths viz the path of light and the path of smoke are mentioned. The former is meant for knowers and the latter for the performers of work. Besides these two, there is the third one, meant for miscellaneous souls. They are men absolutely without any ideal, either of knowledge or work. All that they are engrossed in, is the worldly pleasures. They love nothing else. These men have to pass through a series of births and deaths.

Our author then discusses the fruits of the Shaktimarga. Shakti means 'Power'. The followers of Shaktimarga betake to the worship of some goddess. They are called Shaktas. There are seven divisions among the Shaktas, viz 1 The Vaidik 2 The Vaishnava 3 The Shaiva 4 The Shakta 5 The Vama 6 The Siddhanta 7 The Kaul. The Shakta system in the opinion of our author is the product of the combination of perverted Yoga and Samkhya. The Siddhanta and the Kaula schools of the Shaktas are not worth considering because they believe that everything is false and the Karmans and Bhakti are useless. Of these, the Siddhanta school has at least some regard for the welfare of the world, but the Kaulas have not that even in the least. Their practices also from the point of society are abominable. They eat flesh and drink wine. The Vama and the Shakta schools worship goddesses like Prakriti, Tripura Sundari etc and resort to yoga as a means for the propitiation of these goddesses. Those who are not fit to worship goddesses betake to the worship of Shiva or Vishnu. They are called the Shaiva or Vaishnava Shaktas respectively. Shiva and Vishnu are regarded by these schools as great Pretas and therefore inferior to goddess Shakti. The Vaidic school of the Shaktas does not disregard

the performance of works. The works are done by them out of sheer respect for social welfare. As all these seven types of the Shaktimarga are hostile to Bhakti they should be completely shunned by those who want to live true religious life. (सप्तापि सर्वथा त्याज्या भगवन्मार्गवर्तिभिः ।).

Next our author criticises the teachings of the Buddhistic schools for their being anti-vedic. There are four principal schools among the followers of Buddha viz. Madhyamika, Sautrantika, Vijnanvadis and the Vaibhasik. Each one of these has again many sub-divisions. Originally it was Brihaspati and then Shukracharya who preached anti-vedic doctrines. Afterwards Buddha preached anti-vedic religion. But Vallabhacharya says that it was the desire of God that the teachings contrary to the Vedas should be preached among the people in order to purify the Vedic religion by weaning away from it those whose life was not strictly in accordance with the Vedic teachings. This explains why men like Buddha and others preached anti-vedic religious;

The Seekers of God, however, must turn away from all the non-vedic paths. They will not be of any use to them. Not that they do not conduce to happiness but on the contrary they will lead to misery.

Here arises the question as to what is misery? It is, says our author, complete disappearance of bliss. Misery is found in three places-in the world, in the abode of Yama (region of death or hell) and in pure Tamas. Similarly happiness is also found in three places in the world, in heaven, and in Vasudeva. The functions of various passions such as 'love', 'desire' etc which are the cause of happiness or misery are described in v. 280-283. Of these love and desire are the marks of happiness. When happiness is partially manifest it is called 'desire' and when fully it is called 'love'. 'Desire' and 'love' are the marks which reveal heppiness. Similarly hatred and resentment are the marks of 'misery'. When any feeling generates pain partially it is called hatred and when it generates it fully, it is called resentment. When happiness and misery both are combined together it is called 'ambition'. 'Infatuation' is like a twofold leaf i. e. it is the cause both of the happiness and misery. Where there is excess of joy, there arises pride

and jealousy, when one is intolerant of the risè of others. These various passions become either the cause of happiness or, misery.

In the last section, various means are discussed. First of all knowledge as a means is taken up for consideration. The question considered is *how far knowledge is useful in securing emancipation.* Our author says mere verbal knowledge is useful only in removing grief, further than that it has no use. Other kinds of misery, such as diseases, horrors of hell and darkness cannot be removed by verbal knowledge. These can be ended by the obliteration of all the adhyasas (super impositions). Shankarcharya thinks that the knowledge of the sentence 'Thou art that i. e. the soul is Brahman' removes misery of metampsychosis and brings emancipation. Vallabhacharya does not agree with this view. The knowledge of 'Thou art that' is simply verbal, and as such it connot end misery. There are three kinds of knowledge-direct, indirect, and inferential. Direct knowledge is derived through eyes, the indirect through the ears, and the inferential through mind. What is called verbal knowledge is nothing but indirect knowledge. It can inform us what Brahman is but it cannot reveal Brahman. If the hearing of words about an object can reveal that object, then, on hearing the cry of an elephant, one will see the form of an elephant also. But our experience is not so. As the man who hears these words is away from the elephant he cannot have the direct knowledge. So words are incapable of producing direct knowledge. Verbal knowledge of 'Thou art that' cannot give emancipation. That can be secured *only by the* devotion to God. By means of devotion, God raveals Himself to his devotees. Path of devotion is, therefore, best of all. Path of knowledge, path of discipline and path of devotion are the three paths leading to God but the path of devotion is the best. These are like the three *methods of quenching thirst by a man who* is thirsty. First is the method of enduring, the second of digging a well and the third of standing on the bank of the river *One who stands* on the bank of the river has not to undergo any hardship of going in search of water. He satisfies his thirst easily because he is *in close* proximity of the flow of the river. In the path of devotion, also, there are no toils and troubles, no austerities to be performed, no physical or

Briefly stated Vallabhacharya's message to humanity is this "Love God. God is the creator of this universe. He is its material as well as efficient cause. He is Time's own self. He is omnipotent, omnipresent and omniscient. He is Determinant as well as well as Indeterminant. He is a substratum of opposite qualities. He is the inner Guide and the final refuge of the souls. Service of God is the objective, to be desired in this world by the human souls desiring communion with Him. All else is useless. A devotee of God should cultivate love for Him. This love of God does no exclude love of the wife, the children, the friends, the kith and kin, the Society to which he belongs, the country and the whole world. It permeates them all and yet rises above it. It soars higher and higher, like the Skylark of Shelley, till it realises its goal, the presence of God in its onward journey. It does not know any barriers. It transgresses all bounds and limitations.

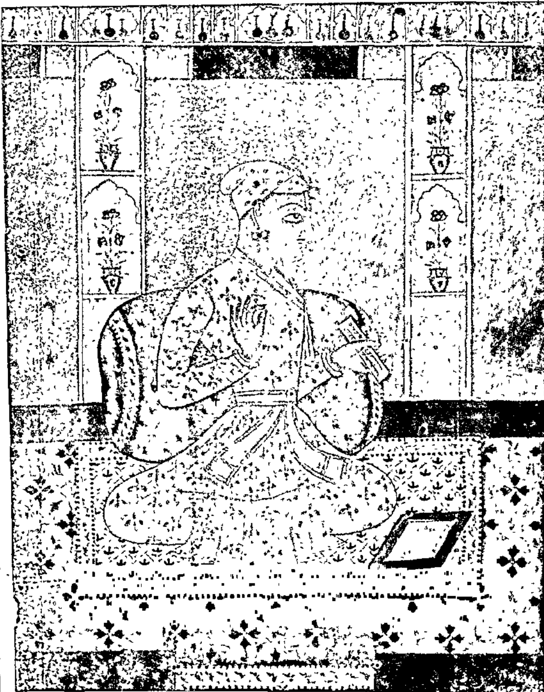
Such a man has no worldly object to gain. He turns his back upon the worldly pleasures and longs for the eternal happiness, from the union of God. A devotee of God lives his life in the world, but he does not become of the world. He loves all worldly persons, friends and foes alike, because he regards the embodied souls all as the parts of God.

Vallabhacharya is idealist as well as realist. Idealist in the sense that he does not consider any thing except God as permanent; realist in the sense that the world with all its multitudinous differences is a real one to him, because its coming into existence from God is due to God's Will to manifest as many. So nothing is unreal in his view. Everything is looked upon as the lila of God (Krishna). So he exhorts us that in all our dealings of life, in all that we think, speak and do, let us bow down to His Will.

In the third book of the Tattvadip Nibandha, called the Bhagvatartha Prakasha, he gives us the exposition of the Bhagvat as he has understood it. As that portion is not included in this volume, it is not touched here.

7-3-43
Govardhan Nivas No. 23,
Mahalaxmi Society,
AHMEDABAD

J. G. Shah.

શ્રી પુરૂષોત્તમ લાલજી.

Shri Datt Samartha Printing Press, Kakadwadi Bombay, 4. (2,000 6-41.

श्रीकृष्णाय नमः
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

तत्त्वार्थदीपनिबन्धे

द्वितीयं सर्वनिर्णयप्रकरणम् ।

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्बहुरूपकम् ।
स्वानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः ॥ १ ॥
अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ।
चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥ २ ॥
तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादि यत् ।
प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ३ ॥
ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद् भवेत् ।
अन्यथा सर्गसौख्यं तु द्विरूपं तत् क्रमाद्भवेत् ॥ ४ ॥
वाक्यशेषात्त्वात्मसुखं प्रसिद्धेर्लोक उच्यते ।
यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलापोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ ५ ॥
स्पर्द्धासूयादिदुःखानि स्वर्गिणां स्युः सदा ध्रुवम् ।
प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वान्न ध्रुवोपरि तद्गतिः ॥ ६ ॥
न च स्वर्गादिलोकेषु वाक्यशेषोक्तमीर्यते ।
अत आत्मसुखं वाक्ये वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत् ।
शुद्धे सत्त्वगुणोद्भेदः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ७ ॥
अतस्तदेव हि फलं कामाभावेऽपि सिद्ध्यति ।
यागादेर्भगवद्रूपात्कामितं फलति स्फुटम् ॥ ८ ॥
श्लिष्टप्रयोगाद्वेदस्य परोक्षकथनं मतम् ।
बालानुशासनार्थाय रोचनार्थं तथा वचः ॥ ९ ॥
पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानाप्नोति निश्चयः ।
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥ १० ॥

अक्षय्यं सर्वलोकाग्र्यमात्मरूपं न चान्यथा ।
नित्ये स्वर्गफलं नान्यत् पश्वादिर्विकृतौ फलम् ॥ ११ ॥
रूपं तदेव विकृतेः किञ्चित् साधनमन्यथा ।
विकृताद्धि हरेः किञ्चिद्विकृतं फलमीर्यते ॥ १२ ॥
नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थं काम्यादीनां विधिः श्रुतौ ।
पशुपुत्राद्यभावे तु न नित्यं कर्म सिद्ध्यति ॥ १३ ॥
अङ्गेऽपि तत्फलं नित्ये ज्ञानादिभिरुदीर्यते ।
यथाकथञ्चिन्नित्यस्य सिद्धिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥
ध्यानादिभिर्यथा मूर्त्तेरभिव्यक्तिः परात्मनः ।
आधानादिक्रियातोऽपि व्यक्तिर्यज्ञस्वरूपिणः ॥ १५ ॥
दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम् ।
मोक्षः कामस्तयोरङ्गं धर्मो ह्यर्थेन साधितः ॥ १६ ॥
साधनं च फलं चैव हरिर्वेदे निरूप्यते ।
तदभिव्यक्तितः सर्वं पुरुषार्थस्वरूपतः ॥ १७ ॥
रूपप्रपञ्चकरणादासक्त्यांशवारणे ।
श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव सः ॥ १८ ॥
इति नित्यः श्रुतेरर्थः सात्त्विकानां प्रकाशते ।
उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः ॥ १९ ॥
सर्वे वेदविदो जाताः स्वभावगुणभेदतः ।
तेषां प्रकृतिवैचित्र्याद्बहुलर्थो बहुधोदितः ॥ २० ॥
भावस्याज्ञानतः कर्ममात्रं केचिद् वदन्ति हि ।
लोकप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद्भगवान् वदेत् ॥ २१ ॥
फलं तु सर्वमेवात्र तदंशत्वाद्भविष्यति ।
अतः कामनिषेधो हि क्वचिद्भगवतोदितः ॥ २२ ॥
यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ह्यन्यथा पुनरुद्भवः ।
तदर्चिरादिधूमादिमार्गद्वयमुदीरितम् ।
वैराग्यार्थं तदप्युक्तं पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ ॥ २३ ॥
बहु प्रकारमेकं हि कर्मवेदे प्रकाश्यते ।
भगवन्मूर्त्तितासिद्ध्यै ते सर्वे पूर्वजैर्धृताः ॥ २४ ॥
अल्पज्ञत्वादाधुनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ।
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ २५ ॥
द्वापारान्ते हरिर्व्यासस्तदर्थं प्रथमं पृथक् ।

चातुर्होत्रविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ।
शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥ २६ ॥
प्रकारभेदे पूर्वं तु विकल्पो स्वैच्छिको मतः ।
अधुना नियतः शाखाभेदात्तत्तदधीतिषु ॥ २७ ॥
कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्च गीयन्ते बहुधर्षिभिः ।
तेषां भिन्नतया पाठे उच्छेदो भवतीति हि ।
कर्मशाखागताश्चके निर्णयः पृथगेव हि ॥ २८ ॥
असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः स्थूणाखननवत् कृतः ।
मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ २९ ॥
जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्व उक्तवान् ।
व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ ॥ ३० ॥
उभयोर्हि परिज्ञाने सर्ववेदार्थनिर्णयः ।
निर्णयो बहुभिर्नष्टः पश्चाद् वक्ष्ये तयोर्गतिम् ॥ ३१ ॥
पुरुषो विहितः षोढा करौ पादौ शिरोऽन्तरम् ।
शिरो ब्रह्म हरिः पूर्वं यज्ञः पञ्चविधः स्वयम् ।
अनन्तमूर्तिर्भगवांस्तेन शाखास्तथा कृताः ॥ ३२ ॥
स्मृतिर्बहुविधा प्रोक्ता वेदाचारविभेदतः ।
ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ ३३ ॥
तदाचाराल्लोकतश्च न्यायान्नित्यानुमेयतः ।
प्रवृत्तिर्जीविका लोके व्यवहारो विशृङ्खला ॥ ३४ ॥
सम्वादे चान्यशेषत्वान्न स्मृत्यर्थे स्पृशेच्छ्रुतिः ।
गृहादिरिव देहस्य धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः ।
उभयोः समवाये तु धर्मः पुष्टो, न चाऽन्यथा ॥ ३५ ॥
गर्भाधानादिसंस्काराः सन्ध्योपास्त्यादिकं तथा ।
नित्यश्राद्धादिकर्माणि पाकयज्ञादिकं तथा ॥ ३६ ॥
प्रायश्चित्तमिति होष पञ्चधा कर्मसङ्ग्रहः ।
नित्यानुमेयवेदस्तु मूलं पञ्चविधस्य हि ॥ ३७ ॥
व्रततीर्थादिकं काम्यं नित्यवद् बोध्यते क्वचित् ।
पूर्वाचारेण सम्प्राप्तं पुराणं मूलमस्य हि ॥ ३८ ॥
कृष्यादिजीविकाशास्त्रं पूर्वव्यापारतः प्रमा ।
करदण्डादिशास्त्रस्य मूलं युक्तिः पुराविदाम् ॥ ३९ ॥

शुद्धिं केचित् पृथक् प्राहुः संस्कारः कस्यचिन्मतः ।
देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ॥ ४० ॥
षोढा शुद्धिः स्मृता साऽपि द्विधा ह्यन्योन्यतः स्वतः ।
सर्वशेषेयमाख्याता श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः ।
धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ४१ ॥
कल्पसूत्रेषु वेदत्वं स्मृतित्वं च प्रतीयते ।
अर्थतः कर्तृतश्चापि वेदत्वं पाठतः स्मृतिः ॥ ४२ ॥
सौकर्यार्थं कृतिस्तस्य सङ्कलीकृत्य वर्णनात् ।
तेनापि क्रियमाणस्तु धर्मः श्रौतो भवेद् ध्रुवम् ॥ ४३ ॥
इष्ट्यौपासनकर्माणि न श्रौतानि कथञ्चन ।
भेदाद्बीजात्यतश्चापि काल एकस्तयोः परम् ॥ ४४ ॥
कालबाधान्न कर्तव्यं स्मार्तं श्रौतो बली यतः ।
पश्चाद्वा गौणकालेऽपि कर्तव्यमिति केचन ॥ ४५ ॥
स्मार्तमात्रस्य करणादाभासो ब्राह्मणो भवेत् ।
स्वर्गाभासाद्यपि फलं श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम् ॥ ४६ ॥
ब्रह्मप्रकरणं स्मार्तं कल्पसूत्रवदेव हि ।
पुराणमूलकं वाऽपि ह्याश्रमाचारतोदितम् ॥ ४७ ॥
पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत् ।
सर्वोपकरणानीव धर्मस्य नरगेहयोः ॥ ४८ ॥
तदज्ञाने सर्वमौढ्यं तेन तद् हृदयं स्मृतम् ।
भावयुक्तस्य धर्मस्य प्रमितौ तत् प्रयुज्यते ॥ ४९ ॥
सर्वसृष्टिपदार्थानां याथार्थ्यज्ञापनं ततः ।
शाखाविभागवत्तस्य विभागः सोऽप्यनेकधा ॥ ५० ॥
शतं कल्पास्ततोऽप्यन्ये सन्ति कृष्णेन निर्मिताः ।
सत्त्वेन रजसा वाऽपि तमसा वाऽप्यनेकधा ॥ ५१ ॥
नाना सृष्टिप्रकारा हि नाना धर्मा ह्यनेकधा ।
सर्वस्वरूपी कृष्णस्तु कर्ता तेषु तथोदितः ॥ ५२ ॥
सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ।
आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवस्त्वन्येषु केवलः ।
धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥ ५३ ॥
अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ।
इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते ॥ ५४ ॥

प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र मुक्तिः फलमुदीर्यते ।
तदवस्थापरित्यागाद्वचनं सत्यमेव हि ॥ ५५ ॥
चतुर्युगे तु व्यासानां नानात्वात् स्वस्वकालजम् ।
वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य कल्पान्तास्तेन कीर्तिताः ॥ ५६ ॥
सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान् ।
एकं कल्पमुपाश्रित्य स्त्रीशूद्राणां हिते रतः ॥ ५७ ॥
धर्मनिर्द्धारणं तत्र सर्वेषां समुदाहृतम् ।
प्रत्यब्दं वृक्षवत् कल्पा भुवनद्रुमरूपिणः ॥ ५८ ॥
अन्यकल्पोक्तलीलाऽपि कथितो भगवान् स्वयम् ।
कल्पेऽस्मिन् सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णस्तु सर्वतः ।
सर्वतत्त्वं सर्वगूढं प्रसङ्गादाह पाण्डवे ॥ ५९ ॥
शुकवत्तद् व्यासगीतं सत्त्वेनास्वादनारतः ।
ईशवाक्यं तु तस्यापि दुर्बोधं भजनादृते ॥ ६० ॥
जीवा एव हि सर्वत्र व्यासाः साम्प्रतमेव हि ।
स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार सः ।
स्वज्ञापनाय भक्तानां पदप्राप्त्यै ततः परम् ॥ ६१ ॥
सत्त्वस्य व्यवधानत्वादात्मज्ञानात्तु योगतः ।
व्यासकार्यं समस्तं च कृतवानधिकं तथा ।
अनिर्वृतिस्ततो जाता तेन भागवतं कृतम् ॥ ६२ ॥
सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु वेदे मुख्यतयोदितः ।
ब्रह्ममात्रप्रकाशस्तु कृपया सनकादिगः ॥ ६३ ॥
स इदानीं तु गीतायां प्रकटो भगवत्कृतः ।
तद्व्यासत्वाद्भागवतं पूर्वं भगवतोदितम् ॥ ६४ ॥
विश्वासार्थं पुराणेषु पठितं भक्तिहेतुकम् ।
प्रतिपाद्येशलीलायाः पुराणार्थं त्वतः पुनः ॥ ६५ ॥
सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदत्वं तस्य नोक्तवान् ।
वेदकर्तृवचस्त्वाद्धि मतं सर्वं भविष्यति ॥ ६६ ॥
स्वस्यान्यस्य च निर्वाहे वेदः कर्तुं न हि क्षमः ।
अत्यन्तमलिना लोकास्ततो भागवतं कृतम् ।
एतदभ्यसनाल्लोको मुच्यतेऽनुपजीवनात् ॥ ६७ ॥
कालादिधर्महेतूनामभावात् साम्प्रतं कलौ ।
वेदस्मृतिपुराणानामर्थाः सर्वे हि बाधिताः ॥ ६८ ॥

कालादिसाधनापेक्षारहितः सर्वतोऽधिकः।
फलतः सुगमश्चैव सर्वथा फलसाधकः॥ ६९॥
योगमार्गे तु ये मुख्ये तयोः सत्त्वे प्रयोजनम्।
ज्ञानदुर्बलबाधानां न मनोरथवार्तया।
सिद्धिं यान्ति नरा दुष्टा व्यामोहस्तु ततः फलम्॥ ७०॥
ग्रन्थान् पुराणवाक्यानि वेदरूपेण च क्वचित्।
कृत्वा वृथा वेषधराः कृष्णं नोपासते परे॥ ७१॥
षडङ्गानि तथा वेदे वेदरक्षाफलानि हि।
स्वरूपतोऽर्थतश्चैव ह्यनुष्ठानात् त्रिधा हि तत्॥ ७२॥
शिक्षा छन्दः स्वरूपे तु निरुक्तं व्याकृतिस्तथा।
अर्थे ज्योतिस्तथा कल्पो ह्यनुष्ठाने प्रयोजकः।
विशेषतो हीदमुक्तं सर्वं सर्वत्र चैव हि॥ ७३॥
ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः।
तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित्॥ ७४॥
साक्षाद्धर्मप्रतीतिस्तु कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः।
दर्शादिकालनिर्धारो ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम्॥ ७५॥
पदनिर्वचनाद्वेदे निघण्टुविवृतावपि।
निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता तथाऽल्पस्तस्य सञ्चरः॥ ७६॥
व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम्।
आदिमत्त्वाल्लक्षणानां नाङ्गत्वं पूर्वचोदितम्॥ ७७॥
अनिङ्ग्यादि प्रातिशाख्ये विशेद् व्याकरणे तु तत्।
छन्दसः पाठहेतुत्वं शब्दज्ञानोपयोगतः॥ ७८॥
आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत्।
उद्वेगहानिर्गान्धर्वे स्थापत्यं च सुगादिषु॥ ७९॥
काव्यादीनामसत्त्वान्नोपयोगः कथञ्चन।
धर्मं कर्तुः क्वचित् कीर्तिर्नैपुण्यं पाठतः क्वचित्॥ ८०॥
रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सम्मतम्।
व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः साम्प्रतं किल।
समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत्॥ ८१॥
वाशिष्ठादिस्तु सम्वादात् प्रामाण्यं नान्यथा क्वचित्।
न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्को मीमांसया युतः॥ ८२॥
मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया।

देवांशैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ ८३ ॥
प्रमेयं हरिरेवैकः सगुणो निर्गुणश्च सः ।
गुणाः कार्यं तथा धर्मः क्रियोत्पत्त्यादयश्च सः ॥ ८४ ॥
बुद्धिसौकर्यसिद्ध्यर्थं त्रिरूपेणोपवर्ण्यते ।
कारणेन च कार्येण स्वरूपेण विशेषतः ॥ ८५ ॥
अष्टाविंशतिभेदास्तु कारणे तत्त्वभेदतः ।
भगवत्त्वं यतस्तेषां तस्मात्तत्त्वानि तानि तु ॥ ८६ ॥
अण्डसृष्टेः पूर्वभावात् कारणत्वं न चान्यथा ।
कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वतः ॥ ८७ ॥
आनन्त्यमेव भेदानां तयोः कार्ये तथैव च ।
अतस्तेषां तु ये भेदा नोक्तास्ते हि विशेषतः ॥ ८८ ॥
स्वरूपे तु त्रयो भेदाः क्रियाज्ञानविभेदतः ।
विशिष्टेन स्वरूपेण क्रियाज्ञानवतो हरेः ॥ ८९ ॥
विशिष्टे वाचकं गीता श्रीभागवतमेव च ।
केवले काण्डद्वितयं वेदो धर्मः प्रवेशतः ॥ ९० ॥
तस्यैवोद्भूतरूपत्वात् क्रियाज्ञाने अपि स्वतः ।
अविकार्ये विकार्ये तु ह्यध्रुवे कार्यवन्मते ॥ ९१ ॥
वेदवाच्ये तु ये रूपे तदभिव्यक्तितः फलम् ।
अनुष्ठानाद् गुरोर्वापि लौकिके लौकिकं फलम् ।
प्रेमसेवात एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा ॥ ९२ ॥
कार्यभेदविभेदान् हि कल्पयित्वा विभागशः ।
वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि यस्मात् कार्यमतिर्वृथा ॥ ९३ ॥
सत्त्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ।
अहङ्कारः पञ्चमात्रा शब्दस्पर्शाकृती रसः ॥ ९४ ॥
गन्धो भूतानि पञ्चैव खं वायुर्ज्योतिरप्क्षितिः ।
क्रियामयानीन्द्रियाणि वाग्दोर्मेण्ढ्राङ्घ्रिपायवः ।
श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा मनः षडिति भेदतः ॥ ९५ ॥
आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः ।
अतो हि देवतावर्ग इन्द्रियेभ्यो न भिद्यते ॥ ९६ ॥
माया तु गुणरूपा हि कालस्तु भगवान् परः ।
सूत्रं महांस्तथा प्राणो बुद्धिश्चाहमभेदतः ॥ ९७ ॥
प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा ।

यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥
आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि ।
मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशगो हरिः ॥ ९९ ॥
इच्छामात्रात्तिरोभावस्तस्यायमुपचर्यते ।
ब्रह्मकूटस्थाऽव्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरम् ॥ १०० ॥
सर्वावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः ।
मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥ १०१ ॥
प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः ।
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ॥ १०२ ॥
हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः ।
तदुपासनया ज्ञानात् परमात्मत्वमस्य हि ॥ १०३ ॥
ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्यं कृष्णस्ततोऽधिकः ।
रूपान्तरं तु तस्यैव सर्वसामर्थ्यसंयुतम् ॥ १०४ ॥
चिदानन्दतिरोभावस्तदनुद्गम एव च ।
ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यं बहिरन्तस्तु सर्वतः ॥ १०५ ॥
चिदानन्दावपि तथा स कालः सकलोद्भवः ।
क्रियाशक्तिप्रधानत्वान्निलयः सकलाश्रयः ॥ १०६ ॥
विकृतावेव तच्छक्तिः सर्वोत्पत्त्यन्तभावनः ।
ऐश्वर्यं भगवद्दत्तं तत्रैव प्रतितिष्ठति ॥ १०७ ॥
अत एवेश्वरः प्रोक्तः सर्वान्तर उदीरितः ।
आसुरादिमते तस्मान्नान्यः सेव्यः कथञ्चन ॥ १०८ ॥
मुख्याधिकारी कृष्णस्य प्रभुवत् फलसाधकः ।
सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिभौतिकम् ।
आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः क्वचिदिच्छाऽपि भेदिका ॥ १०९ ॥
विधिषेधप्रकारेण यः क्रियाशक्तिरुद्गतः ।
तत्कर्म प्रकटं तावद् यावत् फलसमापनम् ॥ ११० ॥
तदेकं भगवद्रूपं साधारण्येन सर्वगम् ।
अग्रपश्चाद्भावभेदा द्विधा प्रकटमुच्यते ॥ १११ ॥
सृष्टौ साधारणं तद्धि स्वांशेन प्रकटं यथा ।
कालवत् सकलं रूपमङ्गं तद्वदागं तथा ॥ ११२ ॥
इच्छामात्रप्रकटनं सर्वथा तत् तिरोहितम् ।
सर्वयत्स्याश्रितं पश्चात् स्वभावोऽयं हरेस्ततः ॥ ११३ ॥

यस्तूद्गमतिरोभावैस्तथा सत्त्वादिभिः पुनः ।
परिणामस्तु तत्कार्यं सर्वानुभवसाक्षिकम् ॥ ११४ ॥
सामान्यतो विशेषेण न प्रकाशः कदाचन ।
एवं कालस्तथा कर्म स्वभावो हरिरेव सः ॥ ११५ ॥
अतस्तदुद्गमः शास्त्रे न कदाचिदुदाहृतः ।
सर्वसाधारणत्वेन न तत्तत्त्वं तदेव तत् ॥ ११६ ॥
अभावः कारणं चात्र ध्वंसश्चापि तदुच्यते ।
कार्यादिशब्दवत् तस्मिन् सापेक्षा वृत्तिरेतयोः ।
अपृथग्विद्यमानत्वान्न धर्मैरधिको गणः ॥ ११७ ॥
आनन्त्येऽपि हि कार्याणां गणभेदो द्विधा मतः ।
समष्टिव्यष्टिभेदेन केवले जडजीवता ॥ ११८ ॥
सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धि त्रयो भेदाः पृथङ्मताः ।
आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमिति स्मृताः ॥ ११९ ॥
सच्चिदानन्दरूपेण देहजीवेशरूपिणः ।
व्यष्टिः समष्टिः पुरुषो जीवभेदास्त्रयो मताः ॥ १२० ॥
अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदास्तथा परे ।
स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥ १२१ ॥
अविद्या प्रकृतिर्माया निद्रा चिन्तेन्द्रजालता ।
महत्तत्त्वं ब्रह्मरूपमस्मच्चित्तं तथैव ॥ १२२ ॥
अहङ्कारो रुद्ररूपमहङ्कारोऽस्मदादिषु ।
मनश्चन्द्रशरीरं च मनोऽस्माकं तथैव च ॥ १२३ ॥
चक्षुः सूर्यशरीरं च चक्षुरस्माकमेव च ।
मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डं देवदेहास्तथैव च ॥ १२४ ॥
अस्मदिन्द्रियवर्गश्च रूपत्रयमुदीरितम् ।
चन्द्रश्चन्द्राभिमानी च मनःप्रेरक एव नः ॥ १२५ ॥
सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुःप्रेरक एव नः ।
एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयमूह्या विभागशः ॥ १२६ ॥
तन्मात्राणि च भूतानां गुणाः कार्यगतास्तथा ।
महाभूतान्यावरणं मध्यभूतानि च क्रमात् ॥ १२७ ॥
अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनां पुनस्तथा ।
मूलमावरणं चैव ब्रह्मान्तःकरणं तथा ॥ १२८ ॥
अन्येऽप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः ।

परिमाणाधिक्यतश्च वैजात्यान्न्यूनभावतः ॥ १४४ ॥
मनश्चान्नमयं वेदे तदस्माकमथापि वा ।
पोषितत्वात्तदन्नेन तद्रूपेणोपवर्ण्यते ॥ १४५ ॥
एवं सृष्टिप्रभेदेषु कल्पेषु च तथैव च ।
प्रकारभेदा दोषाय न भवन्ति तदिच्छया ॥ १४६ ॥
इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथा ।
सत्त्वस्य तारतम्येन याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत् ।
अतः प्रमाणगणना लोकेषु न विचार्यते ॥ १४७ ॥
व्यवहारः सन्निपातो गुणानां स च लौकिकः ।
शास्त्रसिद्धेः पूर्वसिद्धः प्राणिमात्रस्य सर्वतः ॥ १४८ ॥
तस्य त्रिविधरूपत्वान्नाममात्रेण सा प्रमा ।
तस्माद्वेदादिरेवात्र प्रमाणं तच्च कीर्तितम् ॥ १४९ ॥
अपञ्चीकृतरूपं हि सूत्रमात्रं हरिः स्वयम् ।
सुषुम्णामार्गतो व्यक्तः शब्दब्रह्म प्रकाशते ॥ १५० ॥
पञ्चाशद्वर्णरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरन्तरः ।
सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपो बहुरूपः स्वभेदतः ॥ १५१ ॥
वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम् ।
द्वयं चाविकृतं लोके वेदे सर्वं स्वयं हरिः ॥ १५२ ॥
वर्णाः पदानि सर्वाणि भगवद्वाचकत्वतः ।
सर्वार्थाण्येव सर्वत्र व्यवहृत्यै तथापि तु ।
शक्तिसङ्कोचतो लोके विशेषख्यापकानि वै ॥ १५३ ॥
तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ।
देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५४ ॥
अनन्तमूर्तयो वर्णाः पदे तेनार्थवाचकाः ।
केवलाः कोशतो ज्ञेया वाचकाः पदतोऽथवा ॥ १५५ ॥
पदं न वाचकं वाक्ये सादृश्यात् स्मारकं परम् ।
विशिष्टं वाक्यमेवात्र वाक्यार्थस्य च वाचकम् ॥ १५६ ॥
पदान्तरप्रवेशेन विशिष्टे वाच्यवाचके ।
पदवद्वाक्यभेदश्च वाक्यार्थश्चापि भिद्यते ॥ १५७ ॥
अवान्तराणां वाक्यानां स्मारकत्वं तथा परे ।
वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदवाक्यार्थरूपधृक् ॥ १५८ ॥
अवान्तरेषु च तथा पदे वर्णे तथैव च ।

त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना नानाधर्मयुतास्तथा ॥ १५९ ॥
सादृश्येऽपि न वेदत्वं तादृग्वाक्ये ततोऽन्यतः ।
अधिकारिविभेदेन धर्माधर्मौ तथा मतेः ॥ १६० ॥
प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये शाखाभेदेषु सर्वतः ।
दर्शादिषु तदङ्गेषु मन्त्रमात्रे तथैव च ।
हरिस्तत्तत्स्वरूपेण तस्मात्सर्वत्र वाचकः ॥ १६१ ॥
पुराणे च ततोऽन्यत्र वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः ।
पदानामानुपूर्वी तु तत्र कल्प्या ह्यनेकधा ॥ १६२ ॥
सर्वप्रतीतिनाशे तु तन्नाश उपचर्यते ।
तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेर्न दूषणमिहाण्वपि ॥ १६३ ॥
अद्यापि तानि जायन्ते घटवज्ज्ञाननः स्थितिः ।
विप्रलिप्सादिमूलत्वादप्रामाण्यं च लौकिके ॥ १६४ ॥
अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यं कर्तृविश्वासतः क्वचित् ।
अतो वेदाद्यसम्वादी नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन ॥ १६५ ॥
वेदे सर्वत्र नाधिक्यं वाक्ये न न्यूनताऽपि वा ।
अतो न वाक्यभेदः स्याल्लोके तन्नैव दूषणम् ॥ १६६ ॥
भूतसूक्ष्मो ध्वनिर्वर्णो नामसृष्टौ निरूप्यते ।
प्रकृतिप्रत्ययौ लोके व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ ॥ १६७ ॥
नैतावता कृत्रिमत्वं शब्दे वक्तुं हि शक्यते ।
प्रपञ्चभेदात् तत्त्वानामाधिक्यं वर्णतो न हि ॥ १३८ ॥
संस्कारमात्रविलयादथ वा तद्विलीनता ।
तदभावाद्वासुदेवे तच्छब्देषु न लीनता ॥ १६९ ॥
अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ।
शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः ॥ १७० ॥
वाक्यार्थयोग्यावयवैर्वाक्यं सर्वत्र सम्मतम् ।
आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिः पदे तस्मादुदीरिता ॥ १७१ ॥
मृदा घोटकनिर्माणे न शृङ्गकरणं मतम् ।
तथा युक्तार्थबोधाय नाऽऽकाङ्क्षारहितं पदम् ॥ १७२ ॥
अर्थद्वारा पदे धर्मा लोकदृष्ट्यैव कल्पिताः ।
तस्माद्वाक्यं सर्वमेव सा यतो विश्वतोमुखी ॥ १७३ ॥
पदद्वयं सुप्तिङन्तं ताभ्यां चलति वाक्पतिः ।
पदानि बहुशः सन्ति सुप्तिङ्मध्यविभेदतः ॥ १७४ ॥

तत्राऽसकारवालादि ते भिन्ना अंशतः परे ।
तदुदाहरणे श्लेषस्तत्र योगादिकल्पना ॥ १७५ ॥
फलार्थं लक्षणा प्रोक्ता गौणी चाप्युपचारतः ।
प्राकट्येपत्तिरोधानतिरोधानैर्हरिर्विभौ ॥ १७६ ॥
प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य, न विध्यर्थस्य कर्हिचित् ।
कार्यतादिपरिज्ञानमुत्पाद्यैप प्रवर्तयेत् ॥ १७७ ॥
अनिष्टमिष्टं साध्यं वा नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि ।
तथापि यतते कश्चित् कचिदेव हरीच्छया ॥ १७८ ॥
मिथ्याप्रलोभनं वेदे न क्वचित् कर्हिचिद्भवेत् ।
तथैव कर्मविज्ञानं धर्मस्तेनैव नान्यथा ॥ १७९ ॥
साधनानि स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फलम् ।
न प्रवर्तयितुं शक्तास्तथा चेन्नरको न हि ॥ १८० ॥
लोकेऽपि राजदण्डादेरन्यथाविपयो न हि ।
प्रेरको भगवानात्मा स्वात्मना दोपवर्जितः ॥ १८१ ॥
न विशेपोऽस्ति लोकेऽस्मिँस्तारतम्यं न चैव हि ।
अखण्डं कृष्णवत्सर्वं यथा तत्तु निरूपितम् ॥ १८२ ॥
आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥ १८३ ॥
आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ।
इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ।
अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥ १८४ ॥
वर्णाश्रमवतां धर्मः श्रुत्यादिपु यथोदितः ।
तथैव विधिवत् कार्यः स्ववृत्त्यन्नेन जीवता ।
आचारो वृत्तिहीनश्चेदर्द्धं फलति नाखिलम् ॥ १८५ ॥
अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ १८६ ॥
शिलोञ्छवृत्त्या सन्तुष्टः श्रौतं कर्माखिलं चरेत् ।
तपःस्वाध्यायनिरतो ह्यग्निहोत्रादिपञ्चकम् ॥ १८७ ॥
स्मार्तं कृताकृतं तस्य सर्वं जानन् हरिं यथा ।
क्रमेण मुक्तिमाप्नोति ब्रह्मलोकं परं गतः ॥ १८८ ॥
एतस्य तारतम्येन मानुषानन्दतो द्विजः ।
अक्षरानन्दपर्यन्तमानन्दान् विन्दते क्रमात् ॥ १८९ ॥

उपान्त्यानन्दपर्यन्तं पुनर्जन्म भवेद्ध्रुवम् ।
तत्तद्रूपेण लोकेषु भोगान् भुक्त्वा तथाविधान् ॥ १९० ॥
एकाश्रमेण वा तिष्ठेद्द्विशेद्वा समनन्तरम् ।
आयुर्भोगक्रमेणैव चतुष्टयमथापि वा ॥ १९१ ॥
त्रिदण्डं परिगृह्णीत सर्वशास्त्राविरोधि तत् ।
शास्त्रेऽपि भगवानाह दण्डस्यैकस्य धारणम् ।
प्रतिपत्तिरियं सर्वा देहस्य ज्ञानिनो भवेत् ॥ १९२ ॥
आद्यन्तयोस्तु भिक्षान्नं द्वितीये तु शिलोञ्छनम् ।
तृतीये वन्यभेदाः स्युर्भिक्षायामपि संयमः ॥ १९३ ॥
गुरुसेवा कर्मकृतिस्तपः पर्यटनं क्रमात् ।
स्वाध्यायेन तथा कृत्वा तपसा मानसा मखाः ।
अत्यावश्यकमेतद्धि चतुर्णां तत्पृथक् पृथक् ॥ १९४ ॥
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९५ ॥
उत्तरोत्तरधर्मेषु निष्ठायामधिकं फलम् ।
तस्य चेत् परमा भक्तिस्तिरोधानं भविष्यति ।
भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यते ॥ १९६ ॥
अयं हि सर्वकल्पानामुत्तमः परिकीर्तितः ।
त्रिषु स्वाश्रमधर्मेषु प्रथमे वा प्रतिष्ठितः ॥ १९७ ॥
न्यासे सर्वपरित्यागी नष्टाहम्ममताभिदः ।
योगमुत्तममास्थाय लोकातीतो बहिर्दृशिः ॥ १९८ ॥
असम्प्रज्ञातयोगेक्षो देहत्यागे विमुच्यते ।
तादृशस्य बलाद्वापि देहत्यागो विमुक्तिदः ॥ १९९ ॥
सम्प्रज्ञातसमाधिस्थः साङ्ख्येनात्मविभिन्नदृक् ।
विकृतं प्रकृतेः कार्यं मायेति त्यक्तविग्रहः ॥ २०० ॥
एवं योगं च साङ्ख्यं च समास्थापयति कृती ।
योगेन त्यक्तदेहश्चेत्क्रमान्मुक्तिं स विन्दति ॥ २०१ ॥
ब्रह्मलोकप्रवृत्तानां या गतिस्तस्य सा भवेत् ।
भक्ताधिकारिणां मुक्तिरन्यथा प्रकृतौ लयः ॥ २०२ ॥
पुनः सृष्टौ तथैश्वर्ये कर्मिणां पुनरागतिः ।
आसन्योपासकानां तु ब्रह्मणा सह मुक्तता ॥ २०३ ॥
अभक्तेः पुनरावृत्तिर्योगनिष्ठां गतस्य तु ।

ऐश्वर्यादि हरेर्भक्तो भित्त्वाण्डं प्रविशेद्धरिम् ॥ २०४ ॥
केवलेन हि साङ्ख्येन विविक्ताध्यात्मसंस्थितिः ।
नैव किञ्चित् करोमीति दृढबुद्धिरसक्तधीः ।
अन्तेऽप्येवं सदा ध्यायन्नविद्यानो विमुच्यते ॥ २०५ ॥
केवलेनापि योगेन दग्धकर्ममलाशयः ।
योगवीर्येण जितदृग् लिङ्गं भित्त्वा तथा भवेत् ॥ २०६ ॥
योगसाङ्ख्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते ।
नरकायैव भवतः पश्चात्किञ्चित्सुखं भवेत् ॥ २०७ ॥
ज्ञानाङ्गे चित्तरोधे च तौ प्रमाणं न सर्वथा ।
पदार्थतत्त्वनिर्द्धारे न प्रमाणं कथञ्चन ॥ २०८ ॥
फलांशे तु प्रमत्तस्य शास्त्रमात्रपरस्य हि ।
नरकस्त्वन्यथाभावात्तेन मूले विनिन्दितौ ॥ २०९ ॥
फलांशे तु स्तुतौ कृष्णवाक्ये भागवतेऽपि च ।
तदन्येषां मतानां तु सर्वथा व्यर्थता मता ।
न तैरिष्टेन युज्येत मिथ्यार्थोऽभिनिवेशतः ।
तस्माद्वेदोक्तमार्गेषु न स्वल्पोऽपि पतेद्बुधः ।
अतः स एव सद्धर्मः सेव्यो वर्णिभिरादरात् ॥ २१० ॥
धर्ममार्गं परित्यज्य छलेनाधर्मवर्तिनः ।
पतन्ति नरके घोरे पाषण्डमतवर्तनात् ॥ २११ ॥
अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः ।
स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथाऽऽचारपराङ्मुखाः ॥ २१२ ॥
क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते ।
विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिह्वोपस्थपरायणाः ॥ २१३ ॥
व्रात्यप्रायाः स्वतो दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत् ।
षड्भिः सम्पद्यते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ ॥ २१४ ॥
अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्णं भजेत्सदा ।
श्रीभागवतमार्गेण स कथञ्चित्तरिष्यति ॥ २१५ ॥
अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा ।
नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते ॥ २१६ ॥
पूर्वसंस्कारतस्तत्र भजन्मुच्येत जन्मभिः ।
अत्यन्ताभिनिवेशश्चेत् संसारे न भवेत्तदा ।
एतावन्मात्रताऽप्यस्ति मार्गेऽस्मिन्मुरवैरिणः ॥ २१७ ॥

सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे ।
सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम् ॥ २१८ ॥
एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः ।
यो दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् ।
हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमप्लुतः सदा ॥ २१९ ॥
विशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम् ।
तत्साधनं नवविधा भक्तिस्तत्प्रतिपादिका ॥ २२० ॥
गीता सङ्क्षेपतस्तस्या वक्ता स्वयमभूद्धरिः ।
तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपूर्वकम् ।
व्यासः समाधिना सर्वमाह कृष्णोक्तमादितः ॥ २२१ ॥
मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामुत्तमः परिकीर्तितः ।
यस्मिन् पातभयं नास्ति मोचकः सर्वथा यतः ॥ २२२ ॥
वर्णाश्रमवतां धर्मे मुख्ये नष्टे छलेन तु ।
क्रियमाणे न धर्मः स्यादतस्तस्मान्न मोचनम् ॥ २२३ ॥
बुद्धिमानादरं तस्मिँश्छले साध्येऽपि दुःखतः ।
त्यक्त्वा मार्गं ध्रुवफले भक्तिमार्गं समाविशेत् ॥ २२४ ॥
विरुद्धकरणं नास्ति प्रक्रिया न विरुद्ध्यते ।
कल्पितैरेव बाधः स्यादवोचाम प्रमाणताम् ॥ २२५ ॥
सर्वथा चेद्धरिकृपा न भविष्यति यस्य हि ।
तस्य सर्वमशक्यं स्यान्मार्गेऽस्मिन् सुतरामपि ।
कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्ध्येत् कारणमुच्यते ॥ २२६ ॥
कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम् ।
श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेज्जिज्ञासुरादरात् ॥ २२७ ॥
तदभावे स्वयं वाऽपि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ।
परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥ २२८ ॥
साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ।
श्रीकृष्णं पूजयेद् भक्त्या यथालब्धोपचारकैः ॥ २२९ ॥
यथा सुन्दरतां याति वस्त्रैराभरणैरपि ।
अलङ्कुर्वीत सप्रेम तथा स्नानपुरःसरम् ॥ २३० ॥
भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद् भगवत्क्रियाम् ।
उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं त्यजेत् ।
तत्त्यागे दूषणं नास्ति यतो विष्णुपराङ्मुखाः ॥ २३१ ॥

सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नयेत् ।
पठेच नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादरात् ॥ २३२ ॥
सर्वं सहेत परुषं सर्वेषां कृष्णभावनात् ।
वैराग्यं परितोषं च सर्वथा न परित्यजेत् ॥ २३३ ॥
एतद्देहावसाने तु कृतार्थः स्यान्न संशयः ।
इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत् सदा ॥ २३४ ॥
सर्वापेक्षां परित्यज्य दृढं कृत्वा मनः स्थिरम् ।
दृढविश्वासतो युक्त्या यथा सिद्ध्येत्तथाऽऽचरेत् ।
वृथालापक्रियाध्यानं सर्वथैव परित्यजेत् ॥ २३५ ॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
येन स्यान्निर्वृतिश्चित्ते तत् कृष्णे साधयेद्ध्रुवम् ॥ २३६ ॥
स्वयं परिचरेद्भक्त्या वस्त्रप्रक्षालनादिभिः ।
एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजयेत् ॥ २३७ ॥
स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच निवर्तनम् ।
इन्द्रियाश्वविनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत् त्रयम् ॥ २३८ ॥
एतद्विरोधि यत् किञ्चित्तत्तु शीघ्रं परित्यजेत् ।
धर्मादीनां तथा चास्य तारतम्यं विचारयन् ॥ २३९ ॥
यथा यथा हरिः कृष्णो मनस्याविशते निजे ।
तथा तथा साधनेषु परिनिष्ठा विवर्धते ॥ २४० ॥
कृष्णे सर्वात्मके नित्यं सर्वथा दीनभावना ।
अहङ्कारं न कुर्वीत मानापेक्षां विवर्जयेत् ॥ २४१ ॥
सर्वथा तद्गुणालापं नामोच्चारणमेव वा ।
सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्ततः ॥ २४२ ॥
साधनं परमेतद्धि श्रीभागवतमादरात् ।
पठनीयं प्रयत्नेन निर्हेतुकमदम्भतः ॥ २४३ ॥
शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा पूजाङ्गमेव तत् ।
तुलसीकाष्ठजा माला तिलकं लिङ्गमेव तत् ॥ २४४ ॥
एकादश्युपवासादि कर्तव्यं वेधवर्जितम् ।
तथा कृष्णाष्टमी चापि सप्तमी वेधवर्जिता ।
अन्यान्यपि तथा कुर्यादुत्सवो यत्र वै हरेः ॥ २४५ ॥
एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम् ।

अन्येषां सम्भवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ २४६ ॥
विक्षेपादथवा शक्त्या प्रतिबन्धादपि क्वचित् ।
अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसम्भवे ।
तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४७ ॥
यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः ।
अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दिनाभ्राधिकस्य हि ॥ २४८ ॥
हतत्रपः पठेन्नित्यं नामानि च कृतानि च ।
एकाकी निस्पृहः शान्तः पर्यटेत्कृष्णतत्परः ॥ २४९ ॥
देहपातनपर्यन्तमव्ययात्मा सदागतिः ।
उत्तमोत्तममेतद्धि पूर्वमुत्तममीरितम् ॥ २५० ॥
गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते ।
कृष्णार्थं तन्नियुञ्जीत कृष्णः संसारमोचकः ॥ २५१ ॥
धनं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते ।
कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य वारकः ॥ २५२ ॥
अथवा सर्वदा शास्त्रं श्रीभागवतमादरात् ।
पठनीयं प्रयत्नेन सर्वहेतुविवर्जितम् ॥ २५३ ॥
वृत्त्यर्थं नैव युञ्जीत प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
तदभावे यथैव स्यात्तथा निर्वाहमाचरेत् ।
त्रयाणां येन केनापि भजन् कृष्णमवाप्नुयात् ॥ २५४ ॥
जगन्नाथे विट्ठले च श्रीरङ्गे वेङ्कटे तथा ।
यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत तत्परः ॥ २५५ ॥
एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तं गतिसाधनसंयुतम् ।
कर्ममार्गं प्रवक्ष्यामि भ्रान्तानां बहुशः फलम् ॥ २५६ ॥
अयथाज्ञानतः कर्म कुर्वाणास्त्रिविधा मताः ।
सात्त्विकादिविभेदेन कर्म चाऽपि त्रिधा भवेत् ॥ २५७ ॥
सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथाश्रुतिपरः कृती ।
स्वर्गलोकस्तस्य सिद्धेद्विमानस्त्रीभिरावृतः ॥ २५८ ॥
पुण्यस्य तु तिरोधाने पतत्यर्वाक्शिरास्ततः ।
पुण्यशेषं समादाय सर्मीचीनेषु जायते ॥ २५९ ॥
राजसं कर्म कुर्वाणो मेवादिसुखभाग् भवेत् ।
तामसं कर्म कुर्वाणः पानाद्वे सुखभाग् यथा ॥ २६० ॥

राजसः सात्त्विकं कुर्वन् दैत्यस्वर्गेषु जायते ।
राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥ २६१ ॥
वृष्टिद्वाराऽन्नरूपः सन् रेतोयोनिषु जायते ।
तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥ २६२ ॥
तामसः सात्त्विकं कुर्वन् पितृलोके महीयते ।
राजसं कर्म कुर्वाणो भूतादिसुखमाप्नुयात् ।
तामसं कर्म कुर्वाणः सर्पादिसुखभुग् भवेत् ॥ २६३ ॥
सर्वेषां पुनरावृत्तिस्तथा कर्म पुनर्भवः ।
एवं त्रयीधर्मपरा गतागतमवाप्नुयुः ॥ २६४ ॥
तत्तद्देवोपासकानामाजन्मोपासने फलम् ।
तत्तत्सायुज्यरूपादि वेदोक्तानामनेकधा ।
पौराणिकानां च तथा निषिद्धेतरभावतः ॥ २६५ ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २६६ ॥
विहितानेककर्तॄणां देहान्ते यदुपासनम् ।
तत्सायुज्यादिसिद्धिः स्यात्तत्पोपोऽन्यस्य वै फलम् ॥ २६७ ॥
कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न बुद्ध्यते ।
ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादनेकधा ।
तदुद्रेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६८ ॥
कृपयाऽधमतां प्राप्य भक्तं वै मोचयेत् क्वचित् ।
अनियुक्ततपस्यानां पीडया क्रोधतः क्वचित् ।
हीनभावं नयत्येव दुष्टं वा मोचयेत् क्वचित् ॥ २६९ ॥
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ २७० ॥
अतश्च सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः ।
अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम् ॥ २७१ ॥
अन्योन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति क्वचित् ।
कर्ममार्गे फलं तस्मान्न निरूप्यं हि सर्वथा ॥ २७२ ॥
जायस्वेति म्रियस्वेति तृतीयो यदुदाहृतः ।
प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम् ॥ २७३ ॥
ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ।

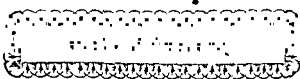
बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७४ ॥
साङ्ख्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा ।
समर्पणात् कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २७५ ॥
योगेन तु निषिद्धेन यदि देहः प्रसिद्ध्यति ।
तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु सत्फलम् ।
अन्यथा नरके पातो दृढभूमौ तु संस्थितिः ॥ २७६ ॥
छलयोगस्तथा साङ्ख्यं शाक्तो मार्गोऽभिधीयते ।
सिद्धान्ताश्च तथा कौला लोकातीतविभेदतः ॥ २७७ ॥
साङ्ख्ये भेदद्वयं तत्र द्वितीयेऽनुग्रहादिकम् ।
आद्ये लोकस्य सन्मानमन्ते तुल्यं तमस्तयोः ॥ २७८ ॥
लोके व्यामोहकं शास्त्रं सप्तानां बोधकः शिवः ।
कलौ जनिष्यमाणानामसुराणां क्षयाय हि ॥ २७९ ॥
वामाः शाक्ताश्च योगे तु प्रकटाप्रकटे भिदा ।
प्रकृतिस्तत्र संराध्या साध्यो योगश्च तुष्टये ॥ २८० ॥
शैवश्च वैष्णवश्चैव उपास्ये भेदकद्वयम् ।
कर्मासक्तास्तु ये तत्र वैदिकाः समुदाहृताः ॥ २८१ ॥
सप्तापि सर्वथा त्याज्या भगवन्मार्गवर्तिभिः ।
बौद्धाश्चतुर्विधाः पूर्वमन्तरानन्तरमार्गिणः ॥ २८२ ॥
तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्तारो हरिरत्र तु ।
कृष्णसङ्गोपनार्थाय स्वयमेव जगाद ह ॥ २८३ ॥
वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ।
ते हि पाषण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः ॥ २८४ ॥
सर्वेषां नरके वासस्तमोऽर्वाक्प्रतिपादके ।
नरकात् पुनरावृत्तौ नानायोनिषु सम्भवः ॥ २८५ ॥
आनन्दस्य तिरोभावः सर्वथा दुःखमुच्यते ।
तस्य स्थानं तु सर्वत्र यमलोको विशेषतः ॥ २८६ ॥
शुद्धं तमो दुःखरूपं सहजासुरसंश्रयम् ।
सर्वत्र नरकश्चैव तमश्चेति त्रिधा तु तत् ॥ २८७ ॥
सर्वत्र स्वर्गलोकश्च वासुदेवस्त्रिधा सुखम् ।
सुखधर्मस्तथेच्छा स्यात् किञ्चिदुद्गम एव सः ॥ २८८ ॥
सर्वथा ह्युद्गमः कामो धर्मिणस्तु सुखं स्मृतम् ।

द्वेषक्रोधस्तथा दुःखं पूर्ववद् दुःखधर्मतः ॥ २८९ ॥
लोभोऽतिकिञ्चिदुद्भेदो धर्मयोः सुखदुःखयोः ।
मोहस्तु द्विविधः प्रोक्तो धर्मवत् सुखदुःखयोः ॥ २९० ॥
मदे सुखसमुद्भेदो मात्सर्येऽन्यस्य केवलः ।
अन्येषां सर्वधर्माणां तद्धर्मोद्गम एव च ॥ २९१ ॥
विपाकः कर्मणां येषां प्राग्देहविनिपाततः ।
प्राप्तस्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ २९२ ॥
एते सर्वे विशेषेण जीवसन्निधिमात्रतः ।
स्फुरन्त्यन्यस्याभिमानाज्जीवो दुःखी निगद्यते ॥ २९३ ॥
अग्रपश्चाद्भावतश्च कर्मणा स्फुरितो हरिः ।
अग्रोद्गमानुद्गमनैः सुखदुःखे तनोति हि ॥ २९४ ॥
ज्ञाने यर्हि मनोराज्यं शोकस्तेनापि नो भवेत् ।
त्रिविधं दुःखमेतद्धि भवत्येव न संशयः ॥ २९५ ॥
सर्वाध्यासनिवृत्तौ हि सर्वथा न भवेद्यथा ।
सा च विद्योदये सा च न शब्दात् सुविचारितात् ॥ २९६ ॥
मर्यादाभङ्ग एव स्यात् प्रमाणानां तथा सति ।
गजानुमानं नैवं स्यात् साङ्कर्यं वा तथा भवेत् ॥ २९७ ॥
दशमस्त्वमसीत्यादौ देहादिविषयत्वतः ।
शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः ।
स्मारकत्वमतो वाक्ये सङ्ख्याज्ञानं पुरा यतः ॥ २९८ ॥
अध्यासस्यानिवृत्तत्वान्न विविक्तात्मदर्शनम् ।
मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा भवेत् ॥ २९९ ॥
प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया ।
स्वप्नप्रबोधरीत्या हि किमु शाब्दं निवारयेत् ।
सर्वज्ञत्वं सर्वभावज्ञानं चापाततः फलम् ॥ ३०० ॥
सर्वो न ब्रह्म सर्वं तु वामदेवस्तथा जगौ ।
अवयुत्या गर्भवासी सूर्याद्यनुवदन्मुहुः ॥ ३०१ ॥
ज्ञानदुर्बलवाक्यत्वात् पाषण्डवचनं मतम् ।
सत्ये युगेऽतिमहतां भवत्येतन्न चान्यथा ॥ ३०२ ॥
स्वप्नो जागरणं चैव यथा ह्यन्योन्यवैरिणौ ।
विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः ॥ ३०३ ॥

इदमेव विनिश्चित्य कृष्णो ह्यर्जुनमब्रवीत् ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ३०४ ॥
एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि ।
ज्ञानादीनां हि सर्वेषां तदधीनत्वतः सदा ।
विश्वासं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद् बुधः ॥ ३०५ ॥
न दृष्टः श्रुतपूर्वो वा भजन् कृष्णमनामयम् ।
न मुक्तः सर्वथा यस्माद् गोप्यो गावस्तथाऽभवन् ॥ ३०६ ॥
आपाततस्तु सर्वेषामुपायत्वं मयोदितम् ।
विष्णोः कृपाविशिष्टानां तत्फलं नान्यथा भवेत् ॥ ३०७ ॥
यन्न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।
व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ३०८ ॥
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ३०९ ॥
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम् ॥ ३१० ॥
इत्येकादशसर्वस्वं भगवान् स्वयमुक्तवान् ।
आत्मानं हि स्वयं वेद तस्मादन्यवचो मृषा ॥ ३११ ॥
कर्मयोगादयः सर्वे कृष्णोद्गमनहेतवः ।
उदासीनतयोद्बोधाद्धि सर्वात्मना फलम् ॥ ३१२ ॥
भक्ताववलादरेणैव प्रकटो जायते हरिः ।
आत्मानं च ततो दद्यात् सुखे का परिदेवना ॥ ३१३ ॥
सहनं खननं गङ्गातीरस्थितिवदेव तत् ।
साङ्ख्यो योगस्तथा भक्तिस्तत्र प्रेमातिसौख्यदम् ॥ ३१४ ॥
पिता चरेद्यथा बाले सुखं भक्ते तथा हरिः ।
प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थं गोपीनां कामदो यतः ॥ ३१५ ॥
अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः ।
द्रष्टुं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१६ ॥
दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येनकेनचित् ।
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ ३१७ ॥
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजम् ॥ ३१८ ॥
अन्तर्बहिःसाधनयोः स्वरूपं परिकीर्तितम् ।
प्रकारश्चाप्ययं प्रोक्तो दर्शनेनान्यथा तु तत् ॥ ३१९ ॥
सर्वापेक्षापरित्यागात् पौरुषस्य सभाजनम् ।
आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३२० ॥
कपिलादिर्महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् ।
तं प्रकारमिहोवाच पाक्षिकं तद्धि साधनम् ॥ ३२१ ॥
राजवत् कुत्रचित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ।
ददाति तावता नित्यं सर्वत्रेति न निश्चयः ॥ ३२२ ॥
प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र सेव्यवश्यत्वसाधनम् ।
किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं क्वचित् ॥ ३२३ ॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ।
पञ्चकर्मविधानेन षोढाऽपि प्रकटः सदा ।
निर्बन्धेन फलत्येष न च भक्त्या यथा तथा ॥ ३२४ ॥
कणादादिमुनिश्रेष्ठाः शुक्रमोहितबुद्धयः ।
वृथाशास्त्रकलापं हि जगुस्तेन न चान्यथा ॥ ३२५ ॥
प्रेम्णोऽन्यत् साधनं लोके नास्ति मुख्यं परं महत् ।
श्रीभागवतमेवात्र परं तस्य हि साधनम् ॥ ३२६ ॥
अधिकारमभिप्रायं ज्ञात्वा भक्तमुखेन हि ।
सकृच्छ्रवणमात्रेण कृष्णे प्रेम भवेद् ध्रुवम् ॥ ३२७ ॥
विरक्तो विपरीतादिभावनारहितः सुहृत् ।
लीलामात्रश्रुतौ तस्य भवेत् प्रेमाऽखिले किमु ॥ ३२८ ॥
श्रीभागवततत्त्वार्थमतो वक्ष्ये सुनिश्चितम् ।
यज्ज्ञानात् परमा प्रीतिः कृष्णं शीघ्रं फलिष्यति ॥ ३२९ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपे सर्वनिर्णयकथनं नाम द्वितीय प्रकरणम् ॥

मुद्र्यते मुद्र्यते मुद्र्यते

श्रीमद्वैश्वानरावतारैर्निखिलभूमण्डलाचार्यश्रीमद्वल्लभाचार्यैः प्रादुर्भावितं

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्

काशीस्थषष्ठपीठप्राप्ताधिकारनिखिलनिगमागमपारावारपार-
गाणां गोस्वामिश्रीगिरिधरजीमहाराजानां

विवरणेन समुपबृंहितं

प्रत्यधिकरणं मतान्तरोपन्यासेन विषमस्थलटिप्पण्या च समलङ्कृतं

श्रेष्ठिप्रवरआसनमल्लात्मजयोर्नारायणदासजेठानन्दयो:, संरक्षितद्रव्येण
नातिचिरादेव प्राकाश्यमेष्यति ।

શેઠ નારણદાસ આસનમલ.

જન્મઃ–સંવત્ ૧૯૨૦ શ્રાવણ સુદી ૭.
અવસાનઃ–સંવત્ ૧૯૮૪ શ્રાવણ વદી ૭,
ઇ. સ. ૧૯૨૮ તા. ૬ ઠી સપ્ટેમ્બર.

શેઠ જેઠાનંદ આસનમલ.

જન્મઃ–સંવત્ ૧૯૨૮ ના ફાલ્ગુન વદી ૧૧.
અવસાનઃ–સંવત્ ૧૯૮૫ પોષ વદી ૧૨,
ઇ. સ. ૧૯૨૯ તા. ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી.

જગદીશ્વર પ્રેસ, મુંબઈ–૪.

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीमदाचार्यचरणमकलेभ्यो नमः ।

सप्रकाशस्तत्त्वार्थदीपनिबन्धः ।

आवरणभङ्गादिव्याख्यासमलङ्कृतः ।

द्वितीयं सर्वनिर्णयप्रकरणम् ।

प्रमाणेन प्रमेयेण फलतः साधनेन च ।
सर्वनिर्णयबोधाय द्वितीया प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥

आवरणभङ्गः ।

करेण स्त्रीयानां हृदयमिव हैयङ्गवलवं
दधानः सम्प्रीणन्नमृतमधुरैर्बालचरितैः ।
हसन्नल्पैर्दन्तैः करचरणजान्वञ्चनपरः
शिशुः कृष्णोऽस्माकं दिशतु दशमीशः स्वविषयाम् ॥ १ ॥

पूर्वप्रकरणे, एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि हरिं न सेवन्ते येऽपि सेवन्ते तेऽपि मतान्तरैरेव सेवन्त इति तन्निवारणार्थमयमुद्यम इति प्रतिज्ञाय प्रयत्नसाफल्याय "प्रपञ्चो भगवत्कार्य" इत्यादिना जडजीवान्तर्यामिणां स्वरूपं, तेषां भगवदंशत्वं, भगवत्स्वरूपं, सामर्थ्यं, भगवतः परमफलत्वं चोक्त्वा, भगवद्भजनमेव जीवानां परमफलावान्तरफलसाधनमिति तदेव जीवैः कर्तव्यमित्येवं सर्वेषां श्रुत्यादीनां पूर्वोक्तप्रमाणानां तदविरुद्धानामन्येषां यथार्हमभिधेयस्तात्पर्यगोचरश्चार्थ इति निर्द्धारितम् । तदिदं मन्दमध्यमानां हृदये तदा स्थिरीभवति यदा तेषां प्रमाणानामिदं पौर्वापर्यमुपपाद्योच्यते, न त्वन्यथापि । असम्भावनाविपरीतभावनाभ्यां व्युत्थानसम्भवात् । व्युत्थानप्रकारस्तु—पूर्वप्रकरणे जीवजडान्तर्यामिणां भगवदंशत्वं, तदभिन्नत्वं च यत् प्रतिपादितं, "तच्छ्रुत्यादिबलेने"ति शब्दादेव सिद्धम् । शब्दश्च मानान्तरविरोधे आदरणीयत्वं नार्हति । न खलु प्रत्यक्षविरुद्धं श्रुतिशतैरपि निर्णेतुं शक्यते । न हि प्रत्यक्षतो निर्णीतोऽश्वः शब्दशतैरपि गोत्वेन प्रत्याययितुं शक्यते तस्मान्न तद् युज्यते । किञ्च, आस्तिकानां श्रुत्यादौ प्रामाण्यनिर्द्धारे सत्यपि तदर्थस्यासदाद्यविषयत्वेन तदर्थनिर्णेतारः सर्वज्ञाः स्मृतिकारास्तन्निर्णयायाश्रयणीयाः । पूर्वप्रकरणोक्तं तु तद्विरुद्धत्वादश्रौतमित्यपि सम्भाव्यत इत्याद्याकारः । अतस्तदुभयनिवृत्त्यर्थं द्वितीयप्रकरणमावश्यकमिति तद् व्याचिख्यासवः पूर्वप्रकरणविवृतिसमाप्तौ कृतायाः सर्वनिर्णयकथनप्रतिज्ञाया युक्तिसम्बन्धकथनमुखेन पूर्वप्रकरणसङ्गतिमपि बोधयन्ति—**प्रमाणेने**त्यादि ।

तत्र प्रथमं वेदार्थरूपं भगवन्तं मङ्गलार्थं स्तौति—

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्बहुरूपकम् ।

पञ्चात्मकमिति अग्निहोत्रादिभेदेन पञ्चरूपत्वम् । तेषां प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपत्वम् । उभयोरनेकरूपत्वं वक्तुं साधनैर्बहुरूपत्वमाह साधनैरिति ।

आवरणभङ्गः ।

तथाच प्रमाणादिचतुष्करूपया युक्त्या ज्ञानदेर्मार्गस्य प्रापञ्चिकपदार्थस्य प्रमाणादेश्च स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयात्मको बोधः । तेन चासम्भावनादिनिवृत्त्या मन्दानां मध्यमानां च हृदये पूर्वप्रकरणोक्तार्थस्थैर्येण शास्त्रनिरूपणसाफल्यम् । मुख्यानां तु योऽर्थः पूर्वमुपपत्त्या निरूपितः सोऽत्रोपपत्त्या निरूप्यत इति स्थूणाखननवद् दार्ढ्यमित्येककार्यत्वं सङ्गतिः । प्रमाणादीनां यथासम्भवं साङ्गानां युक्तित्वेन प्रतिपाद्यत्वं, तेषां च मार्गपदार्थादिस्वरूपबोधहेतुत्वं, तस्य चासम्भावनादिनिवर्तकत्वमिति सम्बन्धघटना च बोध्या । प्रमाणादिचतुष्केण निरूपणं तु चतुर्लक्षण्यनुसारित्वबोधनार्थम् । किञ्चोक्तरीत्या असम्भावनाद्युदये तन्निवृत्त्यर्थं प्रमाणादीनां बलाबलं निर्णेयम् । तच्च प्रमाणस्वरूपादिनिर्णयाधीनमतः प्रमाणप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तेन सिद्धे वेदादेर्बलिष्ठत्वे पुनराशङ्कान्तरमुदेति । जीवादयस्त्रयोऽपि चेद् ब्रह्मांशास्तर्हि कुतस्तेषु तारतम्यमिति । सर्वं चेद् ब्रह्माभिन्नं तर्हि को विशेषो ब्रह्मणीति च । तन्निवृत्त्यर्थं हेतुपूर्वं सर्वस्य स्वरूपनिरूपणं कर्तव्यमिति प्रमेयप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तरतमभावे बुद्धेऽपि श्रोतानां साधनान्तराणामपि विद्यमानत्वाद् भक्तौ कुत आधिक्यमिति शङ्काऽवतिष्ठते । तन्निवृत्त्यर्थं सर्वेषां साधनानां फलतः सुखदुःखसाध्यतया च तारतम्यबोधनाय फलप्रकरणमप्यावश्यकम् । तेन फलतः सुखसाध्यतया च भक्तेराधिक्ये सिद्धेऽपि यथैव वेदोक्तमार्यादिकैः साधनैः फलं, तथैव भक्त्यापि चेत्र कश्चिद् विशेष इति फलतो विशेषं वक्तुं साधनस्वरूपनिर्णयाय साधनप्रकरणमप्यावश्यकम् । एवं चतुर्भिः पूर्वोक्ते दृढीकृते ततस्तन्निगमनम् । तेन सर्वनिर्णयबोध इति तदप्यावश्यकमित्यतोऽप्येवं निरूपणमिति बोध्यम् । एवमुपदेश्यान् प्रेक्षावतोऽभिमुखीकृत्य पूर्वप्रकरणे, "वेदाः श्रीकृष्ण"त्यादिना वेदादिशब्दात्मकस्य प्रमाणस्य तन्मध्येऽपि वेदस्य प्रथमोद्दिष्टत्वात् तस्य च सविषयत्वात् तत्प्रमेयं तत्स्वरूपादिकं च निर्णिनीषन्तो मङ्गलमाचरितुमवतारयन्ति तत्रेत्यादि । तत्रेति सर्वस्मिन्निर्णेतव्ये । एतेन सर्वमूलभूतत्वाद् वेदस्य तदर्थ एव मङ्गलत्वेन प्रथममुपनिबन्धनीय इत्यौचित्यमपि दर्शितम् । तत्र सम्पूर्णस्य वेदस्य काण्डद्वयात्मकत्वात् प्रथमं पादत्रयेणोक्तं पूर्वकाण्डार्थं विशदीकुर्वन्ति अग्निहोत्रेत्यादि । **तेषामिति** । अग्निहोत्रादीनाम् । **उभयोरिति** । प्रकृतिविकृतिरूपयोः । **साधनैरिति** । शाखाभेदेन नानाप्रकारादुक्तैस्तैः । तथाच पूर्वमीमांसायाम्, "अथातो धर्मजिज्ञासे"ति शास्त्राधिकरणे वेदार्थरूपधर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, को धर्म इत्याकाङ्क्षायां, "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इति समनन्तराधिकरणे चोदनालक्षणपदेन लौकिकम्, अर्थपदेनानर्थभूतं वैदिकं च व्युदस्योभयधर्मविशिष्टो धर्मो द्वादशलक्षण्यां प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपोऽग्निहोत्रादिपञ्चात्मको यज्ञस्वरूपो विचारितः । तेन स एव पूर्वकाण्डार्थः । तत्रैव शाखान्तराधिकरणे किञ्चित्साधनभेदेन शाखान्तरीययागाद् विलक्षण-

सर्वेषां समुदायफलमाह—

स्वानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः ॥ १ ॥

स्वानन्ददायकमिति । धर्मरूपेणैव फलदानं भविष्यतीत्याशङ्क्येश्वररूपेणैव फलदानमित्याह कृष्णमिति । उत्तरकाण्डार्थमाह ब्रह्मरूपमिति । "स्वानन्ददायकं कृष्णमि"त्यत्रापि तयो रूपयोरुत्तरं श्रेष्ठमित्याह परमिति । स्तुमः स्तोत्रमेव यथाज्ञानं कुर्मः । न तु स ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

पञ्च रूपाणि गणयति—

अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ।
चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥ २ ॥

अग्निहोत्रमिति । प्रमेयं निर्णीय हि बलं वक्तव्यम् । तच्च प्रमेयं द्विविधम् । प्रमाणानुरोधि, स्वतन्त्रञ्चेति । तत्राद्यं निरूप्यते । दर्शपूर्णमासावेकः । "परमेष्ठिनो वा

टिप्पणी ।

समुदायफलमिति । कर्म ज्ञानफलमित्यर्थः । स्वानन्ददायकमिति । स्वशब्दस्यात्मवाचकत्वात् धर्मिधर्माभ्यामीश्वरजीवात्मसम्बन्ध्यानन्ददायकमित्यर्थः । धर्मरूपेणेति । पुण्यरूपेणेत्यर्थः । अत्रापीति । ब्रह्मरूपमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् विशेषणाभ्यामुत्तरकाण्डेऽपीश्वररूपेणैव फलदानमित्यर्थः । उत्तरं कृष्णरूपमित्यर्थः ॥ १ ॥

आवरणभङ्गः ।

स्वरूपसंस्थानत्वेऽपि सुप्तोत्थितोपविष्टपुरुषवत् तत्त्वेन प्रतीयमानः स एव शास्त्रार्थ इति विचारितम् । तेन काण्डार्थविशेष एव शास्त्रार्थ इति भावः । एवं प्रमाणप्रमेयसाधनैः पूर्वकाण्डार्थ उक्तः । एतमेव फलेन वक्तुमाहुः सर्वेषामित्यादि । स्वानन्ददायकमिति । स्वानि पश्वादीन्यानन्द आत्मसुखं तयोर्दायकम् । एतावान् पूर्वमीमांसासिद्धोऽर्थः । उत्तरविचारे तु, "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति श्रुतेः स्वांशो य आनन्दस्तस्य दायकमित्यर्थ इति फलतः स उक्तः "फलमत उपपत्तेरि"ति न्यायमनुसृत्य, जैमिनीयमतनिराकरणायाहुः धर्मेत्यादि । काण्डभेदायाहुः । उत्तरेत्यादि । काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वायाहुः स्वानन्देत्यादि । अत्रापीति । उत्तरकाण्डे । तथाचोत्तरकाण्डे ब्रह्मरूपेण प्रतिपाद्यत्वे फलदानमीश्वररूपेणैव, न तु ज्ञानादिरूपेण । पूर्वोक्तन्यायात् । तेन काण्डभेद एकवाक्यत्वं चेत्यर्थः । उभयो रूपयोर्वेदार्थत्वाविशेषेऽपि तारतम्यज्ञापनायाहुः तयोरित्यादि । उत्तरस्योत्कृष्टत्वे गमकमाहुः स्तुम इत्यादि । "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यादिश्रुतेस्तथेत्यर्थः ॥१॥

एवं मङ्गलमुखेन सर्ववेदार्थकथनात् प्रमाणतो निर्णय उक्तः । अतः परं प्रमेयेणैतं निर्णिनीषन्त आहुः पञ्चेत्यादि । पूर्वोक्तप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थमाहुः प्रमेयमित्यादि । हिर्हेतौ । यतः प्रमेयनिर्णयाभावे तद्बलनिर्णयाभावस्तदभावे सर्वनिर्णयाभावोऽतो हेतोः । प्रमाणानुरोधीति । शब्दैकसमधिगम्यम्, शब्दोक्तसाधनाभिव्यङ्ग्यमिति यावत् । स्वतन्त्रमिति । तदव्यतिरिक्तम् । निरूप्यत इति । इत आरभ्य विचार्यत इत्यर्थः । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावेकत्वसङ्ख्यायाः स्फुटत्वेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्द्वित्वात् पञ्चत्वसङ्ख्याया विरुद्धत्वमाशङ्क्य परिहरन्ति दर्शेत्यादि । तथाच यथा, "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्ण-

एष यज्ञ" इत्यत्र तयोरेकत्वनिर्णयात् । पशुर्निरूढः । चातुर्मास्यानि स्वतन्त्राणि । सोमोऽग्निष्टोमः । एते क्रमेणैव कर्तव्याः ।

आवरणभङ्गः ।

मास्यां चाच्युतो भवति," "तावमूतामग्नीषोमावाज्यस्यैवोपांशु पूर्णमास्यां यजन्नि"ति, "ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्", "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्", "ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामि"ति षड्वाक्योक्तानां यागानां दर्शपूर्णमासाभ्यामिति श्रौतद्विवचनानुरोधादेकैकत्रिकरूपतामङ्गीकृत्य द्वावङ्गीक्रियते, "तथैष यज्ञ" इत्येकवचनानुरोधादुभावेक इत्यङ्गीक्रियत इति न सङ्ख्या न्यूनेत्यर्थः । अत एव द्वितीयस्य तृतीयपादे दाक्षायणाधिकरणे, "दाक्षायणयज्ञेन सुवर्णकामो यजेते"ति दर्शपूर्णमासप्रकरणीयवाक्येऽपि, "द्वे पौर्णमास्ये यजेत द्वे अमावास्ये" इत्यादिवाक्यशेषोक्तप्रकारेणावर्त्यमानावपि दर्शपूर्णमासावेकवचनेनैव निर्दिष्टाविति युज्येते । वायव्यादयोऽनेके पशुयागाः सन्ति, तेभ्यः परिच्छेत्तुमाहुः निरूढ इति । निरूढत्वेन यः प्रसिद्धः स इत्यर्थः । चातुर्मास्यानि सोमाङ्गभूतान्यपि सन्तीति तेभ्यो विवेक्तुमाहुः स्वतन्त्राणीति । चातुर्मास्यानि च वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यचतुःपर्वात्मकानि । तान्यपि प्रतिपर्वसु नानायागविशिष्टान्येको यागः । सोमोऽग्निष्टोम इति । एवं सोमपदस्य यागनामत्वबोधनेन "सोमेन यजेते"त्यत्र न मत्वर्थलक्षणेति बोधितम् । नच द्रव्यलाभाभावः शङ्क्यः । सोमसंस्कारादिचोदनार्थापत्त्यैव तत्प्राप्तेः । यद्वा सोमोऽस्मिन्नस्तीति सोमवानिति मतुबर्थे, "अर्शआदिभ्योऽजि"त्यनेनाचि कृते सोम इति भवति, एवं योगसिद्धेः प्रसिद्ध्या च रूढेरपि निश्चयान्निर्मन्थ्यन्यायेन योगरूढः सोमशब्द आदरणीयः । एवञ्च, "यद्यग्निष्टोमः सोमः स्यात् पुरस्तादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीते"ति श्रुतिरपि सङ्गता भवति । अग्निष्टोमोक्थ्यादीनां संस्थात्वेन संस्थावतो यागस्य नामकथनस्यावश्यकत्वात् । "देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्नि"त्युपक्रम्याग्रे, "य एवं विद्वान् सोमेन यजेत" इतिविधानदर्शनस्यैवमेव सामञ्जस्याच्चेति । क्रमेणैवेति । यथासम्भवं श्रुतेन कल्पाद्यनुमितेन वेत्यर्थः । स चैवं बोध्यः । अग्निसिद्धिमन्तरेण यागासम्भवात् प्रथमत आधानं कर्तव्यम् । ततः, "सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयादि"ति वाक्यात् सायमग्निहोत्रारम्भः, होमश्च यावज्जीववाक्यान्नित्यः, उक्तवाक्यान्नियतकाल इत्यादि बोध्यम् । ततो दर्शपूर्णमासौ क्रमेण । यदि सुमुहूर्तादिवशात् पूर्णमासः प्रथममापतेत् तदा सारस्वतौ होमौ अपक्षयपरिहारार्थं विधाय पूर्णमासः कार्यस्ततो दर्शः । ततो, "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते"ति श्रुत्या सोमप्राप्तावप्यनुष्ठाने कल्पस्य नियामकत्वात् तत्र चातुर्मास्यपशुसोमक्रमदर्शनात् तदुभयानन्तरं सोमः । कात्यायनशाङ्खायनादिकल्पे चातुर्मास्यानन्तरं पशोर्दर्शनेऽपि "ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्नि"ति श्रुतावसुरेभ्यो गुप्ततयाऽनुष्ठानबोधने "पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयं पशुमकुर्वत तदा दर्शं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत वैश्वदेवं प्रातःसवनमकुर्वत वरुणप्राघासान् माध्यन्दिनꣳसवनꣳ साकमेधान् पितृयज्ञꣳत्र्यम्बकाꣳस्तृतीयसवनमकुर्वते"ति पौर्णमासादिकं बहिःप्रसार्याग्नीषोमी-

एतेषां क्रियारूपत्वेन भगवत्प्रीतिसाधकत्वं, न भगवत्त्वमित्याशङ्क्याह पञ्चविधो हरिरिति ॥ २ ॥

साधनसाध्यरूपता नैकस्येत्याशङ्क्य सर्वत्र भगवत एव द्विरूपत्वमिति वक्तुमाह—

तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादि यत्।
प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ३ ॥

तत्साधनं च स हरिरिति। साध्यरूप एव स हरिः, साधनरूपोऽपि। चकारात् साध्यसाधनरूपोऽपि। साधनद्वैरूप्यं निरूपयति प्रयाजादि स्रुगादीति। यत्किञ्चित् तत्फलोपकारि, स्वरूपोपकारि वा, नातोऽन्यदस्तीत्यर्थः। गणितानां नाम्ना

आवरणभङ्गः।

यादिपश्चोर्वैश्वदेवादिकं प्रसार्य प्रातरादिसवनानां कारणानुवादाद्दर्शपूर्णमासपश्चोश्चातुर्मास्यसोमयोश्च सामीप्यप्रतीतेः पश्चनन्तरं चातुर्मास्यप्रतीतेश्च तथा क्रमः। अत एवापस्तम्बेन कल्पसूत्रे पशुबन्धं व्याख्याय तदनन्तरं चातुर्मास्यानि व्याख्यातानि। अतोऽसुरेभ्यो गोपनेऽभिप्रेते तथा क्रमः। अनभिप्रेते त्वन्यः। अत एव श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे भरतचरिते, "श्रद्धया हुताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरि"ति क्रम उच्यते। अतस्तत्तत्कल्पशिष्टाचाराभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या। अत्र प्रमेयनिरूपणस्य सर्वसाधारणत्वेन क्रमोक्तेरपि तथात्वात्। **एतेषामित्यादि।** अग्निहोत्रादीनामिज्यारूपत्वेनेज्यप्रीतिसाधकत्वं युक्तं, न भगवत्त्वम्। इज्यायामिज्यरूपत्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्यर्थः। **हरिरिति।** "यज्ञो वै विष्णुरि"ति श्रुते"र्मां विधत्तेऽभिधत्ते मामि"त्येकादशे भगवद्वाक्याच्च सिद्धे यागस्य भगवत्त्वे तद्विरुद्धं प्रत्यक्षं नादरणीयमित्यर्थः। न चाग्निहोत्रस्य जुहोतिचोदनासिद्धत्वेन होमत्वात् पञ्चानां न भगवत्त्वमिति शङ्क्यम्। "यस्य भूयांसो यज्ञक्रतव" इत्यत्र देवतोद्देशेन हविस्त्यागस्यैव यज्ञनामकत्वेनाङ्गीकारात्। न च जुहोतेस्त्यागार्थत्वे मानाभावः। तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचने स्यादिति जैमिनिसूत्रस्यैव तत्र मानत्वात्। भाष्यकारादिभिरपि तथाङ्गीकारात् नवीनैरपि यजतिजुहोत्योः प्रक्षेपविशिष्टत्यागार्थत्वं तुल्यमङ्गीकृत्य प्रक्षेपस्य यजतावङ्गत्वं जुहोतौ प्राधान्यमिति विशेषाभ्युपगमाच्च। अतो हविस्त्यागरूपेण यज्ञत्वस्याग्निहोत्रेऽप्यक्षतत्वम्। "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावि"ति मीमांसकप्रसिद्धश्रुतेश्चेति ॥ २ ॥

साधनेत्यादि। पूर्वमानन्दस्यैव फलत्वेन कथनात् प्रीतेर्व्यापारत्वमेव वाच्यम्। आनन्दश्च भगवान् यज्ञश्च स एवेति साधनसाध्यरूपता एकस्य हरेर्न वक्तुं शक्येत्याशङ्क्य सर्वत्र यागविषये प्रपञ्चादौ च भगवत एव तथात्वमिति वक्तुं साम्प्रतं यागविषये तथात्वमाहेत्यर्थः। **साध्यरूप एवेत्यादि।** साधनानामपि यागप्रकरण एव श्रावितत्वेन पुरुषसूक्ते तद्विवरणरूपद्वितीयस्कन्धेऽध्याये च तेषां भगवदवयवत्वस्य निर्णीतत्वेन यथैकस्यैव रूपभेदाद् द्विरूपत्वं तथाऽन्यत्रापीति न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः। एवं पञ्चात्मकत्वं सपरिकरं विवृतम्। अतः परं द्विरूपत्वं विवरीतुमाहुः **गणितानामित्यादि।** अग्निहोत्रमित्यादिना सङ्ख्यातानां नाम्ना प्रसिद्धानाम्। कौण्डपायिनामयनेति

प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वमित्याह प्राकृतमिति । एतदेव नित्यं कर्म । नित्यकाम्यव्यवस्था एषैव । यद्यावदुक्तकर्त्तव्यं नियतफलं तन्नित्यम् । न तु फलरहितम् । अकरणे राजदण्डवत् प्रत्यवायः । न हि राजसेवायां फलाभावः । एतत्प्रतिपादकत्वमेव मुख्यतया वेदस्य । द्वितीयं रूपमाह काम्यं तु वैकृतमिति । कामनायामेव फलदम् । विकृतत्वात् स्वभावतो न नित्यफलं प्रयच्छति ॥ ३ ॥

टिप्पणी ।

कामनायामेवेति । केवलकाम्ये कारीर्यादौ कामनाया अधिकाररूपत्वात् कामनाभावेऽनधिकारिकृद्मेः फलत्वमेवेति भावः ॥ ३ ॥

आवरणभङ्गः ।

वायव्यपशुरित्येवं नामान्तरादिना न, किन्तु स्वनाम्ना प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वं निखिलमङ्गजातं यत्र निरूप्यते सा प्रकृतिस्तादृशत्वमाहेत्यर्थः । ननु नित्यकाम्यभेदेनापि द्वैरूप्यं दृश्यत इति तत्कुतो नोच्यत इत्याहुः एतदेवेत्यादि । तथा च पर्यायमात्रमेव भिद्यते, न तु स्वरूपमित्यर्थः । एषेति । उच्यमानप्रकारिका । प्राकृते कथं नित्यत्वमित्याकाङ्क्षायां नित्यलक्षणकथनमुखेनोत्तरमाहुः यदित्यादि । यद् यावदुक्तं तत्प्रकरणे कृत्स्नमुक्तमङ्गजातं कर्त्तव्यं यत्र तादृशं नियतफलम् अवश्यभाविफलं यस्य तादृशं च तन्नित्यमित्यर्थः । एकदेशिभिर्नित्ये फलं नाद्रियत इति तन्निराकर्तुमाहुः न त्वित्यादि । नन्वकरणे प्रत्यवायजनकत्वमेव नित्यत्वमस्तु । "आश्विनं धूम्रललाममालभेत", "यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत् वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत" इत्यादिष्वकरणोद्वासनादिना दौर्ब्राह्मण्यवीरहत्यादिश्रावणात् । न तु फलवत्त्वमपि । काम्ये व्यभिचारादित्यत आहुः अकरण इत्यादि । अयमाशयः । वेदानां भगवन्निश्वासरूपत्वात् प्रवर्त्तको विधिस्तदाज्ञारूपः । "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे" इति स्मृतेश्च । यजधातोः पूजार्थत्वाद्यागः पूजारूपः । इज्यश्च भगवानेव । "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः", "मां यजेताहरेत् क्रतून्", "न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी" इत्यादिस्मृतिश्रुतिभ्यः । एवं सति यागो भगवदाज्ञप्ततत्पूजारूप इति सिद्ध्यति । तथा सति तदकरणे प्रत्यवायः, करणे फलं चोक्तन्यायेन युक्तमिति । नच यत्र यजतिर्न श्रुतस्तत्र पूजारूपव्यभिचार इति शङ्क्यम् । "ईजेऽनुयज्ञं विधिवदग्निहोत्रादिलक्षणैः । प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम्" इति दशमस्कन्धीयवाक्येन तादृशैरन्यैश्च सर्वेषां पूजात्वनिर्णयात् । एवमेव स्मार्त्तकर्मण्यपि बोध्यम् । "सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि विधिना चोदितानि मे । पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यग्" इति तत्रापि तथा वाक्यात् । नन्वेवं सति काम्येऽपि यजत्यादिश्रवणेनोक्तरूपतायास्तुल्यत्वात्तदकरणेऽपि प्रत्यवायापत्तिः । नचेष्टापत्तिः कर्त्तुं शक्या । तथा वाक्याभावात् । अतः पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्कायामाहुः एतदित्यादि । इदमनुपदमेव व्युत्पाद्यम् । एवञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति नियतफलत्वं नित्यत्वमित्येव नित्यलक्षणम् । यावदुक्तेत्यादि तु प्रकृतिबोधनायेति बोध्यम् । काम्यं तु वैकृतमित्यत्र वैकृतमित्युद्देश्यम् ॥ ३ ॥

एवमुद्देशतो रूपद्वयं निरूप्य फलं निरूपयति—

ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद् भवेत् ।
अन्यथा स्वर्गसौख्यं तु द्विरूपं तत् क्रमाद्भवेत् ॥ ४ ॥

ज्ञानिन इति । भगवदानन्दरूपं फलं ब्रह्मज्ञानयुक्तस्य यथोक्तकर्मकर्तुरेव । तत्र हेतुः । तदभिव्यक्तौ सत्यां पोढाविहितश्चेदभिव्यक्तो भवति । "पुरुषो विहितः पोढे"-त्यत्रोक्तं पञ्चात्मकं ब्रह्म च तदैव फलं प्रयच्छतीति भावः । मर्यादायां क्रममोक्ष एव

टिप्पणी ।

पोढाविहित इति । अग्निहोत्रादिपञ्चप्रकारैर्विकृतिरूपेण च विहितो यज्ञ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आवरणभङ्गः ।

फलं निरूपयतीति "जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे", "कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः", "अथापरे मनीषिणः कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरि"त्यादिश्रुतिभ्यो, "ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेद्" इति भगवद्वाक्याच्चाधिकारिभेदात् फलभेद इत्यधिकारिणं व्यापारं कर्मस्वरूपं च ज्ञापयितुं नित्यानां फलं निरूपयतीत्यर्थः । भगवदानन्देति । तेन सिद्धान्ते मोक्षस्वरूपमधिकारी चेति द्वयं विवृतं ज्ञेयम् । एवञ्च भवाय नाशायेति पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येन देहयोगस्य भगवद्विचारितकार्यार्थत्वादेते निष्कामाः, ब्रह्म ज्ञात्वापि कर्म कुर्वन्त्वित्येवं रूपेण ये विचारिता-स्तेषामिदं फलम् । अय चार्थ उत्तरमीमांसायां साधनाध्यायतुरीयपादे जैमिनिमतेन सिद्ध्यति । तत्र, "पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायण" इति सूत्रे केवलविद्यायाः वेदनविषयात् केवलाद्भगवत एव वा पुरुषार्थो मोक्षादिर्न तु कर्मणा, "ब्रह्मविदाप्नोति परं," "नायमात्मे"त्युपक्रम्य, "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इत्यादिशब्दादिति सिद्धान्तमुक्त्वा, "शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्वि"ति जैमिनिरित्यादिसूत्रेषु विद्यायाः कर्माङ्गत्वात् कर्मणो वा, विद्यासमुच्चितात् कर्मणो वा पुरुषार्थ इति जैमिनिमतस्य दर्शितत्वात् । हेतुरिति व्यापारः । ननु ज्ञानाभावेऽपि यागत्वस्याविशिष्टत्वा-ज्ज्ञानिनं प्रत्येव तदभिव्यक्तौ को हेतुरित्यत आहुः पोढेत्यादि । औपनिषदं शाब्दमग्निहोत्रादिप-ञ्चकं पूर्वकाण्डोक्तमित्येवं पोढा विहितश्चेत्तदा वेदार्थरूपो भगवानभिव्यक्तो भवति । यथा, "विश्व-सृजः प्रथमाः सत्रमासते"ति सहस्रसमे सत्रे, "ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः," "हिरण्मयः शकु-निर्ब्रह्म नामे"त्यत्र तदैव फलं मोक्षरूपं प्रयच्छति, नान्यथेत्यर्थः । नन्वभिव्यक्तश्चेत् सद्य एव मोक्षं कुतो न प्रयच्छतीत्यत आहुः मर्यादायामित्यादि । एवञ्च पूर्वकाण्डेऽपि "विराजमभिसम्पद्यते", "अमृतीभवती"त्येवञ्जातीयकेषु वाक्येषु यो मोक्ष उक्तः सोऽपि ज्ञानसहित एवेति ज्ञेयम् । क्रमि-कत्वं चार्चिरादिमार्गबोधकश्रुतिभ्य इति च । तत्प्रकारस्त्वग्रे साधनप्रकरणे, सर्वं जानन्नित्यारभ्य तथाविधानित्यन्तेन स्फुटीकरिष्यते । ननु यदि मर्यादायां क्रममुक्तिरेव तदा सद्योमुक्तिर्योगादि-नापि न स्यात् । मर्यादायास्तत्रापि तुल्यत्वात् । तथा च तद्बोधकवाक्यविरोध इत्यत आहुः

फलम् । सद्योमुक्तिस्त्वतिकृपया । ब्रह्मज्ञानाभावे तु पञ्चात्मकाद्भगवतः स्वर्गसुखं भवति । भिन्नवाक्येष्वपि फलत्वेन निरूपणात् ॥ ४ ॥

स च स्वर्गो द्विविध इत्याह—

वाक्यशेषात्सत्त्वात्मसुखं प्रसिद्धेर्लोक उच्यते ।
यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ ५ ॥

वाक्यशेषादिति । सुष्ठु अर्ज्यत इति स्वर्गः । सत्त्वाकारान्तःकरणे सर्वेहानिवृत्तौ यदात्मसुखं प्रकटीभवति, तदग्निहोत्रादिसाध्यम् । सर्वदेवानामधिकृतानां तुष्टावाध्यात्मिकत्वे यागस्य जाते आत्मानन्दः प्रकटो भवति । एतदभावे तु भौतिकत्वे स्वर्गलोको भवतीत्यर्थः । प्रसिद्धिर्लौकिकी । वाक्यशेषमाह यन्न दुःखेनेति । स्वर्गकाम इति सर्वत्र स्वर्गशब्दार्थः सन्दिग्धः । सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति । वाक्यशेषः शाखान्तरे प्रसिद्धो दुःखानुभवसहितः । सुखानुभवो लौकिकः । स्वर्गोऽन्यथा अलौकिकत्वात् । सुखानुभवश्च अनन्तरमेव कालेन ग्रसते । त्रिक्षणावस्थायित्वात् । न तथा

आवरणभङ्गः ।

अतिकृपयेति । तथा च वाक्यानि पुष्टिमार्गपराणीति न विरोध इत्यर्थः । एवमुत्तमाधिकारिणां फलमुक्त्वा मध्यममन्दयोः क्रमेण फलमाहुः ब्रह्मेत्यादि । भिन्नवाक्येष्विति । ज्ञानमन्तरेण यत्र केवलो यागो बोध्यते तादृशेषु स्वर्गकामादिवाक्येषु । तथा च तदन्यथानुपपत्त्या मध्यमादेरपि फलमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । एवञ्च द्विरूपं तत्क्रमाद्भवेदित्यत्र अधिकारिक्रमादित्यर्थो बोध्यः ॥ ४ ॥

स चेति । ज्ञानाभावे उच्यमानः सुखात्मकः स्वर्गः । फलद्वयमेकस्मिन् वाक्ये कथं सङ्ग्रहीतुं शक्यमित्याकाङ्क्षायां द्वयोरप्यनुगतं रूपमाहुः सुष्ठ्वित्यादि । तथा चात्मसुखे लोके च योगरूढ्योस्तुल्यत्वात् स्वर्गपदेनोभयं सङ्ग्रहीतुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वस्य स्वरूपमाहुः सत्त्वेत्यादि । आत्मसुखमित्यत्रात्मपदेनान्तःकरणं बोध्यम् । तच्च जीवोपभोग्यं जैवानन्दादन्यूनमित्युक्तम्, "तुलयाम लवेने"त्यस्य सुबोधिन्याम् । तत्रैव व्यापारं व्यापारिस्वरूपं चाहुः सर्वेत्यादि । द्वितीयस्याहुः एतदभाव इत्यादि । देवतोषाभावे । अत्रापूर्वं व्यापारो बोध्यः । लौकिकीति । एषैव गीतायां, "त्रैविद्या मां सोमपा" इत्यादिनाऽनूक्ता ज्ञेया । अन्यथा "यामिमामि"त्यादि न वदेत् । एकादशे च, "इष्ट्वेह देवता यज्ञैरि"त्यादि च न वदेत् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु स्वर्जनरूपस्यार्थस्य लोकेऽपि तौल्ये किं वाक्यशेषोपन्यासेनेत्याशङ्कायां तदाहुः स्वर्गकाम इत्यादि । वाक्यशेषादितीत्यत्र इति हेतौ । तथा च जैमिनिना तस्यैव निर्णायकत्वकथनात्तदुपन्यास आवश्यक इत्यर्थः । तस्य निर्मूलत्वभ्रमनिरासायाकरं प्रमाणं चाहुः शाखेत्यादि । यद्यनाकरः स्याच्छिष्टादृतो न स्यात् तथा सति न शिष्टेषु प्रसिद्ध्येतेति प्रसिद्धिरेव मानमित्यर्थः । नन्वत्र लोकविशेष एव तादृशं सुखमुच्यताम् । आत्मसुखे किं मानमित्याकाङ्क्षायां वाक्यं व्याकुर्वन्तस्तद्वदन्ति दुःखेत्यादि । भवतीत्यन्तम् । तथा च दुःखासम्भिन्नत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति अभिलाषातिरिक्तासाधा-

वैदिकः। लौकिको ह्यभिलाषानन्तरं प्रयत्नसम्पाद्यः। वैदिको न तथा। तादृशं सुखं किमित्याकाङ्क्षायां विषयजन्यं तथा भवितुं नार्हति। दुःखसम्भेदकस्यावश्यकत्वात्। नापि परमानन्दः। ईश्वराधीनत्वात्। अत आत्मसुखमेव तादृशं भवति ॥ ५ ॥

तदाह—

स्पर्द्धासूयादिदुःखानि स्वर्गिणां स्युः सदा ध्रुवम्।
प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वान्न ध्रुवोपरि तद्गतिः ॥ ६ ॥

स्पर्द्धेति। स्वर्गलोके विद्यमानानामिन्द्रादीनां स्पर्द्धादिकं श्रूयते। तच्च दुःखरूपम्। नच ब्रह्मलोकः स्वर्गशब्दवाच्यः। प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वात्। ज्ञानाभावेन केवलकर्मकरणं प्रवृत्तिमार्गः। अत एव क्रममुक्तिमार्गे ते न गच्छन्तीत्याह न ध्रुवोपरि तद्गतिरिति ॥ ६ ॥

टिप्पणी।

अत एवेति। यत आत्मसुखमेव स्वर्गशब्दार्थो न भगवत्सुखमतः स्वसाधने जीवात्मस्वरूपालाभसाधने सत्त्वगुणे "स्वर्गः सत्त्वगुणोदय" इति भगवता स्वर्गशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः। भगवांस्तु भक्त्या प्राप्तुं शक्य इति भावः ॥ ६ ॥

आवरणभङ्गः।

रणकारणसम्पाद्यं सुखं स्वर्ग इत्यर्थः। अत्र प्रथमं सत्यन्तं लौकिकसुखवारणाय। द्वितीयं तु नित्यत्वबोधनायैव। विशेष्यदलं परमानन्दवारणायेत्येवं द्वयोर्वारणे आत्मसुखमेव पारिशेष्यात् सिद्ध्यतीति श्रुतार्थापत्तिरेव मानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तदाहेति। तस्माद्धेतोः पारिशेष्यं व्युत्पादयितुं लोकेषु तदभावं सार्द्धेनाहेत्यर्थः। स्पर्द्धादिकं श्रूयते इति। "देवाः सुराः संयत्ता आसन् तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रमत्, तदिन्द्रोऽचायत् आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन् तेऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायन्नि"त्यादिषु श्रूयत इत्यर्थः। नन्वेवं सति पूर्वोक्तदोषाणां ब्रह्मलोके अभावात् स एव स्वर्गत्वेन वाच्य इत्यत आहुः न चेत्यादि। प्रवृत्तीत्यादि। फलशेषिणः कर्तुरित्यर्थः। तावता कथं न तस्य स्वर्गत्वेन ग्रहणमित्यत आहुः अत एवेत्यादि। अयमाशयः द्विविधो हि ब्रह्मलोकः। प्रवृत्तिमार्गगम्यो निवृत्तिमार्गगम्यश्च। तत्राद्यः क्षयादिदोषवान्। तस्य तादृशत्वं स्कान्दे कुमारिकाखण्डे इन्द्रद्युम्नकथायां प्रसिद्धम्। स हि मार्कण्डेयतालजङ्घादीन् स्वनामयशः पृष्ट्वा, तैर्न जानीम इत्युक्ते पाताद्वीतो मार्कण्डेयाद्युपदेशेन कश्चिद् बहुकल्पजीविनं कूर्मं पृष्ट्वा तेन तद्यशस्युक्ते भूमौ यशःसत्त्वेन पुनर्ब्रह्मलोकं जगामेति कथनात्। रामायणेऽपि अन्नदानाभावेन ब्रह्मलोके क्षुधापीडितस्य कस्यचित् सहस्राश्वमेधयाजिनः पुनर्भूमावागत्य तद्दत्वा पुनस्तत्र गमनोक्तेश्च। द्वितीयस्तु "वेदान्तविज्ञाने"ति श्रुत्या अक्षयः पूर्वोक्तदोषरहितः। तत्र यथा योगयुक्तस्य परिव्राजो रणाभिमुखे हतस्य च सूर्यमण्डलं भित्त्वा मार्गस्तथा क्रममुक्तिगन्तुर्ध्रुवं नीचैःकृत्य तदुपरि मार्गस्तेन पथा द्वितीये गम्यते। स च प्रवृत्तिमार्गनिष्ठस्य कर्तुस्तादृशाधिकाराभावादगम्य इति तन्मार्गगमनाभावान्न तस्य तत्प्राप्तिः। अत एव तदभिलापेण न तस्योपनयनमित्यभिलापोपनीतत्वाभावान्न स स्वर्गशब्दवाच्य इति ॥ ६ ॥

न च स्वर्गादिलोकेषु वाक्यशेषोक्तमीर्यते ।
अत आत्मसुखं वाक्ये वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत् ।
शुद्धे सत्त्वगुणोद्रेकः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ७ ॥

नापीन्द्रलोकेषु वाक्योक्तं सुखं सम्भवति । अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । अतः पारिशेष्यादात्मसुखमेव वाक्यार्थः । अत एव स्वर्गशब्दः स्वसाधने भगवता प्रयुक्त इत्याह तत्सत्त्वतो भवेत् । सत्त्वगुणप्रवृद्धावेव तदात्मसुखं भवेत् । सत्त्वशुद्धिश्च शुद्ध्या । अतः पञ्चानामावृत्तेश्चोपयोगः । भगवद्वाक्यमाह स्वर्गः सत्त्वगुणोदय इति । सत्त्वगुणाद्वा उदयो यस्येति ॥ ७ ॥

एतदात्मसुखरूपं फलं नित्यमाह—

अतस्तदेव हि फलं कामाभावेऽपि सिद्ध्यति ।
यागादेर्भगवद्रूपात्कामितं फलति स्फुटम् ॥ ८ ॥

अतस्तदेवेति । तैः स्वभावत एव शुद्धिः सम्पाद्यत इति भोजने तृप्तिवन्न कामना अपेक्षते । तर्हि विकृते कथं कामनापेक्षा तत्राह यागादेर्भगवद्रूपादिति । आधिभौ-

टिप्पणी ।

पञ्चानामग्निहोत्रादीनाम् । सत्त्वगुणाद्वेति । उदितः सत्त्वगुण इति प्रथमः पक्षस्तदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति ॥ ७ ॥

तृप्तिवदिति । तृप्ताविवेत्यर्थः । सप्तमीसमर्थादिवार्थे वतिः ॥ ८ ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रथमस्योक्तस्कान्दादिसिद्धस्वरूपत्वमभिसन्धायाहुः नापीत्यादि । अनुपपत्तेरिति । दुःखसम्भेदादिरूपायास्तस्या इत्यर्थः । अत इति । लक्षणाप्रवेशात् । नन्वात्मसुखं जैवानन्द एव भवतु तस्य चान्तःकरणत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामुक्तार्थदार्ढ्याय गमकमाहुः अत एवेत्यादि । इत्याहेति । अनेनाशयेनाहेत्यर्थः । ननु लक्षणानुरोधाद्भवत्वेवं तथापि प्रवृद्ध एव सत्त्व आत्मसुखं भवति, नाप्रवृद्ध इत्यत्र किं गमकमत आहुः अतः पञ्चानामित्यादि । अन्यथा फलस्य विधिवाक्य एवोक्तत्वादेकस्यैव करणे सकृदेवं च करणे फलावश्यम्भावा"दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत", "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति", "प्रतिसम्वत्सोमः पशुः प्रत्ययनं तथे"त्यादिवाक्यबोधितं पञ्चानां कारणमावर्तनं च व्यर्थमेव स्यादतः प्रवृद्धिरेव भगवद्वाक्येऽभिप्रेतेत्यर्थः पुरःस्फूर्तिकार्थकथने भगवद्वाक्ये लक्षणापत्तिरिति तत्परिहारायाहुः सत्त्वगुणाद्वेति ॥ ७ ॥

नित्यमिति । कामनासहकाराभावेऽपि यागस्वरूपमर्यादया जायमानमित्यर्थः । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः तैरित्यादि । तर्हीति । यदि यागत्वेन शुद्धित्वेन कार्यकारणभावात् प्रकृतौ कामनानपेक्षा तर्हीत्यर्थः । वेति । वाशब्दः समुच्चये । आधिभौतिकमिति । लोकात्मकम् । कथमिति । कामनासद्भावेऽपि यागत्वेन शुद्धित्वेन यागत्वेनात्मसुखत्वेन च यः कार्यकारणभावस्तस्याभङ्गान्नित्ययागस्वरूपस्य च तुल्यत्वान्नित्यं फलं विहाय कामितं फलं कुतो जायत इत्यर्थः । मूले

तिकं वा फलं कथमित्याकाङ्क्षायामाह यागादेरिति। भगवद्रूपत्वात्। काम्यो नित्यो वा यागादिः कामितं फलति। स्फुटमिति लौकिकं फलम्। यतः स्पष्टमेव कारीर्यादेः फलम् अनुभूयते॥ ८॥

ननु स्वर्गो नाम लोक एव "स्वर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्त" इति। "देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवदि"ति। "स्वर्गो वै लोको नाक" इति सर्वत्र स्वर्गलोक एव स्वर्गशब्दार्थस्तत्कथमुच्यते आत्मसुखं स्वर्ग इति? सत्यम्। अङ्गेषु स्वर्गशब्देषु लोकसामानाधिकरण्यात् तद्वाचकत्वम्। प्रधाने च वाक्यशेषस्य विद्यमानत्वाद् आत्मसुखवाचकत्वमेव। अन्यथा वाक्यशेषो व्यर्थः स्यात्। सन्देहाभावाच्च। अतः स्वर्गशब्देन उभयमपि सङ्ग्राह्यम्। तर्हि वेदप्रधानवाक्येषु निःसन्दिग्ध एव स्वर्गशब्दः कथं न प्रयुज्यते तत्राह—

श्लिष्टप्रयोगाद्वेदस्य परोक्षकथनं मतम्।
बालानुशासनार्थाय रोचनार्थं तथा वचः॥ ९॥

श्लिष्टप्रयोगादिति। श्लिष्टप्रयोगार्थं तथा न प्रयोगः। श्लिष्टप्रयोगस्य च फलं परोक्षकथनम्। परोक्षकथनस्यापि प्रयोजनं बालानुशासनम्। तेषामनुशासनं रुच्युत्पादनमेव। अतस्तथावचनं श्लिष्टप्रयोग इत्यर्थः॥ ९॥

आवरणभङ्गः।

भगवद्रूपादिति प्रयोगो भावप्रधान इति ज्ञापयितुमाह भगवद्रूपत्वादिति। तथाच भगवतः सर्वफलदातृत्वात् कामानुरोधात्तथेत्यर्थः। ननु भगवद्रूपत्वस्य कामनाभावेऽपि तौल्यात्तदाऽपि कामितं कुतो न फलतीत्याकाङ्क्षायां युक्तिं समाधायिकामाहुः स्फुटमित्यादि। अयमर्थः। यथा नित्यकरणे यावज्जीवादिवाक्यं नियामकं न तथा विकृतिकरणे किमपि नियामकमस्ति। अतस्तत्र कामनयैव प्रवृत्तिरिति निश्चीयते। सा चेत् कामना यागेन न पूर्येत तदा विश्वासाभावे पूर्वकाण्डमेवोच्छिद्येत। अतः कामितमेव तस्माद्भवति, न तु सत्त्वशुद्धिरपीति भगवत्कृता मर्यादा तादृशफलदर्शनानुरोधाज्ज्ञायते। अतो विकृतौ कामनापेक्षा। तत एव चाधिभौतिकात् प्रकृतिरूपादपि लोकरूपं फलमिति दृष्टानुरोधादेवासन्देह इत्यर्थः॥ ८॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ननु स्वर्ग इत्यादि। लोकसामानाधिकरण्यादिति। लोकशब्दसामानाधिकरण्यादित्यर्थः। सन्देहाभावादिति। प्रधानवाक्ये लोकपदसामानाधिकरण्याभावेन, "स्वर्गः सत्त्वगुणोदय" इति भगवद्वाक्येन च सन्देहाभावादित्यर्थः। सिद्धमाहुः अतः इति। भगवद्वाक्यस्य लौकिकफलस्य च दर्शनादुक्तरीत्या व्यवस्थासामञ्जस्याच्चेत्यर्थः। तर्हीति। यद्युभयमपि वेदाभिप्रेतं तदेत्यर्थः। परोक्षकथनमित्यादि। तदुक्तमेकादशस्कन्धे, "परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम्। कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथे"ति। "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्" इति॥ ९॥

पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानाप्नोति निश्चयः।
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥ १० ॥

पञ्चकर्माणि नित्यानि । तत्र त्रिषु स्वर्गः फलम् । यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः", "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत", "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम" इति । पशुबन्धचातुर्मास्ययोस्तु न स्वर्गः फलं श्रूयत इति वक्तुं वाक्यद्वयमाह **सर्वान् लोकानिति** ॥ १० ॥

समाधानमाह—

अक्षय्यं सर्वलोकाख्यमात्मरूपं न चान्यथा ।
नित्ये स्वर्गफलं नान्यत् पश्वादिर्विकृतौ फलम् ॥ ११ ॥

अक्षय्यमिति । "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती"त्यत्र सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाज्यभिजयतीत्यत्रापि यदक्षय्यशब्देन सर्वलोकशब्देनोच्यते तदात्मसुखमेव वाक्यशेषोक्तम् । तदेव पञ्चानां नित्यानामेकं फलं भवति, इतोऽपि हेतोः स्वर्गशब्देनात्मसुखम् । पञ्चात्मकस्य भगवत एकत्वात् । अन्यथा लोकपक्षे नैतदुप-

आवरणभङ्गः ।

स्वर्गविषये पुनः किञ्चिदाशङ्कते पञ्चेत्यादि । इति वक्तुमिति । अनेन हेतुना वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वं वक्तुम् । तथा च निःसन्दिग्धेन सन्दिग्धनिर्णयः । वाक्यशेषोऽपि स्वर्गशब्दमात्रयुक्तत्वेनात्मसुखस्य न विनिगमकः । अनुपपत्त्यन्तरस्य विद्यमानत्वादतो न तेन निर्णय इत्यर्थः । वाक्यद्वयं त्वेतद् आपस्तम्बकल्पस्थम् । तथा च चतुर्थे लोकपदात्, पञ्चमे चाक्षय्यपदेन ध्वंसप्रतियोगित्वनिवारणाद्वाक्यशेषोक्तसुखत्वं लोकनिष्ठसुखस्य वक्तव्यम् । तावता प्रसिद्धिरपि न विरोत्स्यत इति भावः ॥ १० ॥

सुखमेवेत्येवकारेण लोकसुखव्यवच्छेदः । तत्र युक्तिमाहुः तदेवेत्यादि । पञ्चकर्तुरेकं फलं वक्तव्यम् । नानात्वे कस्य फलं पूर्वं, कस्य पश्चादिति निर्णेतुमशक्यत्वात् । न च यज्ञक्रमान्निर्णयः । "अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत" इति न्यायेन पूर्वं महायागफलस्यापि सम्भवदुक्तिकत्वात् । न च तस्यैवेत्यपि । "प्रजापतिर्यज्ञानसृजते"ति श्रुतौ यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इति तुल्यत्वोक्तेः पौष्कल्यस्य तदप्रयोजकत्वात् । न च यत् पश्चात्तस्यैवेत्यपि । नियामकाभावात् । अत एकमेव निश्चेयम् । तच्चात्मसुखमेवेति । तत्रापि हेतुः पञ्चात्मकेत्यादि । "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावि"ति श्रुतावेकत्वेनैव निरूपणादित्यर्थः । नन्वेक एव लोकस्तादृशः स्वीकार्य इति शङ्कायामाहुः अन्यथेत्यादि । एतस्यैव विवरणं, लोकेत्यादि । सर्वान् लोकानित्यत्र सर्वपदस्यासङ्कुचितवृत्तिकत्वे लोकान्तरस्यापि प्राप्तेः पञ्चकर्तुः स्वर्गो न नियतः स्यात्, स्वर्ग एव सङ्कोचे उक्तरीत्या क्रमविरोधः । एकोत्तरं द्वितीयभावनादक्षय्यपदविरोधः । यजमानार्थं तल्लोकागमनाभावेनाभिलापोपनीतत्वविरोधश्च । अतः फलस्यैक्यं वाच्यम् । तदात्मसुखानङ्गीकारे नोपपद्यत इत्यर्थः । न च वाक्यविरोधः । विश्वेदेवा इतिवत् पदद्वयेन नानाविधात्मसुखानां कथनेना-

पद्यत इत्यर्थः । उपसंहरति नित्ये स्वर्गफलमिति । बालाबालभेदेनोभयमपि । अन्यत् पश्वादिकं न नित्यस्य फलम् । विकृतौ तत्फलम् ॥ ११ ॥

विकृतस्य कथं फलसाधकत्वमित्याशङ्क्याह—

रूपं तदेव विकृतेः किञ्चित् साधनमन्यथा ।
विकृताद्धि हरेः किञ्चिद्विकृतं फलमीर्यते ॥ १२ ॥

रूपं तदेव विकृतेरिति । तदेव भगवद्रूपं विकृतेरपि । परं साधनं किञ्चिदन्यथा भवति, तेन विकृतत्वम् । स च विकारो वेदोक्त इति सफलः । तर्हि नित्यमेव फलं कुतो न साधयति तत्राह विकृतादिति ॥ १२ ॥

ननु वेदे किमिति विकृतं विकारफलं चोक्तमित्याशङ्क्याह—

नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थं काम्यादीनां विधिः श्रुतौ ।
पशुपुत्राद्यभावे तु न नित्यं कर्म सिद्ध्यति ॥ १३ ॥

नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थमिति । तत्र साधकमाह पशुपुत्राद्यभाव इति ॥ १३ ॥

नन्वेवमेव श्रुत्यभिप्राय इति किं प्रमाणं तत्राह—

अङ्गेऽपि तत्फलं नित्ये ज्ञानादिभिरुदीर्यते ।
यथाकथञ्चिन्नित्यस्य सिद्धिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

अङ्गेऽपीति । यतो वेदे नित्याङ्गेषु अप्प्रणयनादिष्वपि पश्वादिकं फलमुदीर्यते ।

आवरणभङ्गः ।

विरोधात् । तस्मादात्मसुखमेव वाक्यशेषार्थ इति निश्चयः । अत एवार्थवादाधिकरणे "सर्वत्वमाधिकारिकमि"ति सूत्रे यथाधिकारं सर्वत्वं ग्राह्यमिति बोधितम् । तेन "पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान् आप्नोती"त्यत्र यथा तदधिकारापेक्षं तथाऽत्रैतदधिकारापेक्षमिति निष्कामाधिकारे आत्मसुखानुकूलं सकामाधिकारे च सङ्कुचितं तद्ग्राह्यमतो न तद्विरोधः । भाष्यकारमतं त्वत्र नादरणीयम् । तदस्माभिः पूर्वप्रकरण एवोपपादितमिति न दोषः । तर्हि प्रसिद्धेः का गतिः । इन्द्रादीनां च कथं लोकप्राप्तिरित्यत आहुः बालेत्यादि । नेति । प्रधानवाक्येऽनुक्तत्वाच्चेत्यर्थः । एवं प्रकृतिरूपं विचारितम् । अतः परं विकृतिरूपं विचारयितुं फलकथनमुखेनोपक्षिपन्ति विकृताविति ॥ ११ ॥

तदेवेति । अग्निहोत्राद्यात्मकम् । तर्हीति । वेदोक्तत्वे यागत्वे च तुल्य इत्यर्थः । मूले किञ्चित्पदं विकृतविशेषणम् । किञ्चिद् विकृतादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पशुपुत्राद्यभाव इति । फलाकाङ्क्षाविरहस्य स्वर्गकामनायाश्च सर्वेषामभावाद्यदि कामितफलार्थं साधनं वेदेन नोच्येत, ततः फलं च यदि न स्यात्, तदा वेदे अनाश्वासप्रसङ्गान्नित्ये प्रवृत्तिः कुण्ठिता स्यादतस्तथेत्यर्थः । हविःसहायादिसापेक्षत्वाद् यथाश्रुतो वार्थः ॥ १३ ॥

अङ्गेऽपीति । मूलस्थोऽपीति शब्दो ज्ञानादिभिरित्यनेनाप्यन्वेति उदीर्यत इति । "चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्य मृण्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्ये"त्यादिषु वाक्येषूच्यते । तथा च विकृतौ यत्प्रधानफलं तन्नित्ये अङ्गफलत्वेनोच्यते तेन विकृतापेक्षया प्रकृतस्या-

स्वैव तस्य पश्वादिः फलम्। तथा ज्ञानादिभिरपि फलमुदीर्यते। य एवं वेद पशुमान् भवतीति। तत्रापि कामनायामेव भवतीति मन्तव्यम्, तच्च ज्ञानं कर्माङ्गम्। ननु कथमेवं वेदस्याभिप्रायोऽध्यवसीयते। स्वतन्त्रतयैव पश्वादीनां फलताऽस्त्विति चेत् तत्राह यथाकथञ्चिदिति। नित्यस्याविकृतस्य भगवतो रूपस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु कृतिसाध्यो यागादिः कथं नित्य इति चेत्तत्राह—

ध्यानादिभिर्यथा मूर्तेरभिव्यक्तिः परात्मनः।
आधानादिक्रियातोऽपि व्यक्तिर्यज्ञस्वरूपिणः ॥ १५ ॥

ध्यानादिभिरिति। यथा ध्यानधारणादिभिर्भगवन्मूर्तेरानन्दरूपस्याऽभिव्यक्तिस्तथा आधानादिसोमान्तक्रियाभिर्वेदबोधितदेहचेष्टारूपाभिर्ध्यानादिसहिताभिर्यज्ञस्वरूपिणोऽपि भगवतोऽभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वेवमर्थव्याख्याने कोऽभिप्रायस्तत्राह—

दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम्।
मोक्षः कामस्तयोरङ्गं धर्मो ह्यर्थेन साधितः ॥ १६ ॥

दुःखाभाव इति। पुरुषार्थपर्यवसायी वेदः। पुरुषार्थाश्च चत्वारः। तत्र साक्षात् पुरुषार्थद्वयं, सुखं दुःखाभावश्चेति। तत्र सुखं स्वर्गादिपदेनोच्यते। दुःखाभावो मोक्ष-

---

आवरणभङ्गः।

फलमित्यन्तेन। उक्तं न्यायं ज्ञानफलेऽपि सारयन्ति तत्रेत्यादि। ज्ञाने ब्रह्मज्ञानत्वभ्रमवारणाय तत्स्वरूपं परिच्छिन्दन्ति कर्माङ्गमिति। जैमिनीयमतं निरसितुं तन्मतेनाशङ्कन्ते नन्वित्यादि। अस्त्विति। विधिवाक्ये दर्शनादस्त्वित्यर्थः। यथाकथञ्चिदित्यादि। तथा च काम्यफलानां नित्याङ्गेषु श्रावणान्नित्ये यावज्जीवाधिकारस्याकरणे प्रत्यवायस्य च श्रावणान्नित्य एव श्रुतेस्तात्पर्यं ज्ञायते। तत्र च स्वर्गएवात्मसुखात्मा फलत्वेन प्रतिपाद्यते, न पश्वादिकमतो न तेषां स्वतन्त्रतया फलत्वमित्यर्थः ॥१४॥

यज्ञेषूक्तस्य भगवद्रूपत्वस्य दृढीकरणाय नित्यत्वं परिच्छेत्तुं शङ्कन्ते ननु कृतीत्यादि। यथेत्यादि। तथा च तेषु यावज्जीवाधिकारकत्वादिरूपमेव न नित्यत्वं किन्तु त्रैकालिकाबाधविषयत्वरूपमतो यज्ञेषु भगवद्रूपत्वं निराबाधम्। मुख्येष्वधिकारिषु तथाभिव्यज्यत इति भावः। अत्र ध्यानादिभिरित्यर्द्धे दृष्टान्तमुखेनोत्तरकाण्डीयसाधनं व्यापारश्चोक्तः। फलं तु ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तावित्यनेनैवोक्तम् ॥ १५ ॥

एवमर्थव्याख्याने इति। जैमिनीयमतमनादृत्य यज्ञानामधिकारिभेदेन मोक्षादिसाधकत्वं, न तु लौकिकपरत्वं, यज्ञानां भगवद्रूपत्वं चेत्येवं व्याख्याने इत्यर्थः। कामपदस्य सुखवाचकत्वं, "कामान् समर्धयन्तु नः", "आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति", "गतागतं कामकामा लभन्ते" इत्यादौ काम्यते असौ काम इति योगेन सिद्धम्। विधिवाक्यादौ तदेव, स्वर्गोक्षय्यसर्वलोकपदैरुच्यत इत्याशयेनाहुः तत्र सुखमित्यादि। मोक्षपदममृतादिपदसङ्ग्राहकम्। 'तयोः

पदेन । तयोः साक्षादङ्गं धर्मः । आत्मचिन्तनस्यापि धर्मत्वात् । ज्ञानसाध्यत्वं धर्मयोग एवेति मतम् । अत एव न ज्ञानस्य पुरुषार्थेषु गणना । धर्मस्य च साधनम् अर्थः । एवं साक्षात् परम्परया चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति । अतः पश्वादिरर्थो यागसाधनम् । यागश्च धर्मः कामसाधनम्, ज्ञानसहितो मोक्षसाधनश्च । अत एवं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥१६॥

टिप्पणी ।

आत्मचिन्तनस्येति । विहितत्वेनात्मचिन्तनस्यापि धर्मजनकत्वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य निदिध्यासनसाध्यत्वं धर्मद्वारैवेति मतं सम्मतमित्यर्थः । अत एवेति । ज्ञानस्य धर्मव्यापारत्वान्मिथ्याधीध्वंसस्येव न पुरुषार्थत्वेन गणनेति भावः ॥ १६ ॥

आवरणभङ्गः ।

साक्षादङ्गं धर्म' इति । क्रतुद्वाराऽतिरिक्तानन्तरितत्वेन साधनतया शेषभूत इत्यर्थः । नन्वा"त्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिश्रुत्यात्मज्ञानादौ मोक्षसुखसाधनत्वोक्तेः कथं धर्म एव तथात्वमत आहुः आत्मेत्यादि । "अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मचिन्तनम्" इति याज्ञवल्क्यस्मृतेस्तस्य धर्मत्वात् सुखमोक्षयोर्ज्ञानसाध्यत्वं, ज्ञानस्य धर्मान्तःपात एव सर्वेषां सम्मत इत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च स्मृतिपुराणानां सर्वतन्त्रसाधारणत्वात्तेषु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन पुरुषार्थत्वानुक्तेर्धर्मत्वस्य चोक्तेस्तेनैव रूपेण पुरुषार्थत्वं निश्चीयत इत्यतस्तथेत्यर्थः । नन्वस्तु धर्मस्य सुखमोक्षसाधकत्वं, तथापि पश्वादीनां स्वतन्त्रफलत्वानङ्गीकारे किं बीजमत आहुः धर्मस्य चेत्यादि । अयमाशयः । पश्वादीनां स्वतन्त्रफलत्वाभ्युपगन्तृमते तेषां न तेन रूपेण फलत्वं सर्वसाधारणत्वात् । किन्तु स्वेष्टत्वेन रूपेण । इष्टेस्तु, मेऽस्त्विदमित्याकारः । तत्र प्रविष्टाया ममताया अविद्याकार्यत्वेन दुःखरूपत्वात्तत्सम्बन्धेन पश्वादीनामपि तथात्वात् तेषामनर्थरूपतया नार्थकत्वम् । किञ्च, यागदानादौ धर्मत्वेनार्थत्वेन साध्यसाधनभावः प्रत्यक्षाद् द्रव्याम्नानाच्च निश्चितः । अर्थत्वेन धर्मत्वेन तु शाब्दः । "को हि तद्वेद यदमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा नवे"ति श्रुतेरन्तरायबाहुल्याच्च सन्दिग्धोऽपि । एतेन जपतीर्थयात्रादावर्थनैरपेक्ष्यमपि व्याख्यातम् । अदृष्टाच्च दृष्टं बलवत् । अत इदं, "धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्ये"त्यत्रोक्तं तदनङ्गीकारे बीजमित्यर्थः । एवमिति । अनेन प्रकारेण, न तु "धर्मादर्थश्च कामश्चे"त्याद्युक्तप्रकारेण । न च तद्विरोधः शङ्क्यः । तत्रापि काम्यकर्मत्याग एव व्यासचरणानां तात्पर्यात् । भारतस्य वेदव्याख्यानरूपत्वात् । अग्रिमवाक्ये, "धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये"इति निन्दाकथनाच्चेत्यर्थः । अतोऽतिरागिणः कामाद्यर्थं काम्ये प्रवृत्तौ तत्फलानन्तरं धर्मे आदरोत्पत्तौ ततः सुखदुःखानामनित्यत्वदर्शनात् तत् परित्यज्य नित्यफलसाम्मुख्येन तत्करणे तत्सिद्धौ "परं ब्रह्माधिगच्छती"त्युपसंहारोक्तफलप्राप्तिर्मोक्षो वा भवतीति तत्तात्पर्यं बोध्यम् । एवं तावत् पञ्चात्मकमिति मङ्गलकारिकायां भगवद्रूपो यो वेदार्थ उद्दिष्ट आसीत् स सर्वोऽपि अग्निहोत्रमित्यादिषु व्याख्यासहितासु कारिकासु यथाक्रमं प्रकृतिस्वरूपनित्यकाम्यस्वरूपतत्तारतम्याधिकारिभेदतत्फलोक्तिप्रयोजनविकृतिस्वरूपतत्फलसाधकत्वबीजयागनिष्ठभगवत्त्वबाधकनिरासधर्मनिष्ठनान्तरीयकसाधनता चेत्येवमादिरूपेण उपपादितः ॥ १६ ॥

उपसंहरति—

साधनं च फलं चैव हरिर्वेदे निरूप्यते।
तदभिव्यक्तितः सर्वं पुरुषार्थस्वरूपतः॥ १७॥

साधनं च फलं चैवेति। उभयात्मको हरिर्वेदे निरूप्यते। ततश्च वेदानुसारेण तदभिव्यक्तौ सत्यां सर्व एव पुरुषार्थः सिद्ध्यति यतो भगवान् पुरुषार्थस्वरूपः॥ १७॥

एवं वेदार्थं विनिरूप्य वेदस्य स्वरूपं विनिरूपयन् प्रयोजनं चाह—

रूपप्रपञ्चकरणादासक्तस्वांशवारणे।
श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव सः॥ १८॥

रूपेति। विचित्रो रूपप्रपञ्चः। जीवाश्चांशाः। अल्पानां विचित्रे भ्रमो भवत्येव। अतस्तस्मिन्निवारणार्थं श्रुतिं चकार। तस्याः स्वरूपमाह **आत्मानमिति।** नन्वन्तर्यामिणैव कथं न निवार्यते तत्राह **आत्मप्रसादायेति।** अन्तःकरणप्रसादाय। जीवा-

---

आवरणभङ्गः।

तत्सर्वं सङ्गृह्याहुः **उपसंहरतीति।** यदीयपरिकरत्वेनेदं सर्वमुक्तं तं वेदार्थं सङ्गृह्य दर्शयतीत्यर्थः। **उभयात्मक इति।** द्रव्यदेवतासम्बन्धो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा याग इति लोके प्रसिद्धः। तत्र देवतानां भगवद्रूपत्वं भगवदवयवत्वात् "मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप" इत्यादिश्रुतिभ्यो "नासत्यदस्रौ परमस्य नास" इत्यादि। "देवा नारायणाङ्गजा" इत्यादिवाक्यैः सिद्ध्यति। भगवत एव सर्वशब्दाभिधेयत्वेन च। "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरि"ति श्रुतेस्तल्लिङ्गाद्यधिकरणैश्च। त्यागसम्बन्धकर्मणां तु, "मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्याऽपोह्यते ह्यहम्" इति एकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यैः। उपकरणस्य तु पुरुषसूक्तेन द्वितीयस्कन्धस्थपुरुषसूक्ताध्यायेन च सिद्ध्यति। फलस्य भगवद्रूपतात्वानन्दात्मकत्वादेव सिद्धा। एवं सति, "सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति", *"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इत्यादौ सर्वशब्दस्याऽसङ्कुचितवृत्तिकत्वाद् वैदिकैः सर्वैः शब्दैर्मुख्य-*वृत्त्या भगवानेव बोध्यते। सङ्कुचितवृत्त्या च तत्तत्कार्यार्थे तत्तद्रूपः। तदिदमुक्तं, **हरिर्वेदे निरूप्यत इति। सिद्ध्यतीति।** यथाधिकारं सिद्ध्यति। तत्र हेतुमाहुः **यत इत्यादि।** यदि प्रकारान्तरेण सिद्ध्येत् पुरुषार्थरूपो न स्यात्। अत एवं सिद्ध्यतीति सर्वोऽपि पूर्वोक्तार्थः सङ्गृहीतः। तेन बलनिरूपणार्थप्रमाणानुरोधिप्रमेयमेकं निरूपितम्॥ १७॥

अतः परं प्रमाणस्य बलवत्त्वाय तत्स्वरूपं निरूपयितुमाहुः **एवमित्यादि।** अन्यथा पूर्वप्रकरणोक्ते, शब्द एव प्रमाणमित्यादिरूपे सन्दर्भेऽसम्भावनाद्यनुपशमे ग्रन्थप्रयासवैफल्यमिति तत्प्रयोजनस्यान्तःकरणशुद्धिरूपस्य तत्स्वरूपादिकथनस्य चावश्यकत्वमिति भावः। **श्रुतिं चकारेति।** एतेनापौरुषेयवाक्यत्वं पौरुषेयत्वेनाऽभगवत्त्वं च वदन्तो निरस्ताः। "एतस्यैव महापुरुषस्य निःश्वसितं यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद"इति, "प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती"ति, "वेदो नारायणः साक्षादि"त्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्। **अन्तर्यामिणेति।** अल्पत्वेऽपि स्वरूपात्मकतयान्तरतया च

न्तर्यामिणो पूर्वमेव हृदये प्रविष्टौ भोगभोजनार्थं तदनुभोगेन मालिन्यं चित्ते जातं, नान्तःस्थितेन दूरीकर्तुं शक्यम्। अतो बहिःस्थितेन प्रवेशसमर्थेन तद् दूरीकर्तव्यमिति श्रुतिनिर्माणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति नित्यः श्रुतेरर्थः सात्त्विकानां प्रकाशते।
उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः ॥ १९ ॥

इदमेव श्रुतेः प्रयोजनमित्याह इतीति। अध्ययनादिना धर्मादिकमपि साधयति। परं नित्योऽयमेवार्थः प्रयोजनम्। अथवा। पञ्चात्मको भगवान् वेदार्थ इति निरूप्य सर्वेषां तथा बुद्धिभावमाशङ्क्य, तेषां दोषं कथयन् स्वोक्तमुपसंहरति इतीति। सात्त्वि-

---

आवरणभङ्गः।

व्यापकत्वादभ्रान्तत्वात् सम्भावितसामर्थ्येनेत्यर्थः। भोगभोजनार्थमिति। "ऋतं पिबन्तावि"ति श्रुतेः। यद्यप्यनशनश्रुत्या जीववन्न भोगस्तथापि नियतकार्यकत्वादसमर्थत्वम्। तदेतदुक्तम् अन्तःस्थितेनेति। उक्तरीत्यान्तःपातिनेत्यर्थः। अत एव "परमात्मा मे शुद्ध्यन्तामि"ति श्रुतिः। "हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत" इति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्यं चातो न चोद्यावकाशः ॥१८॥

अथशब्दस्याभिधेयार्थकत्वमादाय किञ्चित् परिहर्तुं व्याख्यानान्तरमाहुः अथवेत्यादि। स्वोक्तमिति। वेदस्वरूपफलार्थविषये यदुक्तं तदित्यर्थः। सात्त्विकानामेव प्रकाशने हेतुरग्रेऽनुपदमेव व्युत्पाद्यः। प्रसङ्गाद्वेदविषये व्युत्पादनाय किञ्चित् परोक्तमेव लिख्यते। तत्रापि यो विशेषः कश्चित् सोऽपि तत्र प्रकाश्यते। तथा हि। स च वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः। तत्र मन्त्रा अनुष्ठानप्रकारभूतद्रव्यदेवतादिप्रकाशकाः। तेऽप्युत्सर्गतस्त्रिविधा ऋग्यजुःसामभेदात्। तत्र गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचस्ता एव गानयुक्ताः सामानि। तदुभयविलक्षणानि यजूंषि। "अग्नीदग्नीन् विहरे"त्यादिसम्बोधनरूपा निगदा निविदादयश्चान्येऽत्रैवान्तर्भवन्ति। ब्राह्मणमपि त्रिविधम्। विध्यर्थवादतदुभयविलक्षणभेदात्। विधिरपि चतुर्विधः। उत्पत्त्यधिकारिविनियोगप्रयोगभेदात्। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवतीत्यादिः। सेतिकर्तव्यताकस्य यागादेः फलसम्बन्धबोधको विधिरधिकारविधिः। यथा "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"-त्यादिः। अङ्गसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा "व्रीहिभिर्यजेत", "समिधो यजती"त्यादिः। साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वोक्तविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः। स च श्रौत इत्येके। काल्प इत्यपरे। कर्मस्वरूपमपि चतुर्विधम्। उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कारभेदात्। तत्र, "वसन्तेऽग्नीनादधीत", "यूपं तक्षती"त्यादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नियूपादेरुत्पत्तिः। "स्वाध्यायोऽध्येतव्यो", "गां पयो दोग्धी"त्यादावध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैवाध्ययनपयःप्रभृतेराप्तिः। "सोममभिषुणोति", "व्रीहीनवहन्ति", "आज्यं विलापयती"त्यादावभिषवणावघातविलायनैः सोमादीनां विकारः। "व्रीहीन् प्रोक्षति", "पत्न्यवेक्षत"इत्यादौ प्रोक्षणावेक्षणादिभिर्व्रीह्याज्यादिद्रव्यसंस्कारः। एतच्चतुष्टयं चाङ्गकर्मैव। तथा, कर्तृकारकाण्यनाश्रित्य विहितमर्थकर्म। तच्च द्विविधम्, अङ्गं, प्रधानं च। अन्यार्थमङ्गमनन्यार्थं प्रधानम्। अङ्गमपि द्विविधम्। सन्निपत्योपकारकमाराद्-

कानामेवायमर्थः प्रकाशते, न सर्वेषामित्यर्थः । ननु सर्वे भगवदंशाः । तत्र कथं केचन सात्त्विका अन्ये नेति व्यवस्था, तत्राह उत्पन्ना इति । "प्रजायेये"तिभगवदिच्छया विनिर्गताश्चिदंशा जीवास्तुल्या मा भवन्त्विति भगवन्मायागुणैस्त्रिविधैस्ते व्याप्तास्त्रिवि-

---

आवरणभङ्गः ।

पकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । फलोपकारि द्वितीयम् । एवं सम्पूर्णाङ्गसहितो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसहितो विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिरङ्गविधिः । एवमन्यदप्यूह्यम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिविधः । गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः । यथा, "आदित्यो वै यूप" इत्यादिः । प्रमाणान्तरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः । "अग्निर्हिमस्य भेषजमि"त्यादिः । प्रमाणाऽन्तरविरोधतत्प्राप्तिरहिताऽर्थबोधको भूताऽर्थवादः । "इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदि"त्यादिः । तदुक्तम् "विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत" इति । तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तावकत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च बाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्यापि औत्सर्गिकं प्रामाण्यं, न विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दविज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थे उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया स्वतः प्रमाणभूतम् । सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापादयदन्यशेषत्वाभावाच्च नार्थवादः । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्तवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते । विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वेन च क्वचिद् भूतार्थवाद इति व्यवह्रियत इति न दोषः । तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् । एवमुभयकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदभिन्नः । तत्र हौत्रे ऋग्वेदेन । आध्वर्यवे यजुषा । औद्गात्रे साम्ना । ब्रह्मयाजमानौ त्वनेवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तः, शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात् । प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः । एवञ्च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानामेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्त इति मधुसूदनसरस्वती आह । अत्रेयान् विशेषो बोध्यः । मन्त्राश्चतुर्विधाः । आथर्वणानामपि मन्त्रत्वात् । वेदेषु च यत्र यत्प्राचुर्यं तत्र तन्नामकत्वं यथर्ग्बाहुल्येन ऋग्वेदः । एवमन्येऽपि । अथर्वलक्षणं तु तथा न प्रसिद्धम् । तेनोक्तत्रयातिरिक्तो वेदोऽथर्ववेदो ज्ञेयः । अथर्ववेदस्य ब्रह्मत्व उपयोगः पूर्वमासीत् । तद् यज्ञस्य चातुर्होत्रत्वात्, तेन यज्ञ उपयुक्तः । इदानीं तु सुमन्तुना ऋषीणामपचारात् क्रुद्धेन स्ववेदमात्रादेवाथर्वणां पृथग्यज्ञं कुर्वाणेनेतरोपयोगो निवारित इत्यनुपयुक्त इत्याथर्वणेषु प्रसिद्धत्वाच्च । किञ्च । गुणवादानुवादयोरपि, "वाचं धेनुमुपासीते"तिवद्, "गो अश्वा एव पशवोऽन्ये त्वपशव" इत्यादावपि अन्येषामपशुत्वज्ञानपूर्वकं गोअश्वानां

धरसभोगाय। अन्यथा तामसवस्तूनां भोगो न स्यात्। अत एव श्रुतौ, "त्रयो ह वै प्राजापत्या" इति देवा मनुष्या असुरा गणिताः। पञ्चरात्रेऽपि "त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः। तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेषूत्तमा अपि। मध्यमा मानुषा ये तु सृतियोग्याः सदैव हि। अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलयाः" इति। अतो जीवानां त्रैविध्यात् तदनुगुणा एवान्तःकरणादयोऽपि तेषां भवन्ति॥ १९॥

ततः किमत आह—

सर्वे वेदविदो जाताः स्वभावगुणभेदतः।
तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्छ्रुत्यर्थो बहुधोदितः॥ २०॥

सर्वे वेदविद इति। यथार्थं श्रुत्वाऽपि ते यदा व्याचक्षते तदा स्वरुच्या वेदार्थं वर्णयन्ति स्वभावगुणानां भेदात्। ततः किमत आह श्रुत्यर्थो बहुधोदित इति॥२०॥

तानेव प्रकारानाह—

भावस्याज्ञानतः कर्ममात्रं केचिद् वदन्ति हि।
लोकप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद्भगवान् वदेत्॥ २१॥

आवरणभङ्गः।

पशुत्वमनुसन्दधानेन तत्कर्म कर्तव्यम्। तथा, "वायुर्वै क्षेपिष्ठे"त्यादावपि शीघ्रगामिनीं देवतां ज्ञात्वा कर्म कर्तव्यमित्येवमाशयेनौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यत इति। अन्यत्त्वाद्दतमेव। प्रकृतमनुसरामः। इच्छयेति पदं व्याप्ता इत्यनेनाऽप्यन्वेति। अन्यथेत्यन्याप्तत्वे न स्यादिति। तामसानामसमीचीनत्वेन हेयत्वात् तद्योग्यभोक्त्रभावे वैयर्थ्यमेव स्यादित्यर्थः। त्रिगुणव्याप्ते किं मानमित्यत आहुः अत एवेत्यादि। अन्यथा बृहदारण्यके स्तनयित्नुब्राह्मणे यत् त्रैविध्यमुक्तं तत्तादृशगुणव्याप्तिं विनाऽसम्भवद् बाधितमेव स्यादिति भावः। ननु श्रुतौ देहत्रैविध्यमुक्तं, न तु जीवत्रैविध्यम्। असुरशरीरे प्रवेशान्यथानुपपत्त्या तथा कल्पनं तु न युक्तिसहम्। अदृष्टविशेषादप्युपपत्तेरित्याशङ्कायां पूर्वोक्तनिश्चायकं मानान्तरमाहुः पञ्चरात्रेऽपीति। तदनुगुणा इति। तथाचादृष्टस्य मनःसम्बन्धोत्तरभाविकर्मजन्यत्वात्, ततः पूर्वं तदसम्भवान्नादृष्टेनोपपत्तिरिति भावः। अदृष्टानादित्वं तु ब्रह्मवादविरोधादेवोपेक्ष्यम्॥ १९॥

यथार्थमित्यादि। तदेतदेकादशस्कन्धे, "वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः। तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता" इत्युद्धवप्रश्ने, "कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसञ्ज्ञिता" इत्यादिषु भगवद्वाक्येषु चतुर्दशाध्यायस्थेषु स्फुटति। तेषां प्रकृतिवैचित्र्या"चित्रा वाचः स्रवन्ति ही"ति तत्रोक्तेः। बहुधोदित इति। तथाच बहुधा प्रसृतत्वान्न सर्वेषां तदर्थबोधोऽपि तु सात्त्विकानामेवेत्यर्थः॥ २०॥

प्रकारानिति। "धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम्। अन्ये वदन्ति वै स्वार्थमैश्वर्यं त्यागभोजनम्। केचिद्यज्ञं तपो दानं व्रतानि नियमान् यमान्" इत्यत्रोक्तानित्यर्थः। एतेषु प्रथ-

भावस्येति। उपक्रमादिप्रकरणार्थस्य भावस्य अज्ञानात् केवलं वाक्यार्थमेवानुभूय क्रियामात्रं वेदार्थं इति केचिदाहुः। ननु महतां वाक्यात् तथा न भविष्यतीत्याशङ्क्याह लोकप्रतीतमिति। वेदार्थ इति केचिदाहुः। महान्तो हि भगवदनुगुणाः। भगवांश्च सर्वमार्गप्रवर्तकः। अतः कर्ममार्गवक्तॄननुसरति। "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना" इति, "वेदवादरताः पार्थे"ति च। "त्रैगुण्यविषया वेदा" इति च। अतो योगादिप्रचा-

टिप्पणी।

उपक्रमेति। उपक्रमोपसंहारसहितस्य प्रकरणार्थस्येत्यर्थः। **तथा नेति।** महतां तादृशवचनाद्भावाज्ञानं नेत्यर्थः। **एवं त्रयीधर्ममित्यारभ्येत्यर्थ** इत्यन्ते। एवं यथोक्तप्रकारेण त्रयीधर्मं केवलं वैदिकं कर्म अनुप्रपन्नाः आश्रिताः कामान्कामयन्त इति कामकामाः गतागतं लभन्ते न तु स्वातन्त्र्यं मोक्षं लभन्त इत्यर्थः। साङ्ख्ययोगबुद्धौ प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं इतरस्यां काम्यकर्मबुद्धौ प्रवर्तमानानां साङ्ख्ययोगबुद्धिप्राप्त्यभावलक्षणं दोषमाह "यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः" हे पार्थ! वेदवादरताः बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु रताः, अविपश्चितः अविवेकिनः सन्तो यामिमां पुष्पितां पुष्पितवृक्षमिव शोभनां वाचं प्रवदन्ति स्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽन्यन्नास्तीति वादिनः, ते च "कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति"। कामात्मानः कामपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः, किंलक्षणां वाचं जन्मकर्मफलप्रदां, कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां स्वर्गपशुपुत्रादिलक्षणा अर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यते सा तां भोगैश्वर्ययोः प्राप्तिं प्रति साधनभूतास्ते क्रियाविशेषास्तद्बहुलां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः। "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन"। हे अर्जुन! वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशितव्यो येषां ते संसारविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव। सर्वमार्गप्रवर्तकत्वात्कर्ममार्गवक्तृतिवान्यमार्गवक्तृतंप्यनुसरति(?)तत्रैतानि वचनानि।

आवरणभङ्गः।

मोदिष्टमेव पक्षं लोकप्रसिद्धत्वादनुवदन्ति दूषणार्थम् भावस्येत्यादि। उपक्रमेत्यादि। अत्रैवं भाति। वेदस्योपक्रमो हि मन्त्रदेवतास्तुत्यादावुपयुक्तेः। प्रकरणं च यागस्य। स च, "यज्ञो वै विष्णुरि"ति श्रुतेर्भगवद्रूपः। देवताश्चाग्न्यादयो यागशेषा भगवदङ्गभूताः। कर्ता पुरुषोऽपि यागशेषो भगवदंशः। पुरुषशेषभूतं फलम् "एतस्यैवानन्दस्यान्यानी"त्यादिश्रुतेर्भगवदंशभूतम्। तथैवोपकरणान्यपि। एवं सर्वं साक्षात् परम्परया च भगवद्रूपमिति भगवत्येव श्रुतेस्तात्पर्यमिति प्रकरणार्थस्येत्यर्थ इति। ननु यदि क्रियैव वेदार्थो न स्यात् फलं च लोकाद्यात्मकं यागानां न स्याद्वेदार्थश्च यदि गुणातीतः स्यात्तदा "त्रैगुण्यविषया वेदा" इत्यादि भगवान् वदेत्। यतो वदति ततः क्रियैव वेदार्थ इत्याशङ्कां हृदि निधायाहुः **नन्वित्यादि।** महतां जैमिन्यादीनां विचारकाणां वाक्याच्छास्त्ररूपात् तथा न भविष्यति, क्रियावादिनां वेदार्थस्याज्ञानं न भविष्यतीत्याशङ्क्य महतामाशयमाहेत्यर्थः। **लोकप्रतीतमिति।** क्रिया लौकिक्येव वेदार्थः। फलं, च लोकादिकमेवेत्येव साधा-

रार्थं प्रकारान्तरापन्नश्रुत्यर्थनिन्दया तथा बोधयतीति महान्तोऽपि तमर्थं न निवारयन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु फलविसम्वादात् स्वयमेव त्यक्ष्यन्तीत्याशङ्क्याह—

फलं तु सर्वमेवात्र तदंशत्वाद्भविष्यति ।
अतः कामनिषेधो हि क्वचिद्भगवतोदितः ॥ २२ ॥

फलं त्विति । यागानां भगवदंशत्वात् सर्वमेव कामितं फलं भवति । न तु नित्यं तत् । अन्यथा भगवता कामनिषेधो नोच्येतेत्याह अत इति । "एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि तु" इति वाक्यात् ॥ २२ ॥

टिप्पणी ।

कर्ममार्गे एवं त्रयीधर्ममिति । योगमार्गे यामिमामिति । त्रैगुण्यविषया इति । योगादिमार्गप्रचारार्थं भगवत्तात्पर्यविषयप्रकाराद्भिन्नप्रकारं कर्मैव कर्तव्यं नान्यदित्येवम्भूतमापन्नः प्राप्तः प्रकारान्तरेणापन्नो विपन्नो वा य. श्रुत्यर्थस्तन्निन्दया कृत्वा भगवान् तथा योगादिकमपि कर्तव्यमिति बोधयति तेन तन्मार्गीया महान्तोऽपि तदेव कर्तव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतानीति । अस्यार्थः, हे पार्थ, एतानि यज्ञदानतपांसि कर्माणि तेषु कर्मसु सङ्गमासक्तिं प्रीतिं त्यक्त्वा अनु च फलानि त्यक्त्वा कर्तव्यानि । एवं मे मम निश्चितमुत्तमं मतम् ॥ २२ ॥

आवरणभङ्गः ।

इगजनप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद् योगादिप्रचारावसरे भगवान् वदेदित्यर्थः । तथा बोधयतीति । लोकसिद्धं मतान्तरं वेदार्थत्वेन बोधयति । एवं सति गीतावाक्येष्वयमर्थो बोध्यः । ये त्रैविद्याः स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ते एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना लोकप्रतीतप्रकारं त्रयीधर्मं परम्परया प्रपन्ना, न तु मदुक्तप्रकारकम्, अत एव कामकामा लौकिकसुखेप्सवो गतागतं लभन्ते, न तु मुच्यन्त इति । वेदवादरता इत्यत्रापि वेदे ये वादरताः, न तु तात्पर्यज्ञातारः । अत एव, नान्यदस्तीति वादिन इत्यादिरूपास्तेषां च समाधौ न बुद्धिरिति त एव निन्द्यन्ते । त्रैगुण्यविषयेत्यत्रापि त्रैगुण्यं गुणत्रयसमुदायो विषयो बोध्यो येषां ते तथा इत्यपि लौकिकीं प्रतीतिमादायैव वक्तीति ज्ञायते । "वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे । परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम्" इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यात् । अस्य गीतावाक्यस्य । साङ्ख्यस्तावकतायाः प्रकरणेन निश्चयाच्च । एवञ्च प्रथमवाक्यम् "अनन्याश्चिन्तयन्तो मामि"त्यग्रिमग्रन्थस्वारस्यादुपासनास्तावकम् । तथैव द्वितीयं योगस्येति न तैः कृत्वा क्रियार्थोपष्टम्भ इति भाव. ॥ २१ ॥

ननु फलसम्वादे निन्दानवसर इत्यत आहुः न तु नित्यं तदिति । ननु तथापि लोकसिद्धस्य वेदार्थत्वाभावे गीतायां किं गमकमित्यत आहुः अन्यथेत्यादि । अत इति । यतस्तत्र नित्यं, नापि पावनं, वेदार्थस्तु तद्विलक्षणोऽस्त इत्यर्थः । तथाच गीतायामपीदमेव तात्पर्यमतो न सन्देह इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु वेदार्थश्चेदेक एव स्यात् कथं सहजाः फलत्वेन मार्गा भिन्नाः स्युः । अर्चिरादिमार्गो, धूमादिमार्गस्तृतीयो मार्गश्चेति । अतो वेद एव तथा तथा वदतीति मन्तव्यमित्याशङ्क्याह—

यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ह्यन्यथा पुनरुद्भवः ।
तदर्चिरादिधूमादिमार्गद्वयमुदीरितम् ।
वैराग्यार्थं तदप्युक्तं पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ ॥ २३ ॥

यथोक्त इति । नात्र वेदानुसारेण मार्गद्वयं, किन्त्वेक एव मार्गो वेदोक्तः । तमाह यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म । अयथाज्ञानतः कर्मकरणाद् धूमादिमार्ग इत्याह अन्यथेति । अनेन जायस्वेत्यपि मार्गः सङ्गृहीतः "येन स्यात्सृष्टिरेवोत्तरोत्तरा" इति । एवमेव शास्त्रकारैर्भगवता चाभिप्रेत्य मार्गद्वयमुदीरितं, न तूभयमपि साक्षाद् वेदाभिप्रेतमित्यर्थः । नन्वस्य धूमादिमार्गस्य कथने किं फलम् । न हि भ्रममार्गाः केनचिदुच्यन्ते । किञ्च, धूमादिमार्गीयकर्मणोऽविहितत्वे तत्फलं न स्यात् । न हि अविहितस्य भ्रमप्रतिपन्नस्य फलं सम्भवतीत्याशङ्क्याह वैराग्यार्थमिति । तदपि भ्रमत्वेन प्रतिपन्नमपि जगति तस्य मार्गस्य प्रतीयमानत्वात् । किञ्च, पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ पञ्चाग्निख्यापनार्थं तदुक्तं पञ्चाग्न्युपासकस्य फलसिद्धये । यथा वेदे लोकसिद्धोऽनूद्यते,

---

टिप्पणी ।

अनेनेति । जन्ममरणपरम्परायास्तुल्यत्वात् । धूमादिमार्गेण प्रवाहमार्गोऽपि सङ्गृहीत इत्यर्थः २३

आवरणभङ्गः ।

किञ्चिदाशङ्कते ननु वेदार्थ इत्यादि । फलत्वेनेति । श्रद्धातपआदिफलत्वेन प्रतिपाद्यमानां इत्यर्थः । ते च त्रयो मार्गाश्छान्दोग्ये, "य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ती"त्यादिना "देवयानः पन्था" इत्यन्तेन । अथेमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्य चाण्डालयोनिं वेत्यन्तेन अथैतयोः पथोर्न कतरेण च नेत्यारभ्य तृतीयं स्थानमित्यन्तेन पञ्चाग्न्युपासनप्रकरणे प्रतिपादिताः । अत इति । इष्टापूर्तकर्तुर्धूममार्गगमनप्रतिपादनादित्यर्थः । समादधते नात्रेत्यादि । यथोक्ते ह्यपुनर्जन्मेति । हिशब्दो हेतौ । श्रुतावर्चिरादिमार्गस्य ज्ञानफलत्वकथनादितरयोश्च जघन्यतया निन्दनाद्गीतायां कामनिषेधकथनात्, श्रीभागवते च, "कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते" इति, भिदां, "मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति" इति कथनादेवमवसीयते, तस्मादित्यर्थः । सङ्गृहीत इति । अनभिप्रेतत्वेन सङ्गृहीत इत्यर्थः । एवमिति । येन लोको न पूर्येत सृष्टिश्चोत्तरोत्तरा स्यादित्यर्थः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वस्येत्यादि । यद्ययं वेदानभिप्रेतस्तर्हीति शेषः । किञ्चेत्यादिनोक्त आभासग्रन्थः प्रभूणाम् । तत्फलमिति । अधिकारविध्युक्तं फलमित्यर्थः । प्रतिपन्नमपीति पदम् उक्तमिति मूलस्थपदेनान्वेति । जगतीत्यादि । जगत्क्लेशस्यानुभवसाक्षिकत्वात्तदनुवादेन जुगुप्सोत्पादनाय धूमादिमार्गकथनमिति तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति तदुपसंहारग्रन्थादवसीयतेऽतस्तादृशकर्मणस्तत्फलेभ्यश्च वैतृष्ण्यार्थं

"धन्वन्निव प्रपा असि"त्यादौ, तथा भ्रमसिद्धोऽप्यनूद्यत इति । यदुक्तं किञ्चेत्यादिना तत्रोच्यते । न ह्यत्रावैदिकत्वमुच्यते, किन्तु कर्मण्येव पश्वादावेव तात्पर्यं श्रुतेरिति-प्रकारकस्तात्पर्यभ्रमः । एतस्य भ्रमत्वं, "वेदवादरता" इत्यादिवाक्यैर्निन्दितत्वेन ज्ञायते । एवं सति तदुक्तिस्तु सर्वथासन्मार्गविमुखस्यातिरागिणः पुंसः कथञ्चित् सन्मार्गे प्रवृत्त्यर्था । तदुक्तं, "रोचनार्था फलश्रुतिः" । यथा भैषज्यरोचनमित्यादि । तथाच तत्फलस्य निरूपणे तुच्छत्वज्ञानेन वैराग्यार्थं तन्निरूपणमिति ॥ २३ ॥

एवं वेदं वेदार्थं च निरूप्य शाखाभेदानां स्वरूपमर्थं चाह—

बहुप्रकारमेकं हि कर्मवेदे प्रकाश्यते ।
भगवन्मूर्त्तितासिद्ध्यै ते सर्वे पूर्वजैर्धृताः ॥ २४ ॥

बहुप्रकारमिति । एको ज्योतिष्टोमो भगवत्त्वात् सहस्रमूर्त्तिः । तत्रैका मूर्त्तिर्या-

---

आवरणभङ्गः ।

तदुक्तिरिति साऽपि नित्यफलादिपोषणार्थैवेति भावः । तत्प्रकरणमनुरुद्ध्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः किञ्चेत्यादि । पञ्चाग्निफलस्योत्कृष्टत्वकथनाय तदुक्तिः । न तु तस्य तत्र तात्पर्यम् । न हि निन्दान्यायादिति भावः । ननु तथापि भ्रमप्रतिपन्नस्य कथं श्रुतावनुवाद इत्यत आहुः यथेत्यादि । अनूद्यत इति । "त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रꣳसोममाहरदि"त्यादावनूद्यते । न हि वीन्द्रः सोमो विहितो, न वोच्छिष्टसोमहवनं, वा मन्त्रस्वरत्यागः । तथाच यथा तत्र तथात्राऽपीति नायं दोष इत्यर्थः । यदुक्तमित्यादिर्निरूपणमितीत्यन्तः प्रभूणां ग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥ २३ ॥

अवसरसङ्गत्या साधनैर्बहुरूपकमित्यस्यार्थं वक्तुमाहुः । एवं वेदमित्यादि । चाहेति चकारः प्रयोजनस्यानुष्ठानप्रकारादेश्च सङ्ग्राहकः । बहुप्रकारमित्यादि । तथाच यदि भगवत्त्वं यज्ञस्य नाभिप्रेयात् तदैकमेव तं नानारूपेण न ब्रूयात् । एकेनैव रूपेण तस्य फलस्य सिद्धेः । यद्यशक्तार्थं रूपान्तरं तर्हि तेनैव शक्तस्य फलसिद्धेस्तदेव ब्रूयात् । यदि पौष्कल्यार्थं रूपान्तरं तर्हि तदेव फलत्वेन वदेन्न तु सर्वत्रैकं फलं वदेत् । तस्माद् भगवन्मूर्त्तित्वसिद्ध्यर्थमेव तथा वदतीति निश्चयः । ननु प्रकारबाहुल्ये कर्मणः कथमेकत्वमित्याकाङ्क्षायां बहुप्रकारस्य कर्मण एकत्वे शाखान्तराधिकरणसिद्धमर्थमुपदर्शयन्ति एक इत्यादि । अयमर्थः । शाखान्तराधिकरणे, "नामस्वरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यादि"ति सूत्रेण भेदमाशङ्क्य, एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादि"ति सूत्रेण सर्वशाखासु "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"ति स्वर्गफलसंयोगस्य, द्रव्यदेवतयोर्यजनचोदनाया ज्योतिष्टोमेत्याख्यायाश्चाविशेषात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव कर्मेति व्यवस्थाप्य, न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वादित्यादिभिश्चतुर्विंशतिसूत्रैः पूर्वपक्षहेतवो निराकृताः । तथाहि । काठककौथुमादिनामभेदान्न कर्मभेदः । तत्तच्छाखोक्ता ज्योतिष्टोमादयः शाखान्तरोक्तेभ्यस्तेभ्यो भिन्नाः । काठककौथुमाभिन्ननामवत्त्वात् । ज्योतिर्ज्योतिष्टोमादिवदिति साधने हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् "काठकमधीत" इति प्रयोगदर्शनेन, "काठकेन यजेते"त्याद्यदर्शनेन तेषां ग्रन्थनामतया, ग्रन्थसंयोगेन कर्मणि लाक्षणिकतया च कर्मनाम-

वता वेदेनोच्यते सैका शाखा । सर्वेषां सर्वशाखाज्ञानं नास्तीति सामान्यधर्मसहित एव विशेषः सर्वत्रोच्यते । तेन न सामान्यकथनेन पुनरुक्तिः । यन्नेषु भगवद्बुद्धिसिद्ध्यर्थ-

---

आवरणभङ्गः ।

त्वाभावेन पक्षे हेत्वभावात् । अथ काठके भवं काठकमिति समाख्यामाश्रित्य यौगिकत्वेन हेतुं विशेष्याऽऽर्चिकयाजुषहौत्राध्वर्यवकर्मवदिति दृष्टान्तेन भेदः साध्यते । तदाऽप्यसङ्गतम् । नानाशास्त्रभवलङ्घनाद्येकचिकित्सावदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वात् । किञ्चैवं यौगिकनामभेदेन कर्मभेदसाधने एकशाखोक्तानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामप्येकनामत्वेनैककर्म्यापत्तेश्च । किञ्च, काठकादिसञ्ज्ञानां प्रवचनानन्तरभावित्वेन ततः पूर्वमभेदात्तदनन्तरं भेदे वैरूप्यापत्तेश्च । नापि रूपभेदात् । वाचनिकत्वेन तस्यापि साधारणत्वात् । "पयसा जुहोति", "विष्णुरुपांशु यष्टव्यः", "विश्वेदेवा उपांशु यष्टव्या" इत्यादिषु रूपभेदेऽप्यग्निहोत्रोपांशुयाजयोरभेदात् । नापि धर्मविशेषात् । "कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नान्य"इति विशेषस्याध्ययनधर्मत्वेन कर्मधर्मत्वस्यैवाभावात् । नाप्यविशेषपुनर्वचनाद् एकत्र प्रकरणे बहुकृत्वः श्रवणाभावेन तस्यैवाभावात् । तत्तच्छ्रवणेन स एवायं याग इति प्रत्यभिज्ञोदयाच्च । नच क्वाप्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं क्वचिच्च द्वादशकपालमिति गुणविशेषविधानार्थायाः पुनरुक्तेरनुवादकत्वं शङ्क्यम् । तथा सत्येककर्मत्वस्यैव सिद्धेः । वस्तुतस्तु नानुवादकत्वम् । शाखात्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । यथा वृक्षे यावन्ति पुष्पफलपत्राणि शाखाभेदेन तत्र तत्र भवन्ति, तथात्र वेदस्थं कृत्स्नं गुणकाण्डं तत्र तत्र शाखाभेदेन वर्तत इति सादृश्येन तस्य तस्य भागस्य शाखात्वव्यपदेशात् । तथा सति यथा तत्तच्छाखीयकुसुमादिषु न गुणप्रधानभावस्तथापि तौल्येनानुवादभावात् । नचैवं सति कर्मप्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयकत्वेन कर्मभेदः शङ्क्यः । सिद्धान्तसूत्रोक्तयुक्तिभिस्तस्मिन्निरस्ते प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयत्वस्याशक्यशङ्कत्वात् । किञ्चैकं प्रत्यविशेषपुनरुक्तौ तत्सार्थक्याय कर्मभेद आद्रियते । प्रकृते तु, प्रतिपत्तृभेदान्न कर्मभेदः । वस्तुतस्तु प्रतिपत्तृभेदेऽपि न कर्मभेदः शक्यशङ्कः । अन्यथैकमग्निहोत्रवाक्यमपि तांस्तान् प्रति प्रोच्यमानमग्निहोत्रमपि भिन्द्यात् । किञ्चासमाप्तिवचनसमाप्तिवचनाभ्यामपि कर्मैक्यम् । यथान्वारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः समाप्यतेऽस्माकं तु न समाप्यत इति वदन्ति । यदि कर्मभेदस्तदा तत्समाप्त्यसमाप्त्योर्भेदात् तत्कर्मानूद्य, तेनोत्प्रेक्षयेयुः । नापि निन्दातो भेदः । "प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्त्यमदिवा कीर्त्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदाज्योतिरेषामि"त्यनुदितहोमनिन्दायाः, "उदिते जुहोतीति"विधिसमीपे । यथा— "अतिथये प्रद्रुतायान्नमाहरेयुस्तादृक्-तद्यदुदिते जुह्वती"त्युदितहोमनिन्दायाश्चानुदिते जुहोतीति विधिसमीपे पाठेन तस्या विधेयस्तुत्यर्थत्वेन तयोः पक्षयोर्निन्द्यत्वाभावाद्विकल्पपर्यवसायित्वेनाभेदकत्वात् । नाप्यशक्तितो भेदः । तस्या इदानीन्तनेष्वेव सत्त्वेन पूर्वान् सर्वशाखाज्ञान् शक्तान् प्रत्यभेदकत्वात् । नचैवं प्रतिपत्त्रैक्यापातेन पुनरुक्ततापत्तिः । तस्या अनन्तरूपबोधनार्थत्वात् । रूपाद्यभेदेन तथा निश्चयात् । नापि समाप्तेर्भेदः । दत्तोत्तरत्वात् । आध्वर्यवसमाप्तौ ज्योतिष्टोमसमाप्तिव्यपदेशवत् किञ्चित्कर्मसमाप्तावपि तद्दर्शनाच्च । नापि प्रायश्चित्ताद् भेदः । तस्य प्रक्रमनि-

मनेकरूपनिरूपणम् । ते सर्वे विशेषप्रकाराः पूर्वजैर्मरीच्यादिभिर्धृताः ॥ २४ ॥

अल्पज्ञत्वादाधुनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ।
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ २५ ॥
द्वापरान्ते हरिर्व्यासस्तदर्थं प्रथमं पृथक् ।
चातुर्होत्रविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ।
शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥ २६ ॥

आधुनिकानां तथा सामर्थ्याभावाच्छाखाप्रणयनम् । तत्राप्येका मूर्तिर्यावता वेदभागेन निरुक्ता भवति तावतोऽप्यध्ययनं दुर्लभमिति प्रथमतश्चतुर्द्धामूर्तेश्चतुर्थोऽशो यावता प्रतिपाद्यते तावन्तं व्यासः पृथक् कृतवान् । तस्य खण्डस्य सहस्रमूर्तावप्युपयोग इति

टिप्पणी ।

तस्य खण्डस्येति । व्यासविभक्ताशानामेकैकस्य सहस्रमूर्तिप्रतिपादकत्वाद्यावता वेदभागेन यदंशस्यैका मूर्तिरुच्यते स वेदभागस्तदीयैका शाखेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

आवरणभङ्गः ।

मितत्वात् । उदिते होष्यामीति प्रक्रम्य अन्यथाकरण एव तद्दर्शनात् । नाप्यन्यार्थदर्शनाद् भेदः । "द्वादशाहेन यदि पुरा दिदीक्षमाणाः स्युर्यदि वैषां गृहपतिं चानुसत्रिणः" इति । अथ यद् यदि दिदीक्षमाणा इति द्वादशाहे इष्टज्योतिष्टोमानामनिष्टज्योतिष्टोमानां दर्शनश्रुतेर्यदि दिदीक्षमाणा द्वादशाहेनेत्येवपरत्वात् । तथात्र मानाभावः । एतस्याः श्रुतेः सामवेदीयत्वेन सामवेदे च ज्योतिष्टोमस्याविहितत्वेन तत्त्वेन तदीयताण्ड्यब्राह्मणस्थायाः, "एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः", "य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायेत प्र वा मीयेते"ति प्रत्यवायादिबोधिकायाः श्रुतेर्वेदान्तरविहितज्योतिष्टोमानुवादेन तत्प्राथम्यबोधनस्य लिङ्गस्य वेदान्तरविहितसर्वज्योतिष्टोमसाधारणतया तमनिष्ट्वा यागान्तरकरणे तस्य दोषस्यापि साधारणताया एवेष्टत्वात् । किञ्च, यदि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म न स्यात्, तदा शाखान्तरविहितस्य शाखान्तरे गुणो न विधीयेत । स च दृश्यते । यथा मैत्रायणीयानाम्, "अग्नयो वै प्रयाजा समानत्र होतव्याः" इति समत्वगुणः श्रूयते । समिदादयः प्रयाजास्तु नाऽऽम्नायन्ते । अतो बाधकानामभावात् । साधकानां सत्त्वाच्च सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति सिद्धान्तितम् । एवमेकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वे सिद्धे तत् पुनः इत्याकाङ्क्षायां, "यज्ञो वै विष्णुः", "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वेदार्थस्य भगवद्रूपत्वादेव तदितरेऽचिन्त्यवरा निर्णीयन्ते । "यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि"ति श्रुतेर्भगवतोऽनन्तरूपत्वादित्येवोत्तरं सर्वं हृदि कृत्वा, एक इत्यादिनिरूपणमित्यन्तमुक्तम् । ननु भवतु भगवतोऽनन्तरूपत्वाद् यज्ञरूपस्य बहुप्रकारैर्निरूपणम् । तथापि शाखाप्रणयनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पुराणसिद्धं प्रयोजनं, ते सर्वे इत्यादिभिः पादोनत्रिभिर्मूले यदुक्तं तद् विवृण्वन्ति त इत्यादिकृतमित्यर्थ इत्यन्तेन । धृता इति । अवधारिताः ॥ २४ ॥

निरुक्तेति । कथनात् सम्यग्ज्ञानात् । चतुर्द्धेत्यस्य विवरणं तावन्तमित्यन्तम् । तस्येति ।

स एवांशः । एको यावता निरुक्तः स ऋगादीनामेका शाखेति । तथा व्यासशिष्यैः कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

इदानीमनुष्ठाने कः प्रकारः केनानुष्ठेयः किमिच्छया व्यवस्थया वेति सन्देहे निर्णयमाह—

प्रकारभेदे पूर्वं तु विकल्पो स्वैच्छिको मतः ।
अधुना नियतः शाखाभेदात्तत्तदधीतिषु ॥ २७ ॥

प्रकारभेद इति । ब्रह्मादीनामैच्छिक एव । आधुनिकानां व्यवस्थित इत्यर्थः ॥२७॥

कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्च गीयन्ते बहुधर्षिभिः ।
तेषां भिन्नतया पाठे उच्छेदो भवतीति हि ।
कर्मशाखागताश्चके निर्णयः पृथगेव हि ॥ २८ ॥

पुरुषः षोढाविहित इति पञ्चात्मके कर्मणि निरुक्ते षष्ठांशस्यापेक्षा भवति । तत्प्रतिपादकमुत्तरकाण्डम् । तच्च ब्रह्म । तदप्यनन्तरूपम् । अन्यथा अनन्तमूर्त्तित्वं न स्यात् । अतो यत्रैव पञ्चात्मके यच्छिरो भवितुं युक्तं तत्प्रतिपादकोपनिषत्तत्रैव योजिता । तथैव

टिप्पणी ।

पुरुष इति । "षोढा विहितो वै पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानी"ति श्रुतेरित्यर्थः । तावतैवेति उपनिषद्भागं विनैव सम्पूर्णशाखाध्ययनसिद्धावुपनिषदध्ययने विध्यभावात्तदुच्छेद एव स्यादित्यर्थः । अथ चर्वेदोपनिषद्युपनिषदां शिरोरूपत्वं श्रूयते । ताभिर्विना शाखाध्ययने दोषोऽपि । तथाहि, "ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डम् । नाधीतेऽधीते

आवरणभङ्गः ।

ऋग्यजुःसामाथर्वरूपस्य । स इति । व्यासविभक्तमध्यस्थोऽतिनियत ऋगादिरूपेण यागस्वरूपोपयोगी ॥ २५ ॥ २६ ॥

इदानीमित्यादि । ननु यागानां भगवद्रूपत्वेन साधारणत्वात् तत्प्रकाराणामपि तथात्वेन शाखाप्रणयनस्य मन्दार्थत्वेऽपि तासां प्रसिद्धत्वेन च सर्वेषां सर्वानुष्ठानप्राप्तावष्टदोषदुष्टस्यैच्छिकविकल्पस्य प्रसक्तिरिति तदभावायाधिकारिभेदोऽवश्यमभ्युपेयो, यथा, "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते"त्यादौ । तथा सति तत्तदधिकारिणां फलसिद्धौ एकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वं, न तु भगवन्मूर्तित्वसिद्ध्यै इत्याशयेन उक्तविधे सन्देहे पूर्वोक्तसाधनाय निर्णयमाहेत्यर्थः । **ब्रह्मादीनामित्यादि** । तथाचाष्टदोषदुष्टस्य विकल्पस्य पूर्वं सत्त्वान्नाधिकारिफलं कर्मभेदप्रयोजकं, किन्तु भगवन्मूर्तित्वमेव प्रयोजकम् । शाखाभेदश्च मन्दार्थमेव, न त्वधिकारिभेदज्ञापनार्थं इत्यर्थः । एतेन पूर्वमायुषा तथाऽनुष्ठानेनाभिव्यक्तत्वयादिरिदानीमेवमेतावत्करणेऽपि तदिति भगवतो व्यासस्य च कृपालुताऽपि सूचिता ज्ञेया ॥ २७ ॥

एवं पूर्वकाण्डार्थं सपरिकरं निरूप्य उत्तरकाण्डस्यैकवाक्यत्वाय तत्तच्छाखासु तत्तदुपनिषदां पाठे बीजमाहुः **पुरुष** इत्यादि । **तदिति** । उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एतेनोत्तरकाण्डप्रमेयमुक्तम् । उक्तार्थपोषायाहुः **तथैवेत्यादि** । **एक एवेत्यादि** । एकमेव ब्रह्म तत्स्वरूपमनन्तविधमिति

हौत्रादिकमपि ज्ञातव्यम् । तदेतदाह **कर्मवद् ब्रह्मभेदा** इति । इदमलौकिकं भवतीत्यत्र प्रमाणमेवाह **गीयन्ते बहुधर्षिभिरिति**। तेषामध्ययनसिद्ध्यर्थमाह **तेषामिति** । तावत्तैव सम्पूर्णशाखाध्यायित्वे विद्वभावादुच्छेदो भवेत् । तर्ह्येक एवार्थः प्रयोजनं वाच्यं च स्यात् । अन्यथा एकवाक्यता न भवेदिति । तत्राह **निर्णयः पृथगेव हीति** । तेषां पाठार्थमेवैकवाक्यता । निर्णयस्तु पृथगेव व्यासेन कृतः । अतो ज्ञायते वाच्यैकत्वं प्रयोजनैकत्वं च काण्डद्वयस्य नास्तीति । द्वितीयस्याप्यर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनम् । स्वाध्यायविधिनैव तस्यापि परिग्रहात् । अन्यथा ब्रह्मणि सन्देहाभावान्निर्णयो व्यर्थः स्यात् । अतः काण्डद्वयं भिन्नमपि एकत्र पठितम् । अंशतः परस्परोपकारार्थं च । आधिभौतिकैर्यज्ञैश्चित्तशुद्धिः । वेदान्तैर्जीवस्वरूपविज्ञानमिति । मुख्यरूपत्वसिद्ध्यर्थं तु पृथङ्निर्णय इति हिशब्दार्थः ॥ २८ ॥

टिप्पणी ।

धेदमाहुस्तमङ्गं शिरश्छित्त्वाऽसौ कुरुते कबन्धमि"ति । **ब्रह्मणि सन्देहाभावादिति**। अर्थानुबोधाभावे[1] ब्रह्मानुपस्थितेरिति भावः । **अत इति** । एकमूर्तिप्रतिपादनैकार्थत्वाद्भिन्नार्थमपि काण्डद्वयमेकत्र पठितमित्यर्थः । **वेदान्तैरिति** । उपनिषद्भिर्जीवानां ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः ॥ २८ ॥

आवरणभङ्गः ।

कथं तज्ज्ञेयमित्याद्याशङ्कायामाहुः **इदमित्यादि** । **ऋषिभिरिति** । उपनिषद्रूपैर्वेदवाक्यैरित्यर्थः । ऋषिपदस्य वेदवाचकत्वं, "तदेतद् ऋषिः पश्यन्नवोचदि"त्यादिश्रुतौ, "अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितम्" इति श्रुतिगीतौ चोक्तम् । **तावत्तैवेति** । पूर्वकाण्डमात्रेणेत्यर्थः । **विध्यभावादिति** । अध्यापनाध्ययनविध्योः पूर्वकाण्डाध्ययनमात्रेणैव नैराकाङ्क्ष्याद् वेदान्ताध्ययनाय तदतिरिक्तविध्यभावात् । अर्थ इत्यस्यैव विवरणं **प्रयोजनमित्यादि** । **अन्यथेति** । वाच्यप्रयोजनयोर्भेदे । तथाचोभयतःपाशारज्जुरिति भावः । भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं चेति द्वयमपि समर्थयितुमाहुः **तेषामित्यादि** । **तेषामिति** । वेदान्तानाम् । मूले **कर्मशाखागता** इति । उपनिषद इति शेषः । विवृतौ—**एकवाक्यतेति** । शाखान्तर्गतत्वम् । **नास्तीति** । अतो भिन्नवाक्यत्वमेवेति भावः । उपनिषदां शाखान्तर्गतत्वस्य पूर्वोक्तं प्रयोजनं विशदीकुर्वन्ति **द्वितीयस्येत्यादि** । द्वितीयस्येत्युत्तरकाण्डस्य । **अन्यथेति**। पाठमात्राध्ययनेऽनध्ययने चार्थज्ञानाभावेनेत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वं समर्थयित्वैकवाक्यत्वं समर्थयन्ति **अंशत इत्यादि** । शास्त्रैकदेशात् । उपकारं विवृण्वन्ति **आधिभौतिकेत्यादि** । तथाच विज्ञाते जीवस्वरूपे कर्तृनित्यत्वावगत्या जन्मान्तरभाविनि विश्वासः कर्ममार्गीयस्य । वेदान्तिन उपकारस्तु स्फुट एव । अयं च शास्त्रैकदेशजन्य एव । ननु यागस्य भौतिकत्वे स्वर्लोकस्य फलत्वेनोक्तत्वात् कथं चित्तशुद्धेः फलत्वेन कथनमिति चेन्न, आनुषङ्गिकत्वेन तस्या अदोषात् । अन्यथा देहात्मवादस्मार्तवादादिभिरन्यथा प्रतिपत्त्या मतभेदेन विप्रतिपत्तौ संशये फलाभावप्रसङ्गादिति दिक् । नन्वेवं सति "स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" इति प्रयोजनैक्ये भिन्नवाक्यत्वव्याघात इत्यत आहुः **मुख्येत्यादि** । तथाच रूपभेदेनोभयमप्यविरुद्धमिति भावः ॥ २८ ॥

---

१ अर्थावबोधाभावे इति पाठान्तरम् ।

नन्वर्थाववोधेनैव निःसन्देहो जात इति किं निर्णयेन। अथ अर्थाववोधेन सन्देहनिवृत्तिस्तदा दुष्टा परम्परा स्यादित्याशङ्क्याह—

असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः स्थूणाखननवत् कृतः।
मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम्॥ २९॥

असन्दिग्धोऽपीति। पाठदशायां यद्यपि न सन्देहस्तथापि कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम्। तत्र लौकिको दृष्टान्तः स्थूणाखननवदिति। स्थूणा निखाताऽपि पुनरुद्धृत्य निखात्यते। तथा निःसन्दिग्धोऽपि सन्देहमापाद्य दार्ढ्याय निरूप्यते मीमांसानिर्णयकारैः। इदमुत्तमं प्रति तेषां प्रयोजनं सफलं भवति। मन्दमध्यमान् प्रति तु सन्देहाभावो दार्ढ्यं चेति द्वयम्॥ २९॥

तत्र निर्णयकर्तारमाह—

जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्व उक्तवान्।
व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ॥ ३०॥

जैमिनिरिति। कर्मज्ञानं करणे हेतुः। उत्तरत्र व्यासः। असर्वज्ञेन तन्निर्णयः कर्तुमशक्य इति सर्वज्ञो व्यास उत्तरत्र कर्ता॥ ३०॥

अतः सर्ववेदार्थज्ञानायोभयं ज्ञातव्यमित्याह—

उभयोर्हि परिज्ञाने सर्ववेदार्थनिर्णयः।
निर्णयो बहुभिर्नष्टः पश्चाद् वक्ष्ये तयोर्गतिम्॥ ३१॥

उभयोर्हीति। ननु निर्णायके विद्यमाने कथं वेदार्थाज्ञानं, कथं वा भगवद्भजनमिति तत्राह निर्णयो बहुभिर्नष्ट इति। अन्यथाव्याख्यातृभिः श्रुतिसूत्रमविचार्य स्वेच्छया वदद्भिः। तर्हि कथं निस्तारस्तत्राह पश्चादिति। गतिमुद्धारप्रकारम्॥ ३१॥

आवरणभङ्गः।

मीमांसयोः सार्थकत्वबोधनाय किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वित्यादि। अङ्गादिविचारेणैव काण्डद्वयात्मको वेदो निःसन्देहो जात इति निर्णयेन जैमिनिना व्यासैश्च कृतेन तेन किमित्यर्थः। लक्षणकरणवदिति। लक्षणग्रन्थस्य प्रातिशाख्यादेः करणवदित्यर्थः। तथाच सन्देहनिराकरणार्थं मीमांसाकरणमावश्यकमिति भावः। इदं च ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते सम्यक्तया प्रपञ्चितम्॥ २९॥

व्यासोक्तस्य बलिष्ठत्वज्ञापनाय निर्णयकर्त्रोस्तारतम्यं ज्ञापयन्त आहुः तत्रेत्यादि। करण इति। निर्णयकरणे। कर्मज्ञानमित्यादि। एतेन मीमांसयोः प्रमाणप्रमेयसाधनफलैः प्रमेयबलं सूचितम्। यद् वैदिके बलं तदेव बलमिति॥ ३०॥

पश्चादिति। उत्तरग्रन्थे, वर्णाश्रमवतां धर्म इत्यत्र, ज्ञाने यहीत्यत्र च यथायथं वक्ष्य इत्यर्थः॥ ३१॥

उपसंहरन् पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टमाह—

पुरुषो विहितः षोढा करौ पादौ शिरोऽन्तरम् ।
शिरो ब्रह्म हरिः पूर्वं यज्ञः पञ्चविधः स्वयम् ।
अनन्तमूर्त्तिर्भगवांस्तेन शाखास्तथा कृताः ॥ ३२ ॥

पुरुष इति । षोढा षट्प्रकारः । अन्तरं मध्यम् । तत्र षट्सु शिरो ब्रह्म । सम्पूर्णः पुरुषोऽनन्तमूर्तिः । तेनानन्ताः शाखाः कृता इति सर्वो वेदः प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

एवं वेदं निर्णीय स्मृतिनिर्णयमाह—

स्मृतिर्बहुविधा प्रोक्ता वेदाचारविभेदतः ।
ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ ३३ ॥

स्मृतिर्बहुविधेति । वेदवन्न स्मृतिनिर्णयः । वेदे हि—पञ्चात्मको द्विरूपः षडङ्ग-

---

आवरणभङ्गः ।

पूर्वोक्तमर्थमिति । यज्ञस्य भगवद्रूपत्वरूपं पूर्वकाण्डीयं, ब्रह्मणो हरित्वरूपमुत्तरकाण्डीयं चेत्यर्थः । षोढेत्यादि । तथाचाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासौ करौ, पशुचातुर्मास्ययागौ पादौ, सोमो मध्यम् । अत्रापि श्रुतिर्द्रष्टव्या शाखान्तरे । शिरो ब्रह्मेति । "ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डमि"ति कौशीतकिश्रुतेरित्यर्थः । अत्र पूर्वकाण्डप्रमेयविचार इदं सिद्धम्—यज्ञो भगवदात्मकः क्रियारूपः प्रमेयं, तदभिव्यञ्जिका लौकिकी क्रिया । साऽपि वेदान्तोक्तज्ञानसहितैव तथेति मर्यादायां ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति साधनम् । तथाच, "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी"तिलक्षणकः सात्त्विकः कर्ता, "सर्वभूतेषु येनैकमि"ति सात्त्विकज्ञानयुक्तो"ऽफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञ" इत्युक्तप्रकारेण सात्त्विकं यज्ञं करोति तदा स्वाज्ञाकरणसन्तुष्टेन भगवता यज्ञरूपाभिव्यक्तिद्वारा क्रममुक्तिर्दीयते । अतिकृपया तु सद्यो मुक्तिः । अत्र यथायथं यज्ञाभिव्यक्तिः, कृपा च द्वारभूता । सात्त्विकज्ञानाभावे तु, पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमिति राजसज्ञानवाँश्चेत् सात्त्विकः सात्त्विकं यागं करोति, तदा नित्यकर्मणामाध्यात्मिकत्वे फलाकाङ्क्षाराहित्येन यथोक्तकर्मकरणात् कर्मसचिवानां देवानां तोषद्वारा वाक्यशेषोक्तमात्मसुखं योगिनामिव यथासङ्कल्पं भवति । तत्र देवताप्रीतिर्वा, द्रव्येण प्रीता देवतैव वा व्यापारः । राजसज्ञानवान् "रागी कर्मफलप्रेप्सुरि"ति लक्षणको राजसश्चेद्, "अभिसन्धाय तु फलमि"तिलक्षणकं राजसं यागं करोति तदा यागस्य भौतिकत्वे स्वर्लोकोऽपूर्वद्वारा भवति । तत्रापूर्वमेव व्यापार इति सव्यापारं फलमिति । सिद्धमाहुः सम्पूर्ण इत्यादि । प्रमाणमिति । स्वोक्तार्थस्य भगवद्रूपत्वप्रमाजनक इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं बलनिश्चायनार्थं, वेदा इति प्रमाणमध्ये प्रथमोद्दिष्टस्य वेदस्य प्रमेयभूतो विषयो निर्णीतः । अतः परं श्रीकृष्णवाक्यानां निर्णेतव्यः । तेषां च पूर्वं स्मृतित्वेनोक्तत्वाद् वेदनिर्णायकत्वार्थं स्मृत्यन्तरापेक्षयोत्कृष्टत्वं च वक्तव्यम् । अविद्वांस्तु "यत्तस्ये"ति, "द्वापरादौ तु धर्मस्ये"ति पूर्वोक्तमपि विशदीकरिष्यन्तः स्मार्तप्रमेयस्य बलनिश्चायनाय स्मृतिं निर्णिनीषन्ति । एवमित्यादि । ननु स्मृतिनिर्णयो न पार्थक्येन कर्तव्यः । तासां वेदमूलकत्वात् तन्निर्णयदिशा स्मृतिनिर्णयस्यापि सिद्धेरित्यत आहुः वेदवन्नेत्यादि । कथं बहुविधेत्याकाङ्क्षायां हेतुं प्राहुः

सहितो निरूपितः । न तथा स्मृतिः । किन्तु बहुविधा । अत्र वेदोऽपि मूलं, व्यवहारोऽपीति । तदाह वेदाचारविभेदत इति । स्मृतेर्लक्षणमाह ऋषीणामिति । स्मरणं स्मृतिः ॥ ३३ ॥

तस्य स्मरणस्यानुभव एव मूलम् । स त्वनुभवो बहुधा जायत इत्याह—

तदाचाराल्लोकतश्च न्यायान्नित्यानुमेयतः ।
प्रवृत्तिर्जीविका लोके व्यवहारो विशुद्धता ॥ ३४ ॥

तदाचारादिति । पूर्वकल्पे यथाचारः स्थित ऋषीणां यथा वा लोकव्यवहारः । तत्रापि देशभेदेन यो देशाचारो येन ऋषिणा स्मृतस्तेन तथोपनिबद्ध इति चकारार्थः । न्यायोऽपि मूलम् । सोऽपि पूर्वकल्पस्थितः । एते त्रयोऽपि व्यवहारोपयोगिनः । धर्मोपयोगिनीं स्मृतिमाह नित्यानुमेयत इति । योगबलेन नित्यानुमेयवेदं स्मृत्वा यदवादिषुस्तदवश्यकृत्यम् । चतुर्णां फलमाह प्रवृत्तिरिति । आचाराल्लोके प्रवृत्तिः । प्रकर्षेण स्थितिर्भवति । लोकानुसरणे जीविका भवति । न्यायेन व्यवहारः । नित्यानुमेयवेदोक्तेन विशुद्धता भवति । अनेनैव वेदार्थे तस्या उपयोगः । ननु प्रत्यक्ष एव वेदो मूलमस्तु,

आवरणभङ्गः ।

अत्रेत्यादि । आचारमूलकत्वं वैसर्जनाधिकरणाज्ज्ञेयम् । तथाच न वेदार्थनिर्णयेनैतन्निर्णयसिद्धिरिति पृथग् निर्णय आवश्यक इत्यर्थः । स्मृतेरिति । स्मृतीनामुभयमूलकत्वं बोधयितुं तल्लक्षणमाहेत्यर्थः । ऋषीणामिति । कर्तृषष्ठी । तेन ऋषिकर्तृकं पूर्वाचारस्मरणप्रयुक्तं वाक्यं स्मृतिरित्यर्थः । इति प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एतेन "स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका" इति । "न कश्चिद् वेदकर्तारो वेदस्मर्ता चतुर्मुखः" इति देवीपुराणपराशरस्मृत्योर्वाक्याद् वेदस्यापि स्मृतिगोचरत्वेन स्मृतित्वप्रसक्तिर्निरस्ता तत्र शब्दस्यैव स्मृतिगोचरत्वात् स्मृतौ त्वर्थस्य तथात्वादिति ॥ ३३ ॥

तत्रापीत्यादि । एतेन स्मृत्यंशविशेषाणामितरेतरविरोधः परिहृतः । तत्तद्देशविशेषाचारे तस्य तस्य सावकाशत्वेन व्यवस्थितत्वादविरोधात् । यथा वर्णव्यवस्थितदशद्वादशपञ्चदशाहमासाशौचसर्वसाधारणदशाहाशौचपक्षयोः । न्याय इति । ब्राह्म–बाहुदन्तक–पौरन्दर–बार्हस्पत्यौशनस–प्राचेतसादिरूपं नीतिशास्त्रम् । एते त्रय इति । आचारलोकन्याया व्यवहारोपयोगिनो व्यवहाराध्यायमूलभूतत्वात् तथेत्यर्थः । धर्मोपयोगिनीमिति । गृह्यसूत्राचारमायश्चित्ताध्यायरूपां यागाद्युपयोगिनीमित्यर्थः । तस्याः कुत एवं भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः योगेत्यादि । प्रकर्षेण स्थितिरिति । तद्विषयत्वेन वक्ष्यमाणानां व्रततीर्थगत्यादिकर्मणां प्रवाह इत्यर्थः । अनेनैवेति । विशुद्धिजनकत्वेनैव । उपयोग इति । साक्षादुपकारकत्वम् । उत्सन्नप्रच्छन्नविप्रकीर्णशाखामूलकत्ववादिनिरासाय किञ्चिदाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । अत्रायमर्थः । "धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्, अशब्दमनपेक्षं स्यादि"ति स्मृत्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे अचोदनामूलस्य स्मृतिवाक्यस्यानादरणीयत्वमुक्तम् । तत्र कथमचोदनामूलत्वमित्याकाङ्क्षायां, किं तेषां प्रत्यक्षचोदनामूलत्वमुतोत्सन्नचोदनामूलत्वमथवा

किं नित्यानुमेयवेदेन, अनुपलब्धेरिति चेद्, उत्सन्नशाखा प्रच्छन्नशाखा वा मूलं भविष्यतीति। मैवम्, व्यासादिभिरपि सर्ववेदद्रष्टृभिरप्यनुमानत्वेन निरूपणात्। "अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यादि"ति। प्रत्यक्षवेदमूलत्वेनानुमानं भवेत्। अतः स्मृत्या अनुमेय एव वेदो भवतीति नित्यानुमेय एव वेदो मूलम्। अन्यथा वेदव्यासः, स्मृतेश्चेति न वदेत्। विद्यमाने प्रत्यक्षवेदे किमिति द्व्यन्तरितामुदाहरेत् ॥ ३४ ॥

टिप्पणी।

द्व्यन्तरितामिति। वेदादर्थमादाय स्मृतिप्रवृत्तेर्वेदवेदाभ्यामन्तरिता स्मृतिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

आवरणभङ्गः।

प्रच्छन्नचोदनामूलत्वमाहोस्विन्नित्यानुमेयतन्मूलत्वं, किं वा विप्रकीर्णतन्मूलत्वमिति विमर्शे, नाद्यः, तदनुपलम्भात्; उपलभ्यमानत्वे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यापातात्। न द्वितीयः, स्मार्तमूलश्रुतिसङ्घातात्मकशाखोत्सादाङ्गीकारे, "सहस्रं सामशाखा, एकशतमध्वर्युशाखा, एकविंशतिशाखं बाह्वृच्यमि"त्यादिशाखापरिमाणस्य महाभाष्यादिप्रसिद्धत्वेन तदतिरिक्ताभावनिश्चयात्, तासां च तदा प्रसिद्धतया उत्सादस्याशक्यवचनत्वात्। अध्येतॄणामत्यन्तावहितत्वेन सर्वशाखागततावन्मात्रश्रुत्युत्सादाङ्गीकारस्याप्यशक्यवचनत्वाच्च। न तृतीयः, गणनाप्रसिद्ध्यैव प्रच्छन्नत्वनिरासात्। न तुरीयः, अन्धपरम्परापत्तेः। नच लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानवत् स्मृत्या श्रुत्यनुमानेऽपि न दोष इति वाच्यम्। लिङ्गादीनां श्रौतत्वेन स्मृतीनां च पौरुषेयत्वेन पुरुषदोषशङ्काकलङ्कितत्तया तद्वैषम्यात्। किञ्च, स्मरणस्यानुभवसमानाकारविषयत्वनियमेन, "अष्टका कर्तव्ये"ति स्मृत्या अष्टकाकर्तव्यताज्ञानं स्मृतिकारस्यानुमेयम्। तेन तादृशश्रुतिस्वरूपं, तेन श्रुतिज्ञानं च कल्पयित्वा स्मृतिप्रामाण्यं साधनीयमिति गौरवप्रयासबाहुल्यम्। गुरुमते ज्ञानमात्रस्य स्वतःप्रामाण्यादनुमानस्याऽर्थमात्रे पर्यवसानान्न श्रुतिकल्पनपर्यन्तं तस्य प्रसर इत्यपि। तस्माद् विप्रकीर्णशाखामूलत्वं स्मृतीनां युक्तम्। विप्रकीर्णत्वं च भिन्नदेशपठितत्वम्। तच्च परप्रकरणपठितत्वम्। आरभ्याधीतमिति यावत्। तथाच नित्यानुमेयपक्षेऽन्धपरम्परया रूपनिर्णयवत् स्मृतिप्रमेयमूलनिर्णयो न कथमपि शक्यवचन इति विप्रकीर्णपक्ष एव साधीयानित्याहुः। तदेतदुक्तम्, अनुपलब्धेरिति। सिद्धान्तमाहुः मैवमित्यादि। अनुमानत्वेनेति। अत्र कर्मव्युत्पत्तिः। अनुमेयत्वेन वेदस्येत्यर्थः। स्मृतीनामनुमानत्वेनेति वा। तदर्थं द्वादशलक्षणीस्मृतिपादस्यद्वितीयसूत्रं प्रमाणत्वेनाहुः। अपि वेत्यादि। नानुमानं भवेदिति। जैमिनेरिति शेषः। तथाच, तथा सति प्रमाणं विप्रकीर्णं स्यादित्येव वदेत्। अन्धपरम्परात्वं, योगबलेनेत्यादिना प्रागेव निरस्तम्। एतेन सूत्रोपन्यासेन स्मृतिपादोक्तरीत्या स्मृतीनां प्रामाण्यमपि स्मारितं ज्ञेयम्। ननु "स सामग" इति तस्य वेदान्तराज्ञानं सम्भाव्यत इत्याशङ्कायामाहुः। अन्यथेत्यादि। अन्यथा दाशकितवादिश्रुतिवदनुभवे। द्व्यन्तरितामिति। धर्मादिविषया स्मृतिस्तदनुभवजन्या, स्मृतित्वात्, स्मृत्यन्तरवदित्यादिनाऽनुभवानुमाने तेन च तादृशार्थानुमाने स्मृतिः श्रुतिमपेक्ष्य द्वाभ्यामनुभवार्थाभ्यामन्तरिता भवतीति तथेत्यर्थः। नच वेदमेव स्मृत्वा तदर्थस्योपनिबद्धुं शक्यत्वादेकान्तरितत्वमेव, न द्व्यन्तरि-

ननु दृश्यते स्मृतिसम्वादी वेदभागः। यथा "धन्वन्निव प्रपा असि", "नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्यात्", "न विवसनः स्नायादि"त्यादि। तत्राह—

सम्वादे चान्यशेषत्वान्न स्मृत्यर्थं स्पृशेच्छ्रुतिः।
गृहादिरिव देहस्य धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः।
उभयोः समवाये तु धर्मः पुष्टो, न चाऽन्यथा॥ ३५॥

सम्वादे चान्यशेषत्वादिति। वेदे हि प्रकरणं सर्वत्र नियामकम्। तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति। न हि आहिताग्नेरनृतनिषेधकं सर्वेषां भवति। नाप्यधिविष्टकोपधानकर्तुर्जलनिष्ठीवनादिनिषेधः सर्वेषां भवति। नापि प्रपाया लोकसिद्धाया दृष्टान्तार्थं कीर्त्तितायास्तदेव वाक्यं विधायकं भवति। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। यथा वेदेषु क्वचित् सम्वादो भिन्नशेषाणां नाभागोपाख्यानादीनाम्। तथा नित्यानुमेयवेदार्थेनापीति न स्मृत्यर्थं श्रुतिः प्रत्यक्षा स्पृशतीत्यर्थः। ननु किं स्मृत्येत्याशङ्क्याह गृहादिरिवेति। देहस्थानीयो वैदिको धर्मः। गृहस्थानीयः स्मार्तः। उभाभ्यां जीवः। सुखी नान्यथा॥ ३५॥

टिप्पणी।

वाक्यभेदेति। अग्निस्तुतिप्रपाविधानयोर्भेदादर्थैक्याभावादित्यर्थः।॥ ३५॥

आवरणभङ्गः।

तत्त्वमिति शङ्क्यम्। यागबलेन वेदमनुभूय तत्कथनस्यापि शक्यवचनत्वेन तस्य भागस्य स्मृतित्वोच्छेदप्रसङ्गात्। अतो नित्यानुमेयवेदमूलत्वमेव साधीय इति निश्चयः। अत एव पितामहस्मृतिर्विष्णुस्मृतिश्च युज्यते॥ ३४॥

कस्मिंश्चिदंशे पुनरव्याप्तिं हृदि कृत्वा विप्रकीर्णशाखामूलत्वमाशङ्कन्ते ननु दृश्यत इत्यादि। समाधिमाहुः वेदे हीत्यादि। मूले सम्वादे चेति चकारोऽप्यर्थे। तदेवेत्यादि। कुमारशिखाधारणवत्। तेन विष्णुन्नयने तस्यानुमेयत्वेन नित्यानुमेयानतिरिक्तत्वात् तन्मूलकत्वादेतस्य विधायकताया अशक्यत्वात्। वाक्येत्यादि। श्रौतानां प्रकरणावरुद्धत्वेन सङ्कुचितत्वात् तदनादृत्य साधारणत्वेऽधिकार्यन्तरप्रवेशेन वाक्यं भिद्येतेत्यर्थः। तस्मान्न विप्रकीर्णपक्षो युक्त इति भावः। तर्हि सम्वादस्य कथं सङ्गतिरित्यत आहुः। यथेत्यादि। तथाच प्रत्यक्षवेदवदन्यशेषत्वेन सङ्गतिरिति न पूर्वोक्तलक्षणे दोष इति भावः। एवं सिद्धायां लक्षणशुद्धौ योंऽशो वेदमूलकः, सोऽप्याचारान्तरितत्वान्मूलभूतवेदस्यैतद्वैलक्षण्याच्च न वेदनिर्णयेन निर्णीतो भवतीति पृथक्तया स्मृतिनिर्णय आवश्यक इति साधितम्। एवं स्मृतीनां प्रामाण्यं तन्निर्णयावश्यकत्वं च साधयित्वा प्रयोजनविमर्शायाहुः नन्वित्यादि। मूले, उपकृतिपदेन उपकरणभूतोऽर्थ उच्यते। देहस्थानीयेत्यादिना च विव्रियते। तथाच स्वाध्यायाध्ययनयागतपोब्रह्मविचाराणां धर्माणां यथायथमाश्रमैकसाध्यत्वात् तन्निरूपिकाणां तद्धर्मनिरूपिकाणाञ्च स्मृतीनां वैदिकधर्मपोषणमेव प्रयोजनमित्यर्थः॥३५॥

नित्यानुमयवेदमूलिकायाः स्मृतेरर्थमाह—

गर्भाधानादिसंस्कारा सन्ध्योपास्त्यादिकं तथा ।
नित्यश्राद्धादिकर्माणि पाकयज्ञादिकं तथा ॥ ३६ ॥

गर्भाधानादीति । षोडश संस्काराः सन्ध्योपासनं कालादिसहितम् । न हि तादृशानुपूर्वीविशिष्टं, "रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाक" इत्यत्र वर्त्तते । नित्यश्राद्धादिविधानं मासश्राद्धविधिः । पाकयज्ञाः स्थालीपाकादयः । आदिशब्देन वैश्वदेवादिकमपि । गृह्योक्तमखिलमिति यावत् ॥ ३६ ॥

प्रायश्चित्तमिति ह्येष पञ्चधा कर्मसङ्ग्रहः ।
नित्यानुमेयवेदस्तु मूलं पञ्चविधस्य हि ॥ ३७ ॥

प्रायश्चित्तं पातकादीनाम् ॥ ३७ ॥

व्रततीर्थादीनामपि नित्यानुमेयो मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

व्रततीर्थादिकं काम्यं नित्यवद् बोध्यते क्वचित् ।
पूर्वाचारेण सम्प्राप्तं पुराणं मूलमस्य हि ॥ ३८ ॥

व्रततीर्थादिकमिति । श्रुतिमूलत्वे ब्राह्मणानामपि नित्यं कर्तव्यानि स्युरिति

आवरणभङ्गः ।

नित्येत्यादि । या धर्ममुपकरोतीति द्वाभ्यां विषयनिर्देशेन तां ज्ञापयितुं तस्याः प्रमेयमाहेत्यर्थः । षोडशेति । "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरे"त्यादिना निरूपिताः । गर्भाधानादिसंस्काराभावे शुद्ध्यभावेनाधिकारार्थं तत्कथनमावश्यकम् । उत्तरसंस्काराभावे फलप्रतिबन्ध इति तदपि तथा । एवं सन्ध्योपास्त्यादिकमपि शुद्धिजनकत्वेन कर्माधिकारसम्पादकम् । "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमि"ति, "शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया" इत्यादिवाक्यात् । "अकाले विहिता सन्ध्या या सा वन्ध्या वधूरिवे"ति, "दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् । यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेद्" इति च । प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावायाहुः । न हीत्यादि । एवमेव नित्यश्राद्धादिषु शुद्धिहेतुत्वं प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावश्च ज्ञातव्यः, एवं वैश्वदेवमपि पञ्चसूनापनुत्त्येऽन्नशुद्ध्यै चावश्यकम् । प्रायश्चित्तमपि तथा । तेन शुद्धौ कर्मयोग्यत्वसम्भवादिति । स्थालीपाकादय इति । सप्त पाकयज्ञाः । औपासनहोमौ, वैश्वदेवं, पार्वणम्, अष्टका, मासिकश्राद्धं, सर्पबलिरीशानबलिरिति । एतदेव विवृण्वन्ति आदिशब्देनेत्यादि यावदित्यन्तम् ॥ ३६ ॥

प्रायश्चित्तादीनामित्यादिपदं कर्मविपाकसङ्ग्रहार्थम् । एवं वेदमूलिका विशुद्धिफलिका स्मृतिर्विचारिता ॥ ३७ ॥

पौराणाचारमूलिकां प्रवृत्तिफलिकां विचारयन्ति व्रतेत्यादि । भविष्यतीति । तेषामपि शुद्धिजनकत्वाविशेषाद् भविष्यतीत्यर्थः । काम्यत्वे गमकमाहुः श्रुतीत्यादि । तीर्थानित्यत्वं, साऽग्निकस्याग्निं विहाय तीर्थगमननिषेधस्य वाक्ये दर्शनात् । व्रताऽनित्यत्वं च, "अनड्वान् ब्रह्मचारी

काम्यमित्युक्तम् । किन्तु वेदानधिकृतानां तन्नित्यं भवतीति नित्यवद् बोध्यते । तस्य च मूलं पुराणम्; तथा सति स्मृतित्वं कथमिति चेत्, तत्राह पूर्वाचारेण सम्प्राप्तमिति । न हि पुराणं दृष्ट्वा तस्य निर्माणम्, किन्तु आचारादेव ॥ ३८ ॥

इदानीमाचारः कुत्र मूलमित्याकाङ्क्षायामाह—

कृष्यादिजीविकाशास्त्रं पूर्वर्ष्याचारतः प्रमा ।
करदण्डादिशास्त्रस्य मूलं युक्तिः पुराविदाम् ॥ ३९ ॥

कृष्यादीति । षड्गवादिभागदानादिविधानं पूर्वर्ष्याचारतः प्राप्तं तथैव कर्त्तव्यं प्रमाणमित्यर्थः । करदण्डादेर्युक्तिर्मूलम् । करोऽत्र कृषिव्यतिरिक्तः ॥ ३९ ॥

टिप्पणी ।

षड्गवादीति । एकस्मिन्दिवसे एकहले वृषभाणां युग्मत्रयं क्रमेण योज्यमेवमेकहले षड्वृषभा भवन्ति । आदिपदात्समये तृणजलादिकं गृह्यते । भागः षष्ठांशादिः ॥ ३९ ॥

आचरणभङ्गः ।

च दीक्षितश्चेति ते त्रयः । अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नतामि"ति वाक्याच्च ज्ञेयम् । तेन वेदे यथा नित्यकर्मसिद्ध्यर्थं चित्रोद्भिदादिबोधनं तथा स्मृताविदमित्यर्थः । तर्हि नित्यवत् कुतो बोध्यत इत्याशङ्कायामाहुः । किन्त्वित्यादि । कथमिति । वेदमूलकत्वाभावात् कथमित्यर्थः । आचारादेवेति । सदाचारमूलकत्वं तस्या इत्यर्थः । एतेन व्रततीर्थादिप्रवाहरक्षापूर्वर्ष्याचारादेवेति सिद्ध्यतीति प्रवृत्तिर्जीविकेत्युक्तस्य फलस्यापि न विरोधः ॥ ३८ ॥

एवं पौराणाचारमूलिकाया विचारेण तस्याः प्रमेयमुक्तम् । लोकमूलिकां विचारयन्ति इदानीमित्यादि । आचारत इति । लोकाचारात् । कृष्यादिपदसङ्ग्राह्यं तत्प्रमेयं दिङ्मात्रेणाहुः षडित्यादि । "षट्कर्माऽभिरतो नित्यं कृषिकर्म समाचरेत् । हलमष्टगवं श्रेष्ठं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनामि"ति । "विप्रस्यैवम्विधा वृत्तिस्तृणं काष्ठं च विक्रयेदि"त्यादि-पराशरोक्तजातीयकम् । "पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्थे, पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं, पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य सम्विभागं दद्युरि"त्यादिविष्णूक्तजातीयम् । आदिपदेन प्रतिग्रहादिरूपश्च विधानं कार्यम्, आपद्यपि धर्मरक्षणाय तदुक्तरीत्यैव कर्तव्यम् । यतः पूर्वर्ष्याचारप्राप्तमतस्तच्छास्त्रं प्रमाणमिति मूलाभिप्राय इत्यर्थः । नीतिशास्त्रमूलिकां विचारयन्ति करेत्यादि । सपरिकरायाः कृषेरुक्तौ तदन्तर्गतो राजभागोऽप्युक्तप्राय एवेति पुनः कथनमयुक्तमित्यत आहुः कृषिव्यतिरिक्त इति । उत्कोचादिरूप इत्यर्थः । दण्डस्तु "यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातये"त्यादि । "अदुष्टां च त्यजन् दण्ड्यो दूषयँस्तु मृषाशतम्" इत्यादि । "धिग्दण्डं प्रथमं दद्यादि"त्यादिविष्णुयाज्ञवल्क्यमनूक्तजातीयो ज्ञेयः । एवं कर्तृशोधकः स्मृतिभागो विचारितः । नीतिमूलिकायाः प्रमेयं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

द्रव्यादिशुद्धौ विकल्पमाह—

शुद्धिं केचित् पृथक् प्राहुः संस्कारः कस्यचिन्मतः ।
देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ॥ ४० ॥
षोढा शुद्धिः स्मृता साऽपि द्विधा ह्यन्योन्यतः स्वतः ।

शुद्धिमिति । संस्कारपक्षे वेदो मूलम् । पृथक्पक्षे आचार इति । प्रसङ्गाच्छुद्धेः स्वरूपमाह देशकालेति । षड्भिः शुद्धिः षण्णाञ्च शुद्धिरिति द्विधा ॥ ४० ॥

सर्वशेषत्वान्न वेदो मूलमित्यभिप्रायेणाह—

सर्वशेषेयमाख्याता श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः ।
धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ४१ ॥

सर्वशेषेयमिति । बाधकमाह धर्म इति ॥ ४१ ॥

टिप्पणी ।

सर्वशेषत्वादिति । बाधकमाहेति । शुद्धेरङ्गत्वाभावे शुद्धिं विना षड्भिर्धर्मो न स्यादिति बाधकमाहेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आवरणभङ्गः ।

इदानीं देशादिशोधकं शुद्धिस्वरूपविचारमाहुः द्रव्यादीति । शुद्धाविति । शुद्धिस्वरूपे । विकल्पे बीजमाहुः । संस्कारेत्यादि । पृथगिति । पदार्थान्तरम् । प्रसङ्गादित्यादि । संस्कारपक्षे कर्मयोग्यतात्मकातिशयरूपं सिद्धमिति पृथक्पक्षेऽपि स्वरूपस्योपेक्षानर्हत्वात् पृथक्त्वं निवेक्तुं तत्स्वरूपमाहेत्यर्थः । षड्भिरित्यादि । तथाचान्योन्यतः शुद्धौ संस्काररूपत्वस्य शक्यवचनत्वेऽपि स्वतः शुद्धौ संस्कारत्वस्याशक्यवचनत्वात् तत्स्वरूपं संस्कारात् पृथगेवेत्यर्थः । उदाहरणन्तु, "नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते" इति शुचिसञ्ज्ञामभिधाय, "अथ सर्वाणि धान्यानि वस्त्राण्याभरणानि च । अवर्ज्यानर्घ्यज्ञानानि शुचीन्येतानि केवलमि"ति । "स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं मेध्यतां गतम् । स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतमि"ति स्वयं शुद्धसञ्ज्ञामभिधाय, "वसतिश्चमसो यानं वाहनं साधनानि च । क्षुरो नौरासनं चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतमि"ति देवलस्मृतौ । अत्र धान्यादीनां शुचित्वेऽपि, "व्रीहीन् प्रोक्षती"त्यादिना तत्तत्संस्कारविधानात् तत्पूर्वकालीनं धान्यादिशुचित्वात्मकं शुद्धिस्वरूपं विविक्तं भवति । हेमाद्रिस्तु—अशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादको दोषविशेषः । संस्कारविशेषोत्पादिता तन्निवृत्तिः शुद्धिरित्याह । तद् देवलवचनविरोधाच्चिन्त्यम् । अत्र च षड्भिः शुद्धिर्यथा—मौञ्जादेः सत्पात्रस्थत्वं, नवत्वं, शृतत्वं, तद्दत्विगुरुकृतत्वं, मन्त्रपूतत्वं, कृताऽऽप्रयणत्वमित्येवं बोध्या ॥ ४० ॥

सर्वेत्यादि । पृथग्रूपायाः शुद्धेर्जीविकादिशेषत्वेनापि कथनात् तथेत्यर्थः । बाधकमिति । शुद्ध्यभावे बाधकम् । तथाच पृथक्पक्षोक्ता श्रौतोपयोगिनीत्यर्थः । मूलं त्वेवं योज्यम् । इयं शुद्धिः सर्वशेषा आख्याता, श्रुत्यर्थे विशेषत आख्याता । हि यतो हेतोर्धर्मः षड्भिः कालादिभिः सम्पद्यते, अतस्तस्या विशेषतः श्रुत्यर्थशेषत्वं युक्तम् । अन्यथा कालाद्यशुद्धौ अधर्मो भवेदिति । एतेन साधनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

कल्पसूत्राणामृषिप्रणीतत्वात्स्मृतित्वमाशङ्क्य परिहरति—

कल्पसूत्रेषु वेदत्वं स्मृतित्वं च प्रतीयते ।
अर्थतः कर्तृतश्चापि वेदत्वं पाठतः स्मृतिः ॥ ४२ ॥

कल्पसूत्रेष्विति । व्यवस्थामाह । अर्थत इति । अर्थो वैदिकः । स्वराद्यभावात्, कर्तुः स्मरणाच्च स्मृतित्वम् ॥ ४२ ॥

तर्हि अर्थस्य वैदिकत्वे को हेतुस्तत्राह—

सौकर्यार्थं कृतिस्तस्य सङ्कलीकृत्य वर्णनात् ।
तेनापि क्रियमाणस्तु धर्मः श्रौतो भवेद् ध्रुवम् ॥ ४३ ॥

सौकर्यार्थमिति । कर्मज्ञानार्थमेव कल्पसूत्रं द्रष्टव्यम् । न तु तदुक्तत्वेन कर्तव्यमिति मुख्यः पक्षः । गौणमाह तेनापीति । आधुनिकानां सङ्ग्रहार्थमुक्तम् ॥ ४३ ॥

गृह्याणां श्रौतत्वमाशङ्क्य परिहरति—

इष्ट्यौपासनकर्माणि न श्रौतानि कथञ्चन ।
भेदाद्वैजात्यतश्चापि काल एकस्तयोः परम् ॥ ४४ ॥

इष्टीति । इष्टी स्थालीपाकः । तत्र हेतुः—भेदादिति । अग्न्यादि सर्वं श्रौतस्मार्तयोर्भिन्नं विजातीयं च । तर्हि कथमेककालविधानं तत्राह काल एक इति ॥ ४४ ॥

आवरणभङ्गः ।

व्यवस्थामाहेति । उभयरूपत्वं युक्तमेवेति वक्तुं तामाहेत्यर्थः । वैदिक इति । नित्यानुमेयातिरिक्तश्रुतिप्रसिद्धः । पाठत इत्यस्य विवरणं स्वराद्यभावादिति । तथाच, अर्थतो वेदत्वं, कर्तृतः पाठतश्च कल्पसूत्रेषु स्मृतित्वमपि भवतीति मूलयोजना ॥ ४२ ॥

तर्हीति । हेतुद्वयेन चेत् स्मृतित्वं दृढं तर्हीत्यर्थः । सौकर्यार्थमिति । प्रत्यक्षवेदमवलोक्य साङ्गप्रधानयोरैक्यप्रकारपरिचयार्थम् । अर्थस्य वैदिकत्वाय बीजभूतं ज्ञानप्रकारमाहुः कर्मेत्यादि । मुख्य इति । मरीच्यादिभिः क्रियमाणः । तेनापीति । वेदाङ्गभूतकल्पसूत्रोक्तत्वेनापि । मूले, ध्रुवमित्यनेन, सङ्कलीकृत्य वर्णनात् पूर्वं तस्य वाक्यस्य श्रुतिरूपत्वादिति हेतुरभिप्रेयते ॥ ४३ ॥

गृह्याणामित्यादि । उक्तयैव दिशा गृह्योक्तधर्माणां श्रौतत्वमाशङ्क्य वक्ष्यमाणहेतुभ्यां तत् परिहरतीत्यर्थः । भिन्नं विजातीयमिति । नाम्ना भिन्नं धर्मेण विजातीयमित्यर्थः । तर्हीति । स्मार्तस्य कल्पोक्तधर्मतुल्यत्वाभावे ॥ ४४ ॥

तथापि श्रौतस्य बलवत्त्वाय निर्णयमाह—

कालबाधान्न कर्तव्यं स्मार्तं श्रौतो बली यतः ।
पश्चाद्वा गौणकालेऽपि कर्तव्यमिति केचन ॥ ४५ ॥

कालबाधादिति । मुख्ये काले बलिष्ठत्वाच्छ्रौतमेव कर्तव्यम् । अतः कालस्य निमित्तस्याभावात् स्मार्तं न कर्तव्यम् । अत एव सर्वाधानविधिः । पक्षान्तरमाह— पश्चादिति ॥ ४५ ॥

एवं श्रौतस्य बलिष्ठत्वायासहायशूरता निरूपिता क्वचित्, तथा स्मार्तस्यापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

स्मार्तमात्रस्य करणादाभासो ब्राह्मणो भवेत् ।
स्वर्गाभासाद्यपि फलं श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम् ॥ ४६ ॥

स्मार्तमात्रस्येति । ब्रह्म वेदः, तद्वेत्तीति ब्राह्मणः । स्मृतिरपि वेदमूलिकेति द्व्यन्तरितत्वात् प्रतिबिम्बवदाभासो भवति । अतो ब्राह्मणोऽपि तादृश आभासः । फलं च तथेत्याह स्वर्गाभासेति । चित्तशुद्धौ वासनाक्षयाभावो, दैत्योपहतलोके च स्थितिरिति । श्रौते तद्विपरीतमाह श्रौतमात्र इति । अखिलं मुख्यम् ॥ ४६ ॥

स्मृतौ ब्रह्मनिरूपणं प्रत्यक्षोपनिषन्मूलकं भविष्यतीति प्रकारान्तरमाह—

ब्रह्मप्रकरणं स्मार्तं कल्पसूत्रवदेव हि ।
पुराणमूलकं वाऽपि ह्याश्रमाचारतोदितम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मप्रकरणमिति । तावान् भागः कल्पसूत्रवदिति तेनापि ब्रह्मज्ञानं फलायेति गौणः

टिप्पणी ।

आदिपदादाह चित्तशुद्धाविति । कामनाभावेऽपि वासनासत्त्वाच्चित्तशुद्धिराभासरूपैवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आवरणभङ्गः ।

अत एवेत्यादि । सर्वाधानविधिः सर्वमादधातीति विधिः । एवञ्चास्मिन् पक्षे इष्ट्यौपासनयोरनावश्यकतया अकरणात् तदतिरिक्तस्यैव गृहस्थानीयत्वं बोध्यम् । पक्षान्तरमाहेति । नन्वर्द्धमादधातीत्यपि विध्यन्तरं दृश्यते । तथा नित्यानुमेयवेदमूलकत्वेन तयोरपि शोधकत्वमिति कथमेकान्ततस्तद्बाध इत्यतः पक्षान्तरमाहेत्यर्थः । तथाच मुख्यकाले स्मार्तसङ्क्लिष्टेः करणात्तन्निर्बलमिति ज्ञायते । तेन विधिसत्त्वेऽपि कृताकृतं तत् । अतो मतान्तरमेवेति भाव ॥ ४५ ॥

एवमिति । सर्वाधानविधिना मुख्यकालकरणेन चेत्यर्थः । भविष्यतीति । अर्द्धाधानविधिनाऽनुमेया भविष्यतीत्यर्थः । तद् वेत्तीति । "ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृत" इत्यत्राऽर्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानस्य विवक्षितत्वात्सत्करण एव मुख्यं ब्राह्मणत्वम् । "यो दुर्ब्राह्मण" इत्यादिश्रुतेश्च । तदकरणे यत् तदाहुः—स्मृतिरित्यादि । आभास इति । स्मार्तो धर्म इति शेषः । अतः स्वरूपतः फलतश्च जघन्यत्वान्न क्वाऽप्यसहायशूरत्वमिति श्रौतपोषकत्वमेव स्मृतिप्रयोजनमिति निश्चयः ॥ ४६ ॥

एवं धर्मोपयोगिनी स्मृतिर्विचारिता । ज्ञानोपयोगिनीं विचारयन्ति स्मृताविल्यादि । कल्पसूत्र-

पक्षः। मुख्यमाह पुराणमूलकमिति। ननु स्मृतिर्मुख्या पुराणापेक्षया बलिष्ठा वेदसमानाधिकरणा कथं पुराणमुपजीवेदित्याशङ्क्याह आश्रमाचारतेति। सर्वे आश्रमाः स्मार्ताः। तेषामाचारनिरूपणप्रस्तावे चतुर्थाश्रमे ब्रह्मज्ञानं मुख्यमिति पुराणे च तदुक्तमिति ततो गृहीतम्। उपनिषदर्थग्रहणे औपनिषत्त्वभङ्गाद्दोषः स्यात्। शाखाव्यवस्था च भज्येत। अतः स्मार्तं ब्रह्मज्ञानं न वैदिकवत् फलसाधकम्॥ ४७॥

एवं स्मृतिमुपपाद्य पुराणनिर्णयमाह—

टिप्पणी।

शाखाव्यवस्थेति। भगवतोऽनन्तमूर्तेरेका मूर्तिर्यावता वेदभागेनोच्यते सैका शाखेति निरूपितत्वाच्छाखानां या शिरोरूपत्वेन ब्रह्मस्वरूपस्य व्यवस्था सा भज्येत, स्मृत्या तावद्धर्मकस्य ब्रह्मनिरूपणादेकप्रकारकमेव ब्रह्म स्यादित्यर्थः॥ ४७॥

आवरणभङ्गः।

यदिति। बोधसौकर्यार्थं सङ्कलीकृत्य उपनिषद्वचो गृहीत इति श्रौत इत्यर्थः। अस्य पक्षस्य गौणत्व उपपत्तिरनुपदमेव वाच्या। मुख्ये किञ्चिदाशङ्कन्ते नन्वित्यादि। बलिष्ठेति। "श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते। तत्र श्रौतं बलिष्ठं स्यात् तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरे"ति व्याससमृतिवाक्यात् तथेत्यर्थः। वेदसामानाधिकरण्यं तूपपादितमेव। समाधिमुपपादयन्ति सर्वे इत्यादि। ननु पुराणेभ्य एव गृहीतमित्यस्य किं विनिगमकमित्यत आहुः उपेत्यादि। दोष इति। प्रतिपाद्ये दोष इत्यर्थः। दूषणान्तरमाहुः शाखेत्यादि। अयमर्थः। स्मार्तं ब्रह्मप्रकरणमेकतरोपनिषदर्थसङ्ग्रहरूपं सर्वोपनिषदर्थरूपं वा? आद्ये उपनिषन्नामस्तत्रानुपनिबन्धनात् किंशाखीयस्य तदावश्यकमिति ज्ञातुमशक्तेर्यथाकथञ्चिज्ज्ञाने च तस्य भागस्य सर्वसाधारणत्वभङ्गप्रसङ्गः। द्वितीये च, सर्वेषां फलसाधकत्वाविशेषात् तत्तदुपनिषदां तत्तच्छाखायामुपनिबन्धवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति तथेत्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। तेनायमेव पक्षो मुख्य इति पूर्वोक्तस्य गौणत्व उपपत्तिरुक्ता। एवं सर्वस्मार्तप्रमेयस्य निरूपणेन प्रमाणप्रमेयसाधनफलैस्तद्बलं निश्चितम्। तत्रेदं सिद्धम्। स्मृतिरूपप्रमाणस्य स्वरूपं जन्यं, न तु वेदवन्नित्यम्। तत्र यद् व्रतादिकं कृच्छ्रादिप्रकारः करादिप्रकारो गर्भाधानादिकं च प्रमेयं साधनात्मकं तद् यथार्हं लोकसङ्ग्रहादिकं साधयेदपि श्रौते धर्मे विशुद्धताजननेनोपकरोति। स्वतन्त्रं तु स्वर्गाभासादि साधयति, न तु श्रौतवदिति। ब्रह्मप्रकरणं श्रौतसङ्ग्रहात्मकत्वे श्रौतत्वेन तत्रोपकरोति। पौराणत्वे तत्रोपकरोतीति न स्वतन्त्रफलसाधकम्। तेनोभयापेक्षया निर्बलमिति। स्मृतेर्बलवत्त्वं तु वर्णधर्म एवेति न पूर्वप्रकरणोक्ते। अविरुद्धन्तु यत्त्वस्येत्यादिरूपे असम्भावनाविपरीतभावने निवारिते॥ ४७॥

अतः परं पौराणप्रमेयस्य बलविचारणाय तन्निर्णयार्थमुपक्रमन्ते। वेदोपबृंहणत्वेन स्मृतित्वेनैव सूत्रेषु तेषां ग्रहणेन तत्तुल्यत्वात्। तत्र पुराणलक्षणस्य प्रसिद्धत्वान्नाममात्रेणैव निर्दिशन्ति

पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत् ।
सर्वोपकरणानीव धर्मस्य नरगेहयोः ॥ ४८ ॥

पुराणमिति । तस्य वेदधर्मातिदेशः । तेन धर्मार्थकाममोक्षाः, भक्तिश्चेति पञ्च नित्याः काम्याश्च विकृताः । तत्रापि देशादीनामङ्गत्वम् । पञ्चानामपि देशादिषट्कमङ्गं

आवरणभङ्गः ।

पुराणमिति । स्मृतिनिर्णयादेतन्निर्णयस्य वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं पुराणे कश्चिद् विशेषमाहुः तस्येत्यादि । अतो वेदवदेवास्य निर्णयः कर्तव्य इति भावः । एतेन प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एवञ्च बृहदारण्यके, "इतिहासः पुराणमि"ति, छान्दोग्ये च सनत्कुमारनारदसम्वादे, "इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदमि"ति श्रुतिरपि युज्यते । केचित्तु श्रौतान्येवेतिहासादीन्यादाय तेषां पञ्चमत्वमस्यां श्रुतौ व्याचचक्षिरे । तत्तुच्छम् । तस्य वेदचतुष्टयान्तर्गतत्वेन पृथक्पाठसङ्ख्ययोर्विरोधात् । तावतो वेदभागस्य क्षिप्तत्वापादकत्वाच्च । पुराणादीनां वेदरूपत्वाऽभावे तैर्वेदोपबृंहणाभावप्रसक्तेश्च । तथाऽनङ्गीकारे तु, "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यती"ति ब्रह्माण्डीयप्रथमाध्यायवाक्यस्य, "वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशय" इति विष्णुपुराणवाक्यस्य, "इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं निश्चलः पुरा" इति स्कान्दप्रभासखण्डीयस्य, "नान्यथा ज्ञायते धर्मो ब्रह्मविद्या च वैदिकी । तस्मात् सर्वपुराणं च श्रद्धातव्यं मनीषिभिरि"ति कौर्मपञ्चदशाध्यायवाक्यस्य च विरोधापत्तेः । न चायमर्थवाद इति वाच्यम् । "पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः । तैरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति ही"ति बृहन्नारदीये दोषस्मरणात् । अत इतिहासपुराणे प्रसिद्धे एव ग्राह्ये । तेनात्र वेदातिदेशो युक्त एवेति दिक् । तेन यत् सिद्ध्यति तदाहुः तेनेत्यादि । पृथगिति । प्रतिपाद्यते इति ज्ञातव्यमिति शेषः । तथाच यथा वेदेऽग्निहोत्रादयः पञ्चार्था अनेकरूपाः सभेदाः साङ्गा उक्तास्तथा पुराणे धर्मादयोऽर्था उक्ता इत्यर्थः । तथोक्तं मात्स्ये—"धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्यते । सर्वेष्वेव पुराणेषु तद्विरोधेषु यत् फलमि"ति । भक्तिरपि तथा । यथा आचारमाधवे पुराणसारवचने "शैवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा । स्कान्दञ्च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव ही"ति । अत्र व्युत्पत्त्यर्थं किञ्चिदुदाह्रियते । तत्र नित्यो धर्मो यथा अतिथिपूजनादिः । "अतिथिर्विमुखो यातः पुण्यमादाय गच्छति" इति । काम्यो यथा पुत्रार्थं दितिपयोव्रतम् । नित्योऽर्थो यथा ब्राह्मणस्य यात्रार्थं कुसूलकुम्भीधान्यादिः । वानप्रस्थस्य, "स्वयं सञ्चिनुयात् सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम्" इति । "यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हती"त्यादिवाक्यैस्तस्य नित्यत्वम् । काम्यो यथा—इलायाः पुंस्त्वादिः । नित्यः कामो यथा "ऋतौ स्वदारगमनम् । "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय" इत्यादिभिः । काम्यो यथा, आग्नीध्रस्य पूर्वचित्तिसङ्गः । नित्यो मोक्षः सायुज्यं, काम्यः सालोक्यादिः । यथा सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे "एवं बहुविधाः प्रोक्ता मुक्तयः पुरुषोत्तम । एतास्वशुद्धचित्तानामिच्छा नित्यं प्रजायते । सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्भुवि परात्मनि । पारमार्थिकतादा-

आवरणभङ्गः।

स्यरूपाऽप्यज्ञाननाशत" इति। द्विविधा भक्तिर्यथा श्रीभागवते—"अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः। तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्। सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः। स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः" इति। मोक्षस्य भक्तेश्च नित्यत्वं तदभावे संसारनिवृत्त्या ज्ञेयम्। एवमेतदङ्गान्यपि। तत्र धर्मस्याङ्गानि यथैकादशस्कन्धे—"अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेद्" इत्यत्र निषेधमुखेन तदितरो देशो धर्मसाधकत्वेन बोधितः। एवं कालः। यथा "कर्मण्यो गुणवान् कालो द्रव्यतः स्वत एव वा" इति। तत्र स्वतो यथा "प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति" इति मात्स्ये। द्रव्यतो यथा—नवेऽन्नादौ जाते आग्रयणस्य। एतेनैव द्रव्यं ज्ञेयम्। यथा च पयोव्रते सिनीवाल्यां मृदाऽऽलिप्य स्नायात् क्रोडविदीर्णया" इत्यादि। कर्ता यथा—"एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मज" इत्यत्र प्रजाकामः। एवं नित्येऽपि ज्ञेयः। मन्त्रो यथा—"त्वं देव्यादिवराहेण" इत्यादिमृत्तिकास्नानमन्त्रः। कर्माप्युक्तप्रायमेव। यथाऽत्रत्यं पयोव्रताङ्गभूतं मृत्तिकास्नानम्, अर्थस्याङ्गानि। तत्र देशो यथा मात्स्ये राजधर्मेषु—"राजा सहायसम्पन्नः प्रभूतयवसेन्धनम्। रम्यमानतसामन्तमगमं देशमाविशेदि"ति। कालो यथा—"वणिङ्मुनिनृपाः स्नाता निर्गम्यार्थान् प्रपेदिरे" इत्यादौ दशमस्कन्धे शरत्कालोऽर्थसाधकत्वेनोक्तः। यथा च मात्स्ये—"पुष्टा योधा भृता भृत्याः प्रभूतं च बलं मम। मूलरक्षासमर्थोऽसि तदा यात्रां प्रयोजयेदि"त्यादिः। द्रव्यं यथा विष्णुधर्मोत्तरादिषु—"खड्गश्चात्र सर्वेषामायुधानां प्रशस्यते" इत्यादि, राजधर्मकथने। कर्ता यथा मात्स्ये—"यस्मिन् कर्मणि यस्य स्याद् विशेषेण च कौशलम्। तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेदि"ति। मन्त्रो यथा नारायणकवचादयः। कर्म यथा मात्स्ये—"सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम्। शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां नैःश्रेयसं परमि"ति। कामस्याङ्गानि, तत्र देशो यथा, "प्रायशः प्राकृता लोके स्त्रियो रहसि बिभ्रति" इत्यादौ। कालो यथा, ऋतुरात्र्यादिः। द्रव्यं यथा, गारुडे—"मनःशिला पत्रकं च सगोरोचनकुङ्कुमम्। एभिः कृते च तिलके नरः स्त्रीवशतामियाद्" इति। कर्ता यथा पुराणान्तरे वरलक्षणे, "यस्याऽप्सु प्लवते बीजं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम्। पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढक" इति। कर्म यथा, गारुडे "रतिकाले महादेव पार्वतीमिव शङ्कर। निजं शुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान्। कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः" इति। मोक्षस्याङ्गानि, तत्र देशो यथा—"सप्त पुर्यस्त्रयो ग्रामा नवारण्या नवोपराः" इति। पुराणान्तरे मोक्षदत्वेन गणिताः, यथा वाराहे—"काश्यादिपुर्यो यदि सन्ति लोके तासां तु मध्ये मथुरैव धन्या। या जन्ममौञ्जीव्रतमृत्युदाहैर्नृणां चतुर्द्धा विदधाति मुक्तिमि"ति। कालो यथा—"अग्निर्ज्योतिरहःशुक्ल" इत्यादिजातीयकवाक्यबोधितः। द्रव्यं यथा—"वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत्। संसिद्ध्यत्याश्वऽसम्मोहः शुद्धसत्त्वः शिलाऽन्धसे"ति। कर्ता यथा—"न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः। वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः" इत्येकादशस्कन्धे। मन्त्रो यथा, ब्रह्माण्डपुराणे धरणीशेषसम्वादः। "निर्विश्य भोगानन्ते च कृष्णसायुज्यमाप्नुयाद्" इत्युपसंहारात्। कर्म यथा, एकादशस्कन्धे जायन्तेयवाक्ये पूजां प्रकृत्य—"एवमभ्यर्कतोया-

तस्यावश्यकत्वमाह—

तदज्ञाने सर्वमौढ्यं तेन तद् हृदयं स्मृतम् ।
भावयुक्तस्य धर्मस्य प्रमितौ तत् प्रयुज्यते ॥ ४९ ॥

तदज्ञान इति । पुराणार्थाऽज्ञाने । **सर्वमौढ्यम्** । बहिःपदार्थज्ञानाभावात् । अत एव, "श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम्" इति हृदयत्वम् । उपयोगस्थानमाह **भावयुक्तस्येति** । वेदे यज्ञादय उक्ताः । तेषामभिप्रायज्ञानं पुराणादेव । कदाचित् कर्त्तव्यम् । कदाचिन्न कर्त्तव्यम् । "कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यमि"तिवत् । भावस्य ज्ञानं पुराणात् ॥ ४९ ॥

सर्वसृष्टिपदार्थानां याथार्थ्यज्ञापनं ततः ।
शाखाविभागवत्तस्य विभागः सोऽप्यनेकधा ॥ ५० ॥

किञ्च, सृष्टौ यावन्तः पदार्थास्तेषां याथार्थ्यं पुराणादेवाऽवगन्तव्यम् । यथा, "प्रह्लादो ह वै कायाधव" इति कयाधूप्रभृतीनां स्वरूपम् । अष्टादशपुराणादिसमाख्यायामुपायमाह—**शाखाविभागवदिति** ॥ ५० ॥

टिप्पणी ।

कर्मणो ह्यपीति । अत्र यथा भगवद्वचनाद्भगवदभिप्रायज्ञानं, तथा पुराणाद्भवतीत्यर्थः ॥४९॥

आवरणभङ्गः ।

तस्यावश्यकत्वमाहेति । उपकारणाभावेऽपि देहादिस्थितेर्लोके दर्शनान्न पुराणस्य तदर्थत्वमिति शङ्कायां तदाहेत्यर्थः । हृदयत्वमिति । धर्महृदयत्वम् । भावयुक्तस्येत्यत्र भावपदेनाभिप्राय उच्यते । अनया कारिकया प्रमेयमुक्तम् । तदुपपादयन्ति **वेदे** इत्यादिना । **कदाचिदित्यादि** । यथा ब्रह्माण्डपुराणे कलिवर्ज्यकथनेऽग्निहोत्रादिनिषेधः । यथाच—"यावद् वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे" इति प्रतिप्रसवः । यथा "चाऽऽहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चे"ति श्रुत्या सर्वस्य साग्निकस्य श्रौताग्निभिर्दाहे प्राप्ते "वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते" इत्येवञ्जातीयकश्रुतेः पतितातिरिक्तविषयत्वरूपो भावो बोध्यते । यथा च श्रीभागवते—"तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते" इति बोध्यते तथेत्यर्थः । एवं वेदार्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसावदुपयोगो बोधितः ॥ ४९ ॥

एवं क्वचिदुपयोगमुक्त्वा धर्ममात्रे पुराणोपयोगमाहुः **किञ्चेत्यादि** । मूले **युज्यत इति** । उपयुज्यत इत्यर्थः । एतेनावान्तरप्रयोजनमुक्तम् । एवं वेदार्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसावदुपयोगो बोधितः । अष्टादशेत्यादि । सार्द्धद्वयेन प्रमेयं विशदीकर्तुं वेदतुल्यतां दृढीकर्तुमत्रोपायमाहेत्यर्थः । अष्टादशपुराणादीत्यादिपदेनोपपुराणसहितानां च सङ्ग्रहः । स च विभागो मात्स्ये सलक्षणक उक्तः—"कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो द्विजाः । व्यासरूपमहं कृत्वा संहरामि युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रभाष्यते । अद्याप्यमर्त्य-

आवरणभङ्गः ।

लोके तच्छतकोटिप्रविस्तरम् । तदार्थोऽत्र चतुर्लक्षे सङ्क्षेपेण निवेशितः । पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते । नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः । ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये । ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् । एतदेव यदा पद्ममभूद्धिरण्मयं जगत् । तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः । पाद्मं तु पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीह पठ्यते । वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य परात्परः । यत्राह धर्मानखिलाँस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः । त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्प्रमाणं विदुर्बुधाः । श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् । यत्र तद्वायवीयं स्याद् रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत् सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं तच्च पुराणं परिकीर्तितम् । अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् । यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयाँस्त्विह । पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते । यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणाम् । व्याख्यातं जैमिनिप्रश्ने पक्षिभिर्धर्मचारिभिः । मार्कण्डेयेन कथितं तत् सर्वं विस्तरेण तु । पुराणं नवसाहस्रं बह्वर्थं तदिहोच्यते । यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रकीर्तितम् । तच्च षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् । यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः । अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन गतिस्थितिम् । मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् । चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च । भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते । रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् । यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः । तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते । यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः । धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च । कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् । तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति । महावराहं तु पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णुनाभिहितं क्षोण्यै तद् वाराहमिहोच्यते । मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पन्तु मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत्सहस्राणि तत् पुराणमिहोच्यते । यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः । कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपबृंहितम् । स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीति निगद्यते । सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु पठ्यते । त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्गमभ्यधात् तच्च वामनं परिकीर्तितम् । पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् । यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः । इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ । सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् । श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् सत्यकल्पवृत्तं मुनिव्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश । यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डं गरुडोद्भवम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते । तदष्टादश चैकं तु सहस्राणीह पठ्यते । ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याऽब्रवीत् पुनः । तच्च द्वादशसाहस्रं पुराणं द्विशताधिकम् । भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः । तद् ब्रह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतमि"ति । एतेषां विशेषलक्षणान्यपि तत्र सन्ति । यथा पाद्मे पाद्मस्य—"स्थिताय भवभीताय ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ।

आवरणभङ्गः।

प्रोक्तं भगवता मुख्यं पाद्मं पञ्चोनषष्टि च। भूपातालोत्तराः खण्डाः पुराणेऽस्मिंस्त्रयः स्मृताः। यथा च श्रीभागवतलक्षणं स्कान्दे—"ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः। हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद् वै भागवतं विदुरि"ति। पाद्मे चोत्तरे खण्डे "इदं भगवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे। नारदाय स चैवाह मह्यं स मुनये ह्यहम्। शुकाय ब्रह्मरातोय स तु राज्ञेऽभिमन्यवे।" तथा "शुकोक्तं विष्णुराताय सदसि ब्रह्मवादिनाम्। श्रीमद्भागवतं नाम शृणुयां तमसः परमि"ति। एतदेव लक्षणं वाराहेऽपि परीक्षितः शापकथनप्रसङ्गे श्लोकान्तरेणाऽस्ति। यथा च कूर्मलक्षणं कौर्मे "इदं तु पञ्चदशमं पुराणं कौर्ममुत्तमम्। चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः। ब्राह्मी भागवती सौरी वैष्णवी च प्रकीर्तिताः। चतस्रः संहिताः पुण्याः" इति। यथा च पाद्मे ब्रह्माण्डपुराणलक्षणं, "ब्रह्माण्डं मोक्षधर्माख्यमि"ति। यथा च कौर्मे—"वायवीयमनन्तरम्। अष्टादशममुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति सञ्ज्ञितमि"ति। यथा च ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मप्रकृतिगणपतिश्रीकृष्णजन्माख्यखण्डचतुष्कविशिष्टत्वमुक्तं स्वस्य। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। आदित्यपुराणे तु "ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितम्। काश्मीरसंहिता यस्याः पुरुषोत्तमसंहिता। श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतमि"ति लक्षणं ब्राह्मस्योक्तम्। एवं, "ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितमि"ति। एवं, "चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरमि"ति। एवं, "भागद्वयेन लैङ्गं चे"ति। "संयुक्तसप्तभिः खण्डैः स्कान्दं चैव सविस्तरमि"ति। कौर्मे "भागद्वयविराजितमि"ति "भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमिति सञ्ज्ञितमि"ति। गणनाक्रमस्तु सर्वत्रैक एव। उपपुराणानि च सलक्षणानि मात्स्य एव कानिचिद् गणितानि। तथाहि। "पाद्मे पुराणे यत् प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम्। तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते। नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते। नन्दापुराणं तत् प्रोक्तं सङ्ख्यानमिति कथ्यते। यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम्। प्रोच्यते तत् पुनर्लोके साम्बमेतन्मुनिव्रताः। एवमादित्यसञ्ज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते। अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्र दृश्यते। विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतमि"ति। एवमेव स्कान्दप्रभासखण्डेऽपि। आदित्यपुराणे त्वादित्यस्य लक्षणमप्युक्तं, "यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय मनवे द्विजाः। तदहं सम्प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम। इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम्। संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथायुतम्। आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिते"ति। सर्वेषामुपपुराणानां गणना तु कौर्मे प्रथमाध्याये—"आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम्। तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम्। कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम्। पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयमि"ति। सूतसंहितायान्तु नान्दस्थाने स्कान्दमुक्त्वाऽग्रे तल्लक्षणमुक्तं "लक्षं तु ग्रन्थसङ्ख्याभिः सर्वविज्ञानसागरम्। स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसम्मितम्। षड्विधैः संहिताभेदैः पञ्चाशत् खण्डमण्डितम्। आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता। तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी

आवरणभङ्गः ।

वैष्णवी मता । तत्परा संहिता ब्राह्मी शैवाऽन्या संहिता मते"ति । एवं "ततः कालीपुराणाख्यं वाशिष्ठं मुनिपुङ्गवाः । ततो वाशिष्ठलैङ्गाख्यमि"ति लक्षणेनैवोक्तम् । क्रमस्तु कौर्मोक्तरीतिक एव । कालिकापुराणे तु क्रमो नामानि च भिन्नान्येव । तथाहि "शैवं यद् वायुना प्रोक्तं वैरञ्चं वैष्णवं तथा । यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम् । सौरञ्च नारदीयं च मार्कण्डेयं च वह्निजम् । भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गञ्चैव त्रयोदशम् । वामनं कौर्मं मात्स्यं च सप्तदशञ्च गारुडम् । स्कान्दमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं च न संशय" इति । भविष्यं च सौरपुराणे चतुःपर्वयुक्तमुक्तम् । "चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरमि"ति । भविष्ये तु "पर्वाणि चात्र पञ्चैव कीर्तितानि स्वयम्भुवे"त्युक्त्वा, "ब्राह्मं वैष्णवं शैवं त्वाष्ट्रं प्रतिसर्गाख्यं चे"ति तेषां नामान्युक्तानि । यद्यपि तत्रोपपुराणत्वमेषां कण्ठतो नोक्तं तथापि पुराणान्तरे उपपुराणत्वेन गणितयोः कालिकासौरयोर्निवेशात् क्रमभेदाच्च ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वत्र प्रसिद्धं क्रमं न जह्यात् । न चान्यत्रोपपुराणेष्वगणितानां शैवादीनां दर्शनादेतयोः पुराणत्वं शङ्क्यम् । अप्रयोजकत्वात् । स्कान्दनारदीयब्रह्माण्डेषु नाममात्रसाम्यस्य पुराणान्तरसम्मतत्वादन्येषां पुष्करशिवरहस्यविष्णुरहस्यविष्णुधर्मादीनां दर्शनादेतेष्वप्युपपुराणत्वस्य शक्यवचनत्वात् । अत एव भविष्यपुराणीयप्रथमाध्याये—"सर्वाण्येव पुराणानि सङ्ख्याया भरतर्षभ । द्वादशैव सहस्राणि प्रोक्तानीह महर्षिभिः । पुनर्वृद्धिं गतानीह चाख्यानैर्बहुभिर्नृप । यथा स्कान्दं तथा चैव भविष्यं कुरुनन्दन । स्कान्दं शतसहस्रं तु श्लोकानां ज्ञातमेव हि । भविष्यमेतद् ऋषिणा लक्षार्द्धं सङ्ख्यया स्मृतमि"ति सन्दर्भे महर्षिप्रोक्तत्वसङ्ख्याविशेषाभ्यामुपपुराणत्वमेव स्कान्दभविष्ययोरुद्घाटितम् । एवं सति, "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिर्मन्वन्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं प्राहुर्महदल्पव्यवस्थये"त्युक्त्वाऽग्रे सर्गादीनां दशानां लक्षणानि चोक्त्वा, "एवंलक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः । मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च"ति द्वादशस्कन्धीयसप्तमाध्यायवाक्याद् । यत्र पञ्चलक्षणवत्त्वं तत्र महापुराणनामसाम्येऽपि न महापुराणत्वं, किन्तु पुराणत्वमेव । अत एवादित्यपुराणे—"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् । ब्रह्मादीनां पुराणानामुक्तमेतत्तु लक्षणम् । एतच्चोपपुराणानां खिलत्वाल्लक्षणं स्मृतमि"ति पञ्चलक्षणत्वमेवोक्तम् । "अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् । अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि त्वि"ति सूतसंहितावाक्याच्च । अत्र मात्स्यादौ लक्षितेषु पुराणेषु ब्राह्मस्य लक्षणं प्रसिद्धे ब्राह्मे न दृश्यते । तेन तदुपपुराणम् । वैष्णवे सङ्ख्या न मिलति । एवमन्यत्रापि । काशीमाहात्म्यादियुक्तं ब्रह्मवैवर्तमन्यदेव । उक्तलक्षणाभावात् । महापुराणलक्षणन्तु श्रीभागवत एव दृश्यते, नेतरत्र । तेन तेषु पुराणत्वमेव बोध्यमिति प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः । तथाच व्यासेन समसनाद् व्यासकर्तृत्वं पुराणेषूच्यते । विभागाच्चाष्टादशत्वादिकम् । तेन यथा वेदशाखानां काठकादिसमाख्या तथात्र ब्राह्मादिसमाख्या । यथा तत्र शाखानां सहस्रत्वमेवमत्राष्टादशत्वम् । तथाच पूर्णो वेदातिदेशोऽत्र सिद्ध इति पञ्चार्थकथनमिह युक्तमिति भावः ॥ ५० ॥

तत्र यज्ञस्य भगवत्त्वं सिद्धमिति न सन्देहः। प्रकृते कथमित्याशङ्क्य प्रकारमाह—

शतं कल्पास्ततोऽप्यन्ये सन्ति कृष्णेन निर्मिताः।
सत्त्वेन रजसा वाऽपि तमसा वाऽप्यनेकधा॥ ५१॥
नाना सृष्टिप्रकारा हि नाना धर्मा ह्यनेकधा।
सर्वस्वरूपी कृष्णस्तु कर्त्ता तेषु तथोदितः॥ ५२॥

शतं कल्पा इति। ब्रह्मण एकस्मिन् वर्षे एको मुख्यः कल्पो ब्रह्मजन्मदिवसादिः।

आवरणभङ्गः।

तत्रेत्यादि। तत्र वेदे यज्ञस्य भगवत्त्वं, "यज्ञो वै विष्णुरि"तिश्रुत्या सिद्धमिति शाखानां तद्रूपप्रतिपादकत्वे सन्देहो, न प्रकृते कथमित्याशङ्क्य पुराणे धर्मादिपञ्चार्थप्रतिपादकत्वेन भगवद्रूपप्रतिपादकत्वाभावात् कथं शाखाविभागवत् पुराणविभाग इत्याशङ्क्य पुराणविभागप्रकारमर्थेनाहेत्यर्थः। ब्रह्मण एकस्मिन्नित्यादि। तदुक्तं मात्स्ये कल्पानुकीर्तने उपान्त्याध्याये "प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः। वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोऽपरः। रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः। सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते। सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः। व्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः। त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः। कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासी प्रजापतेः। षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततोऽपरः। आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः। मानवो विंशमः प्रोक्त उदान इति चापरः। वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथाऽपरः। चतुर्विंशतिमः प्रोक्तः सावित्रीकल्पसञ्ज्ञकः। पञ्चविंशतिमोऽघोरो वाराहस्तु ततः परः। सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः। माहेश्वरस्ततः प्रोक्तस्त्रिपुरं यत्र घातितम्। पितृकल्पस्तथैवाऽन्यो या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता। इत्येवं ब्रह्मणो मासः सर्वपातकनाशनः। आदावेवाऽहि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते। तस्य कल्पशतं नाम विहितं ब्रह्मणा पुरेति। तथाच यदा ब्राह्मः कल्पो ब्रह्मजन्मदिवसस्तदा पञ्चुत्तरशतत्रयं तद्विकल्पा भवन्ति द्वितीयदिनादिरूपास्तेषु ब्रह्मकल्पोक्तरीतिकैव सृष्टिः किञ्चिद् किञ्चिद् वैलक्षण्येन भवति। अवान्तरेषु कल्पेषु ब्रह्मणः सत्यलोके शयने भूरादीनां त्रयाणामेव नाशस्मरणात्। एवं वर्षदिनपर्यन्तं भवने ब्रह्माण्डस्य कालेन शीर्णतायां ब्रह्माण्डं सर्वमात्मसात्कृत्य जले आवरणात्मके स्वपिति ततः प्रबुद्धः स्वजन्मदिवसत्वान्नवं ब्रह्माण्डे प्रकारान्तरेणोत्पादयति। तदा तत्रत्या सृष्टिः पूर्वस्माद् विलक्षणा भवति। सापि पूर्ववद् वर्षदिनपर्यन्तं भवति। यथा पाद्मः कल्पः। तत्रैकस्मिन् वर्षे पूर्वोक्ताः श्वेतादयस्तिथिरूपत्वाद् द्वादशवारं परिवर्तन्ते। अत एव पुराणेषु पृथिव्याः क्वचिज्ज्वलनरूपत्वं क्वचिदब्जरूपत्वं, क्वचित् पृथग्भूपत्वम्। एवं लोकेष्वपि वैलक्षण्यमनतः कल्पभेदेन तत् सर्वं सङ्गतं भवति। इदं तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यामुपपादितं तन्निबन्धे च श्रीमदाचार्यैः।

ततोऽप्यन्ये दैनन्दिनाः। दिनमध्येऽपि कल्पसमाप्तिं केचिदाहुः। तथा युगान्ते। तत्र सर्वत्र भुवनात्मको वृक्षो भगवान् नानारूपो भवति। अतस्तत्प्रकारप्रतिपादकानि पुराणानीति शाखाविभागवद्विभागः। अवान्तरभेदान् वक्तुमाह सत्त्वेनेति। तामसकल्पेषु

आवरणभङ्गः।

दैनन्दिनास्तूक्ता एव। दिनमध्येऽपीति। यथा पुराणान्तरे क्वापि मयूरकल्पः। यथाच वाराहपुराणे मेघवाहनकल्प उक्तः। भागितिहासे रुद्रगीतासु यत्र भगवान् "त्वञ्च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय। अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुजे"ति रुद्रमाज्ञप्तवान्। रुद्रश्च तन्निर्वाहाय, मां वहस्वेति प्रार्थितवान्। तदा भगवान् मेघो भूत्वा कल्पमेकं रुद्रमवहत्, स मेघवाहनकल्पः। तस्य तिथिरूपेष्वगणनात् तस्मिन् ब्रह्माण्डकरणानुक्तेश्च न जन्मदिवसरूपत्वम्। वराहपुराणलक्षणे महावराहकल्पाश्रितत्वकथनात्। एवं सति तस्य दिनमाध्यमिकत्वमायाति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। दिनमध्य इति। मन्वन्तरसमाप्तौ। युगान्त इति। चतुर्युगान्ते। तत्र सर्वत्रेत्यादि। जन्मदिनदैनन्दिनदिनमध्यगतयुगान्तभेदभिन्नेषु कल्पेषु भुवनात्मको वृक्ष उदूर्ध्वमूलमित्यादिनोक्तो भगवान्, "यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यदा। स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वर" इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मवादे भगवद्रूपो नाना। कचित् सर्वथा वैलक्षण्येन, कचिदीषद्वैलक्षण्येन नाना भवति। अतस्तत्प्रकारेत्यादीति न पुराणविभागानुपपत्तिरित्यर्थः। अवान्तरेत्यादि। प्रकारभेदबोधनायेति शेषः। तथाच "सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। राजसेषु च महात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः। तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यत' इति मात्स्ये सङ्ख्यानुक्रमणिकाध्याये। तथा तत्रैव कल्पानुकीर्तनाध्याये श्वेतादींस्त्रिंशत् कल्पानुक्त्वा, "सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा। रजस्तमोमयास्तद्वत् त्रयस्त्रय उदाहृताः। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां व्युष्टिरुच्यते। अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेष्वपवर्ण्यते। सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते। तत्रैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिमि"तिचोक्तत्वात्, अवान्तरभेदान् वक्तुमित्यर्थः। तद् विशदीकुर्वन्ति तामसकल्पेत्यादि। तत्र तावच्छिवात् सृष्टिर्यथा हि कौर्मे पूर्वभागे चतुर्थाध्याये "कुतः सर्वमिदं जातं कस्मिंश्च लयमेष्यति। नियन्ता कश्च सर्वेषां वदस्व पुरुषोत्तम। श्रुत्वा नारायणो वाक्यमृषीणां कूर्मरूपधृक्। प्राह गम्भीरया वाचा भूतानां प्रभवाप्ययौ। कूर्म उवाच। महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्व्यूहः सनातनः। अनन्तश्चाऽप्रमेयश्च नियन्ता विश्वतोमुख" इत्यारभ्य, "निशान्ते प्रतिबुद्धोऽसौ जगदादिरनादिमान् सर्वभूतमयोऽव्यक्तादन्तर्यामीश्वरः परः। प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः। क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वर" इत्यादिं चोक्त्वा, "प्रधानात् क्षोभ्यमानाच्च तथा पुंसः पुरातनात्। प्रादुरासीन्महद् बीजं प्रधानपुरुषात्मकमि"त्यादिना सृष्टिरुक्ता। ततः पञ्चाशदध्यायोत्तरमुपरिभागे दशभिरध्यायैरीश्वरगीतोक्ता। शिवमाहात्म्यं परब्रह्मरूपता चोक्ता। एवमन्यत्रापि तामसकल्पेषु ज्ञेयम्। भविष्ये तु ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिः। यथा तत्रैव, "कीर्तितानि स्वयम्भुवा" इत्युपक्रम्य, "जगदासीत् पुरा तात तमोभूतमलक्षणम्। अविज्ञेयमतर्क्यं च प्रसुप्तमिव सर्वतः।

शिवात् सृष्टिः । राजसेषु ब्रह्मणः । सात्त्विकेषु विष्णोः । तत्रोच्चनीचत्वमव्यवस्थितम् । अतः समाधानमाह सर्वस्वरूपी कृष्ण इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

टिप्पणी ।

तत्रेति । ब्रह्मविष्णुशिवेष्वित्यर्थः ॥ ५२ ॥

आवरणभङ्गः ।

ततः स भगवानीशो ह्यव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादि वृत्तौजाः प्रोत्थितस्तमनाशनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुत्थितः । योऽसौ षड्विंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः । भास्करश्च महाबाहो परं ब्रह्म च कथ्यते" इत्यादि ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिरुक्ता । मार्कण्डेयपुराणेऽपि—"प्रणिपत्य जगद्योनिमजमाश्रयमव्ययम् । चराचरस्य जगतो धातारं परमं पदम् । ब्रह्माणमादिपुरुषमुत्पत्तिस्थितिसङ्क्षये । यत् कारणमनौपम्यं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितमि"त्यादिनोपक्रम्य पुरुषाधिष्ठितात् प्रधानान्महदादिसृष्टिरुक्ता । एवमन्येष्वपि ज्ञेयम् । सात्त्विकेषु तु विष्णुवाराहश्रीभागवतादिषु विष्णोः सकाशात् स्पष्टैव सृष्टिः । एवञ्च मात्स्योक्तरीत्या कल्पेषु सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णत्वकथनादष्टादशपुराणेषु द्वयं द्वयं सात्त्विकसात्त्विक—सात्त्विकराजसेत्यादिभेदेनैकैकविधं सन्नवधा भवति । तेनेपत्तारतम्येऽप्यदोषः । अत एव हरिवल्लभसुबोदयाख्ये पुराणसमुच्चये पाद्मोत्तरखण्डीयद्विचत्वारिंशाध्याये रुद्रोमासम्वादे—"मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयं च षड़ेतानि पुराणानि शुभानि वै । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे" इत्येकैकषट्कस्य सात्त्विकादिरूपत्वमुक्तं तदपि न विरुध्यते । प्रकृतमनुसरामः । तत्रेत्यादि । नानासृष्टिप्रकारेषु नानाधर्मेषु पुराणेषु तत्तत्पुराणे तस्य तस्येश्वररूपताया माहात्म्यस्य कथनात् कूर्मपुराणे विष्णुब्रह्मशिवानुपक्रम्य, "अन्योऽन्यमनुरक्तास्ते अन्योऽन्यमुपजीविनः । अन्योऽन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वरा" इति वाक्याच्चोच्चनीचत्वमव्यवस्थितमतोऽनेकेश्वरापातात् तन्निवृत्त्यर्थं समाधानमाहेत्यर्थः । सर्वस्वरूपीत्यादि । शास्त्रार्थप्रकरणे ब्रह्मणः सर्वाकारता सर्वकर्तृता चोपपादिता श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अतस्तदतिरिक्तस्य कर्तुरभावात् सर्वाकारो भगवानेव कर्ता, तेषु पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र परब्रह्मवाचकः । "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इति श्रुतेः । अत एव गारुडे—"एको नारायणो देवो देवानामीश्वरेश्वरः । परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य यतोऽभवदि"ति । तत्रैव द्वितीयाध्याये—"सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्माऽऽत्माहमहं शिवः । अहं ब्रह्मा सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमि"ति । श्रीभागवते च द्वादशे शिववाक्यम् "न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते" इति । तत्रैव दशमे अक्रूरस्तुतौ—"त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासत" इति । कौर्मेऽपि पूर्वभागे द्वितीयाध्याये—"अहं नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम्" इत्युक्त्वाऽग्रे—"यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः" इत्युक्तम् । "अहं चैव महादेवो न भिन्नौ परमार्थत" इति च । भविष्ये ब्रह्माणमुपक्रम्य—"योऽसौ षड्विंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः । भास्करश्च महाबाहो परं ब्रह्म च कथ्यते" इति । भा-

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः। सात्त्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह—

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः।
आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवस्त्वन्येषु केवलः।
धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः॥ ५३॥

सात्त्विकेष्विति। तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्तिमाप्नोति तादृशोऽधिकारी, न तु पाषण्डादिधर्मैरित्यर्थः। अन्येषु तामसेषु जन्म दुःखं च भवति, न सुखं, नापि मोक्षः। राजसेषु तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो यथोक्तधर्मकर्तॄणाम्॥ ५३॥

सर्वेषु कल्पेषु कल्पान्तरोक्ता धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्कल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति। यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम्। तदाह—

टिप्पणी।

तत्कल्पानुसारीति। सात्त्विकपुराणोक्तधर्माचरणादित्यर्थः। **यथोक्तधर्मकर्तॄणामिति।** तत्कल्पानुसारं यथोक्तधर्मकर्तॄणामित्यर्थः॥ ५३॥

कल्पान्तरोक्ता इति। धर्माः पुरुषार्थाश्चेत्यर्थः। यदि तत्कल्पेति। कल्पान्तरानुसारिणः सात्त्विकराजसतामसा जीवा भवन्तीत्यर्थः।

आवरणभङ्गः।

स्तत्तन्नाम्ना तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यत इति व्यवस्थाभावेऽपि न दोष इति भावः। एतेनापि पूर्वोक्तं दृढीकृतं ज्ञेयम्। यथा यज्ञरूपस्य भगवत एकत्वेन शाखाभेदेषु भिन्नरूपतायामपि न विकृतित्वम्, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदेऽपि नाब्रह्मरूपत्वम्। यथाच तत्तच्छाखोक्तेषु कौण्डपाय्ययनश्येनादिषु काम्येषु विकृतित्वम्, तथात्र सृष्टिकर्तृशिवातिरिक्तेष्वेकैकगुणाधिष्ठातृषु तदंशत्वेन विकृतित्वमिति। एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चायनेन तद्भक्तिस्वरूपमपि निश्चायितप्रायम्। विकृततुल्ये गुणमूर्तौ भक्तिः सगुणा, तदाकारे कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमप्येतेनैवोक्तप्रायम्॥ ५१॥ ५२॥

अतः परं द्विविधवाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां मुक्तौ सन्देहः। वाक्यानि तु पाद्मोत्तरखण्डीयद्विचत्वारिंशे त्रिविधानि शास्त्राणि प्रस्थानानि पुराणानि चोक्त्वा पुराणोक्त्युत्तरमेव "सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः। तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः" इति। सूतसंहितायां तु तदुक्ताचारान्मुक्तिरुक्तामुक्तिखण्डे। एवमन्यत्रापि। तत्र कथं व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायां तमपि सन्देहं निराकर्तुमाहुः— सर्वत्रेत्यादि। सर्वत्र पुराणेषु मुक्तिबोधकवाक्यैर्मुक्तिरिति पक्षे वाक्यान्तरादृष्टेर्विप्रतिपत्त्यनुदयान्न सन्देहः। दृष्टे तु पाद्मवाक्ये विप्रतिपत्त्या सन्देहोदयात् तन्निवृत्त्यर्थं विशेषमाह—सात्त्विककल्पस्थजीवादिपूरकधर्ममाहेत्यर्थः। तथा ज्ञानादेव सा शङ्का वक्ष्यमाणरीत्या निर्वर्त्स्यत इति भावः। उत्कर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात्। तान् विशदीकुर्वन्ति अन्येष्वित्यादि। तामसेषु जन्म दुःखश्चेत्यत्र हेतुर्मूले उक्तो धर्महीनपदेन। तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः। एवं, राजसेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्यं हेतुर्मूले उक्तस्तत्सहितपदेन। अतो नात्रापि सन्देह इति भावः॥५३॥

सर्वेष्वित्यादि। सर्वेषु केवलेषु सङ्कीर्णेषु च कल्पान्तरोक्तास्तदितरकल्पोक्ताः साधनपुरुषादयः

अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित्।
इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते ॥ ५४ ॥

अपेक्षितमिति। प्रकृते त्रिविधान्यपि पुराणानि सन्तीत्याह इदानीमिति। राजसादीनां प्रकारान्तरेण पुराणं न हृदयारूढं भवति। अतस्तेषां केवललौकिकत्वे, कल्पान्तरे तेषां तामसत्वाद् राजसोच्छेदः स्यात्। राजसधर्मानुष्ठाने चोत्तरत्र सात्त्विकत्वं सम्पद्यते। तथा तामसेष्वपि ज्ञातव्यम्। अतितामसत्वनिवृत्त्यर्थमुत्कर्षार्थं च तामसानि पुराणानीत्यर्थः॥ ५४ ॥

ननु तत्तत्पुराणेषु तत्तदाचारान्मुक्तिरेव निरूप्यते, किमुत्कर्षेण। सात्त्विका एव मुच्यन्ते इति तु सात्त्विककल्पव्यवस्था। यथा राज्ञां तत्तदवसरे तेषामनुग्रहनिग्रहौ। अत इदानीं त्रिविधानां मुक्त्यर्थमेव कथं न त्रिविधानि पुराणानीत्याशङ्क्याह—

प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र मुक्तिः फलमुदीर्यते।
तदवस्थापरित्यागाद्वचनं सत्यमेव हि ॥ ५५ ॥

प्रवृत्त्यर्थमिति। मुक्तिः सर्वेषामभिलषिता। अतस्तदर्थमेव सर्वोऽपि प्रवर्त्तते, न संसारार्थमिति, सर्वेषां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं बालानुशासनन्यायेन मुक्तिः फलमुदीर्यते,

टिप्पणी।

प्रकृते त्रिविधान्यपि पुराणानीति। तद्यथा तथा प्रदर्श्यते। "मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे ॥१॥ वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम्। गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ॥ २ ॥ सात्त्विकानि पुराणानि विशेषेण शुभानि वै। ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ॥ ३ ॥ भविष्यद्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे" ॥५४॥

आवरणभङ्गः।

परिभाषाः। यथा तीर्थे नानादेशकल्पेषु तीर्थं आगता अपि तीर्थस्नानादिकं कुर्वन्तोऽपि स्वस्वदेशकुलवर्णाश्रमसम्प्रदायमनुसृत्यैव कुर्वन्ति, न तु तदतिक्रमेण, तथा सङ्कीर्णासङ्कीर्णेषु कल्पेष्वपि तादृशा जीवास्तथैव प्रवर्त्स्यन्त इति तत्सत्त्वे ते ग्राह्या इत्यर्थः। मूले, अपेक्षितम्। अधिकारिविशेषणीभूतं श्रद्धादिकं सर्वपुराणेषु सर्वपुराणोक्तं क्वचिदङ्गादौ गृह्णन् इत्यर्थः। प्रकृत इत्यादि। योऽयं श्वेतवाराहाख्यः कल्पस्तमधिकृत्य शिवादिभ्यः पृथक्कथनादयं सङ्कीर्ण इति भाति। तत्र त्रिविधा अपि जीवाः सन्तीति तद्बीजकथनपूर्वकं त्रिविधपुराणेषु तामसपुराणाऽसत्त्वे तामसानां स्वेच्छाचारित्वेनऽतितामसत्वं ततो नरकः स्यात्। सत्त्वे तु तदुक्तधर्माचरणेऽग्रे राजसत्वं, तदन्तर्धर्मकरणे क्रमात् सात्त्विकत्वं, ततो मोक्ष इत्यर्थः। इदं प्रमेयं प्रथमस्कन्धाज्ज्ञातव्यम्। "पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः। तमसस्तु रजस्तस्मात् सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनमि"ति वाक्येऽस्यार्थस्य स्फुटत्वात् ॥५४॥

एवं सति पुराणान्तरविरोधमाशङ्कते ननु तत्तदिति। उत्कर्षेणेति। तद्गुणव्याजनरूपेणेत्यर्थः। नन्वेवं व्यवस्थाङ्गीकारे पार्थिवेत्यादि वाक्यं विरुध्येतेति नेत्याह सात्त्विका इत्यादि। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाहुः यथेत्यादि। अत्र समाधिमाहुः प्रवृत्तीत्यादि। बालाऽनुशासनन्यायेनेति। "त्वं दुग्धं पिब तव केशा दीर्घा भविष्यन्ती"ति बालोऽनुशास्यते।

न तु राजसकर्मणा मुक्तिर्भवति। "मध्ये तिष्ठन्ति राजसा" इति भगवद्वाक्यात्। परमानन्दलक्षणस्य मोक्षस्य वैजात्याभावात्। सात्त्विकानां नैर्गुण्यम्, तेन च मोक्षः। तत्र साधनता सर्वथा भगवत्सम्बन्धेनैवावच्छिद्यते, न तु ज्ञानित्वेन भक्तत्वेन वा। "मामेव ये प्रपद्यन्त" इति वाक्यात्। "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती"त्यादिपरम्परयेति ज्ञातव्यम्।

टिप्पणी।

तत्र साधनतेति। ज्ञानस्य स्नेहभजनस्यापि या भगवत्सम्बन्धिन एव मोक्षसाधनता नान्यस्येत्यर्थः। तमेवेति। "तमेवं विद्वानि"ति "ज्ञानयोगश्चे"ति वाक्याद्भक्तिज्ञानयोः कारणत्वश्रवणात्तयोः प्रयोजकत्वेन परम्पराकारणत्वमनुगतस्य भगवत्सम्बन्धस्यैव साक्षात्कारणत्वमित्यर्थः।

आवरणभङ्गः।

तत्र न हि तस्य केशदैर्घ्ये तात्पर्यमपि तु पयःपानप्रवृत्तौ। तथात्र तत्तत्साधने प्रवृत्तावेव तात्पर्यं, न मुक्ताविति तथेत्यर्थः। नन्वत्र बालानुशासनन्याय एवेति कथमवगन्तुं शक्यते इत्याकाङ्क्षायामर्थापत्तिं प्रदर्शयन्ति नन्वित्यादि। राजसेनैव तामसा अपि व्याख्याताः। नच, "यत्तु कामेप्सुना कर्मे"त्यादिना यादृगुच्यते तादृशत्वाभावे कर्मणः कथं राजसत्वादिकमिति शङ्क्यम्। ईदृशत्वाभावेऽपि तादृक्पुराणोक्तत्वमात्रेणापि राजसत्वादिसिद्धेः। जैनसिद्धान्तसिद्धसर्वभूताऽहिंसावत् तथात्वापत्तौ बाधकाभावात्। नन्वेवं द्विविधवचनानुरोधात् कारणवैजात्ये फलवैजात्यदर्शनाच्च मोक्ष एव वैजात्यमङ्गीकार्यमित्यत आहुः परमेत्यादि। नन्वेवं सति सात्त्विकादपि कर्मणः कथं मुक्तिर्गुणजन्यत्वस्य तत्रापि तौल्यादित्यत आहुः सात्त्विकेत्यादि। तथाच, न हि तस्मादपि साक्षान्मुक्तिरस्माभिरुच्यते येनेदं दूषणमापद्येत, किन्तु तस्य कर्मणो नान्तरीयकाधिकारसम्पादकत्वम्, "ऊर्ध्वं गच्छन्ती"ति वाक्यादङ्गीक्रियते। अधिकारश्च सत्त्वेनैव, "सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनमि"ति नैर्गुण्यसम्पादकत्वादतो न दोष इत्यर्थः। ननु गीतावाक्यस्य कर्तृविशेषफलविशेषबोधकत्वेन, कर्मविशेषफलविशेषनियमबोधकत्वादविरुद्धत्वेन, पुराणेषु च सर्वेभ्येव निष्कामकर्मविशेषान्मोक्षस्य कण्ठोक्तत्वेन श्रौतकर्मवदेभ्योऽपि ज्ञाने भक्तौ वा जातायां व्यापारे सम्पन्ने सर्वेभ्य एव मोक्षो भविष्यति। यद्वा। तानि ज्ञानं भक्तिं वा जनयित्वोपक्षीयन्तां, तदुक्तज्ञानभक्तिभ्यामेव मुक्तिर्भविष्यतीत्यङ्गीकार्यम्। अन्यथा मुक्तिवाक्यस्य बाधितार्थत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्कायां वचनस्य सत्यत्वमुपपादयितुमाहुः तत्रेत्यादि। तत्रेति। नैर्गुण्ये। तथाच निर्गुणत्वेन सम्बन्धत्वेन कार्यकारणभावस्य सावधारणेन गीतावाक्येन निश्चयाद् राजसतामसपुराणीयज्ञानभक्त्योः रूपान्तरविषयकत्वेन सर्वथा भगवत्सम्बन्धाजनकत्वनिश्चयाज्जाते अपि अकिञ्चित्करे इत्यर्थः। नन्विदमप्रयोजकम्, श्वेताश्वतरश्रुतौ शिवरूपं प्रकृत्य, "तमेव विदित्वे"ति श्रावणाद् रूपान्तरविषयकज्ञानस्यापि मोक्षसाधनत्वादित्यत आहुः तमेवेत्यादि। इत्यादीति। इत्यादिवाक्यं परम्परया नैर्गुण्यजनकव्यापारान्तरद्वारा मोक्षसाधनताबोधकं ज्ञातव्यम्। तथाच श्रौतस्यैवकारस्य कर्मवाचकपदसमभिव्याहृतत्वाद् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वभावाच्च न श्रुतिविरोधः। परम्परानङ्गीकारे तु गीतावाक्यविरोध इति

सर्वथा सम्बन्धे पुनर्बहूनि कारणानि । तत्रावान्तरजातिभेदेऽपि न कदाचित् क्षतिः, दण्डवत् । अतः स एव परमपुरुषार्थः । तत्साधनेष्वपि मोक्षपदप्रयोगो, यथा लोके । न हि तादृशीमवस्थामापन्नो मुच्यते । अतस्तदवस्थापरित्यागो वक्तव्य एव । अतो मुक्तिप्रतिपादकं वाक्यं सत्यमेवेत्याह तदवस्थेति ॥ ५५ ॥

टिप्पणी ।

तत्रेति । *अवान्तरजातिभेदेऽपि दण्डस्य घटकारणत्ववत्सम्बन्धस्यापि मोक्षहेतुत्वसम्भवात् ।* स एवेति । सर्वथा भगवत्सम्बन्ध एवेत्यर्थः । तदिति । यथा लोके आरोग्यादौ सुखपदप्रयोग आरोग्यं प्रथमं सुखमिति । तथा राजसावस्थापादकतामसावस्थात्यागे, सात्त्विकावस्थापादकराजसावस्थात्यागे, नैर्गुण्यावस्थापादकसात्त्विकावस्थात्यागे च परम्परयापि मोक्षसाधने मोक्षपदप्रयोग इत्यर्थः । अत एवाग्रे न हीति । राजसीं तामसीं वाऽवस्थामापन्नो न मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आवरणभङ्गः ।

तथेत्यर्थः । नन्वस्तु रूपान्तरज्ञानस्य परम्पराकारणत्वं, तथापि सर्वथा भगवत्सम्बन्धे तु तस्य साक्षात्कारणता वाच्या । तथैव भक्तेरपि । एवं सति रूपाणामनन्तत्वात् तद्विषयकज्ञानभक्त्योः सम्बन्धकारणतायामननुगमतादवस्थ्यमित्यत आहुः सर्वथेत्यादि । "कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते" । "सम्बन्धाद् वृष्णयः", "भक्त्या वयं", "सत्सङ्गान्मामुपागताः", "केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगा" इत्यादिवाक्यैस्तत्तन्नानासाधकतायाः शास्त्रसिद्धत्वात् । तत्र सम्बन्धेऽवान्तरजातिभेदे शैवत्वादिजातिभेदेऽपि न काचित् क्षतिः । "वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः" इति तत्तद्रूपभक्तानुपक्रम्य, "बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः" इत्युपसंहारे स्वपदप्राप्तिकथनान्न फलवैजात्यम् । यथा नानाजातीयदण्डैर्घटरूपे फले तद्वत् । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । स इति । उक्तरूपसम्बन्धः । अयञ्च तन्मयत्वरूपः सर्वात्मभावाख्यः । "यान्ति तन्मयतामि"ति वाक्यात् । प्रपत्तिशब्दवाच्योऽप्ययमेव । न च ज्ञानविशेष एव प्रपत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थविरोधात् । न चोपसर्गेण तदवगमः । प्राप्त्यर्थस्यापि शक्यवचनत्वात् । ननु भवत्वेवम्, तथापि, कर्मणा मुक्तिबोधकानां वाक्यानां कथं सङ्गतिरित्यत आहुः तत्साधनेष्वित्यादि । कर्मफलानां तत्तद्रूपविषयकज्ञानादीनां मुक्तिसाधनत्वाल्लाक्षणिकस्तेषु मोक्षपदप्रयोगः । यथा लोके आरोग्यं प्रथमं सुखं स्वानुकूल्येनेन्द्रियप्रवृत्तिः काम इत्यादावित्यर्थः । एवं प्रयोगमुपपाद्य पूर्वोक्तयुक्तिं स्मारयन्तः सङ्गतिं वदन्ति न हीत्यादि । तादृशीमिति । राजसतामसकर्मरुच्यानुमितां राजसीं तामसीं च । अत्रेदं सिद्ध्यति । मुक्त्यर्थं पाषण्डादिरहितेनाधिकारिणो क्रियमाणैस्तामसधर्मैस्तामसावस्थात्यागेन राजसत्वम्, ततस्तेन तथा क्रियमाणै राजसधर्मैः सात्त्विकत्वम्, ततस्तादृशेन क्रियमाणैस्तैः सर्वथा भगवत्सम्बन्धे नैर्गुण्यम्, ज्ञानार्थं क्रियमाणैस्तु राजसतामसैर्बहुजन्मविपाके तत्तद्रूपविषयकज्ञानपरिपाकः, एवं भक्त्यर्थं क्रियमाणैस्तादृशभक्तिपरिपाकः,

१ तस्येति पाठान्तरम् ।

नन्वेककल्पप्रतिपादकत्वं पुराणानामसङ्गतम् । यतश्चतुर्युगवार्तामेव पुराणानि कथयन्ति । कलौ सर्वेषां पर्यवसानात् । अतोऽष्टादशयुगवार्तैव पुराणानामर्थः कुतो न भवेदित्याशङ्क्याह—

चतुर्युगे तु व्यासानां नानात्वात् स्वस्वकालजम् ।
वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य कल्पान्तास्तेन कीर्तिताः ॥ ५६ ॥

चतुर्युगेति । एकस्मिन् कल्पे सहस्रं व्यासा भवन्ति । तेषां द्वापरान्तेऽधिकारः ।

आवरणभङ्गः ।

ततः सर्वथा तद्रूपभगवत्सम्बन्धे नैर्गुण्यम्, तेन मोक्ष इति तामसानां विलम्बबाहुल्यम्, राजसानां ततो न्यूनम्, सात्त्विकानां तदभाव इति पौराणिकमुक्तिव्यवस्थेति । एवमत्र क्रममुक्तिरूपं फलं निरूपितम् । अयमेवार्थो ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्तनाध्यायेऽपि प्रतिपादितो व्यासवाक्येषु "शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । यथा कृष्णे भवेद्भक्तिः पुरुषस्य महाफला । संसारेऽस्मिन् महाघोरे सर्वभूतभयावहे । महाभयङ्करे नृणां नानादुःखसमाकुले । निन्द्ययोनिसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः । कथञ्चिल्लभते जन्म देही मानुष्यकं द्विजाः । मनुष्यत्वेऽपि विप्रत्वं विप्रत्वेऽपि विवेकिता । विवेकाद्धर्मबुद्धिस्तु बुद्ध्या तु श्रेयसां ग्रहः । यावत्पक्षद्वयं पुंसां न भवेज्जन्मसञ्चितम् । तावन्न जायते बुद्धिर्वासुदेवे जगन्मये । तस्माद्वक्ष्यामि भो विप्राः कृष्णभक्तिर्यथा भवेत् । अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः । तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च सम्प्राप्नोति द्विजोत्तमाः" इति । गीतायां च "येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपी"ति । अतो राजसादिपुराणस्थानां मुक्तिवचनानां तदवस्थापरित्याग एव मुक्तिपदार्थ इति निष्कर्षः । अत्रेदं सिद्ध्यति । पुराणं वेदवदेव भगवन्निश्वासरूपं तत्तत्कल्पीयभुवनद्रुमात्मकस्य भगवतो लीलां प्रतिपादयच्छिवादिरूपस्य माहात्म्यं परब्रह्मण एव वदति, श्रौतधर्मकालादिव्यवस्थां, सर्वपदार्थस्वरूपं च निर्द्धारयति, तदुक्तरीत्या तद्धर्माचरणे तु तत्तदवस्थानिवृत्तिरूपैव मुक्तिः, क्रमेण परमाऽपि मुक्तिर्भवति । तथैव तदुक्तभक्त्याऽपि । तेन तत्तत्कल्पात्मककालाधीनमेव तद्बलं, न तु तन्निरपेक्षमिति ॥ ५५ ॥

अत्र कल्पात्मककालाधीनत्वं न युज्यत इत्याशयेन शङ्कते नन्वित्यादि । समाधिग्रन्थस्तु प्रकटार्थः । एकैककल्पप्रतिपादकत्वं द्वापरान्ते व्यासनिवेशनं चास्माभिः पूर्वं मात्स्यवचनोपन्यासेन

---

१ मुक्तिक्रमेणेति पाठः ।

ततः पुनः कृतौ सर्वविधानां पूर्णता । पुनरन्यस्य व्यासार्थं द्वापरान्ते निवेशनमिति । अतस्ते स्वचतुर्युगवार्तामेव कथयन्तीति न दोषः ॥ ५६ ॥

भारते भिन्नः प्रकार इति तत्रापि कल्पभेदमाह—

सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान् ।
एकं कल्पमुपाश्रित्य स्त्रीशूद्राणां हिते रतः ॥ ५७ ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थायेति । एकं यं कञ्चन, यत्र कल्पे तथापदार्थाः । ततः स्त्रीशूद्राणां महत्त्वं सिद्ध्यति । यतस्तत्र सर्वेषामाचारो निरूपितः "न शूद्राय मतिं

टिप्पणी ।

ततः **पुनरिति** । व्यासात्पुनर्भागवतकृतौ सत्यां फलस्य जातत्वात्सर्वविधानां पूर्णता जातेत्यर्थः । **पुनरन्यस्ये**त्यारभ्य **न दोष** इत्यन्ते । अन्यस्य भगवदंशस्य पुनर्व्यासार्थं निवेशनमिति हेतोस्तस्य सर्वज्ञत्वात्तेनैककल्पप्रकारकथनं पुराणे युज्यतेऽतस्ते च चतुर्युगवार्तामेव कथयन्तीत्येककल्पप्रतिपादकत्वं पुराणानामसङ्गतमिति दोषो न भवतीत्यर्थः । यद्वा, भारते कल्पवृत्तान्तकथनं प्रकार इति हेतोः कल्पज्ञानस्य सत्त्वात्पूर्वोक्तदूषणं न भवतीत्यर्थः । प्रथमपक्षे व्याख्यातार्थे प्रमाणं भारत इति । मूलार्थस्तु, चतुर्युगेषु व्यासा स्वस्वकालजं वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य, तेन, भगवदंशेन व्यासेन कल्पान्ताः कल्पपर्यन्तस्थिताः पदार्थाः कीर्तिता इत्यर्थः । वक्ष्यन्ति च मूले साम्प्रतमेव हि "स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार हे"ति ॥ ५६ ॥

तत्रेति । भारतोक्ते अर्थ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रदर्शितमेव । **न दोष** इति । चतुर्युगवार्ताप्रतिपादकत्वं कल्पप्रतिपादकताबाधकं न भवतीत्यर्थः । मूले कल्पान्ता इति । पुराणार्था इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवं पुराणप्रमेयं निश्चित्येतिहासस्यापि पुराणतुल्यत्वात्तत्प्रमेयं निश्चेतुमाहुः । **भारत** इत्यादि । **भिन्न** इति । पुराणोक्तप्रकाराद्भिन्नः । **सर्वनिर्द्धारणार्थायेतीति** । इदानीं त्रिविधपुराणसत्त्वेन सङ्कीर्णजीवानां किं पुराणोक्तं कार्यमिति पुराणार्थविषयकं पुराणानामुपबृंहणत्वेन वेदार्थविषयकं च सन्देहं दृष्ट्वा "धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचिदि"ति वाक्यात् पुराणोक्तार्थस्वरूपबोधकत्वेन, "भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः" इति वाक्याद्विरोधार्थज्ञापकत्वेन च सर्वेषां श्रुत्युक्तेऽर्थे सन्देहनिरासायेत्यर्थः । एवं प्रयोजनकथनमुखेन सर्वनिर्द्धारकं तस्य प्रमाणस्य स्वरूपमित्युक्तम् । निर्द्धारणे प्रकारमाहुः **एक**मित्यादि । **तथा पदार्था** इति । यादृशा भारत उक्ताः । तादृशकल्पाश्रयणप्रयोजनमाहुः **स्त्रीशूद्राणां हिते रत** इति मूले । तथात्वं च "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमि"ति प्रथमस्कन्धे, "स्त्रियो धन्याः शूद्रो धन्य" इत्युपाख्याने विष्णुपुराणे च प्रसिद्धम् । सर्वनिर्द्धारणेन किं हितं कृतवानित्यपेक्षायां, सर्वनिर्द्धारणमिति मूलं विवृण्वन्तस्तदाहुः तत्रेत्यादि । यतस्तत्रेति । यतो हेतोर्भारत इत्यर्थः । एतेन साप-

दद्यादि"त्यादिनिषेधस्तत्र न भवति । कृतयुगे वा मानवा धर्माः पराशरवा-
क्यात् ॥ ५७ ॥

कल्पस्वरूपमाह—

धर्मनिर्द्धारणं तत्र सर्वेषां समुदाहृतम् ।
प्रत्यब्दं वृक्षवत् कल्पा भुवनद्रुमरूपिणः ॥ ५८ ॥

प्रत्यब्दमिति ॥ ५८ ॥

ननु कृष्णः सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णः । तस्य स्वरूपकथनार्थं भागवतं प्रवृत्तम् । तच्च सारस्वतकल्पानुसारि । मत्स्यपुराणे तथा प्रदर्शनात् । अयं च श्वेतवाराहकल्पः । अतोऽत्रत्यानां कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह—

टिप्पणी ।

प्रत्यब्दमितीति । मूलं यथा काण्डपत्रादिभेदेन प्रत्यब्दं वृक्षो विलक्षणो भवति, तथा कल्पा अपि विलक्षणभुवनद्रुमवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

आवरणभङ्गः ।

नमप्युक्तम् । इत्यादीति । मन्वाद्युक्तः "भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः । दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युते"ति वाक्यादित्यर्थः । ननु "यद्वै किञ्चे"ति श्रुतेर्नैवमुचितमित्यतः पक्षान्तरमाहुः कृतयुगेत्यादि । "कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां दक्षगौतमाः । द्वापरे शाङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृता" इति पराशरस्मृतेस्तथेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

कल्पेत्यादि । कल्पो नाम पूर्वोक्तरीतिकं ब्रह्मणो दिनादिकम् । तदुपाश्रयणेन धर्मादीनां वैल-क्षण्यं कथं भवति येन स्त्र्यादिहितसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां कल्पस्वरूपमाहेत्यर्थः । प्रत्यब्देति । तथाच तेषां स्वरूपवैलक्षण्येन यथा लोकसंस्थानां नानात्वं तथा लौकिकधर्मादीनामपि नानात्वमिति सुखेन स्त्र्यादिहितसिद्धिरित्यर्थः । एतेन काम्यं फलमप्युक्तम् ॥ ५८ ॥

अतः परं मुख्यं प्रमेयादिकं वक्तव्यम् । तच्च गीतायां स्फुटमिति तां विचारयितुं तस्याः श्रीभागवतेन सदेककोटित्वाच्च तत्प्रयोजनकथनपूर्वकं मुख्यफलं विचारयन्त आशङ्कन्ते । ननु कृष्ण इत्यादि । अत्रायमर्थः । स्त्रीशूद्रादीनां महत्त्वसाफल्यं श्रेयःप्राप्त्या भवति, न तु प्रेयःप्राप्त्या । श्रेयस्तु, "मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादि"ति वाक्याद्भगवद्दर्शनमिति निर्णीतम् । भगवाँस्त्वस्मिन् कल्पे अवतीर्णः कामादिना सर्वथा स्वसम्बद्धान् स्वरूपेण मोचितवान् । तदुक्तं श्रीभागवते, "गोप्यः कामादि"ति । वर्त्मापार्थव्याजाह्वयेन "हरिणा निरयं सदीयम्" इति । गारुडे च, "अज्ञानिनः सुरवरेसमधिक्षिपन्तो यं पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः । मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः कः संशयः परमभक्तिमतां जनानामि"ति । तेन तदानीं तु न भारतोपयोगः । साम्प्रतं तु नाव-तार इतीदानीं स्वरूपज्ञाने सति भक्त्यादिसाधने भारतमुपयुज्येत । ज्ञानं तु श्रीभागवताधीनम् । तथोक्तरीत्या नैतत्कल्पानुसारीत्येतत्कल्पीयानां तदुक्तज्ञानानुपयोगात्तदभावे च भक्त्याद्यभावादि-दानीमपि तेन मुक्त्यभाव इतीदानीमपि नोपयोग इत्याशङ्क्य भारतोक्तप्रकारेण मुक्तिनिरूपणार्थं

अन्यकल्पोक्तरीत्याऽपि कथितो भगवान् स्वयम् ।
कल्पेऽस्मिन् सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णस्तु सर्वतः ।
सर्वतत्त्वं सर्वगूढं प्रसङ्गादाह पाण्डवे ॥ ५९ ॥

अन्यकल्पेति । अन्यकल्पस्य रीतिरेव गृहीता । सर्वत्र पुराणे तथैव निर्णयात् । न तु राजसानामेव मोक्षदः । ननु स्वरूपेणैव सर्वमुक्तिं करिष्य इति किं भागवतेनैवेत्याशङ्क्य भगवतोऽपि अभिप्रायकथनार्थमाह सर्वतत्त्वं सर्वगूढमिति । अर्जुनाऽर्थे प्रसङ्गाद् गीतामाह । अतो ज्ञायते शास्त्रद्वारैव मोचक इति । प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति ॥ ५९ ॥

टिप्पणी ।

अन्यकल्पस्येति । सारस्वतकल्पस्य प्रकार एवोक्तो न तु तस्मिन्नेव कल्पे भगवांल्लीलां कृतवांस्तत्कल्पस्थितानामेव मोक्षद इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

आवरणभङ्गः ।

सार्द्धेन समाधिमाहेति अन्येत्यादि । सारस्वतकल्पे उक्ता या रीतिः सैव भारते गीतायां गृहीता । तत्र गमकं सर्वत्रेत्यादि । श्रीभागवते, "अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः", "पाद्मं कल्पमथो शृणु", "अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत । वराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिरि"ति कल्पान्तराणामपि कथनान्मात्स्ये सप्तकल्पकथनादन्येष्वपि तथा दर्शनात्, सर्वेषु पुराणेषु नराऽमराणां वृत्तान्तस्य रीतिरेव गृह्यत इति निर्णयात् । तद्रीत्याऽत्र भगवानुच्यते, न तु तत्तत्कल्पीया एव जीवाः । तेषां मुक्तत्वादतो न राजसानामेव मोक्षदः, किन्तु, सर्वेषामतोऽस्मिन्नपि सर्वतः कामक्रोधादितो मोचयिष्यतीत्यर्थः । भारतश्रीभागवतयोरैकाधिकरण्यं च, "मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां", "सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः", "यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायामि"ति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये स्फुटम् । ननु स्वरूपेणैवेत्यादि । यदि तत्कल्परीतिरेवात्र गृहीता तदा तत्र, "नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप" इति वाक्यात् स्वरूपेणैव मोक्षं दास्यति । श्रीभागवतं तु तत्कल्पानुसारीत्यस्मिन् किं तेन तदीयस्य साधनांशस्यात्र ग्रहीतुमशक्यत्वाद्, ग्रहणे व्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्क्य तेन साधनेनास्मिन्नपि कल्पे भगवतो मुक्तिर्दित्सितेति भगवदभिप्रायकथनार्थं तद्गमकमाहेत्यर्थः । मूले सर्वतत्त्वमित्यादि । शोकमोहनिवारणाय साङ्ख्ययोगनिरूपणप्रस्तावे स्वभक्तोपरि कृपया स्मृतस्य बुद्धिस्थस्योपेक्षानर्हत्वाद्राजविद्यादिकथने, "मया ततमिदं सर्वमि"त्यादिना सर्वतत्त्वं वेदादीनां निष्कृष्टं प्रमेयं, "मन्मना भव", "सर्वधर्मानि"त्यादिना सर्वगूढम् इतराज्ञातं साधनं फलं चाऽर्जुनार्थं भगवानाहेत्यर्थः । प्रवृत्तिमिति । अत्रापि शास्त्रद्वारेति सम्बद्ध्यते । तथाचास्मिन्नपि कल्पे शास्त्रद्वारा मोचयिष्यति, भक्तौ शरणे च प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति गीतोपदेशाज्ज्ञायते । अतो मुख्ये साधने फले च न सन्देह इति भावः । एतेन वेदपुराणार्थं निर्द्धारकत्वेनैतस्य स्वरूपं वेदादिप्रमेयमेव । निष्कृष्टरूपेण प्रमेयं तथैव साधनं फलं चेति विचारितम् । तेनैतस्य प्रमेयस्य बलं सर्वाधिकमिति निर्णीतम् ॥ ५९ ॥

नन्वेवं सति कथं व्यासस्यानिर्वृतिस्तत्राह—

शुकवत्तद् व्यासगीतं सत्त्वेनास्यावतारतः।
ईशवाक्यं तु तस्यापि दुर्बोधं भजनादृते ॥ ६० ॥

शुकवत्तद् व्यासगीतमिति। अभिप्रायाज्ञाने हेतुः। सत्त्वेनास्येति। सत्त्वांशव्यवधानेनावतारो यतः। ननु वाक्यस्य विद्यमानत्वाद् वाक्यार्थविचारकस्य कथं भ्रमस्तत्राह ईशवाक्यमिति। अनेन भजनव्यतिरेकेण भागवतार्थो नावगम्यत इति सूचितम् ॥ ६० ॥

नन्वेतादृशोऽग्रे कथं तत्त्वं वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह—

जीवा एव हि सर्वत्र व्यासाः साम्प्रतमेव हि।
स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार सः।
स्वज्ञापनाय भक्तानां पदप्राप्त्यै ततः परम् ॥ ६१ ॥

जीवा एव हीति। भगवदिच्छया तदर्थमंशावतरणात्। प्रयोजनमाह स्वज्ञापनायेति। ततः परं रूपलीलातिरोभावानन्तरं नामलीलया क्रीडां कर्तुं व्यासावतार इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

नन्वस्यार्थस्य बुद्धिपरिकल्पितत्वे काव्यवदसत्यत्वं स्यात्। वेदपुराणयोर्विद्यमानत्वे जीवैरपि कर्तुं शक्यत इति किं व्यासाऽवतारेणेत्याशङ्क्याह—

सत्त्वस्य व्यवधानत्वादात्मज्ञानात्तु योगतः।
व्यासकार्यं समस्तं च कृतवानधिकं तथा।
अनिर्वृतिस्ततो जाता तेन भागवतं कृतम् ॥ ६२ ॥

सत्त्वस्येति सार्द्धैस्त्रिभिः।—

आवरणभङ्गः।

तदेतत् सर्वमेव सप्रपञ्चं व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादिना। एवं सतीति। व्यासेन भारते गीतोपनिबन्धनादिना सर्वनिर्द्धारे कृते सति। शुकवत्तद्व्यासगीतमिति। तद् गीतोपनिबन्धनरूपं व्यासवाक्यं शुकवत्, शुकस्य पक्षिण इव अर्थानवबोधेन युद्धारम्भे गीताया उक्तत्वेन युद्धप्रतिबन्धनिवर्तकतया युद्धशेषत्वेनैवोचारितम्। एवमानुशासनिकेऽपि कालादिशेषत्वेन धर्मत्वेन चोचारितं, तेनानिर्वृतिरित्यर्थः। अभिप्रायाज्ञान इति। अनिर्वृतिहेतुभूते तस्मिन्नित्यर्थः। भागवतार्थ इति। भगवत्प्रोक्तवाक्यार्थः ॥ ६० ॥

अग्र इति। सूत्रे श्रीभागवते चेत्यर्थः। तदर्थमिति। तत्त्वकथनार्थं तथाचांशावतारत्वाद्वक्ष्यतीत्यर्थः। प्रयोजनमिति। तत्त्वकथनप्रयोजनम्। पदप्राप्त्या इत्यत्र हेतुः नामलीलया क्रीडां कर्तुमिति ॥ ६१ ॥

इत्याशङ्क्याहेति। एवं जीवशक्यत्वं तत्त्वकथनस्याशङ्क्य तदशक्यत्वमाहेत्यर्थः। सत्त्वस्येति। मूले, तुः पूर्वपक्षनिरासे। "ततः सप्तदशे जात" इति वाक्येन पुरुषावतारतया सत्त्वस्य व्यवधानेन

---

१ चकार हेति पाठः।

यत्र व्यासस्याप्यज्ञानं तत्र जीवानां का वार्तेति निरूपयितुमनिर्वृतिर्भारतनिर्माणं चोक्तम्। ततो भगवदिच्छया व्यवधायके अपगते भागवतं कृतमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननूक्तः पूर्वसिद्धोऽर्थो न वेति तत्राह—

सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु वेदे मुख्यतयोदितः।
ब्रह्ममात्रप्रकाशस्तु कृपया सनकादिगः ॥ ६३ ॥

सर्वगोप्यो हीति। भगवति वेदार्थ एव परं गुप्तः। भगवदिच्छया यदा पुनः सर्वोद्धारार्थं प्रयत्नं कृतवाँस्तदा परम्पराया अभावान्नाऽन्यैर्व्यासैर्वक्तुं शक्यत इति व्यासावतारः ॥६३॥

अभिप्रायज्ञापनार्थं गीतायां स एव प्रकटीकृतः। तर्हि तावन्मात्र एव वक्तव्यः स्यादित्यत आह—

स इदानीं तु गीतायां प्रकटो भगवत्कृतः।
तद्व्यासत्वाद्भागवतं पूर्वं भगवतोदितम् ॥ ६४ ॥

तद्व्यासत्वादिति। यथा भागवतं गीताविस्तारस्तथा नामलीलारूपभगवद्विस्तारो व्यासः। परम्परान्तरमप्याह पूर्वं भगवतोदितमिति ॥ ६४ ॥

आवरणभङ्गः।

स्वस्वरूपाज्ञानात् केवलयोगतो व्यासकार्यं वेदानां व्यासं समस्तं पुराणसमसनं च कृतवान्। तथा तेनैव प्रकारेण स्वस्वरूपाज्ञानसहभूतेन योगेन अधिकं भारतं च कृतवान्। मत्स्यपुराणादिषु पुराणसमसनमेव *व्यासकार्यत्वेनोक्त्वाऽग्रे पुराणसङ्ख्यादानफलतल्लक्षणान्युक्त्वा सत्यवतीसुतो भारताख्यानं* चक्र इत्यनेन सत्यवतीसुतस्यैव भारतकर्तृत्वमुच्यते। तेन व्यासान्तरापेक्षया कार्याधिक्यमुच्यते। तथा सति यत्सिद्ध्यति तदाहुर्विवृतो यत्रेत्यादि। व्यासस्येति। उक्तस्वरूपात्मकस्येत्यर्थः। उक्तमिति। श्रीभागवते व्यासेनैवोक्तमित्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि। अतो जीवानां सर्वथैवेदमशक्यमिति भावः। एवमनिर्वृतिहेतुकथनमुखेन तस्याः सर्वतत्त्वकथने अबाधकत्वमुक्तम् ॥६२॥

उक्तार्थं दृढीकर्तुं पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वित्यादि। अत्र सार्द्धेन श्रीभागवतस्य प्रमेयमुक्तं, गीतासामानाधिकरण्यं च बोधितम्। सर्वगोप्यत्वं च। "सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम्" इति वाक्यात् *"धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रे"ति वाक्याच्च ज्ञायते।* वेदे मुख्यतया कथितत्वं च, "भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने"ति, "धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामि"त्यादिवाक्यैः, "तमु स्तोतारः पूर्व्यमि"त्यादिश्रुतिभिश्च ज्ञायते। ब्रह्ममात्रप्रकाशत्वं च द्वितीयस्कन्धीयपुरुषसूक्ताध्यायात्। कृपया सनकादिगत्वं च हंसगीताया ज्ञेयम्। नन्वेवमन्यत्राप्युच्यते इति नास्य विनिगमनेत्यत आहुः यदा पुनरित्यादि। "यदा यदा हि धर्मस्ये"ति वाक्याद्, "यत एतद्विमुच्यत"इति वाक्याच्च सर्वोद्धारार्थमेव भगवदवतारः। तथा यदा पुनरिच्छा तदेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अभिप्रायज्ञानार्थमित्यादि। स्वस्य भगवदभिप्रायज्ञातृत्वमस्तीति स्वाभिप्रायज्ञापनाय प्रकटीकृत इत्यर्थः। तर्हीति। यदि व्यवधायकेऽपगते गीतार्थ एव श्रीभागवते उक्तस्तर्हीत्यर्थः। तद्व्यासत्वादिति। तद् गीतापेक्षया आधिक्येन कथनं व्यासत्वात् स्वस्य नामलीलारूपभगवद्विस्ताररूपत्वात्। एतदेव विवृण्वन्ति यथेत्यादि। तथाच व्यासत्वाद्यथा वेदस्य व्यासः कृतस्तथा गीताया अपीत्यतस्तावन्मात्रं नोक्तमित्यर्थः। परम्परान्तरमप्याहेति। आश्वमेधिके गीतार्थो यथा

तर्हि पञ्चरात्रवत् स्वतन्त्रता भवत्वित्याशङ्क्याह—

विश्वासार्थं पुराणेषु पठितं भक्तिहेतुकम्।
प्रतिपाद्येशलीलायाः पुराणार्थं त्वतः पुनः॥ ६५॥

विश्वासार्थमिति। आगमापेक्षयापि लोकानां पुराणे विश्वासः। हेत्वन्तरमाह भक्तिहेतुकमिति। तद्ध्युपासनाविधायकम्। अन्यमपि हेतुमाह प्रतिपाद्येति। ईशलीला सर्गादिरूपा। अन्यथा श्रोतुस्तत्तद्भावापत्त्यभावे तत्तत्कर्मक्षयाभावान्न मोक्षः स्यात्। अतो दशलीलाः पुराणलक्षणरूपा इति पुराणेषु प्रवेशः॥ ६५॥

ननु पूर्वसिद्धं वेदत्वमेव कुतो नोक्तवाँस्तत्राह—

सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदत्वं तस्य नोक्तवान्।
वेदकर्तृवचस्त्वाद्धि सतां सर्वं भविष्यति॥ ६६

सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थमिति। व्यासस्यैतावान् सङ्कोचोऽग्रिमावतारकार्यसिद्ध्यर्थं

टिप्पणी।

तदिति। पञ्चरात्रादिकमित्यर्थः। अन्यथेति। श्रीभागवते यदि दशलीला न निरूपिताः स्युः, तदा श्रोतुस्तत्र तत्र तत्र सर्गादौ भगवद्भावापत्त्यभावे भगवद्रूपत्वाज्ञाने इति यावत्। अथवा, ते ते निरूपितेन सर्गादिना माहात्म्यद्वारा भगवति स्नेहापत्त्यभावे विविधकर्मक्षयाभावान्मोक्षो न स्यादित्यर्थः। अतो दशलीला इति। सर्गश्चाथेति द्वादशस्कन्धे मुख्यपुराणलक्षणत्वेन दशानां निरूपणात्॥ ६५॥

सङ्कोच इति। सर्वोद्धार इति शेषः। अग्रिमावतारेति। बुद्धावतारेत्यर्थः॥ ६६॥

आवरणभङ्गः।

प्रकारान्तरेणानूदितस्यैवात्र कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामेतदाहेत्यर्थः। तथाच, यथा चतुःश्लोक्यां यद्भगवतोक्तं तदेव ब्रह्मणा नारदाय त्रिभिरध्यायैरुक्तं, तत्रैव, "त्वमेतद्विपुलीकुरु"त्याज्ञप्तं च। विपुलीकरणं चैकस्यैवार्थस्य तत्तदधिकारिणां हृदि प्रवेशाय नाना प्रकारेण कथनात्। यथा च नृसिंहोत्तरतापनीये ओङ्कारव्याख्यानस्य। अतो नारदवदेव व्यासेनापि विपुलीकरणात् परम्परान्तरेऽपीदं भागवतं गीताविस्तार इत्यर्थः। यद्वा "पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयमि"ति मोक्षधर्मे नारायणीयाद्भगवद्वक्तृत्वेऽपि "तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः। तन्त्रं सात्त्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यत" इति वाक्यान्नारदवक्तृकत्वात्, परम्परान्तरेऽपि स एवार्थ एवमत्रापीत्यर्थः। एवमस्य प्रमाणस्य स्वरूपमुक्तम्॥ ६४॥

तर्हीति। यदि परम्परान्तरेण कथनं तर्हीत्यर्थः। विश्वासार्थमिति। अतः स्वतन्त्रत्वं नोक्तमित्यर्थः। भक्तिहेतुकमिति। भक्तिहेतुं कायतीति भक्तिहेतुकं भक्तिसाधनाभिदायकमित्यर्थः। दशलीलाकथनप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि। एतेन प्रमेयं विशेषत उक्तम्॥ ६५॥

पूर्वसिद्धमिति। वेदसारोद्धारत्वात् पूर्वसिद्धम्। सङ्कोचस्वरूपं सप्रयोजनमाहुः। अग्रिमेत्यादि।

विश्वासाभावाय वेदत्वाकथनम्, पाक्षिकप्रयोजनसिद्ध्यर्थं वा, बुद्धावतारे वेदानां निराकरणात् । अतः पुराणार्थत्वेन वा तिष्ठत्विति युक्तमुत्पश्यामः । विश्वासस्तु भविष्यतीत्याह—वेदेति । सतां दैत्यावेशरहितानाम् ॥ ६६ ॥

मर्यादाशास्त्रापेक्षया भागवतस्योत्कर्षं वक्तुमाह—

स्वस्यान्यस्य च निर्वाहं वेदः कर्तुं न हि क्षमः ।
अत्यन्तमलिना लोकास्ततो भागवतं कृतम् ।
एतदभ्यसनाल्लोको मुच्यतेऽनुपजीवनात् ॥ ६७ ॥

स्वस्येति । वेदार्थानुष्ठाने सिद्धे वेदः सफलो भवति, न तु स्वार्थानुष्ठानं सम्पादयितुं शक्तः । अतः स्वनिर्वाहे कुण्ठितः । तत्र हेतुः **अत्यन्तमलिना** इति । तर्हि भागवते कथं न स दोषस्तत्राह **एतदभ्यसनादिति** । अभ्यासमात्रेणैव तदर्थानुष्ठानाभावेऽपि लोको मुच्यते । परमत्रैको दोषः । **तदुपजीवनमिति** । अतस्तदभावमाह **अनुपजीवनादिति** । वृत्त्यर्थमुपायो न कर्त्तव्यः ॥ ६७ ॥

उभयोर्वैलक्षण्ये युक्तिमाह—

कालादिधर्महेतूनामभावात् साम्प्रतं कलौ ।
वेदस्मृतिपुराणानामर्थाः सर्वे हि बाधिताः ॥ ६८ ॥

कालादीति । कालादयः षट् शुद्धाः फलं साधयन्ति । ते कलौ कथमपि न शुद्धा भवन्ति । वेदाद्यर्थाश्च कालादिसाधनसापेक्षाः ॥ ६८ ॥

आवरणभङ्गः ।

अभिप्रायान्तरमाहुः पाक्षिकेत्यादि । तच्च प्रयोजनं पुराणोक्तरीत्या सर्वमुक्तिः । तथा सति मूलस्थं सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थपदं वेदत्वमित्यस्य विशेषणम् । सर्वमुक्तिनिवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं वेदत्वमिति । एतदेव स्पष्टयन्ति बुद्धेत्यादिना । दैत्यावेशरहितानामिति । यथा बुद्धावतारेण कृतेऽपि वेदनिन्दने सर्वेषां न बाह्यत्वमपि तु दैत्यादीनामेव तथात्रापीति भावः ॥ ६६ ॥

आहेति । श्रीभागवतकरणमित्याहेत्यर्थः । अभ्यासमात्रेणेत्यादि । ईश्वरः "सद्योहृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणादि"ति वाक्यात्, "अस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहे"ति वाक्यात्, "तस्माद्भारत सर्वात्मे"त्यत्र श्रवणविधानमुखेनावृत्तिबोधनाच्च तथेत्यर्थः । एतेन साधनं फलं चोक्तम् । तर्हि सर्वमुक्तिरेव स्यादिति वारणाय कालादिकृतं प्रतिबन्धकमुद्घाटयन्ति । परमत्रापीत्यादि ॥ ६७ ॥

उभयोरित्यादि । वेदार्थापेक्षया श्रीभागवतार्थस्य बलवत्त्वं बोधयितुमुभयोर्वेदोक्तश्रीभागवतोक्तसाधनयोर्वैलक्षण्येन युक्तिमाहेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भागवतार्थस्तु न तानपेक्षते नित्यत्वात् सर्वाधिकारत्वात् सुलभत्वाच्चेत्याह—

कालादिसाधनापेक्षारहितः सर्वतोऽधिकः ।
फलतः सुगमश्चैव सर्वथा फलसाधकः ॥ ६९ ॥

कालादिसाधनापेक्षारहित इति ॥ ६९ ॥

नन्वन्योऽपि मार्गो योगः साङ्ख्यं च कालाद्यपेक्षारहितः । योगेनैव सर्वानर्थनिवृत्तिर्ज्ञानेन चेत्याशङ्क्य तद् द्वयं दूषयति—

योगसाङ्ख्ये तु ये मुख्ये तयोः सत्त्वे प्रयोजनम् ।
ज्ञानदुर्बलवादानां न मनोरथवार्तया ।
सिद्धिं यान्ति नरा दुष्टा व्यामोहस्तु ततः फलम् ॥ ७० ॥

योगसाङ्ख्ये इति । किं मुख्ये योगसाङ्ख्ये तथाभूते, आहोस्विद्यादृशे तादृशे । तत्राद्ये नास्मिन् युगे भवतः । तत्साधनानां कालाद्यपेक्षणात् साधनरहितयोस्त्वप्रयोजकत्वम् । सत्त्वे सत्यरूपत्वे ससाधने उत्कृष्टरूपे योगसाङ्ख्ये सफले इत्यर्थः । अन्ये पुनर्ज्ञानदुर्बलवादसिद्धे । अतस्तेषां मनोरथकल्पितत्वान्न ताभ्यां फलं, किन्तु व्यामोह एव ताभ्यां जन्यते ॥७०॥

टिप्पणी ।

नित्यत्वादिति । भागवतार्थस्याविनाशित्वात्सर्वदाकर्तव्यत्वात्सर्ववर्णाश्रमविहितत्वात्सुकरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सत्यरूपत्व इति । सति सप्तमीयम् । सत्येन कारणेन निरूप्यत इति । अस्यार्थमाहुः ससाधन इत्यनेन । कल्पितानाममूलकत्वादकारणकत्वादिति भावः ॥ ७० ॥

आवरणभङ्गः ।

नित्यत्वादित्यादि । नित्यत्वं, "तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान् नृणामि"त्यादिशुकवाक्येन सर्वदेशेषु सर्वकाले च कर्तव्यत्वेनोक्तत्वाज्ज्ञेयम् । सर्वाधिकारत्वं च, "देवो सुरो मनुष्यो वे"ति सप्तमस्कन्धाज्ज्ञेयम् । सुलभत्वं च, "त्वं तु सर्वं परित्यज्ये"ति, "तस्मान्मद्भक्तियुक्तियुक्तस्ये"त्यादिवाक्येभ्यो ज्ञेयम् । एतेन ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिषु यद्यपि जगत्कर्तृत्वादिलक्षणकब्रह्मत्वेन भगवतः प्रतिपादनेऽपि स्वातन्त्र्येण भगवद्यशःप्रतिपादनेऽपि शतकोटिविस्तीर्णपुराणसात्त्विकभागसमसनरूपत्वमेव तस्य, न तत्तदर्थानुभवपूर्वकत्वम्, समाध्यभावात् । अत एव वैष्णवादीनामेतच्छेषत्वम् । अत एव चैतन्माहात्म्यं पुराणान्तरे दृश्यते । गीतामाहात्म्यवत् न त्वन्येषाम् । नाप्यसिन्नन्येषाम् । अत एव चैतस्य परिपक्ववेदफलरूपत्वम् । "निगमकल्पतरोरि"ति वाक्याद्, न त्वन्येषाम् । तथा वाक्याभावादित्यपि श्रैष्ठ्यं सूचितं ज्ञेयम् । एवं श्रीभागवतस्य सर्वापेक्षया उत्कृष्टत्वं प्रमाणप्रमेयसाधनफलैरुपपादितम् तेन वेदादिसन्देहवारकत्वं साधितम् ॥ ६९ ॥

अतः परं गीतायां श्रीभागवते च योगसाङ्ख्ययोरप्युक्तत्वात्तयोरेतत्साम्यमाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वित्यादि । मुख्ययोगसाङ्ख्ये इति । पौराणिके पतञ्जलिकपिलप्रणीते चेत्यर्थः । मूले, प्रयोजनमिति । सिद्ध्यतीति शेषः । एतदेव विवृण्वन्ति साधनेत्यादि । अन्य इति । वामाद्यागमेषूच्यमाने इत्यर्थः ७०

कथमेवमवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—

ग्रन्थान् पुराणवाक्यानि वेदरूपेण च क्वचित् ।
कृत्वा वृथा वेषधराः कृष्णं नोपासते परे ॥ ७१ ॥

ग्रन्थानिति । स्थूलान् मिथ्यार्थप्रतिपादकान् । यथा बुद्धिस्तत्रैव लग्ना भवति । पुराणवाक्यानि च कल्पयन्ति । क्वचिद्वेदरूपेणापि यथा परमहंसोपनिषत् । एवं कृते यज्जातं तदाह वृथा वेषधरा इति । मुण्डादिपारलौकिकवेषं धृत्वा मोहः सिद्ध इति । स्वयमपि कृष्णं नोपासते । तथा सति भजनं प्रवर्तेतेति । एवं भागवतेनैव सर्वनिस्तार इति पुराणप्रकरणे निरूपितम् ॥ ७१ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणानि निरूप्य षडङ्गानि निरूपयति—

षडङ्गानि तथा वेदे वेदरक्षाफलानि हि ।
स्वरूपतोऽर्थतश्चैव ह्यनुष्ठानात् त्रिधा हि तत् ॥ ७२ ॥

षडङ्गानीति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । एतेषां सामान्यफलं वेदरक्षा, सा च त्रिविधा । वैदिकशब्दा, विसदृशा इति, "भद्रं कर्णेभिरि"त्यादौ पण्डितैरन्यथाकरणं सम्भवति । तन्निराकृत्य स्वरूपतो रक्षणीयः । अर्थतोऽपि रक्षणीयः । अन्यथा यागमेव न जानीयुः । अत एव साम्प्रतं दानमेव यागं मन्यन्ते । अनुष्ठानादपि रक्षा । अन्यथा, अन्यथानुष्ठानं स्यात् कल्पाद्यभावे ॥ ७२ ॥

तत्र द्वयोरुपयोगमाह—

शिक्षा छन्दः स्वरूपे तु निरुक्तं व्याकृतिस्तथा ।
अर्थे ज्योतिस्तथा कल्पो ह्यनुष्ठाने प्रयोजकः ।
विशेषतो हीदमुक्तं सर्वं सर्वत्र चैव हि ॥ ७३ ॥

आवरणभङ्गः ।

कल्पयन्तीति । यथा आत्मपुराणं केनचिन्मायावादिना कल्पितं तथेत्यर्थः । परमहंसोपनिषदिति । उपलक्षणमेतत् । वैतथ्याद्वैतालातशान्त्याख्यं प्रकरणत्रयं माण्डूक्यस्थाः श्लोकाश्च गौडपादीयान्येतानीदानीन्तनैरुपनिषत्सु पठ्यन्ते, एवमन्यान्यपि सर्वोपनिषदादीनि प्राचीनमायावादिमन्थेष्वपि तत्सम्मत्यदर्शनादाकरालाभाच्च ज्ञेयानि । तथा सन्तीति । उपासने कृते सतीत्यर्थः । यद्यपि तत्र भजनम्, तथापि द्वारं तद्भवतीति तदपि निरुन्धन्तीति भावः । प्रस्तुतप्रासङ्गिकसर्वनिरूपणेन सिद्धमाहुः । एवं भागवतेत्यादि । निरूपितमिति । वल्वंस्त्वाय निरूपितम् ॥ ७१ ॥

अतः प्रकीर्णकानां निर्णयमाहुः षडङ्गानीति । तथाच वेदाङ्गत्वेन रूपेणैषां प्रामाण्यमित्यर्थः । फलमाहुः एतेषामित्यादि । त्रिविधेति । स्वरूपरक्षार्थरक्षानुष्ठानरक्षा चेत्यर्थः । तद् विशदीकुर्वन्ति वैदिकेत्यादि । अत एवेति । यागपदस्यार्थाज्ञानादेवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

सामान्यफलमुक्त्वा विशेषफलं वक्तुं यत्र यस्योपयोगस्तद्[1] वदन्ति तत्रेत्यादि । शिक्षा छन्द इति । तत्र शिक्षा, "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामी"त्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिप्रकाशिता सर्ववेदसाधा-

---

१ मे क्वचिदिलपि पाठः ।

शिक्षेति । स्वरादिविधौ । शब्देऽपि व्याकरणोपयोग इति व्यभिचारमाशङ्क्याह । **विशेषत इति** ॥ ७३ ॥

कथं व्याकरणस्यार्थोपयोग इत्याशङ्क्याह—

ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।
तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥ ७४ ॥

ये धातुशब्दा इति । धातुपारायणे नामपारायणे च वैदिकनिघण्टौ । यत्रार्थे यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु, "गौः ग्मा ज्मा क्ष्मे"त्यादिप्रकरणेन, पृथिव्या इति प्रकीर्तिताः, तथैव वेदार्थो निर्णेतव्यः । यथा कैश्चिदुक्तम् "विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः" उत्सशब्देन कूपवाचकेन उत्सुको व्याख्यातः । तथा व्याख्याने स्वार्थात् प्रच्यवेत् । अतस्तन्निषेधार्थमाह । **कर्तव्यो नान्यथा क्वचिदिति** ॥ ७४ ॥

ननु कल्पसूत्रे साङ्कर्यम्, अङ्गत्वं स्मृतित्वं चेत्याशङ्क्याह—

साक्षाद्धर्मप्रतीतेस्तु कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः ।
दर्शादिकालनिर्द्धारो ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम् ॥ ७५ ॥

साक्षादिति । तत्र धर्मः प्रतीयत इति वेदत्वं चोक्तम् । वस्तुतस्त्वङ्गत्वमेव । ज्योतिष उपयोगमाह **दर्शादीति** ॥ ७५ ॥

आवरणभङ्गः ।

रणा । तस्याः प्रयोजनं चोदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतविशिष्टस्वरव्यञ्जनाऽऽत्मकवर्णविशेषज्ञानम् । उच्चारणप्रकारविशेषस्य ज्ञानं चेति स्वरूप उपयोगः । तदभावे मन्त्राणामनर्थजनकत्वं स्यात् । "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वे"ति वाक्यात् । छन्दस्तु, "मयरसतजभने"त्याद्यष्टाध्यायात्मकं पिङ्गलेन प्रकाशितम् । तत्र, अथालौकिकमित्यादिनाऽध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीति सप्तच्छन्दांसि साऽवान्तरभेदानि निरूपितानि । अथ लौकिकमित्याद्यध्यायपञ्चके तु पुराणेतिहासादिषूपयुक्तानि काव्याद्युपयुक्तानि च प्रसङ्गतो निरूपितानि । व्याकरणे लौकिकपदवत् । छन्दांसि च मन्त्रेषूपयुक्तानि । अन्यथा गायत्र्यादौ, वरेणियमिति व्यवायेन पाठो न स्यात् । तदभावे च मन्त्रो वर्णतो हीयेत । अतश्छन्दसोऽपि स्वरूपोपयोगः । निरुक्तव्याकरणयोर्ज्योतिःकल्पयोश्च यथायथमर्थेऽनुष्ठाने चोपयोगः स्पष्ट एव । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति स्वरादीत्यादि । विशेषत इति । तथाच व्याकरणस्य यः स्वराद्युपयोगः सोऽर्थद्वारकः । यथेन्द्रशत्रुपदे स्वरभेदेन बहुव्रीहिणाऽर्थस्य वैपरीत्यमभूत् तथा मा भूदिति । अतः परम्परया त्रिष्वपि षण्णामुपयोगोऽतो न दोष इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

कथमित्यादि । व्याकरणस्य पदसाधुताज्ञापनरूपमेव प्रयोजनं स्फुटं प्रतीयते इति कथमित्यर्थः । नामपारायणे इति । निघण्टुरूपे कोशे इत्यर्थः । एवञ्चाष्टाध्याय्यामर्थोपयोगस्याऽस्पष्टत्वेऽपि धातुपाठादौ तदुपयोगः स्फुट इति न दोष इति भावः प्रकटीकृतः ॥ ७४ ॥

स्मृतित्वं चेति । चकारो वेदत्वस्यापि समुच्चायकः । ज्योतिस्तु पञ्चसम्वत्सरमयमित्यारम्भकं साधारणं स्पष्टमेव ॥ ७५ ॥

---

१ 'चेतित.' इत्यपि पाठः ।

निरुक्तस्य विवरणरूपस्य कथमङ्गत्वमित्याशङ्क्याह—

पदनिर्वचनाद्वेदे निघण्टुविवृताचपि ।
निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता तथाऽल्पस्तस्य सञ्चरः ॥ ७६ ॥

पदनिर्वचनादिति । निघण्टौ यद्यपि कोशवच्छब्दा उक्तास्तथापि निर्वचनाभावान्नाङ्गत्वम् । विवृतित्वेऽपि निर्वचनादेव निरुक्तस्याङ्गत्वम् । व्याकरणापेक्षया तस्याल्पो विषयः ॥ ७६ ॥

व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम् ।
आदिमत्त्वाल्लक्षणानां नाङ्गत्वं पूर्वचोदितम् ॥ ७७ ॥

यद्यपि बहूनि व्याकरणानि सन्ति तथापि पाणिनीयमेवाङ्गम् । प्रातिशाख्यं तु प्रतिशाखं भिन्नमिति न साधारणमङ्गम् । यद्यपि कल्पेऽप्ययं दोषः सम्भवति, तथापि कल्पत्वेनाङ्गता । प्रातिशाख्ये तु क्वापि नार्थज्ञानं भवति । अतः शब्दोपयोगित्वात् पाणिनीयान्तर्भावेणैवाङ्गता । तथा लक्षणानाम् ॥ ७७ ॥

तेषामङ्गे प्रवेशप्रकारमाह—

अनिङ्ग्यादि प्रातिशाख्ये विशेद् व्याकरणे तु तत् ।
छन्दसः पाठहेतुत्वं शब्दज्ञानोपयोगतः ॥ ७८ ॥

अनिङ्ग्यादीति । सर्वाणि लक्षणानि प्रातिशाख्यं प्रविशन्ति, प्रातिशाख्यं व्याकरणे ।

टिप्पणी ।

विवृतित्वेऽपीति । निघण्टुविवृतित्वेऽपि वैदिकपदनिर्वचनान्निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्तेत्यर्थः । मूले, विवृताविति भावप्रधानो निर्देशः ॥ ७६ ॥

तेषामिति । लक्षणानामित्यर्थः ॥ ७८ ॥

आवरणभङ्गः ।

इत्याशङ्क्याहेति । इति हेतोरङ्गत्वप्रयोजकं निरुक्तस्य रूपमाहेत्यर्थः । निरुक्तं च यास्ककृतं, "समाम्नायः समाम्नात" इत्यादित्रयोदशाध्यायात्मकम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपं चतुर्विधं पदजातं निरूप्य मन्त्राणामर्थो दर्शितः । अन्यथा "सृण्येव–जर्फरी–तुर्फरी–पर्फरी–श्रूरि"-त्याद्यतिदुरूहपदानामर्थो न ज्ञायेतेति तदावश्यकत्वम् । निघण्टुस्तु निरुक्तशेषत्वेनोपयुक्त इत्याशयेनाहुः निघण्टावित्यादि ॥ ७६ ॥

व्याकरणानामनेकत्वात् किञ्चिदाहुः यद्यपि बहूनीति । ब्राह्मरौद्रचान्द्रादीनि, कौमारकालापसारस्वतादीनि च । तथाऽपीति । ब्राह्मादीनामप्रसिद्धत्वात्, कौमारादीनां च लोकमात्रोपयोगित्वादित्यर्थः । लक्षणानामिति । ग्रन्थविशेषाणाम् ॥ ७७ ॥

अनिङ्ग्यादीति । इङ्ग्यं सावग्रहपदं, न इङ्ग्यमनिङ्ग्यं निरवग्रहमित्यादीनीत्यर्थः । अवग्रहश्च

---

१ अनिन्ग्यादीत्यपि पाठः ।

स्थापत्यस्य तु स्रुगादिष्वप्युपयोगः । एवमष्टादशविद्यानां धर्मोपयोग उक्तः । अर्थशास्त्रस्यार्थद्वारैव तदुपयोगः । तच्च न्याये प्रविशति । तथा वात्स्यायनादीनां कामोपयोगः । स च दृष्टान्तो मोक्षसुखे । अतो नाष्टादशविद्यासु निरूपितः । तच्छेपत्वमेव काव्यालङ्कारनाटकादीनाम् । यथाग्निमथनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति सर्वमनवद्यम् ॥ ७९ ॥

काव्यादीनां न धर्मोपयोग इत्याह—

काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथञ्चन ।
धर्मे कर्तुः क्वचित् कीर्तिर्नैपुण्यं पाठतः क्वचित् ॥ ८० ॥

काव्यादीनामिति । असत्यत्वमुत्प्रेक्षाजन्यत्वात् । कीर्तिर्धर्मवत्फलसाधिकेति फलांशे काव्यादीनामुपयोगमाह कर्तुः क्वचित्कीर्त्तिरिति । नैपुण्यं नीतिशास्त्रेषु युज्यते । तच्च पाठात् ॥ ८० ॥

टिप्पणी ।

पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा रुद्रेण सह मोदते" इति । स्थापत्यस्येति । स्थपतिः शिल्पी तस्य कर्म स्थापत्यम् । स्रुक्स्रुवादिगृहादिनिर्माण उपयुज्यत इत्यर्थः । एवमिति । "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशे"ति चतुर्दशविद्या उपवेदसहिता अष्टादश भवन्ति । अर्थशास्त्रस्येति । नीतिशास्त्रस्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

कीर्तिरिति । "यावत्कीर्तिर्मनुष्याणां मर्त्यलोके महीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते" इति धर्मवत्फलसाधकत्वम् ॥ ८० ॥

आवरणभङ्गः ।

स च भरतेन प्रणीतः । स्थापत्यं च विश्वकर्मप्रणीतम् । अत्र स्थापत्यस्योपवेदत्वं श्रीभागवतानुसारेणोक्तम् । अष्टादशविद्यानामिति । "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशे"ति याज्ञवल्क्योक्तानामुपवेदसाहित्येऽष्टादशत्वम् । अत्र फलकथनेनाङ्गोपवेदप्रमेयबलमुक्तप्रायम् । ननु "गान्धर्वं चार्थशास्त्रकमि"ति भविष्यवाक्येऽर्थशास्त्रस्योपवेदत्वमुक्तं, "तस्य का गति"रित्यत आहुः अर्थशास्त्रस्येत्यादि । तथाच स्थापत्यं साक्षादुपयुक्तमिदं तु सद्वारकमतस्तदेव साधिति भावः । अर्थशास्त्रं च गजतुरगमण्यादिपरीक्षणशास्त्रं पालकाप्ययशालिहोत्राऽगस्त्यादि ज्ञेयम् । तस्य कुत्र निवेश इत्यत आहुः तच्च न्याये इति । न्यायस्वरूपमग्रे वाच्यम् । नन्वन्यान्यपि कामशास्त्रादीनि सन्तीति, कथमष्टादशैव विद्या इत्यत आहुः तथा वात्स्यायनादीनामिति । आदिपदेन पाकादिशास्त्राणि कामसूत्राङ्गविद्यारूपाणि ज्ञेयानि । निरूपित इति । कामशास्त्रादिरिति शेषः । तथाच, धर्मानुपयोगादष्टादशविद्यासु तानि न निरूपितानीति दृष्टान्तशेषत्वेन कयाचित् प्रणाड्या मुख्यफले आरादुपयोग इति भावः ॥७९॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति काव्येत्यादि । तर्हि तेषां किं प्रयोजनमत आहुः कीर्तित्यादि । तथा च जघन्यफले तदुपयोग इति भावः ॥ ८० ॥

रामायणं च काव्यमिति सर्गबन्धनात् तस्य धर्मोपयोगो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सन्मतम् ।
व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः साम्प्रतं किल ।
समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ॥ ८१ ॥

रामायणमिति । "चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनमि"ति वाक्याद् धर्मजनकमेव । अनन्तरमपरिमितम् । प्रतिकल्पं प्रतियुगं रामावतारा भवन्ति । तत्रान्यपदार्थेष्विव रामचरित्रस्य स्वरूपं न भवति, उत्तरेण पूर्वोपचरितार्थरूपम् । अतः पूर्वरामकथाया उत्तरया सह कथनादनन्तत्वम् । क्वचित् पुनरुक्तेऽपि धर्मो भवतीति हिशब्देनाह । आख्यायिकायाः प्रामाण्यार्थं पुराणमिव सतां मतम् । अस्य व्यासो विस्तारः पूर्वमनेकैरुक्तः । साम्प्रतं वाल्मीकिः समाधावुपलभ्य सर्वमुक्तवान् । अतः सुतरामिदानीन्तनं प्रमाणम् ॥ ८१ ॥

वाशिष्ठरामायणादेर्न तथात्वमित्याह—

वाशिष्ठादेस्तु सम्वादात् प्रामाण्यं नान्यथा क्वचित् ।
न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्को मीमांसया युतः ॥ ८२ ॥

वाशिष्ठादेरिति । **सम्वादात्प्रामाण्यम्** । सम्वादः प्रमाणेन । पुंराणन्यायेत्यत्र साम्प्रतमक्षपादविरचितं धर्मोपयोगि भविष्यतीत्याशङ्क्य समानशब्दत्वमेव तत्रेत्याह । **न्यायस्त्विति** । पुराणन्यायेत्यत्र नीतिशास्त्रमेव न्यायशब्देनोच्यते, न तु

आवरणभङ्गः ।

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति रामायणमित्यादि । प्रतियुगमिति । वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतितमत्रेतायामित्यर्थः । एवं प्रमेयं प्रमाणस्वरूपं चोक्तम्, साधनं फलं च, "चरितं रघुनाथस्ये"ति श्लोक एव स्फुटम् । अनेकैरिति । आपस्तम्बप्रभृतिभिः । आपस्तम्बोक्तस्य रामायणस्य दक्षिणे प्रसिद्धत्वात् ॥ ८१ ॥

सम्वादः प्रमाणेनेति । वाल्मीकिना स्वयं समाधावनुभूयोक्तत्वादन्यैस्तु श्रुत्वोक्तत्वेन मध्ये परम्परापाते दोषस्यापि सम्भवात् प्रमाणेन वाल्मीकीयेन सम्वाद एव वाशिष्ठादेः प्रामाण्यप्रयोजक इत्यर्थः अर्थशास्त्रस्य न्याये प्रवेश उक्तः । न्यायश्च चतुर्दशविद्यासु निरूपित इति तं निश्चेतुमाहुः पुराणेत्यादि । नीतिशास्त्रमिति । ब्राह्मबार्हस्पत्यादिरूपं भारते राजधर्मे प्रसिद्धम् । न तु लोके प्रसिद्धमिति । आग्नेये, "न्यायसारं प्रवक्ष्यामी"ति प्रतिज्ञाय नीतिशास्त्रसारस्यैव कथनाद्, मात्स्यतृतीयाध्याये "मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणाष्टकसंयुते"ति वाक्येऽप्यष्टप्रमाणयोगलिङ्गाच्च, नाक्षपादप्रणीतं, पुराणन्यायेत्यत्र विवक्षितमित्यर्थः । एवमेव पुराणानुक्रमणाध्यायेऽपि, "पुराणं न्यायविस्तार" इत्यत्रापि ज्ञेयम् । प्रमाणाष्टकं तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धि-

---

१ पुंसाम्, इत्यपि पाठः ।

लोके प्रसिद्धम् । "यस्तर्केणानुसन्धत्त" इत्यत्र तर्कशब्दो वेदानुकूलतर्कवाचकमीमांसापरः ॥ ८२ ॥

मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया ।
देवांशैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ ८३ ॥

अन्यानि काणादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येव अतस्तन्नादरणीयमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

टिप्पणी ।

य इति । "यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इति ॥ ८२ ॥

आवरणभङ्गः ।

सम्भवैतिह्यभेदेन ज्ञेयम् । **मीमांसापर इति** । निबन्धेषु सर्वत्रमीमांसयैव धर्मनिर्णयदर्शनात्, तर्कविद्यावाचकस्यान्वीक्षिकीपदस्य "विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वे"त्यादौ तथा दर्शनाच्चेत्यर्थः । केचित्तु, आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवानिति प्रथमस्कन्धवाक्याद् दत्तात्रेयोक्तयोगपरमान्वीक्षिकीपदम् । मार्कण्डेयेऽलर्कस्य योगोपदेशदर्शनादित्याहुः । किञ्च, मनौ, "आन्वीक्षिकीं चात्मविद्य्य" इतिवाक्यान्मिताक्षरायां, "स्वरन्ध्रगोसान्वीक्षिक्यामि"त्यत्रात्मविद्यापरत्वेन व्याख्यानाच्चोत्तरमीमांसापि तद्वाच्या । कश्चित्तु प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानीति चरणव्यूहे वेदोपाङ्गनिरूपणे यौ न्यायतर्कावुक्तौ तावक्षपादकणादप्रणीतशास्त्रपरौ । तयोरप्यास्तिकशास्त्रत्वात् । नैषा तर्केणेत्यादौ निन्दा तु अधर्मस्यैव निकृष्टत्वादिति वदति । तदापि श्रुतिविरुद्धांशत्यागस्य तत्रावश्यकत्वाद्यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कपदं मीमांसापरमेव सेत्स्यति । किञ्च, निन्दाप्रयोजको निष्कर्षोऽपि क इति विचार्यम् । स यदि पुराणोक्तमोहकत्वरूपस्तदा तु धर्मस्थानत्वाभावान्न विद्यासु निवेष्टुमर्हति । यदि लोकतत्त्वविचारणरूपस्तदापि तथा । धर्मस्य चोदनालक्षणस्यालौकिकत्वादिति । वस्तुतस्तूपाङ्गोक्तौ सत्यायां अमावान्मीमांसान्यायरूपाधिकरणात्मकस्तर्क इत्येवार्थः । एवञ्चोपाङ्गानामपि षट्त्वादङ्गैः समानैव सङ्ख्या भवतीत्येतदभिसन्धायोक्तं **मीमांसापर इति** ॥ ८२ ॥

नन्वक्षपादीयं न्यायत्वेन कुतो न गृह्यत इत्यत आहुः **अन्यानीत्यादि** । तदुक्तं पाद्मोत्तरखण्डीयगुणत्रयविवरणाध्याये पार्वतीं प्रति शङ्करेण । तथाहि "शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै । धिषणेन तु सम्प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणे"त्याद्युक्त्वा, "मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववेदमपार्थतः । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरमि"ति । पराशरोपपुराणे च "अक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चने"ति । जैमिनी-

एवं प्रमाणं निरूप्य तत्सन्देहं निराकृत्य प्रमेयं निरूपयति—

प्रमेयं हरिरेवैकः सगुणो निर्गुणश्च सः ।
गुणाः कार्यं तथा धर्मः क्रियोत्पत्त्यादयश्च सः ॥ ८४ ॥

प्रमेयमिति । यथा शब्द एव प्रमाणं, तत्रापि वेदादिभावापन्नं, तथा हरिरेव प्रमेयं सर्वभावापन्नमिति । सर्वमेव गणयति सगुण इत्यादिना । क्रिया, उत्पत्त्यादयश्च, स हरिरेव ॥ ८४ ॥

एवमुक्ते सम्यग्ज्ञानं न भवतीति विशेषं वक्तुमाह—

बुद्धिसौकर्यसिद्ध्यर्थं त्रिरूपेणोपवर्ण्यते ।
कारणेन च कार्येण स्वरूपेण विशेषतः ॥ ८५ ॥

बुद्धीति । यथा बुद्धिः सर्वं प्रमेयजातं क्रोडीकरोति तदर्थं त्रिरूपेणोपवर्ण्यते । तदैव तरतमभावो भवति ॥ ८५ ॥

टिप्पणी ।

तदैवेति । यदैव भेदेन वर्णनमिति शेषः ॥ ८५ ॥

आवरणभङ्गः ।

यपदं पूर्वार्द्धेऽन्वेति । पाञ्चस्वारस्यात् । हयशीर्षपञ्चरात्रे च । "कपिलश्चाक्षपादश्च नास्तिको नग्न एव च । ऋषयस्तामसा ह्येते शास्त्रमेषां विमोहनमि"ति । एतेन, "एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चने"ति । पूर्वप्रकरणोक्तं निर्णीतं ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

इति प्रमाणप्रकरणम् ।

एवं प्रमाणप्रकरणे प्रासङ्गिकसहितं प्रमाणानुरोधि प्रमेयं निर्णीतम् । तेन पूर्वप्रकरणे, "यज्ञरूपो हरिरि"ति विचारितम् । अतः परं, "ब्रह्मतनुः पर" इत्यादिपादोनश्लोकद्वयोक्तं विचारयितुं प्रमेयप्रकरणमारभन्ते । तत्र पुराणस्योपबृंहणत्वात् तदुक्तप्रमेयपूर्वकमेव विचारयन्ति एवमित्यादि । उक्तप्रकारेण प्रमेयबलनिरूपणार्थं द्विविधप्रमेयमध्ये प्रमाणानुरोधि प्रमेयं निरूपयितुं मङ्गलकारिकाव्यतिरिक्ताभिर्नवतिभिः कारिकाभिर्वेदादिरूपं प्रमाणतत्स्वरूपतत्प्रमेयतदुक्तसाधनतत्फलैर्निर्णीय तेन तत्स्वरूपादिविषयान् सन्देहान्निराकृत्य स्वतन्त्रप्रमेयस्यापि बलनिरूपणार्थं तत्प्राधान्येन प्रमेयं निरूपयतीत्यर्थः । ननु कथं हरिरेव प्रमेयं, जगतोऽपि विद्यमानत्वादित्यत आहुः यथेत्यादि । वेदादिभावापन्नमिति । सामान्ये नपुंसकम् । उत्पत्त्यादय इति उत्पत्तिस्थितिवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशाख्याः षड्भावविकाराः । अत्र मूले सगुणनिर्गुणपदाभ्यामपरं, परं च ब्रह्म, गुणपदेन सत्त्वरजस्तमांसि मायाप्रकृत्यादयः, कार्यपदेन महदादि परमाण्वन्तं द्रव्यं, धर्मपदेन जातिगुणविशेषसमवायाद्याः, क्रियापदेन लौकिकवैदिककर्मणी, उत्पत्त्यादय इत्यादिपदेनाभावाश्च सङ्गृहीताः । तेन शास्त्रान्तरोक्तानपि पदार्थान् सर्वान् भगवत्येवान्तर्भाव्य शुद्धाऽद्वैतं बोधितम् । तथा च, यद्यपि जगद्वर्तते तथापि तन्न जगत्त्वेन रूपेण प्रमेयं, किन्तु हरित्वेन रूपेण । जगत्त्वेन तु लौकिकज्ञानविषयत्वान्मेयमेवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

मूले, विशेषत इति । व्यावर्तकधर्मादित्यर्थः । अनेनैव प्रकारेण क्रोडीकरणस्यावश्यकत्वायाहुः तदैवेत्यादि । यदैवं त्रिरूपेण ज्ञायते तदैव पुराणोपबृंहितः "प्रजायेये"तीच्छया कृतस्तरतमभावो

अष्टाविंशतिभेदास्तु कारणे तत्त्वभेदतः ।
भगवत्त्वं यतस्तेषां तस्मात्तत्त्वानि तानि तु ॥ ८६ ॥

प्रथमेऽष्टाविंशतिभेदाः । तेषां च कारणत्वं तत्त्वपदवाच्यत्वं च समर्थयति भगवत्त्वमिति ॥ ८६ ॥

अण्डसृष्टेः पूर्वभावात् कारणत्वं न चान्यथा ।
कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वतः ॥ ८७ ॥

सच्चिदानन्दभेदेषु सद्भेदा एवैते । चिदानन्दयोः कारणत्वाभावात् । एकस्य

टिप्पणी ।

प्रथम इति । कारण इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

चिदानन्दयोरिति । ब्रह्माण्डसृष्टिं प्रति तत्त्वानामिव तयोः कारणत्वाभावादित्यर्थः । **एकस्येति** । एकस्यानन्दस्य ।—

भवति, स्फुटो बुद्धो भवतीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मवादे सर्वस्य भगवद्रूपत्वेऽपि भजनं मूलरूप एव कर्तव्यमिति सेत्स्यतीति सूचितम् ॥ ८५ ॥

प्रथमे इत्यादि । प्रथमे कारणे अष्टाविंशतिभेदाः । "नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थ त्वमिति शुश्रुम" इत्येकादशवाक्येनाष्टाविंशतितत्त्वपक्षस्य भगवत्सम्मतत्वात् । षड्विंशत्यादिपक्षाणामत्रैवान्तर्भावात् । अतस्तेषां तथात्वं समर्थयति साङ्ख्योक्ताद्भिन्नरीत्या एकेन श्लोकेनोपपादयतीत्यर्थः । **भगवत्त्वमि**त्यादि । भगवतो भावो भगवत्त्वं, भगवत सर्वान् प्रति या सामान्यकारणता सेति यावत् । तृतीयस्कन्धे तथाङ्गीकारात् । यतस्तेषां तथात्वं तस्मात्तानि तत्त्वानि, न तु साङ्ख्यान्तरवत् पृथक्पदार्थत्वेन तत्त्वानि । एकादशस्य चतुर्विंशेऽध्याये कपिलादिविनिश्चितं साङ्ख्यं वदता भगवता, "आसीज्ज्ञानमथो अर्थ एकमेवाविकल्पितम्" इत्युपक्रम्य, "तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद् बृहदि"ति ब्रह्मण एव द्विधा भवनमुक्त्वा, "तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुष सोऽभिधीयत" इत्यादि, "प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहमि"ति च वाक्यात् । तथा, "सर्गः कारणसम्भूतिरि"ति निबन्धलिखितसर्गलक्षणवाक्यादेतेषु कारणत्वव्यवहार इत्यण्डसृष्टेः पूर्वभावात् पूर्वोत्पन्नत्वात् कारणत्वम् । **न चान्यथा** । न ब्रह्मवन्निरङ्कुशं, नापि मृदादिवद् घटादिकारणत्वेन । "मया सञ्चोदिता भावाः सर्वे संहत्य कारिणः । अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तममि"ति भगवद्वाक्यात् । तथा च भगवता तथाङ्गीकारात् कारणेऽष्टाविंशतिभेदा युक्ता एवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सच्चिदानन्देत्यादि । प्रपञ्चमध्यपातिषु सच्चिदानन्देषु सजातीयत्वस्वगतत्वाभ्यां चिदानन्दांशत्वेन प्रसिद्धयोर्जीवान्तर्यामिणोः समवायित्वस्य श्रुतिपुराणेष्वकथनात्, "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्युपक्रम्य, "तत्तेजोऽसृजते"त्यादिना क्रमसृष्टिकथनाच्चेहापि क्रमसृष्टेस्तथैव बोद्धव्यमित्यर्थः । **एकस्ये**त्यादि । ननु केवलानां जडानां तत्त्वानां चेतनं विनाऽन्तर्यामिप्रेरणं च विना कार्यजनना-

फलत्वम्, अपरस्य स्वरूपत्वमित्याह । कारणत्वं न चैवास्तीति ॥ ८७ ॥

आनन्त्यमेव भेदानां तयोः कार्ये तथैव च ।
अतस्तेषां तु ये भेदा नोक्तास्ते हि विशेषतः ॥ ८८ ॥

तयोर्भेदाः अनन्तास्तेन विशेषतो न वक्तव्या इति भावः । कार्येऽपि भेदानामानन्त्यम् । घटादौ तथा दर्शनात् । ननु स्वस्यासामर्थ्यादेतदुच्यते, नेत्याह । अतस्तेषामिति । अत एव भागवतादौ तेषां सङ्ख्या नोक्ता ॥ ८८ ॥

तत्त्वसहभावाच्चिदानन्दयोः स्वरूपभूतयोरपि प्रथमपक्ष एव निवेशनमुक्त्वा तृतीयभेदानाह—

टिप्पणी ।

अपरस्य चिदंशस्य । जीवस्वरूपात्मकमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

तयोरिति । चिदानन्दयोरित्यर्थः । तेषामिति । सदंशचिदंशकार्याणामित्यर्थः ॥ ८८ ॥

तत्त्वेति । भगवत्स्वरूपात्मकयोरपि चिदानन्दयोस्तत्त्वमध्ये पुरुषप्रवेशेन तत्त्वसहभावात्कारणेषु तत्त्वेष्वेव निवेशनमुक्त्वा स्वरूपभेदानाहेत्यर्थः । यद्वा, तत्त्वसहभावात्स्वरूपभूतयोः स्वरूपे स्थितयोर्विशेषणीभूतयोरिति यावत् ॥ ८९ ॥

आवरणभङ्गः ।

सामर्थ्यकथनात्तयोरपि निमित्तत्वमस्तीति कथमकारणत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोर्मध्ये एकस्य चिदंशस्य फलत्वमपरस्यानन्दांशस्य स्वरूपत्वमतो न स्वरूपेण निमित्तत्वमिति हेतोः कारणतानिषेधमाहेत्यर्थः । कारणत्वं न चैवाऽस्तीति । प्रपञ्चान्तःपातिनोश्चिदानन्दांशयोः कारणत्वं समवायित्वं, चकारान्निमित्तत्वं च स्वतस्तत्त्वासम्वलितेन रूपेण नास्ति । "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत्", "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि", "गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे" इति श्रुतौ कोशानुप्रवेशोत्तरमेव नामव्याकरणादिरूपकार्यस्योक्तत्वादित्यर्थः । अत्र चिदंशस्य फलत्वं माध्ववर्णिकसूत्रभाष्ये विज्ञानमयस्य विविधयागादिसाधनफलत्वेन विवृतत्वात् स्वरूपावस्थानस्य मुक्तित्वाच्च आनन्दांशस्य स्वरूपत्वं त्वन्तर्यामिणि ब्रह्मधर्माणामतिरोहितत्वाज्ज्ञातव्यम् । नच "ज्ञानं त्वन्यतमो भाव" इति वाक्यात् पुरुषस्य चिदंशत्वं शङ्क्यम् । "मया सञ्चोदिता भावाः सर्वे संहत्य कारिण" इत्यग्रिमवाक्ये सर्वपदेन पुरुषमन्तर्भाव्य संहत्य कारित्वोक्तेस्त्रापि सदेहस्यैव तस्य विवक्षितत्वात् । अत एव तृतीये, "कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवानि"ति मैत्रेयेण वीर्याधाने करणत्वमेवोक्तं, न तु कर्तृत्वं केवलात्मभूतस्य स्वतो निर्वीर्यत्वादिति ॥ ८७ ॥

तयोरित्यादि । "द्वा सुपर्णे"त्यादिश्रुत्या प्रतिशरीरं जीवान्तर्यामिप्रवेशश्रावणेन नानात्वात्तथेत्यर्थः । कार्येऽपीत्यादि । एतेनानियतपदार्थवादोऽत्राऽप्यनुमत इति बोधितम् । श्रुतिपुराणादिषु तथाङ्गीकारादिति । मूले, नोक्तास्ते हि विशेषत इत्यनेन, सामान्यत उक्ता इति ज्ञापितम् । ते एवाग्रे गणभेदेन वक्तव्या इति बोध्यम् । तत्त्वगणनावैयर्थ्यशङ्काऽप्येतेनैव परिहृता बोध्या ॥ ८८ ॥

तत्त्वसहभावादिति । तत्त्वशरीरे प्रवेशेन तथात्वात् । एतेन कार्यकोट्यनिवेशे बीजमुक्तम् ।

स्वरूपे तु त्रयो भेदाः क्रियाज्ञानविभेदतः ।
विशिष्टेन स्वरूपेण क्रियाज्ञानवतो हरेः ॥ ८९ ॥

स्वरूपे त्विति । क्रियारूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी यज्ञ एकः । तथा ज्ञानरूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी ब्रह्म द्वितीयः । ज्ञानक्रियोभययुतः कृष्णस्तृतीय इति त्रयो भेदाः । यतः क्रियाज्ञानवान् हरिः ॥ ८९ ॥

अस्य प्रमेयत्वसिद्ध्यर्थं प्रमेयबलविचारेण प्रमाणमाह—

विशिष्टे वाचकं गीता श्रीभागवतमेव च ।
केवले काण्डद्वितयं वेदो धर्मः प्रवेशतः ॥ ९० ॥

विशिष्टे वाचकमिति । ननु काण्डद्वयेऽपि क्रियाज्ञानं[1] प्रतिपाद्यते, न तु क्रियावान् ज्ञानवान् वा । तत् कथमुच्यते, एकैकस्मिन्नंश एकैकं काण्डमिति तत्राह । धर्मः प्रवेशात इति । क्रियावान् क्रियायां प्रविष्टः । अतः क्रियैव प्रतीयते । वस्तुतस्तु क्रियावान् । 'यज्ञो वै विष्णुरि''ति श्रुतेः ॥ ९० ॥

टिप्पणी ।

अस्येति । श्रीकृष्णस्वरूपस्य वेदादिवेद्यत्वसिद्ध्यर्थमन्यस्य भगवत्स्वरूपानभिज्ञत्वाद्भगवद्बलविचारेण भगवद्वचनमेव प्रमाणमाहुरित्यर्थः । क्रियायामिव ज्ञानेऽपि ज्ञातव्यम् ॥ ९० ॥

आवरणभङ्गः ।

मूले, क्रियाज्ञानविभेदत इति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथाच क्रियां ज्ञानञ्च विभिद्य ताभ्यामेकैकं विशिष्टेन चैकमेवं त्रय इत्यर्थः । ननु क्रियाज्ञानयोर्धर्मत्वात् कथं स्वरूपभेदत्वमित्यत आहुः क्रियारूप इत्यादि । एवं षड्भिः प्रमेयस्वरूपेण प्रमेयनिर्णय उक्तस्तत्त्वरूपेण कार्यरूपेण स्वरूपेण च भगवान् प्रमातुं शक्य इति ॥ ८९ ॥

अस्येत्यादि । स्वरूपस्य लौकिकप्रमाविषयत्वाऽभावेऽपि प्रमेयत्वसिद्ध्यर्थं प्रमेयस्वरूपस्य बलविचारेण प्रमाणमनुरुद्ध्यैव प्राकट्यफलदायकत्वरूपबलस्य विचारेण तदाहेत्यर्थः । विशिष्ट इत्यादि । अत्र गीतादेर्वाचकत्वं वाक्ये वैयाकरणवच्छत्तयङ्गीकाराद् बोध्यम् । तदग्रे स्फुटिष्यति । गीताश्रीभागवतयोर्विशिष्टवाचकत्वं गुरुत्वेन ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन भजनीयत्वेन कर्तृत्वेनोपादानत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन फलत्वेन विभूतिमत्त्वादिना च क्रियाज्ञानविशिष्टस्य भगवत एव मुख्यतया प्रतिपादनात् "सर्वधर्मान् परित्यज्ये"त्यादौ स्वस्य साधनशेषतानिराकरणाच्च ज्ञेयम् । प्रतिपाद्यत इति । मुख्यतया प्रतिपाद्यते । यज्ञ इति । तथाच यजेतेत्यादौ क्रियायाः स्फुटत्वेऽपि तत्र धर्मिणः क्रियावतो वाच्यत्वं तत्क्रियास्वरूपनिर्णायकाद् वाक्यशेषादेवावगम्यत इत्यर्थः ॥ ९० ॥

---

[1] क्रिया ज्ञानं च प्रतिपाद्यते इति पाठान्तरम् ।

तत्र हेतुः—

नस्यैवोद्भूतरूपत्वात् क्रियाज्ञाने अपि स्वतः।
अविकार्ये विकार्ये तु ह्यध्रुवे कार्यवन्मते ॥ ९१ ॥

तस्यैवोद्भूतरूपत्वादिति। धर्म एवोद्भूतो, न तु धर्मी। ननु जन्यत्वान्न तद्भगवत्स्वरूपमित्याशङ्क्याह–क्रियाज्ञाने अपि स्वत इति। लौकिकक्रियया वृत्त्या च अभिव्यज्येते एव, न तु जन्येते इत्यर्थः। तत्र हेतुः–अविकार्ये इति। तर्हि लोकेऽपि क्रियाज्ञानयोर्नित्यता स्यादत आह विकार्ये त्विति। किञ्च कार्यमप्यस्मन्मते अभिव्यक्तमेव। अतो नेदं दूषणमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

तर्हि लोकतुल्यत्वात् क्रियाज्ञानप्रतिपादनार्थं किं महता वेदेनेत्याशङ्क्याह—

वेदवाच्ये तु ये रूपे तदभिव्यक्तितः फलम्।
अनुष्ठानाद् गुरोर्वापि लौकिके लौकिकं फलम्।
प्रेमसेवात एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा ॥ ९२ ॥

वेदवाच्ये तु ये रूपे इति। तयोरभिव्यक्तिमात्रेणैव उक्तं फलं भवति। अतः फलार्थं कीर्तनमित्यर्थः। अभिव्यक्तिहेतुमाह–अनुष्ठानाद् गुरोर्वापीति। गुरोरुत्तरकाण्डे लौकिकेऽपि क्रियाज्ञानयोः सफलत्वात् को विशेष इत्याशङ्क्याह। लौकिकं

टिप्पणी।

तादृशयोश्चिदानन्दयोरपि कारणत्वं, सतो न कारणत्वमित्युक्त्वा स्वरूपभेदानाहात एव मूले स्वतःपदमिति भावः ॥ ९१ ॥

आवरणभङ्गः।

नन्वेवं सति क्रियावानेवार्थोऽस्तु धर्मिणोन्तःप्रविष्टत्वे किं मानमत आहुः तत्रेत्यादि। तत्रेति। धर्मिणोऽन्तःप्रवेशे। उद्भूत इति। यजत्यार्थत्वेन प्रतीयमानः। तथाच यथा चक्षुरादिभिरालोकादिप्रतीतावप्यालोकादेर्धर्म्यविनाभूतत्वेन धर्मिसत्ता, तथा यजत्यादौ शक्त्या क्रियाप्रतीतावपि वाक्यशेषेण विष्णुत्वबोधनात्तत्रानुद्भूतरूपधर्मिसत्त्वेति लक्षणां विनैवोभयसामञ्जस्यमिति भावः। उत्तरकाण्डे तु विषयत्वेन ज्ञानशेषत्वेनैव ब्रह्मोच्यते इति ज्ञाने ज्ञानवतः प्रविष्टत्वं स्फुटमिति तदत्र नोक्तम्। वृत्त्येति। वृत्तिरूपेण ज्ञानेन। तथाच, यथा वृत्त्या आवरणभङ्गे विषयचैतन्याभिव्यक्तिस्तथा क्रियया आवरणभङ्गे क्रियारूपस्याप्यभिव्यक्तिरिति भावः। अत आहेति। उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थं व्यवहारे तयोरनित्यत्वमाहेत्यर्थः। मूले, विकार्ये तु ह्यध्रुवे इति। कारणाद् बहिर्भावः कारणेऽन्तर्भावश्च तयोरिति ते विक्रियां प्राप्नुतस्तेनोत्पत्तिनाशवती इत्यर्थः। अत्र ज्ञानक्रिययोस्त्रिक्षणावस्थायित्वपक्षे उत्पत्तिस्थितिनाशाख्यविकारत्रयवत्त्वात्। चिरस्थायित्वपक्षे वृद्ध्यपक्षयवत्त्वेन षड्विकारवत्त्वाद्विकार्यत्वं बोध्यम्। एवं प्रमाणेन प्रमेयनिर्णय उक्तः ॥ ९१ ॥

तर्हीति। यदि स्वरूपतः सर्वस्य नित्यत्वं तर्हीत्यर्थः। अभिव्यक्तिहेतुमाहेति। साधनतो निर्णेतुं तमाहेत्यर्थः। गुरोरिति। उपसत्त्यादिना प्रसन्नात् तस्मादित्यर्थः।

१ अस्मिन्मते इति पाठान्तरम्।

फलमिति। अन्यतः फलसिद्धिरित्यर्थः। विशिष्टाभिव्यक्तौ हेतुमाह। प्रेमसेवात इति। भक्तिशब्दस्य प्रत्ययार्थः प्रेम, धात्वर्थः सेवा। "भक्त्यैव तुष्टिमभ्येती"ति-वाक्यात्, "पश्यन्ति ते मे" इति च। विशिष्टस्य कृष्णस्य कृतार्थत्वज्ञापनायाऽभिव्यक्तिरुत्तमा। न तु दैत्यवधार्थमिव॥ ९२॥

टिप्पणी।

अन्यत इति। भगवतोऽन्यस्मात्क्षयिष्णु फलं भवतीति भावः। भक्तिशब्दस्येति। पङ्कजादिवद्योगरूढिरित्यर्थः। पश्यन्तीति। "नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः। येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि। पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि। रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति" इति कपिलदेवैर्निरूपितम्॥ ९२॥

आवरणभङ्गः।

अन्यत इति। तथात्र पराधीनत्वात् तज्जघन्यमिति विशेष इत्यर्थः। एवं वैदिके प्रमेये फलतो विशेषः उक्तः। एतेनैव वैदिकशेषभूतस्मार्तपौराणभारतरामायणप्रमेयमपि व्याख्यातं ज्ञेयम्। तत्रापि धर्मप्रकरणे क्रियाया ब्रह्मप्रकरणे च ज्ञानस्यैव प्रमेयत्वात्। तयोः श्रौतशेषतयैव मुख्ये फले उपयोगः। गौणं तु श्रौत इव कर्मसचिवदेवतोपात्। गौणतरं त्वपूर्वद्वारेत्याद्यूह्यम्। साङ्ख्ययोगयोस्तु प्रमेयं कारणकोटौ निविशति। तथा फलमिति। तदत्र उद्देशतो वक्तव्यम्। अङ्गोपवेदादेस्तु प्रागेवोक्तेन चरितार्थमिति पृथगत्र न विचारितम्। अतः परं गीताश्रीभागवतयोः प्रमेयमवशिष्यते। तत्साधनतो निर्णयन्ति विशिष्टेत्यादि। ननु, "भक्त्या त्वनन्यये"ति वाक्याद्भक्तिरेवाभिव्यक्तिहेतुत्वेन वाच्या, न तु सेवापीत्यत आहुः भक्तिशब्दस्येत्यादि। अयमर्थः। प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमादत्र धातुसामान्यार्थे शक्तोऽपि क्तिन्प्रत्ययो भजिसमभिव्याहारात् प्राधान्येन भजनक्रियां वक्ति। सा च सेवात्मिका। सेवापदं च सातत्याऽऽभीक्ष्ण्यान्यतरपूर्वककायिकव्यापारविशेषे रूढम्। स्त्रीसेवा, औषधसेवेत्यादिप्रयोगदर्शनात्। तादृशव्यापारविशेषपरिचर्यारूप एव, स्वतन्त्रसेवाबोधकैः "मत्सेवया प्रतीतं च" इत्यादिवाक्यैरवगम्यते। तेषु सेवया पूर्णत्वादिकथनात्प्रेमपूर्वकत्वमपि लभ्यते। अन्यथा तस्याः कायक्लेशजनकत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वोक्तिभङ्गप्रसङ्गात्। एवं सति प्रेम्ण एव प्रयोजकत्वेन तस्य प्राधान्यं गम्यते। भक्तिलक्षणवाक्यैः, "भक्त्यैवे"ति वाक्याच्च। अतः स एव प्रत्ययार्थः। कायिक्यादिरूपा त्वप्रधानत्वात् प्रकृत्यर्थः। साऽपि "मत्पादसेवाभिरता मदीहा" इति सेवनमुपक्रम्योक्तेन "पश्यन्ति त" इति वाक्येनावगम्यते। अतो, "भक्त्या माममी"त्यादावुभयं सङ्गृह्यत इत्यतः प्रेमसेवात्र तयोच्यत इत्यर्थः। एतेनैव पुराणान्तरप्रमेयव्यवस्थापि बोधिता ज्ञेया। एवं स्वरूपविचारेण शास्त्रानुरोधि प्रमेयं सार्द्धचतुर्भिः स्वरूपप्रमाणसाधनफलैर्निर्णीतम्॥ ९२॥

ननु क्वचित् षोडश पदार्थाः, क्वचित् सप्त, तथा त्वयापि कार्येषु कथं न भेदाः कल्प्यन्त इत्याह—

कार्यभेदविभेदान् हि कल्पयित्वा विभागशः ।
वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि यस्मात् कार्यमतिर्वृथा ॥ ९३ ॥

कार्यभेदेति । "मुख्यमेकं पृथक्कृत्य साधनानां निरूपणम् । युक्तं न तुल्यसङ्ख्या हि फलकारणयोः क्वचित्" । अतोऽत्र हरिं पृथक्कृत्य तत्त्वान्येव कारणत्वेन कथितानि, न त्वेकीकृत्य शास्त्रान्तरवन्निरूपितानि ॥ ९३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ।
अहङ्कारः पञ्चमात्रा शब्दस्पर्शाकृती रसः ॥ ९४ ॥
गन्धो भूतानि पञ्चैव खं वायुर्ज्योतिरप्क्षितिः ।
क्रियामयानीन्द्रियाणि वाग्दोर्मेण्ढ्राङ्घ्रिपायवः ।
श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा मनः षडिति भेदतः ॥ ९५ ॥

तत्त्वानि गणयति सत्त्वमिति मनः षडित्यन्तेन । मनसः क्रियामयत्वं ज्ञानमयत्वं चाह । भेदत इति । मनसा सह क्रियायां षडिति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

आवरणभङ्गः ।

अतः परं स्वतन्त्रप्रमेयमध्ये कार्यरूपं विचारयन्ति नन्वित्यादि । कार्यभेदेति । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वात्तद्भेदान् द्रव्यादीन् तद्विभेदान् पृथिवीशब्दादीन् हि निश्चयेन एतावन्त एव नियताः पदार्था नाधिका इत्याकारकेण विभागशः । पृथिवी नित्या, कार्या इन्द्रियानिन्द्रियरूपेत्याद्यवान्तरविभागेन, कल्पयित्वा, तज्ज्ञानेन, तत्साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानेन, मुक्तिं प्रदर्श्य, शास्त्रप्रवृत्तिर्वृथा न फलसाधिका यस्माद्धेतोः कार्यमतिर्वृथा, वाचारम्भणश्रुत्या कार्यबुद्धिरेव न फलजनिकेत्युक्तम्, तस्मादित्यर्थः । तस्मात्तत्कार्यतया हेयत्वयैव क्रोडीकार्यं, न तु फलायेति भावः । ननु यद्येवं तदा तत्त्वगणनाऽप्यपार्था, तेषामपि कार्यत्वादित्यत आहुः मुख्यमेकमित्यादि । तथाच, कार्यत्वेऽपि बोधसाधनत्वेन पुराणेषूक्तत्वाद् भगवदुक्तं पक्षमाश्रित्य कारणत्वेन गण्यन्तेऽतो न पूर्वोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

गणयतीति । पूर्वं सङ्ख्याया उक्तत्वात् तत्पूरणाय गणयतीत्यर्थः । अत्र, सत्त्वमित्यादिसार्द्धद्वयेनाष्टाविंशतीनामुद्देशमात्रं कृतम् । लक्षणं तु सत्त्वादिगुणानां, "तत्र सत्त्वं निर्मलत्वाद्" इत्यादिभ्यो गीतावाक्येभ्यो ज्ञेयम् । पुरुषादीनां पञ्चविंशतीनां तु तृतीयस्कन्धस्थकापिलेयवाक्येभ्यः । तत्सर्वं तु सुबोधिन्या विवृतम् । तत्र चैकैकस्य लक्षणत्रितयमुक्तम् । तेभ्यो व्यवहारोपयोगाय मया प्रस्थानरत्नाकरे उद्धृत्यानूदितानि परीक्षितानि, चेति तत्प्रपञ्चस्ततोऽवधेयः । ग्रन्थविस्तरभियाऽत्र न लिख्यते ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

---

१ पृथक् इत्यपि पाठः ।

देवतावर्गेणाधिकसङ्ख्यामाशङ्क्य परिहरति—

आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः।
अतो हि देवतावर्ग इन्द्रियेभ्यो न भिद्यते॥ ९६॥

आध्यात्मिकस्त्विति॥ ९६॥

माया भिन्नेत्याशङ्क्याह—

माया तु गुणरूपा हि कालस्तु भगवान् परः।
सूत्रं महांस्तथा प्राणो बुद्धिश्चाहमभेदतः॥ ९७॥

माया त्विति।—

आवरणभङ्गः।

देवतावर्गेणेति। "तैजसादिन्द्रियाणि" त्विति तैजसशब्दवाच्याद्राजसाहङ्कारादिन्द्रियोत्पत्तिः, "वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश। दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रका" इति वैकारिकशब्दवाच्यात् सात्त्विकाहङ्काराद्देवतोत्पत्तिरित्युत्पत्तिभेदादुक्तरूपेण तेनेत्यर्थः। आध्यात्मिक इति द्वितीयस्कन्धस्य दशमे "आध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविक" इत्यत्र जीवान्तर्यामिणोः कार्यभेदेऽपि वाचकपाठकवदभेद एव प्रतिपादितः। प्रकृतेऽपि तृतीयस्कन्धस्य षष्ठे, "त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदि"ति प्राधानिकस्य गणस्य सङ्ख्यामुक्त्वाऽग्रे, "तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत् पदम्। वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यते" इत्यादिष्विन्द्रियाणां देवांशत्वं कण्ठत एवोक्तम्। श्रुतौ च "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदि"त्युक्तम्। तेनेन्द्रियाणां देवांशत्वाद्देवाभिन्नत्वम्। आध्यात्मिकादिपदार्थस्तु, आत्मन्यधीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः। एवमाधिदैविकोऽपि। एवं सति दैव्येषु भोगादिषु देवतावर्गस्य स्वातन्त्र्येऽपि देहमधिष्ठाय कार्यकरण इन्द्रियाणामेव प्राधान्यस्य पूर्ववाक्येपूक्तत्वात् तदाधिदैविकानामपि तेष्वेव निवेश इत्यत आध्यात्मिकेभ्य इन्द्रियेभ्यः स न भिद्यत इत्यर्थः॥ ९६॥

माया भिन्नेत्याशङ्क्येति। "रजः सत्त्वं तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः। सर्गस्थितिनिरोधेषु गृहीता मायया विभोरि"ति वाक्ये मायागुणयोर्ग्राह्यग्राहकभावोक्तेर्भिन्नेत्याशङ्केत्यर्थः। गुणरूपत्वं तु, "दैवी ह्येषा गुणमयी"ति वाक्यात्। ननु तथा सति कथमनयोर्वाक्ययोरविरोध इति चेत्, इत्थम्; सामर्थ्यरूपा हि सा। यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ शक्तिः। अत एव कार्यकोटेया। "किमावरीव" इति श्रुतेश्च। एवं सति सिसृक्षया गुणानुत्पाद्य तेषु तां निक्षिपतीति तदात्मैव सोच्यते, कीर्तिन्यायाच्च न भगवच्छक्तित्वहानिरतो नानुपपत्तिः कापि। कालो वैशेषिकादिमते द्रव्यान्तरम्। अनीश्वरकापिले तु, "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" इति सूत्रादाकाशेऽन्तर्भावितः। एकदेशिमते त्वतिरिक्तं प्राकृतिकं तत्त्वम्। अपरैकदेशिमते त्वहङ्कारमूढस्य कर्तुर्भयजनकः पुरुषस्य धर्मः सामर्थ्यविशेषो वा काल इति। तदेकमपि स्वाभिप्रेतं न भवति, किन्तु श्रुतौ कार्यकोटयगणनादुद्गमेऽस्याप्यश्रवणात्, "सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तद्वितयं त्वहमि"ति। "प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि। चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्ष्यते" इति वाक्याच्च स

कालस्तु भगवत्यन्तर्भूतः । सूत्रं तु महत्तत्त्वमेव । तथा प्राणो बुद्धिश्च अहङ्कार

आवरणभङ्ग ।

भगवदात्मक एवेत्याशयेनाहु कालस्त्वित्यादि । ननु "तेभ्य समभवत्सूत्रमि"ति वाक्यात् सूत्र नाम तत्त्व भिन्नमेवेत्यत आहु सूत्रं तु महत्तत्त्वमेवेति । "तेभ्य समभवत् सूत्र महान् सूत्रेण सयुत" इति वाक्यादेव तथेत्यर्थ । एतद्वाक्यार्थस्तु, सूत्र सूचनात् क्रियाशक्तिमान् प्रथमो विकार । ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । स च सूत्रेण सयुत सम्यङ् मिश्रित, तत पृथङ् न, किन्त्वेकमेव तत्त्व ज्ञानक्रियाशक्तिभ्या द्वेधोच्यत इति । द्वितीयस्कन्धे तु, "सत प्राणो महानसुरि"ति प्राणात्मकत्वमप्यस्योक्तम् । वेदे य आसन्यत्वेन प्रसिद्धो भगवद्रूपस्तस्य सूत्रेऽवतारात् । एतद्रूपता च नामसृष्टावुपयोक्ष्यते । प्राणबुद्धिभ्या तत्त्वाधिक्यमाशङ्क्य परिहरन्ति तथा प्राणो बुद्धिश्चेति । "बुद्धि प्राणस्तु तैजस" इति वाक्यात् । तेनसो राजसाहङ्काराभिन्न इत्यर्थ । अस्मिन् पक्षे तैज साहङ्कार एवाऽऽसन्यावतारो ज्ञेय । अतो नानुपपत्ति । भगवदीयसाङ्ख्ये तयोरुत्पत्तिर्नोक्तेत्यत्रापि तत्त्वान्तरता नोक्ता । अतो न तत्त्वाधिक्यमित्यर्थ । एतेन तृतीयस्कन्धे, "तैजसात्तु विकुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सती' ति यदुक्त तत् कल्पान्तरानुसारि मतान्तरमिति ज्ञापितम् । प्राणस्य वायुसमानाकारत्वमात्रमादायैव वायुलक्षणे सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुक्त, न तु तामसत्व वायुरूपत्व वाऽऽदायेत्यप्यवधेयम् । अन्यथा तामसीं सृष्टिं वदन् शास्त्रकारस्तैजसानामिन्द्रियाणामात्मत्व कथ वदेत् । ननु क्वचिदाकाशादिपञ्चकसत्त्वांशेभ्यो बुद्ध्युत्पत्तिकथनात् सात्त्विकत्व प्रतीयते । श्वासोच्छ्वासाभ्या वायुत्वेन प्राणस्य तामसत्वमत कथमुभयो राजसत्वमिति चेन्न, जननक्रियायामुभयोर्व्यापृतत्वाज्जननस्य च रजोधर्मत्वात्तदुपपत्तेरिति । प्राणलक्षण तु सर्वेन्द्रियबलदातृत्वम् । अत एव ओज सहोबलानि प्राणधर्मा । ओज इन्द्रियशक्ति, सहो मन शक्तिर्बल च देहशक्तिरिति । अय चाऽणु सामर्थ्येन शरीरे सकले प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् पञ्चधा तिष्ठति । क्वचित्तु, नागकूर्मकृकलदेवदत्त धनञ्जयभेदेन दशधाऽप्युक्त । एतेषा स्थानकार्यादिक विस्तरभयान्नोच्यते, सर्वजनीनत्वात्प्रमाणमपि । बुद्धिस्तु, "बुद्धिश्च बोद्धव्य चे"ति श्रुतौ करणानुक्रमणे सिद्धा, हृदयस्था, विशिष्टज्ञानलक्षणकार्यानुमेया च । तत्साधितमाचार्यै । यो बुद्धिमाँस्तस्य पदार्थज्ञान भवतीति, सुबुद्धिरय पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन बुद्धिर्व्यपदिश्यते । कार्यकारणयोरभेदोपचाराच्च बुद्धिज्ञानयो पर्यायत्वव्यवहार । अन्यथा, बालस्य बुद्ध्यभावेन पदार्थज्ञान सम्यङ् न भवति तत् स्यादिति । बुद्धेर्लक्षणानि तु त्रीणि । तत्र, द्रव्यस्फुरणविज्ञानत्व स्वरूपलक्षणम् । इन्द्रियानुग्राहकत्व, संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिस्वप्नवृत्तिकत्व चेति द्वय कार्यलक्षणम् । तदुक्तम्, "द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रह । संशयोऽथ विपर्यासो निश्चय स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षण वृत्तित पृथगि"ति । प्रथमलक्षणे द्रव्यपद विषयमात्रोपलक्षकम् । तेन विषयनिर्विकल्पकोत्तरं शब्दादिना यद् विशिष्टज्ञान तादृगाकारा बुद्धिरित्याध्यात्मिक तल्लक्षणम् । निर्विकल्पकाकारा तु न बुद्धि । तार तम्याऽज्ञापनेनेन्द्रियाननुग्राहकत्वात्, विशिष्टज्ञानाकारत्वाच्च । योगजधर्मजन्यविज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानरूपत्वादुक्तलक्षणस्य समुदितमुपायम् । तेनेद फलति । योगजधर्माऽजन्यो विशिष्टज्ञानसमानाकारो

एव । तस्मादष्टाविंशतिसङ्ख्यकान्येव ॥ ९७ ॥

अक्षरकर्मस्वभावान्निरूपयन् प्रथममक्षरमाह—

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा ।
यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चेति । भगवान् यदा येन रूपेण कार्यं कर्तुमिच्छति तद्रूपमेव व्यापारयति । तत्र ज्ञानेन मोक्षो देय इति यदा विचारयति तदाऽक्षरमेव ब्रह्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्याधारभागश्चरणस्थानीयः, तमादौ चतुर्मूर्तीकरोति । अक्षररूपं, ब्रह्मरूपं, कालरूपं, स्वभावरूपं च । तत्र यस्य रूपस्य द्वैरूप्यं भवति प्रकृतिपुरुषभेदेन तदक्षरम् ॥ ९८ ॥

टिप्पणी ।

ब्रह्मरूपमिति । वेदरूपमित्यर्थः । अत एवाग्रे यथा कालो रूपमक्षरस्य तथा कर्मापीति व्याख्यावेदबोध्यविधिनिषेधात्मककर्मनिरूपणं च सङ्गच्छत इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

आवरणभङ्गः ।

ज्ञानेन्द्रियानुग्राहकः पदार्थो बुद्धिरिति । तृतीयलक्षणोक्ता वृत्तयस्तु कार्यज्ञाननिरूपणे संशयादीनां स्वरूपकथने तत्तत्समानाकारत्वेनैव ज्ञाता भविष्यन्तीति प्रस्थानरत्नाकर एव ता विवृता इत्यतो नात्र लक्ष्यन्ते । प्रकृतमनुसरामः । एवं तत्त्वाधिक्यं परिहृत्य निगमयन्ति तस्मादित्यादि ॥ ९७ ॥

"ब्रह्मतनु पर"इत्यत्रोक्तं यत् तद् विचारयन्ति अक्षरेत्यादि । "तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमि"ति तृतीयस्कन्धवाक्यादक्षरस्य "कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया । आत्मन्यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे । कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः । कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूदि"ति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् कालकर्मस्वभावानामपि ब्रह्माण्डसृष्टिपूर्वभावित्वात्तत्त्वता भविष्यतीति कथमष्टाविंशतिरेव तत्त्वानीत्याशङ्कायामेतेषा तत्त्वतानिराकरणार्थमेतच्चतुष्टयस्वरूपं निरूपयिष्यन् प्रथममक्षरं लक्षयतीत्यर्थः । अत्राक्षरकर्मस्वभावानित्यत्र मध्ये कालशब्दस्त्रुटित इति प्रतिभाति, तथाग्रे, ब्रह्मरूपमित्यत्र कर्मरूपमिति पाठश्च व्याख्यानग्रन्थसारस्यादिति बोध्यम् । नन्वेवमधिष्ठानस्य किं प्रयोजनमत आहुः भगवानित्यादि । तथाचाक्षरज्ञाने श्रुतौ मोक्षस्योक्तत्वात् तस्याव्यक्तत्वेन दुर्ज्ञेयत्वाच्चस्य ज्ञानार्थमेवं तदधितिष्ठतीत्यर्थः । एवं प्रयोजनमुक्त्वा लक्षणं व्याकुर्वन्ति तत्र यस्य रूपस्येत्यादि । इदमेव च श्रीभागवते सर्वकारणकारणपदेनोक्तम् । सर्वकारणयोः प्रकृतिपुरुषयोः कारणमिति व्याख्यानात् "द्विधा समभवद् बृहदि"ति वाक्याच्च । अत्र मूले समधिष्ठायेति कथनात् सृष्टिकरणे आधाराकाङ्क्षाऽपि पूरिता । तेन शास्त्रे ऊर्णनाभदृष्टान्ते याऽनुपपत्तिः, सापि परिहृता बोध्या । भवतीति । तथा च पुरुषोत्तमस्तु लीलया इच्छां करोति, न तु तया व्याप्रियत इत्यतिरोहितानन्दः । अक्षरं तु तया व्याप्तं सन्मूलभूतेन सत्त्वेन तिरोहितानन्दं मुख्यजीवपदवाच्यतां धत्त इत्येष विशेष इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु पुरुषोत्तमस्वरूपात्तत्र को विशेष इति चेत्तत्राह—

आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि।
मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशगो हरिः ॥ ९९ ॥

आनन्दांशतिरोभाव इति। अग्रेऽहमेवं भविष्यामीतीच्छामात्रेणान्तःसमुत्थितसत्त्वेनानन्दांशस्तिरोहित इव भवति। तेन सृष्टीच्छया व्याप्तो भगवान् मुख्यजीवशब्दवाच्योऽपि भवति। अत एव औडुलोमिमते जीवानां चिद्रूपाणां चिद्रूपे स्वयोग्ये ब्रह्मणि प्रवेशः ॥ ९९ ॥

नन्वानन्दांशतिरोभावे जीवत्वमेव स्याद् यथा महदादीनामित्याशङ्क्याह—

इच्छामात्रात्तिरोभावस्तस्यायमुपचर्यते।
ब्रह्मकूटस्थाऽव्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरम् ॥ १०० ॥

इच्छामात्रादिति। इच्छायां प्रविष्टायां कार्यव्यापृत्या तिरोभाव इवोच्यते। वस्तुतस्त्वानन्दमय एव। अत एव पुरुषोऽवतारो भविष्यति। इच्छारूपायाः प्रकृतेर्भिन्नत्वे वाचकैरपि तस्य न जीवत्वमित्यभिप्रायेणाह। ब्रह्मेति। आदिशब्देनाऽसत्तमःशब्दादयो गृह्यन्ते। तथापि न पुरुषोत्तमाद्भिन्नतयाऽवस्थितः, किन्तु निरन्तर एव ॥ १०० ॥

टिप्पणी।

अत एवेति। यतो भगवान्मुख्यजीवशब्दवाच्योऽस्यानन्दांशोऽपि तिरोहित इव न तु तिरोहितस्तत एव औडुलोमिमतवादिनस्तस्मिन्नेव भगवति जीवानां प्रवेशं वदन्तीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

यथेति। ब्रह्मात्मकत्वेऽपि चिदंशानन्दांशतिरोभावे यथा महदादीनां जडत्वं तथा भगवति पुरुषेऽप्यानन्दांशतिरोभावे जीवः स्यादित्यर्थः। प्रकृतेर्भिन्नत्व इति। पुरुषस्य केवलत्वे जात इत्यर्थः। आदिशब्देनेति। "असद्वा इदमग्र आसीत्", "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" इत्यादि श्रुतिषु विद्यमाना इत्यर्थः ॥ १०० ॥

आवरणभङ्गः।

आनन्दांशतिरोभावे गमकमाहुः अत एवौडुलोमीत्यादि। अक्षरस्यानन्दमयत्वे गमकमाहुः अत एवेत्यादि। अत्रेदं हृदयम्। प्रकृतिभर्तुः "पुरुषस्य निर्वृतात्मनः" इत्यनेनानन्दमयत्वमुक्तम्। ब्रह्माण्डदेहप्रविष्टपुरुषस्य च प्रथमस्कन्धे वाराहादयोऽवतारा उक्ताः। त एव च द्वितीयस्कन्धे लीलावतारत्वेनानन्दाकारा उक्ताः। तत्र तत्र तेषां तथात्वं च साधितम्। एवं सति यदवताराणामानन्दमयत्वं तदवतारिणः पुरुषस्याप्यानन्दमयत्वमर्थसिद्धम्। तथा सति तदवतारिणोऽक्षरस्यानन्दमयत्वे कः सन्देह इति। एषा च ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मशरीरत्वं यत्र कल्पे तत्रत्या व्यवस्था ॥ ९९ ॥

गमकान्तरमप्याहुः इच्छारूपाया इत्यादि। भिन्नत्वे इति। या पूर्वं प्रजायेयेतीच्छारूपा तस्या एव पिण्डिततया घनीभावेन प्रकृतिरूपतया पृथक्स्थितावित्यर्थः। अत्र वाचकनिर्देशेन प्रमाणानुरोधित्वमक्षरस्य स्फुटीकृतम्। ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तु "तदाहुरक्षरं ब्रह्म" इत्यत्रोक्तम्। एवं श्रुतावपि। तथा, "कूटस्थोऽक्षर" उच्यते। "अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त" इति। कूटवन्निर्विकारतया स्थितं कूटस्थ-

तस्यैव कारणत्वं ज्ञापयितुं तत्रैव कार्यस्थितिमाह—

सर्वावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः ।
मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥ १०१ ॥

सर्वावरणयुक्तानीति । "तदाहुरक्षरं ब्रह्मे"ति वाक्यात् । एतस्याक्षरस्य पुरुषोत्तमे अभेदेन यथा निवेशस्तथा प्रकारा उच्यन्ते । तदाह मूलाविच्छेदेति । मूलेन पुरुषोत्तमेन सह, अविच्छिन्नतया तिष्ठति, न तु कार्यत्वेनेत्याह तदाधारतयेति । एषा स्थितिः सर्वदा ॥ १०१ ॥

कदाचित् पुनः पुरुषोत्तमश्चेदाविर्भवति तदाऽक्षरमपि बहुधा भवतीत्याह—

प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः ।
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ॥ १०२ ॥

प्रभुत्वेनेति । प्रभुर्वैकुण्ठवासी लोको वैकुण्ठः, जीवजडाकारेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । अत एव वैकुण्ठवासिनो मुक्ताः । ततोऽपि पुरुषोत्तमो महान् । अत एवाभेदश्चासदा-

टिप्पणी ।

तदाहुरिति । "तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः" इति तृतीयस्कन्ध एकादशाध्याये निरूपणादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

अत एवेति । यतोऽक्षरमेव जीवजडाकारेण प्रादुर्भवत्यतो वैकुण्ठस्थिताः पक्षिवृक्षादयोऽपि मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

आवरणभङ्गः ।

शब्दस्याक्षरपर्यायत्वकथनेन स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयावच्छिन्नं चैतन्यं कूटस्थपदवाच्यमित्यङ्गीकुर्वन्तो विद्यारण्याद्या निरस्ताः । शक्तिग्राहकस्यालाभादिति शेषं स्पष्टम् ॥ १०० ॥

तदाहुरिति । "विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः । आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः । दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यन्तेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशोऽप्यण्डराशयः । तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमि"ति । एवमस्य प्रमाणान्निर्णय उक्तः । प्रमेयाद्वक्तुमाहुः एतस्येत्यादि । उच्यन्त इति । श्रीभागवतादावुच्यन्त इत्यर्थः । एषा स्थितिरिति । मूलं पुरुषोत्तमस्तमाधारं कृत्वा या स्थितिः सेति । "तदक्षरं", "तत्सवितुर्वरेण्यं", "एतद्वै तदक्षरं गार्गी"त्यादिश्रुतौ ब्रह्माऽभेदश्रावणात् तदवच्छिन्नतया, "तदक्षरे परमे व्योमन्नि"त्यत्राधारतया श्रावणा"दक्षरात्परतः पर" इत्यत्र पुरुषादपरत्वश्रावणाच्च तथेत्यर्थः । नच पुरुषोत्तमस्याक्षरस्य वाऽऽधारान्तरमपेक्षणीयम् । मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति न्यायात् । एवं सति, "तद्धाम परमं ममे"त्यादिभिर्धर्मभेदे स्मृते तद्भिन्नत्वशङ्कोदेति । सा च, "अक्षरमम्बरान्तधृतेरि"त्यत्राऽक्षरशब्दवाच्यत्वस्य ब्रह्मणि व्यवस्थापनात् परिहृता । स्वस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं चेति तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादेव सिद्धमिति न शङ्कावकाशः ॥ १०१ ॥

जीवजडाकारेणाविर्भवतीति । इदं च द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये प्रसिद्धम् । ततोऽपीति । प्रभुत्वादपीत्यर्थः । एवं स्वरूपकोटिस्थत्वेऽपि न्यूनत्वं समर्थितम् । शेषं स्फुटम् । अत एवेति । अक्षरात्मत्वादेवेत्यर्थः । एतेन एकात्मवादस्यापि मूलमुक्तम् । अत एवेति । मुक्तिरभिव्यक्तावेव ।

दीनामिति वाक्यं सङ्गच्छते । अन्तरुपासनायामन्तर्यामिरूपेण प्रकटो भवति । तदा सद्योमुक्तौ ज्ञानिनस्तच्चरणारविन्दमेव प्रविशन्तीत्यक्षरस्य पादत्वम् । तथाऽवतारेऽपि । "चैद्ये च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे" इति । आदिशब्देनाधिदैवादिरूपेष्वपि ॥ १०२ ॥

हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः ।
तदुपासनया ज्ञानात् परमात्मत्वमस्य हि ॥ १०३ ॥

आनन्दमयनिरूपणे हंसाकृतित्वकथनम्, तत्र, "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे"ति ब्रह्माक्षरमानन्दमयस्य पुच्छमिति निःसन्देहाय परमात्मपदम् । एवमनेकभावापन्नमपि ज्ञानमार्गेऽक्षरत्वेनैव सेव्यमित्याह तदुपासनयेति । प्रथमतस्तस्यैव निदिध्यासनेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते तेनास्याधिकारिणः परमात्मत्वमेव, "न त्वक्षरमात्रते"ति भगवद्वचनादवगम्यते । "ते प्राप्नुवन्ति मामेवे"ति हिशब्दार्थः । भक्तिमार्गे त्वारम्भत एव परमानन्दः । ज्ञानमार्गे त्वन्तत इति विशेषः ॥ १०३ ॥

तथापि ज्ञानमार्गे अक्षरमेव सेव्यम् । एवमभेदेऽपि वैलक्षण्यं निरूप्य यदर्थमेतन्निरूपितं तदाह—

ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्यं कृष्णस्ततोऽधिकः ।
रूपान्तरं तु तस्यैव सर्वसामर्थ्यसंयुतम् ॥ १०४ ॥

कृष्णस्ततोऽधिक इति । "अक्षरादपि चोत्तम" इत्यादिवाक्यं समर्थितं भवति । तस्यैव रूपान्तरं काल इत्याह **रूपान्तरमिति** । तस्य रूपान्तरत्वे हेतुमाह **सर्वसामर्थ्यसंयुतमिति** । सर्वाकारेण भवनातिरिक्तं यावत् किञ्चित्सामर्थ्यं मायाया विशेषस्तत्संयुतम् । तेनास्य सर्वाधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १०४ ॥

टिप्पणी ।

आनन्दमयेति । तैत्तिरीयोपनिषदि अन्नमयादिनिरूप्यमाणेषु पुरुषोत्तमस्य हंसाकृतित्वकथनमस्तीति, तत्राक्षरस्य पुरुषत्वमित्यर्थः । प्रथमत इत्यारभ्य हिशब्दार्थमाहुः ॥ १०३ ॥

इत्यादिवाक्यमिति । "कृषिर्भूवाचकः", "कृष्णस्तु भगवान्" इत्यादि । तस्यैवेति । अक्षरस्यैवेत्यर्थः । मायाया इति । माया तु सर्वरूपेण भवतीति ततो वैलक्षण्यम् ॥ १०४ ॥

आवरणभङ्गः ।

"अभेदे" इति वाक्यं तु स्कान्दं भारततात्पर्ये मध्वाचार्यैरुपन्यस्तम् । "अभेदश्चासदादीनां मुक्तानां हरिणा तथा । इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते पुत्र मान्यथे"ति । एवं प्रमेयांशनिर्णय उक्तः ॥ १०२ ॥

साधनफलांशयोर्निर्णेतुमाहुः एवमनेकेत्यादि । शेषं स्पष्टम् ॥ १०३ ॥

अथ कालस्य तद्रूपत्वेऽपि स्वतन्त्रत्वाय लक्षणादिकं वक्तुमाहुः तस्यैव रूपान्तरमित्यादि । "प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत् त्रितयं त्वहमि"ति वाक्ये कालस्य ब्रह्मपदेनाक्षरब्रह्मरूपतोक्ता । "द्विधा समभवद् बृहदि"त्युपक्रमात् । न तु तदुत्पत्तिः । तेन रूपान्तरं हेतुमिति गमकमित्यर्थः । प्रकृतेरुपादानत्वमुक्त्वा सदभिव्यञ्जकत्वमात्रमुक्तं, तेन निमित्तरूपतया कारणत्वमित्यभिप्रेत्याहुः सर्वाकारेत्यादि । एवं प्रमाणांशे निर्णय उक्तः ॥ १०४ ॥

तस्य रूपमाह—

चिदानन्दतिरोभावस्तदनुद्गम एव च ।
ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यं बहिरन्तस्तु सर्वतः ॥ १०५ ॥
चिदानन्दावपि तथा स कालः सकलोद्भवः ।
क्रियाशक्तिप्रधानत्वान्नित्यगः सकलाश्रयः ॥ १०६ ॥

चिदानन्दतिरोभाव इति । सच्चिदानन्दरूपेषु द्वयोस्तु स्वेच्छया तिरोभावः । उपासनायामन्यथाकारणाभावायानन्दांशस्य सर्वथाऽनुद्गमः । सजातीयत्वेन जीवसङ्कोचाभावाय चिदंशस्याप्यनुद्गमः । जडादपि वैलक्षण्यमाह ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यमिति । व्यवहारे सर्वानुभवसम्भवेऽपि सर्वाऽप्रत्यक्षत्वात् । तर्हि आकाशतुल्यता स्यादित्याशङ्क्याह अन्तस्तु सर्वत इति स बहिर्मुखाणां बहिर्व्यवहारे पूर्वोक्तप्रकार एव । ज्ञानिनां तु सच्चिदानन्दरूपो भगवानपि कदाचित्तद्रूपो भवतीति । अतः सच्चिदानन्दरूपोऽन्तःप्रकटः ।

टिप्पणी ।

उपासनायामिति । उपासनायां कृतायां क्रियमाणायां वा कालः स्वोपासकस्य ज्ञानिनः स्वानन्दानुभवार्थं स्वानन्दं प्रकटयतीति सम्भावना स्यात्तदभावायेत्यर्थः । सजातीयत्वेनेति । चिदंशप्राकट्ये कालस्यात्मतुल्यत्वाज्जीवसजातीयत्वेन जीवेषु सङ्कोचः प्रवेशः स्याद्भिन्नत्वेन गणना न स्यात्तदभावायेत्यर्थः । ज्ञानिनामित्यारभ्य प्रकट इत्यन्ते । सच्चिदानन्दरूपो भगवान् कदाचित्कालरूपः प्रकटो भवतीति तदुपासकैर्ज्ञानिभिस्तथाकालो निरूप्यत इति भावः ॥१०५॥१०६॥

आवरणभङ्गः ।

प्रमेयतो निर्णेतुं तस्य स्वरूपलक्षणमाहुः तस्येत्यादि । द्वयोस्तु स्वेच्छयेति । चिदानन्दयो. "प्रजायेये"तीच्छया । कालः पुरुषोत्तमस्य क्रियाशक्तिरूपः । चेष्टारूपत्वात् । "योऽयं कालस्तस्य ते व्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वमि"ति वाक्यात् । क्रिया च सदंशशक्तिरिति तत्र युक्तश्चिदानन्दतिरोभाव इत्यर्थः । ननु तिरोभावेऽपि यथा मात्राभ्यो भूतोद्गमो भूतेभ्यस्तत्तद्विशेषगुणोद्गमस्तथा चिदानन्दांशोद्गम इत्यत आहुः उपासनायामित्यादि । अन्यथाकरणाभावायेति । आनन्दांशदानाभावायेत्यर्थः । सजातीयेत्यादि । प्रकृतितो जडवत् कालाच्चिदंशान्तरोद्गमे कालस्यापि सजातीयतायां तथा स्यादिति तदभावाय तथेत्यर्थः । अन्तस्तु सर्वतश्चिदानन्दादावपि तथेति मूलं तु अन्तश्चिदानन्दावपिशब्दात् सदंशश्च सर्वतस्तथा प्रकट इत्येवं युज्यते । एवञ्च, स काल इत्यन्तेन सपादपद्येन स्वरूपलक्षणं कालस्योक्तं भवति । अन्तःप्रकटसच्चिदानन्दो व्यवहारे ईषत्सत्त्वांशेन प्रकटः काल इति । आकाशवारणायान्तरित्यादि । अक्षरवारणाय व्यवहारेत्यादि । "कालोऽसीति", "कालेनाव्यक्तमूर्तिने"त्यादिवाक्यानुरोधीदं लक्षणम् । अथ "गुणव्यतिकराकारो

तस्य प्रयोजनमाह **सकलोद्भव** इति । सकलस्योद्भवो यस्मात् । तस्य परमार्थदर्शने कार्य्यसिद्धिर्न भविष्यतीति भगवांस्तं क्रियाशक्तिप्रधानमेव कृतवान् । अतः सकलोद्भवहेतुः । नित्यगश्च चलनैकस्वभावः । तथा सति सर्वनियामकत्वं न भविष्यतीति विशेषमाह **सकलाश्रय** इति । सर्वं जगत् स्वस्मिन् स्थापयित्वा निरन्तरं गच्छति । अत एव नित्यप्रलयसिद्धिः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

कृष्णस्य इदं सामर्थ्यम् । तच्च पुरुषोत्तमोऽक्षरातिरिक्त एवेत्याह—

विकृतावेव तच्छक्तिः सर्वोत्पत्त्यन्तभावनः ।
ऐश्वर्यं भगवद्दत्तं तत्रैव प्रतितिष्ठति ॥ १०७ ॥
अत एवेश्वरः प्रोक्तः सर्वान्तर उदीरितः ।
आसुरादिमते तस्मान्नान्यः सेव्यः कथञ्चन ॥ १०८ ॥

विकृतावेवेति । विकृतौ किं करोतीत्याकाङ्क्षायामाह । **सर्वोत्पत्त्यन्तभावन** इति । केचिदस्यैवेश्वरत्वमाहुः । केचिदन्तर्यामिणः । तत्रास्येश्वरत्वे हेतुमाह **ऐश्वर्यं भगवद्दत्तमिति** । मुख्योऽयमधिकारी तेन सर्वापेक्षया भगवत्सेवकेष्वयमन्तरङ्गः । अस्य महत्त्वाय सेवकानुपासनाप्रकारं चाह । **आसुरादिमते तस्मादिति** ॥१०७॥१०८॥

आवरणभङ्गः ।

निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः" इति कार्यानुसारिलक्षणस्यार्थमाहुः तस्य **प्रयोजन**मित्यारभ्य, प्रलयसिद्धिरित्यन्तेन । तेन सकलोद्भवो नित्यगः कालः । नित्यगः सकलाश्रयो वा काल इति लक्षणद्वयं सिद्ध्यति । ईश्वरेच्छापुरुषादिव्यावृत्त्यर्थं, नित्यग इति । इदमेवाप्रतिष्ठितपदेनोक्तम् । नित्यगत्वोपपादनार्थं, सकलेत्यादि । यस्मादिति । निमित्तभूतात् । तेन सकलोद्भवत्वाच्चिरक्षिप्रादिव्यवहारहेतुत्वं सकलाश्रयत्वादतीतानागतादिव्यवहारहेतुत्वं च दर्शितम् । इदमेव गुणव्यतिकराकारनिर्विशेषपदाभ्यामुक्तम् । कार्यसिद्धिर्नेति । "भयेन च प्रव्यथितं मनो मे" इत्यादौ तस्य भयजनकत्वोक्तेस्तथेत्यर्थः । उपादानत्वं तु नादृतम् । अत्र प्रकृतेरेव तथात्वेन विवक्षणात् । "ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाऽव्यक्तिमूर्तिना" इत्यत्र विश्वपरिच्छेदकत्वमीश्वरत्वञ्चोक्तम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

तद्विवेचयितुमाहुः कृष्णस्येत्यारभ्यान्तरङ्ग इत्यन्तम् । इदमिति । प्रलायकत्वरूपम् । सामर्थ्यमिति । "प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयमि"तिवाक्ये प्रभावत्वेन कथनात्तथेत्यर्थः । अन्तर्यामिण ईश्वरत्वम्, "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती"त्यत्रोक्तम् । अन्तरङ्ग इत्यनेन मूलस्थं सर्वान्तरपदं विवृतम् । सर्वापेक्षयाऽऽन्तर इति समासात् । फलतः साधनतो निर्णेतुमाहुः अस्य महत्त्वायेत्यादि ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

मुख्याधिकारी कृष्णस्य प्रभुवत् फलसाधकः ।
सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिभौतिकम् ।
आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः कचिदिच्छाऽपि भेदिका ॥ १०९ ॥

तस्यान्यथाकरणं व्यावर्तयति प्रभुवत् फलसाधक इति । तस्य परिज्ञानार्थं तद्भेदानाह सूर्यगत्येति । तस्याप्याध्यात्मिकादिरूपमस्तीत्याह सूर्य इति । आधिभौतिकं रूपं तस्य सूर्यः । आध्यात्मिकं युगादिः । रात्रौ युगाद्यभावाद्भेदसिद्ध्यर्थमाह कचिदिच्छापीति ॥ १०९ ॥

एवं कालं निरूप्य कर्म निरूपयति—

विधिषेधप्रकारेण यः क्रियाशक्तिरुद्गतः ।
तत्कर्म प्रकटं तावद् यावत् फलसमापनम् ॥ ११० ॥

विधिषेधप्रकारेणेति । रूपान्तरं तु तस्यैवेत्यनुवर्तते । यथा कालो रूपमक्षरस्य तथा कर्मापि । परमेतावान् विशेषः । कालः स्वत एव प्रकटः, अयं तु पुरुषैर्विधिनिषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियते । अतः कालापेक्षया लोकानां हिताहितप्रदाने विशिष्यते । अयं च क्रियारूपः । धर्मिणो धर्मे प्रवेशात् । कालवन्न स नित्यप्रकटः, किन्तु फलदानपर्यन्तमेवेत्याह यावत्फलसमापनमिति ॥ ११० ॥.

टिप्पणी ।

रात्राविति । ब्रह्मणो रात्रौ सूर्याद्यभावाद्भगवदिच्छयैव तावत्कालं प्रलयो भवतीत्यर्थः ॥१०९॥

आवरणभङ्गः ।

अन्यथाकरणमिति । उपासकपक्षपातेन भगवद्विसम्मतकरणमित्यर्थः । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोः कालयोर्लोकशास्त्रप्रमाणकत्वायाहुः तस्य परिज्ञानार्थमित्यादि । युगादीति । आदिपदं परमाण्वादिद्विपरार्द्धान्तकालोपलक्षकम् । परमाण्वादिलक्षणं तु "चरमः सद्विशेषाणामि"त्यादिना तृतीयस्कन्धे निरूपितम् । तत्सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् । मयाऽपि प्रस्थानरत्नाकरे तद्विसृष्टमिति नेह प्रपञ्च्यते । एवमत्र प्रमाणादिचतुष्टयेन कालस्वरूपं निर्णीतम् ॥ १०९ ॥

कर्म निरूपयतीति । अंशतः प्रमाणानुरोधित्वमंशतस्तदभावं च बोधयितुं तन्निरूपयतीत्यर्थः । अयं त्विति । क्रिया शक्तिर्यस्य तादृशो भगवान् । अत इति । प्रतिपुरुषं तेन तेन प्रकटीभावात् । विशिष्यत इति । असाधारणो भवतीत्यर्थः । एवं साधनान्निर्णय उक्तः । पूर्वं प्रमाणप्रकरणत्वात् प्रमाणानुरोधि कर्मण एव स्वरूपं विवृतम्, न सर्वस्येति, प्रकृते प्रकरणे प्रमाणाऽननुरोध्यपि निवेश्य तत्स्वरूपमाहुः अयं चेत्यादि । एवं प्रमेयान्निर्णय उक्तः । कालवदित्यादि । फलभोगानन्तरं कर्मनाशस्मरणात्तथेत्यर्थः । एतेन फलान्निर्णय उक्तः । कर्मणः सकाशात्तदधरमेव फलमिति । नच नित्यकर्मफले व्यभिचारः शङ्क्यः । "न च प्रत्यमनन्तरमि"त्यस्य त्रिदशाऽमरन्यायेन योज्यत्वात् । अन्यथा तादृशकर्माभ्यासोत्तरं विरोधशुद्धभावेऽग्रे ज्ञानोदयविरहप्रसङ्गादिति ॥ ११० ॥

---

१ मात्मणधमणन्मामादिवदिति ज्ञेयम् ।

तदेकं भगवद्रूपं साधारण्येन सर्वगम् ।
अग्रपश्चाद्भावभेदा द्विधा प्रकटमुच्यते ॥ १११ ॥

तस्य प्रतिपुरुषं भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह तदेकं भगवद्रूपमिति । व्यापकं तद्रूपं तथापि येन यावद्रूपं विधिप्रकारेण निषेधप्रकारेण वा प्रकटीक्रियते तस्य तावत्फलं दत्वा तदंशेन तिरोभवतीति साधारण्येनापि सर्वसम्भवान्न प्रतिकर्मंव्यवस्थेत्यर्थः । तर्हि एकः कथं युगपत्सुखदुःखे प्रयच्छतीत्याशङ्क्याह अग्रपश्चाद्भावभेदादिति ॥१११॥

तस्यैकत्वे प्रमाणमाह—

सृष्टौ साधारणं तद्धि स्वांशेन प्रकटं यथा ।
कालवत् सकलं रूपमङ्गं तद्वशगं तथा ॥ ११२ ॥

सृष्टौ साधारणमिति । "कालं कर्म स्वभावं चे"ति वाक्यात् । सृष्टिकाले यादृशं रूपं तेन परिच्छेद्यं स एवांशः प्रकटः । अस्यापि चिदानन्दतिरोभावादिः कालवदे-

टिप्पणी ।

अग्रपश्चाद्भावभेदादिति । परार्ध्याग्रप्राग्रहरेति काव्यादग्रशब्दस्य श्रेष्ठवाचकत्वेन विधिवाचकत्वात्पश्चाच्छब्दस्य हीनवाचकत्वात्, विधिभावनिषेधाभ्यां विहितत्वनिषिद्धत्वविशिष्टं कर्मापि भिन्नमुच्यत इत्यर्थः ॥ १११ ॥

सृष्टिकाल इति । आद्यसृष्टिकाले । तेन भगवताऽक्षरात्कर्मणो यादृशं रूपं भिन्नं कर्तव्यं स एवाक्षरांशः कर्मरूपेण प्रकटो भवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

आवरणभङ्गः ।

तस्येति । उक्तरीत्या असाधारणस्य । न प्रतिकर्मंव्यवस्थेति । न प्रतिपुरुषमदृष्टरूपकर्मभेद इत्यर्थः । तथाचाऽदृष्टाऽपूर्वादिशब्दैनैतदंश एवोच्यते । प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणत्वमेतस्यैवावस्थाभेदेन भवतीति कर्मनानात्वकल्पनमतिगौरवग्रस्तमेवेति भावः । युगपदिति । प्रतिपुरुषभेदेऽप्येककाले । अग्रपश्चाद्भावभेदादिति । येन पुंसा यस्मिन् काले विधिप्रकारेण प्रकटितस्तस्मिन्नेव काले तदितरेण पुंसा निषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियत इति प्रकारस्याग्रपश्चाद्भावभेदादेकस्मिन्नेव काले द्विधा प्रकटं सत्, तस्य तस्य युगपदेव तत्तत्प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

तस्येति । साधनस्वरूपफलैरेवमुपपाद्यमानस्य । नचैकत्वं ग्रहैकत्ववदविवक्षितमिति वाच्यम्, कालेऽपि तथात्वापत्तेः । एतेषामुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वाद् ग्रहन्यायस्य अत्राप्रवृत्तेश्च । अन्यथा मायपाठबाधापत्तेश्चेति । ननु सृष्टिप्रारम्भे विधिनिषेधप्रकारस्याभावात्तदानीं तत्प्राकट्याभावे महदादिजन्मानुपपत्तिरित्यत आहुः सृष्टीत्यादि । तथाच, कालो यथा भगवदिच्छया गुणसाम्यमपाकृत्य रज उद्रेचयति, तथा कर्मापि भगवदिच्छया महदादिरूपं परिच्छेत्तुं तावतैवांशेन प्रकटीभवतीत्यर्थः । इयमेवोपपत्तिरुत्तरार्द्धेऽप्यवगन्तव्येत्याहुः । अस्यापीत्यादि । एवञ्च, सर्वकर्माणि भनसेत्यादौ बहुवचनं लौकिकक्रियापरम् । दानहिंसादिषु धर्माधर्मादिप्रयोगोऽभिव्यञ्जकोपाधिना भाक्त इति ज्ञेयम् । नच कर्मण एकत्वेऽपि यदंशो येनोद्गमितस्तस्य तत्सम्बन्धित्वेनैव फलदायकत्वादमुष्यैस्य च दानायो-

वेत्याह कालवदिति । विशेषमाह तद्वशगमिति । यत्र यः कालवशे भवति तमेव व्याप्नोति, न त्वन्यमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

एवं कर्म निरूप्य स्वभावं निरूपयति—

इच्छामात्रप्रकटनं सर्वथा तत् तिरोहितम् ।
सर्ववस्त्वाश्रितं पश्चात् स्वभावोऽयं हरेस्तनुः ॥ ११३ ॥

इच्छामात्रेति । भगवदिच्छारूपेण प्रकटो भवति, न सच्चिदानन्दरूपेण । तस्य स्वरूपं व्यवहारोपयोग्याह सर्ववस्त्वाश्रितमिति । तद्रूपं जगदाधारं सांशभेदेन तत्र तिष्ठतीति तत्रापि न लीनः । नापि वस्तुनः पश्चाद्भागे तिष्ठति । किन्तु, पश्चाद्भागे सर्वं स्थापयित्वा स्वयमेव प्रकटो भवति । यथा स्वभावदुष्टानां ज्ञानादिकं तिरस्कृत्य स्वरूपेण प्रकटः । तदाह । पश्चादिति । एतस्य कार्यवत्स्वरूपं मा भवत्वित्याह हरेस्तनुरिति ॥ ११३ ॥

आवरणभङ्गः ।

म्यत्वात्, "पुण्यदः पुण्यमाप्नोति पापदः पापभाग्भवे"दित्यादिवाक्यानुपपत्तिः । दानस्य स्वसत्त्वापरित्यागपूर्वकपरसत्तापादनात्मकत्वेन पूर्वक्रियया अभिव्यक्तस्य पुण्यादेस्तदंशस्योत्तरकालीनया दानक्रियया परसम्बन्धापादने वचनबलेन पुत्रेष्ट्यादिवद्व्यधिकरणफलोत्पादकत्वस्य सुखेनोपपत्तेः । अमूर्तत्वस्य आत्मगुणभूतादृष्टात्मककर्मनानात्ववादिमतेऽपि तुल्यत्वाच्च । अत एव विश्वामित्रादेस्त्रिशङ्कादीनां स्वर्गादिरप्युपपद्यते । एवं सति विहितनिषिद्धप्रकारकक्रियाभिव्यङ्ग्या क्रिया कर्मेति तल्लक्षणं सिद्ध्यति । अत्र क्रियाफलस्य स्वर्गादेर्वारणाय क्रियेति । लौकिकादिक्रियावारणाय विहितेत्यादि ॥ ११२ ॥

कर्मकृत्यनिरूपण एव स्वभावैक्ये प्रमाणस्योक्तत्वात् प्रमेयेण तं निरूपयन्ति भगवदिच्छेत्यादि । एतेन मूले व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्बोधितः । इच्छामात्रेण रूपेण प्रकटनं प्राकट्यं यस्येति । सर्वथा तेषां सच्चिदानन्दानां तिरोहितं तिरोधानं यस्मिन्निति । दुग्धमृत्सूत्रादिकं दधिघटपटादिरूपेणैव परिणमति नेतरेण रूपेण । तत्र तादृशी भगवदिच्छैव हेतुः । "मयूराश्चित्रिता येने"ति वाक्यात् । तथाच सैव परिणामहेतुभूता इच्छा स्वभाव इति वक्तुं शक्यं यद्यपि, तथापि, "कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया । आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे" इति वाक्ये उपादानगोचरतया कालवद्भिन्नतया च निर्देशान्नेच्छा स्वभावः, किन्तु इच्छाकारेण प्रकटो भवति बुद्धिरिव विज्ञानरूपेण । तथा, सच्चिदानन्दरूपेणापि न प्रत्यक्षीभवति । तेन तथेत्यर्थः । तस्येत्यादि । यथा कालोऽतीतानागतचिरक्षिप्रादिव्यवहारसाधकतया निराधार एव व्यवहारोपयोगी, यथा च कर्म प्रतिनियतभोगसाधकतया चेतनाधारमेव व्यवहारोपयोगि, तथा स्वभावः कथमुपयुज्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । जगदाधारमिति । चेतनाचेतनवस्त्वाधारमित्यर्थः । स्वरूपेण प्रकट इति । तादृशानां स्वरूपे दृष्टमात्र एव दुष्टोऽयमित्यादिप्रतीतेस्तदयाच्यवेत्यर्थः । पश्चादिति । क्रियाविशेषणमेतत् । तथाच सर्ववस्तु पश्चाद्यथा स्यात्तथा सर्ववस्तुष्वाश्रितमित्यर्थः । एवं प्रमेयादेतन्निर्णय उक्तः । एतस्येति । सकलजगदाश्रितत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य ॥ ११३ ॥

अस्याविर्भावतिरोभावयोरुपपत्तिमाह—

वस्तूद्गमतिरोभावैस्तथा सत्त्वादिभिः पुनः ।
परिणामस्तु तत्कार्यं सर्वानुभवसाक्षिकम् ॥ ११४ ॥

वस्तूद्गमेति । अस्योद्गमतिरोभावयोर्वस्तु नियामकम्, तथा सत्त्वादिगुणाः, ज्ञानं कर्म च । अतो बहुधोद्गमः । तस्य द्रव्याविर्भावेणाप्याविर्भावः । विरोधिगुणप्रादुर्भावे पूर्वस्वभावो निवर्तते अन्यश्चोदेति । तथा मन्त्रशास्त्रादिभिरपि । अतो बहुधोद्गमतिरोभावौ । तस्य सद्भावेऽर्थापत्तिं प्रमाणयति । **परिणामस्त्विति** । स्वभावस्य परिणाम एव कार्यम् ॥ ११४ ॥

सामान्यतो विशेषेण न प्रकाशः कदाचन ।
एवं कालस्तथा कर्म स्वभावो हरिरेव सः ॥ ११५ ॥

अतः स्वभावः सर्वदा अनुमानगम्यो, न कदाचिदपि प्रत्यक्ष इत्याह । **सामान्यत इति** । उपसंहरति **एवमिति** । तत्त्वाधिक्यपरिहारायाह **हरिरेव स इति** । स कालादिर्हरिरेव ॥ ११५ ॥

तत्रोपपत्तिमाह—

अतस्तदुद्गमः शास्त्रे न कदाचिदुदाहृतः ।
सर्वसाधारणत्वेन न तत्तत्त्वं तदेव तत् ॥ ११६ ॥

अतस्तदुद्गम इति । शास्त्रे भागवते । तथापि कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह । **सर्वसाधारणत्वेनेति** । यथा भगवान् सर्वसाधारणत्वान्न तत्त्वकोटौ प्रविशति, तथा कालादिरपि । भगवत्त्वेनैवोपपत्तौ न पृथक्त्वम् ॥ ११६ ॥

टिप्पणी ।

अस्योद्गमेति । वस्तूद्गमे स्वभावोद्गमो वस्तुतिरोभावे स्वभावतिरोभाव इत्यर्थः । उक्तवस्तुसत्त्वादिगुणज्ञानकर्मणां नियामकत्वं विवृण्वन्ति तस्येत्यारभ्याप्यन्तेन । द्रव्ये आविर्भूते तत्स्वभावोऽप्याविर्भवति । तथा विरोधिनि तमोगुणे प्रादुर्भूते सात्त्विकस्वभावो निवर्तते । सत्कर्मणाऽपि ॥ ११४ ॥

शास्त्रे भागवत इति । भागवते तत्त्वेषु कालादिर्नोक्त इत्यर्थः । समष्टिरूपं समूहरूपं व्यष्टिरूपं पृथग्रूपम्, यथा वृक्षसमूहो वनं समष्टिः, प्रत्येकं वृक्षास्त्वष्टिरिति ॥ ११६ ॥

आवरणभङ्गः ।

अतो बहुधोद्गम इत्यादि । एतेन साधनादुक्तः । अर्थापत्तिं प्रमाणयतीति । फलान्निर्णयं वक्तुं तां प्रमाणयतीत्यर्थः । एवञ्च परिणामहेतुः पदार्थः स्वभाव इति तल्लक्षणं कार्यमुखेन फलति ॥ ११४ ॥

उपसंहरतीति । एवमक्षरादयश्चत्वारोऽर्था उक्तास्तेषां तत्त्वत्वं वारयितुमुपसंहरतीत्यर्थः ॥ ११५ ॥

तत्रेति । हरित्वे । उद्गम इति । व्युच्चरणादिरूपा उत्पत्तिः । कालादिरिति । अक्षरस्य भगवदभिन्नत्वेन सन्देहाभावात् कालादीनामेवात्र ग्रहणम् ॥ ११६ ॥

प्रागभावस्य कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

अभावः कारणं चात्र ध्वंसश्चापि तदुच्यते ।
कार्यादिशब्दवत् तस्मिन् सापेक्षा वृत्तिरेतयोः ।
अपृथग्विद्यमानत्वान्न धर्मैरधिको गणः ॥ ११७ ॥

अभावः कारणं चात्रेति । प्रागभावः कारणाऽवस्थातो नातिरिच्यते । तस्य भिन्न-

---

आवरणभङ्गः ।

एवं भावान्तरस्य तत्त्वताया निवारणेऽप्यभावस्य भविष्यतीत्याशङ्कां वारयितुमाहुः प्रागभावस्येत्यादि । कारणत्वादिति । असाधारणकारणत्वात् । मूलस्थमभावपदं व्याकुर्वन्ति प्रागभाव इति । ननु घटत्वेन कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सत्यप्येतेभ्यः कपालेभ्य एतद्घटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेतत्कपालत्वेन नियमाङ्गीकारे च विनिगमनाविरहाद् बहुकपालजे घटे गौरवप्रासाच्च तद्देशनियामकतया प्रागभावसिद्धिः साम्प्रदायिकाक्षपादीयैः क्रियते । तथाच, येषु कपालेषु यद्घटप्रागभावः स एव घटस्तत्रोत्पद्यते इति तस्य कारणेऽन्तर्भावो न वक्तुं शक्यत इत्यत आहुः प्रागभाव इत्यादि । यत्र कपालानि सिद्धानि घटश्च श्वो भावी तत्र सत्यामपि कारणतायां, सति च प्रागभावे, कारणान्तरेषु च सत्सु स कालो नास्तीत्यऽवश्यं वाच्यम् । स च कालः साधारणोऽपि स्वयं भवंस्तत्तत्फलजननाय फलानुकूलस्वरूपमेकं सकलतत्समवायिकारणगतमवस्थाविशेषं सम्पादयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा, श्वो भावी पदार्थोऽद्य स्यात् । श्वो भावीति व्यवहारश्च बाध्येत । एवं सति सकलकारणवृत्त्येकयाऽवस्थया निर्वाहे सकलकपालवृत्त्येकातिरिक्तप्रागभावकल्पना प्रमाणरहितैवेति । अवस्था च स्वरूपातिरेकेण नानुभूयत इति तादृशावस्थाविशिष्टं कारणमेव स इत्यर्थः । नच प्रागभावानङ्गीकारे उत्पत्त्यनन्तरं पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तदवस्थातिरोभावेनैव निर्वाहात् । नचेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिस्तत्र मानम्, तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयतया सामान्यत्वे प्रागभावाख्यविशेषानवगाहित्वात् । नच प्रागभावः सामान्य एवेति वाच्यम्, तस्य विनाशित्वेन यत्किञ्चित्प्रतियोग्युत्पत्तावपि तन्नाशसम्भवे इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिबाधापत्तेः । नच सकलप्रतियोग्युत्पत्तिनाश्यः स इति वाच्यम्, तथा सत्येकस्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्प्रागभावानाशाज्जातेऽवयविनि कार्ये तदवयवत्वेन प्रतीयमानेषु कपालेष्वपि घटो नास्तीतिः प्रतीतिः स्यात् । प्रागभावप्रतियोगिनोरेकदैकत्र स्थितौ च तस्य नित्यत्वापातः स्यादिति न किञ्चिदेतत् । नच यत्र पक्वे घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां पाकजानामुत्पत्तिस्तत्र प्रागभावं विना कथं निर्वाह इति वाच्यम् । एकयाऽप्यवस्थया फलचतुष्टयोत्पत्तौ बाधकाभावात् । परिणामस्य स्वभावकार्यत्वात् । तस्य च कार्यैकोन्नेयत्वात् । सत्कार्यवादे कारण एव सतामाविर्भावाङ्गीकारात् । अतो नैवमपि प्रागभावसिद्धिः । ननु प्रागभावानङ्गीकारे कारणशरीरे प्रविष्टस्य पूर्ववर्तित्वांशस्य कथं ग्रहः? तस्य प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्तित्वरूपत्वात् । तस्य च प्रागभावग्रहाधीनत्वादिति चेत्, न; कार्यविषयकाभिनवजननज्ञानेनैव तद्ग्रहसम्भवात् । अन्यथा, प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तन्निष्ठपूर्ववर्तित्वस्यापि प्रागभावघटितत्तया तद्ग्रहण आत्माश्रयेण प्रागभावीयकारणताया

कारणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । अग्रिमजननज्ञानेनैव तस्यानुभवः । अन्यथात्यन्ताभाव एव स्यात् । तस्मात् पूर्वमभावस्य न कारणम् । न हि तेन कोऽपि व्यापारः क्रियते । कार्येण परं निवर्त्यते ।—

आवरणभङ्गः ।

एवातिदुर्ग्रहत्वापातात् । प्रागभावस्य कारणावस्थान्यग्रत्वेन तदनङ्गीकारे तदग्रहेण प्रागभावस्याप्यग्रहापाताच्च । न हि घटजननानुकूलां कारणावस्थामपश्यतः कस्यापि, इह घटो भविष्यति, इदानीमत्र घटप्रागभाव इति बुद्धिरुदेति । अभ्यासपाटवादुदेतीति चेत्, न; तथा सति कारणादर्शनेऽपि तदुदयापत्तेः । अभ्यासपाटवादेव प्रागभावोदासीनात्, पूर्ववर्तित्वीयग्रहणस्याप्यापत्तेश्च, कार्यपरत्वावच्छिन्नसमयवर्तित्वस्यैव पूर्ववर्तित्वात् । अग्रिमजननज्ञानगम्यस्य कालधर्मस्यैव च प्रथमपदार्थत्वात् । किञ्च, कारणताघटकपूर्ववर्तित्वशरीरप्रविष्टस्यास्य कारणत्वे उच्यमाने, तत्राप्यस्य प्रवेशाच्चक्रकापत्तिः । एतत् सर्वमभिसन्धायाहुः अग्रिमेत्यादि । अन्यथेति । प्रागंशस्यानवगाह इत्यर्थः । फलितमाहुः तस्मादित्यादि । प्रागंशोदासीनाभावमात्रज्ञानस्यात्यन्ताभावविषयत्वात् कारणावस्थामपश्यतस्तूष्णीं प्रतीयमानो योऽभावः स कारणरूपो नेत्यर्थः । ननु प्रागभावोऽत्यन्ताभावाद्भिन्नः कारणावस्थान्यग्रत्वात्, ध्वंसाच्च भिन्नः प्रतियोग्युत्पत्तिनाश्यत्वात्, भेदादपि भिन्नः संसर्गाभावरूपत्वादित्येवमभावान्तराद्भेदे साधिते अभावत्वेन प्रत्ययाद्भावेभ्योऽतिरिक्तः प्रागभाव एव सेत्स्यति । एवञ्च, सिद्धे प्रागभावे कारणलक्षणसमन्वयात्, कुतो न तस्य कारणत्वमिति चेत्, न; केवलप्रत्ययाद्यसिद्धेरितरभेदपूर्वकसिद्धौ च कारणावस्थासमनियतस्य तदतिरेकासिद्धेः, सिद्धौ वा सामयिकत्वेन सिद्ध्याऽनादित्वाभावेन भवद्विचारितरूपस्य तस्यासिद्धेः, तथाभूतस्य कारणताग्रहणे चक्रकापत्तेश्च । ननु गन्धाद्यनधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्यादृष्टत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्य च प्रागभावध्वंसरूपत्वात्सेदं दूषणमिति चेत्, न; तयोस्तथात्वे मानाभावात् । प्रलयदशायां द्रष्टुः कस्याप्यभावात् । ईश्वरः पश्यतीति चेत्, तर्हि, तमेव पृच्छ, तद्वाचैव मंस्यामो न भवद्वाचेति दिक् । एवमन्यान्यवृत्तिसंयोगादेस्तदवच्छेदेनोत्पत्तिरपि दृष्टादृष्टकारणकलापादेव । आत्मादावपि ज्ञानाद्युत्पत्तेः प्राक् प्रागभावो नास्त्येव । अन्यथा, प्रतीयेतैव । प्रतीयमानस्त्वत्यन्ताभाव एव, प्रागंशानवगाहादित्युक्तत्वात् । ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति तु प्रवादमात्रमिति । औदासीन्येन प्रतीयमानस्याकारणत्वे गमकमाहुः न हीत्यादि । तथाचासाधारणकारणत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य तस्य व्यापाराभावात् कारणता नाङ्गीकर्तुं शक्या । व्यापारातिरिक्तस्य व्यापारवत एवाऽसाधारणकारणत्वदर्शनात्, व्यापाराभावे च तल्लक्षणाया एव दुरधिगमत्वात् दूरापेता कारणतेत्यर्थः । कार्यनाश्यत्वादपि न कारणतेत्याहुः कार्येणेत्यादि । कार्येण भावकारणध्वंस एव लोके क्वचिद् दृष्टोऽध्वर्यादिगर्भनिष्क्रमणादौ, न त्वभावरूपस्यापि कारणस्य । अन्यथा, प्रतिबन्धकध्वंसात्यन्ताभावाभ्यामपि दाहो जायते इति दाहेनापि क्वचित्प्रयोर्नाशो दृश्येत । अभ्युपगमसिद्धस्य युक्तिमूलत्व एव निर्वाहात् । ननु प्रत्यक्षमेव तत्र मानम्, न युक्तिरिति वाच्यम् । तस्य विप्रतिपन्नत्वेन सन्दिग्धप्रत्यक्षस्यैवाभ्युपगन्तुमशक्यत्वादिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः । ननु मास्तु प्रागभावोऽतिरि-

प्रसङ्गाद् ध्वंसादीनामपि कारणत्वं निराकर्तुमाह ध्वंसश्चापीति । ध्वंसोऽपि दण्डादिस्वरूपमेव । तिरोभावशक्त्यतिरिक्तस्य ध्वंसस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । तेन रूपान्तरं पश्यन् पूर्वरूपस्य तिरोभावं मन्यते ध्वस्त इति । ननु॰ कारणाऽतिरिक्तरूपाभावे प्रागभावादिशब्दप्रयोगः कथमिति चेत्तत्राह कार्यादिशब्दवदिति । न हि घटरूपादतिरिक्ता कार्यता । तथा दण्डरूपादपि नातिरिक्ता कारणता । तथापि तयोर्यथा कार्यकारणप्रयोगस्तथा प्रागभावादिप्रयोगोऽपि । ननु सङ्ख्यादयो गुणाः सामान्यादयश्च सन्ति, ततः कथमष्टाविंशतितत्त्वानि तत्राह अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ ११७ ॥

आवरणभङ्गः ।

ननु तथापि पूर्वकल्पप्रलयकाले उत्तरसृष्टिप्रागभावात्तद्ध्वंसे च तदुत्पत्तेरुत्तरसृष्टिं प्रति पूर्वप्रलयध्वंसस्य पूर्वसृष्टिध्वंसस्यैव वा प्रतिबन्धकध्वंसत्वेन रूपेण कारणतास्तीति तस्य तत्त्वान्तरत्वं दुर्वारमिति चेत्तत्राहुः प्रसङ्गादित्यादि । आहेति । ध्वंसस्वरूपमाहेत्यर्थः । दण्डादिस्वरूपभिन्नो ध्वंस इत्यत्र हेतुमाहुः तिर इत्यादि । तिरः=अप्रकटं भावयतीति तिरोभावस्तिरोभवनं वा तिरोभावः । उभयथाऽपि निमित्तोपादानान्यतरस्वरूपातिरिक्तो ध्वंसो न निरूपयितुं शक्यः । तदतिरिक्तस्यादर्शनात् । तथाच कार्यप्रतिकूला कारणावस्थैव ध्वंस इत्यर्थः । नन्वाकारान्तरमतिरिक्तं दृश्यत इति चेत्तत्राहुः । तेनेत्यादि । तथाचाकारान्तरमपि तद्धर्म एव, न तु धर्मातिरिक्तः । अन्यथा ध्वस्त इति प्रत्यये ध्वंसस्य घटविशेषणता न प्रतीयेत । तादृशप्रत्ययबलाच्च पक्वे रक्तिमेव ध्वस्ते ध्वंसाख्यमाकारान्तरमेव निश्चीयत इत्यर्थः । नचाभावमुख्यप्रत्ययोऽत्र इति वाच्यम्; त्वन्मते तमःप्रत्ययवदस्याप्यत्राबाधकत्वात् । नच घटोन्मज्जनापत्तिः । अवस्थायाः सत्त्वात्, तयैव कारणकलापविघटनाच्च । प्रागभावादिपदप्रयोगं साधयितुमुपपत्तिकथनायाहुः नन्वित्यादि । तयोर्यथेति । घटस्यानन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं दण्डस्य तादृशपूर्वभावित्वं चापेक्ष्य यथा घटदण्डयोः कार्यकारणप्रयोगस्तथा, घटादेरभिमजननमाकारान्तरं चापेक्ष्य कारणे एव प्रागभावध्वंसपदप्रयोग इत्यर्थः । एवं ध्वंसप्रागभावखण्डनेन ताभ्यां तत्त्वाधिक्यं निरारितम् । सन्तीति । तत्तत्तत्त्वोत्पत्तिकथनेन कारणाद्विभागस्य पृथक्स्थित्या च पृथक्त्वसङ्ख्यापरिमाणपरत्वानां, स्तुत्या च स्पर्शादिविषयकबुद्धीच्छाप्रयत्नसंस्काराणां स्पर्शसामर्थ्येनदुःखस्य प्रार्थनादिना सुखस्य चानुमातुं शक्यतया ताभ्यां चादृष्टस्यापि स्वनुमेयतया तदा संहत्येत्यनेन संयोगस्य कण्ठोक्ततया, गुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां चेदानीन्तनपृथिव्यप्तेजोदृष्टान्तसनाथेन पृथिवीत्वादिरूपेण हेतुनाऽनुमातुं शक्यतया, द्वेषस्यापि बुद्ध्यादिसाहचर्येण सिद्धप्रायतया, विशिष्टज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या च सामान्यस्यापि सिद्धतया, वक्तुं शक्याः सन्तीत्यर्थः । अपृथग्विद्यमानत्वादिति । पृथग् इतरव्यावृत्तधर्मिविकल्पेन विद्यमानत्वं पृथग्विद्यमानत्वम्, तदभावोऽपृथग्विद्यमानत्वम्, तस्मात् । तृतीयस्कन्धादौ सृष्टिप्रक्रियायां, यथैते देहवत्तया स्तुतिकर्तृतया चोक्तास्तथान्ये सामान्यादयः सङ्ख्यादयश्च नोक्ता इति धर्मैः=धर्ममूर्तेः सङ्ख्यासामान्यादिभिः सृत्वा, गताः, अष्टाविंशतेः अधिकसङ्ख्याको नेत्यर्थः । अत्रेदं हृदयम्—सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वविभागपरत्वापरत्वबुद्धीच्छाप्रयत्न-

कार्ये त्रैविध्यं निरूपयितुमाह—

सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धि त्रयो भेदाः पृथङ्मताः।
आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमिति स्मृताः॥ ११९॥

सर्वेषामिति। गुणानामपि त्रैविध्ये हेतुरग्रे वक्तव्यः। भेदानाह **आधिदैविकमिति।** अधिष्ठाता स्वतन्त्रो देव इत्युच्यते। अभिमन्ता आत्मा। अनयोर्मध्ये अभिसम्भवति सोऽधिभूतः॥ ११९॥

त्रयाणामभेदायाह—

सच्चिदानन्दरूपेण देहजीवेशरूपिणः।
व्यष्टिः समष्टिः पुरुषो जीवभेदास्त्रयो मताः॥ १२०॥

सच्चिदानन्दरूपेणेति। सदधिभूतम्, चिदध्यात्मम्, आनन्दोऽधिदैवमिति।

टिप्पणी।

त्रिगुणत्वादिति मूले। सच्चिदानन्दरूपत्रिधर्मत्वादित्यर्थः॥ ११९॥

आवरणभङ्गः।

कार्येत्यादि। एवं प्रमेयज्ञानार्थं कार्यद्वैराश्यं निरूप्य, तद्बलज्ञानार्थं कार्यत्रैविध्यं निरूपयितुं स्वरूपत्रैविध्यमन्तरेण कारणत्रैविध्याभावात्तदभावे च कार्यस्यापि त्रैविध्याभावात्तन्निरूपयितुमाह, कारणे स्वरूपे च त्रैविध्यमाहेत्यर्थः। सर्वेषामिति। हीति निश्चये। सर्वेषां कार्याणां त्रिगुणत्वाज्ज्ञापकाद्धेतोः, श्रुताः[1], अथाधिदैवमथाध्यात्ममथाधिभूतमित्यादिश्रुत्युक्ता आधिदैविकादयस्त्रयो भेदाः पृथक्प्रत्येकं कारणे स्वरूपे च मता इति योजना। श्रुता इत्यनेन त्रैविध्योक्तौ प्रमाणं दर्शितम्। ननु गुणत्रैविध्येन सर्वत्रैविध्यानुमानम्, तद्गुणत्रैविध्यमेव कुत इत्यत आहुः गुणानामित्यादि। अग्र इति। सच्चिदानन्दरूपेणेत्यनेनेत्यर्थः। इदं च, "सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणा" इत्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम्। सदंशान्निर्गतं सत्त्वमुच्यते, चिदंशाद्रज, आनन्दांशाच्च तम इति विवरणात्। भेदानिति। त्रैविध्यप्रयोजकान्। भेदानां स्वरूपं व्याकर्तुं तदभिधायकपदप्रकृतिपदानि व्याकुर्वन्ति अधीत्यादि। तेन देवपदस्यार्थद्वयं विवक्षितम्। अनयोरित्यादि[2]। स्वतन्त्राभिमन्त्रोरधिष्ठात्रभिमन्त्रोर्वा मध्येऽभिसम्भवन्ति। स्वतन्त्राभिमन्तृत्वादिव्यवच्छेदको यो भवति सोऽधिभूत इत्यर्थः। तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे "आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः। यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः" इति। उभयोर्विच्छेदो यस्मादित्युभयविच्छेद इत्यर्थः। "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाऽभवदि"ति पुरप्रवेशोत्तरमेकस्यैव जीवान्तरऽर्यामिभावपक्षे सदंशेन शरीरेणैव तथात्वव्यवच्छेदः क्रियत इति तदुभयविच्छेदकोंऽशो देहादिरूपोऽधिभूत इति। एतेषां चाधिदैविकाधिदैवादिशब्दानां व्युत्पत्तिपक्षमादाय क्वचिदर्थभेदेऽपि तत्र तत्र पर्यायतया एव प्रसिद्धेः प्रकृते ऐकार्थ्यमेवेत्यभिप्रेत्य मूल आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमित्युक्तम्॥ ११९॥

त्रयाणामित्यादि। जडजीवयोरिव त्रयाणां स्वातन्त्र्याभिमानोभयविच्छेदैः कार्यैः सिद्धे भेदे स्वरूपमपि भिद्येतेत्याशङ्कायामभेदायाहेत्यर्थः। सच्चिदानन्देत्यादि। तथाचैकस्यैव पुंसः पाचकपा-

---

१ श्रुताः इत्यपि पाठः। २ तयोरित्यपि पाठो दृश्यते, परं न स आवरणभङ्गकारोक्तः।

उदाहरणमाह देहजीवेशरूपिण इति । देहोऽधिभूतं, जीवोऽध्यात्मा, ईशोऽन्तर्यामी अधिदैवः, एवं स्वरूपभेदमुपपाद्य समुदायेन प्रवृत्तौ कुत्र कस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायामाह । व्यष्टिरिति । यद्यप्येते त्रयोऽपि पुरुषावताराः । तथापि देहाभिमानिन इति जीवभेदा उच्यन्ते ॥ १२० ॥

तत्रैव विद्यमानोऽप्यनभिमानित्वात् ब्रह्मेति एकत्रैव त्रिप्रकारेण वर्तत इति, प्रकारान् गणयति—

टिप्पणी ।

तत्रैवेति । शरीरे विद्यमानोऽप्यन्तर्यामी शरीराभिमानरहितत्वाद्ब्रह्मोच्यत इत्यर्थः ।

आवरणभङ्गः ।

ठकपालकत्ववदेकस्यैव सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो धर्मरूपसदादिपुरस्कारेण कार्यभेदे आधिभौतिकादिशब्दवाच्यत्वान्न स्वरूपतो भेद इत्यर्थः । उदाहरणमाहेति । एतत्परिचायनायोदाहरणमाहेत्यर्थः । देहेत्यादि । इदं च द्वितीयस्कन्धे, "एको नानात्वमन्विच्छन्नि"त्यत्र सिद्धम् । तथाच ब्रह्मत्वेनैक्येऽपि भिन्नकार्यार्थं यथाऽत्र भेदस्तथा सर्वत्रैवाभेदो भेदश्चावगन्तव्य इत्यर्थः । ननु साङ्ख्ये त्रैविध्यनिरूपणकार्यकारणयोस्त्रिगुणात्मकत्वेन आत्मवैलक्षण्यद्वारा विविक्तात्मज्ञानफलकत्वादावश्यकम् । ब्रह्मवादे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तस्यानावश्यकत्वेन व्यर्थं त्रैविध्यनिरूपणमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं निरूपयन्ति एवमित्यादि । एवं सच्चिदानन्दानामाधिदैविकादिव्यवहारप्रयोजकत्वज्ञापनेनैकस्मिन्नपि ब्रह्मस्वरूपेंऽशभेदेन तरतमभावमुपपाद्य, समुदायेन राशिरूपेण कार्यज्ञानार्थं प्रवृत्तौ कस्मिन् स्वरूपे कस्यांशस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायां यस्मिन् स्वरूपे यत्प्राधान्यं तदाहेत्यर्थः । तथाच त्रैविध्यज्ञानस्य स्वरूपतारतम्यनिश्चयद्वारा, मूलरूपे त्वार्षज्ञानं फलमित्यर्थः । तदुदाहरन्ति व्यष्टिरिति मूले । तथाच जीवशरीरेषु व्यष्टेरसदादिशरीरस्य सत्प्राधान्यं, समष्टेर्ब्रह्माण्डशरीरस्य चित्प्राधान्यं पुरुषशरीरस्य आनन्दप्राधान्यमिति जीवव्यवस्थेत्यर्थः । अत्राधिभौतिकादिक्रमो ज्ञेयः । ननु प्रथमस्कन्धे पुरुषस्याद्यावतारत्वकथनात् कथं जीवभेदत्वमत आहुः यद्यपीत्यादि । एत इति । व्यष्टिसमष्ट्यावरणपुरुषात्मकाः । पुरुषावतारा इति । "यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः" इति, "आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते" इति, "आनन्दमयोऽवसाने" इति वाक्यात् । तत्त्वात्मकस्य क्षरपुरुषस्यावताराः । अभिमानिन इति षष्ठी । अभिमानिसम्बन्धिन इत्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु यथाभिमानित्वं जीवत्वगमकं तथानन्दप्रधानत्वं ब्रह्मत्वगमकमतः पुरुषस्य जीवभेदत्वं न युक्तमित्याशङ्कायां ब्रह्मत्वसाधकस्य हेतोरुपहितत्वं बोधयन्त आहुः तत्रैवेत्यादि । देहे विद्यमानोऽप्यन्तर्यामी अनभिमानित्वाद् ब्रह्म । तथाचानभिमानित्वसोपाधेर्विद्यमानत्वान्नानन्दप्रधानत्वमात्रेण स्वरूपात्मकब्रह्मत्वं पुरुषेऽनुमातुं शक्यमिति पुरुषो जीवभेद एवेति निश्चयः । एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं त्रैविध्यं वदन्तः किञ्चित्कार्यार्थं देहेषु त्रिस्वरूपेण स्थितिं ब्रह्मणो बोधयन्ति एकत्रे-

अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदास्तथा परे।
स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥ १२१ ॥

अन्तर्याम्यक्षरं कृष्ण इति । यथा सारथी रथी तदन्तःस्थितश्च तथान्तर्याम्यक्षरं कृष्णः । एवं सति पुरुषोत्तमत्वेन सर्वत्र दर्शनं भवति । परं ब्रह्मैव त्रिप्रकारेण वर्तत इति त्रयो भेदाः । त्रयाणां प्रत्येकं बहून् भेदानाह स्वभावेति । अक्षरस्य स्वभावकर्मकाला भेदा रुद्रादयः । कृष्णस्य अन्तर्यामिणः सर्वत्र भिन्नतयैव स्थितत्वान्न भेदानाह ॥ १२१ ॥

टिप्पणी।

यथेति । प्रेरकत्वादन्तर्यामी सारथिः पुरुषोत्तमाधारतया स्थितत्वादक्षरं रथि । पुरुषोत्तमाधिकपरिमाणाभावज्ञापनार्थं ह्रस्वरथ इवाक्षरं वर्तत इति रथशब्दः स्त्रीलिङ्गे प्रयुक्तः । "स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदी"ति नामलिङ्गानुशासनेनाल्पत्वविवक्षायां मृणालादिशब्दानां स्त्रीलिङ्गाभिधानात् । तथा च माघकाव्ये "रथी युयोजाविधुरां वधूमिवे"ति । रथमध्य इवाक्षरे स्थितः श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

आवरणभङ्गः।

त्यादि । स्थितिप्रकारं दृष्टान्तेनाहुः **यथा सारथीत्यादि** । सारथिवद् व्यष्ट्यादिदेहजीवानां नियामकोऽन्तर्यामी अन्तर्यामिणो नियामकत्वं च "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे" इति गीतावाक्यात्, "अभिचाकशीती"ति श्रुतेश्च ज्ञेयम् । तस्यापि रथिवन्नियामकमक्षरम् । अक्षरस्य नियामकत्वं प्रशासनश्रुत्याऽवगन्तव्यम् । तस्याऽप्यन्तर्यामिवन्नियामकः कृष्ण इत्यर्थः । भगवतो नियामकत्वं त्वन्तर्यामिब्राह्मणादेव सिद्ध्यति, तस्याक्षरनियामकत्वं च "अक्षरादपि चोत्तम" इति, "अक्षरात परतः परः" इति गीतावाक्यात्, श्रुतेश्च ज्ञेयम् । ब्रह्मवैवर्त्ते अक्षराहङ्कारमर्दकत्वकथनाच्च । एतेन निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यं कृष्ण एव सिद्धमिति प्रमेयबलं निर्णीतम् । एवमन्यत्र तत्तदपेक्षया तत्तदाधिदैविकस्य स्वातन्त्र्यं ज्ञेयम् । अत्रापि क्रमस्तु पूर्ववदेव । एवं ज्ञानस्य फलमाहुः **एवं सतीत्यादि** । तन्नियामकत्वेन सर्वान्तरत्वेन ज्ञाने सति तथा भवतीत्यर्थः । नन्वन्तर्यामिणोऽक्षरस्य चान्तर्याम्यक्षराधिकरणयोः स्वरूपात्मकत्वेन व्यवस्थापनात् कथं भेदत्वमेतयोरित्यत आहुः **परब्रह्मेत्यादि** । एतेन, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुत्युक्तमनन्तरूपत्वं दिङ्मात्रेण बोधितम् । तत्रापि गणनापरिच्छेदाभावायाहुः **त्रयाणामित्यादि** । अत्रापि स एव क्रमः । नन्वन्तर्यामिणो भेदा नोक्ता इति कथं त्रयाणामित्युच्यत इत्यत आहुः **अन्तर्यामिण इति** । तथाच तत्र स्वरूपभेदादेव भेद इति न प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । अत्र, स्वभावकर्मकालाश्चेति चकारेणाक्षरे चरणासनलोकरूपत्वेन भक्तप्राप्याक्षरोपासकप्राप्यविमुक्तमानिप्राप्यत्वेनापि भेदः सङ्गृहीतः । एवं स्वभावादीनामपि ज्ञातव्यः । कालस्य तु, सूर्यस्तस्याधिभौतिकमित्यादिनोक्तोऽपि । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ १२१ ॥

त्रयाणां शक्तिभेदानाह—

अविद्या प्रकृतिर्माया निद्रा चिन्तेन्द्रजालता।
महत्तत्त्वं ब्रह्मरूपमस्मच्चित्तं तथैव ॥ १२२ ॥
अहङ्कारो रुद्ररूपमहङ्कारोऽस्मदादिषु।
मनश्चन्द्रशरीरं च मनोऽस्माकं तथैव च ॥ १२३ ॥
चक्षुः सूर्यशरीरं च चक्षुरस्माकमेव च।
मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डं देवदेहास्तथैव च ॥ १२४ ॥

अविद्येति। अविद्या जीवस्य, प्रकृतिरक्षरस्य, माया कृष्णस्य। उपलक्षणविधया अविद्याया भेदानाह निद्रेति। एवं प्रकृतिपुरुषपर्यन्तमुपरिस्थितानां भेदानुक्त्वा महदादीनामाह महत्तत्त्वमित्यादिना। महत्तत्त्वमाधिदैविकस्थानीयम्। द्वितीयं ब्रह्मशरीरम्। तृतीयमस्मदादीनां चित्तम्। अनेन 'अन्येषां चानुपलब्धेरि'ति भगवत्सिद्धान्ते दोषः परिहृतः। अहङ्कारे भेदानाह अहङ्कार इत्यादिना। चक्षुरित्यादीन्द्रियाणां भेदाः सामान्येनाह। मूलेन्द्रियाणीति ॥ १२२–१२४ ॥

टिप्पणी।

उपरिस्थितानामिति। श्रेष्ठानामित्यर्थः। महत्तत्त्वमिति। आधिदैविकस्थानीयमिति पदान्महत्तत्त्वादिषु तारतम्यमेवोक्तं न तु तद्रूपमेवेत्यर्थः। अनेनेति। साक्षात्परम्पराभेदेन प्रकृतिपुरुषमहत्तत्त्वादीनां ब्रह्मात्मकत्वनिरूपणेन व्यासे"रन्येषां चानुपलब्धेरि"ति सूत्रेण प्रकृत्यादीनामभाव उक्तः, स दोषो भगवत्सिद्धान्ते, ब्रह्मवादे, कपिलदेवोक्तसिद्धान्ते वा, परिहृतो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

मन इति मूले। अहङ्कारादुत्पन्नं मन एकम्, चन्द्रशरीरं द्वितीयं रूपमस्माकं मनस्तृतीयमिति ॥ १२३ ॥

आवरणभङ्गः।

अविद्या जीवस्येति। व्याघ्रादित्रयस्थस्य जीवस्येत्यर्थः। एवञ्चान्तर्यामिणः शक्तिरहितत्वं ज्ञापितम्। उपलक्षणविधयेति। एवञ्च द्वादशशक्तिमध्यगणिताऽऽधिदैविकी। ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चपर्वरूपेणोत्पन्ना द्वितीया। अस्मदादिषु रजतभ्रमजनिका तूलाविद्या तृतीयेत्यादिरूपेणापि ज्ञेयम्। तथा प्रकृतिमाययोरपि ते ज्ञेयाः। एतावत्पर्यन्तं ये भेदा उक्तास्तेषु पूर्वोद्दिष्टमाधिभौतिकम्। अग्रे तु व्युत्क्रमेणेति ज्ञापयितुमाहुः महत्तत्त्वमाधिदैविकेत्यादि। एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः अनेनेत्यादि। ब्रह्मादिरूपेणोपलभ्यमानत्वात् परिहृत इत्यर्थः। तदेतद्भाष्यप्रकाशे उपपादयिष्यते। एवं महत्तत्त्वेत्यारभ्य, मूलेन्द्रियाणीत्यन्तम्। आनन्दचित्सत्प्राधान्येनाधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभावो निरूपितः। तेन मूलाऽवान्तरकारणयोराधिदैविकाध्यात्मिकत्वं कार्यस्थस्याधिभौतिकत्वं बोधितम्। मूलेन्द्रियाणीति। विराट्पुरुषेन्द्रियाणि ॥ १२२–१२४ ॥

अस्मदिन्द्रियवर्गेश्च रूपत्रयमुदीरितम् ।
चन्द्रश्चन्द्राभिमानी च मनःप्रेरक एव नः ॥ १२५ ॥
सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुःप्रेरक एव नः
एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयमूह्या विभागशः ॥ १२६ ॥
तन्मात्राणि च भूतानां गुणाः कार्यगतास्तथा ।
महाभूतान्यावरणं मध्यभूतानि च क्रमात् ॥ १२७ ॥

त्रयाणामवान्तरभेदाः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह चन्द्रश्चन्द्राभिमानी चेति । अतिदिशति एवमिति । एवमिन्द्रियाणामुक्त्वा तन्मात्राणामाह तन्मात्राणि चेति ॥ १२५–१२७ ॥

ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् परिच्छेदं निवारयति, अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामपि भूतादिन्यायेनाह—

अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनां पुनस्तथा ।
मूलमावरणं चैव ब्रह्मान्तःकरणं तथा ॥ १२८ ॥

पुनस्तथेति । पुनःशब्देन सिंहावलोकनमुक्तम् । सामान्यतो वदन्नुपसंहरति । मूलमिति । मूलं तत्त्वानि । आवरणस्थानीयानि द्वितीयानि । ब्रह्माण्डान्तःस्थितानि तृतीयानि । ब्रह्मणा अन्तः करणं येषामिति ॥ १२८ ॥

टिप्पणी ।

चन्द्र इति । एकश्चन्द्रो देवतारूपो यो यागपूजादौ सन्निहितो भवति, द्वितीयश्चन्द्रमण्डले स्थितस्तदभिमानी, तृतीयोऽस्मदादिमनःप्रेरकः । एवं सूर्यादावपि ज्ञातव्यम् ॥ १२५ ॥

आवरणभङ्गः ।

त्रयाणामित्यादि । त्रयाणामाधिदैविकादीनाम् । अवान्तरभेदाः आधिदैविकादयस्त्रय एवमाध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपि त्रय इत्येवं सन्तीति ज्ञापनार्थमित्यर्थः । चन्द्र इत्यादि । एतेनाधिदैविके त्रिरूपतोदाहृता । तथान्ययोरपि ज्ञातव्या । एवञ्च कालस्वरूपे विचार्यमाणे सूर्य आधिभौतिकः, सूर्यस्वरूपविचारे स्वाधिदैविक इत्येवं तत्तत्स्वरूपविचारे क्रियमाणे यत्र महामाहात्म्यादिकं सूर्यस्य, यथा साम्बपुराणे, तत्राधिदैविको मूलेन्द्रियात्मा ज्ञेयः । एवं यत्र विष्णोरपकर्षस्तत्र स भौतिकोऽस्मच्चक्षुःप्रेरको ज्ञेय इत्येवं विचारतः प्रमाणानां परस्परविरोधः परिहृतो भविष्यति । तदेतद्धृदि कृत्वाहुः अतिदिशतीत्यादि । अत्र तन्मात्रादीनां त्रिरूपत्वकथनं चेतनाधिष्ठानरहितानामपि त्रिरूपत्वबोधनार्थम् । तेन वैदिकदेवाधिष्ठितानां पदार्थानामप्याधिदैविकत्वं, सत्वाधिष्ठितानामाध्यात्मिकत्वं, गुणजन्याधिष्ठितानां भौतिकत्वं च बोध्यम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

परिच्छेदं वारयति—

अन्येऽप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः ।
लोकपालास्तु ते त्वत्र स्वर्गस्थस्तु पुरन्दरः ॥ १२९ ॥

अन्येऽपीति । अस्मदाद्यधिष्ठिता पृथिवी । भाराक्रान्ता गोरूपा द्वितीया । भगवतः पार्श्वे वर्तमाना तृतीयेति । एवं जलादावपि ज्ञातव्यम् । ये दशेन्द्रियाणां देवा उक्ताः, अहङ्कारादुत्पन्नास्त एव लोकपाला इन्द्रादयो नामसाम्यात् । ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् । अतः पिण्डपाला इव लोकपाला इत्यभिप्रायेणाह लोकपालास्त्विति । मित्रो निर्ऋतिः । अश्विनावुत्तरतः । दिशो यमस्थानीया इति ।—

टिप्पणी ।

अतः पिण्डपाला इवेति । पिण्डः शरीरं तत्पालकाः । यथा, इन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन तथा; अत एव लोकपालकत्वेन ब्रह्माण्डदेहपालका इत्यर्थः । "वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिकाश्च ये । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति द्वितीयस्कन्धे इन्द्रियाधिष्ठातृषु मित्रशब्दस्य सूर्यवाचकत्वभ्रमनिरासायाहुः मित्रो निर्ऋतिरिति ॥ १२९ ॥

आवरणभङ्गः ।

मूले । शतशः सन्ति सर्वश इति । सर्वेषु शतं शतं सन्तीत्यर्थः । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति सूत्रेऽर्थग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्योऽङ्गीकृत इति, शतश इति विशेषात् कर्त्रर्थे शस् । सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति सूत्रे वामनेन, कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशतीत्युदाहरता एकार्थतानियतेभ्यो जातिशब्देभ्योऽप्यङ्गीकृत इति सर्वशब्दाद्वैषयिकाधिकरणकारकाच्छस् बोध्यः । देवेष्वतिदेशेन भासे त्रिरूपत्वे प्रकारं विशदीकर्तुं तेषु लोकादिपालकत्वमुपपादयन्ति । ये दशेत्यादि । नामसाम्यस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः ब्रह्माण्डेत्यादि । निर्ऋतौ नामसाम्याभावाद्दशानन्तर्गतत्वमाशङ्क्य समादधते मित्रो निर्ऋतिरिति । "गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशद्"ति, "निर्ऋतिः पायवप्राश्रयः" इति च तृतीयस्कन्धवाक्याद्याल्लोकपतित्वं रक्षस एवोचितमिति मित्रशब्दवाच्यो निर्ऋतिरेव ज्ञेय इत्यर्थः । अश्विनोर्लोकपालत्वं न स्फुटमिति पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्कायां तयोस्तथात्वमुपपादयन्ति । अश्विनावुत्तरत इति । "विनिर्भिन्नेऽश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम्" इत्यत्र यद्यपि लोकेशपदं नास्ति तथापि, "यावद् वलिं त" इति पद्योक्तसामुदायिकप्रार्थनयाऽत्रापि लोकेशत्वमावश्यकम् । एवं सति तयोर्भिषक्त्वेन सौम्यत्वादुत्तरस्या दिशश्च शान्तत्वात्तल्लोकपालकौ तावेवौचित्यान्निश्चेयावित्यर्थः । दिशां देहाभावेन देवत्वस्यास्फुटत्वाल्लोकपालत्वदौर्घट्यमाशङ्क्य समादधते दिशो यमस्थानीया इति । "दिशः श्रोत्रादि"ति श्रुतेः कर्णोत्पन्नत्वेन दिशां कर्णस्थानकत्वम् । तौ च द्वौ । पुरुषश्च द्वितीयस्कन्धे प्राङ्मुख उक्तः । तत्रोत्तरेशत्वं यदाऽश्विनोस्तदा पारिशेष्याद्दक्षिणेशत्वं दिशाम् । युक्तिस्तु धर्मनियामकत्वरूपा ज्ञेया । यमस्य तदाधिभौतिकरूपत्वात् । अन्यथा दिक्पालताऽपि तस्य न स्यात् । लोकेशांशानामेवान्यत्र दिक्पालतानिश्चयात् । अतो यमाधिदैविकरूपास्ता इति लोकपालत्वं न तासां दुर्घट-

तत्र पुरन्दरस्य मध्यस्वर्गे स्थितिः। उपरिभागद्योतकः ॥ १२९ ॥

तेषां यथेच्छं स्थितिं वारयितुमाह—

दशदिक्षु तु ते त्वत्र मध्यस्थस्तु पुरन्दरः।
तादृशैरपरैर्देवैः प्रतिमन्वन्तरं पृथक् ॥ १३० ॥

दक्षदिक्ष्विति। चन्द्रमसो मध्यपाते पुरन्दरो मध्यस्थः। एवं सति तत्त्वाधिक्यं न भवति। एते सर्वे सहोत्पन्नाः सहैव तिरोहिता भवन्तीति प्रतिमन्वन्तरं तदंशास्तन्नामानो भिन्ना इत्याह तादृशैरपरैरिति ॥ १३० ॥

तेषामवान्तरभेदानाह—

लोकपालास्तथा भिन्नाः स्थानैः सह विभागशः।
लोकालोके मानसे च मेरोर्मूर्ध्नि तथैव च ॥ १३१ ॥
ब्रह्मणोऽपि तथा सत्ये विराड्जीवस्तु भोगभुक्।
गुणावतारस्त्वन्यः स्यादेवमन्यत्र सर्वशः ॥ १३२ ॥

लोकपाला इति। सर्वेषां देवानां लोकालोकस्थानमेकं, तथा मानसोत्तरे, तथा

टिप्पणी।

अश्विनावित्यारभ्य पुरन्दरो मध्यस्थ इत्यन्तो ग्रन्थश्चिन्त्यः ॥ १३० ॥

आवरणभङ्गः।

मित्यर्थः। नन्वेवं सति इन्द्रस्य हस्तयोरेव स्थितिर्भवेद्दोलकेष्वेवेन्द्रियस्य सदेवस्य स्थितेरौचित्यादत आहुः। तत्रेति। तेषु देवेषु। मध्यस्वर्ग इति। "इन्द्रः स्वर्पतिराविशदि"ति वाक्यादित्यर्थः। उपरीत्यादि। इन्द्रस्य देवतात्वेन बहुस्थले प्रचरणाल्लोकत्रयोपरिभागस्य द्योतको, न तु वरुणवद्रसातलादिस्थ इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

ननु यथा द्वितीयस्कन्धे, "देवा वैकारिका दशे"ति दशदेवपक्ष उक्तस्तथा तृतीयस्कन्धे, "देवता आसन्नेकादश च वैकृता" इत्येकादशदेवपक्षोऽप्युक्त इति तस्मिन् पक्षे कथं पुरन्दरस्य मध्यस्थत्वमित्यत आहुः चन्द्रमस इत्यादि। हृदये वागीशचन्द्रमहदभिमानानां चतुर्णां स्थितिरुक्तेति चन्द्रस्यैव मध्यमत्वे विनिगमकाभावात्। तस्यैव मध्ये स्थितिरुचिता राजाधिराजत्वादित्यर्थः। अत एवाभिमानाऽधिष्ठातुरीशानस्याप्यैशान्यां स्थितिः। यद्वा, लोकपालत्वेन पूर्वोक्तरीत्या स्थितावपि दिक्पालत्वे इन्द्रस्य प्राचीदिक्पतित्वेन चन्द्रमसो मध्यस्थत्वे पुरन्दरो न मध्यस्थ इत्यर्थः। मूलं त्वेवं योज्यं—तुरितरव्यावृत्तौ। अत्र ब्रह्माण्डे। ते तु दशेन्द्रियदेवा एव लोकपाला, नान्येऽतिरिक्ताः। तुः पूजायाम्। पुरन्दरस्तु पूज्यत्वात्तेषु स्वर्गस्थः। भूमौ ते दशदिक्षु स्थिता न तु यथेच्छं यत्र क्वापि तिष्ठन्ति। तुर्विशेषावधारणे। पुरन्दरस्तु चन्द्रमसोऽमध्यपाते पुरन्दर एव तथेत्यर्थ इति। एवञ्च कुबेरस्याप्याधिनाधिभौतिकत्वं ज्ञेयम्। अत एवातिसुन्दरयोर्नलकूबरमणिग्रीवयोस्ततो जन्म। एतत्कथनस्यावान्तरफलमाहुः एवं सतीत्यादि ॥ १३० ॥

एवं निरूपणस्य प्रामाणिकत्वमाहुः तेषामित्यादि। तथाच स्थानभेदोक्तिरेवात्र मानमित्यर्थः।

मेरोर्मूर्ध्नि । ब्रह्मणोऽप्याह ब्रह्मण इति । मेरोर्मूर्ध्नि स्पष्ट एव । पुष्करद्वीपेऽपि स्पष्टम् । अतो लोकालोकेऽपि ज्ञातव्यम् । सत्यलोके आधिदैविकः । विराड्देहाभिमानी द्वितीयः । मेरोर्मूर्ध्नि तृतीयः । मध्यम एव भोगभोक्ता । गुणावतारस्तु तेभ्यो भिन्न इत्याह गुणवतारस्त्विति । यो नाभिकमले जातः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

कैलासादिविभेदश्च तथा वैकुण्ठवासिनः ।
कृत्रिमं च ध्रुवस्थानं श्वेतद्वीपं तथैव च ।
एवमेकप्रकारेण गुणतस्त्रिविधं मतम् ॥ १३३ ॥

एवं रुद्रादीनामपि कैलासादिविभेदा वक्तव्या वैकुण्ठस्यापि भेदाः । तान् गणयति कृत्रिममिति । "वैकुण्ठः कल्पितो येने"ति वाक्यात् । तदाधिदैविकस्थानीयम् । चकारात्तदकृत्रिममपि भगवदिच्छामात्रेण प्राकट्यात् । ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्रस्थम् । अथवा ध्रुवं निश्चलं स्थानम् । लोकत्रयोपरि महर्लोकादर्वाक् । प्रकारान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तमुपसंहरति एवमिति ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह—

सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं गोलकं चेति वा भिदा ।
बुद्धिः खानि तथा मात्राः क्वचिदेवं भिदात्रयम् ॥ १३४ ॥

सूर्य इति । यत्रैवाधिदैविकव्यवहारः स प्रथमः । आध्यात्मिके द्वितीयः । तृतीये प्रकारद्वयम् । रूपं, गोलकं चेति । पुनरन्यं प्रकारमाह बुद्धिः खानीति । इन्द्रियजन्या बुद्धिराधिदैविकी ॥ १३४ ॥

टिप्पणी ।

रुद्रादीनामपि स्थानैः सह रूपभेदा वक्तव्या इत्याह एवमिति ॥ १३३ ॥

आवरणभङ्गः ।

मूले विभागश इति । जातिशब्दात् करणकारके शस् । विभागेनेत्यर्थः । भोगभोक्तेति । ब्रह्माण्डदेहस्थं यत्सुखं तद्भोक्तेत्यर्थः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

वक्तव्या इति । कैलासे एकः शिवलोकः । सत्योपरि द्वितीयः एवं पुराणान्तराऽनुरोधात् । तृतीयोऽपि ज्ञेय इत्यर्थः । पूर्वोक्तमिति । धर्मतस्त्रैविध्यप्रकारमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमिति । आनन्दादिधर्मप्राधान्यम्, आधिदैविकादिशब्दानां यौगिकमर्थं च पुरस्कृत्य यः सिद्ध्यति तमित्यर्थः । यौगिकार्थमात्रं पुरस्कृत्य तृतीयं प्रकारं वक्तुमाहुः पुनरन्यमित्यादि । खानां शरीरनिष्ठत्वेनाध्यात्मिकत्वस्य, मात्राणां भूतनिष्ठत्वेनाधिभौतिकत्वस्य स्फुटत्वात् पारिशेष्येणाहुः इन्द्रियजन्येत्यादि । आधिदैविकीति । अस्मदादीन्द्रियप्रेरकमनोरूपदेवनिष्ठेत्यर्थः । मनसो देवत्वमत्र व्यवहाराज्ज्ञेयम् । दीव्यति व्यवहरतीति देव इति । "मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय", "भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानि"ति श्रुत्या च । अग्रे च त्रैविध्यप्रकारो द्वादशस्कन्धचतुर्थाध्याये, "दीपश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ।

एवं प्रकारत्रयं निरूप्य सर्वेषां निरूपयितुं भगवत्त्वे जन्मादिभावा न युक्ता इति ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च वैयर्थ्यमाशङ्क्य त्रैविध्यसमर्थनार्थं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिं समर्थयते—

भगवद्व्यतिरिक्तानां घटादीनां यथोद्भवः।
व्यवहारे तथा ज्ञानक्रिययोरपि निश्चयः॥ १३५॥

भगवद्व्यतिरिक्तानामिति। भगवतोऽप्याविर्भावतिरोभावौ प्रायेण वैदिकानां सम्मतौ। तदतिरिक्ते सन्देहः। अतस्तत्र विचारः कर्तव्य इति घटादिनिर्णय एव ज्ञानक्रिययोरपि निर्णयो भविष्यतीति नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यमित्यर्थः॥ १३५॥

टिप्पणी।

त्रैविध्यसमर्थनार्थमिति। ज्ञानक्रिययोरुत्पत्त्यभावे गुणाधीनतारतम्याभावेन ज्ञानक्रियोत्कर्षाधीनान्यपदार्थोत्कर्षाभावान्निरूपितं प्रकारत्रयमसङ्गतं स्यादिति त्रैविध्यसाधनार्थं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिं साधयतीत्यर्थः॥ १३५॥

आवरणभङ्गः।

एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतादि"ति वाक्ये अन्योन्यसापेक्षत्वकथनात्तन्मूलको व्यवहारोपयोगाय ज्ञेय.। अत्रानन्त्येऽपि हि कार्याणामित्यारभ्योपपादितस्य समष्टिव्यष्टिभावस्याध्यात्मिकादिभावस्य च मूलमविरोधचतुर्थपादे ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे विचारितं ज्ञेयम्। एवमेतावति ग्रन्थे, प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यत इत्यत्रोक्तं प्रमेय, पञ्चात्मकेत्यारभ्य जडजीवेत्यन्तेन विवेचितम्। तत्र सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धीत्यारभ्य, भिदात्रयमित्यन्तेन तस्य सर्वस्य प्रमेयस्य तत्तत्कार्यक्षमत्वरूपं बलं दिङ्मात्रेणोपलक्षणविधया निरूपितम्॥ १३४॥

नतु ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्य तथापक्षपातस्त्रिष्वपि कर्तव्य इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्बपक्षं दूषयति—

न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचन।
अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कदाचन ॥ १३६ ॥

न प्रतिस्फुरणमिति । तत्र हेतुः रूपरहितस्येति । कालान्तरे देशान्तरेऽपि

टिप्पणी।

पक्षपात इति । यथा त्वयोच्यते चिद्रूपस्य ब्रह्मणो नित्यत्वाद्बुद्धितत्त्वे तत्प्रतिबिम्ब एव ज्ञानं तथा ज्ञातृज्ञानज्ञेयेष्वपि प्रतिबिम्बरूपत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।—

आवरणभङ्गः ।

एवं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिनिरूपणं प्रतिज्ञाय लौकिकक्रियोत्पत्तेः सर्ववादिसम्मतत्वात्तद्विचारमकृत्वा ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयिष्यन्तो मायावादिमते ज्ञानोत्पत्त्यनङ्गीकारात्तन्मतं दूषयितुमुत्थापयन्ति नन्वित्यादि । ज्ञाने=कार्यत्वेनाङ्गीक्रियमाणे ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, बुद्धिवृत्तौ ज्ञानस्य प्रतिबिम्ब एवास्तु, स्वरूपस्य=ज्ञानस्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्य तथापक्षपातः—स्वरूपनित्यत्वपक्षपातस्त्रिष्वपि सच्चिदानन्देषु कर्तव्यः—कर्तुमुचित इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति योजना । अत्रायमर्थः । सिद्धान्तिना हि द्विविधं ज्ञानमङ्गीक्रियते । नित्यं कार्यं च । तत्र नित्यं चतुर्विधं, कार्यं षड्विधमिति तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यां तया विभ्रंशितज्ञाना इत्यत्र । तत्र नित्यं वृत्त्याऽभिव्यज्यते, वेदादिशरीरं च गृह्णाति । भगवद्धर्मरूपं परं भगवद्दत्तं जीवेऽपि समायाति । कार्यं तु तत्तदिन्द्रियाणां विषयसन्निकर्षद्वारा जाग्रदादिवृत्तौ मनसि जन्यते । तथा सत्यर्द्धजरतीयापत्तिरनेकव्यक्तितदुत्पत्तिनाशादिकल्पनागौरवापत्तिश्चेति । तदनादृत्य एकमेवात्मरूपं ज्ञानं नित्यमङ्गीकार्यं लाघवात् । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं वदता सिद्धान्तिनाऽपि जन्यज्ञानस्य भगवद्रूपताङ्गीकरणाच्च । सिद्धे चैवं स्वरूपनित्यत्वे वृत्तौ यदभिव्यञ्जनं समागमनं जननं वाऽङ्गीकृतं तदपि प्रतिबिम्बद्वारकमेव भवति । सात्त्विकवृत्तेः शुद्धत्वादतो ज्ञानप्रतिबिम्ब एव युक्तः । तदेतदुक्तम्, ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्येति । एवं ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वस्वीकारे ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपस्यात्मत्वेन स्वरूपात्मकज्ञानवत्तादृशसदानन्दयोरपि नित्यत्वात्तन्मध्ये व्यावहारिकज्ञानस्यैव वृत्तौ प्रतिबिम्बोऽन्ययोस्तु न प्रतिबिम्ब इति तवाप्यर्द्धजरतीयं स्वरूपे समानमिति तन्निरासार्थं तयोरपि ज्ञानस्यैव वृत्तौ प्रतिबिम्ब एव भवताऽपि स्वीकार्यः । तथा सति सविषयभानावसरे सदानन्दावपि स्वरूपभूतौ भासेताम् । तदेतदुक्तम्, तथापक्षपातस्त्रिष्वपि कर्तव्य इति । अथ तथा न स्वीक्रियते तदाऽप्रामाणिकार्द्धजरतीयाद्वक्ष्यमाणदोषाच्च ज्ञानप्रतिबिम्बपक्षोऽप्यप्रयोजकः । तदेतदुक्तम्, ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति । दूषणमाहुः नेत्यादि । रूपरहितस्येति । चक्षुरयोग्यस्य । ननु सर्वदा चक्षुरयोग्यस्य शब्दस्य कूपादौ प्रतिध्वनिदर्शनात्तस्य च शब्दप्रतिरूपत्वान्न सार्वत्रिकश्चक्षुरयोग्यस्य प्रतिबिम्बाभावनियमोऽतो न दोष इति चेत्, अत्र केचित्—प्रतिध्वनिर्न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः । पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहादिशब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशीयशब्दतया तस्यान्यशब्द-

तथात्त्वं वारयति कदाचनेति । दोषान्तरमाह अविद्याया इति । अविद्यायां प्रतिबिम्बे जीवत्वं, बुद्धौ प्रतिबिम्बे व्यावहारिकज्ञानत्वमिति स्यादेवं यद्यविद्या बुद्धिर्वा शुद्धा स्यात् । तथा सति सर्वज्ञानामिति भावात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् ।

टिप्पणी ।

अविद्यायामिति । ब्रह्मणोऽविद्यायां प्रतिबिम्बे जीवव्यवहारो, बुद्धितत्त्वे प्रतिबिम्बे ज्ञानव्यवहार इत्यर्थः । तथासतीति । अविद्या बुद्धिर्वा यदि शुद्धा स्यात्तदा घटादीनां प्रतिबिम्बभावात्सर्वेषां सर्वज्ञता स्यादित्यर्थः ।—

आवरणभङ्गः ।

प्रतिबिम्बत्वायोगात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्तथा । वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेः प्रथमध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वकल्पनायोगादित्याहुः । वस्तुतस्तु, प्रतिध्वनेः शब्दप्रतिबिम्बत्वं मानाभावग्रस्तमेव । नच साजात्यानुभव एवं मानमिति वाच्यम्, तस्य शब्दान्तरेऽपि तुल्यत्वात् । बिम्बस्थित्यधीनस्थितिकत्वस्य प्रतिबिम्बताविनिगमकस्यात्राऽसत्त्वात् । नच बिम्बरूपपूर्वशब्दस्थितिः शक्यवचना । शब्दस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेन तदानीं नाशात् । आभासताया अप्यत एवाशक्यवचनत्वात् । चिरकालस्थायित्वपक्षाभ्युपगमेनेष्टसाधने कूपस्थवायुना प्रतिध्वनिवद् ध्वन्यानयनस्यापि सम्भवदुक्तिकत्वाद् ध्वनिद्वयश्रवणापत्तेः । ध्वन्यनानयने नियामकाभावात् । अनानीते च ध्वनौ प्रतिबिम्बतानिश्चयस्याशक्यत्वात् । नच, "छाया प्रत्याहृयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण" इति भगवद्वाक्ये प्रतिध्वनेरसत्त्वस्योक्तत्वात् सादृश्यस्य चोपलभ्यमानत्वात् प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । नटकल्पितपारावतादिरुतवदुक्तहेतुभ्यां मायाजन्यशब्दान्तरत्वस्यापि शक्यवचनत्वात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वम् । व्यञ्जनाक्षराश्रवणात् । नच स्वराक्षरस्यैव प्रतिबिम्ब इति वाच्यम् । नियामकस्याशक्यवचनत्वात् । युगपदुभयस्वरग्रहणाभावात् । पूर्वध्वनिवद् द्वितीयस्य प्रतिध्वनेरपि पूर्ववर्णव्यञ्जकतायाः शक्यवचनत्वेन सन्देहानपायाच्च । नापि ध्वनेर्वर्णप्रतिबिम्बत्वम् । मानाभावात् । व्यञ्जकतया सन्निधिमात्रेण स्वधर्माणामुदात्तादीनां वर्णेष्वारोपस्य शक्यत्वादेकवदेव ग्रहणाच्च । यत्तु आकाशस्य शब्दसमवायिनः कूपादौ सत्त्वेनास्मदादिशब्दजन्यशब्दपरम्पराजनितस्तथ्यः शब्दविशेष एव प्रतिध्वनिरिति केचिदाहुः; तन्न, अश्रवणापत्तेः । वीचीतरङ्गादिन्यायेन तत्रोत्पन्नस्य ध्वनेः पुनर्वैपरीत्येन तत उत्पादकस्याशक्यवचनत्वात् । कूपादिप्रतिबद्धस्य वायोस्तथात्वकल्पनेऽपि तत्तथ्यतागमकस्याभावात् । समाचारोपलम्भयोर्व्यभिचारित्वात् । अतो मायिकमेव प्रतिबिम्बातिरिक्तं शब्दान्तरं तदिति निश्चयः । नाप्याकाशदृष्टान्तेन सिद्धिः । शास्त्रार्थप्रकरणे तस्य निराकृतत्वात् । स्वरूपभूतसदानन्दयोरपि रूपाभावेन तदभावाच्च । अतः सुष्ठूक्तम्, न प्रतिस्फुरणमित्यादि । एवं निमित्तस्वरूपविचारेण ज्ञानप्रतिबिम्बपक्षं निराकृत्याधिकरणस्वरूपविचारेणापि निराकर्तुमाहुः दोषान्तरमित्यादि । अत्राविद्यायामित्यादिनोक्तः पक्षो यद्यपि पूर्वप्रकरणे निराकृतस्तथाप्यधिकरणस्वरूपविचारेण निराकृत इति पुनरनूद्य निराकुर्वन्ति स्यादेवमित्यादि । ननु प्रतिबिम्बार्थं ते शुद्धे एवाङ्गीकार्ये, को दोष इति चेत्तत्राहुः तथा सतीत्यादि । इति भावात् ।

सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेत्वभावात् ।—

आवरणभङ्गः ।

प्रतिबिम्बभवनात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । अयमर्थः । अरूपस्य ज्ञानस्य प्रतिबिम्बोऽविद्याबुद्ध्योः शुद्धत्वाङ्गीकारेणाभ्युपगतश्चेत् सरूपाणां सर्दशानां बाह्यादीनां घटादीनामान्तराणां शिराग्रादीनां च तत्र तत्र प्रतिबिम्बो निर्बाधः । निर्बाधे च प्रतिबिम्बे तत्समानाधिकरणानामविद्यायां प्रतीतानां व्यापकानां जीवानां सर्वसंसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इवैतेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च । वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । नचाऽन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याऽशक्यवचनत्वात् । संसर्गतौल्ये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरण एव निरस्तत्वात् । ननु दूषणभ्रासाद् मास्तु व्यापकानेकजीववादः । किन्तु व्यापकैकजीववादे तस्य सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरिति चेत्, सत्यमिष्टापत्तिः स्याद्, यद्येकस्यैव सर्वज्ञता स्यात् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वज्ञाविद्योपहितस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु संसृष्टत्वात्, ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वत्र सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधपातात् । नचोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तन्निकटस्थस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भविष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम्, प्रमात्रभेदे करणभेदस्येव साक्ष्यभेदे प्रमाणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात्, सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं, किन्तु अन्तःकरणोपहितरूपेण; तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदान्न सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं त्वस्य निर्बाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वारत्वात् । तदेतदुक्तम्, **तथा सती**त्यादि । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः **सर्वेषा**मित्यादि । अयमर्थः । यदयं न स्वीक्रियते, कस्तत्र हेतुः । न तावदसन्निधिः, अविद्याया व्यापकत्वात्, अन्तःकरणस्य चान्तरसन्निहितत्वात् । नापि बिम्बालोकसंयोगाभावः, सूर्यादेर्विधमानत्वात् । अन्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनान्तरवस्तूनां प्रतिबिम्बदर्शनाद्, इहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्ट आन्तरबिम्बे आलोकान्तरानपेक्षणात् । तेनाऽऽन्तरप्रकाशानङ्गीकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्धर्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात् । मते च तदवभासे तद्वदेव तत्संसृष्टानामप्यवभासादहङ्कारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसन्धीयेरन् संस्काराधायकस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बावरुद्धे दर्पणादावन्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रतिबिम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावहेतुरिति विभाव्यते तदाप्यसङ्गतम् । एकप्रतिबिम्बाऽवरुद्धेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति यदा बिम्बान्तरं पूर्वबिम्बव्यवधेयं भवति । इह तु ब्रह्मणो व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तद्व्यवधेयत्वाभावाच्च जीवेन तत्प्रतिबिम्बावरोध इति दुर्वार एव सर्वेषां प्रतिबिम्ब इति तदेतदुक्तं, **सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेत्वभावा**दिति । ननु भवतु सर्वेषां

इन्द्रियाणां च वैयर्थ्यमत इदं ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेव, चिदादिभिः सह बुद्धेः कोशादिष्वैकार्थ्यात् ॥ १३६ ॥

टिप्पणी।

अत इदमिति। "बुद्धिर्मनीषा" इत्यारभ्य "चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः" इत्यन्ते कोशे बुद्धेश्चिदादिपर्यायत्वं नात्मशब्दपर्यायत्वमिति चिद्रूपात्मनः कार्यरूपं ज्ञानं भिन्नमेवेत्यर्थः ॥१३६॥

आवरणभङ्गः।

प्रतिबिम्बः। तथापि न जीवस्य सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री। जीवसाक्षिवादस्याऽनङ्गीकारात्। तथा सति कूटस्थचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा, परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति। तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदोषः। जीवस्तु, यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वत्वादिसङ्गित्वाभावेऽपि सास्नादिवद् व्यक्तौ संसृज्यते, तथा विषयादौ सन्नपि जीवः स्वभावादन्तःकरण एव संसृज्यते। यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षूरश्मिवज्झटिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति, तदा तमुपारुह्य जीवस्तं विषयं गोचरयति। केवलाग्न्यदाह्यस्य तृणादेरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढतत्प्रकाश्यत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गमनमपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेत्तत्राहुः इन्द्रियाणाञ्च वैयर्थ्यमिति। एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशकप्रतिबिम्बत्वात् स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वानादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनापि प्रत्यक्षोपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि वृथैव स्युः। किञ्चायःपिण्डसमारोहेण 'दाहकस्याग्नेस्साक्षात्संसृष्टदाहकतादर्शनाद्वृत्त्युपारोहेण प्रकाशकस्य जीवस्य साक्षादन्तःकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमित्यर्थः। वस्तुतस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिष्विवैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणेषु सर्गस्य वक्तव्यत्वात्, तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ तत्तद्वृत्त्युपारूढस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपरागसम्भवात्सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वमनुपपन्नमेव। अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासम्बन्धो वा, अन्तःकरणोपादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयाऽवभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याऽभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेनाभिधित्सितं, सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन, वृत्तिजनकानां चान्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन तत्तद्वृत्तिद्वारा सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तिरनिवार्यैव। तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे, मैत्रस्य चैत्रदर्शने, अहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकाऽऽयातीति फल्गून्येवैतानि कल्पनानि। अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्याऽऽवृतत्वात्स्वयमप्रकाशमानतया विषयाननवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः किञ्चिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते। तदाऽप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्यत्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेन चावरणे भग्ने सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्वभिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किञ्चिज्ज्ञत्वोप-

आवरणभङ्गः।

पत्तिः। एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशाऽज्ञाननाशो वा, पटवत् सम्वेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानाऽवस्थाभेदरूपाऽज्ञानान्तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनाऽऽवरणभङ्गो निरुच्यते, स सर्वोऽपि वृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसंसृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः। नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धानाऽदर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति स एव किञ्चिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु। तथाच व्यापकस्यापि जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भविष्यतीति, न सर्वेषां सार्वज्ञ्यापत्तिरिति चेत्, न; शरीरभेदस्य पूर्वजन्माद्यननुसन्धानप्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञतायामप्यतन्त्रत्वात्। एतेनैव भोगायतनभेदस्य विश्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परास्तं बोध्यम्। "उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः। पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धानप्यरीन् युधी"ति भारते भूतार्थवादाच्च। नच योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषेणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गतस्तथात्वान्नाननुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम्। बहुषु व्यभिचारदर्शनात्। एकत्र तथा दर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्रत्वाऽविघातः प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथादर्शने। अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्याद्युत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्माद्ज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसन्धानतन्त्रत्वं साधीयः। नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम्। दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्रिमाग्रिमस्य तस्य भिन्नत्वात्। पूर्वदृष्टानुसन्धानाभावप्रसङ्गात्। साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने स्वन्तःकरणभेदस्याऽप्रयोजकत्वात्। अन्तःकरणान्तरेणाऽस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः। अन्तःकरणवैजात्यादिकल्पनं तु फेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्यमेव। सृष्टदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणैक्याङ्गीकारेण समर्थने तु, यथा पादेन स्पृशामि, कर्णाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति करणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानम्, तथा तेन तेनान्तःकरणादिना तत्तज्जानामि, स्पृशामि, शृणोमि, पश्यामीत्यादिज्ञानमपि बहिःकरणभेदस्येवान्तःकरणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वान्निर्बाधमेव। नच फलबलात्तान्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात्। फलबलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात्। अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः। ननु तर्ह्यस्तु नानाजीववादः। तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावान्न सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री। विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवद् विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याऽभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेत्, नेदं युक्तं भाति; सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुषुप्तावेव जीवब्रह्मणोरेकीभावश्रवणात्तदितरत्र जाग्रदादौ व्यावर्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणसत्त्वे बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्य शक्यवचनत्वात्। किञ्च; जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद्ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्येतेति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः। यदि च बिम्बभूतं

बुद्धेर्वृत्तिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मता ।
अतो जागरणादीनि जीवस्तद्वशगो यतः ॥ १३७॥

बुद्धिवृत्तिर्जन्यत इत्यत्र वृत्तिर्बुद्धेः पदार्थान्तरं न भवति, किन्तु, स्थितिरेव सत्त्वा-

आवरणभङ्गः ।

विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद्विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्बन्धोपलक्षित-चैतन्यात्मना जीव एकीभावो, न तु बिम्बत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्ति-रिति विभाव्यते, तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मणा त्वेकीभावोऽस्य जात एवेति—अहं घट इत्याका-रकज्ञानापत्तिः। अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याऽहमिति ज्ञानवदन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वसि-न्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गश्च । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयाऽवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्पयति, तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावे विषयप्रमितिरिति विभाव्यते; तदा तु सुतरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तर-रुद्धे दर्पणादौ प्रतिबिम्बादर्शनाद्विषयसंसृष्टेऽग्रभागे ब्रह्मप्रतिबिम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाऽभाव-प्रसक्तेः । किञ्च; प्रतिबिम्बार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद्बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिबिम्बा-योगः । यदि च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात्तथा । यदि विषयाऽदूरवर्ति तदा विषया-वच्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च; अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिबिम्बस्याणुत्वादूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्गमापत्तिः । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती"ति श्रुतेः । किञ्चैवं कल्पनै-कशरणत्वे गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्या-भेदसिद्ध्या विषयप्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनाऽपि वृथा स्यात् । तस्मादनादरणीया एवैते पक्षा इति दिक् । तदिदं हृदि कृत्वाहुः अत इत्यादि । अतो बिम्बधर्मप्रतिबिम्बाधारस्वरूपयोर्विचारेण ज्ञानेन्द्रियवैयर्थ्यापत्तिरूपदूषणान्तरग्रासेन च प्रतिबिम्बपक्षस्यासङ्गतत्वात् । इदम्=अर्थप्रकाशरूपं ज्ञानं, कार्यरूपत्वान्नित्यज्ञानातिरिक्तमेवेत्यर्थः । अत्रोपष्टम्भाय तर्कगतं हेत्वन्तरमप्याहुः चिदादी-त्यादि । तथाच कार्यरूपं ज्ञानं यद्यात्मभिन्नं न स्यात् कोशादिषु चिदादिभिर्बुद्धेरैकार्थ्यन्न स्यात् । आदि-पदं *व्याकरणसङ्ग्राहकम् । बुध अवगमने । बोधो ज्ञानमिति । चिती संज्ञान इति ।* नच वृत्तौ ज्ञान-त्वोपचाराच्चिदादिप्रयोग इति शक्यवचनम् । कोशादीनां शक्तिग्राहकत्वेन तत्रोपचारस्याशक्यवच-नत्वात् । तस्माज्जन्यं ज्ञानमतिरिक्तमेवेति निश्चयः ॥ १३६ ॥

ननु नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यम् । बुद्धिवृत्तिजननार्थे तेषामुपयोगात् । स्वप्ने स्वयञ्ज्योतिष्ट्वप्रति-पादनेनान्यदा जीवस्याप्रकाशकतयाऽवश्यं वृत्त्यपेक्षणात् । अत एव चान्तराणामपि ज्ञाना-भावसिद्धेर्न कोऽपि दोष इत्याशङ्कायां वृत्तिस्वरूपं निश्चेतुमाहुः बुद्धिवृत्तिरित्यादि । नेत्र-निमीलने कृते बहिर्दृष्टपदार्थस्येव कश्चिदाकारो नेत्रान्तरे भासते, स आकारो न बाह्यवस्तुन', आश्रयमतिहाय तस्य तत्राऽशक्यवचनत्वात्, अतस्स आन्तरस्यैव कस्यचन भवितुमर्हतीति तत्त्वाश्रयत्वेन साङ्ख्यैराहङ्कारिकं, तत्त्वान्तरं वृत्तिनामकं कल्प्यते । यथा हि प्रवचनसूत्रद्वयं "प्रमार्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः", "भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिरि"ति । अर्थस्तु प्रमा पूर्वोक्तरीतिकमाकारज्ञानं तत्सहितो योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् । एवमुभयविधालिङ्गाद्वृत्तिसत्ता-

दिभिः । अत एव भ्रमादीनामपि सङ्ग्रहः । यदीन्द्रियैर्जन्या न स्याद् घटे क्वापि तदा

टिप्पणी ।

अत एवेति । यतो बुद्धिर्जन्याऽतो दोषसहकृतेन्द्रियजन्यत्वाद्भ्रमो विशेषादर्शनविरुद्धनानाकोटिस्मरणसहकृतेन्द्रियजन्यत्वात्संशयश्चोपपद्यत इत्यर्थः ।

आवरणभङ्गः ।

निश्चयः । यदि वृत्तिर्न स्यादुक्त आकारो न प्रतीयेत । अतैजसत्वादचलं चक्षुर्विप्रकृष्टं विषयमप्राप्नुवत्तत्प्रकाशनं न कुर्यात् । जायते च तदुभयमतस्साऽस्तीति निश्चयः । एवं भागो विभागः— अहङ्कारादिभज्य विषयदेशाऽवधि गमनम् । गुण उक्ताकारस्ताभ्यामङ्कृत्वा आहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति, अभियुक्तोक्तिश्च, "वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य यत्र च । अदृष्टाऽनुग्रहाच्चतत्सम्बद्धार्थावबोधिका" इति । अमूर्तायास्तस्या कथं क्रियेत्यतस्तृतीयं सूत्रम् "न द्रव्यनियमस्तद्योगादि"ति । अनियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः, किन्तु यत्र यत्प्रमाणतः सिद्ध्यति, तत्र तदनुमन्यामहे । अतो दूरस्थवस्तुन आकारग्रहणाऽदर्शनात्साऽपि क्रियावतीत्यर्थ इति । एवं मायावादिनोऽप्यन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातृत्वमङ्गीकृत्य तस्मिन् ज्ञानसूक्ष्माऽवस्थारूपं विषयसंस्कारमाऽऽधातुं विषयेन्द्रियसन्निकर्षसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिणामरूपां वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकादयस्तु, नयनकिरणानां निर्गमेण विषयसन्निकर्षाज्ज्ञानं, तेन च भावनासंस्काराख्यं गुणान्तरं चरमस्मृतिनाश्यमात्मन्यङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तत्र नेत्रान्तराऽनुभवस्य सार्वजनीनत्वादप्रयोजकं नैयायिकादिमतमिति । वृत्तिः सर्वथाऽभ्युपेयैव । परन्तु, या वृत्तिसंस्काराऽऽधानार्थं जन्यत इत्युच्यते, सा वृत्तिर्बुद्धेर्बुद्धितत्त्वादतिरिक्तं पदार्थान्तरं न भवति, किन्तु स्थितिरेवाऽवस्थाविशेष एव सत्त्वादिभिः कालादिक्षुब्धैः सत्त्वादिगुणैः कृतः । तथाच यदा चक्षुषा ज्ञानं जाग्रति जन्यते तदा तदाकारिका बुद्धिवृत्तिरपि तेन जन्यते, "बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी" "द्रव्यस्फुरणविज्ञान"मित्यादिभिस्तल्लक्षणवाक्यैस्तथा विशिष्टज्ञानसमानाकारतयैव सिद्धत्वात् । सैव वृत्तिर्नेत्रनिमीलने गोलकान्तरादनुभूयते । एवमेवेन्द्रियान्तरजन्यापि ज्ञेया । अत एतावतैव निर्वाहे साङ्ख्याद्यभिमतं तस्याः पदार्थान्तरत्वमप्रामाणिकं गुरुभूतं च । तथैव मायावादिप्रतिपन्नं तस्या ज्ञानप्रतिबिम्बाधारत्वमपि । व्यावहारिकज्ञानस्याऽतिरिक्तत्वानङ्गीकारे, श्रद्धाऽश्रद्धेति श्रुतौ कामादिपदानां शक्तत्वं धीपदस्य लाक्षणिकत्वमिति कल्पनावैरूप्यादिदोषप्रसङ्गात् । अत उक्तरीत्येन्द्रियसार्थक्यादिसाधनेऽपि जन्यज्ञानमतिरिक्तमवश्यमभ्युपेयमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापीन्द्रियसम्प्रयोगोत्तरं सम्प्रयुक्तार्थसमानो वृत्तावाकारो जायत इति प्रमा भविष्यति, न तु भ्रमादिकम् । शुक्त्यादौ तद्विरुद्धस्य रजताद्याकारस्याभावेन वृत्तौ तत्समर्पणायोगात्, अत इदमपि मतमनुपपन्नमित्याशङ्कायामाहुः अत एवेत्यादि । वृत्तेर्गुणजन्यत्वाङ्गीकारादेव, "संशयोऽथ विपर्यास" इत्यत्रोक्तानां भ्रमादिवृत्तीनामन्यख्यात्याद्यङ्गीकारेणोपपत्तिरिति न दोष इत्यर्थः । इदं यथा, तथा तृतीयस्कन्धे बुद्धिलक्षणे व्युत्पादितम् । नन्विन्द्रियाणामनुग्रह इति बुद्धेः कार्यलक्षणात् तस्या इन्द्रियानुग्राहकतयेन्द्रियसमानकालिकत्वाद्वृत्तेस्तदभेदे तासामिन्द्रियजन्यत्वं दुर्घटमित्याकाङ्क्षायां तन् साधयितुमिन्द्रियाजन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः यदीत्यादि । क्वापीति । कस्मिंश्चिदंशे । अयमर्थः । यत्र भ्रमदृष्टो, गृह्यते तत्र वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणस्य

भ्रमो न स्यात् । जीवस्य च गुणतोऽवस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्यात् । अतो गुणवशाद् यथा

टिप्पणी ।

जीवस्येति । तत्तद्गुणजन्यबुद्धिमत्त्वेन जीवे सात्त्विकत्वादिकमुच्यते तन्न स्यादिति भावः ॥१३७॥

आवरणभङ्गः ।

विषयनिष्ठत्वाभावेन तत्तश्चिदुपरागायोगाद्घटाकारिकया वृत्त्या विषयावरणाऽभिभवेन क्रियांशे विक्षेपस्याप्यशक्यवचनत्वात् । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये तदभावान्नयनप्रदेशे तदननुभवेनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारणत्वाङ्कृप्तेः सम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगादन्तःकरणावच्छिन्ने प्रमातर्यप्यहं भ्रमामीत्यननुभवात् सम्भ्रमः सर्वत्रालब्धसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात् क्वाप्यसन् घटदेशेऽनुभूयते । तस्मात्तद्देशावच्छेदेनानुभूयमानायां वृत्तावस्ति । यस्मादेवं तस्माद्वृत्तिरिन्द्रियजन्यैवेत्यर्थः । एवं सिद्ध एकत्र जन्यत्वेऽन्यत्रापि तथैवाङ्गीकार्यमिति भावः । नच शुक्तिरजतादिस्थले इदमाकारवृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनादंशत एवावरणनाशे अंशान्तरेणेहापि भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम्, विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टॄणां प्रमाणवृत्त्या तदंशावरणनाशादस्यापि तदननुभवापत्तेश्च विषयाश्रितावरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितत्वपक्षे तूक्तरीत्या प्रमातरि प्रमाणे च वक्तुमशक्यत्वेन घट्टकुटीप्रभातवदननुभवस्यैवापातात् । शुक्तिरजतस्याप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं, मूलाज्ञानावस्थारूपऽज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य घटावरकज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्या, निवृत्तावपि नैश्चल्यावरकस्यानिवृत्तौ, भ्रमकक्षेपेऽत्यादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति तस्य तद्वदेवासिद्धेः । वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमात्रकल्पनया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नानात्वकल्पनयोर्गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्चल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवर्तकताया अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बवृक्षाधोग्रत्वभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्तिनि जले मूलस्य, ततो विप्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात्, प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद्, भ्रमत्वस्यैव दुर्वचत्वेन, तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् । तर्कान्तरमाहुः जीवस्येत्यादि । इन्द्रियाणां जागरणे जागृतिस्तेषां लये स्वप्नः, अन्तरिन्द्रियस्यापि लये सुषुप्तिरितीन्द्रियहेतुकमवस्थात्रयं गुणतस्तत्तथा न स्यादित्यर्थः । यद्वा, वृत्तीनां गुणाजन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः । जीवस्येत्यादि । बुद्धिवृत्तयो यदि गुणजन्या न स्युस्तदा जीवस्यावस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्याद्, यदि तथा स्यात्तर्हि, "सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमि"ति । "जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चित" इत्येकादशस्थभगवद्वाक्यं हंसवाक्यं च विरुद्ध्येत । यतो नेदं विरोद्धव्यमतस्तत्तदवस्थासु बुद्धिवृत्तयो गुणव्यत्ययजा एवेति निश्चयः । एवञ्च सत्त्वबाहुल्ये प्रमाणवृत्तिः सत्त्वरजःसाम्ये संशयस्तमोबाहुल्ये अज्ञानं, रजोऽनुवेधे भ्रम इन्द्रियैर्जन्यत इत्याद्यूह्यम् । यत्तु, जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे निद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् ।

एवं ज्ञानस्योत्पत्तिं निरूप्य सुखदुःखयोरपि ज्ञानफलयोरुत्पत्तिं निरूपयति—

सुखदुःखसमुत्पत्तिर्नित्या ब्रह्मसुखात् पृथक् ।
अन्धन्तमःप्रवेशाच्च ह्रीच्छादीनां च सर्वशः ॥ १३८ ॥

सुखदुःखसमुत्पत्तिरिति । नित्या, न विवादास्पदमित्यर्थः । ब्रह्मसुखमपि तथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह ब्रह्मसुखादिति । दुःखार्थमाह अन्धन्तमःप्रवेशादिति ।

टिप्पणी ।

ज्ञानफलयोरिति । सुखदुःखयोर्ज्ञानफलत्वं विहितनिषिद्धकृतिद्वारा ॥ १३८ ॥

आवरणभङ्गः ।

ज्ञानफलयोरिति । सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तस्यार्थस्य स्वरूपेऽपि, एतर्ह्येवेदं सिद्धं भूतमिति भानाज्ज्ञेयत्वस्यापि फलान्तःपातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् । न विवादास्पदमिति । ननु यथाऽत्युत्कृष्टस्य धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्यात्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते । एवं वस्तुतो निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणप्रतिबिम्बिततया साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिंस्तमोगुणरूपोपाधिमालिन्यतारतम्यदोषात्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यस्यत इति तस्य सातिशयता तेनावृत्तिश्च । विद्योदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यासस्याऽपि निवृत्तेः कृतकृत्यतेति सांसारिकानन्दब्रह्मानन्दयोर्विशेष इत्येतावतैव निर्वाहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात्, कथं न विवादास्पदत्वमिति चेत्, नेदं युक्तम्; दृष्टान्तविरोधात्, आनन्दे रूपानुपधानात्, अन्तःकरणस्य चाशुद्धत्वात्; अन्यथा हृदयनाड्यादिप्रतिबिम्बापातेन तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्ष्यात्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तचरत्वात् । वैषयिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयसंसर्गोत्तरभावित्वेन विषयसंसर्गरुद्धायां वृत्तौ प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनभिव्यक्तेस्तस्या आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च त्वदुक्तरीतिकसत्त्वोत्कर्षापकर्षतारतम्यवती अन्तःकरणवृत्तिरेव वैषयिकं सुखम् । सा चोत्पत्तिमती भवताऽप्यङ्गीक्रियत एवेत्यतो न सा विवादास्पदमिति जानीहि । एवमेव वृत्तिरूपदुःखस्याप्युत्पत्तिर्ज्ञेया । नैयायिकादयो ब्रह्मणि सुखं नाङ्गीकुर्वन्तीति ब्रह्मसुखस्याप्युत्पत्तिः सम्भाव्यत इति तन्निरासायाहुः ब्रह्मसुखेत्यादि । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमस्ती"त्यादिश्रुत्याऽऽनन्दमयाधिकरणभूमाधिकरणाभ्यां च तस्य नित्यत्वमेव सिद्धमिति तद्भिन्नमेव सुखमुत्पत्तिमदिति निश्चयः । नन्वन्धन्तमसः कथमुत्पत्तिरहितत्वमित्यत आहुः अन्धन्तम इत्यादि । "मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमि"ति वाक्यात् । "अन्धन्तमः प्रविशन्ती"तिश्रुतेश्चासुराणामविद्योपासकानां तत्फलम् । तस्य च नित्यानन्दतिरोभावरूपत्वादुत्पत्तिरहितत्वम् । तदग्रे दुःखस्वरूपनिरूपणे व्याकरिष्यते । एवं मनोधर्माणां ज्ञानसुखा-

अन्धन्तमो नित्यमसुराणां फलम् । तथा हीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्यतिरिक्तानामुद्भव एव ॥ १३८ ॥

अनुक्तसमुच्चयार्थमाह—

मनोधर्माश्च ये चान्ये भगवत्सङ्गवर्जिताः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते घटादिरिव नान्यथा ॥ १३९ ॥

मनोधर्मा इति । भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवन्ति, न त्वेकविधाः । नित्या भगवद्रूपा भगवद्धर्माः । अनित्याः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन, सोऽकामयतेत्यत्र दोषः परिहृतः ॥ १३९ ॥

एवं सर्वेषां तुल्यतामुपपाद्य घटादीनामपि ब्रह्मत्वान्नित्यतेति वक्तुं युक्तिमाह—

आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः ।
भक्त्या त्वाद्यो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदा ॥ १४० ॥

अविर्भावतिरोभावाविति । आविः प्रकटं भावयतीत्याविर्भावः । आविर्भवनं वा धर्मः । तथा तिरोभवनम् । एते भगवतः शक्ती अनन्तशक्तित्वाद्भगवतः ।

टिप्पणी ।

अनेनेति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वनिरूपणेन नित्याया एवेच्छायाः प्राकट्याज्जायमानेच्छावत्त्वेन तद्ब्रह्म सगुणं स्यादिति दोषः परिहृत इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

आवरणभङ्गः ।

दीनामुत्पत्तिं निरूप्य मनोधर्मान्तरेऽपि तामतिदिशन्ति तथेत्यादि । ह्रीस्तु अकर्मणि जुगुप्सा । "जुगुप्सा ह्रीरकर्मस्वि"ति भगवता लक्षितत्वात् । इच्छा अभिलाषरूपा प्रसिद्धैव । आदिपदेन द्वेषयत्नप्रीतिप्रभृतयो नानाऽनुव्यवसायगम्या ज्ञेयाः । "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"ति श्रुतौ प्रकारवाचिना इतिशब्देन समुच्चितत्वात् ॥ १३८ ॥

तुल्या इति । समानाकाराः । दोष इति । भगवति विकारित्वरूपः, कामे अनित्यत्वविकारत्वरूपश्चेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

एवमिति । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते इति मूलोक्तेनोत्पादविनाशशालित्वेनेत्यर्थः । युक्तिमिति । उत्पत्त्यादिस्वरूपविवेचकतर्करूपां नित्यत्वसाधिकामित्यर्थः । आविरित्यादि । आविः प्रकटम्भावयति कारणान्तःस्थं कार्यं बहिः प्रकटीकरोति या शक्तिर्निमित्तगतोपादानगता च सा आविर्भावशब्दवाच्येत्यर्थः । सत्कार्यवादे शक्तस्य शक्यकरणाङ्गीकारात् सा कारणगता । आविर्भावनं वा धर्म इति । प्राकट्यरूपो धर्मः कार्यगतः स आविर्भाव इत्यर्थः । तथा तिरोभवनम् । मुद्गरादिगता तिरोभाविका शक्तिर्घटादिगतं तिरोभवनं वा तिरोभावः । एते शक्तित्वेन धर्मत्वेन च व्यवस्थाप्यमाना उक्ताश्चत्वारोऽपि भगवच्छक्तिद्वयाऽवान्तरभेदरूपत्वाद्भगवतः शक्ती इत्यर्थः । एतेषां भगवच्छक्तित्वे प्रमाणं सूचयन्त आहुः अनन्तेत्यादि । "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत" इति श्रुतेरित्यर्थः ।

१ क्वचन एवेति नास्ति ।

अन्यथा बीजादिपरिणामानां देहादिभावे को हेतुः स्यात् । तस्माद्भगवच्छक्तिरेव कारण-

टिप्पणी ।

अन्यथेति । कारणे लीनस्य पूर्वं सतो यदि नाविर्भावस्तदा वीर्यधान्यमृदादीनां देहवृक्षघटादिरूपत्वे हेतोरभावादिति भावः ।

आवरणभङ्गः ।

त्यर्थः । कारणगतशक्तीनां भगवच्छक्तित्वसाधनाय विपक्षबाधनाय च कारणे शक्तिसाधकं तर्कमाहुः । अन्यथेत्यादि । यदि कारणसामान्ये कार्यजननानुकूला तत्तत्कारणविशेषे तत्तदाकारककार्यादिजननानुकूला च शक्तिर्न स्यात्तदा तथेत्यर्थः । अत्रैतद्बोध्यम् । कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनात्, प्रागभावस्य च पूर्वं दूषितत्वात् सत्कार्यवादस्य शिष्टादृततत्त्वम् । तत्र प्रथमपक्षे तन्तुतुरीवेमादिभ्यः पटोत्पत्त्या मृद्दण्डचक्रादिभ्यश्च घटोत्पत्त्या तस्य तस्य तत्तज्जनने शक्तिर्निश्चीयते । सा च न स्वभावो, नापि स्वरूपम् । तथा सति तस्य सार्वदिकत्वाच्छीर्णेभ्योऽपि तन्त्वादिभ्य. पटाद्युत्पत्तिः स्यात् । भर्जिताद् बीजादप्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यात् । मणिसमवधानेऽपि वह्निस्तृणादिकं दहेत । स्वभावस्यानपायित्वात् । स्वरूपस्य च सत्त्वात् । अतः सा कालेन भर्जनेन च नाश्या मणिसमवधानप्रतिबध्या च काचित् स्वभावात् स्वरूपाच्चातिरिक्तैवाङ्गीकार्या । ननु तन्त्वादीनामविशीर्णत्वेन बीजानामप्यभर्जितत्वेन रूपेणैव कार्यजननदर्शनाद्रूपभेदमात्राङ्गीकारेण निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं गुरुभूतम् । एवं वह्निस्थलेऽपि मणेः प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकाभावरूपत्वात् तस्य सहकारित्वेन निर्वाहाच्च ज्ञेयम् । यदि च प्रतिबन्धकत्वं नाम कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तदभावस्य च कारणत्वमिति कल्पनाद्वयाद्गौरवं विभाव्यते, तदा शक्तिकारणतावादेऽपि शक्त्यन्तरेण स्वरूपतः केवलायास्तस्याः कारणत्वादर्शनात् प्रतिबन्धकत्वस्य च केनचिद्रूपेण भवताऽपि कल्पनीयत्वात् कल्पनाद्वयं भवतोऽप्यापततीति तौल्यमेव । वस्तुतस्तु न मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्वं, न वा तदभावस्य कारणत्वं किन्तूत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेरेव कारणत्वमित्येकेनैव कार्यकारणभावेन निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनाऽजागलस्तनप्रायैवेति चेत्, नेदं युक्तं वक्तुम्, गुरुशरीरताद्दक्कारणस्वरूपप्रवेशेन गुरुभूतस्य तादृक्कार्यकारणस्य कल्पनापेक्षया श्रुत्यनुगृहीतस्यातिरिक्तशक्तिकल्पनस्यैव वरीयस्त्वात् । किमत्र गुरुत्वमिति चेत्, उच्यते, मण्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन प्रवेशो प्रतिबन्धकस्य च पूर्वोक्तलक्षणकत्वेऽत्रापि कार्यकारणभावद्वयकल्पना प्रतिबन्धककल्पना चेति कल्पनात्रयापत्तिः । विरुद्धसामग्रीहेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति लक्षणकत्वे कल्पनाद्वयाचौस्थ्यम् । वस्तुतस्त्वभावप्रवेशादत्रापि गौरवं प्रतिपत्तेः । तथा सति शरीरगौरवस्याजागलस्तनप्रायतैव । मण्यभावत्वेन प्रवेशो तु नानाकार्यकारणभावकल्पनाऽत्यन्तमेव गुर्वी । मन्त्रौषधादिनापि दाहाभावदर्शनात् । एवमुत्तेजकानामपि नानात्वात्तत्तत्स्वरूपेण प्रवेशे ततोऽप्यत्यन्तगौरवम् । यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशो यावत्तदभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेर्दाहं प्रत्यकारणत्वात्ततो दाहाभावापत्तिः । तथैव यावत्त्वेन प्रवेशेऽपि यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्ये तथा । यथा कथञ्चित्त्वेन प्रवेशेऽपि तादृशकार्यकारणभावज्ञानस्योत्तेजकतदभावमणितदभावतद्वैशिष्ट्यज्ञानाधीनतया तादृशगुरुशरीरकारणता-

अन्धन्तमो नित्यमसुराणां फलम् । तथा हीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्यतिरिक्तानामुद्भव एव ॥ १३८ ॥

अनुक्तसमुच्चयार्थमाह—

मनोधर्माश्च ये चान्ये भगवत्सङ्गवर्जिताः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते घटादिरिव नान्यथा ॥ १३९ ॥

मनोधर्मा इति । भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवन्ति, न त्वेकविधाः । नित्या भगवद्रूपा भगवद्धर्माः । अनित्याः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन, सोऽकामयतेत्यत्र दोषः परिहृतः ॥ १३९ ॥

एवं सर्वेषां तुल्यतामुपपाद्य घटादीनामपि ब्रह्मत्वान्नित्यतेति वक्तुं युक्तिमाह—

आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः ।
भक्त्या त्वाद्यो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदा ॥ १४० ॥

अविर्भावतिरोभावाविति । आविः प्रकटं भावयतीत्याविर्भावः । आविर्भवनं वा धर्मः । तथा तिरोभवनम् । एते भगवतः शक्ती अनन्तशक्तित्वाद्भगवतः ।

टिप्पणी ।

अनेनेति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वनिरूपणेन नित्याया एवेच्छायाः प्राकट्याज्जायमानेच्छावत्त्वेन तद्ब्रह्म सगुणं स्यादिति दोषः परिहृत इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

आवरणभङ्गः ।

दीनामुत्पत्तिं निरूप्य मनोधर्मान्तरेऽपि तामतिदिशन्ति **तथेत्यादि** । ह्रीस्तु अकर्मणि जुगुप्सा । "जुगुप्सा ह्रीरकर्मस्वि"ति भगवता लक्षितत्वात् । इच्छा अभिलाषरूपा प्रसिद्धैव । आदिपदेन द्वेषयत्नप्रीतिप्रभृतयो नानाऽनुव्यवसायगम्या ज्ञेयाः । "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"ति श्रुतौ प्रकारवाचिना इतिशब्देन समुच्चितत्वात् ॥ १३८ ॥

तुल्या इति । समानाकाराः । **दोष इति** । भगवति विकारित्वरूपः, कामे अनित्यत्वविकारस्वरूपश्चेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

एवमिति । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते इति मूलोक्तेनोत्पादविनाशशालित्वेनेत्यर्थः । **युक्तिमिति** । उत्पत्त्यादिस्वरूपविवेचकतर्करूपां नित्यत्वसाधिकामित्यर्थः । **आविरित्यादि** । आविः प्रकटम्भावयति कारणान्तःस्थं कार्यं बहिः प्रकटीकरोति या शक्तिर्निमित्तगतोपादानगता च सा आविर्भावशब्दवाच्येत्यर्थः । सत्कार्यवादे शक्तस्य शक्यकरणाङ्गीकारात् सा कारणगता । **आविर्भावनं वा धर्म** इति । प्राकट्यरूपो धर्मः कार्यगतः स आविर्भाव इत्यर्थः । तथा तिरोभवनम् । मुद्गरादिगता तिरोभाविका शक्तिर्घटादिगतं तिरोभवनं वा तिरोभावः । एते शक्तित्वेन धर्मत्वेन च व्यवस्थाप्यमाना उक्ताश्चत्वारोऽपि भगवच्छक्तिद्वयाऽवान्तरभेदरूपत्वाद्भगवतः शक्ती इत्यर्थः । एतेषां भगवच्छक्तित्वे प्रमाणं सूचयन्त आहुः अनन्तेत्यादि । "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत" इति श्रुतेरित्यर्थः ।

१ क्वचन एवेति नास्ति ।

अन्यथा बीजादिपरिणामानां देहादिभावे को हेतुः स्यात्। तस्माद्भगवच्छक्तिरेव कारण-

टिप्पणी।

अन्यथेति। कारणे लीनस्य पूर्वं सतो यदि नाविर्भावस्तदा वीर्यधान्यमृदादीनां देहवृक्षघटादिरूपत्वे हेतोरभावादिति भावः।

आवरणभङ्गः।

त्यर्थः। कारणगतशक्तीनां भगवच्छक्तित्वसाधनाय विपक्षबाधनाय च कारणे शक्तिसाधकं तर्कमाहुः। अन्यथेत्यादि। यदि कारणसामान्ये कार्यजननानुकूला तत्तत्कारणविशेषे तत्तदाकारककार्यादिजननानुकूला च शक्तिर्न स्यात्तदा तथेत्यर्थः। अत्रेतद्बोध्यम्। कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनात्, प्रागभावस्य च पूर्वं दूषितत्वात् सत्कार्यवादस्य शिष्टादृतत्वम्। तत्र प्रथमपक्षे तन्तुतुरीवेमादिभ्यः पटोत्पत्त्या मृद्दण्डचक्रादिभ्यश्च घटोत्पत्त्या तस्य तस्य तत्तज्जनने शक्तिर्निश्चीयते। सा च न स्वभावो, नापि स्वरूपम्। तथा सति तस्य सार्वदिकत्वाच्छीर्णेभ्योऽपि तन्त्वादिभ्यः पटाद्युत्पत्तिः स्यात्। भर्जिताद् बीजादप्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यात्। मणिसमवधानेऽपि वह्नेस्तृणादिकं दहेत। स्वभावस्यानपायित्वात्। स्वरूपस्य च सत्त्वात्। अतः सा कालेन भर्जनेन च नाश्या मणिसमवधानप्रतिबध्या च काचित् स्वभावात् स्वरूपाचातिरिक्तैवाङ्गीकार्या। ननु तन्त्वादीनामविशीर्णत्वेन बीजानामप्यभर्जितत्वेन रूपेणैव कार्यजननदर्शनाद्रूपभेदमात्राङ्गीकारेण निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं गुरुभूतम्। एवं वह्निस्थलेऽपि मणेः प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकाभावरूपत्वात् तस्य सहकारित्वेन निर्वाहाच्च ज्ञेयम्। यदि च प्रतिबन्धकत्वं नाम कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तदभावस्य च कारणत्वमिति कल्पनाद्वयाद्गौरवं विभाव्यते, तदा शक्तिकारणतावादेऽपि शक्तमन्तरेण स्वरूपतः केवलायास्तस्याः कारणत्वादर्शनात् प्रतिबन्धकत्वस्य च केनचिद्रूपेण भवताऽपि कल्पनीयत्वात् कल्पनाद्वयं भवतोऽप्यापततीति तौल्यमेव। वस्तुतस्तु न मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्वं, न वा तदभावस्य कारणत्वं किन्तूत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेरेव कारणत्वमित्येकेनैव कार्यकारणभावेन निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनाऽजागलस्तनप्रायैवेति चेत्, नेदं युक्तं वक्तुम्, गुरुशरीरताद्दक्कारणस्वरूपप्रवेशेन गुरुभूतस्य तादृक्कार्यकारणस्य कल्पनापेक्षया श्रुत्यनुगृहीतस्यातिरिक्तशक्तिकल्पनस्यैव वरीयस्त्वात्। किमत्र गुरुत्वमिति चेत्, उच्यते, मण्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन प्रवेशे प्रतिबन्धकस्य च पूर्वोक्तलक्षणकत्वेऽत्रापि कार्यकारणभावद्वयकल्पना प्रतिबन्धककल्पना चेति कल्पनात्रयापत्तिः। विरुद्धसामग्रीहेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति लक्षणकत्वे कल्पनाद्वयात्तौल्यम्। वस्तुतस्त्वभावप्रवेशादत्रापि गौरवं प्रतिपत्तेः। तथा सति शरीरगौरवस्याजागलस्तनप्रायतैव। मण्यभावत्वेन प्रवेशे तु नानाकार्यकारणभावकल्पनाऽत्यन्तमेव गुर्वी। मन्त्रौषधादिनापि दाहाभावदर्शनात्। एवमुत्तेजकानामपि नानात्वात्तत्तत्स्वरूपेण प्रवेशे ततोऽप्यत्यन्तगौरवम्। यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे यावत्तदभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेर्दाहं प्रत्यकारणत्वात्ततो दाहाभावापत्तिः। तथैव यावत्त्वेन प्रवेशेऽपि यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्ये तथा। यथा कथञ्चित्त्वेन प्रवेशेऽपि तादृशकार्यकारणभावज्ञानस्योत्तेजकतदभावमणितदभावतत्तद्वैशिष्ट्यज्ञानाधीनतया तादृशगुरुशरीरकारणता-

त्वेन वक्तव्या धर्माद् धर्मिसिद्धौ कारणं भवति । (अत्रेदं प्रतिभाति द्वितीयपक्षे आविर्भवनरूपाद्धर्मादेव घटादेराविर्भावरूपधर्मसिद्धौ सत्यामाविर्भावरूपधर्म एव कारणम् । नन्वस्य धर्मरूपत्वाद्धर्म्याश्रयो वाच्यः । तथा सति घटादेरपि पूर्वसत्त्वादाविर्भावतिरोभावयोरपि भगवच्छक्तित्वेन नित्यत्वात् सदैवाविर्भावतिरोभावापत्तेर्नैवं पक्षः साधीयाँस्तत्राह अन्यथेति । इच्छाशक्तिसहकारेणानुपपत्तिपरिहारः । स्वमते उक्तन्यायेन सर्वेषां हरिरूपत्वादद्वैतश्रुतिरत्र साधिका ।) अन्यथोत्पत्तिपक्षेऽपि दोषस्तुल्यः । उत्पत्ति-

---

टिप्पणी ।

धर्माद्धर्मिसिद्धाविति । अत्रेदं भाति, द्वितीयपक्ष आविर्भवनरूपाद्धर्मादेव घटादेराविर्भावरूपधर्मसिद्धौ सत्यामाविर्भावरूपधर्म एव कारणम् । नन्वस्य धर्मरूपत्वाद्धर्म्याश्रयो वाच्यः । तथा सति घटादेरपि पूर्वं सत्त्वादाविर्भावतिरोभावयोरपि भगवच्छक्तित्वेन नित्यत्वात्सदैवाविर्भावतिरोभावापत्तेर्नैवं पक्षः साधीयांस्तत्राह अन्यथेति । इच्छाशक्तिसहकारेणानुपपत्ति-

आवरणभङ्गः ।

स्वरूपज्ञानस्यैव दौर्घट्यमिति तदपेक्षया शक्तिकल्पनमेव सौकर्याज्ज्यायः । बीजानामप्यभर्जितत्वेनैव रूपेण न कारणता । दावदग्धवेत्रबीजेभ्यः कदलीकाण्डजननस्य भामतीनिबन्धे प्रदर्शितत्वात् । अतस्तत्रापि काचिच्छक्तिर्भर्जनेन नाश्यते, अपरा आधीयत इति मन्तव्यम् । किञ्च, कार्यकारणभावपक्षेऽपि प्रसिद्धरूपातिरिक्तरूपान्तरं तूत्पादविनाशशालि कल्पनीयमेवेति नाम्न्येव कलहः पर्यवस्यति, न तु स्वरूपे इति मुधैवायमाग्रह इति दिक् । एवं सिद्धायां शक्तौ बीजादिपरिणामस्थलेऽपि सैव मन्तव्या । ताश्च सर्वत्र भगवत एव । "मयूराश्चित्रिता येने"त्यादिवाक्यात् । "पराऽस्य शक्तिरि"ति श्रुत्यनुगृहीतत्वाच्च । भगवतैव परं तत्र तत्र कार्यार्थं प्रजायेयेतीच्छया विभज्य स्थापिताः । "विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाती"त्यादिवाक्यात् । तदाहुः तस्मादित्यादि । एवं प्रथमपक्षे कारणत्वं व्यवस्थापितम् । अथ द्वितीयपक्षे कथं मृद्दण्डादिषु घटादिकारणताव्यवहार इत्याकाङ्क्षायामाहुः **धर्मादित्यादि** । तदिदं व्याकुर्वन्ति प्रभवः **अत्रेदमित्यादि** । **धर्मादिति** । भगवद्धर्मात् । **कारणमिति** । आविर्भावजनकत्वाद्घटादिकारणम्, तथाच दण्डमृदादिषु घटादिकारणत्वव्यवहारो भ्रान्त एव, न तु तात्त्विकः । पदार्थमात्रस्य नित्यत्वादित्यर्थः । एवमनेन पक्षेण साङ्ख्योक्ताविर्भावतिरोभाववादस्याप्यैकदेशिकत्वं बोधितम् । उक्तं दृढीकर्तुं प्रतिबन्दीमवतारयन्ति **नन्वित्यादि** । मूले । अन्यथेत्यादि । अन्यथा धर्माद्धर्मिसिद्धिमनुपगम्य उत्पत्तिपक्षे धर्मिणोऽप्युत्पत्त्यङ्गीकारे दोषः । उत्पत्तेरुत्पत्त्यन्तरानङ्गीकारात् । तस्याः प्राप्तेर्नित्यत्वे घटादिपदार्थानिर्वाच्यत्वरूपो दोषस्तुल्यः=वादिप्रतिवादिनोः समः । तथाच साम्यादेव न वयं पर्यनुयोगार्हा इत्यर्थः । प्रतिबन्दीं व्युत्पादयन्ति । **उत्पत्तिरित्यादि** । अयमर्थः । उत्पत्तिर्नाम किं प्रागभाव उत कश्चिद्धर्मः ? । तत्र नाद्यः । तस्य घटपूर्वकालवर्तित्वेन इदानीं घटोत्पत्तिरस्तीति प्रत्ययोऽभिलापश्च

---

१ अयं ग्रन्थः प्रकाशे नास्ति । श्रीमत्प्रभुचरणैः प्रक्षिप्तः । अत एव ( ) इति चिह्नयोरस्माभिरपि पार्थक्येन प्रदर्शितः ।

नाम कश्चन धर्मः । स कस्मिन् धर्मिणि भवेदिति । अनवस्था च स्यात् । कालसम्बन्धोऽपि धर्मः । अतो यः कश्चिन्निरुच्यतां, सोऽवश्यं धर्म एव भवतीति धर्मी पूर्वसिद्धो वक्तव्यः । घटो भवतीति कर्तरि प्रयोगश्चानुपपन्नः स्यात् ।

टिप्पणी ।

परिहारः स्वमते । उक्तन्यायेन सर्वेषां हरिरूपत्वादद्वैतश्रुतिरत्र साधिका । स कस्मिन्नित्यारभ्य वक्तव्य इत्यन्ते । उत्पत्तिधर्मस्य नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा घटादेरभावात्कस्मिन् धर्मिणि स भवेत्? उत्पत्तिस्वीकारे । तत्रानुत्पत्तावुत्पत्तिस्वीकारेऽनवस्था स्यात्; आद्यक्षणसम्बन्धस्योत्पत्तित्वेऽपि तस्य धर्मत्वादाधारकत्वेन धर्मी पूर्वं सिद्धो वक्तव्य इत्यर्थः । घट इति । भवनक्रियां प्रति घटस्य

आवरणभङ्गः ।

स्यात् । कोशादौ तयोः पर्यायता चोच्येत । द्वितीयश्चेत्तस्य साधारत्वनियमादुत्पत्तिदशायामपि धर्मी वाच्य एव । अन्यथा स कस्मिन् धर्मिणि भवेत्? । नच यथा दश दिनानि व्यतीयुः, षड्भिरहोभिर्गन्तासीत्यादौ भूतभाविषु दिवसेष्वसत्स्वपि दशत्वषट्त्वसङ्ख्यारूपो धर्म उपेयते, तथोत्पत्तिरप्यनुत्पन्नघटाद्याधाराऽभ्युपेयेति वाच्यम् । तेषामपि कालचक्रे सूर्यपरिस्पन्दवशेन तत्तद्वत्सरर्तुमासपक्षगततया पुनः पुनः परिवर्तमानानां सतामेव संस्कारादिनोपनये तत्रापेक्षाबुद्ध्या सङ्ख्याकल्पनस्य शक्यत्वेऽप्युत्पत्तेरकाल्पनिकत्वेनात्र तथा वक्तुमशक्यत्वात् । अथ तत्रापेक्षाबुद्ध्या सङ्ख्या जन्यत एव, न कल्प्यत इति चेत्, न; समवायिनं विना केवलनिमित्तेन कार्यजननस्य क्वाप्यसिद्धत्वेनात्र तथा वक्तुमशक्यत्वात् । चिन्तामण्यादौ निरुपादानकदधिवसनसुवर्णादिजननं सिद्धमिति चेत्, न; अविक्रियमाणानां तेषामेवोपादानत्वात् । योगिवत् सामर्थ्यविशेषेण दध्यादिजनकभूतभेदाकर्षणस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वाच्च । अनुपादानकसृष्ट्यङ्गीकारे, समवाय्यसमवायिनिमित्तजन्यत्वं सर्वस्येति नैयायिकादिसिद्धान्तहानेश्च । किञ्च, जन्यत इति पक्षेऽपि सङ्ख्यादिवदुत्पत्तेरपि उत्पत्तिः स्वीकार्या । एवं सति निष्प्रमाणकानवस्थापत्तिस्तत्तत्कारणादिकल्पनागौरवग्रासश्च । उत्पत्तिर्जातेत्यादिप्रत्ययानवरोधादुत्पत्तेरुत्पत्तिमङ्गीकृत्य विशेषाणां स्वतो व्यावर्तकत्ववत् परिसमाप्तौ तु तावतैव निर्वाहाद्धर्मिण उत्पत्त्यङ्गीकारेऽजागलस्तनप्राय एव । अनेकतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पनाग्रस्तं चेत्यनादरणीय एव । एवमेव वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिरित्यप्यसङ्गतम् । प्रागभावस्य पूर्वं दूषितत्वेन तस्यैवाभावात् । प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेन स्वरूपद्वयात्मकत्वात् । घटस्वरूपस्य तदानीमभावेन तस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । ननु भाविनीं सत्तामादाय तत्र प्रतियोगित्वमुच्यत इति चेत् । न । धर्मिणस्तदानीमसत्त्वेन भाविन्याः सत्ताया अनिश्चयात्, तथा वक्तुमशक्यत्वात् । सूक्ष्मरूपेण वर्तमानामेव सत्तामादायोच्यत इत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । नापि प्रथमसमयवर्ति भावविकारत्वं तत् । तस्य कालनिष्ठत्वे उत्पद्यते काल इति प्रतीत्यापत्तेः । भावनिष्ठत्वे तस्य भावस्यापि तदानीं सत्त्वापातेन घटकुट्टीप्रभातात् । आद्यक्षणसम्बन्धः सेति चेत्तदापि सम्बन्धघटकतया घटादिसत्ता आवश्यिकैव । तदेतद्धृदि कृत्वोक्तम् अतो यः कश्चिन्निरुच्यतामित्यादि । एवमुत्पत्तेः पूर्वं धर्मिसत्तां साधयित्वा प्रतिबन्देरनुत्तरत्वाद्धर्मिनित्यत्वसाधनाया नित्यत्वबाधकं तर्कमाहुः घटो भवतीत्यादि । अनापादकमनुक्तमेव सिद्ध्यतीति यदि घटः सदा सन्न स्यादिति कण्ठतो नोक्तम् । क्रियाश्रयत्वस्य कर्तृत्वेन भवनक्रियाश्रये

भू सत्तायामिति धात्वर्थश्चासङ्गतः स्यात्। अनुत्पन्नो घटो, नष्टो घट इति व्यवहारश्चासङ्गतः स्यात्। अतो धर्मी सदातनो वक्तव्यः। स भगवानेव भवति, नान्य इति। अद्वैतश्रुतेश्च धर्मिणा भगवत्त्वमङ्गीकर्तव्यम्। तदनु धर्माणामपि तेनैव न्यायेन भगवत्त्वं सेत्स्यति।

टिप्पणी।

कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात्कारणत्वेन पूर्वसत्त्वं वाच्यमित्यर्थः। **भू सत्तायामिति।** उत्पत्तावुच्यमानायां धातुपाठोक्तसत्तारूपार्थत्यागप्रसङ्गाद्घटो भवतीत्यत्र धातुपाठानुरोधाद्विद्यमानत्वमेव वाच्यम्, नोत्पत्तिरित्यर्थः। **अनुत्पन्न** इति। घटाभावेऽनुत्पन्नत्वं किम्वृत्तितया ग्राह्यमित्यर्थः। **अद्वैतश्रुतेरिति।** "एकमेवाद्वयं ब्रह्मे"त्यादेः। **सर्वश्रुतेः।** "पुरुष एवेदꣳसर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्", "स वै सर्वमिदं जगत् स भूतꣳ स भाव्यम्", "ऐतदात्म्यमिदं सर्व"मित्यादेः। **तदन्विति।** धर्मिण इव रूपादीनामपि पाकेन रक्तो भविष्यति रसो भावीत्यादिप्रत्यक्षात्पूर्वोक्तश्रुतेश्च नित्यत्वं भगवत्त्वं च

आवरणभङ्गः।

घट एव आख्याताभिहितलडर्थकालस्य समानपदोपात्तत्वेनान्वयात् तदानीं घटानङ्गीकारे तदनन्वयापत्त्याऽनुपपन्नः स्यादित्यर्थः। नच कालान्वयस्य समानपदोपात्ते व्यापारेऽपि शक्यवचनत्वान्नानुपपत्तिः प्रयोगस्येति वाच्यम्। एवमप्याश्रयवर्तमानत्वमन्तरेण व्यापारवर्तमानताया अनुपपद्यमानत्वेन घटसत्ताया अनुक्तसिद्धत्वात्। पदान्तरोपात्तफलान्वयपक्षेऽपि सत्तारूपस्य फलस्य धर्मत्वेन धर्मिणं विना तदसिद्ध्या तदा धर्मिसत्ताया अर्थादेव सिद्धेः। नचैवं सत्युत्पन्नेऽपि घटे उत्पद्यत इति प्रयोगापत्तिः कालान्वितस्य कर्तुः सत्त्वादिति वाच्यम्। फलं द्वारीकृत्यैवान्वयाङ्गीकारादुत्पत्तिरूपे फले तिरोहिते द्वाराभावेन कालान्वयाभावात्तादृशप्रयोगाभावस्यानायासेन सिद्धेः। ननु घटो भवतीत्यादौ भवतिरुत्पत्त्यर्थक इति चेत् तत्राहुः **भू सत्तायामित्यादि।** फलितमाहुः **अत इत्यादि। सर्वश्रुतेरिति।** "इदं सर्वं यदयमात्मा", "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेः। तथाचैवं श्रुत्यनुकूलाभिर्युक्तिभिर्धर्मिनित्यत्वे सिद्धे प्रतिबन्देरप्यत्रोत्तरत्वमेवेत्यर्थः। ननु भवतु धर्मी सदातनस्तथापि व्यवहारसिद्ध्यर्थं धर्माद्धर्मिसिद्धिस्त्वङ्गीकृतैवेति धर्मस्योत्पत्त्यादिभिरनित्यत्वेनाभगवत्त्वात् सर्वश्रुतिपीडा तु नापैतीत्यत आहुः **तदन्वित्यादि।** अयमर्थः। निमित्तकारणत्वेनाभिमतेषु कार्यत्वेनाभिमतस्याविर्भाविका या भगवच्छक्तिस्तया समवायित्वेनाभिमते दुर्ज्ञेयरूपेण विद्यमानमेव कार्यमाविर्भाव्यते। स आविर्भाव उत्पत्तिरित्युच्यते। तत्संसर्गेण कार्यस्योत्पत्तिमत्त्वम्। तत्र निमित्तसामग्रीकोटिप्रविष्टस्य क्षणाख्यस्य कालावयवस्य सूर्यपरिस्पन्दान्तरेण तिरोभावे तद्विशिष्टा उत्पत्तिरपि विशेषणतिरोभावात्तिरोहितेति उत्पन्ने कार्ये उत्पद्यते इति न व्यवहारः। सूर्यपरिस्पन्दतिरोभावश्चेश्वरेच्छामर्यादया। "भीषोदेति सूर्य" इत्यादिश्रुतेः। तस्या अपि यद्यपि नित्यत्वं तथापि तदाकारः श्रुत्यविरोधेन तथा तथा कार्यबलात् कल्प्यः। स एव विद्वन्मण्डने प्रदर्शित इति न व्यवहारानुपपत्तिर्न वा धर्मानित्यता। द्वितीयपक्षे तु, वक्ष्यमाणरीतिकभगवदिच्छयैव तथा। तदेतदुक्तं धर्माणामपि तेनैव न्यायेन भगवत्त्वं सेत्स्यतीति। तथाच न सर्वश्रुतिपीडेत्यर्थः। एतदेव, शक्तिसहकारेणेत्यादिना प्रभुभिर्बोधितम्। इच्छाशक्तिसहकारेणेत्यर्थः। एवञ्च प्रथमसमयमात्र-

अतो भ्रान्तानां बालानां विचारसामर्थ्याभावाच्छब्दार्थोल्लङ्घोत्पत्त्यादिनिरूपणं न दूषयामः । मुरवैरिण इति । मुरो दैत्यः पापात्मकस्तन्निवर्तनार्थमाविर्भावो भगवतः । तथा सर्वत्र सर्ववस्तुस्वरूपेण तदनुद्गमे प्राप्तदोषपरिहारार्थं तदुद्गम इति सूचितम् । दुःखं तु निर्वृत्यभाव इति तिरोभावफलत्वान्न व्यभिचारः । एवं सति सर्वसाधनवैयर्थ्यमाशङ्क्य शक्तिद्वयस्य तदधीनत्वं वक्तुमादित आरभ्य निरूपयति । भक्त्या त्वाद्य

टिप्पणी ।

सेत्स्यतीत्यर्थः । शब्दार्थाविति । शब्दो वेदः अर्थो व्याकरणादिनिरूप्यः । **सर्ववस्तुस्वरूपेणेति** । सर्वत्र भगवदस्फूर्तौ प्रतिबन्धपरिहारार्थं भक्त्या भगवान् सर्वत्र स्फुरतीत्यर्थः । **दुःखं त्विति** । सच्चिदानन्दरूपब्रह्मात्मके जगति दुःखपदार्थाभावाद्भगवति तिरोभावात्सुखतिरोधाने भारापगमे दुःखाभावे सुखाभिमानवत्सुखाभाव एव दुःखव्यवहार इति प्रपञ्चत्वस्य न सच्चिदानन्दात्मकत्वव्यभिचार इत्यर्थः । **एवमिति** । आविर्भावतिरोभावपक्षे प्रसक्तसाधनेन दोषपरिहारायाविर्भावतिरोभावयोर्भगवदधीनत्वं वक्तुं भगवत आरभ्य सर्वेषामाविर्भावतिरोभावौ निरूपयन्तीत्यर्थः ॥ १४० ॥

आवरणभङ्गः ।

संसर्गो भावविकार उत्पत्तिरिति पक्षो निरस्तः । तेन गौडवार्त्तिकोक्ताः सत्कार्यवाददोषा अपि विकारानङ्गीकारादेव परिहृताः । अत एव च श्रुतिर्विकारस्य वाचारम्भणतां वक्ति, न तु वस्तुनो मिथ्यात्वम् । तथा प्रतीत्यभावोऽन्यथाप्रतीतिश्चाविद्यावलेपादिति न काचित् तदनुपपत्तिः । तदेतद्धृदि कृत्वाऽऽहुः **अतो भ्रान्तानामित्यादि** । भ्रान्ताः श्रुतिसंसर्गरहिता नैयायिकाद्याः । बालाः, श्रुतिमनुसरन्तोऽपि तात्पर्यज्ञानरहिता मायावादिप्रभृतयः । आद्याः शब्दोल्लङ्घनकर्तारः । द्वितीया अर्थस्य । अतो न दूषयाम इत्युपहासः । आविर्भावे प्रयोजनमाहुः **मुरेत्यादि** । **सर्ववस्तुस्वरूपेणेति** । विद्यमानस्येति शेषः । **तदुद्गम** इति । तेन तेन प्रतिनियतस्वरूपेण दर्शनविषयत्वयोग्यतेत्यर्थः । नन्वेवमपि सर्वश्रुतिविरोधो नापैति । भगवत आनन्दरूपत्वेन दुःखे व्यभिचारादित्यत आहुः **दुःखं त्वित्यादि** । तथाच यथा आविर्भावस्य फलं निर्वृतिस्तथा तिरोभावस्य फलं निर्वृतितिरोभाव इति तेन रूपेण तस्यापि भगवदभिन्नत्वान्न भगवत्त्वव्यभिचार इत्यर्थः । **एवं** सर्वस्य पदार्थजातस्य वास्तवं स्वरूपं सोपपत्तिकं निरूपितम् । **एवं सतीत्यादि** । एवं सति यथा भगवतस्तत्तदभावजदोषनिवृत्त्यर्थं प्रणाड्या अरण्यानीषु नानाऽनेकह्रादिकार्यरूपेणाविर्भाव एवं दुःखनिवृत्त्यर्थमपि कयाचित् प्रणाड्या मूलरूपेणाप्याविर्भावस्य शक्यवचनत्वे सति सर्वसाधनवैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषाभावार्थं बुद्धिपूर्वकं तत्साधनानां कर्मज्ञानभक्तिप्रभृतीनां वैयर्थ्यं, जलाहरणार्थं च बुद्धिपूर्वं घटादिग्रहस्यापि वैयर्थ्यमिति शास्त्रेऽपि तन्नोपदिश्येत; लोकेऽपि तत्तथा न गृह्येतेति नायं पक्षः साधीयानित्याशङ्क्य **शक्तिद्वयस्य** आविर्भावकतिरोभावकशक्त्योराविर्भावतिरोभावयोश्च **तदधीनत्वं** भगवदधीनत्वं वक्तुम्, आदित आरभ्य भगवदाविर्भावादिकं पूर्वावधीकृत्य अन्त्यावयविपर्यन्तमाविर्भावतिरोभावौ **निरूपयति** सार्द्धद्वयेन समादधानः कथयतीत्यर्थः । तत्र पूर्वं मूलरूपाविर्भावतिरोभावयोः प्रणाडीमाहुः भक्त्येत्यादि ।

वृद्धिरिति, द्वाभ्याम्। वृद्धावग्रिमरूपं परिमाणतोऽधिकम्। अपक्षये न्यूनम्। विपरिणामे विजातीयमिति विशेषः। एवं कार्यरूपं निरूप्य वेदविरोधपरिहारार्थमाह **मनश्चान्नमयमिति**। "अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागि"ति श्रुतेः। अत्र चाहङ्कारकार्यत्वेन मनो निरूपितम्। तत्र सिद्धान्तद्वयं वेदनिरूपणप्रकाराद्वगम्यते। तदाह **तदस्माकमिति**। अथवा पञ्चदशोपवासाः कारिता इति। अन्नेन पोषणमेवाभिप्रेतम्॥ १४३–१४५॥

टिप्पणी।

अथवेति। एकादशेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि, तत्राकाशं विहाय वाय्वन्ताः पञ्चदशैते, उप समीपे वासो येषामित्युपवासाः सन्निहिताः सम्भूय स्वकार्यक्षमा अन्नेन कारिता इत्यर्थः॥ १४५॥

आवरणभङ्गः।

सजातीयप्रवाहोत्पत्तिर्वृद्धिः, प्रवाहवैजात्यं विपरिणामः, सजातीयप्रवाहनाशोऽपक्षय इति शेषाणां विद्यमानत्वात् कथं प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकानां च भगवद्रूपता भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाहेत्यर्थः। वृद्धावित्यादि। तथाच परिमाणाधिक्यप्रयुक्तौ पूर्वस्वरूपतिरोभावद्वितीयाविर्भावौ वृद्धिः। तन्न्यूनत्वप्रयुक्तौ तावपक्षयः। वैजात्यप्रयुक्तौ तौ विपरिणामः। यथा वृक्षसमुदाये वनमिति व्यपदेशो, न तु वृक्षातिरिक्तं वनम्। यथाच सप्तपदार्था इत्यत्र भावाभावसमुदायः पदार्थपदवाच्यस्तथा वृद्ध्यादिपदैस्तावप्युच्येते इति वृद्ध्यादीनामाविर्भावाद्यभिन्नत्वान्न तैः प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वादिहानिः। सत्तायास्त्वाविर्भावात्मकत्वमेवेति, तथापि न तथात्वमिति। प्रपञ्चादेर्भगवत्तुल्यत्वाद् भगवद्रूपत्वं निराबाधमित्यर्थः। एवं पञ्चानां विकारत्वे निराकृते विशिष्टायाः केवलायाः सत्ताया अपि न विकारत्वं, भगवदतिरेकाभावादिति निर्विकारतया भगवदभिन्नत्वमधीनतया कार्यत्वं च साधितम्। तेन, "प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपः" इत्यादिना पूर्वप्रकरणे उपपत्त्या निरूपितः शास्त्रार्थोऽस्मिन् प्रकरणे सर्वस्य प्रमेयस्य उपपत्त्या भगवत्त्वकार्यत्वयोः समर्थनेनासम्भावनाविपरीतभावनानिरासाद् दृढीकृतः। वेदादीनां भगवन्माहात्म्यनिरूपणद्वारा भगवत्परत्वमिति च। **वेदविरोधमिति**। कस्मिंश्चिदंशे वेदविरोधमित्यर्थः। वेदनिरूपणप्रकारादिति। साक्षात्सृष्टिप्रकारेषु "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे"ति श्रुतौ मनसो भिन्नरीत्योत्पत्तिकथनेन, छान्दोग्ये च, "यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीही"ति प्रतिज्ञायाऽन्नमयत्वकथनेन च प्रकारभेदादित्यर्थः। **तदस्माकमिति**। तथाचाहङ्कारिकव्यतिरिक्तं यदस्मदादिमनस्तदेवान्नमयमिति सिध्यतीत्यर्थः। अस्मदादिमनसोऽन्नमयत्वे मासाद्युपवासिनां निरन्नानाममनस्कतैव स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवा पञ्चदशेत्यादि**। "षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबाऽऽपोमयः प्राणः पिबतो न विच्छेत्स्यत इत्या"द्युक्त्वा आरुणिना श्वेतकेतोः कारिता इति तथेत्यर्थः। अत एव काण्डिकासमाप्तौ "यथा सोम्य

एवं सर्वत्र प्रकारभेदे समाधानमतिदिशति—

एवं सृष्टिप्रभेदेषु कल्पेषु च तथैव च ।
प्रकारभेदा दोषाय न भवन्ति तदिच्छया ॥ १४६ ॥

एवमिति । अनेकधा भगवान् कार्यं करोतीति सृष्टिभेदानामुक्तत्वात् तथा वा समाधानम् ॥ १४६ ॥

एवं प्रमेयं निरूप्य प्रत्यक्षबाधनिराकरणार्थं लौकिकप्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वमाह—

इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथा ।
सत्त्वस्य तारतम्येन याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत् ।
अतः प्रमाणगणना लोकेषु न विचार्यते ॥ १४७ ॥

इन्द्रियाणामिति । सत्त्वसहिता बुद्धिः प्रमाणम् । सत्त्वप्रवृद्धावन्तःकरणं प्रमितिं जनयति । "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमि"ति । अन्यथा सत्त्वलये सैव सामग्री भ्रमं जनयति । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वमेव प्रमाणम् । तत्कार्यमेव प्रामाणिकम् । रजस्तु व्यावहारिकम् । तमस्त्वप्रमाणमेव । अतोऽन्यमिश्रणे तारतम्येन वस्तुयाथात्म्यस्फुर-

---

टिप्पणी ।

सत्त्वसहितेत्यारभ्य कृतेत्यन्ते । "सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत । सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतो लोभ एव च । यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी", "सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः" इत्यादिवाक्यैः सत्त्वगुणस्य प्रमाजनकत्वम्, रजोगुणस्य

आवरणभङ्गः ।

महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैरुपसमाधाय प्रज्वालयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेदेवं सोम्य षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत् साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवसी"त्युक्तम् । एतेनैव प्राणवाचावपि व्याख्यातौ ज्ञेयौ । तृतीयं समाधानप्रकारमाहुः अनेकधेत्यादि । तथाच नात्र श्रुतिविरोधगन्धोऽपीत्यर्थः ॥ १४३—१४५ ॥

प्रत्यक्षबाधनिराकरणार्थमिति । यथा तन्त्रान्तरे पञ्चषट्चतुस्त्रिद्व्यादिसङ्ख्याकानि प्रमाणान्यङ्गीक्रियन्ते । तेषां बलाबलं शीघ्रमन्थरगामित्वादिना आद्रियते, प्रत्यक्षस्य सर्वतः प्राबल्यं च, तथाऽत्रापि प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वमुपगम्य प्रमाणगणनाऽऽदरणीया । सर्वस्य नित्यत्वादिकं च प्रत्यक्षविरुद्धत्वादनादरणीयमित्याकाङ्क्षायां तस्य दोषत्वनिराकरणार्थमित्यर्थः । प्रमाणत्वे हेतुः सत्त्वप्रवृद्धावित्यादि । व्यावहारिकमिति । व्यवहारोपयोगि । "पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं" "नाना भावानि"ति गीतावाक्यादित्यर्थः । अतोऽन्यमिश्रणेत्यादि । गुणान्तरस्याप्रमाणत्वाद्गुणान्तरमिश्रणे सत्त्वस्योत्तरोत्तरमपकर्षे सति न वस्तुयाथात्म्यस्फुरणं, ज्ञानिवन्नैकरूपा प्रमा, किन्तु रजःसत्त्वानुगृहीतैरिन्द्रि-

वेदस्यापि प्रमेयत्वं वक्तुं प्रपञ्चान्तरमाह—

अपञ्चीकृतरूपं हि सूत्रमात्रं हरिः स्वयम्।
सुषुम्णामार्गतो व्यक्तः शब्दब्रह्म प्रकाशते ॥ १५० ॥

अपञ्चीकृतरूपं हीति। भगवान् पञ्चात्मको रूपप्रपञ्चकर्ता "अधिष्ठानं तथा कर्ते"ति वाक्यात्। कालः, कर्म, स्वभावश्च, माया, भगवांश्चेति। तथा नामप्रपञ्चे नापेक्ष्यते, किन्तु सूत्रमात्रमत्र कारणम्। स एष जीव इति। आसन्यरूपो भगवान् नामप्रपञ्चे

टिप्पणी।

वेदस्येति। वेदस्य भगवद्रूपत्वं वक्तुं नामप्रपञ्चमाहेत्यर्थः। किन्त्विति। सूत्रं महत्तत्त्वं तत्कार्यपरम्परा प्राणादिरपीश्वरभिन्नत्वाज्जीव एवेत्यर्थः।

आवरणभङ्गः।

एवं रूपप्रपञ्चं निरूप्य नामप्रपञ्चनिर्णयार्थं प्रतिजानते वेदस्याऽपीत्यादि। बलनिरूपणार्थं वेदस्य प्रमेयत्वं वक्तुमित्यर्थः। मूले, अपञ्चीकृतरूपमिति। अपञ्च पञ्च सम्पादितं, न पञ्चीकृतं रूपं येन तादृशं, सूत्रमात्रं महत्तत्त्वे यस्यावतारस्तद् आसन्यरूपमपहतपाप्मत्वात् स्वयं हरिः स्वाभिन्नं तत्स्वरूपं नामप्रपञ्चे कारणमिति शेषः। तदुपपादयितुमाहुः भगवानित्यादि। नन्वधिष्ठानमिति गीतावाक्ये शरीरजीवेन्द्रियचेष्टादैवानि सङ्ख्याघटकानि प्रतीयन्त इति अवान्तरसृष्टौ तथाऽस्तु, न तु प्रथमसृष्टावपीति शङ्कायामाहुः काल इत्यादि। गीतावाक्येऽधिष्ठानं शरीरम्। आदिसृष्टौ माया। कर्ता जीवः, तत्स्थाने भगवान्। करणमिन्द्रियम्, तत्स्थाने कर्म। चेष्टाः कर्माणि, तत्स्थाने स्वभावः। तृतीयस्कन्धे ऊनत्रिंशे, "दैवं कर्मविचेष्टितमि"त्यत्र विविधचेष्टायुक्तत्वेन स्वभावस्य व्याख्यानात्। दैवं कालः, देवसम्बन्धित्वात्, एषा रूपप्रपञ्चव्यवस्थेत्यर्थः। तद्वैलक्षण्यं नामप्रपञ्च आहुः तथेत्यादि। तत्र प्रमाणमेकादशस्कन्धीयद्वादशाध्यायस्थभगवद्वाक्यमाहुः स एष जीव इति। "स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहा प्रविष्टः। मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः। यथाऽनलः खेऽनिलबिन्दुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः। अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी"ति द्वाभ्यां सर्वोऽपि नामप्रपञ्च उत्पत्त्या निरूपितः। तत्र घोषेण हृदयाकाशं प्रविष्टस्य जीवस्य सृष्टीच्छावशगस्य हरेर्मनोमयसूक्ष्मरूपभवनद्वारा मात्रास्वरादिस्थूलवर्णात्मकतायां प्रलयविशेषेण स्थानविशेषाच्च वह्निदृष्टान्तेन वैखरीत्वमुक्तम्। जीवपदं चात्र जीवस्य मुख्योपाधिभूतो य आसन्यः सूत्रात्मा प्राणस्तत्परम्। "वायुर्वै गोतम तत्सूत्रं वायुना वै गोतमसूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ती"ति श्रुतौ तथा निर्णयात्। "सूत्रं महान्तमिति प्रवदन्ति जीवमि"ति पिप्पलायनवाक्यसुबोधिन्यां च तथोक्तेः। एकविंशाध्याये च, "शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम्। अनन्तपारं ह्यक्षोभ्यं दुर्विगाह्यं समुद्रवत्। मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणाऽनन्तशक्तिना। भूतेषु घोषरूपेण बिसेषूर्णेव लक्ष्यते। यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात्। आकाशाद् घोषवान् प्राणो मनसा स्पर्श-

हेतुरित्यर्थः। तस्य सृष्टिप्रकारमाह। सुषुम्णामार्गत इति। तस्य व्यक्तस्यापि ब्रह्मत्वमित्याह। शब्दब्रह्म प्रकाशत इति॥ १५०॥

तस्यांशानामपि पूर्णतेत्याह—

पञ्चाशद्वर्णरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरन्तरः।
सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपो बहुरूपः स्वभेदतः॥ १५१॥

पञ्चाशद्वर्णरूपश्चेति। षोडश स्वराः, स्पर्शाः पञ्चविंशतिः। यादयोऽष्टौ। क्षकारोऽन्तिमः। सन्ध्यक्षरत्वेऽपि पृथगुपादानं भिन्नश्रुत्या। ज्ञाक्षरस्याप्युपलक्षकः। अवान्तरभेदा बहवः सन्ति। क्वचिच्चतुःषष्टिर्वर्णाः, क्वचित् त्रिषष्टिः, क्वचिदेकपञ्चाशद्,

टिप्पणी।

सुषुम्णा। नाडीविशेषः॥ १५०॥

अत्रेति। "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः" इत्यारभ्य शिक्षायामुक्तत्वादित्यर्थः॥ १५१॥

आवरणभङ्गः।

रूपिणा। छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः। ॐकारव्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तःस्थभूषितम्। विचित्रभाषाविततां छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः। अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयमि"ति सन्दर्भे च घोषवतः प्राणस्य ॐकारद्वारा स्पर्शादिभूषितवाणीस्रष्टृत्वकथनाच्च। एवं सति तृतीयसुबोधिन्युक्तदिशा अक्षररूपस्याविर्भूतस्याविकृतस्य भगवद्गुणरूपज्ञानस्यैव उक्तरूपेण वेदशरीरग्रहणमानन्त्यं विराज इव। ततः शब्दशरीरविशिष्टस्य तस्यैव बीजतायां व्यष्टिरूपविकृतनानावाक्योत्पादकत्वमित्यतो न शङ्कांशः कोऽपि। सुषुम्णामार्गत इति। स एष इति वाक्यस्थविवरपदस्यार्थोऽयम्। तस्य व्यक्तस्येत्यादि। "मे व्यक्तिरि"त्युपसंहारात्। "शब्दब्रह्म सुदुर्बोधमि"ति कथनाच्च तथेत्यर्थः। तथाच सूत्रमात्रो भगवानेव व्यक्तः सन् शब्दब्रह्मात्मा वेदरूप इत्यर्थः। तेन प्रमाणमूर्द्धन्यत्वं सिद्ध्यति। एतद्व्यक्तिमार्गस्य ब्रह्मपथत्वज्ञापनाय सुषुम्णापदम्॥ १५०॥

तस्यांशेत्यादि। ब्रह्मत्वदृढीकरणाय विशेषान्तरम्। एतत्सङ्ख्यापूरणार्थमवान्तरोपाधीनाहुः षोडशेत्यादि। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः—इत्येवं स्वराणां षोडशत्वम्। शेषं स्फुटम्। बहव इति। अनुनासिकादिभेदैर्बहव इत्यर्थः। चकारसूचितं पक्षान्तरमाहुः क्वचिदित्यादि। आद्यौ शिक्षायामुक्तौ। "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयम्प्रोक्ताः स्वयम्भुवा। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ≍कं≍पौ चापि पराश्रयौ। दुःस्पर्शश्चापि विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव चे"ति। एतद्विवेकश्च अ आ आ ३, इ ३, उ ३, ऋ ३, ऌ १, ए २, ऐ २, ओ २, औ २। कादयो यादयश्च स्पष्टाः। यमाः—पलिक्नी, चक्खनतुः, अग्निः, घ्नन्तीत्यत्र कखगघाकारास्तच्चतुरिष्टा ज्ञेयाः। अनुस्वारादयः प्रसिद्धाः। दुःस्पर्शस्तु, नमो दुन्दु-

आवरणभङ्गः।

भ्याय चेत्यादौ वेदे द्विरोष्ठ्यरूपः प्रसिद्धः। एवं चतुःषष्टिः। लृकाराऽगणने त्रिषष्टिः। एक-पञ्चाशत्पक्षश्च पञ्चाशदुपान्ते ळाक्षरस्य निवेशात्, द्विपञ्चाशत्पक्षो ज्ञाक्षरस्य पृथगुपादानात्। एवमनेकपक्षेषु पञ्चाशत्पक्षाङ्गीकारे बीजमाहुः तथापीत्यादि। पूर्वप्रतिज्ञातं पूर्णत्वं स्फुटीकर्तुं वैयाकरणनैयायिकमताद्वैलक्षण्यं ज्ञापयितुमाहुः वर्णाश्चेत्यादिना। भगवत्त्वेन सर्वस्य नित्यत्वेऽपि व्यवह्रियमाणकादिरूपेण नित्यत्वाय वर्णा इति बहुवचनम्। अत्राव्युत्पादनात्तन्त्रान्तरस्थं बोधार्थमुच्यते। तत्र शब्दो नित्यो न वा, प्रलयवृत्तिर्न वा, स्वाधिकरणक्षणाधिकचतुर्थादिक्षणवृत्तिर्न वेत्यादिविप्रतिपत्तौ तावन्नैयायिका आहुः, शब्दोऽनित्यः उत्पत्तिविनाशप्रतीतेः। नापि वर्णरूपो नित्यः, उत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इति प्रतीतेः। नच सोऽयं गकार इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबलेन तस्य नित्यत्वं शङ्क्यम्, तदेवौषधमित्यादौ साजात्यमादाय प्रत्यभिज्ञावदत्रापि वक्तुं शक्यत्वात्। नचात्र विनिगमकाभावः। उत्पत्तिनाशप्रतीत्योरेव मानत्वात्। तादृक्प्रतीतिभ्यां विना प्रत्यभिज्ञानाऽदर्शनात्। अत एवैतयोः प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वं भ्रान्तित्वं निरस्तम्। एतयोः प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वकल्पनापेक्षाया प्रत्यभिज्ञाया एवैतद्बाध्यत्वकल्पनायां लाघवाच्च। तस्मादनित्य एव शब्द इति। तदेतन्मीमांसकादयो न क्षमन्ते। तत्र गुरवो, व्योमैकगुणत्वेन भाट्टाश्च निःस्पर्शद्रव्यत्वेन नित्यत्वं शब्दमात्रस्यानुमाय, सोऽयं गकार इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाऽन्यथानुपपत्त्या तस्याप्रयोजकत्वं निरस्यन्ति। एवञ्च, तया पूर्वापरकालीनगकारयोरभेदसिद्धावर्थबलादेव तेषां नित्यत्वम्। नच गकाराद्युत्पत्तिनाशप्रतीती प्रत्यभिज्ञया बाधिके, तयोः परम्परया गकारादिव्यञ्जकवाय्वाद्युत्पत्तिनाशविषयत्वात्। नच प्रतीत्योः साक्षाद्गकारादिगतत्वेनैवानुव्यवसायान्नैवमिति वाच्यम्, तस्य भ्रमत्वात्। प्रत्यभिज्ञया तद्बाधात्। नच गत्वादिजातिगतमेव नित्यत्वं स्वाश्रयसमवायरूपेण परम्परासम्बन्धेन गकारे भासत इति प्रत्यभिज्ञाया एव साक्षात्त्वांशे भ्रमत्वमस्तु, यद्यपि विनिगमनाविरहस्तथापि नाशोत्पत्तिविषयस्य प्रतीतिद्वयस्य भ्रमत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञामात्रस्य तथात्वकल्पने लाघवादिति वाच्यम्, अभिव्यञ्जकवाय्वाद्युत्पत्तिविनाशस्योभयवादिसम्मतत्वात्, तावतैव निर्वाहे नानावर्णोत्पत्तिनाशकल्पनस्यात्यन्तगुरुत्वेन वैपरीत्यात्, व्यक्त्यभेदग्रस्तत्वेन गत्वादौ जातित्वस्याशक्यवचनत्वाच्च। नापि प्रत्यभिज्ञाया आकृतिविषयत्वं शक्यवचनम्, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाद्द्विर्गोशब्द उच्चारित इति प्रतिपत्तेः। द्वौ गोशब्दाविति प्रत्ययाभावाच्चेति शारीरकभाष्येऽपि व्यवस्थापनात्। नच परस्परविरुद्धानां तारत्वमन्दत्वादीनामेकत्र वक्तुमशक्यत्वाच्चार-तारतर-मन्दमन्दतरादिरूपविलक्षणप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, वर्णव्यञ्जकध्वनीनां नानात्वात्। तत्तद्गततारत्वादेरेव तदा तदा तत्र भानादुपपत्तेः। वायुव्यञ्जकत्वपक्षे तु वायुना यथाऽभिव्यज्यते तथा प्रतीयते। घटादिनाऽऽकाशवदिति तेषामेकव्यक्तिगतत्वेनाङ्गीकारेण विरोधस्यैवाभावाच्छङ्काया एवानुदयाच्च। नच ध्वनिषु तारत्वादिदर्शनाद्वर्णे च द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोरिव तेषां व्याप्यव्यापकभावाभावेन साङ्कर्यात् तारत्वादीनां जातित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तेषामखण्डोपाधित्वोपगमेनेष्टापत्तेः। नन्वेवं सति ताराचारतरोऽन्य इति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्, तादृशप्र-

तीतौ मानाभावात्। शिखी विनष्ट इतिवत् तत्तद्विशेषणपुरस्कारेण प्रतीत्युपपत्तेश्च। नच वर्णानां नित्यत्वे एकसाक्षात्कारकालेऽपरसाक्षात्कारापत्तिः सर्वेषां श्रोत्रसमवायस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम्, तत्र तद्व्यञ्जकविजातीयवायुसंयोगाभावात् तदनापत्तेः भवन्मतेऽप्युत्पादकत्वेन तस्यावश्यकत्वात्। नच विजातीयवायुसंयोगस्य कार्यतावच्छेदके कत्वविषयकमत्यक्षत्वयोर्विनिगमनाविरहेण गौरवात् कत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तदभावेन लाघवाच्छब्दानित्यत्वमेव ज्याय इति वाच्यम्, विप्रतिपत्तौ विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वात्। विषयतासम्बन्धेन कत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकताया वक्तुं शक्यत्वाच्च। नच कत्वादेरखण्डोपाधित्वाङ्गीकाराज्जातीतरधर्मस्य च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वनियमादत्राऽपि किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यैव तस्य कार्यतावच्छेदकताया वक्तव्यत्वात् पुनर्गौरवापात इति वाच्यम्, तादृशनियमे मानाभावात्। प्रामाणिकत्वेऽप्यवच्छेदकगौरवाऽपेक्षया नानाशब्दतदुत्पत्तिनाशानां शब्दस्य नाशं प्रति विशिष्य हेतुतायाश्च कल्पनासु गौरवभूयस्त्वेन शब्दानित्यत्वस्य कदर्यत्वात्। नच शब्दवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितया नाश्यं प्रति विषयतया श्रावणत्वेन नाशकत्वमिति ध्वनिनाशस्थले क्लृप्तानुगतनाश्यनाशकभावादेव वर्णस्यापि नाशोपपत्तेर्न हेतुतान्तरकल्पनगौरवमिति वाच्यम्, अश्रूयमाणशब्दे व्यभिचारेणास्य कदर्यत्वात्, ध्वनिनित्यत्वाभ्युपगमे-नोक्तनाश्यनाशकभावे मानाभावाच्च। यत्तु, शाब्दबोधं प्रति पदज्ञानं हेतुः। पदं च घोत्तरटादिरूपम्। तच्च स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वघटितमिति वर्णनित्यत्वपक्षे न सम्भवति। सर्वेषामेव क्षणानां वर्णाधिकरत्वात्। स्वस्वपूर्वक्षणानादाय स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वेनाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रवेशात्। नच भवन्मतेऽपि सर्वेषां क्षणानां स्वपूर्वक्षणोत्पन्नघत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्धाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वादेतदसम्भव इति वाच्यम्, असन्मते तद्धत्वादिना निवेशेन दोषाभावादिति, तन्न; वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि घज्ञानोत्तरटज्ञानविषयत्वं तत्त्वमित्युक्तदोषाभावात्। नचाधिकज्ञानाभावप्रवेशे गौरवमिति वाच्यम्, यथा भवन्मते तत्तद्व्यक्तित्वेनैव वर्णनिवेशो, न तु धत्वादिना। असम्भवात्। तथाऽसन्मतेऽपि घज्ञानादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव निवेशतः साम्येन लाघवानपायात्। अतः, पुनः पुनरुत्पत्तिनाशादिकल्पनापेक्षया वर्णनित्यत्वमेव ज्याय इति। अन्ये तु—वर्णो नित्यो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति प्रयुञ्जते। वैय्याकरणास्तु—स्फोटाख्यमतिरिक्तं शब्दमङ्गीकृत्य तस्यैव नित्यत्वमाहुः। तदेतदन्ये न क्षमन्ते। यथोक्तमुपवर्षमतानुसारेण शारीरकभाष्ये वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनाऽनर्थिकेति। शाबरभाष्येऽपि तथा। उचितं चैतत्। वर्णस्फोटस्थले वर्णैनैवार्थप्रतीतेः पदादिस्फोटस्थले पूर्ववर्णगोचरसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भव्यङ्ग्यस्फोटकल्पनापेक्षया। तादृशवर्णैनैवार्थप्रतीत्यङ्गीकारस्य लघुत्वात्। प्रत्यक्षानुरोधित्वाच्च। अनेकेषां वर्णानामेकबुद्धिविषयत्वं च पङ्क्तिवनसेनादिदृष्टान्तेन तत्रैव व्युत्पादितम्। एवञ्च क्रमविशेषविशिष्टा वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयाः पदं स्युरिति तत्तत्पदव्यवस्थया वृद्धव्यवहारादिना तत्तत्पदेभ्यस्तत्तदर्थावबोध इति च आचार्यैस्तु स्फोटो न दूषितो, न वा प्रसाधितः। परन्तु

द्विपश्चाशदिति । तथापि मुख्यो मातृकाविद्यायां सिद्धः पक्षः परिगृहीतः। वर्णाश्च नित्या व्यापकाः। सर्वेष्वपि देशेषु निरन्तराः। अनभिव्यक्तिस्थानेष्वपि विद्यमानाः। भगवानिव सर्वत्रान्तर्युक्ता अनन्तरूपाश्च। ते च स्वभावत एव बहुरूपाः। रूपतो भगवत्त्वमुक्तम्॥१५१॥

भगवत्त्वप्रतिपादनाय विशेषमाह—

वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम्।
द्वयं चाविकृतं लोके वेदे सर्वं स्वयं हरिः ॥ १५२ ॥

वर्ण इति। यथा सच्चिदानन्दभेदास्तथा वर्णवाक्यपदभेदाः। तत्र वर्णा नित्याः,

टिप्पणी।

भगवत्त्वेति। रूपविशेषस्येति शेषः। वाक्यमिति। गेहे घट इत्यत्र गेहज्ञानानन्तरज्ञान-आवरणभङ्गः।

दशमस्कन्धे गुणप्रकरणे वसुदेवस्तुतौ, "दिशः खं स्फोट आश्रय" इत्यत्रोक्तत्वेनानुमत एव। अयं च वैयाकरणमताद्भिन्नः। वाग्व्यञ्जकत्वेन वर्णाभिव्यञ्ज्यत्वात्, अस्य शास्त्रस्य कल्पनाशास्त्रत्वाभावेन शब्दैकशरणत्वात्, सिद्धे वर्णनित्यत्वे इन्द्रियदेवतावत् तस्याप्यादरणौचित्याद्वृत्तिनिरोधे तस्य प्रत्यक्षीभावाच्चेति। सिद्धान्ते त्वेतावान् विशेषः। रूपसृष्टिमध्यपातिनो ध्वनेर्घटादिवच्चिरकालस्थायित्वात् तस्य वायुनाऽन्यत्र नयनमेव। तदस्माभिः प्रस्थानरत्नाकरे उपपादितम्। वर्णस्य तु कण्ठताल्वादिस्थानाभिघातजन्यो वायुः स्वबलानुसारेण व्यञ्जनं करोति। ततो व्यापकं वर्णं व्यञ्जयन्नेव बहिर्वायूढो गच्छति। श्रवणं तु ध्वनिवदेव। तत्र वर्णस्य पूर्वोक्तयुक्त्या नित्यत्वे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया उत्पत्तिविनाशप्रतीत्यनन्तरभावित्वं, तेनापि न तस्य विघटनम्। प्रत्यभिज्ञाया वर्णाभिव्यञ्जकानन्तर्यसापेक्षतया तादृशप्रतीत्याऽऽनन्तर्यानपेक्षित्वेऽपि अभिव्यञ्जकप्रतीतेः। सामग्र्यन्तरेण स्थूलरूपतिरोधानादानन्तर्ये तदपेक्षाभिमानात्। तत्क्षणोज्ज्वालितदीपनाशोत्तरं, सोऽयं सर्प इतिप्रत्यभिज्ञानवदव्यवहितोत्तरत्वलक्षणे ध्वंसस्थले तिरोभावपदेनाभिलापः कार्य इति। शेषं त्वनुगुणमेव। प्रकृतमनुसरामः। व्यापकत्वं विवृण्वन्ति सर्वेष्वित्यादि। एवं सिद्धे वर्णनित्यत्वे तेषां व्यापकताप्येककालावच्छेदेनानेकदेशेष्वनेकैरुच्चारणात् सिद्ध्यति। नच तेषां कण्ठादिस्थाननिर्देशात् परिच्छिन्नता, अशरीरिण्या आकाशवाण्याः शब्दे व्यभिचारात्। तदेतदुक्तं—सर्वेष्वित्यादि। स्थाननिर्देशस्त्वभिव्यक्तिनिबन्धनः। व्यापकात्मवादिमते शरीरस्य वृत्तिलाभस्थानत्ववत्। ननु व्यापकत्वे उच्चारणदशायां प्रदेशतोऽभिव्यज्येरन्न तु पूर्णा इति चेत्, तत्राहुः भगवानिवेत्यादि। अनन्तमूर्तित्वम्, "अनन्तमूर्तयो वर्णा" इत्यत्राग्रे गौणमुख्यभेदेन व्युत्पाद्यम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकादिसङ्ग्रहार्थमाहुः ते चेत्यादि। एवं षड्धर्मप्रतिपादनतात्पर्यमाहुः रूपत इत्यादि ॥ १५१ ॥

मूले-तस्य नामत्रयमित्यत्र। तस्येति। शब्दब्रह्मण इत्यर्थः। तेन सिद्धान्ते नाद एव शब्द इति बोधितम्। तच्च शब्दब्रह्मवर्णाद्यभिन्नमिति स्फोटवादो नाङ्गीकृतः। ननु सर्वस्यैव वर्णजातस्य भगवद्रूपत्वे लौकिकवैदिकयोरविशेषाद्वेदे आधिक्यं न सिद्ध्येदित्याकाङ्क्षायां स्वरूपे विशेषं प्रतिपादयितुमाहुः भगवत्त्वेत्यादि। इति विशेष इति। वाक्यनित्यत्वेन त्रयाणां भगवद्रूपत्वाद्विशेषः।

पदानि च। वाक्यं लौकिकमनित्यं, वैदिकं तु नित्यमिति विशेषः। तत्र हेतुः स्वयं हरिरिति॥ १५२॥

टिप्पणी।

„विषयत्वं घटस्य गेहोच्चारणानन्तरोच्चारणविषयत्वं वा घटस्यानुपूर्वीति लौकिकज्ञानोच्चारणयोरनित्यत्वेन तद्घटितानुपूर्वीविशिष्टं वाक्यमनित्यम्। वेदे तु, ईश्वरज्ञानघटितानुपूर्वीविशिष्टमिति वैदिकं वाक्यं नित्यमत एव "स्वयम्भूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा। शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः। अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा" इत्यादिवाक्यैर्नित्यत्वं वेदस्य श्रूयत इति भावः॥ १५२॥

आवरणभङ्गः।

"मे व्यक्तिरियं हि वाणी" इत्युक्त्या लोकवेदसाधारण्येन वैखरीमात्रस्य भगवत्त्वे प्राप्तेऽपि, "एवञ्चदि"रित्यतिदेशाद् वैलक्षण्यमवश्यं वाच्यमित्यत एवमुक्तम्। अत एव च पारमर्षं सूत्रम्-"अत एव च नित्यत्वमि"ति। अखण्डवाक्यरूपत्वेन नित्यमगवद्रूपार्थसम्बन्धस्य सार्वदिकत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः। तेन लौकिकशब्दादुत्कर्षः स्फुटति। नैयायिकास्तु—वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतवदित्यनुमानेन पौरुषेयत्वं वदन्तः शब्दस्याशुतरविनाशित्वेन वाक्यत्वेन चाऽनित्यत्वं वेदस्याहुः। साङ्ख्यप्रवचने तु, "न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः", "न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्", "न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात्", "नाऽपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवदि"ति चतुःसूत्र्यां, "तस्मात्तपस्तेपनात् त्रयो वेदा अजायन्ते"त्यादिश्रुत्या वेदानां कार्यत्वम्। ईश्वरानङ्गीकारान्मुक्तानामसङ्गत्वेन संसारिणां च युगपदुपादानानभिज्ञत्वेन वेदकर्तृत्वायोगाच्चापौरुषेयत्वम्, अङ्कुरादिवदनित्यत्वं चोक्तम्। जैमिनीयदर्शने तु, प्रथमस्य प्रथमपादान्तिमे, "उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमि"त्यधिकरणे चिन्तितम्। वेदाः किं पौरुषेया न वेति सन्देहे, पूर्वोक्तरीतिकेन सामान्यतो दृष्टेन वाक्यत्वलिङ्गकानुमानेन सामान्यतः कर्तारमनुमाय, केचिदीश्वरं, केचिद्धिरण्यगर्भं, केचित् प्रजापतिं कर्तृत्वेनाहुः। यदि कर्ता कश्चित् स्यात्, तदायं नानाविधो विवादो नावकल्पेत। मन्वादिवत्कर्तुः स्मर्यमाणत्वात्। न हि मानवे, भारते, शाक्यग्रन्थे वा कश्चिद्विवदते। अतः, स्मर्तव्यत्वे सत्यऽस्मर्यमाणत्वाद्योग्यानुपलब्धिबाधितं सामान्यतो दृष्टं न कर्तृसाधनायाऽलम्भवति। न चातिजीर्णकूपारामादिषु विशेषास्मरणेऽपि यथा सामान्यतो दृष्टेन कर्तृपूर्वकत्वसिद्धिस्तथाऽत्रेति वाच्यम्, विमतं वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वाद्, आधुनिकाध्ययनवदिति प्रतिसाधनसत्त्वेन तथाऽत्र वक्तुमशक्यत्वात्। नच काठकादिसमाख्यातः पौरुषेयत्वमिति बाह्यवचनमपि बाधकम्, समाख्यायाः प्रवचनमूलकत्वात्। अत एव तस्याः शाखाविशेषविषयत्वं युज्यते। तस्मादपौरुषेया एव वेदा इत्युक्तम्। एवञ्च, "तस्मात्तपस्तेपानादि"ति श्रुतिरपि न कार्यत्वं बोधयति, किन्तु प्रादुर्भावमात्रम्। नाप्यङ्कुरादिवज्जन्यत्वम्, निःश्वसितश्रुतिविरोधात्। तस्मादीश्वराऽऽत्मत्वं वेदस्य सर्वप्रमाणाविरुद्धम्॥ १५२॥

अत्र केषाञ्चिन्मते पदान्येवार्थवन्ति, न वर्णा, न वाक्यानि । वाक्यान्यपीति केचित् । अस्मन्मते तु वर्णा अप्यर्थवन्तः । "वेदाक्षराणि यावन्ती"ति वाक्यात् । अतः प्रथममक्षरपदयोरर्थमाह—

वर्णाः पदानि सर्वाणि भगवद्वाचकत्वतः ।
सर्वार्थाण्येव सर्वत्र व्यवहृत्यै तथापि तु ।
शक्तिसङ्कोचतो लोके विशेषख्यापकानि वै ॥ १५३ ॥

वर्णाः पदानीति । सर्वेषां वर्णानां सर्व एव वाच्यः । तथा पदानाम् । तत्र हेतुः **भगवद्वाचकत्वत इति** । भगवान् सर्वमिति, भगवान् वाच्य इति, सर्वे वर्णाः,

---

टिप्पणी ।

तत्रेति । त्रिपु शब्देषु वर्णानां तुल्यसङ्ख्यावत्त्वेऽप्युकारयोर्वा तुल्यत्वेऽपि नैकार्थप्रतिपादकत्वमि-

आवरणभङ्गः ।

एवं वेदस्य स्वरूपतो लौकिकवैलक्षण्यमुक्त्वा लौकिकशब्दाद्भेदे विशेषान्तरमर्थतोऽपि वक्तुं वर्णाद्यर्थं वदिष्यन्तो मतान्तरानुवादपूर्वकं स्वमतमाहुः अत्रेत्यादि । अत्रेति । त्रिविधशब्दमध्ये । केषाञ्चिदिति । नैयायिकादीनाम् । केचिदिति । एकदेशिनः । वाक्यं तु श्रौतानुष्ठानपद्धतौ प्रसिद्धम् । "वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजोत्तमैः । तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः" इति । अत्राक्षराणां भगवन्नामत्वकथनेन भगवद्वाचकत्वसिद्धेर्वर्णा अप्यर्थवन्त इत्यर्थ । नच वर्णपदेन चादयो ग्राह्यास्तेषामर्थवत्ताया अपि सम्मतत्वादिति वाच्यम्, उक्तवाक्यगतयावत्पदविरोधात् । तेषां प्राधान्येन वाचकत्वे समुच्चयः, शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत् चः शोभनः, चो द्रष्टव्य इति प्रयोगापत्तिरूपदोषस्य मीमांसकैरेव दर्शितत्वात्, गुणत्वेन वाचकत्वस्य द्योतकत्वे पर्यवसानाच्च, व्याख्येयग्रन्थविरोधाच्च । ननु वर्णार्थवत्ता तथापि दुर्घटैव, वाक्ये अक्षरपदात्, वर्णाऽक्षरपदयोश्च पर्यायताविरहात्, "घृणिरिति द्वे अक्षरे, सूर्य इति त्रीणि, आदित्य इति त्रीणीति, अष्टाक्षरा गायत्री"त्यादिश्रुतिभिरज्झल्समुदायस्यैवाक्षरत्वप्रतीतेः, समुदायस्य च पदत्वादिति चेत्, न; "आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरमि"त्यादिश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गादत्राकारस्य केवलस्याप्यक्षरत्वोक्तेः, "अक्षराणामकारोऽस्मी"ति गीतावाक्याच्च । वर्णत्वं च, न केवलव्यञ्जनस्य । वर्णात् कार इत्यस्योदाहरणेन, ककारः पकार इत्यादिरूपेण तथा निश्चयात् । एवञ्चाक्षरत्वं वर्णत्वं च केवलानां व्यञ्जनोपष्टम्भकानां च सिद्ध्यतीति पर्यायता निराबाधैवेति । निरर्थकत्वं च केवलव्यञ्जने पर्यवस्यतीति न वर्णार्थवत्तादौर्घट्यमिति दिक् । अत इति । अनाधितप्रत्यभिज्ञया वर्णपदयोः सर्वत्राभिन्नत्वात् । अर्थं व्याकुर्वन्ति सर्वेषामित्यादि । तत्रेति । सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे । भगवद्वाचकत्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायां शास्त्रस्य श्रौतत्वेन श्रुतेरीति बोधयितुं तात्पर्यमुखेनाहुः भगवानित्यादि । अयमर्थः, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", "आत्मा वा इदं सर्वम्," "इदं सर्वं यदयमात्मे"त्यादिश्रुतिसमर्थनेन पूर्वोक्तरीतिकाविर्भावनिरूपणद्वारा सर्वस्य ब्रह्मत्वं

तत्र सूपः कूपो यूप इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेऽपि नार्थप्रतिपादकत्वम्। व्यवहारसिद्ध्यै तथाङ्गीकारात्। अन्यथा अच्प्रत्ययादेरर्थो न स्याद्, धातोश्च। नच तयोः पदसञ्ज्ञा। विशिष्टयोरेव तथात्वात्। अतो व्यवहारस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥१५३॥

तत्रापि व्यवस्थामाह—

तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता।
देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५४ ॥

टिप्पणी।

त्यर्थः। वर्णा अप्यर्थवन्त इत्यत्र विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति। वर्णस्यावाचकत्वे प्रत्ययस्यैकाक्षरस्य धातोश्चार्थो न स्यादित्यर्थः। नचेति। प्रत्ययधात्वोः पदसञ्ज्ञास्तीति पदस्यैव वाचकत्वमिति भावः। विशिष्टयोरिति। विभक्तिसहितयोरेव तयोः पदत्वसम्भवादित्यर्थः। अतिप्रसङ्ग इति। सर्ववाचकत्वलक्षणोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

व्यवस्थामिति। वाचकत्वे वक्ष्यमाणाना नियामकत्वं न यस्य कस्यचिदिच्छाया एवंरूपामित्यर्थः ॥ १५४ ॥

आवरणभङ्गः।

वृद्धाः" इत्यभियुक्तोक्तेर्व्याकरणादिभिर्ज्ञेयम्। प्राथमिकशक्तिग्रहप्रकारादिकं प्रस्थानरत्नाकरे मयोपपादितमिति नेहोच्यते। नन्वेवं शक्तिसङ्कोचेऽपि न व्यवहारसिद्धिः। वर्णानां वाचकत्वाङ्गीकारेण पदावयवभूतानामपि वाचकत्वाद्वर्णपदाभ्यां युगपत्स्वार्थबोधने शाब्दबोधदौर्घट्यम्। क्रमेण बोधने च पदादिपदोच्चारणे प्रथमोपस्थितेन प्रकारेण स्वार्थबोधे, द्वितीयेन च स्वार्थबोधे निराकाङ्क्षतायां पटाऽऽबोधादन्यार्थमुच्चारितेनान्यार्थबोधनेनातिप्रसङ्गाच्चेत्याशङ्कायां सङ्कोचान्तरमाहुः तत्रेत्यादि। तत्रेति। पदेषु। वर्णानां तुल्यत्वेऽपीति। पदावयवभूतानां केवलवर्णसदृशत्वेऽपि। नन्वेवं वर्णानां क्वचिदर्थवत्त्वं क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीयाद्वर्णानामनर्थकत्वमेव वरमित्याकाङ्क्षायां वर्णार्थानङ्गीकारे बाधकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि। तथाच यथोत्पलस्याल्पोऽधिको वा सङ्कोच एव तथाल्पवाचकत्वमिवावाचकत्वमपि सङ्कोच एवेति; सङ्कोचे च व्यवहारस्यैव नियामकत्वमिति तथेति भाव. ॥ १५३ ॥

ननु व्यवहारार्थं सङ्कोचश्चेत्तदर्थं पदलक्षणमेवान्यद्वाच्यम्, वर्णसमुदायः पदमिति; तथा सत्यर्द्धजरतीयं विनैव प्रत्ययादेरर्थवत्ता सेत्स्यति, व्यवहारोऽपि सेत्स्यतीति चेत्तत्राहुः तत्रापीत्यादि। तत्रेति। सङ्कोचे। तथाच, "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमाने"त्याद्यभियुक्तोक्तावपि व्याकरणादीनामेव शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति तान्येव व्यवस्थापकानि। न तु यस्य कस्यापि कल्पनम्। यद्यपीदं नैयायिकलक्षणं विवृतौ प्रविशति तथापि व्याकरणस्याप्तत्वात्तदपेक्षया लौकिकस्यास्य निर्बलत्वाल्लोकस्य व्याकरणाद्युपजीवकत्वाच्च तद्विरोधेऽनादरणीयत्वम्। अन्यथा, कल्पनैककारणत्वे शास्त्रविप्लवापत्तिरिति तान्येव व्यवस्थापकानीति न लक्षणान्तरादिभिर्निर्वाह इत्यर्थः। संस्कृतव्यवस्थापकान्युक्त्वा

पदानि च सर्ववाचकानीति वस्तुस्थितिः। तथापि व्यवहारार्थं शक्तिसङ्कोचः कृतः। देशकालविभेदेनास्माभिरुच्चार्यमाणोऽयं शब्द इममेवार्थं बोधयतु, न त्वन्यमिति सङ्कोचः। अतो लोके विशेषाख्यापकानि जातानि।—

आवरणभङ्गः।

साधितमिति स एव सर्वम्। किञ्च, माण्डूक्यादौ प्रणवार्थविचारे "ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानमि"त्यनेन प्रणवस्वरूपं सर्वस्य वाङ्मयस्य तद्व्याख्यानत्वमुक्तम्। व्याख्यानव्याख्येययोश्चैकार्थ्यम्। एवं सति व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थकत्वाद्, योऽर्थः सामान्याकारेण प्रणवेनोच्यते स एव विशेषाकारेण सर्वैरुच्यत इति सिद्ध्यति। तदेव "भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एवे"त्यादिनोक्तम्। द्वादशस्कन्धे च, "समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। हृद्याकाशादभूत्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते। यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः। द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम्। ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्। यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक्। येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः। स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः। स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनमि"ति सूतवाक्ये प्रणवसूक्ष्मरूपस्य नादस्य ब्रह्मवाचकत्वं, वाग्व्यञ्जकत्वं, सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजत्वं, चोक्तम्। बीजशक्तिरेव च, कार्ये, बीजं च ब्रह्मवाचकमित्यतोऽपि वर्णादीनां ब्रह्मवाचकत्वम्। तदेतदुक्तम्—इति वस्तुस्थितिरिति। नन्वेवं वस्तुस्थितौ भाष्यप्रत्याहाराह्निकस्थो वर्णानां स्वभावतः सार्थकानर्थकत्वविभागो विरुद्ध्यते। तथा पदानामपि सर्वार्थकत्वे व्यवहारस्यापि न सिद्धिरिति तदर्थमुपायमाहुः तथापीत्यादि। "सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते" इत्यादिश्रुतेः। "वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि। धातुषूद्धव कल्प्यन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धये" इति वाक्यात्। "यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वम्", "एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा" इत्यादिषु तथा नियमनदर्शनाच्च ज्ञायते शक्तिसङ्कोचः कृत इति। तस्य स्वरूपमाहुः आदेशेत्यादि। आ—सर्वतः। तथाच नैयायिकप्रतिपन्नो यः सङ्केतः, अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्यव्य इत्याकारकेश्वरेच्छारूपः स शक्तिसङ्कोचरूप एव, न शक्तिः। शक्तिस्तु पदपदार्थयोर्नित्यसम्बन्धरूपा पदार्थान्तरमेव, न त्विच्छा। युक्तं चैतत्। अन्यथा शक्तेर्वृत्तिविशेषत्वं न स्यात्। शाब्दबोधानुकूलस्य पदपदार्थसम्बन्धस्य वृत्तित्वेनेच्छायाश्च तद्व्याप्यत्वाभावेन तद्विशेषत्वस्याशक्यवचनत्वात्। किञ्च, परेच्छायाः परेण ज्ञातुमशक्यत्वेनेश्वरेच्छायाः सुतरां तथात्वात्तज्ज्ञापको व्यवहारप्रवर्तकोऽभिलापः सवर्थाऽङ्गीकार्यः। तथा सति स एव सङ्केतोऽस्तु, नेच्छा। स च पूर्वोक्तश्रुत्यादिरूप एवेति सङ्कोचिकैव सा, श्रुत्यन्तरानुरोधात्। अतोऽपि शक्तिरतिरिक्ता फलति। एवञ्च, सङ्कोचेन तस्याः शाब्दबोधानुकूल्ये व्याप्यतायां वृत्तिविशेषरूपत्वं सुघटमिति पदार्थान्तरत्वपक्ष एव मीमांसकाभिमतः साधीयान्। एतदभिसन्धायाहुः अतो विशेषाख्यापकानि जातानीति। इयं च ज्ञातोपयुज्यते। तदग्रहे पदैः पदार्थबोधादर्शनात्। तद्ग्रहणं च, "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य

तत्र स्तूपः कूपो यूप इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेऽपि नार्थप्रतिपादकत्वम् । व्यवहारसिद्ध्यै तथाङ्गीकारात् । अन्यथा अच्प्रत्ययादेरर्थो न स्याद्, धातोश्च । नच तयोः पदसञ्ज्ञा । विशिष्टयोरेव तथात्वात् । अतो व्यवहारस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥१५३॥

तत्रापि व्यवस्थामाह—

तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ।
देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५४ ॥

टिप्पणी ।

त्यर्थः । वर्णा अप्यर्थवन्त इत्यत्र विपक्षे बाधकमाहुः **अन्यथेति** । वर्णस्यावाचकत्वे प्रत्ययस्यैकाक्षरस्य धातोश्चार्थो न स्यादित्यर्थः । **नचेति** । प्रत्ययधात्वोः पदसञ्ज्ञास्तीति पदस्यैव वाचकत्वमिति । भावः । **विशिष्टयोरिति** । विभक्तिसहितयोरेव तयोः पदत्वसम्भवादित्यर्थः । **अतिप्रसङ्ग इति** । सर्ववाचकत्वलक्षणोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

व्यवस्थामिति । वाचकत्वे वक्ष्यमाणानां नियामकत्वं न यस्य कस्यचिदिच्छाया एवंरूपामित्यर्थः ॥ १५४ ॥

आवरणभङ्गः ।

वृद्धाः" इत्यभियुक्तोक्तेर्व्याकरणादिभिर्ज्ञेयम् । प्राथमिकशक्तिग्रहप्रकारादिकं प्रस्थानरत्नाकरे मयोपपादितमिति नेहोच्यते । नन्वेवं शक्तिसङ्कोचेऽपि न व्यवहारसिद्धिः । वर्णानां वाचकत्वाङ्गीकारेण पदावयवभूतानामपि वाचकत्वाद्वर्णपदाभ्यां युगपत्स्वार्थबोधने शाब्दबोधद्वैध्यम् । क्रमेण बोधने च पटादिपदोच्चारणे प्रथमोपस्थितेन पकारेण स्वार्थबोधे, द्वितीयेन च स्वार्थबोधे निराकाङ्क्षतायां पटाऽबोधादन्यार्थमुच्चारितेनान्यार्थबोधनेनातिप्रसङ्गाच्चेत्याशङ्कायां सङ्कोचान्तरमाहुः **तत्रे**त्यादि । **तत्रेति** । पदेषु । **वर्णानां तुल्यत्वेऽपीति** । पदावयवभूतानां केवलवर्णसदृशत्वेऽपि । नन्वेवं वर्णानां क्वचिदर्थवत्त्वं क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीयाद्वर्णानामनर्थकत्वमेव वरमित्याकाङ्क्षायां वर्णार्थानङ्गीकारे बाधकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । तथाच यथोत्पलस्याल्पोऽधिको वा सङ्कोच एव तथाल्पवाचकत्वमिवावाचकत्वमपि सङ्कोच एवेति; सङ्कोचे च व्यवहारस्यैव नियामकत्वमिति तथेति भावः ॥ १५३ ॥

ननु व्यवहारार्थं सङ्कोचश्चेत्तदर्थं पदलक्षणमेवान्यद्वाच्यम्, वर्णसमुदायः पदमिति; तथा सत्यर्द्धजरतीयं विनैव प्रत्ययादेरर्थवत्ता सेत्स्यति, व्यवहारोऽपि सेत्स्यतीति चेत्तत्राहुः **तत्रापीत्यादि**। **तत्रेति** । सङ्कोचे । तथाच, "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमाने"त्याद्यभियुक्तोक्तावपि व्याकरणादीनामेव शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति तान्येव व्यवस्थापकानि । न तु यस्य कस्यापि कल्पनम् । यद्यपीदं नैयायिकलक्षणं विवृतौ प्रविशति तथापि व्याकरणस्याङ्गत्वात्तदपेक्षया लौकिकस्यास्य निर्बलत्वाल्लोकस्य व्याकरणाद्युपजीवकत्वाच्च तद्विरोधेऽनादरणीयत्वम् । अन्यथा, कल्पनैकशरणत्वे शास्त्रविप्लवापत्तिरिति तान्येव व्यवस्थापकानीति न लक्षणान्तरादिभिर्निर्वाह इत्यर्थः । संस्कृतव्यवस्थापकान्युक्त्वा

तत्र व्याकरणादीनामिति। न केवलं कोशादिरेव नियामकः, किन्तूच्चारो भाषाभेदश्च। अतः सर्वमुपपद्यते ॥ १५४ ॥

इदानीमुत्तरोत्तरबलिष्ठत्वं वक्तुं पदे वर्णानामवाचकत्वम्, वाक्ये पदानामित्याह—

अनन्तमूर्तयो वर्णाः पदे तेनार्थवाचकाः।
केवलाः कोशतो ज्ञेया वाचकाः पदतोऽथवा ॥ १५५ ॥

अनन्तमूर्तयो वर्णा इति। वर्णानां गौणमुख्यभेदेन नानामूर्तित्वम्। तेन पदावयवभूता गौणा इति नार्थवाचकाः, केवलाश्च वर्णा एकाक्षरनिघण्ट्वादिभिर्व्यवहारेऽप्यर्थवाचकाः। तेषां पदत्वं वा प्रत्ययरहितानामर्थज्ञापकत्वात् ॥ १५५ ॥

तथा वाक्येऽपि पदं न वाचकम्, तर्हि सङ्केतग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात्, गौरवं च स्यादित्याशङ्क्याह—

टिप्पणी।

गौरवं चेति। पदस्य वाचकत्वे सङ्केतग्रहस्वीकारे गौरवं स्यादित्यर्थः।—

आवरणभङ्गः।

भाषाव्यवस्थापकानि वक्तुमाहुः **न केवलमित्यादि।** तेन भाषायामपीश्वरकृतादेव सङ्कोचाच्चेऽपि शक्त्यैव बोधका, न तु शक्तिभ्रमेण तत्र बोध इति ज्ञापितम्। वक्ष्यन्ति चाग्रे "अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः। शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः" इति। मूलयोजना तु—देशे देशे भाषाभेदैरनेकधोच्चारस्तथा संस्कृते व्याकरणादिवत् तत्तद्दैशिकव्यवहारव्यवस्थापक इत्यर्थः। एवं सति शक्तिसङ्कोचलक्षणे अयं भाषाशब्दोऽस्मिन् देशे इत्यधिकं निवेश्य भाषाया अपि स लक्षणीय इति तात्पर्यम्। तदेतदभिसन्धायाहुः **अतः सर्वमुपपद्यत इति।** अत एव शक्तपदादिव तेभ्योऽपि तत्तद्देश्यानां तेषु गृहीतशक्तिकानामन्यदेश्यानां च पदार्थोपस्थितिदर्शनं युज्यते। नच तत्र शक्तिभ्रमात् पदार्थोपस्थित्यादिकमिति युक्तम्, भ्रमत्वविनिगमकस्याभावात्। पर्यायशब्देष्विव तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या सङ्कोचेन शक्तिसिद्धौ तद्ग्रहस्य प्रमात्वसम्भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। अग्रे बाधाभावाच्च। नच तत्र लक्षणा। कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया अप्यसम्भवेनाशक्यवचनत्वात् ॥ १५४ ॥

एवं व्यवहारसिद्धिमुपपाद्य तदर्थमन्यदप्याहुः **इदानीमित्यादि।** **इत्याहेति।** इदं प्रमेयं सार्द्धेनाहेत्यर्थः। ननु केवलानां वर्णानां वस्तुगत्या वाचकत्वमस्तु। परं व्यवहारानुपयोगात्तन्नादरणीयमित्यत आहुः **केवलाश्चेत्यादि।** तथाच न वर्णार्थस्यानादरणीयतेत्यर्थः। ननु ते विभक्तिभाज एव लोके प्रयुज्यन्त इति न तेषां वर्णत्वेन रूपेणार्थवत्त्वमपि तु पदत्वेनेत्यतस्तदुपगम्याहुः **तेषामित्यादि।** **तेषामिति।** निघण्ट्वाद्युक्तानाम्। एतेन वेदे वर्णानामक्षरत्वेन रूपेण भगवद्वाचकत्वम्। अन्यत्र तु पदत्वेनेत्यपि बोधितम्। न च सिद्धान्तभङ्गः, तेषामिति कथनेन तद्भिन्नानामेकाक्षरप्रत्ययादिरूपाणामर्थवत्तानपायसूचनात्। केवलानां पदावयवभावाभावाच्च ॥ १५५ ॥

वाक्यार्थवत्तां साधयितुं वाक्ये पदानां गौणानामेव सत्त्वमिति बोधयन्तोऽवयवभावे पदेऽप्यवाचकत्वमतिदिशन्ति **तथेत्यादि।** **तर्हीत्यादि।** वाक्यस्यावाचकपदघटितत्वे वाक्यावयवगृवानाम-

पूर्वपदानां निवृत्तत्वात् पुनरुपस्थानं केन वा स्यात् । अविद्यमानानां वा कथं बोधकत्वम् । वाक्यार्थसमाख्याविरोधश्च । अतो वाक्यमेव वाचकमित्याह विशिष्टमिति । स्वावयवैः, स्वावयवार्थमिति चकारार्थः ॥ १५६ ॥

टिप्पणी ।

वाक्यार्थबोधः फलमिति मुख्यः पक्षः । पदकरणत्वपक्षेऽन्त्यपदार्थानुभवकाले पूर्वपदानामभावात्तदर्थोपस्थित्यभावे विशिष्टार्थान्वयबोधो न स्यात्; अर्थकरणत्वपक्षेऽविद्यमानानामकारणत्वादतीतानागतस्थलेऽन्वयबोधो न स्यादयं वाक्यार्थ इति व्यवहारोऽपि न स्यादतः पदानां स्मारकत्वं, वाक्यमेवानुभावकमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

आवरणभङ्गः ।

त्याशङ्कायां दूषणान्तरमाहुः वाक्यार्थेत्यादि । समाख्याया यौगिकशब्दत्वाद्वाक्यस्यार्थाऽभावे योगस्याप्रवृत्तेस्तथेति नायमपि पक्षः साधुरित्यर्थः । चकारेण वाक्यार्थस्याशाब्दत्वं स्यादित्यपि समुच्चीयते । तथा सति चाक्षुषादिशब्दवत् करणोपाधिनिबन्धनः शाब्द इति व्यवहारोऽपि बाध्येतेति च । एवं सति वाक्यावयवानामर्थाङ्गीकारे दोषबाहुल्यात्स्मारकत्वपक्ष एव साधीयान् । एवञ्च, यथा रूपभेदाभावेऽपि ह्रस्वावर्णस्य प्रक्रियादशायां विवृतत्वं, प्रयोगे सम्वृतत्वमनुशासनानुरोधादङ्गीक्रियते शाब्दिकैस्तथा वक्रा वाक्यघटनार्थमर्थवत्तास्मरणेऽप्युच्चारणदशायां तत्सदृशानि स्मारकान्येवाभ्युपयन्तीति लाघवाद्दोषाभावाच्चाङ्गीकार्यमिति निष्कर्षः । तदेतद्धृदि कृत्वाहुः अत इत्यादि । **विशिष्टमिति** । अवान्तरान्वयविशिष्टम् । अन्वयश्च विवक्षितार्थावबोधकः पदादिसम्बन्धः । **स्वावयवार्थमिति** । अवान्तरान्वयम् । एवञ्च, स्वावयवैरवान्तरवाक्यैः स्वावयवार्थमवान्तरान्वयं वदद्वाक्यमेव तत्तत्कारकनिष्ठक्रियान्वयरूपस्य मुख्यवाक्यार्थस्य वाचकमित्यर्थः फलति । वाक्यमयोगं विना केवलपदेनान्वयावबोधादन्वयस्य पदलभ्यत्वाभावात् । विशिष्टे शक्तिग्रहः प्रथमं भवतीति पक्षस्तु प्राथमिकशक्तिग्रहस्य नियमतो व्यवहारजन्यत्वनिराकरणादेव निराकृतः । नाप्यन्वयस्यार्थसंसर्गमर्यादालभ्यत्वम् । सन्निहितेऽश्वे गामानयेति वाक्ये तदतिहायाश्वबोधापत्तेः । नापि पदसमभिव्याहारलभ्यत्वम् । तस्य सन्निधिरूपत्वेन दूरान्वये श्लोकादौ तत्सत्त्वेऽप्यन्वयावबोधप्रसङ्गात् । नापि स्मृत्या, तत्रापि पदसमभिव्याहारसम्भवान्न दोष इति वाच्यम्, तथा सति बोधविलम्बादिप्रसङ्गात्, अन्वयबोधस्याशाब्दत्वादिप्रसङ्गाच्च । नचेष्टापत्तिः, पूर्वोक्तदोषाणामापत्तेः । तस्मादानङ्कादिमत्पदकम्बरूपवाक्यस्य योजनया परिष्कृतस्यैवान्वयोऽभिधेय इति वाक्यस्यैवार्थ इति सिद्धम् । एवञ्च, शाब्दानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानवाक्यत्वेनैव कारणत्वमनुगतं बोध्यम् । वृत्तिमत्पदस्मारितपदार्थोपस्थितिः, साकाङ्क्षावान्तरवाक्योक्तान्वयोपस्थितिश्च यथायथमवान्तरवाक्यमहावाक्ययोर्व्यापारभूते ज्ञेये इति दिक् । अत्रेत्थं क्रमो निष्पद्यते । पूर्वं पदशक्तिं गृहीतवतो वाक्यश्रवणोत्तरं तदवयवभूतैः पदैः शक्तिग्रहजन्यसंस्कारोद्बोधे पदार्थस्मरणम् । ततोऽवान्तरवाक्यैस्तं व्यापृत्याऽवान्तरवाक्यार्थबोधस्ततस्तमपि व्यापृत्य महावाक्येन वाक्यार्थबोधो जन्यत इति ॥ १५६ ॥

वाक्यानामानन्त्यात्सङ्केतग्रहो दुर्लभ इत्याशङ्क्याह—

पदान्तरप्रवेशेन विशिष्टे वाच्यवाचके।
पटवद्वाक्यभेदश्च वाक्यार्थश्चापि भिद्यते ॥ १५७ ॥

पदान्तरप्रवेशेनेति। घटमानयेति वाक्याद् घटं शीघ्रमानयेति भिन्नम्। एवमानन्त्येऽपि न दोषः। तत्र दृष्टान्तः पटवदिति। द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकोऽन्यः।

टिप्पणी।

एवमिति। वाक्ये सङ्केतग्रहप्रयोजनाभावात्पदशक्तिग्रहेणैवोपपत्तेरिति भावः। आरम्भकवादस्येति। पञ्चतन्तवः स्वसमवेतं पञ्चतन्तुकं पटं जनयित्वाऽन्यान्तन्तूनासाद्याष्टतन्तुकं पटं स्वसमवेतं जनयन्तीत्यारम्भकवादः, स नाङ्गीक्रियते, पूर्वपटनाशे सति पटान्तरोत्पत्तिरङ्गीक्रियते, मूर्तानां समानदेशताविरोधात्प्रथमतन्त्वपकर्षणे समवायिकारणनाशेन सर्वपटनाशात्पटप्रतीतिर्न स्यादिति भावः ॥ १५७ ॥

आवरणभङ्गः।

वाक्यानामित्यादि। शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तिग्रहस्य सहकारितानियमाद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यपि वाक्यशक्तिग्रहस्य सहकारिता वाच्या। तत्र सङ्केतग्रहस्तु दुर्लभः।-वाक्यानामानन्त्येन तच्छक्तिग्राहकानुशासनकोशवाक्यशेषाणामभावात्, अर्थस्य काल्पनिकत्वेन पूर्वमदर्शनाद् द्रष्टुराप्तस्याभावेन तद्वाक्यस्याप्यशक्यवचनत्वात्, नानाविधक्रियाकारकविशेषणयोगेन वाक्यानामनन्तत्वात् तथा व्यवहारस्यापि तदग्राहकत्वात्, अत एव विवृतेरप्यभावात्, नाप्युपमानात्, यथा गोसदृशपिण्डदर्शनोत्तरमुद्बुद्धसंस्कारस्यातिदेशवाक्यार्थस्मरणेनाऽयं गवयपदवाच्य इति सञ्ज्ञासञ्ज्ञिपरिच्छित्तिस्तथात्र प्राथमिकशक्तिग्रहेऽतिदेशस्याशक्यवचनत्वात्, तस्मान्न वाक्यवाचकत्वं युक्तमित्याशङ्क्य सङ्केतग्रहसुलभत्वप्रकारमाहेत्यर्थः। पदान्तरेत्यादि। पदान्तरप्रवेशेन कृत्वा वाच्यवाचके वाक्यार्थसहिते वाक्ये विशिष्टे यथायथमर्थान्तरपदान्तराभ्यां सप्रकारके सति पटवदित्यादि। घटमानयेत्यादि। अयमर्थः। यद्, वाक्यानामानन्त्यं भवतोक्तं, तदर्थान्तरप्रवेशेन पदान्तरप्रवेशेन वा? तत्राऽऽद्यं तु न शक्यवचनम्। वाक्यावयवभूतैः पदैः पदार्थेषु स्मारितेषु तेषां चारितार्थ्यात्। पदास्मारितस्यार्थस्य तत्र प्रवेशो, गौरानीयतामित्यादावध्यक्षसान्निध्यादिवशेनाश्वादिप्रवेशापत्तेः। नच द्वारं द्वारमित्यादौ पदास्मारिताया एव क्रियायाः प्रवेश इति वाच्यम्, तत्रापि समयादिविशेषवशेन सम्वरणाद्यवगमदशायामपि शब्दस्मरणपूर्वकमेवार्थस्मरणस्यानुभवसाक्षिकत्वात्। अतः क्रियादिवाचकपदान्तरप्रवेशेनैवानन्त्यं वक्तव्यम्। एवमानन्त्येऽपि तु न सङ्केतग्रहदौर्लभ्यमित्यर्थः। कुत इत्याकाङ्क्षायां व्यवहारोपमानाभ्यामिति वक्तुमाहुः तत्र दृष्टान्त इत्यादि। तद्विवृण्वन्ति द्वितन्तुकेत्यादि। श्रुतौ सत्कार्यवाद इति तदनुयायिभिरारम्भ्यारम्भकवादानङ्गीकाराद् द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकः पटोऽन्यः=कारणीभूतावयवसमुदायभेदाद्भिन्न एव भवति। तथा त्रितन्तुकाच्चतुस्तन्तुकादिरपि। तथा तद्वद्वाक्यार्थस्यान्वयरूपस्य पदार्थान्तरसंसर्गेण पूर्ववाक्यार्थापेक्षया नूतनत्वादुत्तरस्य संसर्गस्य पूर्वसंसर्गात्स्वरूपतो भिन्नत्वम्, न तु विजातीयत्वेन भिन्नत्वम्। तथा

तथोत्तरत्राऽपि । आरम्यारम्भकवादस्यानङ्गीकारात् । तथा अपूर्वत्वाद्वाक्यार्थस्य पूर्वसंसर्गादुत्तरस्य भिन्नत्वम् ॥ १५७ ॥

तथा महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामवाचकत्वं, किन्तु, पूर्ववत्स्मारकत्वमेव । एवमवान्तरभेदेन सर्वं निरूप्य सम्पूर्णवेद एकं वाक्यम्, तदर्थोऽप्येक एवेत्याह—

अवान्तराणां वाक्यानां स्मारकत्वं तथा परे ।
वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदवाक्यार्थरूपधृक् ॥ १५८ ॥

वाक्यमेकमिति । तात्पर्यवृत्त्या तथात्वं वारयति वाक्यार्थरूपधृगिति ॥१५८॥

अवान्तरेषु च तथा पदे वर्णे तथैव च ।
त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना नानाधर्मयुतास्तथा ॥ १५९ ॥
सादृश्येऽपि न वेदत्वं तादृग्वाक्ये ततोऽन्यतः ।
अधिकारिविभेदेन धर्माधर्मौ तथा मतेः ॥ १६० ॥

तथाऽवान्तरवाक्येषु अवान्तरवाक्यार्थरूपधृक् । एवमुत्तरत्रापि । इदानीं लौकिक-

---

टिप्पणी ।

इदानीमिति । लौकिकवैदिकशब्दयोर्वर्णपदवाक्यानां वैजात्यमाहेत्यर्थः ॥ १५९ ॥

आवरणभङ्गः ।

सति यथैकत्र पटे गृहीतशक्तिकं पटपदमवयवभेदभिन्नान् पटान्तरानपि तयैव शक्त्या पटत्वेन रूपेण बोधयति, तथैकं गोपदयुक्तं वाक्यमेकत्र गवान्विते वाक्यार्थे वृद्धव्यवहारेण तद्वाक्येन वा गृहीतशक्तिकं जातं चेत्, तदा, तद्दृष्टान्तेन पदान्तरप्रवेशकृतवाक्यान्तरमपि नानासंसर्गकान् वाक्यार्थान् बोधयिष्यतीत्युपलक्षणविधया यत्पदयुक्तं यद्वाक्यं तत्तदर्थान्वितं वाक्यार्थं बोधयतीति व्याप्त्या ततोऽभ्यासदार्ढ्येन बोधयिष्यतीति न सङ्केतग्रहदौर्लभ्यमित्यर्थः । एवञ्च, पूर्वं *शब्दब्रह्मणो घोषस्यैव वर्णपदवाक्यसञ्ज्ञावत्त्वं*, न तु परस्परं भेद इति यत्प्रतिज्ञातमासीत्तदपि दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ १५७ ॥

ननु महावाक्येषु केषाञ्चित् पदानां विस्मरणेऽपि तदर्थावगतिर्दृश्यते । अतः पदार्थकरणपक्ष एव साधुर्न तु वाक्यकरणपक्षः, महावाक्यार्थबोधनापत्तेरिति चेत् तत्राहुः **तथा महावाक्ये**त्यादि । तथाच तादृशस्थले महावाक्यार्थस्य तावतो नावगतिः । विवक्षितशाब्दबोधस्य तदानीमदर्शनात् । घटं शीघ्रमानयेत्यादिषु स्वल्पवाक्येष्वपि शीघ्रपदास्मरणे शीघ्रानयनाभावस्य सर्वानुभवसाक्षिकत्वेन महावाक्येष्वपि तादृशबोधाभावस्येष्टत्वात्; तस्मान्नायमपि दोष इति भावः । एवं वेदस्य प्रमेयत्वकथनायोपोद्घातेन प्रसङ्गेन चावान्तरं यत्सर्वं निरूपितं तदुपसंहरन्त एव पूर्वप्रतिज्ञाते प्रमेयैकत्वे युक्तिमाहुः **एवमि**त्यादि । वाक्यमेकमिति । तथाचार्थैकत्वादेकं वाक्यं वेदः । एकवाक्यताप्रकारः पूर्वमुपपादितः । लीलार्थत्वेन कर्मज्ञानबोधककाण्डयोः परस्पराकाङ्क्षत्वेन च । भगवत एकत्वं च सर्वात्मकत्वेन । वाक्यार्थरूपत्वं च "सर्वे वेदा" इत्यादिश्रुत्या । एवं लौकिकवाक्यर्थतोऽपि विशेष उक्तः ॥ १५८ ॥

उत्तरत्रापीति । पदे पदार्थरूपो, वर्णे वर्णार्थरूप इत्यर्थः । **इदानीमि**त्यादि । ननु सर्वेषां

वैदिकयोर्वर्णादीनां वैजात्यमाह त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना इति । उदात्तादिधर्मयोगाल्लोकव्यवहारवर्णादिभ्यो वैदिका भिन्नाः । क्वचित्काव्यादौ वैदिकतुल्यता भासते, तथापि न वेदत्वमित्याह । सादृश्येऽपि न वेदत्वमिति । लोकवेदाधिकरणं तु कल्पितमेव । जैमिनिना अनुक्तत्वात् । लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यात् । मयड्वैतयोर्भाषायाम्, द्व्यचश्छन्दसि, सर्वत्र विभाषा गोरित्यादिसूत्रकरणाच्च । छन्दसि च लोकवेदयोः पृथङ्निरूपणात् । अतः सादृश्येऽपि न वेदत्वम् । शूद्रादीनां वेदबुद्ध्या तथा पाठ एव दोषः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

टिप्पणी ।

लोकेति । य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एवामीषामर्था इत्यादीत्यर्थः । लौकिकानामिति । "अथ शब्दानुशासनमि"त्यत्रेत्यर्थः । छन्दसि चेति । "साधुभिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै" इति श्रुतौ वेदवेदाङ्गसिद्धाः शब्दाः कर्मसु वाच्या न भाषाप्राकृतसिद्धा इति निरूपणादित्यर्थः ॥ १६० ॥

आवरणभङ्गः ।

शब्दानां भगवद्रूपत्वाद्वेदे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामवसरसङ्गत्या पूर्वं वेदे विशेषं वक्तुमाहेत्यर्थः । कुतो भिन्ना इत्याकाङ्क्षायां मूले, नानेत्यादिनोक्तामुपपत्तिं व्याकुर्वन्ति उदात्तेत्यादिना । एतेनोदात्तादीनां ध्वनिधर्माणां वर्णे सङ्क्रमो लोक एव, न तु वेदेऽपीति ज्ञापितम् । स्वपादिर्हिंसामच्यनिटीत्यादावाचादिवर्णानामेवोदात्तत्वादिधर्मयोगकथनात् । नन्वेवं सङ्क्रमेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । धर्मयोगस्येच्छाविशेषप्रयुक्तोच्चारणाधीनत्वेन विधानवैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् । नचैवमपि कृत्रिमत्वानुपायान्न पूर्वोक्तदोषहानिरिति वाच्यम्, विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेनाव्युत्पत्तिपक्षस्यैव मुख्यतया तस्य साहजिकत्वेन दोषाप्रसक्तेः । अत एव, "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वे"त्यादिरपि सङ्गच्छते इति नेह विवादलेशः । क्वचिदित्यादि । तथाच धर्मयोगमात्रेण लोकवेदशब्दयोर्भेदो न शक्यवचनः, तादृशानुपूर्वीधर्मादियोगेनोच्चारितस्य लौकिककाव्यादिवाक्यस्यापि वेदत्वापातादित्याकाङ्क्षायां, *तत्र तुल्यतया वक्तुरिच्छाधीनत्वेन साहजिकत्वाभावान्न वेदत्वमित्याहेत्यर्थः ।* ननु, "लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधतः" इत्यादिना लौकिकवैदिकशब्दयोरभिन्नत्वं लोकवेदाधिकरणे भट्टवार्तिके प्रपञ्चितमिति तयोर्भेदो न प्रमाणपदवीमधिरोक्ष्यतीत्यत आहुः लोकेत्यादि । तत्कल्पितत्वे गमकान्याहुः जैमिनीत्यादि । भाष्यादिति । महाभाष्यात् । छन्दसीति । अत्र लौकिकमिति सूत्रेण छन्दःशास्त्रे इत्यर्थः । तथाच सूत्रकारमहाभाष्यपाणिनिछन्दःशास्त्रविरोधाद्वार्तिककारोक्तप्रौढिवादमात्रमेवातो भेदो नाप्रामाणिक इत्यर्थः । ननु यदि वेदसादृश्येऽपि न वेदत्वं तदा तादृगानुपूर्वीस्वरादियोगेन तादृग्वाक्यपाठे शूद्रादेः पापं न स्यात् । तथा सत्यपशूद्राधिकरणं विरुद्ध्येत । अतो जैमिनिनैव तन्मुखेन लोकवेदशब्दयोरैक्यं सूचितम् । अतः शास्त्रान्तरविरोधोऽप्यकिञ्चित्कर इति चेत् तत्राहुः शूद्रादीनामिति । तथाचापशूद्राधिकरणस्यैतदभिप्रायकत्वाद्व्याकरणस्मृतेश्च, "तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोक्ष्य व्याकरोदि"ति श्रुत्या श्रुतिसामानाधि-

एवं भेदं निरूप्य, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति यथाश्रुतसिद्ध्यर्थं सर्वत्र वेदे भगवानेवार्थ इत्याह—

प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये शाखाभेदेषु सर्वतः ।
दर्शादिषु तदङ्गेषु मन्त्रमात्रे तथैव च ।
हरिस्तत्तत्स्वरूपेण तस्मात्सर्वत्र वाचकः ॥ १६१ ॥

प्रत्येकं पूर्णता वाक्य इति । महावाक्यार्थरूप एव हरिः, नाऽवान्तरवाक्यार्थरूप इति निराकरणार्थं पूर्णता निरूप्यते । **शाखाभेदेष्विति** । शाखाभेदेष्वपि पूर्णता । एवमुत्तरत्रापि । **तदङ्गेषु** प्रयाजादिषु । इषे त्वेति **मन्त्रमात्रे** सिद्धार्थेऽपि । तत्र हेतुः **तत्तत्स्वरूपेणेति** ॥ १६१ ॥

टिप्पणी ।

मूले प्रत्येकमिति सार्धश्लोके । यस्माद्वाक्याद्यर्थरूपो हरिरेव तत्तत्स्वरूपेणास्ति, तस्माद्वाक्याद्यर्थानां पूर्णता । सर्वत्र हरावेव च वेदो वाचक इत्यर्थः ॥ १६१ ॥

आवरणभङ्गः ।

करण्यबोधनाच्छन्दसोऽपि तथात्वाच्चद्विरुद्धं वार्तिककारोक्तमेव दुष्टमिति भावः । मूलयोजना तु—ततस्तस्माद्धेतोः, अन्यत वैदिकभिन्नात् सदृशवाक्यात् तथा मतेः तत्र वेदबुद्धेः पुंसोऽधिकारभेदेन धर्माधर्मौ शूद्रादेरधर्मो रथकारस्य पत्न्यादेर्धर्मश्च स्यातामिति ज्ञेया ॥ १५९ ॥ १६० ॥

एवमित्यादि । शब्दमात्रस्य भगवद्रूपत्वेऽपि वेदे यो विशेषस्तद्बोधनाय लौकिकवैदिकशब्दयोर्वैजात्यमुपपादितम् । तदेतत्, स एव जीव इति श्लोके वेदस्य गदेश्च भेदकथनात्सिद्धम् । तन्निरूप्य अर्थेऽपि लौकिकाद्भेदं दर्शयितुं प्रणवविकारस्य वेदस्यावयवानामपि वाचकत्वं च समर्थयितुं गीतावाक्यतात्पर्यं प्रकटयितुं चाहेत्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य यथाश्रुतार्थसिद्धिरतिदुर्घटा यज्ञो वै विष्णुरितिवदवान्तरवाक्यार्थस्वरूपस्य भगवत्त्वाश्रवणादित्याशङ्कायां निवृत्त्यर्थं युक्तिमाहुः महावाक्येत्यादि । **पूर्णता निरूप्यते** इति । "विजज्ञौ विजज्ञौ इति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्य" इत्यादिषु तावद्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मवित्त्वस्य विद्यासमाप्तेश्च बोधनात्तथेत्यर्थः । तथाच वाक्यपूर्णतैवाऽवान्तरवाक्याऽर्थस्य भगवद्रूपताबोधिकेति भावः । पूर्णतायां गमकान्याहुः शाखेत्यादि । अन्यथा तत्तच्छाखोक्तस्य ज्योतिष्टोमादेः फलजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । उत्तरत्रेति । तदवान्तरकाण्डद्वये । तस्याप्यवान्तरे तत्तद्यज्ञतत्तद्विद्यातत्तदुपासनादिवाक्येषु तदवयवेषु चेत्यर्थः । एवञ्चावयवानां तत्तद्रूपभगवद्वाचकत्वेऽपि खण्डशः प्रतिपादकत्वात्तेषां महावाक्यवाच्ये पूर्णे ब्रह्मण्येव तात्पर्यम्, अङ्गप्रतिपादकानां याग इव बोध्यम् । तेन, न श्रुतिगीतासुबोधिन्या अपि विरोधः । एवं पूर्वप्रतिज्ञाताया वाक्यवाचकताया आकारः प्रदर्शितः ॥ १६१ ॥

पुराणानामपि वेदतुल्यत्वमभिप्रेत्याह—

पुराणे च ततोऽन्यत्र वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः।
पदानामानुपूर्वी तु तत्र कल्प्या ह्यनेकधा॥ १६२॥

पुराणे चेति। वेदपुराणव्यतिरिक्तस्थले वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितो, न भगवद्रूप इत्यर्थः। अतस्तत्र विश्वासेन पुरुषार्थसिद्धिः। संसर्गस्यापूर्वत्वात्। पदानुपूर्वीनानात्वादिति हेतुः॥ १६२॥

कालिदासवाक्यानामपि बहुकालं स्थितिसिद्ध्यर्थमाह—

सर्वप्रतीतिनाशे तु तन्नाश उपचर्यते।
तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेर्न दूषणमिहाण्वपि॥ १६३॥

सर्वप्रतीतिनाशे त्विति। रूपसृष्टौ क्रियातः स्थितिः। नामसृष्टौ ज्ञानेनेति। तत्र हेतुः। तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति। बुद्ध्या रचनां कृत्वोच्चारयतीति। यथा न्यायमते तदुच्चारितः शब्दस्तदैव नष्टः, सादृश्यभ्रमादेव तदीयव्यवहार इति। तथा सति

टिप्पणी।

तथा सतीति। यदि तृतीयक्षणे शब्दस्य नाशो वेदेऽपि, तदा तदीयशब्दाग्रहणाद्गुरूपदेशस्य वचनान्ममज्ञानं जातमिति व्यवहारः स्वजन्यशब्दपाठाद्वेदपाठश्च न सम्भवेदित्यर्थः॥ १६३॥

आवरणभङ्गः।

एवं पुराणेष्वतिदेष्टुमाहुः पुराणानामित्यादि। तदर्थस्य भगवद्रूपत्वमाहेत्यर्थः। तथाच शतकोटिप्रविस्तरे अष्टादशसु तत्स्कन्धखण्डसहिताध्यायवाक्येष्वपि पूर्णतादर्शनात्तत्रापि तत्तद्रूपो भगवानेवार्थ इति तान्यपि सर्वत्र वाचकानीति भावः। ननु वाक्यार्थः संसर्गरूपो जन्यत्वान्न भगवत्त्वमर्हतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः वेदेत्यादि। तथाच पदानुपूर्व्याः सदैकरूप्यात् संसर्गस्यापि सिद्धत्वेनानुपूर्वीत्वाभावेनाजन्यत्वान्न तत्र भगवत्त्वभङ्गः, किन्तु लौकिक एव जन्य इति स एव तथेति भावः। ननु जन्यत्वेऽपि घटादिवद्भगवत्त्वसिद्धेरभगवत्त्वकथनं नातीवोपयुज्यते इत्यत आहुः अत इत्यादि। पदानामिति। मूलं व्याकुर्वन्ति संसर्गेत्यादि। हेतुरिति। उभयोः कल्पितत्वे हेतुरित्यर्थः॥ १६२॥

कालिदासेत्यादि। एवमर्थसहितयोर्वैदिकलौकिकवाक्ययोर्वैजात्यमुपपाद्य मतान्तरवैलक्षण्यार्थं प्रसङ्गाल्लौकिकवाक्यानां स्थितिप्रकारमाहेत्यर्थः। सर्वप्रतीतीत्यादि। तथाच यावज्ज्ञानं तस्य स्थितिरित्यर्थः। कथमेवमित्यत आहुः रूपेत्यादि। रूपसृष्टौ सत्यपि ज्ञाने पदार्थनाशादर्शनान्नामसृष्टौ च तद्वैलक्षण्यात्तथेत्यर्थः। किमत्र बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः तत्र हेतुरित्यादि। तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति। तथाच बुद्ध्या रचनां कृत्वोच्चारयतीति बुद्धिकृतरचनाप्रकारेण पदानां वाक्यत्वनिष्पत्तेः पदानि बुद्धैव लौकिकवाक्यरूपाणि जायन्त इति तन्नाशे वाक्यनाशोऽप्यु-

तदीयत्वाद्यभावाल्लोके वेदे च महद् दूषणम् । न तथाऽस्मन्मते, नित्यत्वात् । उत्पन्नानां च बहुकालं स्थितत्वाचेत्याह, न दूषणमिहाण्वपीति ॥ १६३ ॥

तदेव स्पष्टयति—

अद्यापि तानि जायन्ते घटवज्ज्ञानतः स्थितिः ।
विप्रलिप्सादिमूलत्वादप्रामाण्यं च लौकिके ॥ १६४
अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यं कर्तृविश्वासतः क्वचित् ।
अतो वेदाद्यसम्वादी नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन ॥ १६५ ॥

अद्यापीति । परं प्रामाण्ये विवाद इति वक्तुं तद्धेतूनाह **विप्रलिप्सादीति** । यत्र पुरुषदोषाः सम्भवन्ति तदप्रमाणम् । व्यवहारस्ततोऽपि भ्रान्त इत्याह **अप्रामाण्येऽपीति** । प्रमाणे वेदे अप्रामाण्यम् । अप्रमाणे प्रतारकवाक्ये प्रामाण्यमिति । एतद्वचनस्य प्रयोजनमाह **अतो वेदाद्यसम्वादीति** ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

टिप्पणी ।

यत्रेति । *विप्रलिप्साकरणापाटवभ्रमप्रमादाः पुरुषदोषा यत्र मूलं भवन्ति तद्वाक्यमप्रमाणम्* । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, तत्र तदभाववति तद्बोधनरूपायाः प्रतारणाया एवाभावाज्ज्ञातस्याबोधनाच्चेति भावः ॥ १६४ ॥

आवरणभङ्गः ।

पचर्यत इति बुध्वा स्थितिरिति युक्तमेवेति भावः । ननु वाक्यरूपशब्दानां त्रिक्षणावस्थायित्वाङ्गीकारे को दोषो येन तन्नाद्रियत इत्यत आहुः **यथेत्यादि** । **लोके वेदे च महद्दूषणमिति** । लोके राजकीयवाक्योक्तौ तद्वाक्यमनुकरोतीति व्यवहारापत्तिस्तेनानुकरणेन राजदण्डापत्तिर्दूतानां भण्डत्वापत्तिश्चेत्यादि, वेदे च यज्ञाङ्गमन्त्रैः प्रैषादौ च तत्तत्फलानातिप्रसङ्गश्चेत्याद्यूह्यम् । नच वेदे तादृशानुपूर्व्यैव फलसिद्धिरिति वाच्यम्; मानाभावात् । अनेकशब्दकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्चेति ॥ १६३ ॥

तदेवेति । उत्पत्तिस्थितिप्रकारं चेत्यर्थः । **विवाद इति** । लौकिकवैदिकवाक्ययोस्तुल्यं प्रामाण्यम्, प्रबलनिर्बलभावो वेति विप्रतिपत्तिजन्यः स इत्यर्थः । **तद्धेतूनिति** । अप्रामाण्यहेतून् पुरुषदोषानित्यर्थः । विप्रलिप्सादयस्तु, विप्रलिप्साभ्रमप्रमादकरणापाटवाद्याः । तत्रान्यथाज्ञात्वा परप्रतारणायान्यथाकथनेच्छा विप्रलिप्सा । भ्रमोऽतद्वति तद्वत्त्वादि ज्ञानम् । प्रमादोऽन्यमनस्कत्वम् । सश्लिष्टवाक्त्वं करणापाटवम् । एवमन्येऽप्यूह्याः । तेषां सङ्ग्रहायाहुः **यत्रेत्यादि** । ननु लोकेऽपि विप्रलिप्सादिमूलस्यैव वाक्यस्याप्रामाण्यं सर्वसम्मतं, न तु निर्दुष्टवक्तृकस्यापीति कथं सर्वस्याप्रामाण्यमित्यत आहुः **व्यवहार इत्यादि** । **ततोऽपि भ्रान्त इति** । सन्निपातकार्यत्वेन भ्रान्तोऽपि विप्रलिप्सादिमूलकत्वादत्यन्तं भ्रान्त इत्यर्थः । तद्विशदीकुर्वन्ति **प्रमाण इत्यादि** । बौद्धादिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च लौकिकानां प्रामाण्याभिमानात् तथेत्यर्थः ॥ १६४ ॥

प्रयोजनमाहेति । अस्य प्रासङ्गिकत्वपरिहारायाहेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं वेदस्य प्रामाण्यं प्रमेयविचारेण साधितम् ॥ १६५ ॥

ननु वेदेऽपि दोषसम्भवाद्विचारेण तथा क्रियत इत्याशङ्क्याह—

वेदे सर्वत्र नाधिक्यं वाक्ये न न्यूनताऽपि वा।
अतो न वाक्यभेदः स्याल्लोके तत्रैव दूषणम्॥ १६६॥

वेदे सर्वत्र नाधिक्यमिति। अन्येषामपि वादिनां वेदे नान्ये दोषाः, किन्त्वाधिक्यन्यूनते। सृष्ट्याद्यर्थवादा अधिकाः। मायानिरूपणाभावश्च न्यूनः। तदुभयं वेदे नास्ति। अतः पदपरित्यागेनाधिकमेलनेन वा न वेदार्थो वक्तव्यः। अतो वेदवाक्यभेदा अप्रामाणिकाः। लोके तु तत्र दूषणम्। लौकिकानां बहुदोषग्रस्तत्वात्॥ १६६॥

ननु वर्णनित्यैस्तत्त्वाधिक्यं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह—

भूतसूक्ष्मो ध्वनिर्वर्णो नामसृष्टौ निरूप्यते।
प्रकृतिप्रत्ययौ लोके व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ॥ १६७॥
नैतावता कृत्रिमत्वं शब्दे वक्तुं हि शक्यते।
प्रपञ्चभेदात् तत्त्वानामाधिक्यं वर्णतो न हि॥ १६८॥

भूतसूक्ष्म इति। शब्दतन्मात्रारूपो ध्वनिः। वर्णस्तु नामसृष्टौ। उभयत्रापि शब्दपदप्रयोगः परम्। अतः सृष्टिभेदान्नाधिक्यम्। ननु पदानां कथं नित्यता। प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य निरूपितत्वादित्याशङ्क्याह प्रकृतीति। ज्ञानार्थमेव विभागं कल्पयित्वा निरूपिता, न तु तयोर्विभागो वस्तुतः॥ १६७॥ १६८॥

आवरणभङ्गः।

नन्वित्यादि। ब्रह्मवादे वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात् पुरुषदोषस्तत्रापि सम्भवदुक्तिक इति तथा क्रियते। यद्यदंशे निर्दोषता तत्तदेवाद्रियते। अतः पूर्वोक्तमनुपपन्नमित्याशङ्क्याहेत्यर्थः। वेदेत्यादि। तथाच वाक्यभेदस्य वैदिकैर्दूषणत्वाभ्युपगमात् तथा निश्चीयते। तत्र पौरुषेयत्वस्यैव दूषकतावीजत्वात् तेषां दोषवत्त्वस्य सम्भावितत्वात्। ननु वाक्यभेदस्य लोकेऽपि दूषणत्वाङ्गीकारात्किं निश्चायकमित्यत आहुः लोके त्वित्यादि॥ १६६॥

सिंहावलोकनेन कारणसङ्ख्यामतिशङ्काहानिं परिहर्तुमाशङ्कन्ते ननु वर्णैरित्यादि। ननु कारणे शब्दतत्त्वस्याङ्गीकृतत्वात् तेनैव निर्वाहे कुथैवैमौ शङ्कापरिहारावित्याशङ्कायामाहुः शब्देत्यादि। तथाच श्रुतौ नामसृष्टेर्भेदेन कथनात् शब्दतत्त्वेऽस्यान्तर्भावोऽतो न तौ मुधेति भावः। एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य, वर्णनित्यत्वस्य जैमिन्युपवर्षादिसम्मतत्वात् पदनित्यतामाक्षिपन्ति नन्वित्यादि। समादधते प्रकृतीत्यादि। अन्युत्पत्तिपक्षस्य सूत्रकाराभिमतत्वात्तथा निश्चीयत इति भावः॥ १६७॥ १६८॥

लौकिकवाक्यानां लयप्रकारमाह—

संस्कारमात्रविलयादथ यां तद्विलीनता ।
तदभावाद्वासुदेवे तच्छब्देषु न लीनता ॥ १६९ ॥
अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ।
शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः ॥ १७० ॥

संस्कारमात्रविलयादिति । वस्तुतस्तु न विलयः । अथवा विलयाङ्गीकारश्चेत्संस्कारमात्रविलयात्तद्विलीनतेत्यर्थः । अयमपि पक्षो भगवद्वाक्येषु नास्तीत्याह **तदभावादिति** । ऋषीणां संस्कारस्य महाप्रलयपर्यन्तमवस्थानात् । एवं व्यवहारमाश्रित्यावान्तरभेदः शब्देषु निरूपितः । वस्तुतस्तु सर्वं वेदतुल्यमित्याह—**अस्मदादिमुखेनापीति** । सर्वं वाक्यं भगवत्कर्तृकमेव ॥ १६९ ॥ १७० ॥

नन्वेवं सति किञ्चिद्वाक्यं युक्तम्, किञ्चिदयुक्तम्, तत्र चाकाङ्क्षादयो धर्मा इति कल्पना कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—

वाक्यार्थयोग्यावयवैर्वाक्यं सर्वत्र सम्मतम् ।
आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिः पदे तस्मादुदीरिता ॥ १७१ ॥

वाक्यार्थयोग्यावयवैरिति । रूपसृष्टाविव नामसृष्टावपि योग्याऽवयवैरेव पदार्थनिर्माणम् । तावतैव ते धर्मा अङ्गभावं प्राप्नुवन्ति । एषाऽपि कल्पनैवेत्यर्थः ॥ १७१ ॥

टिप्पणी ।

तावतैवेति । योग्यावयवैर्वाक्यनिर्माणेनैवाकाङ्क्षायोग्यतासत्तयो धर्माः सहकारिणो भवन्तीत्यर्थः ॥ १७१ ॥

आवरणभङ्गः ।

लौकिकेत्यादि । एवं पदानां नित्यत्वं साधयित्वा लौकिकवाक्यस्यानित्यत्वपक्षे तन्नाशं आवश्यक इत्यतस्तेषां लयप्रकारमाहेत्यर्थः । तत्र ब्रह्मवादं व्यवहारं चाश्रित्य पक्षद्वयमाहुः **वस्तुत** इत्यादि । संस्कारस्तु ज्ञानस्य वृत्तेर्वा सूक्ष्मावस्थेति वाक्यविषयकसंस्कारनाशो वाक्यबुद्ध्यवस्फुरणाच्चनाश उपचर्यत इत्यर्थः । तर्हि व्यवहारे लौकिकस्य वेदात् को विशेष इत्यत आहुः **अयमपी**त्यादि । ननु तथापि न विशेषो भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वेन लौकिकवाक्यविषयकस्यापि तस्यानाशादिति शङ्कायामाहुः **ऋषीणामित्यादि** । तथाचान्यविषयकः संस्कारः ऋषीणां न तिष्ठतीति तथेत्यर्थः । ब्रह्मवादसिद्धान्तं वक्तुमाहुः **एवमित्यादि** । अतो विद्वद्दशायां सर्वं नित्यमेव प्रमाणमेवेत्यर्थः । एतेन, अथवा सर्वरूपत्वादिति पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥ १७० ॥

एवं सतीति । तुल्यत्वे प्रामाण्ये च सतीत्यर्थः । **तत्रेति** । वाक्यावयवेषु । **आहेति** । कल्पनाया बीजमाहेत्यर्थः । **पदार्थनिर्माणमिति** । लौकिकवाक्यस्य तदर्थस्य च बुद्धिकल्पितत्वात् तदङ्गभूतपदार्थस्यापि नानानुपूर्वीरूपदोच्चारणेन कल्पितत्वाऽवधारणात् तथैव वस्तुनिर्माणमित्यर्थः । तावतैवेति योग्यावयवरूपतामात्रेणैवेत्यर्थः । **ते धर्मा इति** । आकाङ्क्षादय इत्यर्थः । **एषाऽपि कल्पनैवेति** । वस्तुमात्रस्य भगवद्रूपत्वेन नित्यतया जन्यत्वाभावेन धर्माणामङ्गभावप्राप्तिरपि कल्प-

तदेव साधयति—

मृदा घोटकनिर्माणे न शृङ्गकरणं मतम्।
तथा युक्तार्थबोधाय नाऽऽकाङ्क्षारहितं पदम्॥ १७२॥

मृदा घोटकनिर्माण इति। यथा यथर्षीणां पुरातनानि वाक्यानि तथाऽऽधुनिकानामपि। अन्यथा वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात्, न त्वऽपूर्वपदार्थः कश्चित्कल्प्यते॥१७२॥

उपसंहरति—

अर्थद्वारा पदे धर्मा लोकदृष्ट्यैव कल्पिताः।
तस्माद्वाक्यं सर्वमेव सा यतो विश्वतोमुखी॥ १७३॥

आवरणभङ्गः।

नैवेत्यर्थः। प्रसङ्गादाकाङ्क्षादीनां स्वरूपमुच्यते। तत्र व्याकरणपरिष्कृतप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारः पदे आकाङ्क्षा। नच विभक्तिविशेषसमभिव्याहारमात्रं सेति वाच्यम्। जल अम्, आनीञ् सिप्—इति वाक्यादपि जलमानयेति बोधापत्तेः। नापि यत्पदं यत्पदेन सह यादृशान्वयबोधजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे सा। केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोः पदसञ्ज्ञायामनुशासनविरहात्। अर्थवच्छब्दत्वमिति स्वीकृत्य दोषपरिहारेऽपि, घट टा, वारि अम्, आनीञ् सिप्—इतिवाक्यादपि बोधापत्तेर्दुर्वारत्वात्। अनुशासनविरहेऽप्यर्थवत्तया पदत्वसद्भावात्। पदपरिष्कारायानुशासनापेक्षायां तु तदीयपदसञ्ज्ञानुशासनत्यागस्यानुचितत्वात्। नापीच्छा। तस्याश्चेतनधर्मत्वेन शब्दे तस्या वक्तुमशक्यत्वात्। नापि श्रोतरि पदोच्चारणजसंसर्गावगमप्रागभावः सा। तस्यात्मनिष्ठत्वेन व्यधिकरणत्वात्। प्रागभावस्यैव विप्रतिपन्नत्वेन तद्रूपताया वक्तुमशक्यत्वाच्च। तस्माद् व्युत्पत्तिपक्षे पूर्वोक्तरूपैवाकाङ्क्षेति दिक्। इयं च पदधर्मः। योग्यता तु विवक्षितकार्याऽन्वयानुकूलत्वं बाधकाभावो वा। सा चार्थधर्मः। आसत्तिः, सन्निधिः, अव्यवधानेन स्वप्रतियोगिज्ञानं वा पदस्यैव धर्मः। यत्रापि निपुणतमराजभृत्यादीनां पदसन्निधिविरहेऽपि बोधो दृश्यते तत्र बोद्धा पदसन्निधिरस्त्येवेति न दोषः॥ १७१॥

एतदेव स्पष्टयितुं दृष्टान्तं वदन्त आहुः तदेवेत्यादि। वाक्यस्य युक्तत्वमित्यर्थः। मृदेत्यादि। मूलं त्वेवं योज्यम्। मृदा घोटकनिर्माणे शृङ्गकरणं युक्तार्थबोधाय यथा न मतं तथा आकाङ्क्षारहितं पदमपि तादृशार्थबोधाय न मतमिति। तथाच बोधानुरोधेन आकाङ्क्षादीनामङ्गानां यत्र सद्भावस्तद्युक्तमिति कल्प्यते। यत्र च तदभावस्तदयुक्तमित्युच्यते इत्येषा बोधानुरोधिनी कल्पनेति सिद्धमित्यर्थः। एतस्याः कल्पनायाः परम्परागतत्वमाहुः यथायथेत्यादि। तस्याद्दृष्टानुरोधित्वमाहुः अन्यथेति। घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिरूपेण वाक्यघटने। अप्रतीतौ हेतुमाहुः न त्वित्यादि॥ १७२॥

एवं वाक्यानां युक्तायुक्तत्वे समर्थयित्वा आकाङ्क्षादीनामङ्गतायाः कल्पितत्वं समर्थयन्त आहुः उपसंहरतीत्यादि। तथाच वाक्यार्थोपस्थितौ पदजन्यपदार्थस्मृतेर्द्वारत्वात् पदैश्चाकाङ्क्षितयोग्या-

अर्थद्वारेति । लोकदृष्ट्येव, न तु परमार्थतः । अनेनाकाङ्क्षाद्यभावेऽपि वाक्यत्वं न विरुद्ध्यत इत्युक्तं भवति । दश दाडिमानीत्यपि पदार्थनिरूपकत्वाद्वाक्यं प्रमाणम् । वह्निना सिञ्चतीत्यपि उष्णजलेन सिञ्चतीत्यर्थो भवति । यथा गङ्गायां घोषः । प्रतारकवाक्यमेवासत्यादियुक्तमपि बाधितार्थत्वादवाक्यम् । तस्मात् सर्वमेव वाक्यं प्रमाणम्[1] । यतः सा सरस्वती सर्वतोमुखी ॥ १७३ ॥

टिप्पणी ।

लोकदृष्ट्येति । अभिधानपर्यवसानमाकाङ्क्षा, बाधकप्रमाविरहो योग्यता, अविलम्बेनोच्चारणमासत्तिरित्यादीनां शास्त्रकारैः स्वज्ञानेन लोकज्ञानसापेक्षत्वेन वा कृतत्वादित्यर्थः । अनेनेति । पुरुषान्तरे तात्पर्यान्तरेण लक्षणया बाधारविशेषानिर्देशे च तस्यैव वाक्यस्य प्रमाजनकत्वादिति भावः एतदेव स्फुटीकृतं दशदाडिमानीत्यारभ्य सर्वतोमुखीत्यन्तेन ॥ १७३ ॥

आवरणभङ्गः ।

सन्नानामेव स्मारणादाकाङ्क्षादयोऽर्थधर्माः श्रोतृवक्तृभ्यां पदेषु कल्प्यन्त इति पदधर्मत्वव्यवहार इत्यर्थः । तदाहुः लोकेत्यादि । परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः । सर्वैरिति । तथेत्यर्थः । एवं परमार्थसूचने यत् सिद्ध्यति तदाहुः अनेनेत्यादि । कथमित्यत आहुः दशेत्यादि । तथाच पदात् पदार्थप्रमावत् पदसमूहादर्थसमूहप्रमा अपि बाधकाभावादुत्पद्यत इति तथेत्यर्थः । नन्वस्त्वनाकाङ्क्षितपदसमूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात् प्रामाण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः वह्निनेत्यादि । तथाचायोग्यवाक्यमपि सेचकमूर्खत्वप्रतीतिफलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आसत्तिरहितस्य बोधकत्वं तु चादिव्यवधानेन कालव्यवधानेन च गूढार्थवक्तृषु तादृशसमयबोद्धृषु च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवेति प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र नोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवमयोग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्कायामाहुः प्रतारकेत्यादि । लोके वाक्यार्थस्य बुद्धिकल्पितत्वेन भ्रान्तस्य च यथादृष्टार्थवादित्वेन तद्वाक्यं नाप्रमाणं, किन्तु तस्य ज्ञानमेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनृतवादी नोच्यते, किन्त्वज्ञ एवोच्यते । अत एव ब्रह्मणा, "नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः । अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे" इत्यनेन नारदवाक्यस्य प्रमाणत्वम्, नारदस्य चाज्ञत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि व्याख्यातम् । एतावानन्योऽपि विशेषः । यत्तादृशवाक्याद्वाक्यसत्यत्ववक्तृभ्रान्तत्वयोरेव प्रमा, न तु वाक्यार्थस्येति । प्रतारकस्तु लोके शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवेत्यर्थः । एवञ्चाबाधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १७३ ॥

---

1 नेदं दृश्यते काकरोलीपुस्तके.

उपासनार्थमाह—

पदद्वयं सुप्तिङन्तं ताभ्यां चलति वाक्पतिः ।
पदानि बहुशः सन्ति सुप्तिङ्मध्यविभेदतः ॥ १७४ ॥
तत्राऽसकारवालादि ते भिन्ना अंशतः परे ।
तदुदाहरणे श्लेषस्तत्र योगादिकल्पना ॥ १७५ ॥

पदद्वयमिति । वाग्रूपः पतिर्भगवान् । अधुना विकारवत्पदानामर्थद्वयं निरूपयितुं भगवति भेदानाह पदानीति । सुबन्तावयवे तिङन्तत्वं विपरीतत्वं च क्वचित् । तदेवाह तत्रासकरवालादीति । तत्रेति पृथगपि सम्भवति । करवालशब्दात् करशब्दः पृथगपि । करवामेति तिङन्ते सुबन्तपदद्वयम् । एवं सर्वत्रोह्यम् । तत्र पदभेदः शास्त्रार्थः । तादृशप्रयोगे फलमाह तदुदाहरण इति ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

टिप्पणी ।

भगवतीति । वाग्रूप इति शेषः । पदानीति । मूले । मध्यमत्वमवयवभूतत्वम् ॥ १७४ ॥

तत्रासेति मूले । परे तिङन्तेऽवयवभूताः सुबन्तशब्दाभिन्ना इत्यर्थः । तत्रेति । पदभेदो व्याकरणसाध्यः, प्रयोजनं चेत्यर्थः । तत्र योगादिति मूले । अर्थविशेषबोधे पदे योगा-योगरूढि-रूढय उपयुज्यन्त इत्यर्थः ॥ १७५ ॥

आवरणभङ्गः ।

उपासनार्थमिति । एवं विचारितस्य नामप्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमित्यर्थः । उपासनायां सुप्तिङन्तयोः पदत्वकथनादन्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरूह्यमिति बोधितम्, यावं घेनुमितिवत् । अधुनेत्यादि । एवं शुद्धपदानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापूर्तिरिति विकारवत्पदानां यथा मृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारास्तथा नामसृष्टौ पदानां पदान्तरगर्भत्वमिति तद्वतां पदानाम् अर्थद्वयं वक्तुं भगवति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाहेत्यर्थः । मूले बहुश इति । बहूनीत्यर्थः । सुप्तिङ्मध्यविभेदत इति । सुप् सुबन्तं मध्ये यस्येति सुब्मध्यं च तिङ्मध्यं च सुप्तिङ्मध्यं, तत्कृतविभेदादित्यर्थः । एवञ्च सुबन्तेऽपि तिङन्तपदद्वयं गुरु भवेत्यादावूह्यमित्याशयेनाहुः एवमित्यादि । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः तत्र पदभेदः शास्त्रार्थ इति । तथाच शास्त्रार्थत्वात् कथनमित्यर्थः । मूले ते भिन्ना अंशतः परे इति । अंशतो भिन्नास्ते शब्दाः परे, विकृतत्वादखण्डपदेभ्योऽतिरिक्ता इत्यर्थः । अग्रिमे मूले तत्र योगादिकल्पनेति । श्लेषस्य नानाऽर्थाश्रयत्वादेकपदे केवलरूढ्या नानार्थता सर्वत्र न निर्वहतीति तदर्थं श्लेषे योगस्य योगरूढेर्वृत्त्यन्तरस्य च कल्पनेत्यर्थः । अत्रादिपदेन तात्पर्यवृत्तेरपि सङ्ग्रहः । "मा मा वैदर्भ्यऽसूयेथा" इत्यस्य सुबोधिन्यां शब्दस्य मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति भेदेन त्रेधा वृत्त्यङ्गीकारात् । नच लक्षणया चतुर्द्धा शङ्क्या । लक्षणागौण्योस्त्वभेद इति तत्रोक्तेः । मुख्यार्थबाधस्योभयत्रापि तौल्यात् । तेन शक्यसम्बन्धो गौण्या एव लक्षणम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

वृत्तीनां भेदकमाह—

फलार्थं लक्षणा प्रोक्ता गौणी चाप्युपचारतः।
प्राकट्यैपत्तितिरोधानतिरोधानैर्हरिर्विभौ ॥ १७६ ॥

फलार्थमिति। रूढिलक्षणा नासत्सम्मता। गौणी च वृत्तिर्न गुणयोगात्। किन्तूपचारत एव। तादृशधर्मिरूपेण धर्मिण एवोपचारात्। धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव। एवं त्रैविध्ये हेतुमाह प्राकट्येति॥ १७६ ॥

टिप्पणी।

फलार्थमितीति। शक्यसम्बन्धेन शैत्यादिलाभादित्यर्थः। **रूढिलक्षणेति**। घटं करोतीत्यत्र घटपदं शक्तितुल्यया निरूढलक्षणया कपालं वदति कृतेर्घटविषयत्वाभावादिति नासत्सम्मतम्; कृतेर्घटानुकूलत्वात्साङ्ख्यमते कारणे घटसत्त्वे न घटविषयत्वाचेति भावः। **गौणी चेति**। अभिमाणवकयोरेकधर्मवत्त्वसम्बन्धेन लक्षणयैवोपपत्तौ न भिन्ना वृत्तिरङ्गीकार्येत्यर्थः। एवं त्रैविध्य इति। शब्दार्थरूपो हरिः शक्त्या शीघ्रमुपतिष्ठते तात्पर्यज्ञानसहकारात्लक्षणया विलम्बेन गौण्या तद्धर्मतात्पर्यज्ञानाभ्यां ततोऽपि विलम्बेनेति शक्त्यादयस्तिस्रो वृत्तय इत्यर्थः॥ १७६ ॥

आवरणभङ्गः।

फलार्थेत्यादि। तथाच गौणी फलार्थमाद्रियमाणा लक्षणा प्रोक्ता। चोऽवधारणे। उपचारतः सैव गौणी प्रोक्तेति गौण्या एव फलमुपचारश्चेति भेदकद्वयमित्यर्थः। तात्पर्यं च शक्त्यतिरिक्तत्वे सति बुभुत्सितार्थप्रतीतिजनकत्वमेव, न तु तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वम्। तेन व्यञ्जनाया अपि सङ्ग्रहः। वस्तुतस्तु, मुख्या तात्पर्यं चेति द्वे एव वृत्ती इति सिद्ध्यति। तात्पर्ये वा अन्तर्भाव इति लक्षणागौण्योरभेदपक्षोत्तरं तत्रैवोक्तेः। विशेषः प्रस्थानरत्नाकरादवगन्तव्यः। ननु रूढिलक्षणाया अपि सद्भावाद्वृत्तीनां भेदः स्वाहजिक एवाङ्गीकार्यो, न तु भेदककृत इत्याशङ्कायामाहुः रूढीत्यादि। कुशलादिपदे कोशेन शक्तेरेव ग्रहणात् पदानां चाकृतौ प्रवाहे वा शक्तत्वेन चित्रतुरगादौ च तदाकृतेः सत्त्वेन सारूप्यनिबन्धनया गौण्या ध्वस्तघटादावपि सूक्ष्मरूपेण धर्मिसद्भावाच्छक्त्यैव निर्वाहात् तथेत्यर्थः। गौण्यामपि कश्चिद्विशेषमाहुः गौणीत्यादि। "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः। षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिते"ति पूर्वतन्त्रोक्ता गौणी वृत्तिर्न गुणयोगान्न तत्सिद्ध्यादिगुणयोगात्, किन्तु विधेयस्तुत्यर्थोपचारत एव। तत्र हेतुः तादृशेत्यादि। तादृशो, यजमानः प्रस्तर इत्यादौ यजमानादिरूपो यो धर्मिणः प्रस्तरादेरेवोपचारात् तेन रूपेण धर्म्येवोपचर्यते, न तु धर्म इति तथेत्यर्थः। ननु जैमिनीये तत्सिद्ध्यादि सूत्रितमिति तदनङ्गीकारे तस्य का गतिरित्यत आहुः धर्मेत्यादि। वाक्यश्रवणोत्तरं प्रथमतो धर्म्येव ज्ञायत इति पश्चाद्धर्मस्फुरणार्थं तथा सूत्रितमतो न तद्विरोध इत्यर्थः। एवमत्र शक्तिस्तात्पर्यं गौणी चेति तिस्रो वृत्तयः स्वीकृताः। तद्भेदास्तु, शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा इति नात्र प्रपञ्चिताः, प्रस्थानरत्नाकरे केचनोक्ताश्चेति ततो ज्ञेयाः। हेतुमिति प्रयोजकम्। प्राकट्येत्यादि। तथाच लीलार्थमेवम्भेद इति लीलैव प्रयोजिकेत्यर्थः॥ १७६ ॥

एवं शब्दगतान् धर्मान् विचार्य तस्य प्रवर्तकत्वमस्ति, न वेति विचार्यते—

प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य, न विध्यर्थस्य कर्हिचित्।
कार्यतादिपरिज्ञानमुत्पाद्यैष प्रवर्तयेत्॥ १७७॥

प्रवर्तकत्वमित्यादिना। ब्रह्मवादिव्यतिरिक्तेषु शब्दश्रवणानन्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ कारणता शब्दस्यावसीयते। तत्र षट् पक्षाः सम्भवन्ति—स्वरूपम्, अभिप्रायज्ञानम्, भावना, अभिधा, आज्ञा, इष्टसाधनताज्ञानमिति। तान् सर्वानेकहेलया स्वमतेन दूषयति कृष्णस्यैव प्रवर्तकत्वं, न विध्यर्थस्येति। काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः। अव्यभिचारस्तु विध्यादीनां नास्ति। ननु दृश्यते—ममेष्टं ममैतत्कार्यमित्यादिज्ञानं कृत्वा प्रवर्तनात् कारणत्वमित्याशङ्क्याह कार्यतादीति॥ १७७॥

कुत एतदत आह—

अनिष्टमिष्टं साध्यं वा नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि।
तथापि यतते कश्चित् क्वचिदेव हरीच्छया॥ १७८॥

अनिष्टमिति। इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं तदा स्याद् यद्यनिष्टसाधनतां ज्ञात्वा निवर्तेत। विषभक्षणे युद्धे द्रुपतने प्रवृत्तिदर्शनात्। तथा पाषण्डमतेऽसाध्येऽपि मोक्षे प्रवृत्तिदर्शनात्। अतो भगवानेव यथेष्टं यथैव प्रवर्तयते तथा ज्ञानमुत्पाद्य प्रवर्तते। वस्तुतस्तु न किञ्चिदिष्टं, न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः॥ १७८॥

टिप्पणी।

तत्र षट् पक्षा इत्यत्र स्वरूपमिति। प्रवृत्तिपरवाक्यस्वरूपमित्यर्थः। अभिप्रायज्ञानमिति। वक्त्रभिप्रायज्ञानमित्यर्थः। भावनेति। कृतिरित्यर्थः। अभिधेति। मीमांसकाभिमतलिङादिवाच्या शब्दशक्तिरित्यर्थः। आज्ञेति। वेदाधीनकार्यताज्ञानमित्यर्थः॥ १७७॥

इष्टसाधनताज्ञानस्येत्यारभ्य न किञ्चित्साध्यमित्यन्ते। अनिष्टसाधनताज्ञानेऽपि विषभक्षणादौ निवृत्त्यभावात्। तथा पाषण्डमतेनासाध्येऽपि मोक्षे च निवृत्त्यभावात्, अनिष्टसाधनताआवरणभङ्गः।

विचार्यत इति। वेदाख्यस्य प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानार्थं विचार्यत इत्यर्थः। प्रवर्तकत्वमित्यत्र षट्पक्षेषु, स्वरूपमिति=प्रवृत्तिपरवाक्यस्वरूपम्। अभिप्रायज्ञानमिति लौकिकवाक्ये वक्तुस्तात्पर्यज्ञानम् वेदे पुरुषानङ्गीकाराच्छब्दनिष्ठाऽभिप्रायज्ञानम्। भावनेति। आख्यातनिष्ठा आर्थी भावना। अभिधेति। लिङ्गनिष्ठा शाब्दी भावना भाट्टमते। आज्ञेति। नियोगः प्राभाकरमते। इष्टसाधनता नैयायिकमते। अत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विशेषयन्ति। एवं कार्यतापि वैयाकरणमतसिद्धा ज्ञेया। ननु दृश्यत इत्यादि। तथाच षट्सु पक्षेषु पञ्चानामर्थानां पराहतिसम्भवेऽपि सर्वजनीनानुभवसाहाय्येन षष्ठस्य प्रवर्तकत्वमस्त्वित्यर्थः। एतदुत्तरं तु मूल एवोक्तम्। साध्यमसाध्यं वा नेति मूलयोजना॥ १७७॥

सिद्धान्तितमर्थं द्रढयितुं विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः इष्टसाधनतेत्यादि। ननु तत्रेष्टसाधनत्व-

ननु भगवत्प्रवर्तनापक्षेऽपि अयं दोषः स्यात्, परमकृपालुत्वाद्भगवतस्तत्राऽऽह—

लोकेऽपि राजदण्डादेरन्यथाविषयो न हि ।
प्रेरको भगवानात्मा स्वात्मना दोषवर्जितः ॥ १८१ ॥

प्रेरको भगवानात्मेति । सर्वेषामात्मत्वाद्यथासुखं प्रेरयतु, न कोऽपि दोषः, अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यत्र विस्तृतमस्माभिः ॥ १८१ ॥

तर्हि भगवान् स्वात्मानमपि कथमेवं प्रेरयति, समतयाऽपि प्रेरणसमर्थस्तत्राह—

न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिँस्तारतम्यं न चैव हि ।
अखण्डं कृष्णवत्सर्वं यथा तत्तु निरूपितम् ॥ १८२ ॥

न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिन्निति । सर्वासु योनिषु सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोस्तुल्यता । पुरुषः स्वभ्रमादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा तत्सुखेच्छा कदाचिज्जायमाना न स्यात् । "राज्यान्ते नरकं ध्रुवमि"ति वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । तस्मात्, फलं सर्वत्र समम् । स्वरूपं च सममिति पूर्वमेवोक्तमित्याह अखण्डं कृष्णवत्सर्वमिति ॥१८२॥

आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥ १८३ ॥

आविर्भावतिरोभावावित्यत्र प्रमाणमाह आत्मैव तदिदमिति ॥ १८३ ॥

टिप्पणी ।

सर्वास्वित्यारभ्य भवन्तीत्यन्ते । सर्वत्र सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वेन तुल्यत्वादुत्कटरागिणोत एव भाविनरकादिज्ञानमपि न बाधकं भवतीति भावः । तस्मादिति । फलं सर्वत्र स्वानुरूपमित्यर्थः । यद्वा, सर्वत्र ब्रह्मैव फलमित्यर्थः ॥ १८२ ॥

यदि प्रपञ्चो ब्रह्माभिन्न उत्पत्तिविनाशशीलश्च स्यात्तदाविर्भावतिरोभावयोः प्रयोजनाभावात्तयोः स्वीकार एव न स्यात् । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे सिद्धे ताभ्यां विना उत्पत्तिनाशप्रतीती न स्यातामिति तयोः प्रमाणत्वेन विश्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुच्यत इत्याशयेनाहुः आविर्भावेति ॥ १८३ ॥

आवरणभङ्गः ।

त्वादिति । तथाचायमर्थः विधिवाक्यादिश्रवणोत्तरं यत्र प्रवृत्तिस्तत्र विध्याद्यर्थबोधनद्वारेण भगवानेव प्रवर्तको, न तु विध्यर्थः प्रवर्तकः । अर्थवादोक्तस्तुत्यादिकं च कर्म तत्सम्बन्धितद्विरुद्धान्यतमस्वरूपं प्रतिपादयत् तद्बोधकतयाऽङ्गभावं भजते, न तु प्ररोचनयेति ॥ १७९–८० ॥

एवं वेदस्य प्रमेयबलं विचार्य निर्णयं वक्तुं किञ्चिदाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । अयमिति । नरकादिभवनरूपः । मूले, स्वात्मना प्रेरक इति सम्बन्धः ॥ १८१ ॥

पूर्वमेवोक्तमिति । शास्त्रार्थप्रकरणे, "यत्र येन यतो यस्ये"ति वाक्योपन्यासेन तद्व्याख्यानेन च प्रागेवोक्तमित्यर्थः । एवमत्र, "न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिन्नि"त्यादिकारिकाद्वयेन यथायथं प्रमेयप्रमाणाभ्यां सर्वं भगवानिति निर्णीतम् । "आत्मैव तदि"ति वाक्यं त्वेकादशस्कन्धेऽष्टाविंशाध्याये भगवतोक्तं ज्ञेयम् ॥ १८२ ॥

आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा।
इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति।
अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥ १८४ ॥

एवं पुराणवाक्यानि श्रुतिवाक्यान्यप्युदाहृत्य सञ्जीवान् प्रत्याह इति श्रुत्यर्थमादायेति। एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमिति पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् तच्छास्त्रं ब्रह्मवादः। शिष्टानि मतानि मोहार्थमुत्पन्नानीत्यवोचाम ॥ १८४ ॥

एवं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं न विहितसाधनमात्रेणैव फलं, किन्तु सर्वाङ्गसहितेनेति वक्तुं बहिरङ्गाणि निरूपयति—

टिप्पणी।

एवमिति। "पुरुष एवेदꣳसर्वम्", "स वै सर्वमिदं जगत्", "स भूतꣳस भव्यम्", "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि, "मत्तः परतरं नान्यत्" इति गीतायाम्, विष्णुपुराणे च "ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च। नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वो यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य" "अहमेवासमि"त्यादीनि पुराणवाक्यानि। तच्छास्त्रमिति। गीताशास्त्रस्यार्थो ब्रह्मवादो विभूतिविश्वरूपनिरूपणेन भगवता जगतो ब्रह्मात्मकत्वनिरूपणादिति भावः ॥ १८४ ॥

आवरणभङ्गः।

अतः परं वादिनां बहुत्वाद्वाविभिस्तैः किञ्चिदन्यथा आशङ्क्यैता युक्तयश्चेत् पराभूयन्ते, तदा एतन्मार्गीयैः स्वमतस्थापनं कथं कार्यमित्यपेक्षायां स्थापनप्रकारमुपदिशन्त आज्ञापयन्ति एवं पुराणेत्यादि। ननु पूर्वप्रकरणे, वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्युक्त्वा, उत्तरं पूर्वसन्देहवारकमिति प्रतिज्ञातम्, प्रकृते तु, श्रीभागवतवाक्येन निर्णीतं, न गीतयेति, प्रतिज्ञाविरोध इत्याकाङ्क्षायाम्, अयमेव ब्रह्मवाद इति मूलं विवृण्वन्ति एकं शास्त्रमित्यादि। ब्रह्मवादस्तु तत्र विभूतिविश्वरूपाध्याययोः स्फुटति। तथाचायमपि गीतोक्तनिर्णय इति न प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः ॥ १८४ ॥

इति प्रमेयप्रकरणम्।

एवमत्र प्रमेयप्रकरणे स्वतन्त्रप्रमेयनिरूपणेन, ब्रह्मतनुः पर इत्यादिपादोनश्लोकद्वयोक्तं विचारितम्। अतः परं "भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्ध्यै" इत्यादिनोक्तं पुराणावान्तरप्रमेयभूतसाधनफलतारतम्यं विचारणीयम्। किञ्चोपोद्घातप्रकरणे कर्ममार्गविचारो जघन्याधिकारकत्वात्पूर्वं न कृत इति मोक्षसाधनीभूतस्मृतिविचारोऽपि फलतो न कृत इति सोऽपि करणीय इति तद्वक्तुं फलप्रकरणमारभन्ते एवं प्रमेयेत्यादि। एवं प्रमेयविचारे सर्वस्य भगवदभिन्नत्वेऽपि, "बहु स्यां प्रजायेये"तीच्छया आधिदैविकादिभावात्तेन प्रकारेण तारतम्यबोधनपूर्वकं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं प्रमाणप्रकरणोक्तप्रमाणाऽनुरोधिप्रमेयमध्ये पूर्वकाण्डोक्तप्रमेयस्य धर्मस्य पूर्वतन्त्रे निर्णीतत्वेऽपि अन्यथाव्याख्यातृभिस्तन्निर्णयस्य नष्टत्वेन तदुद्धारस्य प्रतिज्ञातत्वाद्, न विहितसाधनेत्यादिनोक्तरीत्या निर्णयोद्धारं च वक्तुं बहिरङ्गानि स्मृतिपुराणोक्तानि तत्साधनानि निरूपयन्तीत्यर्थः। मूले,

वर्णाश्रमवतां धर्मः श्रुत्यादिषु यथोदितः ।
तथैव विधिवत् कार्यः स्ववृत्त्यन्नेन जीवता ।
आचारो वृत्तिहीनश्चेदर्द्धं फलति नाखिलम् ॥ १८५ ॥

वर्णाश्रमवतामिति । उक्तेनैव प्रकारेण कर्तव्यम् । न त्वऽनुकल्पैः । तथा सति प्रत्यवायपरिहार एव भवति, न तु फलमित्यर्थः । तथा स्ववृत्त्यन्नेनैव जीवता सर्वं साध्यम् । ननु तावन्मात्र एव वैगुण्यमस्तु, किं सर्वनाशेनेत्यत आह आचार इति ॥ १८५ ॥

टिप्पणी ।

वृत्त्यंशे वैगुण्यमेवास्तु किं विहितसर्वकरणेनेत्याहुः ननु तावन्मात्र इति । यथोक्तसर्वकरणेनेति वक्तव्येऽत्र सर्वनाशपदोक्तिः शिलोञ्छादेर्ब्राह्मणधर्मस्य सर्वनाशतुल्यत्वज्ञापनार्था ॥ १८५ ॥

आवरणभङ्गः ।

वर्णाश्रमवतामिति । तत्र वर्णा नाम, "मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह" इत्यादिषु भगवतो मुखबाहूरुपादेभ्यो जातत्वेन उक्ता ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्राः । ते च देवताविशेषा उपनयनादिना देहे समायान्ति, निषिद्धाचरणादिना चापयान्तीति. द्वितीयसुबोधिन्याम्, "ब्रह्माननः क्षत्रभुजो महात्मा" इत्यत्र स्थितम् । तन्मया ब्राह्मणत्वादिजातिवादे प्रपञ्चितम् । आश्रमा अपि, "गृहाश्रमो जघनतः" इत्यादिषु जघनहृद्वक्षःस्थलशीर्षभ्य उत्पन्ना गार्हस्थ्यब्रह्मचर्यवनवाससंन्यासाख्या देवताविशेषा एवेति समानन्यायादवसीयते । तत्र वर्णज्ञानमाचारेण । एकादशे वर्णान् प्रकृत्य, "य आत्माचारलक्षणाः" इति भगवद्वाक्यात् । भारत आजगरेऽपि तथा प्रतिपादनाच्च । आचारस्तु स्वभावजं कर्म । "शमो दमस्तपः शौचमि"त्यादिभिरेकादशे गीतायां चोक्तम् । एवमाश्रमज्ञानमप्याचारादेव । "गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो बटोरपि । तपस्विनो ग्रामवासो भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता । आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बकाः" इति सप्तमस्कन्धवाक्ये विडम्बकत्वकथनेनाऽऽचारादेव तज्ज्ञानसिद्धेः । तद्वतां धर्मस्तु—इज्याध्ययनदानप्रतिमहाध्यापनयाजनानीति षड् ब्राह्मणस्य । इज्यादित्रयं क्षत्रियविशोः । शूद्रस्य द्विजादिशुश्रूषेति । सोऽयं श्रुतिस्मृतिपुराणेषु यथोदितो मुख्ये कल्पे येन प्रकारेणोक्तस्तथैव कार्य इत्यर्थः । तदेतद्व्याकुर्वन्ति उक्तेनेत्यादि । कर्तव्यमिति पाठे, धर्माख्यं कर्मेति शेषो बोध्यः । नन्वनुकल्पानामपि तत्रतत्रोक्तत्वान्मुख्यकल्पे किमित्याग्रहः क्रियत इत्यत आहुः तथा सतीत्यादि । अन्यथा मुख्यफलनिरूपणं वृथैव स्यादिति भावः । नच देशकालबलाद्यपेक्षयाऽनुकल्पानां विधानात्तदनुसारेण करणेऽपि मुख्यफलभवनं शक्यम्, तथापि कालादीनामज्ञानामयथात्वेऽनुकल्पैर्मुख्यफलसिद्धेर्दूरत्वात् । एतेनानुकल्पैरपीदानीं मुख्यफलमङ्गीकुर्वन्तो निरस्ताः । स्मृतिपादे वेदाविरुद्धस्मृतेः प्रामाण्यस्य निर्णीतत्वात्तदुक्ता जीविकाऽपि धर्म उपकरोतीत्यङ्गान्तरभूतां तामाहुः तथा स्ववृत्त्येत्यादि । तत्र वर्णवृत्तयस्तृतीयस्कन्धस्य षष्ठे, "यस्त्वन्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद् ब्राह्मणो गुरुरि"त्यादिभिर्गुरुत्वक्षतत्राणवार्ताशुश्रूषारूपा उक्ताः । "यज्जाताः सह वृत्तिभिरि"त्युपसंहारात् । एवमन्या अपि शास्त्रान्तरादवगन्तव्याः । आश्रमवृत्तीस्त्वेकादशानुसारेणाग्रे स्वयमेव वक्ष्यन्ति । धृत्यन्नावश्यकत्वे किञ्चिदाशङ्कते नन्वित्यादि । सर्वनाशेनेति । सर्वधर्मवैगुण्यकृतसर्वफलनाशेन । आचार इति । आचारो वर्णाश्रमयोः स्वाभाविको

वस्तुतस्तु न फलतीत्याह—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ १८६ ॥
शिलोञ्छवृत्त्या सन्तुष्टः श्रौतं कर्माखिलं चरेत्।
तपःस्वाध्यायनिरतो ह्यग्निहोत्रादिपञ्चकम् ॥ १८७ ॥

अनभ्यासेनेति। तर्हि कथं फलतीत्याकाङ्क्षायामाह शिलोञ्छवृत्त्येति । असन्तोषे तदपि व्यर्थम् ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

तस्य बहु कर्तव्यं चेत् तदा अशक्यं भविष्यतीति स्मार्तं कृताकृतमित्याह—

टिप्पणी।

आचारः स्ववृत्त्यभावेऽर्धं फलतीत्युक्तम्। दूरविचारे स्ववृत्तित्यागे राजसेवादिना वेदाचारयोरपि त्यागप्रसक्तौ तदपि न फलतीत्याहुः वस्तुत इति ॥ १८६ ॥

आवरणभङ्गः।

धर्मः -। वृत्तिश्च तेषां स्वाभाविकी तत्तद्धर्मपोषकत्वेन तदङ्गभूता च। अन्यथा तस्य तस्य सा नौका स्यात्। एवञ्च वृत्त्यभावे स्वाभाविकधर्मव्यञ्जकतायां तस्य कौष्ठ्ये वर्णाश्रमलक्षणहान्या वर्णादिव्यपायेनाधिकारस्य कौष्ठ्यादर्धं फलतीति तदभावार्थं सा आवश्यकीत्यर्थः ॥ १८५ ॥

वस्तुत इत्यादि। तथाच स्ववृत्त्यन्नाभावेऽनभ्यासादिदोषचतुष्टयान्मृत्युरुपैति। स चात्यन्तविस्मरणरूप इति शरीरं पातयन् स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिं नाशयति । बुद्धिं नाशयन्नाचारं फलितुं ददाति। यदि दोषचतुष्टयं कथञ्चारं त्यजति तदा तावन्मात्रवैगुण्येऽर्द्धं फलति। तथापि कालस्य दुष्टत्वेनाऽऽपत्त्यभावेऽप्यनभ्यासादिसम्भवात् फलाभाव एवेत्यर्थः ॥ १८६ ॥

तर्हीत्यादि। यद्यपि कालवशाद्दोषसम्भवस्तथापि "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते। संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे" इत्यादिवाक्यबलात् फलस्यावाच्यत्वे कथं फलतीत्याकाङ्क्षायां चतुर्भिरुत्तरमाहेत्यर्थः। तदपि व्यर्थमिति। "शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तः" इति। "पण्डिता बहवो राजन् बहुज्ञाः संशयच्छिदः। सदसस्पतयोऽप्येके असन्तोषात् पतन्त्यधः" इत्यादिवाक्यात्तथेत्यर्थः। अत्र शिलोञ्छवृत्तिपदं स्वस्ववर्णादिमुख्यवृत्त्युपलक्षकम्। मर्यादायां ब्राह्मणदेहं विना मुक्त्यभावस्य मुचुकुन्दप्रसङ्गे साधितत्वाद्, ब्राह्मणवृत्तिमात्रपरं वा। मूले, तपःस्वाध्यायनिरतपदं, "धर्मं महान्तं विरजं जुषाण" इत्यादिविशेषणार्थसङ्ग्राहकम्। अग्निहोत्रादिपञ्चकपदं च कारिकास्थाखिलपदार्थसङ्कोचकं ज्ञेयम्। तेन नित्यकर्मैव चरेदिति सिद्ध्यति। तथाच, यावद्वर्णेति वाक्यमपि न वृत्तिनिरपेक्षं तन्मात्रकरणं वक्ति। अनापत्तौ कलावपि वृत्तित्यागस्यानभिधानात्। अतस्तदभावेऽपि ये फलमङ्गीकुर्वन्ति त एतेन निरस्ताः ॥ १८७ ॥

अत्र किञ्चिदाशङ्कते तस्येति- यथोदितकर्तुः। कृताकृतमिति । सर्वाधानपक्षस्यापि शास्त्रे सत्त्वात्तथेति वृत्त्यपेक्षया तदनावश्यकमित्यर्थः। एतेन तस्यावश्यकतां वदन्तो निरस्ताः। एवमत्र साधनानां श्रुत्यादिपदबोधितप्रमाणप्रमेयाभ्यां, स्ववृत्त्यन्नेनेत्यादिना साधनतश्च निर्णय उक्तः। अतः परं, "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" "अथापरे मनीषिणः कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरि"-

स्मार्तं कृताकृतं तस्य सर्वं जानन् हरिं यथा ।
क्रमेण मुक्तिमाप्नोति ब्रह्मलोकं परं गतः ॥ १८८ ॥

स्मार्तमिति । एतादृशस्य फलं ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणा सह मुक्तिः । श्रौतस्योत्तमनिष्ठायामेतत्फलम् ॥ १८८ ॥

तारतम्ये फलाभावमाशङ्क्याह—

एतस्य तारतम्येन मानुपानन्दतो द्विजः ।
अक्षरानन्दपर्यन्तमानन्दान् विन्दते क्रमात् ॥ १८९ ॥

एतस्येति । श्रोत्रियत्वमकामहतत्वं च तारतम्येन जायमानं तत्तत्फलसाधकम् । ब्रह्मानन्दोऽक्षरानन्दः । चतुर्मुखपक्षे ततोऽग्रे गणनाभावात् । एकस्यैव वर्षे वर्षे यदाधिक्यं चेत् क्रमेणैव सर्वमाप्नोति ॥ १८९ ॥

टिप्पणी ।

ब्रह्मानन्द इति । श्रुताविति शेषः । चतुर्मुखपक्ष इति । अग्रे गणनाभावाद्ब्रह्मानन्दोऽनुक्त एव स्यादिति भावः । एकस्येति । एकस्य पुंसः पदाधिक्यं तत्तद्देवलोकहेत्वाधिक्यं व्यवसायाधिक्यं

आवरणभङ्गः ।

त्याद्यर्थसङ्ग्राहकेन सर्वं जानन् हरिमित्यनेन निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानवदधिकारिसूचनात् तादृशानामकृतानां साधनानां फलतो निर्णयं वदिष्यन्तो यथाक्रमेणेत्यादिनोक्तं फलं व्याकुर्वन्ति एतादृशस्येत्यादि । तदिदं यत्किञ्चिन्न्यूनतायां नेत्याशयेनाहुः श्रौतस्येत्यादि ॥ १८८ ॥

तारतम्येत्यादि । व्यङ्ग्यत्वे फलाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्किञ्चिन्न्यूनतया तारतम्ये तदाशङ्क्येत्यर्थः । मूले, एतस्येति । सर्वं हरिरिति ज्ञानस्य । अत्र गमकमाहुः श्रोत्रियत्वेत्यादि । श्रुतौ विशेषणद्वयस्य सर्वत्रोक्तत्वात् । फलवैजात्ये विशेषणद्वय एव तारतम्यमवश्यमभ्युपेयम् । तथाच यथा यथा श्रोत्रियत्वाधिक्यं तथा तथाऽऽधिक्यं ज्ञानस्य, यथायथा ज्ञानाधिक्यं तथा तथा निष्कामत्वाधिक्यमिति तथेत्यर्थः । एवञ्चाऽकामहतत्वस्य मोक्षलिङ्गत्वमङ्गीकृत्य मुक्तौ तारतम्यं वदन्तो माध्वा अप्येवं व्यवस्थापिता बोध्याः । तदवस्थापरित्यागरूपमोक्षस्य पुराणप्रकरणे व्यवस्थापितत्वेनात्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात्, न तु विश्वमायानिवृत्तिरूपायां परममुक्तौ । लीलास्थेषु तु भगवत्कृतमेव तारतम्यं, न तु साधनकृतमिति पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितमतो न कोऽपि शङ्कालेशः । ननु श्रुतौ प्रजापतिपदेन विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलस्याप्युच्यते । ब्रह्मपदेन तु, यत्रैते प्रजापत्यानन्दा एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं चैतद्विषयम् । अकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भ उच्यत इत्यङ्गीकारे अक्षरानन्दपर्यन्ततायां किं गमकमित्याशङ्कायामाहुः चतुर्मुखेत्यादि । तथाचाग्रे गणनाभावात्तदानन्दस्यान्तिमत्वाङ्गीकारे ब्रह्ममुक्तिबोधिके, वेदान्तविज्ञानेति, ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति श्रुतिस्मृती विरुध्येताम् । अतो ब्रह्मानन्दपदेनाक्षरानन्द एव ग्राह्य इत्यर्थः । एवमत्र साधनतारतम्येन फलतारतम्यमुक्तम् । तत्र साधनतारतम्यं द्वेधा—प्रतिजन्मनि कर्मावृत्त्या, एकजन्मनि प्रतिवर्षं तदावृत्त्या च, तयोर्मध्ये पूर्वत्र क्रमस्य सुगमः पन्थाः । द्वितीये तु कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः एकस्येत्यादि । तथाचास्मिन्नपि पक्षे क्रमस्य न विरोध इत्यर्थः ॥ १८९ ॥

प्रत्येकपक्षे फलगतं दोषमप्याह—

उपान्त्यानन्दपर्यन्तं पुनर्जन्म भवेद्ध्रुवम् ।
तत्तद्रूपेण लोकेषु भोगान् भुक्त्वा तथाविधान् ॥ १९० ॥

उपान्त्यानन्दपर्यन्तमिति । प्रकारमाह तत्तद्रूपेणेति ॥ १९० ॥

वृत्त्यन्नस्य कारणत्वादाश्रमव्यवस्थामाह—

एकाश्रमेण वा तिष्ठेद्द्विशोद्वा समनन्तरम् ।
आयुर्भागक्रमेणैव चतुष्टयमथापि वा ॥ १९१ ॥

एकाश्रमेण वा तिष्ठेदिति । सर्वत्र फलं तुल्यम् । समनन्तरं ब्रह्मचर्यस्य गार्ह-

---

टिप्पणी ।

वा चेत्तदा तत्तद्देवलोके गत्वा तदीयं सर्वमानन्दं क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः । यदाधिक्यमिति पाठे यदा पुण्यस्याधिक्यं चेत्तदा क्रमेण सर्वानन्दानाप्नोति, न चेत्तल्लोके तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १८९ ॥

प्रत्येकपक्ष इति । तत्तल्लोकस्थिताविव्यर्थः ॥ १९० ॥

आवरणभङ्गः ।

एवं फलतो निर्णीय विवक्षितफलसाधनयोरुत्कर्षबोधनायोपोद्घातेनासिन्नपकर्षं बोधयितुम्, उक्तयोर्द्वयोरेतदधिकारिणोर्मध्ये द्वितीयस्योत्कृष्टत्वं च बोधयितुमाहुः प्रत्येकेत्यादि । तत्तद्रूपेणेति । तत्तल्लोकवासिमनुष्यगन्धर्वादिरूपेण । तेष्वपि तत्तद्ब्राह्मणादिरूपेण वा लोकेषु तथाविधान् भोगान् भुक्त्वोपान्त्यानन्दपर्यन्तं तत्तद्रूपेण ध्रुवं जन्म भवेदिति मूलान्वयः ॥ १९० ॥

तत्र हेतुः वृत्तीत्यादि । तथाच तेन कृत्वाऽदृष्टाकृष्टभूतभेदैस्तादृशमेव शरीरं जन्यते । जातं वा स्वर्गारोहणसामयिकयुधिष्ठिरादिदेहवत् संस्क्रियत इति तथेत्यर्थः । अत एव, "मरुतो वै देवानां विश" इति श्रुतिः । "ब्राह्मणो भगवान् रुद्रः क्षत्रियो विष्णुरुच्यते । ब्रह्मा वैश्यस्तथा प्रोक्तो वासवः शूद्र उच्यते" इति स्कान्दवाक्यं च दृश्यत इति समानन्यायाद्गन्धर्वादिष्वपि तादृग्रूपत्वं न दुर्घटम् । आश्रमेत्यादि । एवं वैदिकं साधनं निर्णीय तत्साधनभूताश्रमव्यवस्थामाहेत्यर्थः । सर्वत्र तुल्यं फलमिति । "यद्यसौ छन्दसां लोकमारोढ्यन् ब्रह्मविष्टपम्, गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रत" इत्युपक्रम्य, "एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् । मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमल" इति कर्माशयस्यान्तःकरणस्य दाहोक्त्या मुक्तिफलसूचनात् । गृहिणोपसंहारश्रुतावपि "न स पुनरावर्तते" इति श्रावणाद्, "ऋषिलोकादुपैति मामि"ति वानप्रस्थविषयकवाक्याद्, "वेदान्तविज्ञाने"ति श्रुतौ—"परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे" इति मुक्तिश्रावणाच्च तथे-

स्थ्यम्। एवमुत्तरत्र। आयुर्भागक्रमेणेति तृतीयः पक्षः। अव्यवस्थया प्रव्राजो वैराग्यस्तावकः सर्वथा वैराग्यमङ्गमिति ज्ञापनार्थः-"गृहाद्व्रजेद्वनाद्व्रजेदि"ति। अन्यथाऽयं पक्षो मन्वादिभिरुक्तः स्यात्। तस्मात् त्रय एव पक्षाः॥ १९१॥

संन्यासे साम्प्रतं नानाभावा वर्तन्त इति तन्निषेधार्थमाह—

त्रिदण्डं परिगृह्णीत सर्वशास्त्राविरोधि तत्।
शास्त्रेऽपि भगवानाह दण्डस्यैकस्य धारणम्।
प्रतिपत्तिरियं सर्वा देहस्य ज्ञानिनो भवेत्॥ १९२॥

त्रिदण्डं परिगृह्णीतेति। पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इति, सर्वशास्त्रसारोद्धारत्वाद्भागवतस्य यद्यन्यः पक्षो भवेत् तत्र भगवान् वदेत्। आश्रमाणां साचाराणां ज्ञानशेषत्वमिति सिद्धज्ञानस्य तत्परित्यागमाशङ्क्याह प्रतिपत्तिरियं सर्वेति। ज्ञानिनो देहस्य तत्तदाश्रमस्थितिः प्रतिपत्तिरवश्यं कार्या। तदभावे पुनर्जन्म भवेत्। दाहाभाववत्॥ १९२॥

एवमाश्रमान्निरूप्य सद्वृत्त्यन्नं ज्ञापयितुमाह—

आद्यन्तयोस्तु भिक्षाऽन्नं द्वितीये तु शिलोञ्छनम्।
तृतीये वन्यभेदाः स्युर्भिक्षायामपि संयमः॥ १९३॥

आद्यन्तयोरिति। ब्रह्मचारिसंन्यासिनोः। द्वितीयो गृहस्थः। चतुर्थे भिक्षायां नियमः। "सप्तागारानसंक्लृप्तानि"ति॥ १९३॥

आवरणभङ्गः।

त्यर्थः। एवमुत्तरत्रेति। यद्यपि वनवासानन्तर्यं संन्यासस्य, तथापि कलौ वनवासवर्जनात् साम्प्रतं गार्हस्थ्यानन्तर्यं बोध्यम्। नन्वव्यवस्थापक्षोऽपि चतुर्थः श्रूयत इति कथं त्रय एव पक्षा इत्यत आहुः अव्यवस्थयेत्यादि, पक्षा इत्यन्तम्॥ १९१॥

नानाभावा इति। मनःकल्पिता नानाप्रकाराः। त्रिदण्डाऽऽवश्यकत्वे युक्तिमाहुः पाक्षिक इत्यादि। वाग्देहदण्डयोर्मौनाऽनीहयोरभावे विविदिषादशायां तत्कृतदोषस्य सम्भावितत्वाच्चेत्यर्थः। ननु शास्त्रान्तरे एकदण्डपक्षोऽप्युक्त इति कथं स निषेधार्ह इत्यत आहुः सर्वेत्यादि। एवञ्च मूले तत्पदेन श्रीभागवतं परामृष्टं ज्ञेयम्। "सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतमि"ति वाक्यात्। एतदेव पुष्यन्ति यदीत्यादि। तत्परित्यागमिति। आश्रमपरित्यागमित्यर्थः। प्रतिपत्तिरित्यादि। तथाच प्रतिपत्तित्वादाश्रमावश्यकत्वं तस्य च त्रिदण्डेऽपि तुल्यत्वादेकदण्डेकोऽपि विशेष इति भगवदुक्तपक्षत्यागोऽनुचित इति भावः॥ १९२॥

सद्वृत्त्यन्नं ज्ञापयितुमिति। वृत्तीनां वर्णाश्रमप्रयुक्तानामनेकविधत्वात् तत्सम्पादितान्नस्यापि तथात्वाद्यादृशमन्नं शीघ्रं फलोपयिकं तज्ज्ञापयितुमित्यर्थः। आद्यन्तयोरित्यादि। इदमेकादशीयसप्तदशाष्टादशाध्याययोः स्पष्टम्॥ १९३॥

न केवलमन्ननियम एव, किन्त्वन्येऽपि नियमाः सन्तीत्याह—

गुरुसेवा कर्मकृतिस्तपः पर्यटनं क्रमात् ।
स्वाध्यायेन तथा कृत्या तपसा मानसा मखाः ।
अत्यावश्यकमेतद्धि चतुर्णां तत्पृथक् पृथक् ॥ १९४ ॥
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९५ ॥

गुरुसेवेति । क्रमेणैव चत्वारश्चतुर्णां मुख्याः । यज्ञाऽतिरिक्तान्येव कर्माणि द्वितीयस्य विवक्षितानि आतिथ्यपरिपालनादीनि । यज्ञास्तु चतुर्णामपि कर्तव्याः, परं प्रकारभेदेनेति । तान् प्रकारानाह स्वाध्यायेनेति । "यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती"ति ब्रह्मचारिणः स्वाध्याययज्ञाः । क्रियामया द्वितीयस्य । तपोयज्ञास्तृतीयस्य । मानसाश्चतुर्थस्येति । ज्ञानिनस्तदकरणमाशङ्क्याह अत्यावश्यकमिति । एतेषां हीनतामाशङ्क्याह श्रेयानिति ॥ १९४ ॥ १९५ ॥

आयुर्भोगक्रमेणेत्युक्तपक्षस्य वैशिष्ट्यमाह—

उत्तरोत्तरधर्मेषु निष्ठायामधिकं फलम् ।
तस्य चेत् परमा भक्तिस्तिरोधानं भविष्यति ।
भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यते ॥ १९६ ॥

उत्तरोत्तरधर्मेष्विति । एवमुत्कर्षप्रकरणे स्वाश्रमधर्मसहितज्ञानानां मध्ये चतुर्थस्योत्कर्ष उक्तो भवति । ततोऽप्युत्कर्षमाह तस्य चेत् परमा भक्तिरिति । तिरो-

---

आवरणभङ्गः ।

एकादशे, "गृहिणो भूतरक्षेज्ये"त्यत्रोक्तेज्या यागरूपा भविष्यतीति शङ्कानिरासायाहुः यज्ञातिरिक्तेत्यादि । विवक्षितानीति । कर्मकृतिपदेऽभिप्रेतानि । अत्र बीजमाहुः यज्ञा इत्यादि । ज्ञानिनस्तदकरणमिति । "सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते" इति वाक्यादित्यर्थः । अन्यथा जरामर्यामिहोत्रादिकं श्रुतौ विदुषो नोक्तं स्यादिति भावः । अत्यावश्यकत्वे हेतुर्मूले उक्तः । योजना तु—यतस्तद् यज्ञकरणं चतुर्णामाश्रमाणां पृथग्यत एतदत्यावश्यकमिति ज्ञेया । हीनतामिति । ज्ञानापेक्षया हीनताम् ॥ १९४ ॥ १९५ ॥

आयुर्भोगेत्यादि । पूर्वं साधनतारम्येन फलतारतम्यमित्युक्तम् । तत्र व्यग्रत्वमन्तरेण कथं साधनतारतम्यमित्यपेक्षाया सर्वेष्वाश्रमेषु फलतौल्ये पक्षान्तराणां किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां वा तदुपपादयितुमायुर्भोगेत्यादिकमाहेत्यर्थः । उत्तरोत्तरेत्यादि । वैराग्यज्ञानयोराधिक्येनेति शेषः । चतुर्थस्येति । सन्यासाश्रमिणज्ञानस्य । अयं चोत्कर्षोऽक्रमेण ब्रह्मणा सह वा, क्रमेण ततः पूर्वं वा मुक्तिसम्पादकत्वरूपो बोध्य । एवं वैदिकसाधनाना क्रममुक्तिरूपं फलमुपसंहृतम् । ततोऽपीत्यादि । एकादशस्कन्धाद्युक्तरीत्या स्वाश्रमधर्मस्य भक्त्युत्पादकत्वेन भगवद्धर्मत्वे केवलज्ञानसहितात्स्वाद्-

धाननाशो ब्रह्मभावः । भक्तेरपि स्वाश्रमधर्मसहितज्ञानसहिताया एव तिरोधाननाशकत्वमुक्तं भवति । एषा भक्तिर्माहात्म्यज्ञानपूर्वकपरमस्नेहरूपा । तथाभूता सती भगवत्परिचर्या युक्ता भवेत्, स्वतःपुरुषार्थरूपा सेवा चेत् सा भक्तिः स्वतन्त्रेत्युच्यते । अयमर्थः । स्वाऽऽश्रमाचारसहितब्रह्माऽनुभवसहितमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहो ब्रह्मभावं करोति । तादृशश्चेत् परिचर्यासहितो भवेत् तदा सा परिचर्या आनन्दरूपा सती त्रयोदशगुणा भवेत् । तदा फलरूपायां तस्यां स्वाश्रमाचारादिकरणं फलानुभवप्रतिबन्धकमिति फलत्वेनानुभवे स्वाश्रमाचारास्त्यक्तव्याः । यथा ब्रह्मभावं गतस्य । अन्यथा कर्तव्या इति निष्कर्षः । एवं फलप्रकरणे तां सामान्यतो निरूप्य विशेषतो निरूपणाभावे हेतुमाह दुर्लभेति न सोच्यत इति । सन्ति ब्रह्मभावं प्राप्ता न त्वेतादृशा भक्ता इति ॥ १९६ ॥

परं भगवच्छास्त्रे सर्वोत्तमत्वेन निरूपितमित्याह—

अयं हि सर्वकल्पानामुत्तमः परिकीर्तितः ।
त्रिषु स्वाश्रमधर्मेषु प्रथमे वा प्रतिष्ठितः ॥ १९७ ॥

अयं हि सर्वकल्पानामिति । यद्ययं भाव उत्पद्येत तदा कस्मिन्नाश्रम इति जिज्ञासायामाह त्रिषु स्वाश्रमधर्मेष्विति । चतुर्थे इन्द्रियाणां दार्ढ्याभावात् । द्वितीयतृतीययोरपि दार्ढ्याभावमाशङ्क्याह प्रथमे वेति ॥ १९७ ॥

आवरणभङ्गः ।

त्कर्षमाहेत्यर्थः । तस्येति मूलस्थपदसूचितमर्थमाहुः भक्तेरपीत्यादि । एवमाश्रमधर्माणां भगवद्धर्मत्वे फलमुक्तम् । अतः परमितोऽप्युत्तमां कक्षां वक्तुं भगवदुक्तमलिङ्गाश्रमपक्षं सङ्ग्रहीतुं प्रथमं विहितभक्तेः स्वरूपं तच्छुद्धत्वस्वातन्त्र्ययोः स्वरूपं चाहुः एषेत्यादि । एषेति विधापर्वरूपा । तथाभूतेत्यादि । आद्यन्तयोरित्यादिकारिकाद्वयोक्तवृत्तिचतुष्टयधर्मचतुष्टयमखचतुष्टययुक्ता । एवं द्वादशगुणा सा भगवत्परिचर्या युक्ता भवेत्तदा सती शुद्धा । साऽपि स्वत.पुरुषार्थरूपा सेवा चेत्, सा भक्तिः स्वतन्त्रेत्यर्थः । अत्राधिकारिणं वक्तुमुक्तार्थं सङ्गृह्णते अयमर्थ इत्यादि । त्रयोदशगुणेति । उक्तद्वादशगुणब्रह्मानुभववत्त्वोत्तरमानन्दरूपतया परिचर्या स्वतन्त्रा सती तथेत्यर्थः । फलत्वेनानुभव इति । तादृशपरिचर्याया एव फलत्वेनाऽनुभव इत्यर्थः । निष्कर्ष इति । आयुर्भागक्रमेणेति पक्षेऽयं निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

परमित्यादि । यद्येवं दौर्लभ्यं तदोल्लेखेऽपि किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां तत्कथने हेतुमाहेत्यर्थः । निरूपितमिति पाठे, भजनमिति शेषः । उत्पद्येतेति । वरणस्य भगवदिच्छाधीनत्वादाश्रमान्तरं उत्पद्येतेत्यर्थः । आश्रम इति । स्वातन्त्र्यमिति शेषः । चतुर्थ इत्यादि । भिक्षासयमात्तथेत्यर्थः । द्वितीयेत्यादि । क्रियावैयग्र्यवन्यसङ्ग्रहणादिना तथेत्यर्थः । प्रथमे वेति । "अनड्वान् ब्रह्मचारी च दीक्षितश्चेति ते त्रयः । अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम्" इति वाक्याद् ब्रह्मचारिणो यथेष्टाशनेनेन्द्रियसामर्थ्यात् तथेत्यर्थ. । एवमत्र वैदिकमार्गस्य साधनपुरःसरं फलपर्यन्तनिरूपणे

एवं वैदिकमार्गं निरूप्य साङ्ख्ययोगावेकीकृत्य सद्योमुक्तिं क्रममुक्तिश्चाह—

न्यासे सर्वपरित्यागी नष्टाहम्ममताभिदः ।
योगमुत्तममास्थाय लोकातीतो वहिर्हशिः ॥ १९८ ॥
असम्प्रज्ञातयोगेक्षो देहत्यागे विमुच्यते ।
तादृशस्य वलाद्वापि देहत्यागो विमुक्तिदः ॥ १९९ ॥

न्यास इत्यादिना । प्रथमं सद्योमुक्तिः । अयं चतुर्थाश्रम एव भवति । साङ्ख्यमार्गः । अतो न्यासं कृत्वा मनसाऽपि सर्वं परित्यज्याहङ्कारं ममतां च त्यक्त्वा भगवदाविर्भावार्थमुत्तमं योगमास्थाय अलौकिको भूत्वा अन्तर्निष्ठ एव सन् वहिर्दर्शनसम्भावनायामसम्प्रज्ञातयोगेक्षो भूत्वा तस्यामेव निष्ठायां यावद्देहपातं तिष्ठेत् । तदा देहान्ते विमुच्यते सद्य एव । अत्रैव भगवदाविर्भावात्, कदाचिदाविर्भावस्य वहुकालस्थितिसन्देहे वलाद्वा देहत्यागः कर्तव्य इत्याह तादृशस्येति ॥ १९८–१९९ ॥

टिप्पणी ।

असम्प्रज्ञातयोगेक्ष इति । न विद्यते सम्प्रज्ञातं वहिः सम्वेदनं यस्यां योगेक्षायां तादृशयोगेक्षायोगज्ञानं भगवद्विषयकं यस्य स इत्यर्थः ॥ १९९ ॥

आवरणभङ्गः ।

वैदिकस्य धर्मस्य भक्तिजनकत्वमेव परमोत्कर्षः । वैदिक्या भक्तेश्च धर्मसाहित्य एव तिरोधाननाशकत्वम् । तेन उभयोरङ्गाङ्गिभावः सापेक्षत्वं चेति सिद्धम् । निरपेक्षा तु वैदिकीदानीं दुर्लभेति च । एवं प्रमाणानुरोधिनो वैदिकप्रमेयस्य वलं विचारितम् ॥ १९७ ॥

अतः परं पूर्वप्रकरणे, साङ्ख्यो वहुविध इत्यादिना यौ साङ्ख्ययोगावुक्तौ तयोरेव गीतादावुक्तत्वेन प्रमाणानुरोधिप्रमेयत्वात्तद्वलं विचारयितुं तयोः सापेक्षतायाः "योगसाङ्ख्ये तु ये मुख्ये" इत्यत्र पूर्वमुक्तत्वेऽपि फलपर्यन्तज्ञानं विना वलेयत्तानिश्चयाऽभावात् तयोरपि मिलितयोः केवलयोश्च फलतो निर्णयं वदन्ति एवमित्यादिना । एवमिति । ज्ञानमिश्रभक्तरूपपरमकाष्ठाकथनपर्यन्तम् । प्रथमं सद्योमुक्तिप्रकारनिरूपणे वीजमाहुः प्रथमं सद्योमुक्तिरिति । द्वितीयस्कन्धे, "केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे" इत्यादिना सञ्जातभक्तेरुत्तमयोगप्रकारं वदता शुकेन प्रथमं सैवोक्तेत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु योगेन सिद्धिराश्रमान्तरेऽपि तुल्याऽस्तु किं संन्यासकथनेनेत्याकाङ्क्षायामाहुः अयमित्यादि । अलौकिको भूत्वेति । त्यक्तलोकव्यवहारत्वादात्मानं लोकभिन्नं भावयित्वा । अन्तर्निष्ठायामुपायस्तु, "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इत्युक्तरीत्या अवहिर्दर्शनम् । तत्राप्युपायो, "वा हरि"त्यादिनोक्तः । यावद्देहपातं तिष्ठेदिति कथनं, "लब्धोपशान्तिर्विरमेत इत्याद्" इत्यस्यार्थः । एवमेकः सद्योमुक्तिप्रकार उक्तः । उक्ताधिकारान्न्यूनेऽधिकारे, "मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थित" इत्यादिना वलाद्देहत्यागः सद्योमुक्त्यर्थमुक्तस्तत्र वीजमुद्घाटयन्ति कदाचिदित्यादि । तादृशस्येति कञा सादृश्यार्थकथनान्मूले पूर्वोक्तसजातीयोऽधिकारः परामृष्टो ज्ञेयः । एवं सद्योमुक्तेः प्रकारद्वयमुक्तम् ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

क्रममुक्तिप्रकारमाह—

सम्प्रज्ञातसमाधिस्थः साङ्ख्येनात्मविभिन्नदृक् ।
विकृतं प्रकृतेः कार्यं मायेति त्यक्तविग्रहः ॥ २०० ॥
एवं योगं च साङ्ख्यं च समास्थापयति कृती ।
योगेन त्यक्तदेहश्चेत्क्रमान्मुक्तिं स विन्दति ॥ २०१ ॥

सम्प्रज्ञातेति । बहिःसम्वेदनयुक्त एव योगेन भगवन्तं पश्यन् ज्ञाननिष्ठोऽपि भूत्वा परमविरक्तः संन्यासी योगज्ञाने आमरणमभ्यसन् योगेनैव त्यक्तदेहश्चेत्क्रममुक्तिं प्राप्नोति ॥ २००–२०१ ॥

तत्र ब्रह्मलोकपर्यन्तं गत्वा बहुकालं स्थित्वा स्वाधिकारानुसारेण नानामार्गेण गच्छतीति वक्तुमाह—

ब्रह्मलोकप्रवृत्तानां या गतिस्तस्य सा भवेत् ।
भक्ताधिकारिणां मुक्तिरन्यथा प्रकृतौ लयः ॥ २०२ ॥

ब्रह्मलोकप्रवृत्तानामिति । तत्र स्थितानां पञ्चगतयस्ता आह भक्ताऽधिकारिणामिति । ये भक्ताः सन्तोऽधिकारिणो ब्रह्मादयः, तेऽधिकारसमाप्तौ तत्रैव मुक्ता भवन्ति, तथाऽयमपि । पूर्वं तादृश एव केनचिन्निमित्तेन जन्म प्राप्तश्चेत्, तदा दोषस्य विनिवृत्तत्वादयमपि विमुच्यते । अन्यथा, भक्त्यभावे ब्रह्मादीनां प्रकृतौ लयः । तृतीयस्कन्धेऽस्य तथानिरूपणात् । अस्यापि पूर्वोक्तस्य तथा ॥ २०२ ॥

आवरणभङ्गः ।

क्रमेत्यादि । "यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यमि"त्यादिना द्वितीयस्कन्धे क्रममुक्तिरेवोक्ता । तत्र साधनादिकं तु न स्फुटमतस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः । सम्प्रज्ञातसमाधिस्थ इत्यस्य व्याख्यानं—बहिरित्यादि पश्यन्नित्यन्तम् । साङ्ख्येनात्मविभिन्नदृगित्यादेर्व्याख्यानं—ज्ञाननिष्ठ इत्यादि, विरक्त इत्यन्तम् । विकृतमित्यादेर्व्याख्यान, योगज्ञाने आमरणमभ्यसन्निति । एतादृशाधिकारे विग्रहत्यागाय वैराग्योपायत्वेन जगतो मायिकत्वज्ञान न त्वन्यस्येत्येतदत्र ज्ञापितम् । तेन पुराणेषु मायामात्रत्वकथनमेतादृशाधिकारिणोऽर्थे इति ज्ञेयम् । क्रममुक्तिं प्राप्नोतीति । "अर्चिरादिना तत्प्रथिते"रित्यत्र विचारितेन देवयानमार्गेण प्रजापतिलोकं प्राप्य, ततोऽग्रे परब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २०० ॥ २०१ ॥

अस्य मार्गस्य पूर्वोक्तान्न्यूनत्वज्ञापनायाऽस्मिन्मार्गे सर्वेषां न मुक्तिरिति बोधयन्ति तत्र ब्रह्मलोकेत्यादि । ये भक्ता इत्यादि । अयं प्रकारस्तृतीये द्वात्रिंशे, "ये स्वधर्मान्न दुह्यन्ती"त्यारभ्य, "परस्य परिचिन्तका" इत्यन्तैश्चतुर्भिरुक्त । स एव, "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामि"ति निर्णीतो ज्ञेयः । एवं पञ्चसु गतिष्वेका उक्ता । द्वितीयामाहुः अन्यथेत्यादिना । तृतीयस्कन्ध इति । द्वात्रिंशे पूर्वोक्तामुक्त्वा, "क्ष्माऽम्भोऽनिले"ति द्वाभ्याम्, आद्य, स्थिरचराणां य इत्यादिचतुर्भिश्च तथा निरूपणादित्यर्थः ॥ २०२ ॥

पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यं कर्मिणां पुनरागतिः ।
आसन्योपासकानां तु ब्रह्मणा सह मुक्तता ॥ २०३ ॥

पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यं सर्वेषां यथा योग्यम् । अश्वमेधेनाऽपि ब्रह्मलोकप्राप्तिः, परं पुनरागतिः तथा साङ्ख्ययोगनिष्ठोऽपि कर्मत्वेन योगकर्ता चेत्, तथैव पुनरावर्तते । एवमुभौ निरूपितौ । तृतीयमाह आसन्योपासकानामिति । आब्रह्मकल्पं तत्र स्थित्वा ब्रह्मणा सह विमुच्यन्ते ॥ २०३ ॥

अभक्ते पुनरावृत्तिर्योगनिष्ठां गतस्य तु ।
ऐश्वर्यादि हरेर्भक्तो भित्त्वाण्डं प्रविशेद्धरिम् ॥ २०४ ॥

ब्रह्मणः स्वस्य वा अभक्तत्वे पुनरावृत्तिः पूर्ववदनुवादः । चतुर्थमाह **योगनिष्ठां गतस्य त्विति** । सिद्धश्चेद्योगमार्गः, तदैश्वर्यादिकं तत्रैवाप्नोति । पञ्चममाह **हरेर्भक्त इति** । द्वितीयस्कन्धोक्तप्रकारेण । अण्डं भित्त्वा हरिं विशेत् ॥ २०४ ॥

एवं साङ्ख्ययोगभक्तीनां मेलने फलमुक्त्वा केवलानां फलमाह—

केवलेन हि साङ्ख्येन विविक्ताध्यात्मसंस्थितिः ।
नैव किञ्चित् करोमीति दृढबुद्धिरसक्तधीः ।
अन्तेऽप्येवं सदा ध्यायन्नविद्यातो विमुच्यते ॥ २०५ ॥

केवलेति । केवले साङ्ख्ये द्वयमङ्गम् । सङ्घाताद्भिन्नतया आत्मज्ञानम्, अहङ्काराभावश्च । एतयोर्निर्वाहः, "नैव किञ्चित् करोमी"ति बुद्धिः, वैराग्यं च । एवं यावज्जीवमेकधारणया स्थितौ अविद्यातो विमुच्यते । जन्मान्तरे ज्ञानी सन्नुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २०५ ॥

टिप्पणी ।

भक्ताधिकारिणामित्यर्धेन (२०२) सामान्यतो गतिर्निरूप्याग्रे विशेषतो निरूपयति पुनरित्यादिना । एवमुभाविति । एकस्यां गतौ कर्मिसदृशः साङ्ख्ययोगनिष्ठः कर्मी चेदुभावित्यर्थः ॥ २०३ ॥

आवरणभङ्गः ।

इयं गतिः सहस्राश्वमेधयाजिनोऽपि भवतीत्याहुः अश्वमेधेनेत्यादि । आवृत्तौत्याद् द्वितीय एव निवेश इत्यर्थः । तृतीयमाहेति । "कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानादि"तिसूत्रबोधितं पक्षमाहेत्यर्थः ॥ २०३ ॥

पूर्ववदिति । स्थलद्वये भक्तस्यैव मुक्तिरुक्तेति तदभावेऽत्रापि पुनरावृत्तिरिति बोधनायेत्यर्थः । चतुर्थमिति । एकादशे सिद्धीर्वदता भगवता, "प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं वे"त्यादिनोक्तमित्यर्थः । पञ्चमः प्रसिद्ध एव । अत्राण्डभेदनम्, आद्यात् पक्षाद्विशेषः । आद्यस्याण्डमध्य एव प्राप्तेः ॥ २०४ ॥

केवलानामित्यादि । पूर्वोक्तेभ्यो जघन्याधिकारे केवलयोः साङ्ख्ययोगयोरुपयोग इति फलद्वारा तयोर्निर्णयं वक्तुं केवलानां फलमाहेत्यर्थः । सङ्घाताद्भिन्नतया आत्मज्ञानमिति । एतेन विविक्ते अध्यात्मनि संस्थितिर्यस्येति मूले समासो ज्ञापितः शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २०५ ॥

केवलयोगमाह—

केवलेनापि योगेन दग्धकर्ममलाशयः ।
योगवीर्येण जितदृग् लिङ्गं भित्त्वा तथा भवेत् ॥ २०६ ॥

केवलेनापि योगेनेति । यावज्जीवं योगाभ्यासे ज्ञानोदये योगबलेनैव देहं त्यक्त्वा अविद्यातो विमुच्यते । भक्तिसहितश्चेत्, पूर्वमेवोक्तः ॥ २०६ ॥

एवं साङ्ख्ययोगयोः सहितयोः केवलयोश्च फलमुक्त्वा निषिद्धयोः फलमाह—

योगसाङ्ख्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते ।
नरकायैव भवतः पश्चात्किञ्चित्सुखं भवेत् ॥ २०७ ॥

योगसाङ्ख्य इति । धर्ममार्गाद्भ्रष्टे । तत्सिद्ध्यर्थं कदाचिन्निषिद्धमपि कुरुतः । अपेयपानेन नाडी शुद्धा भवतीति विमार्गे परिपोषिते । पश्चाज्जन्मान्तरे ॥ २०७ ॥

ननु, "यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते" इति "अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसी"त्यादिवाक्यैः साङ्ख्ययोगयोः स्तुतत्वात् कथं विकर्ममात्रेण नरकः? । 'योगेनैव दहेद्देह" इति वाक्याच्चेत्याशङ्क्याह—

ज्ञानाङ्गे चित्तरोधे च तौ प्रमाणं न सर्वथा ।
पदार्थतत्त्वनिर्द्धारे न प्रमाणं कथञ्चन ॥ २०८ ॥

ज्ञानाङ्ग इति । साङ्ख्ययोगशास्त्रद्वयं पुराणमूलकमङ्गत्वेन निरूपितम् । तदपि परम्परया नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य ज्ञानाऽङ्गत्वम् । तथा चित्तनिरोधस्य ज्ञानस्यापकत्वम् । अन्यथा, ज्ञानं स्तुतं भवतीति तयोरङ्गं साङ्ख्ययोगौ, न तु सर्वथा तत्प्रमाणम् । अप्रमाणांशं स्पष्टयति पदार्थतत्त्वनिर्द्धार इति ॥ २०८ ॥

आवरणभङ्गः ।

भक्तिसहित इति । योग इति शेषः । एवमेव साङ्ख्यमपि ज्ञेयम् । एवं साङ्ख्ययोगयोर्विद्यापर्वरूपभक्तिसाहित्ये पूर्वोक्तरीत्या मुक्तिजनकत्वं, तदभावे त्वविद्याविमोचकत्वमिति फलं निर्णीतम् ॥ २०६ ॥

निषिद्धयोरित्यादि । "एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चने"ति पूर्वमुक्तत्वेन प्रसक्ताप्रसक्तयोः फलमाहेत्यर्थः। एते वामागमोक्ते ज्ञेये। "छलयोगस्तथा साङ्ख्यं शाक्तो मार्ग" इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। कापिलसाङ्ख्यप्रवचने पातञ्जले योगे च निषिद्धाचरणोच्चयमावात् । एवं तद्फलं निर्णीतम् ॥ २०७ ॥

अतः परं पुराणादिषु साङ्ख्ययोगयोर्निन्दादेः प्रशंसायाश्च दर्शनात्पूर्वोक्तं फलं निश्चेतुं न शक्यत इति तन्निश्चयार्थं निन्दादेर्व्यवस्थां वदन्ति नन्वित्यादिना । अङ्गत्वेनेति । मोक्षसाधनाऽङ्गत्वेन । तयोरिति । नित्यानित्यविवेकचित्तनिरोधयोः । तदिति । योगादिशास्त्रम् ॥ २०८ ॥

फलांशे तु प्रमत्तस्य शास्त्रमात्रपरस्य हि।
नरकस्त्वन्यथाभावात्तेन मूले विनिन्दितौ ॥ २०९ ॥

फलितमाह फलांशे त्विति। "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे"ति भगवतोऽन्यथाचिन्तनान्नरकः। तत्र विकर्म सहायभूतम्। अत एव सूत्रकारेण "शिष्टापरिग्रह" उक्तः। भगवद्वाक्यस्य गतिमाह फलांशे तु स्तुताविति। नित्यानित्यवस्तुविवेके चित्तनिरोधे च स्तुतौ तदन्येषां मायावादादीनां साङ्ख्योपजीवकानां सर्वथा व्यर्थता, तत्फलं न किञ्चित्। विकर्मणा अन्यथाभावनाच नरकः ॥ २०९ ॥

फलांशे तु स्तुतौ कृष्णवाक्ये भागवतेऽपि च।
तदन्येषां मतानां तु सर्वथा व्यर्थता मता।
न तैरिष्टेन युज्येत मिथ्यार्थाऽभिनिवेशतः।
तस्माद्वेदोक्तमार्गेषु न स्वल्पोऽपि पतेद्बुधः।
अतः स एव सद्धर्मः सेव्यो वर्णिभिरादरात् ॥ २१० ॥

तस्माद्वेदातिरिक्तमार्गाः स्वतन्त्रं न फलसाधकाः। किन्त्वङ्गभावमेव प्राप्य यादृशं

आवरणभङ्गः।

मूले, फलांशे तु प्रमत्तस्येत्यादि। पूर्वोक्तं फलांशमननुसन्धानस्य मुक्तिशास्त्रत्वप्रसिद्ध्या तन्मात्रनिष्ठस्येत्यर्थः। अन्यथाभावोऽन्यथाभावनम्। णिजन्ताद् घञ्। एतद्विवृण्वन्ति योऽन्यथेत्यादि। मूल इति। श्रीभागवते "येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः। आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः", "विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनामि"त्यादौ। नारसिंहे च "विषधरकणभक्षशङ्करोक्तैर्दशबलपञ्चशिखाक्षपादवादात्। महदपि सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिमृते न सिद्धिरस्ती"त्यत्र। इयञ्च निन्दा, न, न हि निन्दान्यायेन विधेयस्तुत्यर्थो किन्तु वास्तवीति बोधनायाहुः अत एवेत्यादि। अविरोधे तर्कपादे, "एतेन शिष्टापरिग्रहा व्याख्याता" इति सूत्रेणोक्त इत्यर्थः। भगवद्वाक्यस्येत्यादि। ननु कापिले पातञ्जले च विकर्मोक्त्यभावाद्व्यासपादैर्योगभाष्यकरणाद्भगवद्वाक्येषु पूर्वोक्तेषु स्तुतत्वाच्च नैवं वक्तुं युक्तमित्याकाङ्क्षायां तन्मूलभूतभगवद्वाक्यस्याभिप्रायमाहेत्यर्थः। नित्यानित्येत्यादि। तथाचैतदंशे स्तुतत्वादेव भाष्यकरणं, तत्रापीश्वरवादित्वात्। अत एव न साङ्ख्यस्य। अनीश्वरवादित्वात्। अन्यथा, आनुमानिकादिसूत्रेषु "न साङ्ख्यं दूषयेत्, एतेन योगः प्रत्युक्त" इत्यपि न सूत्रयेत्। अतः फलाऽजनकत्वान्निन्दादि। एकांशेनोपयोगाच्च स्तुत्यादीत्युभयमप्युपपन्नमिति भावः। एवं सर्वेषां सन्मार्गाणां निर्णय उक्तः। अतः परं तदाभासानामाहुः तदन्येषामित्यादि। सर्वथेति। "प्रमाणाभासमूलत्वात् प्रमेयरहितत्वतः। साधनादिविरोधाच्च वैयर्थ्यं तेषु बुध्यतामि"त्यर्थः ॥ २०९ ॥

एवं प्रासङ्गिकनिरूपणेन यत्तेषां बलं सिद्धं तदाहुः तस्मादित्यादि। मूले, न स्वल्पोऽपि पतेदिति। सुतराम् अल्पः साधनकरणे अशक्तोऽपि बुधः—उक्तरीतिकज्ञानवाँश्चेत् तदा न पतेत्।

प्रमेयं वेदोक्तं तादृशमेव साधयन्तः फलाय भवन्तीति निष्कर्षः। तदभावेऽपि वेदोक्तमार्गेण केवलेनापि निस्तार इत्याह अतः स एव सद्धर्मैरिति ॥ २१० ॥

वेदविरोधे नरक इत्याह—

धर्ममार्गं परित्यज्य छलेनाधर्मवर्तिनः।
पतन्ति नरके घोरे पाषण्डमतवर्तनात् ॥ २११ ॥
अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः।
स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथाऽऽचारपराङ्मुखाः ॥ २१२ ॥
क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते।
विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिह्वोपस्थपरायणाः ॥ २१३ ॥
व्रात्यप्रायाः खलो दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत्।
षड्भिः सम्पद्यते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ ॥ २१४ ॥

धर्ममार्गं परित्यज्येति। तत्र हेतुः—पाषण्डमतवर्तनादिति। पापवेषस्वीकारात् एवं साङ्ख्ययोगद्वारा सर्वाणि मतानि दूषयित्वा, वेदविरोधाभावेऽपि भक्तिमार्गे ब्राह्मणविरुद्धवेषाभावेऽपि प्रकारभेदोऽस्तीति कस्यचिच्छङ्का स्यात् पाषण्डमार्गोऽयमपीति। तन्निराकरणार्थं प्रकारान्तरे हेतुं वदन् भक्तिमार्गं प्रपञ्चयति अधुना त्विति, त्रिभिः। कालदोषाच्छक्तिह्रासे वेदाभावात् सर्वधर्माभावः ॥ २११–१२–१३–१४ ॥

आवरणभङ्गः।

"न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छती"ति भगवदुक्तन्यायस्य तत्रापि समानत्वान्न पतेदित्यर्थः। तदभाव इत्यादि। ननु योगाद्यभावे चित्तैकाग्र्याद्यभावाद्व्यङ्गतायां वैदिकेनापि मार्गेण न फलसिद्धिरिति शङ्कायां पूर्वार्धे युक्तेरुक्तत्वात् केवलेन वैदिकेन फलसिद्धिमाहेत्यर्थः ॥ २१० ॥

वेदविरोध इत्यादि। ननु वैदिकाभासमार्गे इष्टप्राप्त्यभावेऽपि, "न हि कल्याणे"ति गीतोक्तन्यायेनानिष्टनिवृत्तिस्तु भवित्रीत्याशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं युक्तिपूर्वकं ततो महदनिष्टमाहेत्यर्थः। पापवेषस्वीकारादिति। एतेन ये मूर्खा अनापद्यपि म्लेच्छादिवेषभाषादिकं रोचयन्ते स्वीकुर्वन्ति च तेऽपि तथेति बोधितम्, अतः परमिदानीं वैदिकमार्गस्योत्सन्नकल्पत्वं वक्तुं गीताद्युक्तस्य प्रमाणानुरोधिप्रमेयस्य, कालादिसाधनापेक्षारहित इत्यत्रोक्तं यद्बलं तद्विचारयन्ति एवं साङ्ख्येत्यादिना। प्रकारभेद इति। वैदिकविलक्षणः शङ्खचक्रधारणादिरूपः। प्रपञ्चयतीति। उत्कर्षबोधनमुखेन विस्तारयति। मार्गस्य बुद्धिस्थत्वाद्वर्तमानः प्रयोगः। त्रिभिरिति पदं, हेतुं वदन्नित्यनेन सम्बद्ध्यते। तत्र "ऽऽचारप्रभवो धर्म" इति, "शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया" इत्यादिवाक्यात् "यथाकारी यथाचारी तथा भवती"ति श्रुतेश्च श्रौतधर्मस्य स्मार्ताचारसापेक्षत्वाद्विरुद्धाचरणेन पापसम्भवाद्येदानीं क्रियमाणस्य तस्याभासतैव, न तु धर्मत्वमिति मूले प्रपञ्चयित्वा तत्र सिद्धमर्थं हेतुपूर्वकमाहुः कालदोषेत्यादि। तथाच यत एवमधुनाऽतो वेदोक्तप्रकारस्येदानीं व्यङ्गत्वात्स न सिद्ध्यतीति नेदानीं स बलिष्ठ इति भावः। एतेन प्रकारान्तरादरणे हेतुरुक्तः ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

तर्हि किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह—

अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्णं भजेत्सदा ।
श्रीभागवतमार्गेण स कथञ्चित्तरिष्यति ॥ २१५ ॥

अथाऽपीति । पाषण्डमतस्वीकारमकृत्वा यथाशक्त्यग्निहोत्रादिकं कुर्वन् सदा कृष्णं भजन् भवति भगवदुक्तेनैव मार्गेण ततो मुख्यधर्माभावान्न फलं, भगवद्भजनाच्च न पातः, किन्तु कथञ्चित् कलिं तरिष्यति । कलिदोषाभिभूतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥२१५॥

अत्र बाधकद्वयं त्यागार्थमाह—

अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा ।
नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते ॥ २१६ ॥

अत्रापि वेदनिन्दायामिति । भगवन्मार्गे स्थित्वा यदि वेदानामप्रामाण्यं वदेत् कथञ्चिदपि, तदा भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वान्न नरके पातः । किन्तु

टिप्पणी ।

भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वादिति । "कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युतशङ्ख-
आवरणभङ्गः ।

तर्हीत्यादि । नन्वेवं सति स त्याज्य इत्यायाति, तथा सति सर्वथैव पाषण्डत्वसम्भव इति किं विधेयमित्याकाङ्क्षायाम्, एकादशे यो धर्मेण भगवद्भजनप्रकारो भगवतोक्तस्तस्येदानीमशक्यत्वात्तद-नुकल्परूपं यथाशक्तिकरणपक्षमादृत्य भगवदुक्तं कर्तव्यमित्याहेत्यर्थः । पाषण्डेत्यादि । मायावा-दिमतस्य पाषण्डरूपतायाः पूर्वमुपपादितत्वादग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मतस्वीकारमकृत्वा यथाशक्ति स्वधर्मकरणपक्षस्याग्रे स्थाप्यत्वात् स्ववर्णाश्रमप्राप्तमग्निहोत्रादिकं भक्तिमार्गाङ्गत्वेन कुर्वन्, "यद्य-नीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् । मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरे"त्यादिसार्धद्वये भगवतोक्तेन भगवदाश्रितस्य निरपेक्षतया सर्वकर्माचरणश्रद्धापूर्वकभगवत्कथाश्रवण—तद्धान—लीलास्मरण—जन्माभिनय—मुहुर्भगवदर्थधर्मकामार्थाचरणरूपेण मार्गेण यो भगवन्तं सदाऽवि-च्छेदेन भजति स उक्तरीत्या धर्मफलस्य पातस्य चाभावे ततो भगवदुक्तकरणाच्चथा भविष्य-तीत्येतत्कर्तव्यमिति भावः । एतेन कालादिसाधनापेक्षारहितत्वं विचारितम् । एवञ्च, कलिदोषानभि-भवे कलेः स्वल्पसाधनेन महाफलप्रदत्वस्वाभाव्यादानुगुण्ये, एतादृशस्य फलं जीवन्मुक्तिः प्रति-भाति । तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशे, इमं लोकं तथैवामुमिति श्लोकद्वये प्रथमाधिकारिणस्तथाभावप्रति-पादनात् । इतोऽधिकाधिकारे तु तत्रैव, "अथो विभूतिं ममे"त्यादिश्लोकद्वयोक्तो वैकुण्ठे भोगो यः सेवाफलविवरणे सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्वित्यनेनोक्त इति पर्यवसानं ज्ञेयम् ॥ ११५ ॥

अत्रेत्यादि । ननु यद्येवं तर्हि सर्वथा तरिष्यत्येवेति वक्तव्यं, न तु कथञ्चित्तरिष्यतीत्याश-ङ्कायां बाधकद्वयस्यात्रापि सत्त्वादेवमुच्यत इत्याशयेन श्रीभगवतोक्तमार्गे बाधकद्वयमाहेत्यर्थः । भगवन्मार्ग इत्यादि । वेदनिन्दया नरक इति चतुर्थस्कन्धे भृगुशापे सिद्धम् । भगवन्नाम्नो नर-कविरोधित्वं च षष्ठेऽजामिलोपाख्याने । एवं शास्त्रद्वयविरोधे त्रिशङ्कुन्यायो भवतीत्यर्थः । कथञ्चि-

तृतीयमार्गसाधनत्वाद् हीनेषु जायते। शूद्रादिषु सम्भवति। अतो दृश्यते नीचयोनिषु भगवद्भक्तानां जन्म। तस्मादेतद्द्वयमकृत्वा भगवान् सेव्यः ॥ २१६ ॥

शूद्रादियोनौ जातस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह—

पूर्वसंस्कारतस्तत्र भजन्मुच्येत जन्मभिः।
अत्यन्ताभिनिवेशश्चेत् संसारे न भवेत्तदा।
एतावन्मात्रताऽप्यस्ति मार्गेऽस्मिन्मुरवैरिणः॥ २१७ ॥

पूर्वसंस्कारत इति। संस्कारवशाद्भगवद्भजने जायमाने तस्मिन् देहे वेदादीनां स्मरणाभावान्निन्दाभावे तुष्टः सन् भगवान्मोचयेदित्यर्थः। तत्राप्येकं बाधकमाह अत्यन्ताभिनिवेशश्चेदिति। संस्कारस्य दुर्बलत्वे ज्ञानाभावात्संसारेऽभिनिवेशो भवति। ततो दृढभजनाऽभावान्न मुच्यत इत्यर्थः। अनेन वेदनिन्दया पुनरावृत्तिरुक्ता। पुनः शुद्धसाधनेन जायमानां मुक्तिं न निवारयति। अतो वेदनिन्दाऽभावे भक्तिमार्गः समीचीनः। नन्वूत्कर्षासहनेन कथं वेदं न निन्देदतः सापाय एवायं मार्ग इत्याशङ्क्याह एतावन्मात्रताऽप्यस्तीति। अनिन्दायां मोक्षः। निन्दायामपि न नरकादिः। वेदातिरिक्त-

---

टिप्पणी।

न्नक्रपाणे। भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान्। यमनियमविधूतकल्मषाणामनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम्। अपगतमदमानमत्सराणां व्रज भट दूरतरेण मानवानाम्। ते मे न दण्डमर्हन्ति" इत्यादिषु, नृसिंहपुराणे नवमाध्याये च भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वं प्रसिद्धम् ॥२१६॥

आवरणभङ्गः।

दिति। स्वरूपार्थसाधनफलेषु। तृतीयमार्गसाधनत्वादिति। "यमलोकगमनानुकूलो यो जायस्वे"त्यादिश्रुत्युक्तो मार्गस्तत्साधनत्वादित्यर्थः ॥ २१६ ॥

शूद्रेत्यादि। ननु यदि कदाचिदेवं स्यात्तदा किं मग्नश्चेत् पातालं प्रविशेदुत नेति शङ्कां हृदि कृत्वा तादृशस्य फलमाहेत्यर्थः। मूले जन्मभिरिति बहुवचनेन बहुकालमन्तरायो भवतीत्युक्तम्। जातेऽप्यन्तराये पुनः फलाप्तौ किं बीजमत आहुः संस्कारेत्यादि। तत्रापीत्यादि। तर्हि परिणामसुखदत्वे विलम्बोऽप्यदुष्ट एवेति शूद्रादियोनावपि किं बाधकमिति शङ्कायां शूद्रादियोनौ संस्कारेण भजनेऽपि बाधकमाहेत्यर्थः। कारिकाद्वयसिद्धमर्थमाहुः अनेनेत्यादि। न निवारयतीति। पूर्वजन्मीना वेदनिन्देति शेषः। यद्यपि मूले वाशिष्ठलिङ्गोक्तशाण्डिल्योपाख्यानं हृदिकृत्वाऽधर्मस्याप्यावर्तकत्वमुक्तं, तथापि, "अपि चेत् सुदुराचार" इति वाक्यात्तस्य दौर्बल्यं, "स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः। विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्ट" इति वाक्याच्च बुद्धिपूर्वकमेव तत्करणे पुनरजुगुप्सायां च तस्य तथात्वं न त्वन्यथापीति ज्ञापनाय विधृतो तदनुल्लेख इति ज्ञेयम्। एवं समीचीनत्वे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वूत्कर्षेत्यादि। उत्कर्षासहनेनेति। भगवन्मार्गापेक्षया वेदमार्गोत्कर्षश्रुतौ तदसहनेन। आहेति। मार्गा-

मतेषु भगवन्मार्गे एतावदपि फलमस्ति, न तु साक्षादाविति तेभ्य उत्कर्षः ॥ २१७ ॥

भक्तिमार्गे मुख्यानां फलमाह—

सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे ।
सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम् ॥ २१८ ॥

सर्वत्याग इति । अन्तर्बहिः सर्वत्यागः, स्वामित्वेन कृष्ण एव सर्वदा मनोनिवेशनम् । अभ्यासेन तद्भवति । अन्येषां देवानां तद्विभूतित्वेन तत्सेवकत्वेन वा सन्माननं यदि स्फुरति । एवं देहपातपर्यन्तं कृष्णैकमानसस्य सायुज्यं शीघ्रमेव भवति । कायवाग्विनियोगाभावेऽपि स्वस्नेहाभावेऽपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतदित्यर्थः ॥ २१८ ॥

ततोऽपि विशेषमाह—

एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः ।
यो दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् ।
हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमप्लुतः सदा ॥ २१९ ॥

एतादृशस्त्विति । पूर्वोक्तो लोके सम्भवत्यपि । एतादृशस्तु दुर्लभः । योऽग्रे वक्ष्यते ।

टिप्पणी ।

तेभ्य उत्कर्ष इति । भक्तिमार्गस्य कर्मज्ञानयोगादिभ्य उत्कर्षः कृष्णाश्रयप्रकाशे प्रपञ्चित इति नात्र लिख्यते । ननु "भक्त्या त्वनन्यये"ति गीतायां श्रवणादेर्भगवत्प्रापकत्वमुच्यते कथं विशिष्टरूपे फले भगवति साधनं प्रेमैवेत्यत आहुः ॥ २१७ ॥

आवरणभङ्गः ।

न्तरेभ्य उत्कर्षमाहेत्यर्थः । तेभ्य उत्कर्ष इति । ते तु विमार्गपरिपोषिता नरकायैव भवन्त्ययं तु तथात्वेऽपि न तथेति प्रारम्भदशायामस्य सापायत्वेऽपि तेभ्योऽस्य उत्कर्ष इत्यर्थः । प्रारम्भदशा चात्र, "यद्यनीश" इत्यनेनानुकल्पनया कथनेऽपि, "लभते निश्चलां भक्ति"मिति फलोक्त्या ततः पूर्वभावित्वेन तदानीं भक्त्यभावाच्च ज्ञेया । गीतायामभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसीति वाक्यद्वयेऽनुकल्पताबोधनादपि तथा ॥ २१७ ॥

भक्तीत्यादि । एवं अधन्याधिकार उत्कर्षं फलत उक्त्वा, "ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्ये"त्यादिवाक्यचतुष्टयोक्तमध्यमाधिकारे भगवता, न चिरादुद्धारस्योक्तत्वेनापायशङ्काभावात्फलतो वेदमार्गसाम्यरूपमित उत्कर्षं वक्तुं भक्तिमार्गे अमुख्यानां मध्यमाधिकारिणां फलमाहेत्यर्थः । "ये त्वि"त्यादिगीतावाक्यतात्पर्यमाहुः अन्तर्बहिरित्यादिना । गीतायाम् "अनन्येनैव योगेने"त्यस्यार्थो न स्फुट इति तमाहुः स्वामित्वेनेत्यादि । अभ्यासयोगप्रकारमाहुः अन्येषामित्यादि । ननु भगवता तादृशस्य शीघ्रं स्वप्राप्तिकथनात् फलतो विचारे उत्तमतैव प्रतीयते, न तु मध्यमत्वमित्यत आहुः कायेत्यादि । तथाच मार्गोत्कर्षबोधनायैवं फलं भगवता प्रतिज्ञापूर्वकमवधारणार्थमुच्यते । न तावताधिकारस्योत्तमत्वे भक्तिपदस्याभावादिति भावः ॥ २१८ ॥

ततोऽपीत्यादि । एतद्गमकं वक्तुमिति शेषः । तथाच यतो वक्ष्यमाणस्य दौर्लभ्यं, नास्त्येत्यतोऽयं

भागवते नारायणपरः प्रशान्तात्मैव लोके दुर्लभ उक्तः। ज्ञानमिश्रो भक्तः प्रेमयुक्तस्तु ततोऽपि दुर्लभः। तत्रापि सदा प्रेमप्लुतः। तस्य भगवत्सायुज्यं भवतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः॥ २१९॥

एवं भक्तिमार्गे फलमुपपाद्य सर्वमेव मार्गमुपपादयति—

विशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम्।
तत्साधनं नवविधा भक्तिस्तत्प्रतिपादिका॥ २२०॥
गीता सङ्क्षेपतस्तस्या वक्ता स्वयमभूद्धरिः।
तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपूर्वकम्।
व्यासः समाधिना सर्वमाह कृष्णोक्तमादितः॥ २२१॥

विशिष्टरूपमित्यादिना, एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तमित्यन्तेन। अत्र प्रमेयं विशिष्ट-

---

आवरणभङ्गः।

मध्यम एवेति भावः। दौर्लभ्यमेव विशदीकुर्वन्ति भागवत इत्यादि। षष्ठस्कन्धे चतुर्दशाध्याये। "देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम्। भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते। रजोभिः सह सङ्ख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः। तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः। प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तमाः। मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिद्ध्यति। मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः। सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने" इति। इतोऽप्यधिकमाहुः प्रेमयुक्तस्तु ततोऽपि दुर्लभ इति। तृतीये पञ्चविंशे "देवानां गुणलिङ्गानामि"ति द्वयेन या भक्तिर्लक्षिता। सङ्कल्पविकल्परहितं देवरूपं मनो यस्य तादृशस्य पुरुषस्य सर्वेन्द्रियाणां गुणातीते भगवति स्वाभाविकी वृत्तिरस्खलिता या सा भक्तिरिति तत्र सिद्धान्तितम्। ततस्तद्वानप्यग्रे मुख्यो लक्षितः। "नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिदि"त्यादिश्लोकत्रये। तत्र, केचिदिति दुर्लभाधिकारसूचनाच्च तथात्वम्। एवं सति यथा स्वयं भगवद्वशो भवति तादृश्या भक्त्यपरनाम्न्याः प्रेमशब्दवाच्यत्वात् पूर्वापेक्षयास्योत्तमत्वेऽपि तथा। इयमेव च निर्गुणा भक्तिरित्युच्यते। तत्रैवोनत्रिंशे, "मद्गुणश्रुती"ति सार्द्धेन लक्षितत्वात्। एतादृशभक्तिमतः फलं पूर्वमेवोक्तम्, "अनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते" इति। एतदेव सेवाफले मध्यमफलत्वेनोक्तं सायुज्यमिति। इतोऽप्युत्तमाधिकारमाहुः तत्रापीत्यादि। नवमेऽम्बरीषोपाख्याने, "अहं भक्तपराधीन" इत्यादिवाक्यैस्तादृशस्यालौकिकसामर्थ्यरूपमुख्यफलस्यैव भगवद्दानेन सिद्धेर्मुक्त्यनपेक्षत्वात्तद्भवने कैमुतिकमेवेति मध्यमाधिकारेऽपि यत्र नापायशङ्का, तत्रोत्तमस्य क तद्गन्धोऽपीति नायं मार्गः सापाय इति भावः। मुख्यभक्तेर्लक्षणं च तृतीये एकोनत्रिंशे, "अहैतुक्यव्यवहिते"ति सार्द्धद्वयेनोक्तम्। तत्र च, "दीयमानं न गृह्णन्ती"ति मुक्तिफलन्यक्कर्तृत्वाद्भजनानन्दाधिकाररूपमलौकिकसामर्थ्यमेव फलं स्फुरति, तदेव च पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पुष्टिभक्तेषु विवेच्यते इति दिक्। एतेन फलतः सर्वतोऽधिकत्वं विचारितम्॥ २१९॥

अतः परं सुगमत्वं वक्तव्यम्, तत्र प्रमाणप्रमेयसाधनफलैर्भक्तिमार्गोत्कर्षं दर्शयितुं "विशिष्टरूप"मित्यादिसार्द्धत्रयं विवृण्वन्ति अत्र प्रमेयमित्यादि। अत्र प्रमाणापेक्षया प्रमेयस्यैव जीवानुकूल्य-

नन्वेवं पापण्डानामपि वचनानि भवन्तीत्याशङ्क्याह—

विरुद्धकरणं नास्ति प्रक्रिया न विरुध्यते ।
कल्पितैरेव बाधः स्यादवोचाम प्रमाणताम् ॥ २२५ ॥
सर्वथा चेद्धरिकृपा न भविष्यति यस्य हि ।
तस्य सर्वमशक्यं स्यान्मार्गेऽस्मिन् सुतरामपि ।
कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्ध्येत् कारणमुच्यते ॥ २२६ ॥

विरुद्धकरणं नास्तीति । नात्र श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारो, नापि प्रमेयं वेदविरुद्धम् । अतो नात्र विरुद्धसम्भावनाऽपि । ननु पराश्रया मुक्तिर्मायावादादिभिर्निराकृतेति कथं न प्रमेयविरोधस्तत्राह कल्पितैरेव बाधः स्यादिति । ते हि स्वमात्रं फलत्वेन कल्पयन्ति । तच्चप्रामाणिकम् । आत्मशब्दस्य भगवद्वाचकत्वात् । न तु जीवपरत्वं वेदान्तानाम् । नापि जीवस्य फलरूपत्वम् । अतः परमानन्दोऽधिको भवतीति न कदापि मुक्तिः

टिप्पणी ।

पराश्रयेति । भगवदधीना भगवत्प्रवेशरूपा वेत्यर्थः । अतः परमानन्द इति । जीवात्परमानन्दः कृष्णोऽधिक इति तत्प्राप्तिरूपत्वान्मुक्तिर्न स्वाधीना केवलात्मरूपा वेत्यर्थः ।—

आवरणभङ्गः ।

मूले, प्रक्रियापदेन परिपाटी बोध्यते । तां विशदयन्ति नापि प्रमेयमित्यादि । तथाच पापण्डवैलक्षण्यस्यात्र स्फुटत्वाद् बुद्धिमतस्तज्ज्ञानं सुखेन भविष्यतीति नैष दोष इत्यर्थः । मूले, कल्पितैरित्यादि । वाक्यत्वेन कल्पितैर्वाक्याभासैरेवात्र बाधबुद्धिर्न तु वास्तविको बाधः । "अहं सर्वस्य प्रभवः" इत्यादि । "प्रायेण भक्तियोगेन" इत्यादिप्रमाणानामुक्तत्वादित्यर्थः । ननु भवत्वस्य प्रामाणिकत्वं, तथापि स्वाश्रयमुक्तिपक्षस्य कथं कल्पितत्वमत आहुः ते हीत्यादि । आत्मशब्दस्येति । "आत्मलाभान्न परं विद्यते", "तरति शोकमात्मविदि"त्यादिफलवाक्यगतस्य तस्येत्यर्थः । ननु मैत्रेयीब्राह्मणे, आत्मशब्दः शारीरपर एव सिद्ध इति जीवपरत्वमेव वेदान्तानामिति कथं तथेत्यत आहुः न त्वित्यादि । यद्येवं स्याद् व्यासः शारीरजिज्ञासामेव प्रतिजानीयान्न ब्रह्मजिज्ञासाम् । अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति च न वदेत् । अतो मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपसंहारभावल्यं निश्चित्याऽऽत्मशब्दो ब्रह्मपर एवानुसन्धेय इति भावः । तदिदं विस्तरतो ब्रह्मसूत्रभाष्यादवगन्तव्यम् । ननु विविक्तात्मज्ञानादपि यावद् दुःखनिवृत्तेः "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरमनुसञ्ज्वरेदि"ति श्रुतिसिद्धत्वात् कथं न स्वस्य फलत्वमत आहुः नापीत्यादि । जीवो ह्यंशः प्रदेशो वा । ब्रह्म तु ततोऽधिकम् । अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभ्यः । अतः भ्रातिर्मृग्यैवेति न यावद्दुःखनिवृत्तिमात्रस्य फलत्वम् । उक्तवाक्ये जीवलिङ्गस्यादर्शनाच्च न जीवस्य फलत्वमतस्तथेत्यर्थः । एवं स्वाश्रयमुक्तिपक्षदूषणेन तस्य कल्पितत्वं प्रतिपाद्य पराश्रयमुक्तिपक्षे मतसाधनं पूर्वत्र सिद्धं तदाहुः अत इत्यादि । अस्य प्रमेयस्य पूर्वमुक्तत्वेऽपि पुनः स्मारणस्य

स च दुर्लभ इति । तेनापि वक्तव्यं प्रकारमाह—

तदभावे स्वयं वाऽपि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ।
परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥ २२८ ॥

तदभाव इति । क्वचिद्देशविशेषे सत्परिपन्थिनामभावयुक्ते हरेर्मूर्ति कृत्वा भजेत् । अयमेवाऽस्य मार्गस्य प्रकार उत्तमः । यन्मूर्तौ कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति ।

आवरणभङ्गः ।

जिज्ञासायाश्च कथनादेतदुभयं गुरुणापि परीक्ष्यमित्यपि सूचितम् । अन्यथा, "इदं ते नातपस्काये"ति वाक्यादतादृशाय कथने गुरोरप्याज्ञाभङ्गः प्रसज्येत । एवमेकं सपरिकरमाद्यं साधनमुपदिष्टम् । तदग्रिमं साधनमाहुः तदेत्यादि । तादृशभजनतः प्रसन्नस्य गुरोरुपदेशोत्तरम् । इदं द्वितीयं साधनम् ॥ २२७ ॥

नन्वत्र मूल एव कुठारपात इत्याकाङ्क्षायां कलेर्वलिष्ठत्वेनाग्रिमेषु गुरुलक्षणाभावमालोच्य स्वस्मिन्नेवैतन्मार्गीयगुरुत्वं नियच्छन्त आहुः स चेत्यादि । तदभाव इत्याद्याज्ञापनादिदं ज्ञात्वा करणे, "यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात् पृथगि"त्याभासत्वाभावः सेवायास्तृतीयस्कन्धोक्तमौद्यभावश्च सेवाकर्तुः साधितः । स्वयमेव सेवाकरणेऽपि प्रकारविशेषसन्देहे तादृशा यदि मिलन्ति तदा प्रकारांशे प्रष्टव्या इत्यपि सूचितम् । सत्परिपन्थिनामभावयुक्त इति । एकादशे, "देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितानि"ति । सप्तमेऽपि "यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदमि"तिकथनात् यथा भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यतेति निरुक्त्या फलप्रलम्भनैमिशस्य उत्तमत्वं तथात्रापीति भावः । तेनापत्तौ वङ्गादयोऽपि सङ्गृहीता ज्ञेयाः । **हरेर्मूर्तिं कृत्वा भजेदिति** । भगवत्स्वरूपं स्वामित्वेन भावयित्वा आत्मानं दासं भावयन् दासकार्यं कुर्यादित्यर्थः । ननु पूर्वमस्य मार्गस्य भगवदुक्तत्वप्रतिपादनादस्मिन् भगवद्धर्मत्वमुक्तं भवति । तल्लक्षणं चैकादशे योगेश्वरवाक्ये, "ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये । अञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तानि"त्युक्तम् । तत्र ये धर्मा वै निश्चयेन भगवत्फला एव, कायवाङ्मनोभिर्व्यस्तैः समस्तैर्भगवद्विषया एव, भगवतैव च प्रोक्ताः, यथा, "मन्मना भवे"त्यादौ ते भागवता इति तत्र स्थितम् । एवं सति योगेश्वरवाक्येषु आत्यन्तिकक्षेमप्रश्ने, "मन्येऽकुतश्चिदि"त्यनेन प्रपत्तिमार्गं तथात्वेनोक्त्वा "धर्मान् भागवतान् ब्रूते"ति प्रश्ने, "ये वै" इति लक्षणमुखेन तानेवोक्त्वा द्वितीये तदुत्कर्षं चोक्त्वा तदग्रे त्रिभिः प्रथमाधिकारिकार्यांस्तान् पञ्चभिस्तदनुकल्परूपाँश्चाह । ततः स्थूलबुद्धीनामपि भगवत्प्राप्त्यर्थं तानेवादितः पुनराह । ऐहिकामुष्मिकफलभोगविरागपूर्वकं गुरुशरणगमनं, ततस्तत्सेवनं सर्वभावेन । ततः कर्मज्ञानमार्गप्रवेशस्ततः सप्तभिर्भक्तिमार्गस्ततस्तस्य फलपर्यवसायित्वमिति क्रमेण । ननु भगवानप्येकादशाध्याये, "श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्नि"त्यादिना, भगवदाश्रितस्य कथाश्रवणगानस्मरणजन्माऽभिनयभगवदर्थधर्मकामार्थचरणानि भक्तिलाभकारणत्वेनाहेति तं क्रमं विहाय किमिति मूर्तिभजनमेव प्रथमत उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः अयमित्यादि । तथाच साक्षादुपयोगे ... मुख्यतयोपदेश इति भावः । सर्वमिति । एवञ्च समानन्यायेन मूर्तावपराधोऽपि

तत्र मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति तद्रूपमिति । वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद्विशेपस्त्वयम्—एनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतो भक्तिमार्गानुसारेणाह तत्र च स्थितमिति । मूर्तौ स्थितम् । परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः । तत्तदवयवेषु तत्तदवयवा इति ॥ २२८ ॥

तत्र हेतुः—

साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ।
श्रीकृष्णं पूजयेद् भक्त्या यथालब्धोपचारकैः ॥ २२९ ॥

व्यापकं साकारं ब्रह्मेति । अतः सर्वे कटकाद्युपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता भवन्ति । उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्तावेव भगवद्भजनं भवतीत्याह मन्त्रस्यापि विधानत इति । न्यासादिपूर्वकं सर्वपूजा ।—

आवरणभङ्गः ।

भगवदपराध इति ज्ञापितम् । तत्रेत्यादि । ननु तथापि "सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणा गाव" इति भगवताऽन्येषामपि पूजास्थानानां कथनाच्छालग्रामे भगवत्सान्निध्यस्य शास्त्रसिद्धत्वाच्च तानि विहाय किमिति मूर्तावेव भजनमुपदिश्यत इत्याकाङ्क्षायां सात्त्विकानां ज्ञानभक्त्युपासनाप्रधानभेदेन त्रैविध्यात्तत्तद्रीत्या कथने तस्य तस्य बोधो भवतीति तत्तदर्थं त्रेधा निरूपयतीत्यर्थः । तत्र पूर्वं ज्ञानप्रधानं प्रति भगवत्त्वे हेतुमाहुः वस्त्वित्यादि । यद्येवं तर्हि मूर्तौ को विशेष इत्यत आहुः विशेषस्त्वित्यादि । तथाच यथा प्रह्लादाद्यर्थं स्तम्भादिभ्यः प्रादुर्भावस्तथात्राप्येतस्यैवोद्धाराय प्रादुर्भावो, न तु साधारणतयेति सूर्यादिभ्यः शालग्रामाच्चात्रायं विशेष इत्यर्थः । एवञ्चेन्द्रद्युम्नोद्धाराय दारुब्रह्माविर्भाव इवात्रापि लौकिकी जीवक्रियाऽभिव्यक्तौ व्यापृतापि सती इच्छाशरीर एव प्रविशतीति न कश्चिच्छङ्कालेशः । भक्तीत्यादि । द्वितीयं प्रति तथाहेत्यर्थः ॥ २२८ ॥

नन्वेवं मूर्तौ भगवत्स्थितिज्ञापनेऽपि भक्तिमार्गीयाणां सर्वतत्त्वनिर्धारानावश्यकत्वस्य द्वितीयस्कन्धे सञ्जातभक्तिधारणायां व्यवस्थापितत्वान्मूर्तौ भेदबुद्ध्यनपगमेनारम्भदशायां साक्षात्काराभावेन च तत्र भगवद्बुद्धिदौर्बल्यात् कथमेवं निश्चय इत्याकाङ्क्षायां तेषां तथा तत्र बुद्ध्यै हेतुमाहुः तत्र हेतुरित्यादि । वैश्वानराऽधिकरणादिषु दामोदरलीलादिषु च साकारस्यैव व्यापकत्वसिद्धेरन्तर्यामिब्राह्मणे चान्तःस्थस्यैव सर्वान्तरकर्तृत्वसिद्धेः प्रकृते च व्यापकतया प्रवेशानपेक्षणाच्चयैव तत्सिद्धेः । "सर्वतः पाणिपादान्तमि"त्यत्रावयवानां परिच्छिन्नत्वसिद्धेश्च तथास्थितिरुपपद्यत एवेति नाभेदबुद्धिदौर्बल्यमित्यर्थः । मूलस्थेन चकारेणात्रापि पूर्वोक्तो विशेषः समुच्चीयते । तेनासाधारण्यमपि तादृशबुद्धिसहकारीति हेत्वोः साधारणत्वमप्येतेन निवारितं ज्ञेयम् । तृतीयं प्रत्याहुः उपासनेत्यादि । भवतीति । श्रेष्ठं भवतीत्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्ति न्यासादीत्यादि । एकादशीयसप्तविंशाध्याये, "शैली दारुमयी"त्यादिना प्रतिमा उक्त्वा, "कृतन्यासो मदर्चा चे"त्यादिना न्यासादिपूर्वकं सुदर्शनादिपार्षदादीनां सर्वेषां पूजा महता संरम्भेण भगवतोक्ता । तथैव शिवादिभिश्चेति तथेत्यर्थः । एवमेवैकादशाध्याये ज्ञानिनमुपक्रम्य स्वस्मिन् विरजमनोऽर्पणमुक्त्वा तत्रास-

मूर्तौ विशेषमाह श्रीकृष्णमिति । मूर्त्यन्तरे व्यन्तरितत्वम् । यथावद् मुख्यतया प्राप्तैर्द्रव्यैरुपचाराः कर्तव्याः ॥ २२९ ॥

टिप्पणी ।

मूर्त्यन्तर इति । अन्यमूर्तिभजने श्रीकृष्णस्य मूलभूतत्वात्तदवतारस्य मूर्तौ स्थितत्वाद्भजने श्रीकृष्णस्य द्वाभ्यां व्यवहितत्वमित्यर्थः ॥ २२९ ॥

आवरणभङ्गः ।

मर्त्ये, यद्यनीश इत्यादिचतुर्भिस्तदर्थं साधनानि तैर्भक्तिलाभं ततस्तयोपासने फलं स्वपदप्राप्तिरूपमुक्त्वा तत्कथनेन तस्य ज्ञानमिश्रभक्तत्वं च बोधयित्वा प्रश्नानुरोधेन साधुलक्षणं चोक्त्वाऽग्रे भक्तिं कथयितुं, "मल्लिङ्गमद्भक्तजने"त्यादिना तं प्रत्यपि मूर्तिभजनमेव महता सन्दर्भेण भक्तिलाभायोक्तम् । तथैवैकोनविंशे "पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं पर"मिति प्रतिज्ञाय, "श्रद्धाऽमृतकथायां म" इत्युपक्रम्य, "एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनामि"त्यन्तैर्भक्तिमिश्रभक्तं प्रत्यपि पूर्वोक्तान्येव साधनानि, मूर्तिपरिचर्या च प्रत्याहारेण बोध्यत इत्येवं बोधयितुं ज्ञानभक्त्युपासनाक्रमेणाचार्यैर्मूर्तेर्भगवत्त्वबोधनाय हेतव उक्ता इति सर्वेषां मूर्तिपरिचरणमेव भगवदाश्रयगोचर इति तस्यैवोपदेश इति दिक् । अत एव "परिचर्या चोभयत्रे"ति योगेश्वरवाक्यम् । "परिचर्या स्तुतिप्रह्वे"ति, "ममार्चास्थापने श्रद्धे"ति, "आदरः परिचर्यायामि"त्यादिभगवद्वाक्यानि च । एवं मूर्तौ परिचरणमेव मुख्यमिति स्थापितम् । **मूर्ताविति**त्यादि । एव सर्वासु मूर्तिषु तुल्यतया भजनप्राप्तौ कस्या कार्यमित्यपेक्षायां कस्याञ्चिन्मूर्तौ, विशेषमाहेत्यर्थः । मूर्तौ भगवत्स्थितिर्हेरयसीवावेशरूपा भवति । एवं सति मूर्त्यन्तरे य आवेश सोऽवताररूपस्य । तच, "एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमि"ति भगवदंशपुरुषांशभूतमिति व्यन्तरितत्वं बोध्यम् । अत्र च श्रीकृष्णपदेन युगलसेवापि सूचिता ज्ञेया । समानन्यायाच्च तत्स्वरूपे तथास्थितिरिति च । अत्रत्यो विशेषो मत्कृतमूर्तिपूजनवादादनुसन्धेयः । एवं मूर्तिं निश्चित्य, "परिनिष्ठा तु पूजायामि"ति वाक्यात् पूजनमावश्यकमिति तत्प्रकारमाहुः **यथावदि**ति । एतस्यैव विवरण, **मुख्यतये**ति । राजोपचारैरित्यर्थः । लब्धोपचारैरित्यस्य विवरणं, **प्राप्तैर्द्रव्यैरुपचाराः कर्तव्या** इति । पूजनं च समीपे स्थित्वा यथायोग्यं सेवनम् । परिचर्या तु विप्रकर्षे स्थित्वेति विशेषः । उचितः सत्कार उपचारः । उपचाराश्च शक्त्यनुसारेण सहस्रशतषोडशपञ्चान्यतमाः । तत्रोद्वासावाहनेऽत्र न स्त एव । मूर्तौ स्थितेरुपपादितत्वात् । पाद्यं तु स्नानसमय एव साम्प्रदायिकैः क्रियते । दन्तधावनं तु बालभावादेव नेह । अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शाभिषेचनानि तु यथासम्भवम् उत्सवादौ प्रत्यहं विच्छिद्य च क्रियन्त एव । एवमन्येऽपि सम्प्रदायाद् बोध्याः । आश्रयेतेत्यनुवृत्तौ, "देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चे"ति वाक्यात् ॥ २२९ ॥

तत्रापि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याह—

यथा सुन्दरतां याति वस्त्रैराभरणैरपि ।
अलङ्कुर्वीत सप्रेम तथा स्थानपुरःसरम् ॥ २३० ॥
भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद् भगवत्क्रियाम् ।
उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं त्यजेत् ।
तत्त्यागे दूषणं नास्ति यतो विष्णुपराङ्मुखाः ॥ २३१ ॥

यथा सुन्दरतां यातीति । सप्रेमेत्यनुद्वेगार्थम् । स्थानं मन्दिरम् । तदलङ्कारपूर्वकमेव भगवदलङ्करणं कर्तव्यमित्यर्थः । एवं प्रवृत्तस्य भार्यादीनां विनियोगमाह भार्यादिरनुकूलश्चेदिति । भार्यादिकं गृहम् । विष्णुपराङ्मुखा भार्यादयः, अन्यथा परित्यागे दोष एव । अनेन, अवैष्णवैः सहास्मिन्मार्गे न स्थातव्यमित्युक्तं भवति ॥२३०॥२३१॥

टिप्पणी ।

अनेनेति । न स्थातव्यमित्युपलक्षणमेव, अवैष्णवानां सिद्धान्तमपि न ग्राह्यम् । अत एव पद्मपुराणे, "अवैष्णवानामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं तथा विष्णोः श्वमांससदृशं भवेदि"ति ॥२३१॥

आवरणभङ्गः ।

अनुद्वेगार्थमिति । उद्वेगो द्वेधा, चित्तस्य चाञ्चल्येन खेदेन च । खेदोऽपि देहरोगादिकृतो भगवति दुरुपचारकृतश्च । तत्प्रेम्णा क्रियमाणे शीतोष्णवर्षादिषु जलवसनादीनां यथोचितसमर्पणमेव भवति । चाञ्चल्यादिकं च निवर्तत इति तदर्थं, न तु पुष्टिरूपताज्ञापनार्थं, साधनावस्थात्. इत्यर्थः । स्थानं मन्दिरमित्यादि । "सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायये"ति भगवद्वाक्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । तेन वितानशयनासनाद्यलङ्करणमपि तत्तदुपयोगावसरात् पूर्वं बोध्यम् । एवं प्रवृत्तस्येत्यादि । इदं च सहायसापेक्षमिति ते यादृशा अपेक्षितास्तान् वक्तुं भार्यादिविनियोगमाहेत्यर्थः । एतेन दारादीनां निवेदनोत्तरं विनियोगः प्रदर्शितः । निवेदनाभावेऽपि प्रातिकूल्यस्य सम्भवादिति । तथा "मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्नि"ति, "मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चे"ति वाक्यं च समर्थितं ज्ञेयम् । ते चेदनुकूलास्तदा भगवत्येव विनियोज्याः, न स्वार्थमिति । औदासीन्ये तु निर्बन्धेन तेषां क्लेशसम्भवात्, क्लिष्टस्य च भगवताऽनङ्गीकारात् स्वयमेव कुर्यात् । प्रातिकूल्ये तु त एव त्याज्या न तु स्वयं गच्छेदिति बोधयितुं गृहपदार्थमाहुः भार्यादिकमिति । तथाच, "न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद" इति मध्यमाऽधिकारात् तथेति भावः । ननु, "वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः । अप्यन्यायशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदि"ति स्मृतेस्तत्त्यागोऽनुचितो मध्यमाधिकारे दोषस्यापि सम्भवनादिति शङ्कायां, तत्त्यागे दूषणं नास्तीत्यर्थं विवृण्वन्त आहुः विष्णुपराङ्मुखा इत्यादि । ततो "दुःसङ्गमुत्सृज्ये"त्यादौ दुःसङ्गत्यागस्याङ्गत्वेनोपदेशात् स्मृतेश्चुद्धिपरत्वात्साध्व्यादिपदयोगेनानहिर्मुखत्यागपरत्वाद्वा तथेति भावः । एतदेवाहुः अन्यथेत्यादिना । "एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदमि"ति वाक्यात्तथात्वेऽपि त्यागे तथेति भावः । एवं द्रव्यनतां सदा भजनप्रकार उक्तः ॥२३०॥२३१॥

जीवने प्रकारमाह—

सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नयेत्।
पठेच्च नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादरात्॥ २३२॥

सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदिति। याममात्रं भगवत्सेवां विधाय पश्चादनिषिद्धेनोपायेन जीवनं सम्पादयेत्। पारम्पर्यजीवनमपि निषिद्धं चेत्। तदा त्यक्तव्यम्। "अचौराणामपापानामि"ति वचनात्। जीविकायां चित्तं व्यापृतं पुनर्भगवति योजनार्थमुपायमाह पठेच्च नियमं कृत्वेति। अनेनाल्पबहिर्मुखतायामपि श्रीभागवतमनुसन्धेयमित्युपायः कथितः॥ २३२॥

एतद्भजनमान्तरं मुख्यम्। तत्र यथा बहिर्भजने प्रतिकूलपरित्यागस्तथान्तरभजनेऽपि प्रतिकूलपरित्यागमाह—

सर्वं सहेत परुषं सर्वेषां कृष्णभावनात्।
वैराग्यं परितोषं च सर्वथा न परित्यजेत्॥ २३३॥

सर्वं सहेतेति। यथा गृहमव्याकुलं बहिःपूजायां कर्तव्यं, तथैव हृदयम् अव्याकुलं विधेयम्। "तथाऽरिभिर्न व्यथते शिलीमुखैरि"ति वाक्याद् दुष्टानां वचनेन क्षोभो भवति। तत्र तानि वचनानि हितत्वेन ग्राह्याणि। अत्यन्तं विरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन। तत्रोपपत्तिमाह कृष्णभावनादिति। कृष्ण एवास्मानुपदिशति, बहिर्मुखतया न स्यात-

---

आवरणभङ्गः।

अन्येषां सर्वदा निर्वाहः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः जीवन इत्यादि। याममात्रेत्यादि। तथा च योऽञ्जकः स एवं कुर्यात्। शेषास्तु पूर्ववदेव कुर्युः। अयमर्थः, "देवोऽसुरो मनुष्यो वे"ति, "सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपे"ति वाक्याभ्यां, "किरातहूणे"ति वाक्याच्च भगवद्भजनादौ सर्वेषामधिकारेऽपि 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरि"ति श्रुत्याऽऽहारशुद्धये स्ववृत्त्याऽन्नसम्पादनस्यावश्यकतया वृत्तिरपि सङ्कोच्या। "प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम्। अन्याभ्यां जीवेते"-त्यादिषु तथा दर्शनात्। सप्तमस्कन्धे सर्वेषां वृत्तिं वदता नारदेन, "वृत्तिः सङ्करजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत्। अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेऽवसायिनामि"त्युक्त्वाऽग्रे नैर्गुण्यकथनादिति भावः। इदं यथा तथा वृत्तिवादे व्युत्पादितमस्माभिः। नन्वेवं जीवनोपाये क्रियमाणे पुनर्बाहिर्मुख्यापत्तिरिति किं कार्यमित्यत आहुः जीविकायामित्यादि। व्यापृतमिति। तस्येति शेषः। श्रीभागवतपाठस्यैव सहकारी यमुनाष्टकादिपाठो ज्ञेयः॥ २३२॥

एवम् अबहिर्मुखतया भगवद्भजनरूपं साधनमुपदिश्य तस्याधिदैविकत्वाय साधनान्तराण्युपदेष्टुं भजने तारतम्यमुपदिशन्त आहुः एतद्भजनमित्यादि। आन्तरं मुख्यमिति। मनोमात्रस्य सूक्ष्मदेहस्य नान्तरीयकत्वाच्चेत्यर्थः। सर्वसहने युक्तिमाहुः यथा गृहमित्यादि। कृष्णभावनादिति "ल्यब्लोपे पञ्चमी"ति। भावनाप्रकारमाहुः कृष्ण एवेत्यादि। एतस्यापि सिद्ध्यर्थं "दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केनचित्। सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः" इति चतुर्थस्कन्धादाशुभगवत्तोषक उपायो वक्तव्यः। अन्यथा भगवत्यप्रसन्ने किमपि न सिद्ध्येत् अतो

व्यमित्यर्थः । उत्तमगुरुद्वयशिक्षानुसन्धेयेत्याह वैराग्यमिति ॥ २३३ ॥

एवं सहने हेतुभूतं विचारमाह—

एतद्देहावसाने तु कृतार्थः स्यान्न संशयः ।
इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत् सदा ॥ २३४ ॥

एतदिति । भृतकः समयमिव देहावसानमेव विचिन्तयेत् । एकापि परिचर्या सकृत्कृता परमपुरुषार्थदेति । परं विद्यमानदेहस्य निष्कृत्यर्थं सदा परिचरेत् ॥ २३४ ॥

टिप्पणी ।

निष्कृत्यर्थमिति । साफल्यार्थमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

आवरणभङ्गः ।

वदन्ति उत्तमेत्यादि । उत्तमा गुरुद्वयस्य कपोतपिङ्गलारूपस्य या शिक्षा सेत्यर्थः ॥ वैराग्यमित्यादि । यथा कपोतः कुटुम्ब आसज्य मृत्युवशगोऽभूत्तथाऽस्याप्यासक्तौ भविष्यतीति तदभावाय वैराग्यमावश्यकम् । यथा पिङ्गला सर्वाशा परित्यज्य भगवच्चित्ता सती धनाशां त्यक्त्वा यथालाभेन जीवती संतुतोष तथा करणे चित्ताव्याकुलतायां स्वस्याप्यनाहिर्मुख्यमिति तदप्यावश्यकम् । एतद्द्वयेन पूर्वोक्तं सर्वं सिद्ध्यतीत्यत उक्तं मूले, सर्वथेति । यद्यपि "मधुकारमहासर्पौ लोकेऽस्मिन्नो गुरूत्तमौ । वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयमि"ति सप्तमे प्राञ्जलं, तथापि तत्राद्ये धनादेव वैराग्यमुपपादितम् । द्वितीये च परितोषमात्रं, न तु भगवच्चित्ततापीत्यतो मयेदमादृतम् । अत उभयमध्ये यदुचितं तद्वा, यथाधिकारमुभयं वा ग्राह्यम् ॥ २३३ ॥

एवं सहने इत्यादि । एवं सहने तु सम्भवनादिदमशक्यं मत्वा तन्निर्वाहाय साधनीभूतं विचारमाहेत्यर्थः । मूले, स्यान्न संशय इत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णः । तथा च भृतको यथा कार्यसमाप्तौ फलावश्यम्भावं निश्चित्य कार्यसमाप्तिं तदर्थं चिन्तयति तथाऽयमपि, "यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ती"ति, "अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यती"ति श्रुतिस्मृतिभ्यस्तत् त्यक्त्वा देहावसाने कृतार्थं निश्चित्याऽन्तर्बहिश्च यथासम्भवं सदा भगवत्सेवामेव कुर्यात् । अयमुपदेशो हीनमध्यमौ प्रति । उत्तमस्य तु सेवाया एव स्वतः पुरुषार्थत्वादिति । ननु सर्वदा सेवाकृतेरशक्यत्वात् कथं कृतार्थतेत्यत आहुः एकापीत्यादि । यद्येवं तर्हि सर्वदा करणस्य किं प्रयोजनमत आहुः परं विद्यमानेत्यादि । नित्यप्रलयपक्षे प्रतिक्षणं तस्यान्यत्वेऽपि स्थूलतया स एवेति प्रत्यभिज्ञानेनैक्याद् बहिर्भजने च तस्योपकारित्वेन तत्प्रत्युपकारस्यावश्यकत्वात्तथेत्यर्थः । यद्वा, निष्कृत्यर्थमिति प्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च यथा एकदण्डादिधर्मा ज्ञानिदेहप्रतिपत्तिभूतास्तथेयं भक्तदेहप्रतिपत्तिभूता । अन्यथा तस्यैतस्यापि लौकिकासक्त्या बन्धः स्यादतः सदा कार्येत्यर्थः । एवञ्च पूर्वोक्तविचारोऽपि बहिरङ्गसेवावत् सेवारूप एवेति न सेवाभङ्गः कदापीत्यर्थस्यापि बोधनाय मूले, सदेत्युक्तम् । अन्यथा भावनान्तरेण सेवाकौण्ट्यादेवं न वदेयुरिति दिक् ॥ २३४ ॥

ननु क्व देशे कथं वा परिचरेदित्याकाङ्क्षायामाह—

सर्वापेक्षां परित्यज्य दृढं कृत्वा मनः स्थिरम् ।
दृढविश्वासतो युक्त्या यथा सिद्ध्येत्तथाऽऽचरेत् ।
वृथालापक्रियाध्यानं सर्वथैव परित्यजेत् ॥ २३५ ॥

सर्वापेक्षामिति । सापेक्षमसमर्थं भवतीति मूलं भगवदर्थे स्थापयित्वा साधनाभावाद्वैकल्यं जातमपि निवार्य चित्तं भगवत्येव स्थिरीकृत्य यथा पुत्रः पितरि मातरि वा विश्वासं करोति तथा दृढविश्वासो लौकिकयुक्त्या यथैव पूजा सिद्ध्यति तथैव कर्तव्यमिति लौकिकयुक्तिरेवोपदिष्टा । तद्युक्तिसिद्ध्यर्थं वृथालापादिकं प्राप्तं निषेधति । वृथालापेति । कायवाङ्मनसां स्वभावतः प्रवृत्तां क्रियां त्यजेत् ॥ २३५ ॥

टिप्पणी ।

सापेक्षमिति । इतरसापेक्षं भजनं समीचीनार्थसाधकं न भवतीति मूलं मनःप्रवृत्तिकारणमिष्टसाधनत्वं वा भगवत्सम्बन्धिन्यर्थे स्थापयित्वा योगादिना स्थिरीकरणाभावान्मनसो विक्षेपं जातमपि सत्सङ्गादिना निवार्येत्यर्थः । लौकिकयुक्तिरेवेति । लोके शीतोष्णक्षुत्तृषादौ यथा तन्निवारकं सुखदं क्रियते तथा कर्तव्यमित्युपदिष्टमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

आवरणभङ्गः ।

ननु क्वेत्यादि । एवं सेवोपदेशेऽपि तस्या देशगृहसेवकद्रव्यभाण्डादिसापेक्षत्वात्तदलाभे धर्मादिवदस्या अप्यऽसामर्थ्यं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं तदपेक्षापरित्यागमाहेत्यर्थः । क्वेति । ग्रामे, गृहे, वने, देवालये वा । कथमिति । गृहसेवकभाण्डादिकं संपाद्यासंपाद्य यथा तथा वा । अत्रोत्तरं विवृण्वन्ति सापेक्षमित्यादि । तथा च सापेक्षस्यासमर्थत्वात् सर्वापेक्षां परित्यज्य । भगवता, मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनमित्युक्तत्वात् । मूलं साधनापेक्षाजनकं फलापेक्षायुक्तं मनस्तद्भगवदर्थे भगवत्कामनायां स्थापयित्वा साधनाभावाद्वैकल्यं बहिःसेवायां जातमपि निवार्य चित्तस्य सहनशीलतासंपादनेन दृढं यच्चित्तं तेन निरस्य चित्तं भगवत्येव स्थिरीकृत्वा, पिता माता यथा पुत्रस्य नाऽपकरोत्यपि तु हितमेव कुरुते तथा भगवानपि मम करिष्यत्येवेति दृढविश्वासं कृत्वा लौकिकयुक्त्या बाहिर्मुख्या जनकेनोपायचातुर्येण यथैव बाहिर्मुख्याभावस्तथैव कार्येत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । उपदिष्टेति । "मदर्थेष्वङ्गचेष्टा चे"ति भगवतोक्तत्वात्तत्र कथम्भावाकाङ्क्षायां सैवोपदिष्टेत्यर्थः । तथा च सेवाया आधिदैविकत्वायैकत्र्याय यथा बाहिर्मुख्यं न भवति तथा विधेयमिति भावः । ननु लौकिकोपायचातुरीकरणे बाहिर्मुख्यं प्राप्ताऽवसरमिति तस्य कथमनुद्भव इत्यत आहुः तद्युक्तीत्यादि । तद्विवृण्वन्ति कायेत्यादि । तथा च साभिलाषायाः परस्त्रियाः कामनायाम् ऋतौ तस्यां प्रवृत्तौ न स्वभावतः कामे प्रवृत्तिः, किन्तु शास्त्रेण । तथा सेवार्थं तावन्मात्रकरणेऽपि न स्वभावतस्तथा कृतिरिति तथाकरणे बाहिर्मुख्यमपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथापि भगवति यत्समर्पणीयं तदुत्तममेव समर्पणीयमिति तदर्थमधिकमपि लोकानुरञ्जनाद्यर्थं प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं च लौकिकचातुर्यप्राप्तौ पुनर्बाहिर्मुख्यप्राप्तिरिति तन्निवृत्त्यर्थमाहुः ॥ २३५ ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
येन स्यान्निर्वृतिश्चित्ते तत् कृष्णे साधयेद्ध्रुवम् ॥ २३६ ॥

भगवत्सेवायामपि क्लिष्टं न समर्पयेत् । तत्क्लिष्टं त्रिविधं—लोकक्लिष्टम्, आत्मक्लिष्टं, चित्तक्लिष्टं चेति । अतोऽक्लिष्टं निरूप्यते । लोके यद्यदिष्टतमम् आम्रद्राक्षादि आत्मनः अत्यन्तं प्रियं दुग्धादि सन्मार्गोपार्जितं नान्येषां भागरूपं चिरकालमनोरथचिन्तितम् । अन्तःकरणप्रियम् । तेनैव चित्तनिर्वृतिः । इतरनिषेधार्थमेतदुक्तम् ॥ २३६ ॥

सेवा मुख्या, न तु पूजेति मन्त्रमात्रपूजापरो न भवेदित्याशयेनाह—

स्वयं परिचरेद्भक्त्या वस्त्रप्रक्षालनादिभिः ।
एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजयेत् ॥ २३७ ॥

स्वयं परिचरेदिति । धर्मार्थतां व्यावर्तयति भक्त्येति । वस्त्रप्रक्षालनमतिबहि-

---

आवरणभङ्गः ।

भगवदित्यादि । तथा चैवमक्लिष्टस्य सन्मार्गेणोपार्जने तावदपि तत्र भविष्यतीत्यर्थः । एतदेव बोधयितुमाहुः इतरेत्यादि ॥ २३६ ॥

ननु किमर्थमेतावान् प्रयासः । मन्त्रेण मानसपूजाकरणे सुखेन सिद्धिरिति चेत् तत्राहुः सेवेत्यादि । "आदरः परिचर्यायामि"त्यादि पृथगादरोपदेशा"द्विना मत्सेवनं जना" इति भक्तिलक्षणवाक्येऽप्युपदेशात्, "सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरि"ति फलाधिक्योपदेशाच्च सेवैव मुख्येत्यर्थः । एवञ्चात्र साधनेषूपदिश्यमाना पूजापि समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपत्वात् प्रधानसेवात्वेनैव विवक्षिता, न तु वेदतन्त्राद्युक्तपूजात्वेन । प्रकारभेदात् फलभेदाच्च पूजाया भक्तित्वाभावादिति भक्तिहंसे निर्णयात् । न च प्रकारभेदादप्रामाणिकत्वं शङ्क्यम् । एकादशैकोनविंशे द्वादशाध्यायोक्तां भक्तिं हृदिकृत्य "श्रद्धाऽमृतकथायां मे" इत्यादिना भक्तिपरमकारणकथने, "एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनामि"ति साधनदशायामपि आत्मनिवेदनपूर्वकत्वकथनात् "यदात्मन्यर्पितं शान्तं चित्तं सत्त्वोपबृंहितम् । धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते । यदर्पितं तद्विकल्प इन्द्रियैः परिधावति । रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययमि"ति द्वाभ्यां मनस आत्मनि भगवत्यर्पणे गुणस्यालविकल्पेष्वर्पणे दोषस्य, "धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्त" इति तृतीये धर्मादिचतुष्कस्वरूपस्य च कथनेन प्रकारान्तराणां विक्षेपकतायाश्चित्तैकाग्र्यस्यैवं सेवोपयोग्यवान्तरफलोपधायकतायाश्च सूचनात् । सल्लक्षणे, "आज्ञायैवं गुणान् दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् । धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत् स च सत्तम" इति सर्वधर्मत्यागपूर्वकभजनकर्तुः सत्तमत्वोक्तेश्च वैधप्रकारातिरिक्तप्रकारस्यैव विवक्षितत्वेनाप्रामाणिकत्वाभावात् । आश्रयेतेत्यनुवृत्तौ, "देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चे"ति भक्तचरणाश्रयणस्याज्ञापनात्तथा कृतेरप्युत्कृष्टत्वात् । "तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रति नोदनामि"ति, "जिज्ञासायां सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मचोदनामि"ति वाक्याच्च तस्यैव प्रस्तुतानादरणीयत्वाच्च । न च, "भक्त्या सञ्जातया भक्त्ये"त्यत्र नवविधाया अपि भक्तिकारणताबोधनात्तन्मध्यपातिनोऽर्चनस्य

रङ्गमिति तद्ग्रहणम् । प्रधानावृत्तावङ्गान्यावर्तन्त इति प्रधानावृत्तिमाह एककालमिति । अनेन बहुकालमपि पूजनं निरूपितम् ॥ २३७ ॥

अत्र नित्यकर्मादीनामङ्गत्वमाह—

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।
इन्द्रियाश्वविनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत् त्रयम् ॥ २३८ ॥

आवरणभङ्गः ।

मन्त्रन्यासादिपूर्वकत्वेऽपि तथात्वानपायात् पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रसिद्धत्वाद्, जगन्नाथादिषु तदादरदर्शनाच्च तत्प्रकारत्यागोऽनुचित इति शङ्क्यम् । "भक्तियोगः पुरैवोक्त" इत्यत्र भजस्थभक्तेरेव मुख्यतयाभिसंहितत्वात् तस्याश्चाविधत्वाद्भगवतापि, "तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्ये"ति श्लोकद्वयोक्तविस्तारत्वस्यात्र बोधनायैव, "पुनश्च कथयिष्यामी"ति प्रतिज्ञायां पुनःपदकथनात् । क्रियायोगान्तर्गतार्चनप्रशंसकस्य, "एतद्धि सर्ववर्णानामि"ति वाक्यस्योचरतया, "न ह्यन्तोऽनन्तपारस्ये"ति कथनेनानादरसूचनाच्च भगवतैवोपेक्षितत्वेनाननुचितत्वात् । न च तर्हि वैदिकप्रकार एव ग्राह्य इति शङ्क्यम् । "नाहं वेदैरि"ति गीतावाक्ये तपआदीनां पृथगुक्त्या, वेदैरिति बहुवचने तदितरयावत्साधनसङ्ग्रहाचेषां सर्वेषां निवृत्तावर्चनस्यापि तथात्वात्तत्प्रकारत्यागस्यापि प्राप्तेः । तस्मादेतत्प्रकारकभजनातिरिक्त एव स्थले तस्य वैदिकप्रकारस्य आवश्यकत्वं, नात्र । ये तु घण्टाशङ्खनादाधिवासनादयस्तेऽपि भक्ताचरितत्वादेव, न तु तन्त्रायुक्तत्वेनेति न कोऽपि शङ्कालेश इति दिक् । अत्रैतद् बोध्यम् । "शुद्धः कृष्णं भजेदि"ति सिद्धान्ताच्छुद्धिः स्वस्यान्येषां चापेक्षिता । सा च लोके दुर्घटेति भगवता आत्मनिवेदनं पूर्वमुक्तम् । तच्च, "इष्टं दत्तं तपो जप्तं वित्तं यच्चात्मनः प्रियम् । दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनमि"ति विधिपूर्वकमेव सिद्धं योगेश्वरवाक्येषु । एतदेव साक्षाद्भगवतोक्तं सिद्धान्तरहस्ये, "ब्रह्मसंबन्धकरणादि"त्यादिना । तेन समर्पणोत्तरं सर्वत्र दोषाभावात् प्रतीयमानानां चाभासमात्रत्वाद् गङ्गाजलन्यायेन न्यग्भावाच्च दुष्टैरेवार्थैः सहायैश्च सेवा कार्येति तादृश्येवात्र मुख्यतयोपदिश्यत इति । एवञ्च पूर्वोक्तरीतिभिरान्तरशोधनमपि मन्दिरसम्मार्जनरूपमेव । एवमेवात्रत्यमन्यदप्यवगन्तव्यमिति दिक् । एवं सेवामुपदिश्य तदेकदेशभूतायाः पूजाया अपि, "परिनिष्ठा तु पूजायामि"ति वाक्यादावश्यकत्वमिति तस्याः कानिचित् साधनान्युपदेष्टुमाहुः प्रधानावृत्तावित्यादि । प्रधानं पूजा । अङ्गानीति । वैशेषिकाणि शङ्खचक्रधारणादीनि । अनेनेत्यादि । एवञ्च बहुकालपूजने सङ्कल्पेनैवाङ्गैर्नैवोपकार इत्यपि सिद्ध्यति ॥ २३७ ॥

अत्रेत्यादि । नन्वेवं सर्वदाकरणे वैदिकादिधर्माणां कालबाधः, तथा च प्रत्यवाय इत्याशङ्कायां तदभावाय तेषामङ्गत्वमाहेत्यर्थः । तथा च, "इष्टं दत्तं हुतमि"ति, "सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि विधिना नोदितानि मे । पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यक् सङ्कल्पः कर्मपावन"इति, "धर्मः स्वनुष्ठित" इति, "धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्त" इत्यादिवाक्यैस्तेषामङ्गत्वा"न्मत्कर्म कुर्वता"मिति वाक्यात् प्रत्यवायासम्भवः । सम्भवेऽपि "अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी"ति भगवद्वाक्याच्च भगवानेव रक्षितेति न काचिच्चिन्तेति

स्वधर्माचरणमिति। स्वधर्मा अग्निहोत्रादयः। विधर्मा निषिद्धाः। नात्र शक्त्येति

आवरणभङ्गः।

भावः। स्वधर्मान् व्याकुर्वन्ति अग्निहोत्रादय इति। आदिपदेन तत्तद्वर्णाश्रमधर्मा विवक्षिताः। एकादशस्कन्धे तत्तद्वर्णाश्रमधर्मानुक्त्वा, "एतत्तेऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम्। यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात् परमि"ति भगवद्वाक्यात्। अत्र, "शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायये"त्युक्तः शूद्रस्य वर्णधर्मो द्विगुणीभूयोपयुज्यते, यदि गुर्वादिसेवात्मको भवतीति बोध्यम्। विष्णुपुराणे शूद्रस्य धन्यत्वोपदेशात्। एवमनिषिद्धः स्त्रीधर्मोऽपि तथात्वाद् बोध्यः। तत्करणे विशेषो मूल उक्तः, स्वधर्माचरणं शक्त्येति। इदमर्थं तृतीयस्कन्धाष्टविंशाध्यायस्थम्, तत्रैव सुबोधिन्यां व्याख्यातम्। स्वधर्माणां देहधर्माणां वर्णाश्रमाधिकारसिद्धानामाचरणं यथाशक्त्या कर्तव्यं, न तु शक्तावपि सङ्कोचः। शास्त्रमपि यच्छक्नुयात् तत् कुर्यादितीति। तेन ते तथा कर्तव्या इत्यर्थः। एवमेकमङ्गं निरूप्य विहिताकरण इव निषिद्धकरणेऽपि भगवानेव रक्षक इति तत्करणे को दोष इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं, "विधर्माच्च निवर्तनमि"ति द्वितीयं निरूपयन्तो विधर्माणां स्वरूपमाहुः विधर्मा निषिद्धा इति। तेऽपि तत्रैव विवृताः। धर्मबाधो विधर्मः स्यात्। यस्मिन् क्रियमाणे स्वस्य धर्मस्य बाधो भवति, स यथाधिकारमवसेयः। यावद्देहोऽयं तावद्वर्णाश्रमधर्मा एव स्वधर्माः। भगवद्धर्मादयोऽपि विधर्माः परधर्मा वा। यदा पुनरात्मानं जीवं भिन्नं मन्यते सङ्घातव्यतिरिक्तं तदा दास्यं स्वधर्मः। अन्ये वर्णाश्रमादयोऽपि परधर्माः। यदा पुनर्भगवद्भावं प्राप्तस्तदा अलौकिकधर्मा ऋषभादिषु गोचर्यादयः स्वधर्माः, अन्ये परधर्मा इति। एवञ्च निषिद्धा इत्यनेन धर्मबाधरूपाः श्रुत्यादिनिषिद्धा दास्यविरुद्धाः श्रुत्याद्युक्ताश्च परिगृहीताः। विधर्माच्चेति चकारेण परधर्मादयश्चत्वारः सङ्गृहीताः। ते च सप्तमस्कन्ध उक्ताः। "विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः। अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत् त्यजेदि"ति। एतल्लक्षणमपि तत्रैव, "धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यचोदितः। उपधर्मस्तु पाषण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः। यस्त्विच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात् पृथगि"ति। ते च विवृताः श्रीधरीये–धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मो बाध्येत स विधर्मः। अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः। यथा ब्राह्मणस्य धर्मः क्षत्रियादेः परधर्मः। उपमेति व्याचष्टे उपधर्म इति। स च पाषण्डः, दम्भो वा। शब्दस्य भिद् भेदोऽन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् स छलः। यथा दशावरान् भोजयेदित्युक्ते दशभ्यः अवरानिति। शब्दभृदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं बिभर्तीति तथा। यथा, गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या गोदानमिति। स्वरूपमेवं निरूप्य तेभ्यो निवर्तनमनुपङ्गेन शक्त्या प्राप्तं निषेधन्ति नात्र शक्त्येति। अधर्मकरणे हीनजन्मनः पूर्वसुकृत्वेन तत्करणे तत्सम्भवादिति भावः। नन्व"पि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि स" इति भगवद्वाक्ये दुराचारस्यापि साधुत्वकथना"द्यथाकारी यथाचारी तथा भवती"ति श्रुतौ कर्माचारयोर्भेदकथनेनाचारपदस्य स्वाभाविकेन्द्रियप्रवृत्तौ पर्यवसानात् तस्य दुष्टत्वेऽप्यनन्यभक्तत्वादुष्टत्वात् तस्या"न्मद्भक्तियुक्तस्ये"ति वाक्ये वैराग्यस्याश्रेयस्त्वकथनेन

सर्वथा निषिद्धं न कर्तव्यम् । इन्द्रियाण्येवाश्वाः । एतन्निग्रह इष्टदेशप्रापकः । एतत्त्रयं क्रीडार्थमपि न त्यजेत् ॥ २३८ ॥

आवरणभङ्गः ।

वैराग्यस्यैव प्रत्युत दुष्टत्वाचान्नेन्द्रियविनिग्रहः किमित्युपदिश्यत इत्यत आहुः इन्द्रियाणीत्यादि । अयमर्थः । पूर्वं स्वशक्त्यनुसारेण महाराजोपचारैर्भगवत्पूजाव्यवस्थापनात् ततो भगवत्प्रसादस्य नानाविधस्य भक्तेभ्यो दानं विधाय स्वस्य भोगो यः प्राप्तः सोऽपि नेन्द्रियप्रियत्वेन कर्तव्यः, किन्तु भगवत्प्रसादत्वेन । तत्रापि सामग्रीपरीक्षार्थं यथाग्रे भोगसामग्री न दुष्येत् तथा भगवान् रसात्मकः स्त्रीणां च विशेषत उद्धारकः । किं बहुना, लौकिका अपि गायकास्तदीयामेव कामलीलां विशेषतो गायन्तीति तादृशां गर्वादिसदृशानां सङ्गवशेन स्वस्य कामौत्कट्ये तदिन्द्रियं निग्राह्यम् । योऽप्यनिषिद्धो भोगः सोऽपि सेवाबाधकीभूतकामनिवर्तकत्वेनैव करणीयो, नेन्द्रियप्रियत्वेनेति । अत्र मूले, विनिग्राह इति विशब्देन विवेकधैर्याश्रये, अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनादिति यदुक्तं तत् सार्यते । अर्थस्तु यदि स्वयमिन्द्रियकार्याणां त्यागे असमर्थः, "स्वभावविजयः शौर्यमि"त्येकादशे शौर्यलक्षणात् तादृशतदभावेनाशूरस्तदा तेन स्वस्यासामर्थ्यभावनं विधायेन्द्रियकार्यत्यजनं कर्तव्यमिति । तत्प्रकारस्तु—ये समृद्धा महाभोगवन्तः सुरतादिशौण्डास्तद्रन्नाहं, कियन्मत्सामर्थ्यं, को वा मे भोगः, किम् उपकरणं नायिका वा, येन तत्रासज्य स्वपुरुषार्थं नाशयामीत्येकः । सोऽप्येकादशे भगवतोक्तः । "रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तधीः पुनः । अतन्द्रितो मनो युञ्जन् दोषदृष्टिर्न सज्जत" इति । यद्येवं कर्तुमप्यशक्तः स तु, "जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदर्कांश्च गर्हयन्नि"त्येकादशोक्तरीत्या स्वस्य तत्त्यागासामर्थ्यं भावयेदित्यपरः । न च पूर्वोक्तगीतावाक्यविरोधः शङ्क्यः । तत्र दुराचारपदस्य पूर्वावस्थाबोधकत्वेन भजनोत्तरं तथात्वस्याऽलाभात् । "क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छती"त्युत्तरवाक्येन तथा निश्चयात् । "धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्त" इति लक्षणकस्यैव तस्य तत्र विवक्षितत्वात् । नापि, "तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये"ति वाक्यविरोधः । ततः पूर्वस्मिन् सन्दर्भे, "जातश्रद्धो मत्कथासि"त्यादिना असमर्थाधिकारमेव प्रस्तुत्य तादृशस्य भजनमेव कर्तव्यत्वेन विधाय ज्ञानवैराग्ययोरभावे कथं फलसिद्धिरिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं "प्रोक्तेन भक्तियोगेने"ति द्वाभ्यां तयोः कार्यं भक्त्यैव भविष्यतीति बोधनेन उक्तवाक्येऽपि योगिमदात्मपदाभ्यां निरुद्धचित्तवृत्तिकत्वभगवदेकतानत्वयोर्बोधनेन च सेवापरिकरात्मकविषयवैराग्यस्यैवाश्रेयस्त्वेन दुष्टत्वसिद्ध्या तदतिरिक्तवैराग्यस्य दुष्टत्वासिद्धेः । न च फलप्रकरणे भगवता मिथोभजनं विनिन्द्य, "भजन्त्यभजतो ये वा" इत्यादिश्लोकद्वये सम्भावितापवादस्याभजद्भजनस्य निरपवादधर्मत्वेन कथनाद् द्वितीये भजदभजनकर्तॄणां केषाञ्चिदकृतज्ञत्वगुरुध्रुद्त्वकथनाच्च । यथा छान्दोग्ये वामदेव्यसामोपासकस्य, "न काञ्चन परिहरेदि"ति श्रुत्या सर्वाभिगामित्वमनुज्ञातं तथात्र भक्तविशेषस्य तदनुज्ञैव प्रतीयत इति नात्र दोषसंभव इति वाच्यम् । तत्रापि पूर्वत्र, "करुणाः पितरौ यथे"त्यनेन करुणारूपस्य वैदिकस्य, स्नेहरूपस्य लौकिकस्य बोधनेन धर्मार्थे तस्मिन् प्रत्युपकारसम्भावनाराहित्य एव धर्मोत्पत्त्या तथात्वात् ।

आवरणभङ्गः।

"ब्राह्मणस्य कामपरवशस्य प्राणत्राणार्थं गमनं धर्मो निरनुबन्ध" इति कामसूत्रे वैशिके वात्स्यायनेनापि कथनाच्च। भारत आनुशासनिके सुदर्शनोपाख्यानेऽपि, "प्राणाश्च मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु। अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितमि"ति कथनात्। तादृशाभिसन्धिनिर्वाह एव सुदर्शनौघवत्योर्दम्पत्योः सदेहयोः स्वर्गकथनात्। "कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं हेतुमभ्ययात्। हीनप्रतिज्ञ इत्येवं वधिष्यामीति चिन्तयन्नि"ति व्रतभङ्गे भृत्यदण्डस्योक्तत्वाच्च। तथाऽतिथिपूजानिर्वाह एव तस्य धर्मत्वावगमात्। साम्प्रतं मृत्युप्रासाभिसंध्यनिर्वाहयोर्दर्शनेन तस्य दोषत्वस्य वज्रलेपायितत्वात्। सुबोधिन्यामपि धर्मार्थे तस्मिन् भजदर्थं प्रतियोगिना प्रायश्चित्तं विधेयमित्युक्तत्वात् टिप्पण्यामपि प्रतियोगिकृतप्रायश्चित्तस्य भजतिफलसाधकताया उपपादनाच्च। स्नेहनिमित्तके तस्मिन् पितृदृष्टान्तेन निरुपधित्वपूर्वजन्मीनसंबन्धयोः सूचनात् प्रत्युपकारसम्भावनाराहित्ये क्रियमाणप्रत्युपकारानङ्गीकारे च सौहृदानुषङ्गेन धर्मस्य गौणतया भवनाङ्गीकाराच्च। तत्रापि निर्वाह एव कथञ्चनादुष्टत्वमिति तस्य दुरवगमत्वेन श्रोत्रियस्य ब्रह्मचारिणो व्रतिनो लिङ्गिनो वा मां दृष्ट्वा जातरासस्य मुमूर्षोर्मित्रवाक्यादानृशंस्याच्च गमने धर्मोऽधर्मो वेति संशय इति वैशिकवात्स्यायनसूत्रोक्तस्थलवत् सदिग्धतया दुष्टत्वात्। अत्र समाप्तौ, "तेषां स्वच्छन्दचरितं बुद्धिमान्न तदा चरेत्। नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः। विनश्यत्याचरन् मौढ्याद्यथा रुद्रोऽब्धिजं विषमि"तिवाक्याभ्यां निषेधनाशयोर्बोधनेन सुबोधिन्याम् अनीश्वरकृतत्वस्यानिष्टजनकत्वमिति व्याख्यानेन यथैश्वर्यकामनायामनीश्वरो वधमर्हति यथा महाराज्यानधिकारी तदिच्छां कुर्वन्निति मनसापि करणे दण्डव्याख्यानेन ऐश्वर्यज्ञानवैराग्यैर्यत् करोति तत्स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते। बुद्धिमाँस्तन्नाचरेदिति च व्याख्यानेन तथात्वावगमाच्च। न च निषेधादिकं रासकरणविषयकमिति वाच्यम्। राजप्रश्नोत्तरत्वात्। प्रश्ने परदाराभिमर्शनस्यैवोक्तत्वात्। न च "यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता" इत्यत्र भक्तयोगिज्ञानिनां स्वैराचरणस्याबन्धकत्वेनानुवादाद्भक्तानां न तद् दोषावहमिति शङ्क्यम्। तत्र पूर्णकाष्ठां प्राप्तानामनुवादेनारम्भदशापन्नेषु तस्योदाहर्तुमशक्यत्वात्। निषेवतृप्ता इति कथनात्। न चैवं सत्यतृप्तकार्यं स्वैराचरणमपि तेषामशक्यवचनमिति वाच्यम्। मार्कण्डेयपुराणोक्तसङ्गनिवृत्तिप्रयोजनकदत्तात्रेयसुरापानादिवत् सुवचत्वात्। अत एव, "कुर्वन्ति ही"त्यत्र नित्यप्रियपदव्याख्याने कालापरिच्छेद्यस्यैव प्रियस्य सेवा कर्तव्येत्युक्तम्, "अन्यथा जारसेवापि धर्मः स्यादि"ति च। "विमोहितोऽयं जन" इत्यत्र मुचुकुन्दस्तुतौ च। "पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत" इति वाक्यात् पुरुषशब्देन नरक उच्यते। योषिच्छब्देन च सुतरां नरकम्। "शालावृकाणां हृदयान्येता" इति, "स सोमो नातिष्ठते"त्यादिश्रुतिभिः स्त्रीणां निन्दाश्रवणादित्युक्तम्। सुखानुभवस्तु भ्रान्तानुभवतुल्यः। युक्तिबाधितत्वात्। अग्रे बाधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। अन्योन्यसापेक्षतया तत्र प्रवृत्तेरन्यतरस्य तदपूर्तौ सुखाभावस्यापि दर्शनाच्च। न च "प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे" इति श्रुत्या वैषयिकानन्दस्य मोक्षदृष्टान्तत्वेनोक्तेर्नेदं साधीय इति वाच्यम्। "इति मानुषीः समाज्ञा" इति मानुषप्रकरणानन्तरम्, "अथ दैवीरि"त्युपक्रमस्य भेदनात् तत्र मानुषसुखस्यानभिप्रेतत्वेन तस्य दृष्टान्ततया अशक्यवचनत्वात्। परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति लौकि-

सङ्गस्त्रयाणां बाधकः । तत् परित्यजेदित्याह—

एतद्विरोधि यत् किञ्चित्तत्तु शीघ्रं परित्यजेत् ।
धर्मादीनां तथा चास्य तारतम्यं विचारयन् ॥ २३९ ॥

टिप्पणी ।

सङ्ग इति । दुष्टसङ्गः स्वधर्माचरणनिषिद्धत्यागेन्द्रियनिग्रहाणां बाधक इति तं त्यजेदित्यर्थः ।

आवरणभङ्गः ।

कानामर्थे दृष्टान्तत्वेन कीर्तनेऽपि वस्तुतस्तदभावात् । तस्या उपासनार्थत्वेनाप्युपपत्तेश्च । ननु "तत्प्रतिष्ठेत्युपासीते"त्यादिनोपासनाया अग्रे वाच्यत्वान्नेदं युक्तमिति चेत् । ओम् । तथा सत्याविर्भूते रसे दैवेषु तदस्तु, रसाविर्भावस्तु न सर्वात्मभावव्यतिरेकेण । तत्र च भगवानानन्दमयोऽनपेक्ष इति जीवानां ततः सुखलाभः । लोके तु परस्परसापेक्षत्वान्न तथा युक्तम् । नन्वयं रसमार्गो भगवान् रसात्मनाऽत्र फलति । ततः स्त्रीभावो न दुष्ट इति स्वस्मिन् स्त्रीत्वानुसन्धानेन भगवन्तं भजतां परस्परं सापत्न्यभावं च बोधयतां परस्परं तथाकृतौ को दोष इति चेत् । भगवद्रससम्बन्धाभाव एवेति ब्रूमः । तथाहि । वेणुगीतारम्भे, "आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतम् । उद्बोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचिदि"ति कारिकयाऽन्यकृतोद्बोधकस्य भगवद्भावानुत्पादकत्वं प्रतिपादितम् । यत्र लीलास्थेष्वपि तथा तत्र दूरापास्ता इदानीन्तनाः । किञ्च, "भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमि"ति वाक्याददेयैव परमभक्तिः । सा, "श्रद्धाऽमृतकथायां मे" इति सन्दर्भोक्तभगवद्धर्मसमाचरणमसत्त्वाद्भगवत एवेति भक्तिहंसादौ निर्णीतम् । तेषु धर्मेषु एतस्यानुक्तत्वादनेन तदभाव एवेति । किञ्च, दोषाभावप्रयोजकं स्त्रीभावानुसन्धानं तेषामुत्कटमनुत्कटं वा ? । नाद्यः । पेशस्कृद्रुद्रकीटस्येवास्यापि तादृग्देहापत्तिप्रसङ्गात् । नरसिंहमहच्चराणां तथा वचनदर्शनात् । ननु तदुत्कटमप्यग्रिमजन्मनि तथात्वोत्पादकम् यथाग्निकुमाराणाम् । "अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुमि"ति टिप्पण्यां पुराणवाक्यात् । अतो नरसिंहमहतामपि भाविदेहज्ञानादेव तथा वचनमतो न दोष इति चेत् । तर्हि तदौत्कट्ये तदर्थं तप एव विधेयमग्निकुमारवत् । न त्विन्द्रियतर्पणम् । दृष्टान्ताभावात् । नरसिंहमहतामपि तथैव बोध्यत्वात् । अत एव न द्वितीयः । कैमुतिकन्यायात् । भावान्तरोपमृद्यमानत्वेनातिकदर्यत्वाच्च । अत एव सेवाफले तद्विवरणे च, "उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् । सविघ्नोऽल्पो घातकः स्यादि"ति । सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्त्याज्य इति चोक्तम् । तच्च स्त्रीणां पुंसां स्त्रीपुंसयोश्च समानम् । अतो भगवल्लीलादृष्टान्तेन लौकिके प्रवर्तकान् प्रवर्तमानांश्च विमुखान्निश्चित्य तत्सङ्गं परिहृत्य सर्वेन्द्रियनिग्रहः कार्यः । तदेतदुक्तम्—इन्द्रियाण्येवाश्वा इत्यादि ॥ २३८ ॥

सङ्ग इत्यादि । सङ्ग आसक्तिस्तस्मिन् सति निर्बन्धेन नित्यकर्मकरणप्रयासात् सेवानुरोधेन यथाशक्त्येति न भवति, तथैवाधर्मोनिवर्तनमिन्द्रियनिग्रहश्च न भवतीत्येषामेव त्रयाणामन्येषां च ज्ञानभक्त्युपासनासाधनानां बाधक इति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति सङ्गत्याग एवोपदेष्टव्यः, सामान्य-

एतद्विरोधीति । सामान्यवचनं धर्मादीनामुपलक्षणम् । परार्थमपीन्द्रियनिग्रहाभावसंभवात् । पूजाविरोधि धर्मादिकं तु त्यक्तव्यमेवेत्यत्र विचारमाह । धर्मादीनामिति । भगवद्भजनस्य मोक्षः फलं परोपकारादि सर्वधर्माणामपि क्षयिष्ण्वेव फलम् । अत उभयोरन्तरं ज्ञात्वा परोपकारादिधर्मा न कर्तव्या यदि पूजाविरोधिनो भवन्ति॥ २३९॥

अत्र मार्गे पूजासाधनानामनुवृत्तौ कारणमाह—

यथा यथा हरिः कृष्णो मनस्याविशते निजे ।
तथा तथा साधनेषु परिनिष्ठा विवर्धते ॥ २४० ॥

यथा यथेति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद् हृदये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहतीत्यर्थः ॥ २४० ॥

अत्र बाधकानां विशेषमाह—

कृष्णे सर्वात्मके नित्यं सर्वथा दीनभावना ।
अहङ्कारं न कुर्वीत मानापेक्षां विवर्जयेत् ॥ २४१ ॥

कृष्णे सर्वात्मके इति । मनसि स्वस्य दीनता भावनीया । सर्वाधिष्ठानेषु सर्वलो-

---

टिप्पणी ।

सामान्यवचनमिति । एतत्त्रयविरोधित्वेन धर्मादयोऽपि त्याज्यत्वेनोपलक्षिता इत्यर्थः ॥ २३९ ॥

मनसीति । भगवतः सर्वेष्वधिष्ठानेषु भगवदीयेषु च यत्र भगवान् स्वतः स्फुरति तत्र दीनता भावनीया, सर्वत्र च भगवद्बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थ. ॥ २४१ ॥

आवरणभङ्गः ।

वचनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **सामान्ये**त्यादि । तत्र हेतुः, **परार्थमपी**त्यादि । यथा कश्यपस्य । "स्त्रीणां वरमनुसरन्ति"ति च । **पूजाविरोधी**त्यादि । ननु भवत्वेवं तथापि, "एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु । प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेयआचरणं सदे"त्यादिभगवद्वाक्येषु परोपकारस्य स्तुतत्वात्तस्य तादृशामन्येषां वा पूजाविरोधित्वेऽपि कुतस्त्याग इत्याकाङ्क्षाया फलतो जघन्यत्वात्त्याग इति वक्तुं तद्धेतुभूतं विचारमाहेत्यर्थः। **भगवद्भजनस्ये**त्यादि । एतदुक्तमेकादशे, "धर्ममेके यशश्चान्ये" इत्यारभ्य, "मद्भक्तियोगेन भजत्यथो मामि"त्यन्तेन सन्दर्भेण ॥ २३९ ॥

अत्र मार्ग इत्यादि । ननु युक्तमिदं सर्वमुपदिष्टं तथापि फलं पूजानिर्वाहे, स च साधनानुवृत्तौ । सा तु कालदेर्बाधकत्वाद् दुर्घटेत्याकाङ्क्षायां तत्सिद्ध्यर्थं दृढं साधनमाहेत्यर्थः । हरिश्चेद् हृदि निविशते । ननु स एव कथं निविशत इत्याकाङ्क्षायां तत्साधनं वदन्तस्तात्पर्यमाहुः **श्रवणे**त्यादि ।"श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम्। परिनिष्ठा तु पूजायामि"ति भगवता क्रमेण निर्देशाच्चेत्यर्थः ॥ २४० ॥

अत्रेत्यादि । नन्विदमपि युक्तं, तथापि श्रवणादिकर्तॄणामपि हृदीदानीं प्रायो भगवन्निवेशो नानुभूयत इत्यत्रापि किञ्चित् साधनं वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायां तत्र बाधकत्यागरूपं साधनमाहेत्यर्थः । सर्वात्मकपदतात्पर्यमाहुः **सर्वाधिष्ठानेष्वि**त्यादि । तथा चाहङ्कारादिः सर्वथैव बाधक इति तन्नि-

केपु च यत्र यत्र भगवद्बुद्धिर्भवति बुद्धिश्च कर्तव्या। अन्यकर्तृकापमानेऽपि नाहङ्कारं कुर्यात्। भगवतः सकाशान्मानापेक्षां च वर्जयेत् ॥ २४१ ॥

एतत्सिद्ध्यर्थमुपायमाह—

सर्वथा तद्गुणालापं नामोच्चारणमेव वा ॥
सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्ततः ॥ २४२ ॥

सर्वथा तद्गुणालापमिति। सर्वथा सर्वत्र भगवदुत्कर्षवर्णने पूर्वोक्तं सिद्ध्यति। दैत्यानां सन्निधानेऽपि निर्भयः। फलाभावाय निःस्पृहः। तत इति ॥ २४२ ॥

केवलं नामोच्चारणादेः कदाचिदसाधकत्वमपि भवेदिति मुख्यं साधनमाह—

साधनं परमेतद्धि श्रीभागवतमादरात्।
पठनीयं प्रयत्नेन निर्हेतुकमदम्भतः ॥ २४३ ॥

साधनं परमेतदिति। सर्वदा श्रीभागवतकीर्तनेन पूर्वोक्तं सिद्ध्यति ॥ २४३ ॥

टिप्पणी।

दैत्यानामिति। बहिर्मुखानां सन्निधानेऽपि तेभ्यः फलाभावाय तेभ्यो निःस्पृहो भूत्वेत्यर्थः ॥ २४२ ॥

सर्वदेति। "यस्यां वै श्रूयमाणायां", "धर्मः प्रोज्झिते"त्यादिवाक्यैर्भगवति भक्त्या दीनत्वादिकं सिध्यतीत्यर्थः ॥ २४३ ॥

आवरणभङ्गः।

वृत्तयेऽत्र दीनभावनोपदिश्यते, न तु पृथक्साधनत्वेनेति भावः। एतेन, "स्तुतिभिः स्तवनं मम", "सर्वाङ्गैरभिवन्दनं", "मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिरि"ति साधनचतुष्टयमेतदर्थमेव भगवतोक्तमिति ज्ञापितम् ॥ २४१ ॥

सर्वथेत्यादिना, "वचसा मद्गुणेरणं", "मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चे"ति द्वयं संगृहीतं ज्ञेयम्। तत्रापि किञ्चिद्विशेषमाहुः दैत्येत्यादि। तथा च दैत्यानामपि सन्निधाने तथा कृतौ यदि तेऽन्यथा वदन्ति तदा, "कर्णौ पिधाय निरयादि"ति वाक्योक्तेषु ततो निःसरणतज्जिह्वाच्छेदस्वहननेष्वन्यतमं कार्यम्। तत्राप्यशक्तौ तदनुकल्पभूतं गालनादि विधेयमित्याशयेनाहुः फलाभावायेत्यादि ॥ २४२ ॥

एवं करणेऽपि निर्वाहस्य प्रायिकत्वादन्यद् वक्तुमाहुः केवलमित्यादि। इदं च, "श्रद्धां भागवते शास्त्रे" इति योगेश्वरवाक्ये सिद्ध्यति। तेन यथासम्भवमेकादशोक्तं सर्वत्राऽनुसन्धेयम् ॥ २४३ ॥

अत्र वैष्णवमार्गे वेदमार्गविरोधो यत्र तन्न कर्तव्यम् । यद्यनित्यो धर्मो भवेत् । नित्येऽपि वेदविरोधः सोढव्य इत्याह—

शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा पूजाङ्गमेव तत् ।
तुलसीकाष्ठजा माला तिलकं लिङ्गमेव तत् ॥ २४४ ॥

शङ्खचक्रादिकं धार्यमिति । "वह्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यकाम्यये"ति तप्तमुद्राधारणं काम्यम् । "शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा । स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मण" इति स्मृतिविरोधश्च । "शङ्खादिचिह्नरहितः पूजां यस्तु समाचरेत् । निष्फलं पूजनं तस्य हरिश्चापि न तुष्यति" । अतो मृदा शङ्खचक्रादिधारणं पूजाङ्गमवश्यं कर्तव्यम् । निषेधस्तु केवल एव, न पाषण्डत्व-

टिप्पणी ।

अत्र वैष्णवमार्ग इत्यारभ्येत्याहेत्यन्ते । अत्रैवं भाति । तावत्कर्माणि देवर्षिभूतात्मनृणां "यानास्थाये"त्यादिभिर्नित्यकर्मत्यागे प्रतीयमानेऽपि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । "अहरहः सन्ध्यामुपासीते"त्यादिवेदविरोधात्स न कर्तव्यो नित्यत्वाभावात् भगवत्पूजाया नित्यत्वेन तदङ्गत्वान्नित्ये शङ्खचक्रादिधारणरूपे भगवद्धर्मे वक्ष्यमाणस्मृतिविरोधे प्रतीयमानेऽपि शङ्खचक्रादिधारणं कर्तव्यम् वस्तुतोऽधिकारभेदाद्व्यवस्थया न विरोध इति । **अतो मृदा शङ्खचक्रादिधारणमिति** । सत्यतपाः, "गोमतीतीरसंभूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् । मृदं मूर्ध्ना वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते" । व्यासः, "जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः । बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् । द्वारवत्यां शुभे रम्य" इति च इत्यादिवचनेषु गोपीचन्दनादेः स्तुतत्वात् । गोपीचन्दनव्रजगङ्गादिमृदापूजाङ्गत्वेन शङ्खचक्रादिधारणं पूजायामावश्यकमन्यथा पूजा निष्फला स्यात् । "अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्बाहुमूलयोः । समर्चयेद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत्" । शङ्खादिचिह्नरहित इत्यादिभिः । अन्यत्रापि, "नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितो यस्य विग्रहः । पापकोटियुतस्यापि तस्य किं कुरुते यमः । ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे । मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः" गरुडपुराणे "क्रियाविहीनं यदि मन्त्रहीनं श्रद्धाविहीनं त्वथ कालवर्जितम् । कृत्वा ललाटे यदि गोपिचन्दनं प्राप्नोति तत्कर्म फलं तथा क्षयम् । ग्रहा न पीडन्ति न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः । ललाटपट्टे खग गोपिचन्दनं सन्तिष्ठते यस्य हरेः

आवरणभङ्गः ।

एवं सेवानिर्वाहोपायमुपदिश्य रामानुजमाध्वादिमार्गादत्र बहिः प्रकारेऽपि वैलक्षण्यं वक्तुमाहुः **अत्र वैष्णवेत्यादि** । अनित्य इति । नित्यभिन्नः, काम्य इति यावत् । **अपि वेदविरोध इति** । वेदविरोधोऽपीत्यर्थः । कैमुतिकसूचकमेतत् । एतस्यापि प्रयोजनं कालातिक्रमेऽविहितभक्तौ च दोषाप्रसङ्गः । धारणे उपपत्तिर्मूले उक्ता **पूजाङ्गमेव तदिति** । यतस्तत् तथा अतः पूजाया व्यङ्गत्वपरिहाराय तदावश्यकमेव । तदेतदुपपादयितुमाहुः **वह्निनैवेत्यादि** । अत इति । काम्यत्वनिषिद्धत्वाभ्यामपि नित्यत्वानपायात् । ननु तप्तशङ्खाद्यनङ्गीकारे भवतु काम्यत्वाभावस्तथापि निषेधस्य

सम्पादकः। मृदा निषेधमुपक्रम्य तप्तायसे पर्यवसानवचनाच्च। किञ्च। ब्राह्मणस्य धारणं निषिद्धं, वैष्णवस्य च विहितम्। तत्र ब्राह्मणश्चेद्वैष्णवो भवेत्, तत्र पूर्वात् परबलीयस्त्वन्यायेन वचनमिति वैष्णवधर्मोऽनुसरणं कर्तव्यम्। न च पापण्डत्वसम्भवः। "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या" इति वाक्यात् प्रमाणप्रमेययोः प्रमेयं बलिष्ठमिति च

टिप्पणी।

प्रसीदनमि"ति। काशीखण्डे, "दूताः शृणुत यद्भालं गोपीचन्दनलाञ्छितम्। ज्वलदिङ्गलवत् सोऽपि दूरे त्याज्यः प्रयत्नतः"। तत्रैव ध्रुवलोकवर्णने, "शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः। गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः। हरिनामाक्षरयुतं भाले गोपीमृदङ्कितम्। तुलसीमालिकोरस्कं न स्पृशेयुर्यमो भटाः"। पद्मपुराणे, "ब्रह्मघ्नो वाऽथ गोघ्नो वा हैतुकः सर्वपापकृत्। गोपीचन्दनसम्पर्कात्पूतो भवति तत्क्षणात्"। स्मृतिसारसमुच्चये, "गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा। तं तं शुद्धं विजानीयान्नाऽत्र कार्या विचारणा" इत्यादिवाक्यैः पापभयग्रहादिपीडानिवृत्तिशुद्धिभगवत्प्रीतिसाधकत्वेन वैष्णवचिह्नत्वेन स्वसम्प्रदायप्राप्तत्वेन कर्तव्यमेव। **निषेधस्त्विति**। केवले वैष्णवत्वरहितेऽयं निषेधस्तेन न वैष्णवे पापण्डत्वसम्पादक इत्यर्थः। तदेवाहुरग्रे, **किञ्चेत्यादि**। **धर्मविरोध** इति। आश्रमधर्मेऽन्याश्रमधर्मविरोधवत् स्मार्तधर्मविरोधो न बाधक इत्यर्थः। तथा **तुलसीकाष्ठजा मालेत्यादि**। प्रह्लादसंहितायां, "निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम्। वहते यो नरो भक्त्या तस्य नैवास्ति पातकम्। सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दन" इत्यादिवचनेभ्यः। पापाभाव कृष्णप्रसादहेतुत्वात्तुलसीकाष्ठजामाला तूपवीतादिवद्धार्येत्यर्थः। वैष्णवजपेऽपि तुलसीकाष्ठघटितैव माला प्रशस्ता। अत एवोक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां, "तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका। सर्वकर्मणि सर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा। पुरश्चरणचन्द्रिकायाञ्च वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गजा-

आवरणभङ्गः।

का गतिरित्यत आहुः **निषेधस्त्वित्यादि**। तथा च निन्दास्मृतौ पूजानुल्लेखात्तद्रहिते सङ्क्रामनिषेधः, पूजाङ्गत्वेन धारकेषु न पाखण्डत्वाधायक इत्यर्थः। एतद्वार्ढ्यार्थं श्रुतिसिद्धं युक्त्यन्तरमाहुः **मृदेत्यादि**। तथा च यथा श्रुतौ, "निर्यासस्य नाश्यं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णं" इत्युपक्रम्याग्रे, "यो लोहितो यो वा व्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाश्यमि"ति पर्यवसानवचनम्। तेन तस्यैव निषेधस्तथाऽत्रापि तप्तायस एव पर्यवसानवचनाद्, वाशब्द एवकारार्थताया अपि शक्यवचनत्वाच्च तत्रैव निषेधसङ्क्रमो, न तु मृदा धारणेऽपीत्यर्थः। ननु भवत्येवं यदि पूजावाक्ये ब्राह्मणपदं भवेत्। तत्र तु, य इति सामान्यवचनम्। तच्च शूद्रादिपरतयापि नेतुं शक्यमतो नेयं युक्तिः साधीयसीत्याशङ्कायां पूर्वोक्तमर्थं न्यायेनोपोद्बलयन्ति **ब्राह्मणस्येत्यादि**। तथा च सिद्ध्यति पूर्वस्मात् कार्ये परविधानवैयर्थ्यापत्तिरिति पूर्वात् परं बलीय एव। तथा सति स्मृतौ द्विजपदात् संस्कारमात्रशालिनो वैष्णवत्वरहिता ये तान् प्रति स्मृतिः सार्थिकेति न वैष्णवधर्मत्वेन शङ्खचक्रधर्तुर्निन्दिकेति तथेति भावः। इममेवार्थं द्रढयन्ति **न चेत्यादि**। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन वैष्णवं प्रत्यपि निषेधमङ्गीकृत्य पूर्वोक्तं समर्थयन्ति **प्रमाणेत्यादि**। तथा च यथा, वेदं कृत्वा वेदिं करो-

वेदनिषिद्धदेवतापरत्व एव पाषण्डत्वमिति स्थितिः । **धर्मविरोधो नात्र बाधकः** । **तत** उक्तं शङ्खचक्रादिकं मृदा पूजाङ्गत्वेन धार्यमिति । **तथा** तुलसीकाष्ठजा मालापि धार्या । **तस्या** यद्यपि न नित्यत्वं तथापि वैष्णवत्वख्यापिका परम्परासिद्धा । तदुल्लङ्घने पारम्पर्यं बाध्येतेति नित्यतुल्या माला । किञ्च, "धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः । नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः क्रोधाग्निना हरेरि"ति वचनान्नित्यत्वमपि । **तिलकं च**, "दण्डाऽऽकारं ललाटे स्यात् पद्माकारं तु वक्षसि । वेणुपत्रनिभं बाह्वोरन्यद्दीपाकृतिर्भवेदि"ति तिलकं माला च यज्ञोपवीतवद्वैष्णवत्वबोधकम् ॥ २४४ ॥

टिप्पणी ।

नने । त्रिपुराया ज पेशस्ता इन्द्राक्षै रक्तचन्दनैः । तुलसीमणिना चैव गणितं चाक्षयं भवेदि"ति । अत एवैतादृक्फलाभावान्नियमादन्यदैवतत्वाच्च न रुद्राक्षादिमाला वैष्णवैर्ग्राह्या । **दण्डाकारं ललाटे स्यादिति** । ब्राह्मणैर्वैष्णवैः क्षत्रियादिभिरपि ललाटे दण्डाकारं सुशोभनं सच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं

आवरणभङ्गः ।

तीत्यत्र वेदकरणोत्तरं क्षुते आचमनेन श्रौतोऽपि वैदिकक्रमो बाध्यते, शुद्धिरूपस्य प्रमेयस्य बलिष्ठत्वात् । तथा प्रकृतेऽपि वचनापेक्षया पूजाया बलिष्ठत्वात् "सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी"ति भगवद्वाक्याच्च *जातेऽपि दोषे निवृत्तिसंभव इत्यर्थः । नन्वेवं सति पाखण्डत्वस्यापि संभव इत्यत आहुः* **वेदेत्यादि** । वेदविरुद्धदेवताऽर्हद्बुद्धादिरूपा ज्ञेया । अत्रेति । ब्राह्मणत्वे । तथा च यदि धर्मविरोधो बाधकः स्याद्दत्तदुर्वासःप्रभृतीनामपि पाखण्डता स्यात् । यदि तत्र योगजधर्मेण समाधेयं तर्ह्यत्र भगवद्धर्मेणेति तुल्यम् । वचनानामुभयत्र तौल्यादित्यर्थः । एतेन तप्तशङ्खचक्रधारणे श्रुतिमुदाहरन्तो माध्वादयोऽपि प्रत्युक्ता बोध्याः । तदुदाहृतश्रुतिषु नित्यलिङ्गस्याभावात् । फलकथनेन काम्यताप्रतीतेश्च । पुराणस्थश्रुतिमालम्ब्य यथाकथञ्चिन्नित्यतासमर्थनेऽपि तप्ततावोधकश्रुतिविरोधस्य कामाधिकारबोधकश्रुतिविरोधवत् सोढव्यत्वात् । एतान्यपि तु कर्माणीतिवत् तप्तनिषेधवचनस्यापि दर्शनात् । एतदेवोक्तं, **धर्मविरोधो नात्र बाधक इति** । माध्वादिलिखितश्रुतिस्थः शङ्खादीनां तप्तत्वरूपो यो धर्मः सोऽत्र मृदाधारणे बाधको नेत्यर्थः । एवं समर्थयित्वा सिद्धमाहुः तत इत्यादि । एतदखिलं शङ्खचक्रधारणवादे मया सम्यक् प्रपञ्चितमिति विशेषजिज्ञासायां ततोऽवधेयम् । एवं शङ्खचक्रादिधारणस्य नित्यत्वं स्थापयित्वा तुलसीमालायां तदतिदिशन्ति **तथेत्यादि** । तस्या नित्यत्वं, न बहुवाक्यसिद्धमिति तथात्वाय प्रकारमाहुः । **तस्या** इत्यादि । तथा च, "साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेदि"ति ब्रह्माण्डात्तथेति भावः । एवञ्च, "देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चे"ति वाक्यमप्यनुगुणाभवतीति ज्ञेयम् । अत्रापि विशेषो मालाधारणवादाद् बोध्यः । मार्गान्तरात् तिलके विशेषं वक्तुं प्रकारमाहुः **तिलकं चेत्यादि** । तिलकमालयोर्बहिरङ्गत्वबोधनाय तत्स्वरूपमाहुः तिलकमित्यादि । तेनान्तरस्यान्तरङ्गानां चाभावे तदकिञ्चित्करमेवेत्यर्थः अत्रत्योऽपि विशेष ऊर्ध्वपुण्ड्रवादादवगन्तव्यः । एवं बहिरङ्गान् भगवता साक्षादनुक्तानपि सूचितत्वान्निश्चित्य भगवता भक्तिकारणेषु, "मदीयव्रतधारणमि"त्युक्तत्वाद्यानि विवक्षितानि बोधयितुं, यात्राबलिविधानं च "सर्ववार्षिक-

एकादश्युपवासादि कर्तव्यं वेधवर्जितम्।
तथा कृष्णाष्टमी चापि सप्तमी वेधवर्जिता।
अन्यान्यपि तथा कुर्यादुत्सवो यत्र वै हरेः॥ २४५॥

एकादशीव्रतं च पदपश्चाद्वेधरहितं कर्तव्यम्। पूर्वमन्यथा करणेऽपि भगवन्मार्ग-

टिप्पणी।

कार्यमित्यर्थः। अत एव स्कन्दपुराणे त्रयोविंशाध्याये, "वैष्णवानां ब्राह्मणानामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते। अन्येषां च त्रिपुण्ड्रं स्यादिति ब्रह्मविदो विदुः। ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम्। सच्छिद्रन्तु तथा मन्त्रैर्नमोऽन्तैः केशवादिभिः। ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते। चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम्। पुराणान्तरे च, "ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन। धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये"। पद्मपुराणे, "द्वारवत्यां शुभे रम्ये वासुदेवप्रिये तथा। तत्रोद्भवां मृदं शुभ्रामादाय द्विजसत्तम। धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि सर्वकामफलाप्तये। आरभ्य नासिकामूलं ललाटान्तं लिखेन्मृदा। समारभ्य भ्रुवोर्मध्यमन्तरालं प्रकीर्तितम्। ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम्। दण्डाकारं सुशोभाढ्यं मध्ये च्छिद्रं प्रकल्पयेत्। ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे। लक्ष्म्या सार्धं समासीनो देवदेवो जनार्दनः। तस्माद्येन शरीरे तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं धृतं भवेत्। तस्य देहो भगवतो विमलं हरिमन्दिरम्"। नारदपञ्चरात्रे, "सान्तरालमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम्। यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं स ममातीव प्रियो भवेत्"। ऊर्ध्वपुण्ड्रं च निरन्तरालं न कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रोपरि त्रिपुण्ड्रं कदाचिदपि न कार्यम्। अत एव पद्मपुराणे, "निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः। स हि तत्र स्थितं, विष्णुं श्रियं चैव व्यपोहति" स्कन्दपुराणे त्रयोविंशाध्याये "ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं यः कुरुते स नराधमः। भङ्क्त्वा विष्णुगृहं पुण्यं स याति नरकं ध्रुवम्॥ त्रिपुण्ड्रं यस्य विप्रस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रे प्रदृश्यते। तं दृष्ट्वाऽप्यथवा स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेदि"त्यादिभिर्वचनैर्दोषश्रवणादिति। तिलकं माला चेति। अत्र यज्ञोपवीततुल्यत्वबोधनान्मालातिलकधारणयोर्नित्यत्वमङ्गत्वं च बोधितम्। अत एव पद्मपुराणे, "यज्ञो दानं तपश्चर्या जपहोमादिकं च यत्। ऊर्ध्वपुण्ड्रधरः कुर्यात्तस्य पुण्यमनन्तकम्। ऊर्ध्वं हि तिलकं शस्तं हव्यकव्येषु सर्वदा। निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्"। ब्रह्मपुराणे च, "योगो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्। भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्"। स्कन्दपुराणे त्रयोविंशाध्याये च, "यस्योर्ध्वपुण्ड्रं दृश्येत ललाटे नो नरस्य हि। तद्दर्शनं न कर्तव्यं दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षयेत्"॥ तिलकविधौ विशेषान्तराणि मदनपारिजातब्रह्माण्डपुराणब्रह्मपुराणपद्मपुराणेभ्योऽवगन्तव्यानि। जन्माष्टमी रामनवमी च प्रभुचरणैर्निर्णीताऽस्तीति नात्र लिख्यते॥ २४४॥

आवरणभङ्गः।

पर्वसु", "मम पर्वानुमोदनम्। पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान्। कारयेन्नृत्यगीताद्यैर्महाराजविभूतिभि"रित्यादिभगवद्वाक्यैरुत्सवादीनामप्युक्तत्वात्तेषामपि दिङ्मात्रेण निर्णयं बोधयितुमाहुः॥२४४॥

एकादशीत्यादि। अत्रापि मार्गान्तरेभ्यो विशेषमाहुः पूर्वमित्यादि। इदं यथा तथा मया

प्रवेशानन्तरं पञ्चपञ्चाशद्घटिका दशमी चेत्तदैकादशी त्याज्या। जन्माष्टमी तु सूर्योदयानन्तरं सप्तमी चेत्तदा त्याज्या, "उदयादुदयात् प्रोक्ता हरिवासरवर्जिता" इति वाक्यात् । अन्यान्यपि रामनवमीप्रभृतिव्रतानि भगवन्मार्गे कर्तव्यानि । नृसिंहजयन्तीव्रतमुत्सवश्चेत्कर्तव्यम् । तथा वामनजयन्त्युत्सवकरणे एकादश्यामुपोषणमकृत्वापि द्वादश्यामुपोषणं कर्तव्यम् । किं बहुनोत्सवः प्रधानभूतः । भुक्त्वा चोत्सवो निषिद्धः । भगवदावेशाभावात् । एवं पूजामार्गे उत्सवयात्रासहिता पूजा कर्तव्येति निरूपितम् ॥ २४५ ॥

टिप्पणी ।

उदयादिति । एकादशीव्यतिरिक्ता जन्माष्टम्यादयः सूर्योदयात्प्रवर्तमानाः शुद्धा न त्वरुणोदयवेधस्तासु प्रयोजक इत्यर्थः । द्वितीयदिने मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि नृसिंहचतुर्दशी त्रयोदशीविद्धा न कार्या । तदुक्तं बृहन्नारसिंहे, "केवलं च प्रकर्तव्यं मद्दिनं फलकाङ्क्षिभिः । वैष्णवैस्तु न कर्तव्या सरविद्धा चतुर्दशी"ति । गोविन्दार्णवेऽप्युक्तं, "शुक्लपक्षचतुर्दश्यां मासि माधवसञ्ज्ञके । प्रादुर्भूतो नृपं चास्य तस्मात्तां समुपोषयेत् १, अनङ्गेन समायुक्ता न सोपोष्या चतुर्दशी । पूर्णायुक्तां तु तां कुर्यान्नरसिंहस्य तुष्टये २, यः करोति नरो मोहात्कामविद्धां चतुर्दशीम् । धनापत्यैर्वियुज्येत तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ३, प्रतापमार्तण्डे, तत्र शुक्ला परायुता । युग्मवाक्यात् । व्यासः, "शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा व्रत" इति । नारदीये, "तृतीयैकादशी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या परं संयुते"ति । कृष्णा तु पूर्वविद्धा ग्राह्या । तथा वामनजयन्तीत्यारभ्यावेशाभावादित्यन्तस्य तात्पर्यं मया श्रवणद्वादशीव्रतनिर्णये विवृतम् ॥ २४५ ॥

आवरणभङ्गः ।

संवत्सरोत्सवनिर्णयप्रताने सम्यग् उपपादितमिति तत एव विभावनीयम् । अत्र नृसिंहजयन्त्यादौ, चेत्पदतथापदाभ्यां तयोः प्रायिकत्वं बोधितम् । तत्र बीजमिदं प्रतिभाति । श्रीभागवते एतयोरवतारत्वेन निरूपणान्नृसिंहतापनीये, "विष्णोर्नु कमि"ति श्रुतौ च पूर्णतानिरूपणादुपासकबाहुल्यात् पुराणेषु व्रतविधायकानेकवचोदर्शनाच्च यस्य पुरुषोत्तमत्वस्फूर्तिस्तेन कार्यम् । "मदीयव्रतधारणमि"ति भगवताऽऽज्ञापनात् । यस्य तु न तथा स्फूर्तिस्तेन न कार्यम् । साक्षाद्भगवद्व्रतत्वस्य तं प्रत्यभावेन तद्व्रताज्ञाया अप्यऽभावात् । तथा सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं, न त्वन्यान् प्रत्यपीति । अत एव, "सर्वासां तु जयन्तीनां श्रेष्ठा कृष्णाष्टमी मता । यस्मात् सन्निहितात्यन्तं तत्रैवोपवसेन्नरः॥ सर्वास्वपि जयन्तीषु पूजा कार्या विशेषतः । सान्निध्य एव कर्तव्य उपवासो न दूरग" इति भारद्वाजसंहितावचनं, स्मृत्यर्थसागराख्ये माध्वग्रन्थे दृश्यते । सान्निध्य इति–मूलरूपसन्निधाने । दूरग इति—अंशकलागामी । तथा सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं तयोर्न त्वन्यान् प्रत्यपीति अधिकारिविशेषमादाय कृताकृतत्वबोधनार्थयमुक्तिरिति दिक् । एवं सर्वं निरूप्येदमुपसंहरति एवं पूजेत्यादि । पूजाप्रधाने सेवामार्गे । उत्सवा जन्माष्टम्यादयः । यात्रा दोलयात्रादयः । पर्वाणि दीपावलीनवरात्रादीनि बोध्यानि । यद्यपि पर्वाण्यत्र नोक्तानि तथापि साहचर्यात् संप्रदायाच्च बोध्यानि ॥ २४५ ॥

उपसंहरति—

एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम् ।
अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ २४६ ॥

एतत्सर्वमिति । गृहस्थस्यैतन्मुख्यम् । एवं कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सायुज्यमश्नुते । ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि सेवकसाधनसम्पत्तावेतत् कर्तव्यम् । अन्यथाऽन्य एवोपायः कर्तव्यः । तमग्रे वक्ष्यति । संन्यासिनस्तु पूर्वापेक्षयाऽप्यग्रिम एवोत्तम एवमित्याह यतेः पर्यटनं वरमिति ॥ २४६ ॥

गृहस्थानामपि पूजायां पञ्चदोषसम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह—

विक्षेपादथवा शक्त्या प्रतिबन्धादपि क्वचित् ।
अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवे ।
तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४७ ॥

विक्षेपादिति । स्वतःप्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भगवति योज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकर्शितानि । जरया व्याधिभिर्वा यदा शक्त्यभावो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा परम आग्रह उत्पद्यते । येन तमसि प्रविष्टो भगवन्तं न स्मरति । लोकानां वा पीडां कुर्यात् । तत्र पूजा त्यक्तव्या । तदा अन्यत्रापि तथात्वे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया । तत्रापि दोषसम्भवे तीर्थपर्यटनं कर्तव्यम् । पापानां प्रतिबन्धकरूपाणां नाशाय । तदा यत्रैव गत्वा सेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्तव्या । स्वतन्त्रतया तीर्थाटनप्रकारमाह सर्वेषामिति । विष्णुभक्तिप्रकारत्वात् सर्वाधिकारः ॥ २४७ ॥

टिप्पणी ।

स्वस्य वेति । गृहादिष्विति शेषः ॥ २४७ ॥

आवरणभङ्गः ।

गृहस्थस्यैतन्मुख्यत्वे बीजमाहुः एवं कुर्वन्नित्यादि । यथा श्रुतौ, "ये देवा यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव लोकांस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती"ति यजमानेन मन्त्रमात्रकथने सपरिकरस्य स्वर्गलोकं उक्तस्तथा भगवता सपरिकरस्य परिचर्यासूचनादत्रापि सायुज्यरूपं मध्यमं सेवाफलं परिकरस्य भवतीत्यर्थः । गृहस्थस्योक्त्वाऽन्येषामाहुः ब्रह्मचारीत्यादि । अत्र बहुवचनं विधुरविधवावीतरागिप्रभृतिसंग्रहार्थम् । अन्यथा गृहस्थस्योक्तत्वेन यतेर्वक्तव्यत्वेन चाश्रमद्वयस्यैव विशिष्टतया तदसंगत्यापत्तेः ॥ २४६ ॥

अथ गृहस्थानामपि कश्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः गृहस्थानामित्यादि । स्वस्य वेत्यादि । यथाऽसद्रादीनाम् उत्कटाद्यावेशाद्यथेत्यर्थः । एवं दोषनिवृत्त्युपायत्वेन तीर्थाटनमुक्त्वाऽस्य गौणत्वमात्रतापरिहारायाऽस्य प्रकारं वक्तुमाहुः स्वतन्त्रतयेत्यादि । विष्णुभक्तीत्यादि । "सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपे"ति स्कान्दाद्यथेत्यर्थः । तथात्वं च विदुरतीर्थयात्रादिभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

वर्णाश्रमयुक्तानामपि वर्णाश्रमधर्मैस्तीर्थानि विकल्प्यन्त इत्याह—

यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः।
अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दिनान्नाधिकस्य हि॥ २४८॥
हृतत्रपः पठन्नित्यं नामानि च कृतानि च।
एकाकी निस्पृहः शान्तः पर्यटेत्कृष्णतत्परः॥ २४९॥
देहपातनपर्यन्तमव्यग्रात्मा सदागतिः।
उत्तमोत्तममेतद्धि पूर्वमुक्तममीरितम्॥ २५०॥
गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते।
कृष्णार्थं तन्नियुञ्जीत कृष्णः संसारमोचकः॥ २५१॥
धनं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते।
कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य वारकः॥ २५२॥

यज्ञा इति। भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता निरूपिता। तत्राटनप्रकारमाह अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति। तीर्थप्रवेशदिवसे तूपवासः। अग्रिमदिवसे यदन्नमात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु ततोऽधिकम्। अटनस्य नित्यत्वान्न चिरकालं स्थितिः। उच्चैर्नामसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम्। अन्तर्भगवत्स्मरणं च। एकाकी पर्यटेत्। नात्र, "नैकः प्रपद्येताध्वानमि"ति स्मृतिदोषः। पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्तव्या। शान्तश्च चित्ते भवेत्। एवमधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति। कृष्ण एव तात्पर्यम्। न तु तीर्थादौ। देहपातनपर्यन्तं च पर्यटनम्। देहान्ते कृतार्थो भविष्यामीति। सदा शुद्धश्च भवेत्। संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य गमनम्। अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुरतीत्युत्तमोत्तमम्। अत्र संमत्यर्थं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह॥ २४८–२५२॥

टिप्पणी।

यज्ञा इति मूले। हरिणा निमित्तेन कृता यज्ञास्तीर्थानि च समानीत्यर्थः॥ २४८॥
नात्र नैक इति। भिन्नाधिकारत्वादिति भावः॥ २५०॥

आवरणभङ्गः।

अत्र कश्चिद्विशेषमाहुः वर्णेत्यादि। उत्तानमेतत्, तुल्यता निरूपितेति। तथाहि, तीर्थचिन्तामणौ, "ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम्। फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते। बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः॥ प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित्। नार्थन्यूनैरवगणैरेकात्मभिरसंहतैः॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर। तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधां वर॥ ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ। तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च। अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो जायते नरः॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः। न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यदि"ति। अपरमपि विशेषमाहुर्मूले, हरिणा कृता इत्यनेन। भगवता यज्ञाः कृताः, बलदेवरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतोऽपि साम्यमिति भावः॥ २४८–२५२॥

उपसंहरति—

एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम्।
अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ २४६ ॥

एतत्सर्वमिति। गृहस्थस्यैतन्मुख्यम्। एवं कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सायुज्यमश्नुते। ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि सेवकसाधनसम्पत्तावेतत् कर्तव्यम्। अन्यथाऽन्य एवोपायः कर्तव्यः। तमग्रे वक्ष्यति। संन्यासिनस्तु पूर्वापेक्षयाऽप्यग्रिम एवोत्तम एवमित्याह यतेः पर्यटनं वरमिति ॥ २४६ ॥

गृहस्थानामपि पूजायां पञ्चदोषसम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह—

विक्षेपादथवा शक्त्या प्रतिबन्धादपि क्वचित्।
अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवे।
तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४७ ॥

विक्षेपादिति। स्वतःप्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भगवति योज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकर्षितानि। जरया व्याधिभिर्वा यदा शक्त्यभावो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा परम आग्रह उत्पद्यते। येन तमसि प्रविष्टो भगवन्तं न स्मरति। लोकानां वा पीडां कुर्यात्। तत्र पूजा त्यक्तव्या। तदा अन्यत्रापि तथात्वे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया। तत्रापि दोषसम्भवे तीर्थपर्यटनं कर्तव्यम्। पापानां प्रतिबन्धकरूपाणां नाशाय। तदा यत्रैव गत्वा सेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्तव्या। स्वतन्त्रतया तीर्थाटनप्रकारमाह सर्वेषामिति। विष्णुभक्तिप्रकारत्वात् सर्वाधिकारः ॥ २४७ ॥

टिप्पणी।

स्वस्य वेति। गृहादिष्विति शेषः ॥ २४७ ॥

आवरणभङ्गः।

गृहस्थस्यैतन्मुख्यत्वे बीजमाहुः एवं कुर्वन्नित्यादि। यथा श्रुतौ, "ये देवा यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव लोकांस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती"ति यजमानेन मन्त्रमात्रकथने सपरिकरस्य स्वर्गलोकं उक्तस्तथा भगवता सपरिकरस्य परिचर्यासूचनादत्रापि सायुज्यरूपं मध्यमं सेवाफलं परिकरस्य भवतीत्यर्थः। गृहस्थस्योक्त्वाऽन्येषामाहुः ब्रह्मचारीत्यादि। अत्र बहुवचनं विधुरविधवावीतरागिप्रभृतिसंग्रहार्थम्। अन्यथा गृहस्थस्योक्तत्वेन यतेर्वक्तव्यत्वेन चाश्रमद्वयस्यैव विशिष्टतया तदसंगत्यापत्तेः ॥ २४६ ॥

अथ गृहस्थानामपि कञ्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः गृहस्थानामित्यादि। स्वस्य वेत्यादि। यथाऽस्मद्रादीनाम् उत्कटाद्यावेशात्तथेत्यर्थः। एवं दोषनिवृत्त्युपायत्वेन तीर्थाटनमुक्त्वाऽस्य गौणत्वमात्रतापरिहारायाऽस्य प्रकारं वक्तुमाहुः स्वतन्त्रतयेत्यादि। विष्णुभक्तीत्यादि। "सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपे"ति स्कान्दात्तथेत्यर्थः। तथात्वं च विदुरतीर्थयात्रादिभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

वर्णाश्रमयुक्तानामपि वर्णाश्रमधर्मैस्तीर्थानि विकल्प्यन्त इत्याह—

यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः।
अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दिनाद्याधिकस्य हि॥ २४८॥
हृतत्रपः पठन्नित्यं नामानि च कृतानि च।
एकाकी निस्पृहः शान्तः पर्यटेत्कृष्णतत्परः॥ २४९॥
देहपातनपर्यन्तमव्ययात्मा सदागतिः।
उत्तमोत्तममेतद्धि पूर्वमुत्तममीरितम्॥ २५०॥
गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते।
कृष्णार्थं तन्नियुञ्जीत कृष्णः संसारमोचकः॥ २५१॥
धनं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते।
कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य वारकः॥ २५२॥

यज्ञा इति। भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता निरूपिता। तत्राटनप्रकारमाह अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति। तीर्थप्रवेशदिवसे तूपवासः। अग्रिमदिवसे यद्यन्नमात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु ततोऽधिकम्। अटनस्य नित्यत्वान्न चिरकालं स्थितिः। उच्चैर्नामसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम्। अन्तर्भगवत्स्मरणं च। एकाकी पर्यटेत्। नात्र, "नैकः प्रपद्येताध्वानमि"ति स्मृतिदोषः। पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्तव्या। शान्तश्च चित्ते भवेत्। एवमधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति। कृष्ण एव तात्पर्यम्। न तु तीर्थादौ। देहपातनपर्यन्तं च पर्यटनम्। देहान्ते कृतार्थो भविष्यामीति। सदा शुद्धश्च भवेत्। संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य गमनम्। अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुरतीत्युत्तमोत्तमम्। अत्र संमत्यर्थं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह॥ २४८–२५२॥

टिप्पणी।

यज्ञा इति मूले। हरिणा निमित्तेन कृता यज्ञास्तीर्थानि च समानीत्यर्थः॥ २४८॥

नात्र नैक इति। भिन्नाधिकारत्वादिति भाव॥ २५०॥

आवरणभङ्गः।

अत्र कश्चिद्विशेषमाहुः वर्णेत्यादि। उत्तानमेतत्, तुल्यता निरूपितेति। तथाहि, तीर्थचिन्तामणौ, "ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम्। फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते। बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः॥ प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित्। नार्थन्यूनैरवगणैरेकात्मभिरसहतैः॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर। तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधा वर॥ ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ। तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च। अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो जायते नरः॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः। न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यदि"ति। अपरमपि विशेषमाहुर्मूले, हरिणा कृता इत्यनेन। भगवता यज्ञाः कृताः, बलदेवरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतोऽपि साम्यमिति भावः॥ २४८–२५२॥

उपसंहरति—

एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम्।
अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ २४६ ॥

एतत्सर्वमिति। गृहस्थस्यैतन्मुख्यम्। एवं कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सायुज्यमश्नुते। ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि सेवकसाधनसम्पत्तावेतत् कर्तव्यम्। अन्यथाऽन्य एवोपायः कर्तव्यः। तमग्रे वक्ष्यति। संन्यासिनस्तु पूर्वापेक्षयाऽप्यग्रिम एवोत्तम एवमित्याह **यतेः पर्यटनं वरमिति ॥ २४६ ॥**

गृहस्थानामपि पूजायां पञ्चदोषसम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह—

विक्षेपादथवा शक्त्या प्रतिबन्धादपि क्वचित्।
अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवे।
तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४७ ॥

विक्षेपादिति। स्वतःप्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भगवति योज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकर्शितानि। जरया व्याधिभिर्वा यदा शक्त्यभावो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा परम आग्रह उत्पद्यते। येन तमसि प्रविष्टो भगवन्तं न स्मरति। लोकानां वा पीडां कुर्यात्। तत्र पूजा त्यक्तव्या। तदा अन्यत्रापि तथात्वे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया। तत्रापि दोषसम्भवे तीर्थपर्यटनं कर्तव्यम्। पापानां प्रतिबन्धकरूपाणां नाशाय। तदा यत्रैव गत्वा सेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्तव्या। **स्वतन्त्रतया तीर्थाटनप्रकारमाह सर्वेषामिति।** विष्णुभक्तिप्रकारत्वात् सर्वाधिकारः ॥ २४७ ॥

टिप्पणी।

स्वस्य वेति। गृहादिष्विति शेषः ॥ २४७ ॥

आवरणभङ्गः।

गृहस्थस्यैतन्मुख्यत्वे बीजमाहुः एवं **कुर्वन्नित्यादि।** यथा श्रुतौ, "ये देवा यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव लोकांस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती"ति यजमानेन मन्त्रमात्रकथने सपरिकरस्य स्वर्गलोकं उक्तस्तथा भगवता सपरिकरस्य परिचर्यासूचनादत्रापि सायुज्यरूपं मध्यमं सेवाफलं परिकरस्य भवतीत्यर्थः। गृहस्थस्योक्त्वाऽन्येषामाहुः **ब्रह्मचारीत्यादि।** अत्र बहुवचनं विधुरविधवावीतरागिप्रभृतिसंग्रहार्थम्। अन्यथा गृहस्थस्योक्तत्वेन यतेर्वक्तव्यत्वेन चाश्रमद्वयस्यैव विशिष्टतया तदसंगत्यापत्तेः ॥ २४६ ॥

अथ गृहस्थानामपि कञ्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः **गृहस्थानामित्यादि।** **स्वस्य वेत्यादि।** यथाऽस्मद्रादीनाम् उत्कटाद्यावेशात्तथेत्यर्थः। एवं दोषनिवृत्त्युपायत्वेन तीर्थाटनमुक्त्वाऽस्य गौणत्वमात्रतापरिहारायाऽस्य प्रकारं वक्तुमाहुः **स्वतन्त्रतयेत्यादि।** **विष्णुभक्तीत्यादि।** "सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपे"ति स्कान्दात्तथेत्यर्थः। तथात्वं च विदुरतीर्थयात्रादिभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

वर्णाश्रमयुक्तानामपि वर्णाश्रमधर्मैस्तीर्थानि विकल्प्यन्त इत्याह—

यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः।
अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दिनान्नाधिकस्य हि॥ २४८॥
हृतत्रपः पठन्नित्यं नामानि च कृतानि च।
एकाकी निस्पृहः शान्तः पर्यटेत्कृष्णतत्परः॥ २४९॥
देहपातनपर्यन्तमव्यग्रात्मा सदागतिः।
उत्तमोत्तममेतद्धि पूर्वमुक्तममीरितम्॥ २५०॥
गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते।
कृष्णार्थं तन्नियुञ्जीत कृष्णः संसारमोचकः॥ २५१॥
धनं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते।
कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य वारकः॥ २५२॥

यज्ञा इति। भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता निरूपिता। तत्राटनप्रकारमाह अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति। तीर्थप्रवेशदिवसे तूपवासः। अग्रिमदिवसे यद्यन्नमात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु ततोऽधिकम्। अटनस्य नित्यत्वान्न चिरकालं स्थितिः। उच्चैर्नामसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम्। अन्तर्भगवत्स्मरणं च। एकाकी पर्यटेत्। नात्र, "नैकः प्रपद्येताध्वानमि"ति स्मृतिदोषः। पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्तव्या। शान्तश्च चित्ते भवेत्। एवमधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति। कृष्ण एव तात्पर्यम्। न तु तीर्थादौ। देहपातनपर्यन्तं च पर्यटनम्। देहान्ते कृतार्थो भविष्यामीति। सदा शुद्धश्च भवेत्। संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य गमनम्। अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुरतीत्युत्तमोत्तमम्। अत्र संमत्यर्थं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह॥ २४८–२५२॥

टिप्पणी।

यज्ञा इति मूले। हरिणा निमित्तेन कृता यज्ञास्तीर्थानि च समानीत्यर्थः॥ २४८॥
नात्र नैक इति। भिन्नाधिकारत्वादिति भावः॥ २५०॥

आवरणभङ्गः।

अत्र कश्चिद्विशेषमाहुः वर्णेत्यादि। उत्तानमेतत्, तुल्यता निरूपितेति। तथाहि, तीर्थचिन्तामणौ, "ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम्। फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते। बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः॥ प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित्। नार्थन्यूनैरवगणैरेकात्मभिरसंहतैः॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर। तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधां वर॥ ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ। तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च। अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो जायते नरः॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः। न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यदि"ति। अपरमपि विशेषमाहुर्मूले, हरिणा कृता इत्यनेन। भगवता यज्ञाः कृताः, बलदेवरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतोऽपि साम्यमिति भावः॥ २४८–२५२॥

आवरणभङ्गः।

मधीयीते"त्यादौ केवलोच्चारणेऽपि तथा प्रयोगाच्चत्प्राप्तिरिति वाच्यम्। विनिगमनाविरहात्। न चेतः पूर्वं,"य एतां श्रावयेदि"ति सर्वां संहितां, "पठन्ननश्नन् प्रयत" इति पाठं च प्रक्रम्य,"विप्रोऽधीत्ये"ति श्लोककथनादुपक्रम एव विनिगमकोऽस्त्विति वाच्यम्। तत्र श्रावणोत्तरं पठनस्योक्ततया श्रावणानुसारिपाठप्राप्त्या सर्वपाठाप्राप्तेः। न चात्र सर्वस्यैव श्रावणमिति वक्तुं युक्तम्। कपिलदेवैः स्वमातुरप्यौपनिषदभागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन स्त्रीशूद्रयोस्तदंशाश्रावणे तयोस्तच्छ्रवणानधिकारे च सिद्धेः। "शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे। कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहमि"त्युद्योगे सनत्सुजातीयारम्भे विदुरवाक्याज्ज्ञानोत्तरमपि वदनानधिकारे च सिद्धे श्रवणपठनयोः पठन एव वा तावदंशत्यागस्यैवौचित्यात्। अत एव तृतीयस्कन्धनिबन्धे श्रीमदाचार्यैरपि,"यदौपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा। वर्णिनामेव तद्धि स्यात् स्त्रीशूद्राणां ततोऽन्यथे"ति कारिकया भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव। उपासनायाः प्राधान्यात्। यदेव भगवता ब्रह्मणे प्रोच्यते तत् त्रैवर्णिकानामेवेति ज्ञातव्यमिति तत्प्रकाशग्रन्थेन च तथैव निर्णीतत्वात्। न चैकादशस्कन्धेऽपि, "एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह" इति कथनाच्चतुःश्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वात् तत्राप्यनधिकारः शङ्क्यः। तदग्रे, 'नैतत्त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च। अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम्। एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च। साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितामि"ति कथनात्। कर्मज्ञानादिमिश्रतयोपदेशाच्च तादृशां श्रावणे बाधकाभावेन तत्र तेषां श्रवणाधिकारस्य सिद्धेः। अन्यथा तद्विरोधापत्तेश्च। यत्तु, "ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः। वैश्यः पठन् विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियादि"ति चतुर्थस्कन्धीयम्। तत्तु पृथुचरितमुपक्रम्य पठितत्वात् प्रकरणावरुद्धमिति न तेन सर्वपाठः प्रापयितुं शक्यते। न चाऽभयेच्छाया तदर्थं कीर्तनस्य विरोधः शङ्क्यः। तत्र भगवत एव कथनाच्छ्रीभागवतपदाभावाच्चोक्तैकदेशातिरिक्तभागवतकीर्तनादपि तत्परिहारसिद्धेः। न च, "देवोऽसुरो मनुष्यो वे"ति वाक्यात् सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र, "विष्णुभक्तौ यथे"ति दृष्टान्तकथनाच्च भगवद्भक्तेः सर्वाधिकारत्वमभिप्रेत्यात्र त्रेधा भक्तिमार्ग उपदिष्टः। तत्र रूपसेवायां बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वेधा उपदिश्य तत्रानधिकारे, "अथवा सर्वदा शास्त्रमि"त्यादिकारिकाभ्यां नामसेवाप्रकार उपदिश्यत इति तस्य सर्ववर्णसाधारणत्वात् सर्वपठनं शङ्क्यम्। ब्रह्मोपदेशभागव्यतिरिक्तपाठेऽपि तदुपपत्तेः। अन्यथा, "यदौपनिषदं ज्ञानमि"ति कारिकातद्व्याख्यानयोर्विरोधापत्तेः। पुरुषोत्तमसहस्रनामपाठादपि श्रीभागवतपाठसिद्धेस्तैरेवोक्तत्वात्। तत एव सर्वपाठसिद्धेश्च। ये पुनरेतन्यकृत्य ब्राह्मणाद्युत्कर्षासहिष्णवः स्वस्य पाठाधिकारमापादयन्ति तेषा तु मात्सर्यदोषेण श्रीभागवतोक्तधर्मेष्वनधिकारात् तदुक्ते पाठेऽप्यनधिकार एवेति दिक्। नन्वत्र प्रकाराणां बहूनामुक्तत्वात् कथमेको मार्ग इत्यत आहुः चाह्येत्यादि॥ २५३–२५४॥

प्रपत्तिमार्गमाह—

जगन्नाथे विट्ठले च श्रीरङ्गे वेङ्कटे तथा ।
यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत तत्परः ॥ २५५ ॥
एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तं गतिसाधनसंयुतम् ।
कर्ममार्गं प्रवक्ष्यामि भ्रान्तानां बहुशः फलम् ॥ २५६ ॥

जगन्नाथे विट्ठले चेति । विकल्प एवैषां स्थानानाम् । प्रपत्तौ ब्रह्मास्त्रन्यायस्य बाधकत्वात् । पूजाप्रवाहो भगवत्सान्निध्यप्रबोधकः । एवं वैदिको भक्तिमार्गश्च निरूपित

टिप्पणी ।

प्रपत्तिमार्गमिति । भगवानेव ममैहिके परलोके च गतिरहं भगवद्दास इति निश्चयेन भगवत्परतया भगवन्महास्थाने स्थितिः प्रपत्तिमार्ग इत्यर्थः । तत्र तिष्ठेतेति मूले । त्वद्दासोऽहं सर्वार्थे त्वामेवाश्रित इत्याद्यभिप्रायं प्रकटयन् तिष्ठेदित्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्यायोश्चेत्यात्मनेपदम् ॥२५५॥

प्रपत्ताविति । एकत्रावस्थाने चैकं भगवद्रूपमाश्रित्य रूपान्तरे वचनेनापि नावज्ञा कार्येति भावः । ब्रह्मास्त्रन्याय "एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचिदि"त्येवंरूपः । एवं वैदिक इति । वैदिकमार्गस्य ज्ञानान्तत्वाद्योगसाङ्ख्ययोर्ज्ञानाङ्गत्वात्प्रपत्तिमार्गस्य भक्तिमार्गान्तर्गतत्वात्फलसाधनसहितं मार्गद्वयमेवोक्तमित्यर्थः ॥ २५६ ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रपत्तीत्यादि । अत्राप्यनधिकारे उपायान्तरं तदनुकल्पभूतमाहेत्यर्थः । सर्वधर्मानित्यत्रैकपदादन्याश्रयः सर्वथा बाधक इति बोधयितुं तत्परपदस्य तात्पर्यमाहुः प्रपत्तावित्यादि । तत्परस्तिष्ठेदित्यर्थः । स्थानान्तरस्यापि संग्रहार्थमाहुः पूजेत्यादि । एतस्यैव शेषौ विवेकधैर्याश्रयकृष्णाश्रयौ ज्ञेयौ । प्रपत्तिश्च शरणागतिः, आश्रय इति यावत् । तत्प्रथमतो मानसं, पश्चात् कायिकं वाचनिकमित्यक्रूरस्तुतावुक्तं सुबोधिन्यां तदुपपादितं शरणागतिप्रकरण इति च । तदेव विवेकधैर्याश्रये विवेकधैर्ययोर्निरूपणेन कायिकम्, आश्रयनिरूपणेन मानसं, वाचनिकं चोक्तम् । अत्रापि कारणं भगवदनुग्रह एवेति, "सोऽहं तवाङ्घ्री"त्यत्राक्रूरस्तुतौ प्रतिपादितमनुभवेन शरणागतिसिद्धिलक्षणं च तत्रैवोक्तम्, "यदि सङ्घातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्यमि"त्यारभ्य, "सत्सेवारुचिः, भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा, भगवच्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मज्ञापकमि"त्यन्तेन । एतत्सिद्ध्यर्थमेव कृष्णाश्रयस्तोत्रं चेति ज्ञेयम् । अनुगुणपक्षे सङ्घाताऽऽनुगुण्यं प्रसन्नचेतसा सेवाकरणानुकूल्यमेव प्रपत्तेः सामर्थ्यमलौकिकद्रष्टृत्वमिति सुदाम्नो मालाकारस्य स्तुतौ, "पुंसोऽत्यनुग्रह" इत्यत्र स्पष्टम् । तच्च भगवदिच्छाज्ञानरूपमेव, इदमेव पञ्चाध्याय्यामपि, "तव पादरजः प्रपन्ना"इत्यादिषु ज्ञापितम् । एवञ्च भक्तिवर्धिनीग्रन्थ एतस्यैव सेवाकरणस्य प्रपञ्चो ज्ञेयः । नवरत्नमप्यस्यैव प्रकरणस्य शेषः । नवरत्नशेषोऽन्तःकरणप्रबोधः, सिद्धान्तरहस्यसेवाफलनिरोधलक्षणान्यपि तथा । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः । अथवेत्यादिनोक्तप्रकारे यदाऽनधिकारस्तदा सहस्रनामस्तोत्रं नामावली च । सिद्धान्तमुक्तावली तु शास्त्रस्य संग्रहरूपा । पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थो भक्तिहंसश्च मार्गस्वरूपादिविवेचकतयाऽस्यैव प्रकरणस्य शेषौ । बालबोधोऽपि तथा ।

इत्याह एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तमिति । सर्वत्रैव जगति फलं वर्तत इति सर्वत्र फलं साधनं चाह कर्ममार्ग इति ॥ २५५-२५६ ॥

आवरणभङ्गः ।

संन्यासनिर्णयस्तु त्यागशेषः स्फुट एवेति सर्वाण्येव प्रकरणान्येवं बोध्यानि । अत्रायं क्रमः प्रतिभाति । पूर्वं भगवत्कृपाङ्कुरस्य स्वतः संस्कारेण भगवन्मार्गीयसङ्गादिना वा उद्बोधे मार्गेऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन् प्रवेशेच्छा । तत्राप्यङ्कुरस्य दृढत्वेऽस्मिन् मार्गे पूर्वोक्तरीत्या दृढं सर्वोत्तमत्वभानं प्रवेशश्च । द्वारभूतगुरुद्वारा शरणागतिः । ततः सतां द्वारभूतगुरोर्वा सङ्गेन शिक्षया वा श्रीमदाचार्यचरणेषु भगवदभेदबुद्धिः । सर्वोत्तमादिभिस्तद्भजनम् । तत एतन्मार्गीयसङ्गे पूर्वोक्तरीत्या भगवद्भजनं, ग्रन्थावलोकनश्रवणादिना च तत्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तौ दोषनिवृत्तिः । सेवोपयोगिगुणोपचयश्च । तत एतदावर्तने सकुटुम्बस्य भगवत्प्राप्तिस्तत्राप्युदासीनप्रतिकूलयोर्न । चर्षणीशब्दवाच्यानां तु यत्किञ्चित् फलं परं परिभ्रमणमेव । पञ्चदोषसंभवे तु तीर्थाटनं, दोषनिवृत्तौ पुनः सेवया पूर्वोक्तरीतिकं फलम् । सेवाधिकारे तु श्रीभागवताश्रय उक्तरीत्या । तत्राप्यनधिकारे सहस्रनामनामावल्योर्यथोक्तरीतिक आश्रयः । उत्तमाधिकारे तु पर्यटनम् । अत्राप्यनधिकारे भगवत्प्रपन्नतया अदूरे विप्रकर्षे वा स्थितिः सहस्रनामाद्यावर्तनसहायस्य । एवं करणे एतन्मार्गीयफलोन्मुखत्वं फलं च । आरम्भदशायां पापादिना पुनरावृत्तिः । पाकदशायां यथाकथञ्चित् पापे तु पापस्यैव नाश इति सिद्ध्यति । वेदस्तु कालेन निर्बल इति तन्मार्ग इदानीमसिद्ध्यन्न फलायाऽलमिति भगवन्मार्गाङ्गतयाऽत्रैव प्रविशतीति । गुरुणावेशादिना मार्गरुचिं परीक्ष्य जिज्ञासां चावगत्य प्रश्नानन्तरं सेवादिकमुपदेष्टव्यमिति । यस्तु नामाद्युपदेशोऽधिकाराभावेऽपीदानीन्तनैः क्रियते, सोऽपि जानता कृतः स्वगृह्यमाणद्रव्यशुद्धौ तेन बन्धाभावे च पर्यवस्यति । अजानता कृतस्तु स्वस्मिन् दोषादोषयोः सन्देहे पर्यवस्यतीति । इदं यथा तथा उपदेशवादे वृत्तिवादे च विवेचितमिति ततोऽवधेयमिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । मूले, एतन्मार्गद्वयमित्यत्र द्वित्वं मुख्यापेक्षया बोध्यम् । प्रपत्तिमार्गस्य भक्तिमार्गानुकल्पत्वादिति । गतिसाधनसंयुतमित्यत्र गतिशब्दः फलवाची । "सा काष्ठा सा परा गति"रिति श्रुतौ तथासिद्धेः । एवं फलप्रकरणे प्रमाणानुरोधिना मुख्यप्रमेयस्य बलं विचारितम् । अतः परं गुरुभूतस्य तस्य बलं वैराग्यार्थं विचारयन्ति । धूमादिमार्गस्य तृतीयमार्गस्य च, "को हि तद्वेद यदमुष्मिँल्लोकेऽस्ति न वे"ति, "यामिमां पुष्पितां वाचमि"ति, "कर्मण्यनाश्वास"इति यथायथं श्रुतिगीताश्रीभागवतेषु निन्दितत्वेऽपि प्रमाणानुरोधितायां सत्त्वेन तद्बलविचारस्यावश्यकत्वात् सर्वत्रैवेत्यादि । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति श्रुतेः । सदंशसंभिन्नस्वधर्मभूत आनन्दः फलं, तत् सर्वत्र जगति वर्तते इति सर्वेषु सदंशभूतेषु लोकेषु सुखरूपं फलं तत्साधनभूतं वैदिकं कर्म च तद्वाञ्छानिवृत्त्यर्थं पूर्वोक्ताज्जघन्यरूपतया स्फुटीकरोतीत्यर्थः । ननु ज्ञानं विना कर्मासंभवाज्ज्ञाने सति कर्मणां कथं भ्रान्तत्वमित्याशङ्कायामयथाज्ञानत इत्यादि व्याकुर्वन्त आहुः ॥ २५५ ॥ २५६ ॥

अयथाज्ञानतः कर्म कुर्वाणास्त्रिविधा मताः ।
सात्त्विकादिविभेदेन कर्म चाऽपि त्रिधा भवेत् ॥ २५७ ॥
सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथाश्रुतिपरः कृती ।
स्वर्गलोकस्तस्य सिद्ध्येद्विमानस्त्रीभिरावृतः ॥ २५८ ॥
पुण्यस्य तु तिरोभावे पतत्यर्वाक्शिरास्ततः ।
पुण्यशेषं समादाय समीचीनेषु जायते ॥ २५९ ॥
राजसं कर्म कुर्वाणो मेर्वादिसुखभाग् भवेत् ।
तामसं कर्म कुर्वाणः पाताले सुखभाग् यथा ॥ २६० ॥
राजसः सात्त्विकं कुर्वन् दैत्यस्वर्गेषु जायते ।
राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥ २६१ ॥
वृष्टिद्वाराऽन्नरूपः सन् रेतोयोनिषु जायते ।
तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥ २६२ ॥
तामसः सात्त्विकं कुर्वन् पितृलोके महीयते ।
राजसं कर्म कुर्वाणो भूतादिसुखमाप्नुयात् ।
तामसं कर्म कुर्वाणः सर्पादिसुखभुग् भवेत् ॥ २६३ ॥
सर्वेषां पुनरावृत्तिस्तथा कर्म पुनर्भवः ।
एवं त्रयीधर्मपरा गतागतमवाप्नुयुः ॥ २६४ ॥

कर्मणो नानामार्गत्वं स्वभावगुणभेदात् । तामसः कदापि न सात्त्विकं कर्म करोति । कुर्वन् वा तामसप्रकारेण करोति । अतो नव भेदा गीतायां निरूपिताः । "कर्ता सात्त्विक

आवरणभङ्गः ।

कर्मणो नानामार्गत्वमित्यादि । गीतायां, "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाते"त्यत्र ज्ञानपदेन करणमुच्यते । तद्विमर्षे, येनेति वेत्तीत्यादिनिर्देशात् । ज्ञेयपदेन तादृक्करणैर्ज्ञायमानं लौकिकं वस्तूच्यते । तच्चैकविधमेव । "यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य तदि"त्यैकादशवाक्ये तस्यैकरूपताभिधानात् सात्त्विकानां तथानुभवादत्र त्रैविध्यानुक्तेश्च । परिज्ञाता त्वन्तःकरणमेव वृत्त्यधिकरणत्वात् । करणकर्मपदाभ्यां च कर्मेन्द्रियचेष्टे उच्येते । कर्तृपदेन चोपाधितो भिन्नमन्तःकरणमेवोच्यते । गुणा अपि नोदासीना बन्धकाः, किन्तु तत्तच्चित्तजा एव तथा । "सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते" इत्यैकादशे भगवद्वाक्यात् । सात्त्विककरणैश्च जायमानमपि ज्ञानं प्रकृतिकैवल्यमेवावगाहते, न तु ब्रह्मकैवल्यम् । "यस्तु यस्यादिरि"ति पूर्वोक्तवाक्यात् अतस्तदप्ययथाज्ञानमेव । एवं सति तादृशज्ञानेन तादृशैर्द्विविधकरणैस्तादृशान्तःकरणाभिमन्तारो यत् कुर्वन्ति तस्य कर्मणो यज्ञदानजपादेर्यन्नानात्वं तत्, चित्तस्वभावभूतानां जीवनानाविधत्वापादकानां गुणानां भेदादित्यर्थः । तर्ह्ययथाज्ञानादेव कर्मनानात्वसिद्धेः कर्तृकर्मणोः किमिति त्रैविध्यमुक्तमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यमेव विशदयन्ति । तामस इत्यादि । एवं सिद्धे तेषां

उच्यते", "यत्तत् सात्त्विकमुच्यते" इत्यादिना। "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था" इति वाक्यात् कर्मणस्त्रैविध्ये सात्त्विक एवोर्ध्वादिषु गच्छति। तथा राजसोऽपि दक्षिणमार्गे गच्छन् दैत्यस्वर्गेषु चन्द्रलोके यक्षलोके च सुखमनुभवति। सर्वेषां सङ्ग्रहार्थं सत्त्वादितारतम्येन फलकल्पना। पितृलोको भूतलोकः सर्पलोकश्चेति। तामसानां फलं नवविधं निरूप्य भगवद्वाक्येनोपसंहरति एवं त्रयीधर्मपरा इति॥ २५७-२६४॥

प्रकीर्णकानां फलं वक्तुं नानादेवोपासकानां फलमाह—

तत्तद्देवोपासकानामाजन्मोपासने फलम्।
तत्तत्सायुज्यरूपादि वेदोक्तानामनेकधा।
पौराणिकानां च तथा निषिद्धेतरभावतः॥ २६५॥

तत्तद्देवोपासकानामिति। वेदोक्तानामग्न्यादीनां देवोपासनाबुद्ध्या अग्नि-

---

टिप्पणी।

सर्वेषामिति मूले। 'आब्रह्मभुवनादि'ति वाक्यात्ते सर्वे पुनरावर्तन्ते पूर्ववासनया पुनस्तादृशमेव कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः॥ २६४॥

आवरणभङ्गः।

भ्रान्तत्वे यदर्थमेवं नवधा निरूपणं तदाहुः ऊर्ध्वमित्यादि। गच्छतीति। उत्तरमार्गेण गच्छतीत्यर्थः। तावतापि न तस्योत्तमत्वमिति ज्ञापयन्ति मूले, सात्त्विक इत्यादिना। इदं चैकादशस्कन्धीयदशमाध्याये, "अन्तरायैरविहतो यदि धर्मं" इत्यादिपञ्चश्लोकेषु स्फुटम्। शेषं च न्यायादेव सिद्ध्यति। एवं सात्त्विकस्योक्त्वा राजसस्येतो हीनत्वं बोधयितुं लोकावृत्त्यादिकमतिदिशन्ति तथेत्यादि। एवं कल्पनायां बीजमाहुः सर्वेषामित्यादि। सर्वेषामिति। लोकानामित्यर्थः। यमलोकमार्गसङ्ग्रहार्थं तामसानां फलमाहुः। पितृलोक इत्यादि। उपसंहरतीति। मूले "तथा कर्मपुनर्भव" इत्यनेन पूर्वकर्मशेषभूतेन कर्मणा बीजेन स्वसजातीयकर्मान्तरोत्पत्तिः पुनः पुनः फलतारतम्यायोच्यते। अतः श्रुत्युक्तोऽपि मार्ग एवम्भूतश्चेत् फलतो जघन्य एवेति निगमयतीत्यर्थः॥ २५७—२६४॥

प्रकीर्णकानामिति। ज्ञानकाण्डैकदेशादिप्रतिपादितानामुपासनानाम्। यद्यप्युपासनानां मानसकर्मत्वेन कर्मण्येवान्तर्भावस्तथापि तस्यां देवताप्राधान्येन फलेऽपि प्रकारभेदाद्भिन्नतया कथनम् उपास्यानां स्वतन्त्रप्रमेयात्मकत्वेन तद्बलनिरूपणार्थं ज्ञेयम्। तत्तद्देवेत्यादि। अध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतं संकर्षणकाण्डं देवताकाण्डमित्युच्यते। तदप्युपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात् कर्ममीमांसान्तर्गतमेव। तद्रीत्या देवोपासने तदुपासकानां तथेत्यर्थः। एते च देवास्तत्त्वपर्यन्ताः कालपर्यन्ता वा ज्ञेयाः। एतदेव विशदयन्ति वेदोक्तानामित्यादि। मूलेऽतिदिष्टोपासनाविषयाणां

होत्रादिकरणे भेदबुद्धेर्विद्यमानत्वात् तत्तद्देवतासायुज्यम् । पौराणिका दुर्गागणपतिप्रभृतयः ॥ २६५ ॥

विष्णुं परित्यज्य तद्भजनं न कोऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमाह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २६६ ॥
विहितानेककर्तॄणां देहान्ते यदुपासनम् ।
तत्सायुज्यादिसिद्धिः स्यात्तत्पोपोऽन्यस्य वै फलम् ॥ २६७॥

यजन्ते सात्त्विका देवानिति । एकदा बहुदेवोपासनायां कर्मप्राधान्यात् कर्ममार्गीयमेव फलं नोपासनाफलम् । क्रमेण भक्त्या तत्तद्देवतोपासनायां फलमाह विहितानेकेति । अन्तिमस्य शीघ्रप्रसादे पूर्वेषामप्यनुज्ञाहेतुः ॥ २६६–२६७ ॥

एवमुपासनायां नियतं फलमुपपाद्य कर्ममार्गे फलस्यानियतत्वमाह—

कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न बुध्यते ।
ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादनेकधा ।
तदुद्रेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६८ ॥

कर्मणामिति । कर्माणि विध्यंशे निषिद्धानि सहस्रं पतन्ति, तथा निषिद्धे विहितानि । तेन कस्य फलं भवेदिति सर्वेषामेव शङ्का । तत्र हेतुमाह ईश्वरत्वादिति । कर्मस्वरूपी भगवानीश्वरः स्वेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । अतो विधिर्व्यर्थ इति न फलं नियतम् । यतोऽनेकधा तदुद्रेकः । तत्रापि देहावसाने यत् कर्म तदेव

टिप्पणी ।

भेदबुद्धेरिति । ब्रह्मत्वेन सर्वज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ २६५ ॥

आवरणभङ्गः ।

स्वरूपमाहुः पौराणिका इत्यादि । पञ्चायतनरूपा विशिष्टरोषा इत्यर्थः । तदपि फलं दक्षिणरीत्यैवेति बोधयितुं मूले, निषिद्धेतरभावत इत्युक्तम् ॥ २६५ ॥

विष्णुमित्यादि । बहुषु पुराणेषु विष्णोरुत्कर्षप्रतिपादनादुक्तरीत्या आशङ्क्य अधिकारिभेदेन तत्तद्भजनोपपादकं भगवद्वाक्यमाहेत्यर्थः । प्रासङ्गिकमाहुः एकदेत्यादि । "तत्पोपोऽन्यस्य वै फलमि"ति मूलोक्तेऽर्थे बीजमाहुः अन्तिमेत्यादि । एवमुपासनाफलनिरूपणमुखेन स्वतन्त्रप्रमेयभूतानां देवानां बलं विचारितम् ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

अतः परं कर्मणो बलं विचारणीयम् । तस्य स्वाविर्भावे प्रमाणानुरोधित्वेऽपि अक्षरात्मत्वेन स्वतन्त्रप्रमेयरूपत्वात् । तद्विचारयन्ति एवमुपासनायामित्यादिना । ननु कथमेव गहनतेत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति कर्माणीत्यादि । स्वातन्त्र्यं प्रकटयन्ति कर्मस्वरूपीत्यादि ।

फलदायकम्। तत्रेश्वरेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते। यदि जीवे कृपा तदा शुभरूपेण, क्रोधे त्वशुभरूपेणेति निर्णयः॥ २६८॥

तदेवोपपादयति—

कृपयाऽधमतां प्राप्य भक्तं वै मोचयेत् क्वचित्।
अनियुक्ततपस्यानां पीडया क्रोधतः क्वचित्।
हीनभावं नयत्येष दुष्टं वा मोचयेत् क्वचित्॥ २६९॥
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः॥ २७०॥
अतश्च सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः।
अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम्॥ २७१॥

कृपयेति। अधमतां प्राप्य स्थितं भक्तं कृपया कश्चिन्मोचयेत्। इति निषिद्धसान्ते सद्रूपेणाविर्भावः। विहितसान्ते निषिद्धरूपेणाविर्भावमाह अनियुक्ततपस्यानामिति। आज्ञाव्यतिरेकेण ये तपः कुर्वन्ति तेषामन्ते भगवतः पीडया क्रोधो भवति। "मां चैवान्तःशरीरस्थमि"ति वाक्यात्। तदा हीनभावं नयति, नरकं, श्वादियोनिं वा। भगवदिच्छया दुष्टश्चेत् तमपि कश्चिन्मोचयेत्। अत ईश्वरचर्या दुर्विभाव्या। अत एव भगवान् स्वाभिप्रायं कर्ममार्गे निरूपयतीत्याह कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यमिति। विहितेऽपि विचारः कर्तव्यः। किं भगवदिच्छाऽस्ति। तथा सति कर्तव्यं, नो चेन्न कर्तव्यमिति। तथा विकर्मणस्तूष्णीम्भावादपि। कलावग्निहोत्रादिकं न कर्तव्यमिति। अत्रापि विचारः कर्तव्यः। किमीश्वरेच्छा करणेऽकरणे वेति। तथा निषिद्धेऽपि विचारः कर्तव्यः। किं ब्राह्मणः हन्तव्यो न वेति। भगवदिच्छायां हननमेव हितकारि। यथा द्रोणादीनाम्। अत एव कर्मणो गतिर्गहना। फलं दुर्निरूपमित्यर्थः। उपसंहरति अतश्च सुतरामेवेति। तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह अतोऽपि भजनं कार्यमिति। ननु भजनेऽप्येवं चेत् को

टिप्पणी।

आज्ञाव्यतिरेकेणेति। शास्त्राज्ञां विनेत्यर्थः॥ २६९॥

तथा विकर्मण इत्यारभ्य द्रोणादीनामित्यन्ते। भगवदिच्छां वेदाद्यतो वा ज्ञात्वा यत्कृतं तदिष्टसाधनमेवात एव श्रुत्या यावज्जीवमग्निहोत्रविधानात्कलौ स्मृत्या निषिद्धमप्यग्निहोत्रादि कर्तव्यमेव। तथा "आततायिनमायान्तमि"ति वाक्याद्ब्राह्मणवधे प्राप्तेऽपीश्वरेच्छायां हननमेव वरं, तदभावे हननाभाव एवात एवार्जुनेन द्रोणादीनां हननमश्वत्थाम्नोऽहननं च। यथा स्मृत्याद्यपेक्षया वेदाज्ञा

आचरणभङ्गः।

अक्षरस्यैव रूपान्तरं कर्मेति पूर्वं साधितम्। अक्षरं चेदित्। "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत" इत्यादिश्रुतेः। अतस्तदभिन्नत्वात् कर्मरूपी भगवानीश इत्यर्थः। तदेव फलदायकमिति। अन्ते या मतिः सा गतिरिति तादृशमतिजनकतया तदेव तथेत्यर्थः॥२६८॥

होत्रादिकरणे भेदबुद्धेर्विद्यमानत्वात् तत्तद्देवतासायुज्यम् । पौराणिका दुर्गागणपतिप्रभृतयः॥ २६५ ॥

विष्णुं परित्यज्य तद्भजनं न कोऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमाह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २६६ ॥
विहितानेककर्तॄणां देहान्ते यदुपासनम् ।
तत्सायुज्यादिसिद्धिः स्यात्तपोऽन्यस्य वै फलम् ॥ २६७॥

यजन्ते सात्त्विका देवानिति । एकदा बहुदेवोपासनायां कर्मप्राधान्यात् कर्ममार्गीयमेव फलं नोपासनाफलम् । क्रमेण भक्त्या तत्तद्देवतोपासनायां फलमाह विहितानेकेति । अन्तिमस्य शीघ्रप्रसादे पूर्वेषामप्यनुज्ञाहेतुः ॥ २६६–२६७ ॥

एवमुपासनायां नियतं फलमुपपाद्य कर्ममार्गे फलस्यानियतत्वमाह—

कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न बुद्ध्यते ।
ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादनेकधा ।
तदुद्रेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६८ ॥

कर्मणामिति । कर्माणि विध्यंशे निषिद्धानि सहस्रं पतन्ति, तथा निषिद्धे विहितानि । तेन कस्य फलं भवेदिति सर्वेषामेव शङ्का । तत्र हेतुमाह ईश्वरत्वादिति । कर्मस्वरूपी भगवानीश्वरः स्वेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । अतो विधिर्व्यर्थ इति न फलं नियतम् । यतोऽनेकधा तदुद्रेकः । तत्रापि देहावसाने यत् कर्म तदेव

टिप्पणी ।

भेदबुद्धेरिति । ब्रह्मत्वेन सर्वज्ञानामभावादित्यर्थः ॥ २६५॥

आवरणभङ्गः ।

स्वरूपमाहुः पौराणिका इत्यादि । पञ्चायतनरूपा विशिष्टवेषा इत्यर्थः । तदपि फलं दक्षिणरीत्यैवेति बोधयितुं मूले, निषिद्धेतरभावत इत्युक्तम् ॥ २६५ ॥

विष्णुमित्यादि । बहुषु पुराणेषु विष्णोरुत्कर्षप्रतिपादनादुक्तरीत्या आशङ्क्य अधिकारिभेदेन तत्तद्भजनोपपादकं भगवद्वाक्यमाहेत्यर्थः । प्रासङ्गिकमाहुः एकदेत्यादि । "तपोऽन्यस्य वै फलमि"ति मूलोक्तेऽर्थे बीजमाहुः अन्तिमेत्यादि । एवमुपासनाफलनिरूपणमुखेन स्वतन्त्रप्रमेयभूतानां देवानां बलं विचारितम् ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

अतः परं कर्मणो बलं विचारणीयम् । तस्य स्वाविर्भावे प्रमाणानुरोधित्वेऽपि अक्षरात्मत्वेन स्वतन्त्रप्रमेयरूपत्वात् । तद्विचारयन्ति एवमुपासनायामित्यादिना । ननु कथमेवं कर्मणां गहनतेत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति कर्माणीत्यादि । स्वातन्त्र्यं प्रकटयन्ति कर्मस्वरूपीत्यादि ।

प्रसङ्गाद्योगसांख्ययोः फलमाह—

ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ।
बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७४ ॥
सांख्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा ।
समर्पणात् कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २७५ ॥

ईश्वरालम्बनमिति । योगसांख्यकर्माणि भगवदिच्छया कृतानि भक्तिं जनयन्तीत्यर्थः । एतन्नियतफलम् ॥ २७४–२७५ ॥

इदानीं निषिद्धयोगमार्गादेः स्वरूपं फलं चाह—

योगेन तु निषिद्धेन यदि देहः प्रसिध्यति ।
तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु तत्फलम् ।
अन्यथा नरके पातो दृढभूमौ तु संस्थितिः ॥ २७६ ॥

योगेन त्विति । निषिद्धो योगः कापालिको महादेवेनोर्ध्वमुखेनोक्तः ।

टिप्पणी ।

भगवदिच्छयेति । भगवद्विषयिण्येत्यर्थः ॥ २७४ ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रसङ्गादित्यादि । प्रसङ्गादिति । स्वभावप्रसङ्गात् । तथा च भगवता गीतायां योगसांख्यकर्मार्पणानामप्युपदिष्टत्वात् तेषां भक्तिमार्गसाम्यं फलतो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तेषामपि जघन्यत्वं बोधयितुमाहेत्यर्थः । "मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तदि"ति भगवद्वाक्यात् कर्मार्पणस्यापि सात्त्विकत्वं ज्ञेयम् । मूले, तादृशमिति । योग्यदेहम् । योगसांख्येत्यादि । तथा च, "नैवं पापमवाप्स्यसि", "कर्मबन्धं प्रहास्यसि", "शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैरि"त्येव सांख्ययोगकर्मार्पणानां फलमुक्तं भगवता, न तु स्वप्राप्तिरूपम् । पापाभावे च, "जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते"इति भक्तिरेव फलत्वेनोक्तेति तथेति भावः । एवं फलमुक्त्वा पूर्वोक्तकर्मोपासनाद्यपेक्षयाऽस्योत्तमत्वं बोधयितुमाहुः एतन्नियतफलमिति । अतोऽपि पूर्वोक्तादुत्कृष्टमित्यर्थः । एवं सात्त्विकस्वभाववत्त्वमुक्तम् ॥ २७४—२७५ ॥

इदानीमित्यादि । एवं प्रमाणादित्रयेणोत्कृष्टानामपि भक्तिमार्गादपकृष्टत्वं प्रकारविशेषे त्वकृत्वमिति स्थापयित्वाऽन्येषां प्रमाणादिभिरपकृष्टत्वेऽपि प्रलोभकत्वादपव्रदशाया तत्र प्रवृत्तिर्मा भूदिति तेषां त्याज्यत्वं वक्तुमाहेत्यर्थः । निषिद्धो योगः कापालिक इत्यादि । स प्रायः पाशुपताख्यतन्त्रोक्त इति प्रतिभाति । तत्र हि पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाय"ऽथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्याम" इत्यादिनाऽध्यायपञ्चकेन उक्तः । तत्र कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्वरः । योगः पशुपतौ चित्तसमाधानम् । विधिर्भस्मना त्रिषवणादिर्निरूपितः, दुःखान्तसंज्ञो मोक्षश्च प्रयोजनम् । तत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ता इति तदध्याया आख्यायन्त इति तत्स्वरूपबोधनायोक्तम् । "शैवान् पाशुपतान् दृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा

विशेषः स्यादत आह भजनेन हि तादृशमिति । भगवदिच्छाभावेऽपि भजने भजनमेव परं न निर्वहेत्, न त्वनिष्टं किञ्चित् ॥ २६९–२७१ ॥

न केवलमीश्वरेच्छैव कर्मफले प्रतिबन्धिका, किन्त्वन्यदप्यस्तीत्याह—

अन्योन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति क्वचित् ।
कर्ममार्गे फलं तस्मान्न निरूप्यं हि सर्वथा ॥ २७२ ॥
जायस्वेति म्रियस्वेति तृतीयो यदुदाहृतः ।
प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम् ॥ २७३ ॥

अन्योन्यनाशकत्वमिति । अनवसरे नमस्कारादर्धं पुण्यं विनश्यति । "अजारजः खररजो हन्ति पुण्यं पुरा कृतमि"ति । बहुनाशकं कर्मफलं स्यात् । तथा वेधोपवासे गान्धार्याः पुत्रशतं नष्टम् । "अतिथिर्विमुखो यातः पुण्यमादाय गच्छति" । उपसंहरति कर्ममार्गे फलं तस्मादिति । इदानीमुपासनामार्गस्य फलमाह जायस्वेति । वेद एव तृतीयो मार्गो निरूपितः । कर्ममार्गेऽपि देवताप्राधान्ये इदमेव फलम् ॥२७२–२७३॥

टिप्पणी ।

बलिष्ठा तथा भेदाज्ञा सर्वापेक्षया बलिष्ठेति भावः ॥ २७०–२७१ ॥

ननु जायस्वेति म्रियस्वेति प्रवाहमार्गे किं फलं किं वा प्रमाणमित्यत आहुः **वेद एवेति** । वेदे यस्तृतीय उपासनामार्गो ज्ञानकाण्डान्तर्गत उदाहृतः स एव प्रवाहमार्गो स एव त्रिविधानां जीवाना भगवता देवाद्युपासनं प्रतिपादितमत एव प्रकीर्णकानां यज्ज्ञानिभक्तातिरिक्तानामुपासनामार्गीयं फलं प्रकीर्तितमित्यर्थः ॥ २७३ ॥

आवरणभङ्गः ।

शेषमित आरभ्य **कर्ममार्गो** दुरत्यय इत्यन्तं स्फुटम् । एवं स्वातन्त्र्यमुपपादितम् । **आहेति** । भक्तिमार्गस्येतो वैलक्षण्यमाहेत्यर्थः । अग्रे स्फुटम् ॥ २६९—२७१ ॥

अतः परं स्वभावबलविचारं हृदि कृत्वा आहुः **इदानीमुपासनेत्यादि** । लोके बहूनां कर्मठानां पर्यनुयोक्तृत्वात् कर्ममार्गस्य सदिग्धफलत्वे निर्बलत्वे च प्रतिपादितेऽपि नियतफलायामुपासनायां तु नाऽयं दोष इति स्वभावतः कृतस्य, "यजन्ते सात्त्विका देवानि"त्यादिनोक्तस्य तस्य कर्ममार्गादुत्तमत्वं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तस्यापि मार्गस्य फलतो जघन्यत्वं वक्तुमाहेत्यर्थः । **वेद एवे**त्यादि । तथा च छान्दोग्ये पञ्चाग्न्युपासनोत्तरं कर्मिज्ञानिनोर्धूमाद्यर्चिरादिमार्गावुक्त्वा, "अथैतयोः पथोर्नैकतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमि"त्यनेन ज्ञानिकर्मिव्यतिरिक्ताना तृतीय एव मार्गो निरूपित इति नास्य तत उत्तमत्वमित्ययमपि तथेत्यर्थः । ननु पूर्वं तत्तद्देवतोपासने तत्तत्सायुज्यस्योक्तत्वादग्निहोत्रादीनामुपासनात्वेन करणे स्थित उत्तमत्वं भविष्यतीति शङ्कामपि प्रसङ्गादपाकुर्वन्ति **कर्ममार्ग इत्यादि** । वेदे "इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत"इति कर्मप्राधान्य एव धूममार्गस्योक्तत्वात् तदभावे स नेति तथेत्यर्थः ॥ २७२–२७३ ॥

प्रसङ्गाद्योगसांख्ययोः फलमाह—

ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ।
बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७४ ॥
सांख्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा ।
समर्पणात् कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २७५ ॥

ईश्वरालम्बनमिति । योगसांख्यकर्माणि भगवदिच्छया कृतानि भक्तिं जनयन्तीत्यर्थः । एतन्नियतफलम् ॥ २७४–२७५ ॥

इदानीं निषिद्धयोगमार्गादेः स्वरूपं फलं चाह—

योगेन तु निषिद्धेन यदि देहः प्रसिद्ध्यति ।
तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु तत्फलम् ।
अन्यथा नरके पातो दृढभूमौ तु संस्थितिः ॥ २७६ ॥

योगेन त्विति । निषिद्धो योगः कापालिको महादेवेनोर्ध्वमुखेनोक्तः ।

टिप्पणी ।

भगवदिच्छयेति । भगवद्विषयिण्येत्यर्थः ॥ २७४ ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रसङ्गादित्यादि । प्रसङ्गादिति । स्वभावप्रसङ्गात् । तथा च भगवता गीतायां योगसांख्यकर्मार्पणानामप्युपदिष्टत्वात् तेषां भक्तिमार्गसाम्यं फलतो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तेषामपि जघन्यत्वं बोधयितुमाहेत्यर्थः । "मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तदि"ति भगवद्वाक्यात् कर्मार्पणस्यापि सात्त्विकत्वं ज्ञेयम् । मूले, तादृशमिति । योग्यदेहम् । योगसांख्येत्यादि । तथा च, "नैवं पापमवाप्स्यसि", "कर्मबन्धं प्रहास्यसि", "शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैरि"त्येव सांख्ययोगकर्मार्पणानां फलमुक्तं भगवता, न तु स्वप्राप्तिरूपम् । पापाभावे च, "जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते"इति भक्तिरेव फलत्वेनोक्तेति तथेति भावः । एवं फलमुक्त्वा पूर्वोक्तकर्मोपासनाद्यपेक्षयाऽस्योत्तमत्वं बोधयितुमाहुः एतन्नियतफलमिति । अतोऽपि पूर्वोक्तादुत्कृष्टमित्यर्थः । एवं सात्त्विकस्वभावबलमुक्तम् ॥ २७४—२७५ ॥

इदानीमित्यादि । एवं प्रमाणादित्रयेणोत्कृष्टानामपि भक्तिमार्गादपकृष्टत्वं प्रकारविशेषे त्वग्रत्वमिति स्थापयित्वाऽन्येषां प्रमाणादिभिरपकृष्टत्वेऽपि प्रलोभकत्वादपक्वदशायां तत्र प्रवृत्तिर्माभूदिति तेषां त्याज्यत्वं वक्तुमाहेत्यर्थः । निषिद्धो योगः कापालिक इत्यादि । स प्रायः पाशुपताख्यतन्त्रोक्त इति प्रतिभाति । तत्र हि पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाय "ऽथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्याम" इत्यादिनाऽध्यायपञ्चकेन उक्तः । तत्र कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्वरः । योगः पशुपतौ चित्तसमाधानम् । विधिर्भस्मना त्रिषवणादिर्निरूपितः, दुःखान्तसंज्ञो मोक्षश्च प्रयोजनम् । तत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ता इति तदध्याया आम्नायन्त इति तत्स्वरूपबोधनायोक्तम् । "शैवान् पाशुपतान् दृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा

भवति। सप्तानां मूलमाह बोधकः शिव इति। प्रयोजनमाह कलाविति। असुराणामेवाऽत्र रुचिः। तेन तेषामेव क्षय इति न काप्यनुपपत्तिः। चतुर्थपञ्चमावाह वामाः शाक्ता इति। तयोरपि पूर्ववत् प्रकटाप्रकटे भिदा। तत्र त्रिपुरसुन्दर्यादिशक्तयः सेव्याः। योगश्च साध्य इति बुद्धिः॥ २७७–२८०॥

शैवश्च वैष्णवश्चैव उपास्ये भेदकद्वयम्।
कर्मासक्तास्तु ये तत्र वैदिकाः समुदाहृताः॥ २८१॥
सप्तापि सर्वथा त्याज्या भगवन्मार्गवर्तिभिः।
बौद्धाश्चतुर्विधाः पूर्वमन्तरानन्तमार्गिणः॥ २८२॥

तत्रानधिकारे शैववैष्णवौ। तस्याः शक्तेः पादत्वेन पञ्चप्रेतमध्ये निरूपितौ। न शब्दमात्रेण किञ्चिद् दुष्यति, पदार्थस्त्वन्य एव। अतो भूतादेरेव विष्णुशिवादिनाम

आवरणभङ्गः।

इत्यर्थः। अग्रे स्पष्टम्। भक्तिपदस्यात्र विवक्षितमर्थं स्फुटीकुर्वन्ति त्रिपुरसुन्दरीत्यादि। मूले, तुष्य इत्येवं पदच्छेदः। तासां शक्तीनां तोषार्थमित्यर्थः। एतेन फलमुक्तम्॥ २७७—२८०॥

पञ्चप्रेतमध्ये निरूपिताविति। "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले व्यवस्थिताः" इति तत्तन्त्रवाक्ये तथात्वेनोक्तावित्यर्थः। तत्र समाधिमाहुः नेत्यादि। त्यागप्रसङ्गादेतदवान्तराणि चतुःषष्टितन्त्राणि प्रतिपाद्यार्थसहितानि लिख्यन्ते। तत्र, महामायाशम्बरतन्त्रम्। अन्यस्मिन् पदार्थे अन्यथा प्रतिभानरूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमैन्द्रजालिकविद्यारूपम्। १। योगिनीजालशम्बरतन्त्रम्। योगिनीजालदर्शनोपायप्रतिपादकम्। २। तत्त्वशम्बरम्, इन्द्रजालविद्याविशेषः पृथिव्यादितत्त्वानामन्यत्राऽन्यबोधोपायप्रतिपादकम्। ३। सिद्धिभैरवतन्त्रम्। ४। मायिकभैरवतन्त्रम्। ५। कङ्कालभैरवतन्त्रम्। ६। कालाग्निभैरवतन्त्रम्। ७। शक्तिभैरवतन्त्रम्। ८। योगिभैरवतन्त्रम्। ९। महाभैरवतन्त्रम्। १०। भैरवनाथतन्त्रम्। भैरवाष्टकमिदं कापालिकमतप्रतिपादकम्। ११। बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम्। यथा, ब्राह्मीतन्त्रम्। १२। माहेश्वरीतन्त्रम्। १३। कौमारीतन्त्रम्। १४। वैष्णवीतन्त्रम्। १५। वाराहीतन्त्रम्। १६। इन्द्राणीतन्त्रम्। १७। चामुण्डातन्त्रम्। १८। शिवदूतीतन्त्रं चेति। १९। यामला नाम सिद्धाऽम्बा तत्प्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामलादीन्यष्टौ। शाक्ततन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्यवहारः। २०–२७। चन्द्रज्ञानतन्त्रम्। कामेश्वर्यादिषोडशनित्याप्रतिपादकम्। तिथिनामधेयं नित्येति कापालिकमतदर्शकं च। २८। मालिनीतन्त्रम्। समुद्रयानोपायप्रतिपादकम्। २९। महासंमोहनम्। जाग्रतामपि निद्रितोपायप्रतिपादकम्। ३०। वामजुष्टं वामकेश्वरतन्त्रम्। चतुःशतीत्यपि कथ्यते। ३१। महादेवतन्त्रम्। वटुकादिसिद्धिकुलाचारप्रद-

धृत्वा तथोपासत इति निर्णयः। तत्र वैदिकानां लक्षणमाह कर्मासक्ता इति। लोकसंग्रहार्थं पूर्वोक्तानां सन्माननार्थं च तत्सेवकास्तथा भवन्ति। एतन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह सप्तापि सर्वथा त्याज्या इति। महापातकिसंसर्गेऽपि महापातकित्वश्रवणात्। एवं निषिद्धान् शाक्तान्निरूप्य बौद्धान्निरूपयति बौद्धाश्चतुर्विधा इति। माध्यमिकाः, सौत्रान्तिकाः, विज्ञानवादिनः, चार्वाकाश्चेति। तेषामवान्तरभेदाः कोटिशः सन्ति ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

टिप्पणी।

महापातकिसंसर्गेऽपीति। अत एव ब्रह्माण्डपुराणे, "शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्। विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्।" अनेन तेषां स्पर्शे सचेलं स्नानमुक्तम् ॥ २८२ ॥

आवरणभङ्गः।

शकम्। ३२। वातुलम्। ३३। वातुलोत्तरम्। ३४। कामिकं चेति। त्रीण्येतानि तन्त्राणि क्षेत्रकर्षणादिविधिप्रतिपादकानि। ३५। हृद्भेदतन्त्रम्। कापालिकाचारप्रदर्शकम्। ३६। तन्त्रभेदगुह्यतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां परावृत्त्युपायाः प्रदर्शिताः। ३७। ३८। कलावादं कामशास्त्रं वात्स्यायनादिमतम्। ३९। कलासारं रूपादिवृद्ध्युपायप्रतिपादकम्। ४०। कुण्डिकामतम्। गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम्। गुटिका पानपात्रम्। ४१। मतोत्तरतन्त्रम्। रससिद्धिप्रकाशकम्। ४२। वीणातन्त्रम्। वीणा नाम योगिनी। संभोगयक्षिणीत्यस्या नामान्तरम्। तस्याः साधनोपायप्रदर्शकम्। ४३। त्रोतलतन्त्रं, गुटिकाऽञ्जनपादुकासिद्धिः। ४४। त्रोतलोत्तरतन्त्रं, चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः। ४५। पञ्चामृततन्त्रं, पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं कापालिकतन्त्रम्। ४६। रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि। ४७–५१। सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमताचारप्रदर्शकम्। ५६। पूर्वतन्त्रादिदेवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशिक्षपणकमताचारप्रदर्शकम्। ६४। एवमेतानि त्यागार्थं ज्ञेयानि। प्रस्तुतमुच्यते। बौद्धान्निरूपयतीति। त्याज्यत्वायेति शेषः। माध्यमिका इति। शून्यवादप्रस्थानाः। सौत्रान्तिका इति ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादप्रस्थानाः। विज्ञानवादिन इति। क्षणिकविज्ञानवादप्रस्थानाः। त एव गोचरा इत्युच्यन्ते। प्रत्यक्षस्वलक्षणक्षणिकबाह्यार्थवादप्रस्थाना वैभाषिकास्ते एवार्हताः स्याद्वादिनश्चोच्यन्ते। तेऽप्येष्वेवान्तर्भवन्ति। चार्वाका इति। देहात्मवादप्रस्थानाः। त एव लोकायतिकाः। देहातिरिक्तदेहपरिमाणात्मवादप्रस्थाना दिगम्बरास्ते चार्वाकस्यैकदेशिनः। एवं षड्बाह्यप्रस्थानानि प्रसिद्धत्वाल्लिखितानि ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

तेषां मूलभूतानाह—

तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्तारो हरिरत्र तु।
कृष्णसङ्गोपनार्थाय स्वयमेव जगाद ह॥ २८३॥
वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि।
ते हि पाषण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः॥ २८४॥
सर्वेषां नरके वासस्तमोऽर्वाक्प्रतिपादके।
नरकात् पुनरावृत्तौ नानायोनिषु सम्भवः॥ २८५॥

तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्तार इति। लोकायतं शास्त्रं बृहस्पतिना प्रणीतम्। तथान्येऽपि शुक्रमायाविमोहिताः। सांप्रतं हरिरेव बुद्धरूपेणावतीर्णो वेदनिन्दालक्षणं शास्त्रं कृतवान्। अतः सामान्येन पाषण्डमतमाह वेदमार्गविरोधेनेति। अलौकिकवेषान् संपाद्य लोकव्यामोहनार्थं तिष्ठन्तीत्यर्थः। तेषां फलमाह सर्वेषां नरके वास इति। तत्रापि शास्त्रार्थत्वेन निरूप्य मार्गप्रवृत्तिकर्तॄणां तम एव। नरके गतानां पुनरावृत्तिः। तमसि प्रविष्टानां न। पुनरावृत्तौ च शूकरादियोनिषु सम्भवः॥ २८३–२८५॥

एवं निषिद्धानां दुःखं फलत्वेन निरूप्य, किं दुःखमित्याकाङ्क्षायामाह—

आनन्दस्य तिरोभावः सर्वथा दुःखमुच्यते।
तस्य स्थानं तु सर्वत्र यमलोको विशेषतः॥ २८६॥
शुद्धं तमो दुःखरूपं सहजासुरसंश्रयम्।
सर्वत्र नरकश्चैव तमश्चेति त्रिधा तु तत्॥ २८७॥

आनन्दस्य तिरोभाव इति। ईषत्तिरोभावे पदार्थान्तरत्वम्। तदग्रे वक्ष्यते। सर्वथा तिरोभावो दुःखम्, अनिर्वृतिरूपत्वात्। अन्यथा सच्चिदानन्दरूपातिरिक्तपदार्थो-

---

आवरणभङ्गः।

एतेषां नामान्युक्त्वा तदप्रामाणिकत्वस्य तत्र लोकप्रवृत्तेश्चोपपादनायाहुः तेषामित्यादि कृतवानित्यन्तम्। तथा च मायामोहितकर्तृकत्वादप्रमाणाभासत्वम्। ऋषिप्रणीतत्वाल्लोकप्रवृत्तिश्चेत्यर्थः। अत इत्यादि। अतो मोहार्थं मोहितैश्च प्रणीतत्वात् सामान्येन प्रसिद्धानामप्रसिद्धानाञ्च लक्षणतौल्येन पाषण्डमतमाह, एवं प्रसिद्धाँस्त्याज्यत्वाय निरूप्याप्रसिद्धानपि त्याजयितुं पाषण्डिनां लक्षणबोधनाय तन्मतमाहेत्यर्थः वेदेत्यादि। तथा च विहिततया वेदविरुद्धकृतिमत्त्वं तदभिमतमिति तेन लक्षणेन ते बोध्याः। तत्र दुर्वेषास्तु त्यज्यन्त एव, परं ये ईदृशास्तेषां वेषं दृष्ट्वापि न भ्रमितव्यम्। तत्संसर्गेण विष्णुपुराणप्रसिद्धकृतिरातशतधन्वनोरिव स्वस्यापि तादृक्फलसंभवादिति भावः॥ २८३–२८५॥

किं दुःखमिति। स्वतन्त्रप्रमेयनिरूपणप्रस्तावे दुःखपदार्थस्यानिरूपितत्वात् किं दुःखमित्यर्थः। मूले, सर्वथापदस्य प्रयोजनं न स्फुटमिति तद्विवेक्तुमाहुः ईषदित्यादि। स्वरूपात्मकस्यानन्दस्येषत्तिरोभावे पदार्थान्तरत्वमित्यर्थः। ननु तर्हि सर्वथा तिरोभावोऽपि पदार्थान्तरमस्त्वित्यत आहुः अन्यथेत्यादि। ननु प्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वस्य तल्लक्षणत्वात्तदतिरिक्तमेवास्त्वित्यत आहुः

धर्मयुक्तः सुखदुःखयोः किञ्चिदुद्भेदरूपः । मदमात्सर्ययोः स्पष्टम् । अधर्माभासे धर्माभासे च तानि फलानीत्येतदर्थं निरूपितानि ॥ २९० ॥ २९१ ॥

कदा भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—

विपाकः कर्मणां येषां प्राग्देहविनिपाततः ।
प्रायस्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ २९२ ॥

विपाकः कर्मणामिति । अल्पफलानि बहुकाले पक्वानि भवन्ति । उपचितावयवत्वमेव पाकः । ऊष्माधिक्यात् । एवं कर्मणामपि विपाको ज्ञेयः ।

आवरणभङ्गः ।

पुत्रक्लेशादौ । स त्वनाशास्यतया प्रतिकूलबुद्धिवेद्यः । अन्ययोराहुः **मदमात्सर्ययोः स्पष्टमिति** । चेतःप्रसादो हर्षः । हर्षोत्कर्षो मदः । परोत्कर्षासहनं मात्सर्यम् । एतयोर्यथायथमनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वात् सुखदुःखरूपत्वं स्फुटमित्यर्थः । एवं केषाञ्चित् स्वरूपं निरूप्यानुक्तानां संग्रहार्थं मूल आहुः **अन्येषामित्यादि** । अन्येषां रागभयह्रीप्रभृतीनां सर्वमनोधर्माणां यथासंभवं सुखदुःखोद्गम एव स्वरूपं ज्ञेयमित्यर्थः । तथा च सूक्ष्मा सुखपूर्वावस्था रागः । तादृशी दुःखावस्था भयम् । तथा अकर्मजुगुप्सा दुःखधर्मस्यातिसूक्ष्मोद्भेदरूपा ह्रीरित्येवं ज्ञेयम् । उत्साहस्तु निश्चयविशेषः । धृतिस्तु जिह्वोपस्थजयः । विषयाभिलाषोपमर्दिका मानसी क्रिया विपरीता अधृतिः । यत्नोऽपि यदाकदाचिच्चेष्टानुकूलमानसक्रियैवेति तु प्रसङ्गादुक्तम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । एवमेतेषां स्वरूपमुक्त्वा एतदुद्गमे हेतू आहुः **अधर्माभासेत्यादि** । तथा च सुखदुःखयोः प्रतिनियतन्यूनाधिकभावो धर्माधर्मतत्तदाभासैः कृत इत्यर्थः । यद्यपि ज्योतिःशास्त्रे, "परिणमति फलोक्तिः स्वप्नचिन्तास्ववीर्यैरि"ति निर्बलसबलग्रहैः सुखादिकमुक्तं, तथापि तेषां सूचकत्वादिव्यवस्थापनाद्भिक्षुगीतायां ग्रहनिमित्ततादूषणाच्च पूर्वोक्त एव निश्चय इति ज्ञेयम् ॥ २९० ॥ २९१ ॥

ननु यदि धर्माधर्माभ्यामेव सुखदुःखादयस्तर्हि तदव्यवहितोत्तरमेव ते स्यातां, न तु विलम्ब्य । कर्मणस्त्रिक्षणावस्थायित्वेन विरम्य व्यापारस्याशक्यवचनत्वात् । अथाऽपूर्वेणान्यदा तद् भवतीत्युच्यते, कस्तर्हि तदुद्बोधसमयो यदैते भवन्तीति हृदि कृत्वाऽऽहुः **कदेत्यादि** । ननु कर्मणां तौल्यात् कथं केषाञ्चिदत्र विपाकोऽन्येषां जन्मान्तर इत्याकाङ्क्षायां तेषां तारतम्यं स्फुटीकुर्वन्ति **अल्पफलेत्यादि** । तथा च महाफलान्यत्र पच्यन्त इत्यस्मिन्नेव तत्फलं भुज्यते, शेषाणि परत्रेत्येवं ज्ञेयम् । "अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत" इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः । एवं कर्मणां स्वभावो बोधितः, कोऽत्र पाक इत्यतो विवक्षितपाकपदार्थं विवृण्वन्ति **उपचितेत्यादि** । ऊष्माधिक्येन सजातीयसंवलन उपचितावयवत्वमेव पाकः । रूपरसादिविपर्यासरूपं कार्यं च फलादौ तदुद्गमकम् । एवं पाकपदार्थं निश्चित्यातिदिशन्ति **एवमित्यादि** । त्रिक्षणावस्थायित्वपक्षेऽप्यपूर्वसमुदायस्तादृशस्थले वाच्य एव । अन्यथा परमापूर्वस्यैवासिद्धेः । किञ्चैवं जातेऽपि परमापूर्वे तदानीं फलाभावात् कालदेशदृष्टसामग्र्याश्च सहकारिताऽपि वाच्या । तदैव फलसिद्धेः स एव पाकपदार्थः । अस्माकं तु कर्मस्वरूपस्य भगवतः सार्वदिकत्वात्तेन पुंसा विहितेन स्वकर्मणाऽन्यदीयेन वा कर्मणा यादृशोऽभिव्यञ्जयितुमारब्धस्तं

इदानीमविपकानि कालान्तरे पकानि भवन्ति । स्वरूपनाशस्तु प्रायश्चित्तादिनापि भवति । कर्मक्षयस्तु भोगेनैव ॥ २९२ ॥

अत्र भोक्तारं निरूपयति—

एते सर्वे विशेषेण जीवसंनिधिमात्रतः ।
स्फुरन्त्यन्यस्याभिमानाज्जीवो दुःखी निगद्यते ॥ २९३ ॥
अग्रपश्चाद्भावतश्च कर्मणा स्फुरितो हरिः ।
अग्रोद्गमानुद्गमनैः सुखदुःखे तनोति हि ॥ २९४ ॥

एते सर्व इति । अन्तःकरणधर्मा एवैते जीवसांनिध्यात् स्फुरिताः । स्वाश्रयाविवेकिनम् । अन्तःकरणाविवेकेन प्रवर्तमानं मिलिताः । स्वव्यपदेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदा जीवः सुखी दुःखीति वा लोके व्यवहारो भवति । नन्वेते आत्मधर्माः कुतो न

टिप्पणी ।

क्रर्मक्षय इति । क्रमेण क्षय इत्यर्थः ॥ २९२ ॥

स्वाश्रयाविवेकिनमिति । सुखाद्याश्रयविवेकरहितं तेनैव सुखार्थं दुःखाभावार्थं वा प्रवर्तमानं जीवं संयुक्तं समवायेनान्तःकरणाध्यासेन वा मिलिताः सुखादयः स्वव्यपदेशं स्वसम्बन्धिशब्दप्रयोगं प्राप्नुवन्ति । न तु तं विहाय स्वविशिष्टबुद्धिं तस्मिन् जनयन्तीत्यर्थः ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रति तादृशैः कर्मान्तरैः स पूर्णो यदाभिव्यक्तो भवति तदा पूर्णतया भोगयोग्यो भवति । तथा सति तदवयवभूतानां कर्मणां यदुपचितावयवत्वं कराङ्गुल्यादीनां स्थूलतेवाऽधिकाभिव्यक्त्या पोषः । स एव विपाकपदार्थो ज्ञेय इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः इदानीमित्यादि । तथा च यानि सूक्ष्माण्यभिव्यक्तानि तानि पोषापेक्षीणि तदानीमविपकानि कालान्तर उक्तरीत्या पुष्टानि फलन्तीति तारतम्यादस्त्ययं कालभेद इत्यर्थः । ननु यद्येवं कर्मणामवश्यफलत्वं तदा प्रायश्चित्तादिशास्त्रवैयर्थ्यापात इत्यत आहुः स्वरूपनाश इत्यादि । आदिपदेन कीर्तनादेः संग्रहः । "धर्मः क्षरति कीर्तनादि"ति । स्वरूपनाशः फलाऽनुकूलकारनाशः । कर्मक्षयस्तु तत्स्वरूपतिरोभावः । भोगेनेत्युपलक्षणम् । तथा च, "कर्मणां कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते । अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् । केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्करः" । "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथे"त्यादिषष्ठस्कन्धगीतादिवाक्यैरेतदन्यतमेन कर्मक्षय इत्यर्थः ॥ २९२ ॥

अत्र भोक्तारमित्यादि । एवं कर्मणां फलं तद्भोगावसरादिकं चोक्त्वा भोगः कस्येत्याकाङ्क्षां पूरयितुं सुखादिधर्मिणं च निर्धारयितुं तत्फलभोक्तारं निरूपयतीत्यर्थः । मिलिताः स्वव्यपदेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इति । स्वपदमात्मीयार्थकम् । तथा च उक्तविधं संसारिणं जीवं प्राप्ताः सन्तः स्वयं जीवधर्मत्वव्यपदेशं दधतीति यावत् । अत्र वैशेषिकमतेन द्विधा शङ्कन्ते नन्वित्यादि । समा-

१ कर्मक्षय इत्यत्र टिप्पणीकारैः क्रमक्षय इति पाठमादृत्य व्याख्यातम् ।

भवन्ति । अन्तःकरणधर्मत्वे वा किं प्रमाणम् । तत्राह—अग्रपश्चाद्भावत इति । कर्मस्वरूपो भगवानन्तःकरण एव प्रकटो भवति, नात्मनि । अतः सुखदुःखादयोऽन्तःकरणस्यैव धर्मा इत्युच्यते । स च कर्मात्मा विधिनिषेधप्रकारेण स्फुरितः पूर्वोक्तन्यायेन सुखदुःखे तनोति ॥ २९३ ॥ २९४ ॥

एवं फलं निरूप्य साधनं निरूपयितुं भगवत्प्राप्तौ किं साधनमित्याकाङ्क्षायां ज्ञानं

टिप्पणी ।

अग्रपश्चाद्भावत इत्यारभ्य तनोतीत्यन्ते । "परार्ध्याग्रप्राग्रहरे"ति कोशादग्रशब्दस्य श्रेष्ठवाचकत्वादग्रभावतो धर्मरूपेण पश्चाद्भावतः पापरूपेण विधिनिषेधप्रकाराभ्यामन्तःकरण एव स्फुरितः कर्मस्वरूपो भगवान्मनस्येव सुखदुःखे तनोति, यतो मनसि मे हर्षो मनो मे दुःखितमित्याद्यनुभवात्पुराणप्रामाण्याच्च । सुखादीनां मनोधर्मत्वे सिद्धे जातेष्टिन्यायेन धर्माधर्मयोरपि फलसमानाधिकरणत्वं कल्प्यत इति भावः । मूले बहुवचनं धर्माधर्मयोरीपदादिभेदेन प्राकट्येऽनेकविधत्वज्ञापनार्थम् ॥ २९४ ॥

आवरणभङ्गः ।

दधते अग्रेत्यादि । उभयत्रोपपत्तिमाहुः कर्मेत्यादि । अयमर्थः । कर्मणः कार्यं जन्मेति स्वभावस्य कार्यं परिणाम इति द्वितीयस्कन्धे स्थितम् । तथा च कर्म यत्रैव प्रकटीभवति तत्रैव जनयति तत्रान्तःकरणे प्रकटः सुखादिकं जनयति, तदा स्वभावेनान्तःकरणं परिणमते तस्मात्तथोच्यते । अत एककर्मफलभोगे लिङ्गापेक्षा । आत्मधर्मत्वे अशरीरस्यापि प्रियाप्रिये स्पृशेताम् । ततश्च, "अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत" इति श्रुतिर्विरुध्येत । अतो मनोमात्रात्मकलिङ्गशरीरान्वयव्यतिरेकानुविधानादन्तःकरणस्यैवैते धर्मा इत्यर्थः । नन्वन्तःकरणे प्रकटश्चेत् स्यात्तर्ह्यनुभूयेतेति चेत् तत्राहुः स चेत्यादि । तथा चैवंस्फुरणरूप एव तस्य प्रकटीभावो, न तु विशेषाकारेण वृत्तिगोचरः स इत्यर्थः । न च, "कर्मणां परिणामित्वादाविरञ्चादमङ्गलमि"ति भगवतापि दुःखस्वरूपः कर्मणां परिणाम उक्त इति तद्विरोधः शङ्क्यः । कर्मणां पूर्वोक्तरीतिकविपाकात्मपरिणामशालित्वाद्विरञ्चिपर्यन्तममङ्गलं दुःखमन्तःकरणे भवतीत्यर्थात् । अत एव द्वितीये, "यच्चित्ततोदः कृपयाऽनिदंविदामि"ति चित्ततो दुःखमुक्तम् ॥ २९३–२९४ ॥

इति फलप्रकरणम् ।

एवं फलप्रकरणे ज्ञानसमुच्चितात् कर्मणो मोक्षः फलं, योगसांख्यभक्तीनां मेलनेऽपि मोक्षः । केवलयोगसांख्ययोरविधानिवृत्तिधर्महीनयोस्तयोरन्येषां च नरकः फलम् । भ्रान्तप्रतिपन्ने धूमादिमार्गे धर्मरूपं भौतिकं सुखं तत्तिरोभावरूपं दुःखं च द्विविधकर्मणां फलम् । तथैवोपासनायां सुखं प्रकीर्णकानां प्रवाहप्रवेशो भगवदीययोगसांख्यकर्मार्पणानां कालविलम्बेन भक्तिः, कापालिकयोगविपाके मोक्षोऽन्यथा नरकादि, नानाविधशाक्तादीनां नरक इत्येवं सर्वेषां फलनिरूपणेन वैदिकमुख्यमार्गभगवदुक्तभक्तिमार्गातिरिक्तानां जघन्यता फलतः प्रतिपादिता । अतःपरं ज्ञानभक्त्योर्मध्य एकतरस्याधिक्यं वा द्वयोः साम्यं वेति विचारणीयम् । तथा, "पश्चाद्वक्ष्ये तयोर्गतिमि"ति

साधनमिति लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं वेदविचारेण, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती"ति दुःखाऽतिक्रममेव फलत्वेन मन्यते । परमानन्दानुभवस्तु भक्त्यैवेत्यग्रे वक्ष्यते । एतदेव साधनद्वयं तारतम्येन यथा फलं निरूपयति तथोच्यते । तत्र ज्ञानं दुःखं दूरीकरोति निश्चितम् । तदाऽऽपातत एव दूरीकरोति, मूलतस्तु भक्तिरेवैतदपि करोति । "अनर्थोपशमं साक्षादि"ति वाक्यात् । अतो ज्ञाने परम्परया दुःखदूरीकरणं वक्तव्यम् ।

आवरणभङ्गः ।

प्रतिज्ञातत्वात् पूर्वमीमांसानिर्णयो, "वर्णाश्रमवतां धर्म" इत्यादिना कृत इत्युत्तरमीमांसानिर्णयः शिष्टत्वात् करणीयः । तथा, "ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरि"ति, "तत्त्वमस्यादिवाक्यस्ये"त्यारभ्य, "भजनं सर्वथा मतमि"त्यन्तं पूर्वप्रकरणोक्तं च विमर्पणीयमिति पूर्वोक्ते प्रमाणादिप्रकरणत्रये सर्वेषां प्रमेयाणां बलमपि विचारितमतः परं सर्वनिर्णयोऽवसरतः प्राप्त इति तदर्थं साधनप्रकरणमारभन्ते एवं फलं निरूप्येत्यादि । फलान्तरस्य जघन्यताप्रतिपादनद्वारा भगवत्प्राप्तिरूपं फलं मुख्यत्वेन प्रतिपाद्य तत्र साधनं भक्तिरूपं निश्चाययितुं भगवत्प्राप्तौ किं साधनं, "योगास्त्रयो मये"ति भगवद्वाक्योक्तेषु सभेदेषु त्रिषु लोकप्राप्तेष्वन्येषु च साधनेषु किं मुख्यसाधनमित्याकाङ्क्षायां, "ज्ञानादेव हि कैवल्यमि"ति श्रुत्या ज्ञानं साधनमिति हेतोर्लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं, षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षः, द्रव्यादिषट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानान्मोक्षः, प्रकृतिप्राकृतविविक्ताऽऽत्मज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मत्वेनात्मज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष इत्यादिरूपेण तेषु तेषु तन्त्रेषु प्रस्थानेषु च प्राप्तं ज्ञानं वेदविचारेण वेदे आत्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानाच्च मोक्षस्योक्तत्वान्मतान्तरनिरासपूर्वकतद्विचारेण, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती"ति श्रुतावतिक्रान्तो मृत्युम् अतिमृत्युरिति यौगिकातिमृत्युपदेन दुःखातिक्रमस्यैवोक्तत्वादिदं वाक्योक्तं ज्ञानं दुःखातिक्रममेव फलत्वेन मन्यते । षड्बुद्धयः षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः सुखं दुःखं शरीरं चेत्येकविंशतिदुःखध्वंसस्य, अशेषविशेषगुणोच्छित्तेः, आधिदैविकादित्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तेः शोकतरणस्य च तेषु तेषु तन्त्रेषु प्रस्थानेषु च प्रतिपादनाद् दुःखात्यन्ताभावमेव विषयीकरोति । न च नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मोक्षः । अविद्यानिवृत्तौ स्वप्रकाशाखण्डानन्दस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः । अखण्डानन्दरूपे परमात्मनि जीवात्मनां लयो मोक्ष इत्यपि बहुभिराद्रियते । स चानन्दानुभवो ज्ञानेनैव भवतीति कथं दुःखाभाव एव फलमिति वाच्यम् । यतः परमानन्दानुभवो भक्त्यैवेत्यग्रे वक्ष्यते, एवं चैकं दुःखाभावसाधनमेकं परमानन्दानुभवसाधनमुतोभयमुभयसाधकमित्यादिविचारे यथा एतस्यैव साधनद्वयस्य यथा फलनिरूपकत्वं तथोच्यत इत्यर्थः । निश्चितमिति । ज्ञाने सति दुःखाभावानुभवस्यानुभवसाक्षिकत्वान्निश्चितम् । तत्रापि विशेषः, तदापातत इत्यादि । दूरीकरणं आपाततोऽनुभवः विषयत्वनिवृत्तिः । इति वाक्यात्= साक्षात्पदघटितादस्माद्वाक्यात् । अत इति । ज्ञानवाक्यं साक्षात्पदाभावेन ततो दुःखात्यन्ताभावस्य

तथा जायमानं चक्षुषा मनसा वा जायते इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह न शब्दात् सुविचारितादिति ॥ २९६ ॥

दूषणान्तराण्याह—

मर्यादाभङ्ग एव स्यात् प्रमाणानां तथा सति ।
गजानुमानं नैवं स्यात् साङ्कर्यं वा तथा भवेत् ॥ २९७ ॥

मर्यादाभङ्ग एव स्यादिति । ज्ञानं तु प्रमाणाधीनं, न प्रमेयाधीनम् । मानाधीना मेयसिद्धिरिति । अन्यथा लोके मर्यादाभङ्गः स्यात् । तं घटमानयेत्यत्र वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । चीत्कारेण गजानुमानं च न स्यात् । प्रत्यक्षत्वं जातिः, परोक्षत्वं च ज्ञानम् । तयोरप्यनुभवात् । अतः साङ्कर्यं च भवेत् ॥ २९७ ॥

टिप्पणी ।

न प्रकारान्तरोपस्थितार्थान्वितम्, अतो दशमस्त्वमसीति वाक्यं युष्मच्छब्देनासच्छब्दार्थज्ञानं जनयिष्यति किं, न जनयिष्यत्येव । तर्हि कथं जायते तत्राहुः तथेति । शाब्दज्ञानसहकृतेन चक्षुषा मनसा वा जायत इत्यर्थः । ननु दृष्टानुसारिणी कल्पनेत्युक्तस्थले शब्दलिङ्गयोः प्रत्यक्षजनकत्वमेवास्तु प्रत्यक्षसहकारेण वा को दोषस्तत्राहुः ॥ २९६ ॥

प्रत्यक्षत्वमित्यारभ्य भवेदित्यन्तम् । प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्योग्यव्यक्तिवृत्तिजातित्वेन योग्यत्वाच्छब्दलिङ्गयोः प्रत्यक्षजनकत्वे तत्र साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षसहकारेणेति चेत्कार्यतावच्छेदजात्योः सत्त्वात्साक्षात्करोम्यनुमिनोमीत्याद्यनुव्यवसायप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २९७ ॥

आवरणभङ्गः ।

च्छब्दसारितार्थज्ञानम् । ननु तथा ज्ञानदर्शनेन प्रत्यक्षबाधितमिदं दूषणमकिञ्चित्करमित्याकाङ्क्षायां तथात्वपरिहाराय कार्यस्यान्यथासिद्धत्वमाहुः तथेत्यादि । एवमेतेन संदर्भेण—केवलस्य शब्दस्याकरणत्वं, "शान्तो दान्तो मन्तव्य" इत्यादिश्रुतिविरोधः, सहकारित्वादप्यकरणत्वम्, असामर्थ्यं, दृष्टान्तवैषम्यं, पदसारितपदार्थोल्लङ्घनं चेति षड् दूषणान्युक्तानि ॥ २९६ ॥

मर्यादाभङ्ग इति । अत्र शब्दादपरोक्षे सत्यन्यत्र प्रत्यक्षाच्छाब्दमेवमन्यस्मादप्यन्यत् स्यादित्यर्थः । अथेदं ज्ञानं शब्दसहकृताद्विषयादेव जायते इत्यङ्गीक्रियेत तदाप्यसंगतमित्याहुः ज्ञानं त्वित्यादि । प्रमेयाधीनत्वे चाक्षुषं शाब्दमनुमितिरिति करणनिबन्धना या ज्ञाने व्यवहारमर्यादा सा भज्येतेत्यर्थः । भङ्गमप्यङ्गीकृत्य तथाङ्गीकारे शब्दान्तरात् प्रत्यक्षं स्यादनुमितिश्च न स्यादित्याहुः **तमिति । चीत्कारेणेति** च । दूषणान्तरमाहुः **प्रत्यक्षत्वमित्यादि** । इन्द्रियकार्यतावच्छेदकतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया च सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे जाती इदं ज्ञानं प्रत्यक्षत्वेनेदं परोक्षत्वेन जानामीत्यनुव्यवसायादनुभवगोचरे नापह्नोतुं शक्ये । एवं सत्यपि यदा दशमवाक्यात् प्रत्यक्षमङ्गीक्रियते तदा सांकर्यात्तयोर्जातित्वापह्नवप्रसङ्गः । यत्र प्रत्यक्षत्वाभावोऽनुमित्यादौ तत्र परोक्षत्वम् । यत्र परोक्षत्वाभावो घटादिसाक्षात्कारे तत्र प्रत्यक्षत्वम् । उभयसमावेशो दशमस्त्वमिति वाक्यजन्ये शाब्दापरोक्षे इति सांकर्यमतस्तदप्रयोजकमित्यर्थः । एतावता ग्रन्थेन,

दशमवाक्यमन्यथासिद्धमिति । भ्रान्तानां मतेन दृष्टान्त इत्याह—

दशमस्त्वमसीत्यादौ देहादिविषयत्वतः ।
शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः ।
स्मारकत्वमतो वाक्ये संख्याज्ञानं पुरा यतः ॥ २९८ ॥

दशमस्त्वमसीति । दशमोऽहमिति देहाभिन्नज्ञानम् ॥ २९८ ॥

प्रकृते तदभावमाह—

अध्यासस्यानिवृत्तत्वान्न विविक्तात्मदर्शनम् ।
मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा भवेत् ॥ २९९ ॥

अध्यासस्येति । प्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरमेव हि कार्योदयः । अतोऽध्यासस्य प्रतिबन्धकत्वान्न शब्दाज्ज्ञानमप्युदेतीति भावः ।—

टिप्पणी ।

दशमोऽहमित्यारभ्य भाव इत्यन्ते । दशमोऽहमित्यत्र देहाभिन्नात्मज्ञानं जायते, तत्त्वमसीत्यत्र केवलात्मनो ब्रह्माभेदज्ञानमपेक्षितं तद्देहाध्यासादेर्विद्यमानत्वात्केवलात्मनोऽनुपस्थितत्वाच्छब्देन तत्सहकृतेन मनसा वा न जनयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ २९८ ॥

अध्यासस्येति मूले । अन्यथेत्यस्यावृत्तिर्ज्ञेया, तेनाऽन्यथापदस्याग्रेऽप्यन्वयः । अन्यथा शब्देन विविक्तात्मदर्शनं कर्तुं न शक्यं, मनसा च कर्तुं न शक्यमित्यर्थः । श्रीमद्विठ्ठलमित्यत्रेव चकाराप्रयोगः ॥ २९९ ॥

आवरणभङ्गः ।

"तत्त्वमस्यादि"वाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः, "न विद्याजनने शक्तिरि"ति पूर्वोक्तं विचारितम् । तेन, "अन्यार्थे तच्च कीर्तितमि"त्यन्यार्थत्वं यदुक्तं तद् दृढीकृतम् । अतः परम्, "अलौकिकं तत्प्रमेयमि"त्यादिकं विमृषन्ति ॥ २९७ ॥

दशमवाक्यमित्यादि । तथाच मास्तु तयोर्जातित्वं, धर्मत्वेनैव तयोरनुभवेन जातित्वानवगाहात् । तथा सति भवतु सांकर्यं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तस्यासंगतत्वमाहेत्यर्थः । मूलस्थस्य मतिपदस्य व्याख्यानं, दशमोऽहमित्यादि । तथा च सांकर्यं तदाऽङ्गीकार्यं स्याद्यदा केवलदशमवाक्यादुक्तविधप्रत्यक्षं निश्चीयेत । तदेव तु दुर्घटम् । दशसंख्याज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वाद्विस्मृते संख्याघटके शब्देन तत्स्मारणाद्वाक्यस्य स्मारकत्वमेव तत्सहकृतस्य चक्षुष एव कारणत्वमतो दशमवाक्यं स्मरणे गृहीतकारणताकत्वादन्यथासिद्धमिति व्यर्थं सांकर्याङ्गीकारप्रयासेन भ्रान्तानां दृष्टान्तसमर्थनमित्यर्थः ॥ २९८ ॥

प्रकृत इत्यादि । ननु मास्तु शब्दात् प्रत्यक्षं, तथापि दशमवाक्यसहकृतचक्षुषेव तत्त्वमस्यादिवाक्यसहकृतमनसैव विविक्तात्मदर्शनमस्तु, को दोष इत्याकाङ्क्षायां प्रतिबन्धकाभावान्नैवमपीत्याहेत्यर्थः । अथ नव्यनैयायिकवत् प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नोपेयते, तदापि तदभावविशिष्टत्वं कारणे वाच्यमेवेत्यध्यासाभावविशिष्टमनसो विविक्तात्मदर्शनं प्रति कारणत्वं, न त्वविशिष्ट-

अत एव महता साधनेन तज्जन्यते। अतः शब्दसाहचर्येण मनसापि तज्जनयितुं शक्यं नेत्यर्थः। विपरीते बाधकमाह अन्यथेति। शब्दश्रवणमात्रेणैव तज्ज्ञाने जाते सर्वं साधनवैयर्थ्यमिति ॥ २९९ ॥

मुख्यज्ञानेनाऽप्यध्यासनिवृत्तिर्नास्तीत्याह—

प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया।
स्वप्नप्रबोधरीत्या हि किमु शाब्दं निवारयेत्।
सर्वज्ञत्वं सर्वभावज्ञानं चापाततः फलम् ॥ ३०० ॥

प्रत्यक्षेणापीति। स्वप्नप्रबोधो यथा न निद्राव्यावर्तकस्तथा जीवप्रलयसाध्यो न कदाप्यविद्यानिवर्तकः। मायाधीनत्वात्तेषाम्। यथा सा नानाऽवस्थाः संपादयति तथा ज्ञानावस्थामपि सम्पादयतीति यैव मायानिवर्तिका सैवाध्यासं निवर्तयति, नान्येत्यर्थः। "ज्ञानिनामपि चेतांसी"त्यादिवाक्यानि च बाधकानि। किञ्च, जीवस्यात्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपज्ञानानन्तरमेव। अन्यथा रजतज्ञानरहितस्यापि शुक्तिकायां रजतभ्रमो भवेत्। अतः पूर्वं ब्रह्मज्ञानमपेक्षितं, तेनैव कार्यसिद्धावात्मज्ञानं व्यर्थम्।

टिप्पणी।

अध्यासनिवृत्तिरिति। सवासनाध्यासनिवृत्तिरित्यर्थः। स्वप्नप्रबोध इत्यारभ्य बाधकानीत्यन्ते। जीवानां मायाधीनत्वान्माया स्वत एव ज्ञानप्रकाशिकया मायया नानावस्थावज्ज्ञानमपि जायत इत्यविद्यामूलसत्त्वाद्यथा निद्रायां एवं स्वप्नानन्तरं जातः प्रबोधो न निद्रानिवर्तकस्तथा जीवप्रयत्नसाध्योऽनुभवो नात्यन्तमविद्यानिवर्तकः पुनरुद्भवादतो मायानिवर्तिकेश्वरप्रपत्तिरेव सर्वथा निवर्तिका "ज्ञानिनामपी"त्यादिवाक्यानां विपक्षबाधकत्वादिति भावः। जीवस्येत्यारभ्य व्यर्थमित्यन्ते। "अहं ब्रह्मास्मी"ति विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य कारणत्वाज्जाते तस्मिन् जीवात्मज्ञानं व्यर्थं स्यात्। ब्रह्मज्ञानेनैव सर्वाज्ञाननिवृत्तेस्तदभावविशिष्टज्ञानमपि दुर्लभमिति

आवरणभङ्गः।

स्यापीति नेदानीन्तनमनसोऽपि कारणत्वमित्याहुः अत एवेत्यादि। महतेति। "शान्त"इत्यादिश्रुतिबोधितेन ॥ २९९ ॥

मुख्येत्यादि। ननु भवत्वेवं, तथापि ससाधनमनसा जातं मुख्यज्ञानं स्वाध्यासं निवारयिष्यति। तदा यावद्दुःखनिवृत्तिर्भविष्यतीति शङ्कायां तदानीमपि सात्त्विकमेव ज्ञानमिति तन्निवृत्तिर्नास्तीत्याहेत्यर्थः। साध्य इति। मनोव्यापारो विचाररूपः। एतेन, "ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरि"त्युक्ताया मुक्तेः स्वरूपमुक्तम्। यैव मायानिवर्तिकेति। मायाया निवर्तिका या सामग्री सेत्यर्थः। तथा च भगवत्प्रपत्तिरेवाध्यासनिवर्तिका, नेतरदिति भावः। प्रपत्त्यभावे ज्ञानस्याप्रयोजकत्वं यदुक्तं तदुपोद्बलयन्ति ज्ञानिनामित्यादि। तथाच साक्षात्कारस्यापि चेन्नाध्यासनिवर्तकत्वं तदा कुतस्तरां शाब्दस्येति भावः। अथ तुष्यतु दुर्जनन्यायेन प्रपत्त्यभावेऽपि चेज्ज्ञानस्य तथात्वमङ्गीक्रियते तदापि तद्वैयर्थ्यरूपं दूषणमाहुः किञ्चेत्यादि। अत इति। तत्त्वेन ज्ञाने तज्ज्ञानस्य प्रयोजकत्वात्। कार्य-

ह्यहं मनुरभवं सूर्यश्चेति सर्वशब्दार्थरूपान्मन्वादीननुवदति । अतस्तथावक्तारो ज्ञान-दुर्बलवादिन इति मन्तव्याः। ज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह सत्ये युग इति ॥२०१॥२०२॥

भक्त्युत्कर्षार्थमाह—

स्वप्नो जागरणं चैव यथा ह्यन्योन्यवैरिणौ ।
विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः ॥ ३०३ ॥

स्वप्न इति ॥ ३०३ ॥

टिप्पणी।

विदं-जगत्-शब्दयोः सर्वपदसामानाधिकरण्यात्सर्वमेव जगत् सर्वशब्देनोच्यते नात्ममात्रमित्यर्थः। मन्दमतयः कुतः कथं च वदन्तीत्याकाङ्क्षायां सप्रकारं प्रसिद्धं हेतुं निर्दिशन्ति यत इत्यारभ्य मन्तव्या इत्यन्तेन । कश्चिद्वामदेवः स्वस्य ब्रह्माभेदज्ञानेन सर्वरूपोऽहमित्यहमपर्मेस्थित एव मनुरभवं सूर्यश्चेत्येवं पृथक्कृत्य स्वस्य सर्वरूपत्वानुवादं कृतवान् । भ्रान्तास्तु तादृशं ज्ञानेनैव तथा व्यवहार इति निरूपितवन्त इति तथा वक्तारो वादिनो ज्ञानदुर्बला भ्रान्ता इत्यर्थः। सत्य इति । सत्ययुगसाधनसदृशे साधने सतीत्यर्थः ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

आवरणभङ्गः ।

तत्र हेतुः, यत इत्यादि । अनुवदतीति । अवयुत्यानुवदति । तथा चाहमभवमित्यात्मविध्यंशं पृथक्कृत्य सर्वशब्दार्थभूतमन्वाद्यनुवादादात्मज्ञानं न सर्वज्ञानं, किन्तु माप‌ञ्चिकसर्वज्ञानमेव सर्वज्ञान-मित्यर्थः । ज्ञानदुर्बलेत्यर्थं व्याकुर्वन्ति अतस्तथेत्यादि । तथा च सर्वज्ञत्वं ज्ञानवतो लक्षणमिति तदभावेऽपि ये आत्मानं ख्यापयन्ति ते पाखण्डा एवेत्यर्थः। ज्ञानस्येत्यादि । ननु भवत्विदं लक्षणं तथापीदानीन्तनेषु कुतो नेदमित्याकाङ्क्षायां, "विद्यां प्राप्नोत्युरुक्लेश" इति पूर्वोक्तं समर्थयन् विद्याया दुर्लभत्वमाहेत्यर्थः । सत्य इत्यादि । तथा च ज्ञानेन या दुःखनिवृत्तिः सा मनसि ब्रह्माऽहमस्मीति साक्षाद्वृत्त्युत्पत्तौ । सा च शमदमादिसहितमननिदिध्यासनयुक्ताभ्यासबलिष्ठश्रुत्या भवति । सत्य-युगे शान्तदान्तप्रजासंभवाचत्रातिमहतां मुख्याऽधिकारिणां संभवात् क्वचित् केवलश्रुत्या भवति नान्यथेति सर्वदुःखहरं ज्ञानमिदानीं दुर्लभमित्यर्थः । भक्त्युत्कर्षार्थमाहेति । ननु भवत्वेवं ज्ञानस्य दुर्लभत्वं, तथापि जाते तादृशे विद्याचरमवृत्तिरूपे ज्ञाने दुःखं सर्वथा निवर्त्स्यत इति तदानीम-प्यापाततो निवृत्त्यङ्गीकारो न युज्यत इत्याशङ्कायां तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिरित्यादि पूर्वोक्तं समर्थ-यन् भक्तिं विना वृत्तेश्चरमत्वमेव दुर्घटमिति तदर्थमपि भक्तिरपेक्षितेत्युत्कर्षबोधनार्थं विद्याया अप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

स्वप्नेत्यादि । तथा च गौडवार्तिके, "अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यते" इति कथना-द्विद्याविद्ये स्वप्नप्रबोधवच्च मते सिद्धे । तथा च ताविवैते अपि भविष्यत इति वृत्तिचारम्यमेव दुर्लभमतो भक्तिं विनाऽऽपाततो निवृत्तिर्युक्तैवेत्यर्थः । एतेन, "जीवन्मुक्तिरथापि वे"त्यनादरः समर्थितः ॥ ३०३ ॥

प्रमाणमाह—

इदमेव विनिश्चित्य कृष्णो ह्यर्जुनमब्रवीत् ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ३०४ ॥
एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि ।
ज्ञानादीनां हि सर्वेषां तदधीनत्वतः सदा ।
विश्वासं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद् बुधः ॥ ३०५ ॥

इदमेवेति । ज्ञानी त्वात्मैव मे मत इति ज्ञानप्रशंसावाक्यं भक्तेरुत्कर्षार्थमेव । तपस्विभ्योऽधिको योगीत्यत्र तथा निरूपणात् । न तथा मे प्रियतम इत्यत्र स्पष्टमेवात्मनोऽपि माहात्म्यं भक्तस्य । अन्यथा गुह्यत्वेन ज्ञाना-

टिप्पणी ।

ज्ञानीत्यारभ्य निरूपणादित्यन्ते । अत्र ज्ञानिन आत्मतुल्यत्वनिरूपणेऽपि "तपस्विभ्यो", "योगिनामपी"ति श्लोकाभ्यां भगवताऽर्जुनं प्रति तपस्विज्ञानिकर्मिभ्योऽधिकत्वेन निरूपितयोगिनोऽपेक्षया भजतोऽधिकत्वेन निरूपणादित्यर्थः न तथेति । न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः । न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवानित्येकादशे श्रीकृष्णेनोद्धवं प्रति सर्वापेक्षयाऽऽत्मापेक्षयापिप्रियतमत्वोक्तेर्भक्तस्य माहात्म्यं स्पष्टमेवेत्यर्थः । अन्यथेति । "समासेनैवे"त्यारभ्य, "इति ते ज्ञानमाख्यातमि"ति श्लोकान्तेन ज्ञानं निरूप्य "सर्वगुह्यतमं भूय" इति प्रतिज्ञाय "मन्मना भव", "सर्वधर्मान्परित्यज्ये"ति श्लोकाभ्यां निरूपितज्ञानाद्गुह्यत्वेन भगवानर्जुनं प्रति भक्तिं न वदेदित्यर्थः ।—

आवरणभङ्गः ।

प्रमाणमाहेति । ननु भक्तेश्चारम्यसंपादकत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां, "ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर" इति, भजनं सर्वथा मतमिति च पूर्वोक्तं दृढीकर्तुं प्रमाणमाहेत्यर्थः । नन्वस्मिन् वाक्ये कथं वृत्तिचारम्यसंपादकभक्त्युत्कर्षस्य लाभ इत्याकाङ्क्षायामुपपादयन्ति ज्ञानीत्यादि । तथा निरूपणादिति । तपस्विभ्य इति षष्ठाध्यायस्थसंदर्भे ज्ञानिनोऽप्यपेक्षया योगिन उत्कर्षमुक्त्वा, योगिनामपि सर्वेषामित्यनेन भक्तस्य ततोऽप्युत्कर्षकथनेन ज्ञान्यपेक्षया भक्त्युत्कर्षस्य नितरां बोधनादित्यर्थः श्रीभागवतस्य गीताविस्तारत्वादुक्तोपष्टम्भाय तत्संमतिमाहुः न तथेत्यादि । तथा च तत्र ज्ञानी त्वात्मा उक्तः । भक्तस्तु ततोऽप्यधिकोऽत्रोक्त इति माहात्म्यं स्पष्टमतः पूर्वोक्तं निर्विवादमित्यर्थः । नन्विदं न युक्तम् । तथाहि, "मामेवे"ति वाक्यं सप्तमाध्याये । तत्रारम्भे, "ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्यामी"त्युपक्रमात् "ते विदुर्युक्तचेतस" इत्युपसंहाराच्च मध्येऽपि ज्ञानमेवोच्यते । अत एव, "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत" इति प्रपत्तिमुक्त्वा तस्याकारमाह, "वासुदेवः सर्वमि"ति एवं सति, "मामेव ये प्रपद्यन्त" इत्यत्रापि प्रपत्तिशब्दो ज्ञानमेव वक्ति, "न तु भक्तिमि"ति पूर्वोक्तमयुक्तमिति चेत्तत्राहुः अन्यथा गुह्यत्वेनेत्यादि । ज्ञानानन्तरं गुह्यत्वेनेति संबन्धः । तथा च यद्येवं स्यात्तदा सप्तमाष्टमाभ्यां सपरिकरं ज्ञानमुक्त्वा ततो नवमाध्याये, "इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यां-

नन्तरं भक्तिं न वदेत् । तदाह । एवकारेण सर्वेषामिति । फलितमाह ज्ञानादीनामिति ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

ननु भक्तस्याप्यन्ते ज्ञानं पश्चान्मोक्ष इति कुतो न कल्प्यते । न ह्यात्मनोऽन्य आत्मीयः प्रियो भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—

न दृष्टः श्रुतपूर्वो वा भजन् कृष्णमनामयम् ।
न मुक्तः सर्वथा यस्माद् गोप्यो गावस्तथाऽभवन् ॥ ३०६ ॥

न दृष्ट इति । श्रुतपूर्वोऽपि नास्ति । दृष्टोऽपि नास्ति । अनामयं तमसः परं, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति तादृशी मुक्तिः सर्वथापदेनोच्यते । तत्र दृष्टान्तमाह

टिप्पणी ।

एवकारेणेति । "मामेव ये प्रपद्यन्त" इत्येवकारेणेत्यर्थः ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

न ह्यात्मन इति । "यो मद्भक्त स मे प्रिय" इति वाक्याद्भक्तस्य प्रियत्वेऽप्यात्मीयाद्भक्ता- "ज्ञानी त्वात्मैव मे मत" इति वाक्याज्ज्ञान्येवोत्कृष्ट इति ज्ञानमेवान्ते कल्प्यमिति भावः ॥ ३०६ ॥

आवरणभङ्गः ।

मी"ति प्रतिज्ञाय गुह्यतमे ज्ञानविज्ञाने पापमोक्षाय वदता, "मया ततमि"त्यारभ्य, "शुभाशुभैरेवं मोक्ष्यस" इत्यन्तेनोक्त्वा राजविद्यातोऽपि यद्राजगुह्यं बुद्धिस्थं प्रवक्ष्यामीत्यनुषङ्गेन द्वाभ्यां प्रतिज्ञातं तदाह, "समोऽहं सर्वभूतेष्वि"त्यारभ्य, "मन्मना भवे"त्यन्तेन । अत एव, "मामेवैष्यसी"ति पृथक् फलसबन्ध । राजविद्याराजगुह्ययोग इत्यध्यायनाम च युज्यते । अष्टादशे च, "सर्वगुह्यतमं शृण्वि"ति प्रतिज्ञाय, "मन्मना भव", "सर्वधर्मान् परित्यज्ये"ति कथितम् । अतो मामेवेत्यत्र प्रपत्तिपदेन सर्वथा भगवत्सम्बन्ध एवोच्यते । स त्वन्यथानुपपद्यमानोऽत्र प्रकरणसहकारेण विद्यापर्वरूपां भक्तिमाक्षिपति । सत्या च तस्यां वृत्तेश्वरमत्वे सिद्ध्यतीति सा सर्वत उत्कृष्टेव । यदीदं नाभिप्रेयात्तदैवं न वदेदित्यर्थः । फलितमाहेति । पूर्वोक्तप्रनाड्या ज्ञाने विद्यारूपे जाते यदा तदभेदेन प्रियत्वस्य स्फूर्तिस्तदा भक्तिरूपचरमवृत्त्या साक्षात्कारस्तदा भगवता मुक्तिर्दीयते इति प्रनाडीघटकमारभ्य फलपर्यन्तानां सर्वेषां भगवदधीनत्वात् साधनान्तरं त्यक्त्वा तमेव भजेदित्याहेत्यर्थः । मूले, तदधीनत्वत इति । भगवदधीनत्वादित्यर्थः ॥ ३०३–३०५ ॥

अतः परम्, "आदिमूर्तिः कृष्ण एवे"त्यादिनोक्तं दृढीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति **ननु भक्तस्येत्यादि** । भक्त्यारम्भसिद्ध्यर्थं भक्त्यपेक्षणे भक्त्यनन्तरं ज्ञानमायातीति तथाऽऽशङ्क्येत्यर्थः । **न दृष्ट इत्यादि** । तथा च प्रनाड्यन्तरं दृष्टश्रुतविरोधे कल्प्यम् । तदत्रैकमपि नास्ति, तेन कल्प्यत इत्यर्थः । ननु केषाञ्चिद् गोपालोपासकानां सम्भाव्यत इत्यत आहुः **अनामयमित्यादि** । तथा च सगुणोपासकाना भवतु तथा, न तु गुणातीतभक्तानामित्यर्थः । तत्र गमकमाहुः **भूयश्चान्त इत्यादि** । तथा चैतादृशी मुक्तिर्भगवत्सम्बन्धाज्जायत इति श्रूयतेऽतस्तथेत्यर्थः । इयं श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रथमाध्याये दशमी ऋक् । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः । तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि"ति । तदर्थस्तु क्षरशब्द-

गोप्यो गावस्तथाऽभवन्निति । "मत्स्वरूपाविदोऽबलाः, ब्रह्म मां परमं प्रापुरि"ति वाक्यात् ॥ ३०६ ॥

नन्वेवं सति, तमेव विदित्वेति विदित्वैवेत्यर्थस्य विवक्षितत्वाज्जीवपक्षनिराकरणस्यानङ्गीकाराच्च कथमेवमुच्यत इत्याशङ्क्याह—

आपाततस्तु सर्वेषामुपायत्वं मयोदितम् ।
विष्णोः कृपाविशिष्टानां तत्फलं नान्यथा भवेत् ॥ ३०७ ॥

आपातत इति । येऽस्माभिर्ज्ञानादय उपायत्वेनोक्तास्ते लोकानां प्ररोचनार्थं निरूपिताः, तथापि न बाधितार्थत्वम् । भगवत्कृपायुक्तत्वे तेषामपि फलसाधकत्वात् । वचनं तु प्ररोचनार्थम् । वस्तुतस्तु कृपैव साधनम् । तमेव विदित्वेत्येवकारो नान्यथा

टिप्पणी ।

नान्यथेति । विदित्वैवेति न व्याख्येय इत्यर्थः । ननु तमेव विदित्वेति व्याख्याने जीवपक्षनिराकरणादात्मलाभा"न्न परं विद्यत" इत्यादिषु जीवज्ञानस्य पुरुषार्थसाधकत्वं विरुध्येतेत्याशङ्क्य न

आवरणभङ्गः ।

वाच्यं यत्प्रधानं प्रकृतिः, अमृतशब्दवाच्यं यदक्षरं पुरुषः, तदुभयं हरः सर्वाविद्यानिवर्तको भगवान् । अथवा क्षरं सर्वे जीवाः, प्रधानं प्रकृतिः, अक्षरं चेति त्रयमनूद्य तेषां हरैक्यमाह । न च हरादिपदानामुपनिषदि दर्शनाच्छिवपरत्वमुपनिषदः शङ्क्यम् । एवमद्वैतं निरूप्य अन्यं विशेषमाह । क्षरात्मानौ पूर्वोक्तौ तत्प्रत्याहारेण प्रधानमपि देवः क्रीडापरः सन् ईशते ईष्टे नियमयति । एको मुख्यः सन् तेनाभेदेऽपि नियम्यनियामकभावः क्रीडया उपपादितः । एवं कथनस्य प्रयोजनमाह । तस्य पूर्वोक्तस्याभिधानात् पूर्वोक्तरीतिकचिन्तनात्, योजनात् संबन्धविशेषात्, तत्त्वभावात् स्वस्य तद्भावभावनात्, भूयश्च पुनरपि, अन्ते प्रारब्धसमाप्तौ साधनपूर्णतायां वा, विश्वमायानिवृत्तिः प्रपञ्चोत्पादकमायायाः स्वसंबद्धाया निवृत्तिः संबन्धहानिः । तथा च पूर्वमध्यासनिवृत्त्या ब्रह्मभावस्ततः पुनः सायुज्यमित्यर्थः । तत्रेत्यादि । नन्वत्र श्रुतौ संबन्धेन मुक्तिकथनं भाक्तमस्त्विति चेन्नैवम् । दृष्टान्तस्य सत्त्वादित्याशयेन तत्र दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । गोप्य इत्यादि । तथा चात्र वाक्ये स्वरूपाज्ञानस्य मुक्तेश्च कथनेन दृष्टान्तस्य सत्त्वान्मुक्तिसिद्धौ भाक्तत्वकल्पनं नोचितमित्यर्थः ॥ ३०६ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वेवं सतीत्यादि । एवं सति, "मामेवे"त्येवकारेण प्रपत्त्यतिरिक्तानामनुपायत्वेऽङ्गीकृते, सति तमेवेति श्रुतावपि तुल्यत्वान्मूलज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वसिद्धिः । "तं विदित्वे"त्यत्र ब्रह्माभिन्नं शारीरमिति व्याख्याने जीवेत्यादिनोक्तहेतोरात्मज्ञानस्य तथात्वसिद्धिश्चकारेण ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तावित्यादिकं पूर्वोक्तं समुच्चीयते । अतः कथमनुपायत्वमुच्यत इत्याशङ्क्याहेत्यर्थः । येऽस्माभिरित्यादि । तथाच नास्माभिरनुपायत्वमुच्यतेऽपि तु तेषां सापेक्षत्वात तथा फलवचनं स्वर्गकामादिवत् प्ररोचनार्थमित्युच्यते । अतो नास्माकं श्रुतिविरोध इत्यर्थः । तथा च कामादिवज्ज्ञानमपीति भावः । तर्हि जीवपरव्याख्यानमप्याद्रियतामित्याकाङ्क्षायां नान्यथा भवेदिति मूलस्थं व्याकुर्वन्ति तमेवेत्यादि । अन्यथेति । जीवपरत्वेन । तर्ह्यात्मलाभादि-

व्याख्येयः । अतो नात्मज्ञानं मुख्यफलसाधकम् । आत्मलाभान्न परं विद्यते । "तरति शोकमात्मवित्" । "अथ योऽन्यां देवतामुपास्त" इत्यादिवाक्येषु आत्मशब्दो भगवद्वाचको, न जीववाचकः । अभेदोपासना च श्रूयते । न हि निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तत इति न्यायात् । "नाऽसोमयाजी संनयेदि"ति वाक्यात्, "एकत्वेन पृथक्त्वेने"ति भगवद्वाक्यात् । अतो मूलज्ञानं साधनं भवदपि, तावता न भवतीति प्रादुर्भावकरणात् प्रेमैव साधनमिति निश्चीयते ॥ २०७ ॥

टिप्पणी ।

तेष्वात्मपदं जीववाचकं किन्तु भगवद्वाचकमित्याहाऽऽत्मलाभादित्यारभ्य न जीववाचक इत्यन्तेन । अभेदोपासनेत्यारभ्य निश्चीयत इत्यन्ते । "अथ योऽन्यां देवतां" इत्यत्राभेदोपासना स्तूयते न तु भेदोपासना सर्वथा निन्द्यते । न हि निन्द्यमर्थं निन्दितुं वाक्यं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयमर्थं स्तोतुम् । यथा "नाऽसोमयाजी संनयेदि"त्यत्र सोमयाजित्वं स्तोतुं वाक्यप्रवृत्तिः, नत्वसोमयाजित्वं सर्वथा निन्दितुं, सर्वथा निन्दया निषेधपरत्वे "नाऽसोमयाजी संनयेत्सनयेद्वे"ति सूत्रं विरुध्येत । "एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमि"ति गीतायां भेदाऽभेदाभ्यामुपासनानिरूपणात् भगवज्ज्ञानमेव साधनं भजनार्थं, परन्तु साक्षात्कारोऽपेक्षणीय इति तदर्थं प्रेमापेक्षणीयमित्यर्थः ॥ २०७ ॥

आवरणभङ्गः ।

श्रुतीनां विरोध इत्यत आहु आत्मेत्यादि । तथा च तस्य प्रकरणविरुद्धत्वात्तथेति न विरोध इत्यर्थः । नन्वस्त्वात्मशब्दस्य भगवद्वाचकत्वं, तथापि भेदोपासननिन्दाश्रुतिबलाद् अभेदज्ञानाभावे भक्तेरपि निर्बलत्वमायातीति न शङ्कानिरास इत्यत आहुः अभेदेत्यादि । तथा च तस्याः श्रुतेर्भेदोपासनानिन्दायां तात्पर्याभावान्न भक्तेर्नैर्बल्यमित्यर्थः । एतद्विनिगमनाय दृष्टान्तमाहुः नेत्यादि । तथा च यथायं न नित्यानुवादः, "नाऽसोमयाजी सनयेत् सनयेद्वे"ति सूत्रात् । किन्तु विकल्पपर्यवसायी । तथा निन्दापि विकल्पपर्यवसायिनीत्यर्थः । ननु तत्र कल्पो यथा विकल्पगमकस्तथा नात्र गमकमिति भ्रमप्राप्तस्येयं निन्दा सती प्रसज्यप्रतिषेध एव पर्यवस्यत्विति चेन्नेत्याहुः एकत्वेत्यादि । तथा चैतद्वाक्यं ज्ञात्वा प्रवृत्तं प्रतीतिविकल्प एव पर्यवस्यतीति न तथेत्यर्थः । फलितमाहुः अत इत्यादि । तथा च ज्ञानस्य या साधनता सा नाभेदज्ञानत्वेन रूपेणापि तु साक्षात्कारत्वेन रूपेण । साक्षात्कारस्त्वाविर्भावाधीन, आविर्भावश्च, "यमेवैष" इति श्रुत्या वरणाधीनो, वरणं च भगवदधीनं, भगवाँश्च प्रेमाधीन इति प्रेमैव साधनम् । "केवलेन हि भावेने"ति वाक्यादिति भावः ॥ २०७ ॥

अन्येषामसाधनत्वे प्रमाणमाह—

यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।
व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ३०८ ॥
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ३०९ ॥
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम् ॥ ३१० ॥
इत्येकादशसर्वस्वं भगवान् स्वयमुक्तवान् ।
आत्मानं हि स्वयं वेद तस्मादन्यवचो मृषा ॥ ३११ ॥

यन्न योगेनेति । वाक्यत्रयम् । सांख्यं ज्ञानशास्त्रम् । ननु विहितविनिषिद्धत्वाद्विकल्पो भवतु, न त्वसाधकतेत्याशङ्क्याह इत्येकादशसर्वस्वमिति । भगवानेव फलमिति । स चेत् स्वोपायं, तन्न भवतीति निषेधति तदाऽन्यवाक्यं मुधा । तुल्यबलत्वे हि विकल्पः । भगवतश्च फलत्वं भगवद्वाक्यादेवावसीयते । "मत्तः परतरं नान्यदि"-त्यादिभिः । तस्माज्ज्ञानादीनां न साधकत्वम् ॥ ३०८–३११ ॥

ननु वेदा अपि भगवद्वाक्यमेवेति श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिर्बलिष्ठेति कथं ज्ञानस्य साधकत्वं तत्राह—

कर्मयोगादयः सर्वे कृष्णोद्गमनहेतवः ।
उदासीनतयोद्भेदान्न हि सर्वात्मना फलम् ॥ ३१२ ॥
भक्तावत्यादरेणैव प्रकटो जायते हरिः ।
आत्मानं च ततो दद्यात् सुखे का परिदेवना ॥ ३१३ ॥
सहनं खननं गङ्गातीरस्थितिवदेव तत् ।
साङ्गो योगस्तथा भक्तिस्तत्र प्रेमातिसौख्यदम् ॥ ३१४ ॥

कर्मयोगादय इति । भगवान् स्ववाक्यसत्यत्वाय कर्मयोगादिष्वपि प्रकटो भवति, परं निरिन्धेन, यथा महान् लौकिकः । अत उदासीनतयोद्भेदात् सर्वथा मुख्यं फलं न प्रयच्छति । भक्तौ विशेषमाह भक्ताविति । सुखे स्वरूपानन्दे दृष्ट-

---

आवरणभङ्गः ।

अन्येषामित्यादि । ननु भवत्वेवं तथाप्यन्येषामसाधनत्वे किं मानमित्याशङ्कायां तदाहेत्यर्थः । विकल्पो भवत्विति । "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती"त्यादौ तथा निर्णयादित्यर्थः । इत्यादिभिरिति । मुक्तात् संदर्भरूपादिति शेषः ॥ ३०८–३११ ॥

न प्रयच्छतीति । तथा च प्रमाणविचारेण ज्ञानस्य साधकत्वेऽपि प्रमेयविचारेणासाधकत्वमेवेति तथोच्यत इति भावः । भक्तौ विशेषमाहेति । तर्हि भक्तौ कथं पूर्णं फलं दास्यतीत्या-

न्तेन तारतम्यं बोधयति सहनमिति। ज्ञानमार्गे दुःखे समागते तन्निवृत्तिः सहनप्राया। यथा तृषायां सहनम् उपायः। योगस्तु खननप्रायः। भक्तिस्तु गङ्गातीरस्थितिरूपा। दुःखनिवर्तकस्य प्रकटत्वात्। तत्रापि प्रेमसम्भवे गङ्गा स्वयमुद्यम्य पाययति। तथा भगवान् ॥ ३१२–३१४ ॥

ननु हीनभावं फलात्मा महान् कथं गच्छेत्। तत्राह—

पिता चरेद्यथा बाले सुखं भक्ते तथा हरिः।
प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थं गोपीनां कामदो यतः ॥ ३१५ ॥
अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः।
द्रष्टुं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१६ ॥
दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येनकेनचित्।
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ ३१७ ॥
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः।
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥ ३१८ ॥
अन्तर्बहिःसाधनयोः स्वरूपं परिकीर्तितम्।
प्रकारश्चाप्ययं प्रोक्तो दर्शनेनान्यथा तु तत् ॥ ३१९ ॥

पिता चरेदिति। स्नेहमार्गे हीनभावो न दोषाय। लौकिकपरमेतदिति न मन्तव्यम्। यतो भगवान् प्रेम्णा गोपीभ्यः अदेयमपि कामं दत्तवान्। न च लौकिकन्यायस्तत्र, पूर्णकामत्वात्। न हि स्वत इच्छारहितः कोऽप्येवं प्रयच्छति। ननु प्रेम दृष्टे भवति। सर्वथा अदृष्टे कथं प्रेमेत्याशङ्क्य दर्शनोपायमाह अच्छिद्रसेवनादिति। सेवनं स्वयोग्यानुसारेण। न त्वल्पं बहु वा प्रयोजकम्। तत्र बहिःसाधनमाह दययेति। विशेषोपायमाह शृण्वन्तीति। श्लोकत्रयस्यार्थमाह अन्तर्बहिरिति ॥ ३१५–३१९ ॥

आवरणभङ्गः।

काङ्क्षायां तत्र दासत्वेवेति हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थः। अग्रिमं निगदव्याख्यातम् ॥ ३१२–३१४ ॥

हीनभावमिति। साधनभावम्। एतदिति। हीनभावाश्रयणम्। मूले, अच्छिद्रेत्यादि। निष्कामत्वात् स्वयोग्यतश्चाच्छिद्रसेवनादेवेति योजना। स्वयोग्यमकारं बोधयितुं स्वयोग्येति व्याकुर्वन्ति सेवनमित्यादि। बहुकरणे भगवति भारेणाल्पकरणे कापट्येन छिद्रसम्भवादित्यर्थः। तत्रेत्यादि। दर्शने बहिरङ्गं साधनमाहेत्यर्थः। दययेति वाक्यं चतुर्थस्कन्धसमाप्तौ नारदेनोक्तम्। विशेषोपायमिति। अत्राशुप्रसादमात्रस्योक्तत्वेनाशुदर्शनस्यानुक्तत्वात् तदर्थमाहेत्यर्थः। इदं वाक्यं प्रथमस्कन्धे कुन्तीस्तुतौ। अन्तरित्यादि। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः साधनयोरित्यर्थः। अत्राच्छिद्रसेवनरूपमन्तरङ्गं साधनं प्रथमे इति क्रमेण ज्ञेयम् ॥ ३१५–३१९ ॥

इतोऽप्युत्तमं दर्शनोपायमाह—

सर्वापेक्षापरित्यागात् पौरुषस्य सभाजनम् ।
आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३२० ॥
कपिलादिर्महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् ।
तं प्रकारमिहोवाच पाक्षिकं तद्धि साधनम् ॥ ३२१ ॥
राजवत् कुत्रचित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ।
ददाति तावता नित्यं सर्वत्रेति न निश्चयः ॥ ३२२ ॥
प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र सेव्यवश्यत्वसाधनम् ।
किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं क्वचित् ॥ ३२३ ॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ।
पञ्चकर्मविधानेन षोढाऽपि प्रकटः सदा ।
निर्बन्धेन फलत्येष न च भक्त्या यथा तथा ॥ ३२४ ॥

सर्वापेक्षेति । "येऽन्योऽन्यतो भगवतः प्रसज्ये"त्यत्र निरूपयिष्यते । ननु कपिलेन भगवदवतारेण निरूपितः कथं नोपायस्तत्राह कपिलादिरिति । न ज्ञायते भगवाँस्तत्र केन हेतुनिमित्तेन देवहूत्यै मुक्तिं दत्तवान् । परं लोके तत्साधनं प्रकटितवान् । पुष्टिमार्गप्रकारेषु तस्या अपि प्रवेशः । परं पाक्षिकं साधनम् । कथं पुष्टिमार्ग इत्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयति राजवदिति । राजा कदाचिद्भार्यामपि सेवकेन मारयति । नैतावता सा महतामपि धृष्या भवति । तथा प्रेमापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह प्रेम्णा सेवेति । लोके वेदे च प्रेम्णा सेवायां क्रियमाणायां सेव्यो वश्यो भवति, किञ्च, योगादीनां साध-

---

आवरणभङ्गः ।

इतोऽपीत्यादि । तृतीयस्कन्धानुसारेण साधनान्तरमाहेत्यर्थः । ये इत्यादि । अत्रापि, "मत्पादसेवाभिरता मदीहा" इति पूर्वार्धादस्मिन्नप्युपाये सेवानुसरिष्यतीति प्रतिभाति । कपिलादिरिति । महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् तं प्रकारं कपिलादिरिहोवाचेति संबन्धः । अत्र गमकमाहुः न ज्ञायत इत्यादि । केन हेतुनिमित्तेनेति । अष्टभिरध्यायैर्मताष्टकमुक्त्वाग्रे मुक्तिकथनात् केन साधनेन केन प्रयोजनेनेत्यर्थः । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकतया निमित्तत्वमविरुद्धम् । तस्या इति । मुक्तेरित्यर्थः । तथेत्यादि । राजभार्यावत् प्रेमापि साधनान्तराभिभाव्यं भविष्यति । तथा च तस्यापि पाक्षिकत्वमित्याशङ्क्येत्यर्थः । एतेन "तीर्थादावपि या मुक्तिरि"त्यादिनोक्ते युक्तिरुक्ता । सर्वत्रेत्यस्यार्थमाहुः लोके वेदे चेति । महावाक्ये माहात्म्यं प्रतिपाद्याऽभेदप्रतिपादनेन निरुपधिस्नेह एवाभिप्रायात् "भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन" इत्यत्रापि तथोक्तत्वाल्लोकेऽपि तथा दर्शनादिति न प्रेम्ण

न्तेन तारतम्यं बोधयति सहनमिति । ज्ञानमार्गे दुःखे समागते तन्निवृत्तिः सहनप्राया । यथा तृषायां सहनम् उपायः । योगस्तु खननप्रायः । भक्तिस्तु गङ्गातीरस्थितिरूपा । दुःखनिवर्तकस्य प्रकटत्वात् । तत्रापि प्रेमसम्भवे गङ्गा स्वयमुद्गम्य पाययति । तथा भगवान् ॥ ३१२–३१४ ॥

ननु हीनभावं फलात्मा महान् कथं गच्छेत् । तत्राह—

पिता चरेद्यथा बाले सुखं भक्ते तथा हरिः ।
प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थं गोपीनां कामदो यतः ॥ ३१५ ॥
अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः ।
द्रष्टुं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१६ ॥
दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येनकेनचित् ।
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ ३१७ ॥
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥ ३१८ ॥
अन्तर्बहिःसाधनयोः स्वरूपं परिकीर्तितम् ।
प्रकारश्चाप्ययं प्रोक्तो दर्शनेनान्यथा तु तत् ॥ ३१९ ॥

पिता चरेदिति । स्नेहमार्गे हीनभावो न दोषाय । लौकिकपरमेतदिति न मन्तव्यम् । यतो भगवान् प्रेम्णा गोपीभ्यः अदेयमपि कामं दत्तवान् । न च लौकिकन्यायस्तत्र, पूर्णकामत्वात् । न हि स्वत इच्छारहितः कोऽप्येवं प्रयच्छति । ननु प्रेम दृष्टे भवति । सर्वथा अदृष्टे कथं प्रेमेत्याशङ्क्य दर्शनोपायमाह अच्छिद्रसेवनादिति । सेवनं स्वयोग्यानुसारेण । न त्वल्पं बहु वा प्रयोजकम् । तत्र बहिःसाधनमाह दययेति । विशेषोपायमाह शृण्वन्तीति । श्लोकत्रयस्यार्थमाह अन्तर्बहिरिति ॥ ३१५–३१९ ॥

आवरणभङ्गः ।

काङ्क्षायां तत्र दास्यत्येनेति हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थः । अग्रिमं निगदव्याख्यातम् ॥ ३१२–३१४ ॥

हीनभावमिति । साधनभावम् । एतदिति । हीनभावाश्रयणम् । मूले, अच्छिद्रेत्यादि । निष्कामत्वात् स्वयोग्यतश्चाच्छिद्रसेवनादेवेति योजना । स्वयोग्यप्रकारं बोधयितुं स्वयोग्येति व्याकुर्वन्ति सेवनमित्यादि । बहुकरणे भगवति भारेणाल्पकरणे कापट्येन छिद्रसंभवादित्यर्थः । तत्रेत्यादि । दर्शने बहिरङ्गं साधनमाहेत्यर्थः । दययेति वाक्यं चतुर्थस्कन्धसमाप्तौ नारदेनोक्तम् । विशेषोपायमिति । अत्राशुप्रसादमात्रस्योक्तत्वेनाशुदर्शनस्याप्रुक्तत्वात् तदर्थमाहेत्यर्थः । इदं वाक्यं प्रथमस्कन्धे कुन्तीस्तुतौ । अन्तरित्यादि । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः साधनयोरित्यर्थः । अत्राच्छिद्रसेवनरूपमन्तरङ्गं साधनं प्रथमे इति क्रमेण ज्ञेयम् ॥ ३१५–३१९ ॥

इतोऽप्युत्तमं दर्शनोपायमाह—

सर्वापेक्षापरित्यागात् पौरुषस्य सभाजनम् ।
आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३२० ॥
कपिलादिर्महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् ।
तं प्रकारमिहोवाच पाक्षिकं तद्धि साधनम् ॥ ३२१ ॥
राजवत् कुत्रचित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ।
ददाति तावता नित्यं सर्वत्रेति न निश्चयः ॥ ३२२ ॥
प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र सेव्यवश्यत्वसाधनम् ।
किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं क्वचित् ॥ ३२३ ॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ।
पञ्चकर्मविधानेन षोढाऽपि प्रकटः सदा ।
निर्बन्धेन फलस्यैष न च भक्त्या यथा तथा ॥ ३२४ ॥

सर्वापेक्षेति । "येऽन्योऽन्यतो भगवतः प्रसज्ये"त्यत्र निरूपयिष्यते। ननु कपिलेन भगवदवतारेण निरूपितः कथं नोपायस्तत्राह कपिलादिरिति । न ज्ञायते भगवाँस्तत्र केन हेतुनिमित्तेन देवहूत्यै मुक्तिं दत्तवान् । परं लोके तत्साधनं प्रकटितवान् । पुष्टिमार्गप्रकारेषु तस्या अपि प्रवेशः । परं पाक्षिकं साधनम् । कथं पुष्टिमार्ग इत्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयति राजवदिति । राजा कदाचिद्भार्यामपि सेवकेन मारयति । नैतावता सा महतामपि धृष्या भवति । तथा प्रेमापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह प्रेम्णा सेवेति । लोके वेदे च प्रेम्णा सेवायां क्रियमाणायां सेव्यो वश्यो भवति, किञ्च, योगादीनां साध-

आवरणभङ्गः ।

इतोऽपीत्यादि । तृतीयस्कन्धानुसारेण साधनान्तरमाहेत्यर्थः । ये इत्यादि । अत्रापि, "मत्पादसेवाभिरता मदीहा" इति पूर्वार्धादस्मिन्नप्युपाये सेवानुसन्धास्यतीति प्रतिभाति । कपिलादिरिति । महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् तं प्रकारं कपिलादिरिहोवाचेति संबन्धः । अत्र गमकमाहुः न ज्ञायत इत्यादि । केन हेतुनिमित्तेनेति । अष्टभिरध्यायैर्मताष्टकमुक्त्वाग्रे मुक्तिकथनात् केन साधनेन केन प्रयोजनेनेत्यर्थः । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकतया निमित्तत्वमविरुद्धम् । तस्या इति । मुक्तेरित्यर्थः । तथेत्यादि । राजभार्यावत् प्रेमापि साधनान्तराभिभाव्यं भविष्यति । तथा च तस्यापि पाक्षिकत्वमित्याशङ्क्येत्यर्थः । एतेन "तीर्थादावपि या मुक्तिरि"त्यादिनोक्ते मुक्तिरुक्ता । सर्वत्रेत्यस्यार्थमाहुः लोके वेदे चेति । महावाक्ये माहात्म्यं प्रतिपाद्याऽभेदप्रतिपादनेन निरुपधिस्नेह एवाभिप्रायात् "भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन" इत्यत्रापि तथोक्तत्वाल्लोकेऽपि तथा दर्शनादिति न प्रेम्णि

कत्वं च प्रेमसम्बन्धात् । सम्पूर्णेन वेदमार्गेणाप्येतन्न भवतीति वक्तुं काण्डद्वयार्थमनुवदति सर्वं ब्रह्मात्मकमिति । तथापि निर्बन्धेनैव फलति । वाक्यानुरोधात् । लोकोऽत्र नियामकः ॥ ३२०-३२४ ॥

षट्पदार्थषोडशपदार्थज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगम इत्यादिन्यायवाक्यानां का गतिरित्याह—

कणादादिमुनिश्रेष्ठाः शुक्रमोहितबुद्धयः ।
वृथाशास्त्रकलापं हि जगुस्तेन न चान्यथा ॥ ३२५ ॥

कणादादिमुनिश्रेष्ठा इति । दैत्यानामर्थे शुक्रेण ऋषयो विमोहिताः । मोहदशायां च शास्त्राणि कृतवन्तः । अतो वेदविरुद्धत्वाद् भ्रान्तकृतत्वाच्च न तानि प्रमाणानि ॥ ३२५ ॥

एवं सर्वं निरूप्य प्रेमभक्तिमार्गमुपसंहरति—

प्रेम्णोऽन्यत् साधनं लोके नास्ति मुख्यं परं महत् ।
श्रीभागवतमेवात्र परं तस्य हि साधनम् ॥ ३२६ ॥
अधिकारमभिप्रायं ज्ञात्वा भक्तमुखेन हि ।
सकृच्छ्रवणमात्रेण कृष्णे प्रेम भवेद् ध्रुवम् ॥ ३२७ ॥
विरक्तो विपरीतादिभावनारहितः सुहृत् ।
लीलामात्रश्रुतौ तस्य भवेत् प्रेमाऽखिले किमु ॥ ३२८ ॥
श्रीभागवततत्त्वार्थमतो वक्ष्ये सुनिश्चितम् ।
यज्ज्ञानात् परमा प्रीतिः कृष्णे शीघ्रं फलिष्यति ॥ ३२९ ॥

प्रेम्णोऽन्यदिति । रुच्यादिना जातं प्रेम दोषदर्शनान्निवर्तते । दोषश्च शास्त्राभावे लोकदृष्ट्या भवति । अतः श्रीभागवतमेव सर्वशास्त्राऽर्थनिर्धारकं सर्वमाहात्म्यज्ञापकं प्रेमोत्पादकं भवति । "यस्यां वै श्रूयमाणायामिति", "लोकस्याजानत" इति वाक्यात् । तत्र

आवरणभङ्गः ।

पाक्षिकत्वशङ्केति भाव । प्रेमसंबन्धादिति । केचित् स्वदेहान्तरित्यादौ द्वितीयस्कन्धे तथा निर्णयाचथेत्यर्थ । लोक इत्यादि । स्ववाक्यानुरोधे क्रियमाणे लोकप्रवाहः कर्मयोगादयः सर्वे इत्यत्रोक्तरीत्या नियामक इत्यर्थः ॥ ३२०-३२४ ॥

इत्याहेति । इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । दैत्यानामर्थ इति । दैत्यानां हितार्थे । तदिदं शुकमोहितत्वं पुराणान्तरादवधेयम् । पद्मपुराणे तेषां शिवकृतमोहकथनात्तेषु प्रकारान्तरेऽपि मोहितत्वानपायात् । तदुक्तमधस्तात् ॥ ३२५ ॥

यदि प्रेमैव साधनं तर्हि लौकिकप्रबन्धादिभ्योऽन्यतोऽपि या तद्भविष्यति । श्रीभागवतोक्तरीतौ किमित्याग्रह इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयितुमाहुः रुच्यादिनेत्यादि । व्यभिचारमाशङ्क्य परिहर्तुमाहुः तत्रेत्यादि । अत्र तात्पर्यज्ञानस्याङ्गता, "तम्माद्भारते"त्यत्रोक्ता । भक्तमुखाच्छ्रवणस्य शुक-

लोके श्रीभागवतश्रोतॄणां प्रेमाभावं दृष्ट्वा न श्रवणं साधनमित्याशङ्क्य विशेषमाह अधिकारमिति । श्रवणस्याङ्गत्रयं—भागवतस्य सम्यक्तात्पर्यज्ञानं, भक्तमुखाच्छ्रवणं, श्रोतुश्च वैराग्यमिति । एतदभावे न फलतीत्यर्थः । इतोऽप्युत्तमाधिकारे भागवतैकदेशेनापि भक्तिर्भवतीति कैमुतिकन्यायेनाह विरक्त इति । सर्वथा लोकेषु विरक्तः, भागवतोक्ते असंभावनाविपरीतभावनारहितः । तीर्थादिना शुद्धान्तःकरणो विदुरतुल्यः । ततोऽप्यधिको वा उद्धवतुल्यः । तस्य लीलामात्रश्रुतावपि भक्तिर्भवति । अतो मुख्याधिकारे संपन्ने भागवतश्रवणे भक्तौ न कोऽपि संदेहः नन्वेवं सति भवतः कोपयोगः, तत्राह **श्रीभागवततत्त्वार्थमिति** । भागवतार्थे अज्ञाते, अन्यथाज्ञाते च भक्तिर्न भवतीति । अधिकारेऽपि जाते फलं न भविष्यतीति मयोपायः क्रियते, तत्त्वार्थो विविच्योच्यते । यस्मिन् ज्ञाते सर्वथा भक्तिर्भवत्येव । नापि जाता भक्तिस्तूष्णीं तिष्ठति ।

आवरणभङ्गः ।

सूतादिवक्तृनिरूपणात् सिद्ध्यति । वैराग्यस्य च राजशौनकादिभ्यः शेषं निगदव्याख्यातमिति शुभम् । अत्रैतद् बोध्यम् । उत्तरतन्त्रे साधनाध्यायप्रथमपादे रहत्यधिकरणमारभ्याऽन्तं पूर्वजन्मशुद्धिपितृशुद्धिविचारपूर्वकं ज्ञानाधिकारिणः शरीरनिष्पत्तिर्विचारिता । तादृशशरीरनिष्पत्तिरिदानीं दुर्घटा । अन्नाद्यशुद्ध्या तपोऽभावेन वेदानां यातयामतया च रेतःसिग्योन्योः शुद्ध्यभावात् । तथा द्वितीयपादे मुक्तियोग्यतां विचार्य ज्ञानविषयो य उभयलिङ्गाद्यधिकरणैर्विचारितस्तदवधारणमपि पूर्वोक्तदेहादिकं विना दुर्लभम् । न चेदमप्रयोजकम् । प्रथमपादेन तथाऽवधारणात् । अन्यथा द्वितीयेऽध्याये नामरूपव्याकर्तृत्वादिविचारोत्तरमेवोभयलिङ्गाद्यधिकरणानि भगवान् व्यासो वदेत् । अतो न पूर्वोक्तयोग्यतां विना विद्योदयः । तदेतदुक्तं, "सत्ये युगेति महतां भवत्येतन्न चाऽन्यथे"ति, "न शब्दात् सुविचारितादि"ति च । तथा तृतीयतुरीयपादयोरन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनं विचारितम् । तेन विद्योदयेऽपि स्वभावे सर्वात्मना नाऽस्त्यन्तरायः । तदेतदुक्तं, स्वपो ज्ञानरूपं चेत्यादि । एवं सति, "तत्त्वमस्यादि"वाक्योक्ताभेदज्ञानमात्रे शास्त्रस्य न पर्यवसानं, किन्तु साधनान्तरे । तच्च भक्तिरूपमेव, नेतरदिति गीतैकादशस्कन्धस्थभगवद्वाक्यैरेवावसीयते । अतः सूत्राणामपि तत्रैव तात्पर्यम् । तदेव *लिङ्गभूयस्त्वाद्यधिकरणेषूपपादितम्* । तदेतदुक्तम्—इदमेवेत्यारभ्याऽन्यवचो मृषेत्यन्तेन । किञ्च, पूर्वाध्यायद्वये सर्वसामर्थ्यवत्त्वं भगवतः स्थापयित्वा मतान्तराणि चापाकृत्य तृतीये यत् साधनं वैदिकं विचारितं तेन वैदिकसाधनादेव मुक्तिर्नेतरैः स्मार्तैः । वैदिके च कालादिवैगुण्यात् कुण्ठे तन्निरपेक्षा गीताश्रीभागवतयोरुक्ता भक्तिरेव साधनमिति जिज्ञासाशास्त्रादिप्रणयनोत्तरं श्रीभागवतकारणादवसीयते । इदं च प्रथमस्कन्ध एव स्फुटम् । ततश्च जिज्ञासाशास्त्रस्याप्येतदनुरोधित्वमेव । तदेतत् सर्वं तृतीयस्य तुरीयपादे उपपादितम् । आस्तिकसूत्रे उक्तं च, "भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायणः । मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैरि"ति ।

वादृशी भविष्यति या लतावत् प्रत्यहं वृद्धिमायान्ती शीघ्रं कृष्णाख्यं फलं फलिष्यति। अतो भक्तीच्छोर्या सर्वथैतदनुसंधेयमिति ग्रन्थारम्भः समर्थितः ॥ ३२६–३२९ ॥

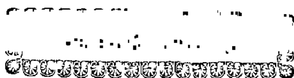
इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपे सर्वनिर्णयकथनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥

आवरणभङ्गः।

तदिदमुक्तं कर्मयोगादय इत्यारभ्य, न च भक्त्या यथा तथेत्यन्तम् । एवमत्रोत्तरमीमांसानिर्णयोद्धारप्रतिज्ञा पूरिता । अतः परमेका प्रतिज्ञाऽवशिष्यते । गुणानामपि त्रैविध्ये हेतुरग्रे वक्तव्य इति । सा श्रीभागवतार्थनिबन्धे पूरणीयेति सर्वं निष्कलङ्कमिति शुभम् ॥३२६–३२९॥

स्निग्धं सितं रसघनं हृदयं स्वकीयं वक्तुं निजेषु नवनीतमयं दधानः ॥
प्रेङ्खस्थितोऽतितरले जनमानसेऽपि द्यासे दयालुरिति तस्य गुणं व्यनक्ति ॥ १ ॥
यस्तस्य पूर्णः करुणाकटाक्षे पूर्णोऽभवत् सर्वविनिर्णयेऽपि ॥
अत्यर्थगम्भीरविशुद्धतत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणस्य भङ्गः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाऽऽचार्यचरणनखचन्द्रचन्द्रिकानिरस्तहार्दतमसस्तदासदासस्य गोस्वामिश्रीपीताम्बरसुतस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ तत्त्वदीपप्रकाशावरणभङ्गे सर्वनिर्णयप्रकरणं द्वितीयं संपूर्णम् ॥ २ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

NOTES.

TATTVA DIP NIBANDHA.

Verse 1 From this portion commences the part entitled 'Sarva Niranaya' Prakash of the Tattva Dip Nibandh. The first part was meant for the advanced souls. For their knowledge, God's form and His relation to the human souls and the universe was explained at great length. But ordinary men whose reasoning faculty is not much developed, and others who are dull-headed can not comprehend the problem discussed in the first part. So for the benefit of these mediocre-headed and the dull-headed persons, the author undertakes the compiliation of the second part. Here he tries to interpret the real meaning of all the scriptures accepted by the Hindoos. First of all he begins with the Vedas. The entire body of the Vedic literature consists of two parts, the first one is called the Purva Kanda and the second one, the Uttar Kanda. The Purva Kanda describes the sacrifice-aspect of God and the Uttarakanda, the knowledge-aspect. According to Vallabhacharya, work (sacrifice), knowledge and love are the forms of God. Of these, the sacrifice-aspect is dealt with in the Purva Kanda and the knowledge-aspect in the Uttar Kanda. Some interpreters of the Vedas, perceive contradiction between the Purva Kanda and the Uttar Kanda, but Vallabhacharya says that each one of these reveals a particular aspect of one and the same God. If there is any difference, it is only in their aspects and not in the form of God. God is one and the same. In the Purva Kanda, He is revealed in the form of sacrifice and in the Uttar Kanda in the form of 'Knowledge'. So these two parts of the Vedas are not opposite in nature.

God's sacrificial form is the subject in the opening section of this work. In the first verse, the author according to his usual practice, offers salutation to Lord Krishna who is none, but Brahman. In his sacrificial form, this God is five-formed biformed or multi-formed.

The five forms of sacrificial God are enumerated here. They are the Agnihotra, the Darsha-purnamas, the Pashu, the Chaturmasyas, and the Soma. Of these the Agnihotra is to be performed daily, the Darshapurnamas monthly, the Pashu six-monthly and the Soma annually. The Chaturmasya sacrifices are independent. These sacrifices are not only the means for the attainment of God's devotion but they are the very form of God. It is not as the Sadhanas (means) that the various sacrifices mentioned above have got any value, but in their being one with God. This important point should be clearly borne in mind, by every reader of this work. If Vallabhacharya's interpretation of the Vedas has got any real meaning, it is in this.

Verse 3. Not only the sacrifice itself constitutes the form of God, but all the various kinds of sacrifices with their auxiliaries constitute the form of God. The means for the sacrifice are of two kinds—1 the Prayajas etc. & 2 the Ladels etc. Anything that is instrumental in the realisation of fruit is called a means.

The five forms enumerated above are also designated as Prakriti. They have all to be done compulsorily strictly in accordance with the injunctions of the Vedas. Not even the slightest departure from these injunctions is to be tolerated. In other words, it is not left to the option of the man, as to how much of the ceremony of a particular sacrifice he will perform and how much he will omit. Such option is strictly prohibited. The sacrifice has to be performed in every detail in accordance with the scriptural text. If the sacrifice is performed strictly, in accordance with the injunctions of the vedas, the performer is sure to get the fruit. If he fails to do so, then not that he will not get the fruit, but on the contrary he will incur some sin, for the absolution of which he shall have to undergo some expiation-ceremony, enjoined in the scriptures. The sacrifices, which are to be performed optionally are called the Vikriti. The Prakriti sacrifices are also called the Nityakarmas and the Vikriti, the Kamya Karmas. The fruit of the sacrifice as stated here is heaven, as the fruit of knowledge is emancipation.

Verses 5-7. Svarga is of two kinds:—1 आत्मसुखरूप and the 2 स्वर्गलोक. The Svarga of the mediocre souls is the bliss of soul. It is spiritual heaven. *The dull-headed who perform sacrifices go to the* world of heaven. The word Svarga is here employed in double senses. In this verse the first kind of Svarga is explained. It is defined as that state which is dissociated from misery, and which is not subject to time and which is obtained by the sheer wish of the person. It can not be the heavenly world, since in that Indra etc. are not free from pain. If any one says that the word 'Svarga' must mean ब्रह्मलोक and not आत्मसुख, the author here says *that no, it does not mean that. In the author's opinion, the* spiritual Svarga referred to above, cannot be ब्रह्मलोक, since the latter is perishable. It must be therefore, आत्मसुखरूप. Here it is employed in the sense of spiritual state.

Hence the author defines the word Svarga as सत्त्वगुणोदय. It is a condition marked by the rise of the spiritual virtue (Sattva).

Verses 8-9. Again the doubt against taking the word स्वर्ग in the sense of आत्मसुख is raised here, and answered by the author. The ordinary meaning of स्वर्ग as heaven is not wrong. It is also intended by the Vedas. *But that* स्वर्ग *is attained by the* मन्दाधिकारी. *The* स्वर्ग *of the spiritual souls* (मध्यमाधिकारी's) *consists of* आत्मसुख. Thus both the meanings are possible.

Verses 10-12. Of the five sacrifices enumerated above, the Agnihotra, the Darshapurnamasas, and the Jyotistom have Svarga for their fruit. This fruit is of temporary character. The fruit of the remaining two i. e. of the Pashu and the Chaturmasyas is permanent. The fruits of the Chaturmasyas are inexhaustible good deeds and that of the Pashu sacrifice is the conquest of the whole world.

Verses 13-14. The Nitya Yajna and Kamya Yajna are the *forms of God. The former brings only limited fruit* As it is obligatory for all householders, the omission of it will be an impediment in the part of the soul's progress. The latter

The five forms of sacrificial God are enumerated here. They are the Agnihotra, the Darsha-purnamas, the Pashu, the Chaturmasyas, and the Soma. Of these the Agnihotra is to be performed daily, the Darshapurnamas monthly, the Pashu six-monthly and the Soma annually. The Chaturmasya sacrifices are independent. These sacrifices are not only the means for the attainment of God's devotion but they are the very form of God. It is not as the Sadhanas (means) that the various sacrifices mentioned above have got any value, but in their being one with God. This important point should be clearly borne in mind, by every reader of this work. If Vallabhacharya's interpretation of the Vedas has got any real meaning, it is in this.

Verse 3. Not only the sacrifice itself constitutes the form of God, but all the various kinds of sacrifices with their auxiliaries constitute the form of God. The means for the sacrifice are of two kinds:—1 the Prayajas etc. & 2 the Ladels etc. Anything that is instrumental in the realisation of fruit is called a means.

The five forms enumerated above are also designated as Prakriti. They have all to be done compulsorily strictly in accordance with the injunctions of the Vedas. Not even the slightest departure from these injunctions is to be tolerated. In other words, it is not left to the option of the man, as to how much of the ceremony of a particular sacrifice he will perform and how much he will omit. Such option is strictly prohibited. The sacrifice has to be performed in every detail in accordance with the scriptural text. If the sacrifice is performed strictly, in accordance with the injunctions of the vedas, the performer is sure to get the fruit. If he fails to do so, then not that he will not get the fruit, but on the contrary he will incur some sin, for the absolution of which he shall have to undergo some expiation-ceremony, enjoined in the scriptures. The sacrifices, which are to be performed optionally are called the Vikriti. The Prakriti sacrifices are also called the Nityakarmas and the Vikriti, the Kamya Karmas. The fruit of the sacrifice as stated here is heaven, as the fruit of knowledge is emancipation.

Verses 5-7. Svarga is of two kinds :—1 आत्मसुखरूप and the 2 स्वर्गलोक. The Svarga *of the mediocre souls is the bliss of soul. It is* spiritual heaven. The dull-headed who perform sacrifices go to the world of heaven. The word Svarga is here employed in double senses. In this verse the first kind of Svarga is explained. It is defined as that state which is dissociated from misery, and which is *not subject to time and which is obtained by the sheer wish* of the person. It can not be the heavenly world, since in that Indra etc. are not free from pain. If any one says that the word 'Svarga' must mean ब्रह्मलोक and not आत्मसुख, the author here says that no, it does not mean that. In the author's opinion, the spiritual Svarga *referred to* above, *cannot* be ब्रह्मलोक, *since the latter* is perishable. It must be therefore, आत्मसुखरूप. Here it is employed in the sense of spiritual state.

Hence the author defines the word Svarga as सत्त्वगुणोदय: It is a condition marked by the rise of the spiritual virtue (Sattva).

Verses 8-9. *Again the doubt against taking the word* स्वर्ग in the sense of आत्मसुख is raised here, and answered by the author. The ordinary meaning of स्वर्ग as heaven is not wrong. It is also intended by the Vedas. But that स्वर्ग is attained by the मन्दाधिकारी. The स्वर्ग of the spiritual souls (मध्यमाधिकारी's) consists of आत्मसुख. Thus both the meanings are possible.

Verses 10-12. Of the five sacrifices enumerated above, the Agnihotra, the Darshapurnamasas, and the *Jyotistom have Svarga for* their fruit. This fruit is of temporary character. The fruit of the remaining two i. e. of the Pashu and the Chaturmasyas is permanent. The fruits of the Chaturmasyas are inexhaustible good deeds and that of the Pashu sacrifice is the conquest of the whole world.

Verses 13-14. The Nitya Yajna and Kamya Yajna *are the forms of God. The former brings only limited fruit As it is* obligatory for all householders, the omission of it will be an impediment in the part of the soul's progress. The latter

i. e. Kamya or Vikriti Yajna is not obligatory. It is optional. Those who desire some fruit must perform it. The Vikriti Yajna is not a rival of the Prakriti Yajna but a great helper of it.

Verse 16. Of the four पुरुषार्थ० two are chief–सुखं (काम) (स्वर्गादि) and the absence of सुख i. e. दुःखाभावः (मोक्षः). धर्म is a means of both these. As this is obtained by अर्थ, it is also a means. In this verse, the author speaks about the Summum Bonum of human life. The Karmas should be done with a specific purpose of the realisation of fruits. These Karmas are of two kinds—the Kamya Karmas (desired, perishable), and Nitya Karmas (Eternal). The fruit of the former is perishable, that of the latter is permanent.

Verses 17–18. According to the Vedas, God is both the means and an end. If that is realised, all the ends of human pursuits will be accomplished.

Verses 19–20. Souls are of three kinds—Godly, human and demoniac. The goal of the first kind is immortality, that of the second kind *the worldly life and that of the third kind* Hell. These souls interpret the Vedas, in their own way, according to their nature. To prevent confusion arising from their misinterpretation, the author here makes an attempt to interpret it in the right manner.

Some persons not understanding the real spirit of the Vedas, say, that they teach only 'Karma'-work. They therefore resort to work as a means of attaining supreme bliss.

Verse 22. The author here says that no doubt, the sacrifices are also capable of yielding fruit, because they are done ultimately for the propitiation of God, and also they themselves are the aspect of God, yet they cannot give permanent fruit. The performance of works leads to re-birth. If re-birth is not desired, then men should pursue knowledge. The author here speaks of two paths—one, the path of flame (light) and the other of smoke. The path of smoke leads to 'Re-birth', *the path of flame to emancipation.*

The path of flame is to be understood here as the path of knowledge and that of the smoke as the path of work.

Verses 24-30. In the Vedas, various kinds of sacrifices with various ritualistic details have been described. But they all come under the head of 'Work'. It is through sheer ignorance that men of present times say that the Vedas teach different kinds of works. The fourfold division of the Vedas does not imply four different Vedas. The Vedas are one. and composite. Really speaking, the entire body of the Vedic literature is composed of two sections-The Purva Kanda and the Utter Kanda (the latter portion). The Purva Kānda deals with work-aspect of God. The Work-aspect of God is called Sacrifice (Yajna). And the knowledge-aspect is called Brahman. These two aspects are complementary of each other and not antagonistic. Vallabhacharya here seeks reconciliation between these two sections of apparently opposite natures. Jaimini laid emphasis on the work-aspect only and Vyas on the knowledge-aspect in their respective Bhashyas. From what these two eminent authorities have said about the meaning of the Vedas, one might be led to believe that their interpretations are at poles asunder and therfore like two irreconcilable things their differences cannot be bridged over. But Vallabhacharya does not take that view. He has suggested here the line of reconciling them.

Verses 31-32. The form of Sacrifice-God is described here. Just as a human being has hands, feet, the head etc., this form of God i. e. Sacrifice God has also all these. The Darsha Purnamas are his hands, the Pashu and the Chaturmasyas, the feet, and the Soma the middle part and the Brahman the head. With this verse ends the interpretation of the Vedas.

Verse 33. From this verse the author undertakes the interpretation of what is known as the Smritis. The task of interpreting the teaching of the Smritis is not so easy as that of the Vedas, because of conflicting teaching of divergent Smriti works. First of all the author defines the term 'Smriti'. It is

as he says, the reflection in black and white of the opinions and the practices of the Rishis, with regard to certain matters. In other words, the Smriti reflects the opinions of the Rishis of ancient times. The opinions of the Rishis, with regard to certain religious rites or social usages are expressed in the Smritis.

Just as the home etc. help the growth of the body, so also the Smriti literature helps the growth of the Dharma. This being so it is but proper that the Smritis should have their say on those matters that are partially touched in the Vedas. In the opinion of our author, both the Shrutis and the Smritis should be considered, if we want to learn the real truth about Dharma.

Verses 36–37. Five-fold nature of Dharma according to the Smritis is explained here. They are 16 संस्कार's such as गर्भाधान etc. सन्ध्योपासना etc. नित्यश्राद्धादि कर्म's, पाकयज्ञादि and प्रायश्चित्त.

Verses 38–39. Other topics treated in the Smritis are enumerated in these two stanzas.

Verses 40–41. Purification of the objects, is also one of the problems that has engrossed the attention of the Smritikārs. Our author considers that problem here. The purification is to be had in six different ways, in accordance with the six agencies that have their influence on these objects. The six influencing agencies are the place, the time, the materials, the doer, the hymn (मन्त्र) and the action. All these must be pure; otherwise the performance of sacrifice will prove futile i. e. the place where the sacrifice is to be performed, the time at which it is to be performed, the materials with which they are to be performed, the performer of the sacrifice and the ceremonies—all these must be pure.

Verse 42. Here the question is whether the Kalpasutras which treat of sacrifice should be classed as the Vedas or as the Smritis? As their authorship is attributed to certain Rishis, they ought to be classed as the Smritis. But our author says, they should be included in the Vedas as well as in

the Smritis because their principal subject is identical with that of the Vedas. On the other hand, as they lack the system of accentuation etc., and because of their being compositions of the Rishis, they should be regarded as the Smritis. The social usages in each province are not the same. Although the social problem in each province was the same, its treatment differed in accordance with the conditions of that province. There was no unanimity among the thinkers in their views about one and the same problem. Hence, in accordance with the social surroundings of the people of each province, the need for a separate Smriti treating of the problems of these people arose. This fact accounts for the multiplicity of the Smriti works.

Verse 43. संवादे i. e. in *conformity of the Smritis*. The objectors doubt that as the Vedas contain teachings similar to those of the Smritis, there is no need of a separate attempt for the exposition of the meaning of the Smritis. The author's answer is that the Vedic teachings are restricted in their scope. They are not of a generic nature. They are applicable only to limited cases; whereas the teachings of the Smritis have their value in their comprehensiveness.

Verses 44-45. The question here is whether certain Karmas known as the Grihya Karmas should be considered as Vedic or not. The answer is, they are not Vedic. The Agnihotras are of two kinds-the Vaidic as well as the Smarta (coming under the purview of the Smritis). When the question arises, whether at a particular time, the Vaidic Agnihotra should be performed or the Smarta then the answer is that the Vaidic is to be perferred to the Smarta.

Verse 46. The relation between the Vaidic teaching and the Smarta teaching is explained on the analogy of the object and its reflection in the mirror. Just as the mirror reflects the real object, similarly the Smritis expound the teaching of the Vedas. But just as the reflection is not the same as the object itself,

as he says, the reflection in black and white of the opinions and the practices of the Rishis, with regard to certain matters. In other words, the Smriti reflects the opinions of the Rishis of ancient times. The opinions of the Rishis, with regard to certain religious rites or social usages are expressed in the Smritis.

Just as the home etc. help the growth of the body, so also the Smriti literature helps the growth of the Dharma. This being so it *is but proper that the Smritis should have their say* on those matters that are partially touched in the Vedas. In the opinion of our author, both the Shrutis and the Smritis should be considered, if we want to learn the real truth about Dharma.

Verses 36–37. *Five-fold nature of Dharma according to* the Smritis is explained here. They are 16 संस्कार's such as गर्भाधान etc. सन्ध्योपासना etc. नित्यश्राद्धादि कर्म's, पाकयज्ञादि and प्रायश्चित्त.

Verses 38–39. Other topics treated in the Smritis are enumerated in these two stanzas.

Verses 40–41. Purification of the objects, is also one of the problems that has engrossed the attention of the Smritikārs. Our author considers that problem here. The purification is to be had in six different ways, in accordance with the six agencies that have their influence on these objects. The six influencing agencies are the place, the time, the materials, the doer, the hymn (मन्त्र) and the action. All these must be pure; otherwise the performance of sacrifice will prove futile i. e. the place where the sacrifice is to be performed, the time at which it is to be performed, the materials with which they are to be performed, the performer of the sacrifice and the ceremonies—all these must be pure.

Verse 42. Here the question is whether the Kalpasutras which treat of sacrifice should be classed as the Vedas or as the Smritis? As their authorship is attributed to certain Rishis, they ought to be classed as the Smritis. But our author says, they should be included in the Vedas as well as in

the Smritis because their principal subject is identical with that of the Vedas. On the other hand, as they lack the system of accentuation etc., and because of their being compositions of the Rishis, they should be regarded as the Smritis. The social usages in each province are not the same. Although the social problem in each province was the same, its treatment differed in accordance with the conditions of that province. There was no unanimity among the thinkers in their views about one and the same problem. Hence, in accordance with the social surroundings of the people of each province, the need for a separate Smriti treating of the problems of these people; arose. This fact accounts for the multiplicity of the Smriti works.

Verse 43. संवादे i. e. in conformity of the Smritis. The objectors doubt that as the Vedas contain teachings similar to those of the Smritis, there is no need of a separate attempt for the exposition of the meaning of the Smritis. The author's answer is that the Vedic teachings are restricted in their scope. They are not of a generic nature. They are applicable only to limited cases; whereas the teachings of the Smritis have their value in their comprehensiveness.

Verses 44-45. The question here is whether certain Karmas known as the Grihya Karmas should be considered as Vedic or not. The answer is, they are not Vedic. The Agnihotras are of two kinds-the Vaidic as well as the Smarta (coming under the purview of the Smritis). When the question arises, whether at a particular time, the Vaidic Agnihotra should be performed or the Smarta then the answer is that the Vaidic is to be perferred to the Smarta.

Verse 46. The relation between the Vaidic teaching and the Smarta teaching is explained on the analogy of the object and its reflection in the mirror. Just as the mirror reflects the real object, similarly the Smritis expound the teaching of the Vedas. But just as the reflection is not the same as the object itself,

in the same way, the teaching of the Smritis is not the same as that of the Vedas. So knowledge of the Vedas is essential for the knowledge of the Smritis. The teaching of the Smritis is intended to enlarge and strengthen the teaching of the Vedas. It is not intended to replace it. In other words, the Smriti literature is like a superstructure resting upon the foundation of the Vedas.

Verse 47. The Smritis also contain a section on the knowledge of Brahman. This should really be the province of the Upanishad part of the Vedas. So it should not find place in the Smriti works. But our author says it is not out of place *here*. It has its due place here. It is introduced here to facilitate the process of the acquisition of knowledge, which has been taught in the Upanishads. This is one way of explanation. The other explanation is that the knowledge section of the Smritis is derived from the Puranas. *Here ends the section on the Smritis.*

Verse 48. Verses from 48 to 71 form the Purāna Prakaran. In these verses, the author explains the usefulness of the Purans for the knowledge of Brahman. The position of the Purans, should not be deemed as inferior to that of the Vedas. In the Chhandogya Upanishad, the Puranas are *said to* be *the fifth* Veda. Like the Smritis, the Puranas also further corroborate the teaching of the Vedas. They make crude and incomprehensible matters discussed in the Vedas, intelligible and clear. So the man fortified with the knowledge of the Puranas, will not find it difficult to comprehend the meaning of the Vedas. To him the Vedas will not be a jungle of "Impenetrable mazes and complexities". The knowledge of the Puranas is essential for the clear and thorough understanding, of the Vedas.

Verse 49. The Vedas and the Smritis are the eyes, but the Puranas are the heart of Dharma. The knowledge of the Vedas and the Smritis should be supplemented by the knowledge of the Puranas, otherwise that knowledge will not be thorough.

Verse 50. The multifarious nature of the Puranas is here hinted. Just as the Vedic literature has many branches in accordance

with the various schools of thought, prevailing in Vedic times, so also there are many divisions of the Puranas The subjects of the Puranas are also many But they all ultimately point out to the knowledge of God So their various divisions are not to be considered as different but as constituting one body of literature. Although there are many Puranas and each differing from another in the treatment of its subjects still they are homogeneous in character

Verse 51 In all there are 18 Puranas Their classification is attempted here on the principle of the three qualities Sattva, Rajas and Tamas In some Puranas, there is predominance of the Sattva, in some that of the Rajas and in some that of the Tamas

Verse 52 A man on reading the account of the genesis given in each Purana, is likely to be puzzled at its diversity No one account of one Purana will agree with that of the other. The reason is that, each Purana treats the subject of genesis from its own stand point Some describe the creation in the Tamas age, some in the Rajas age and some in the Satvic age The creation in the first is due to Shiva, in the second to Brahma and in the third to Vishnu As these creations are evolved from different deities, it is but natural that the particulars about these creations should vary.

Verse 55. Although these Puranas differ from each other, in the matter of the details, about creation, they agree with each other in one respect i e about the fruit of Emancipation. This fruit is realisable by all those who seek it, irrespective of their caste, creed or colour. It is possible only through devotion of God. This teaching is common in all the Puranas. This proves the universality of the Puranas among the scriptures

In all, there are 18 Puranas of which the Kaurma, the Lainga, the Shaiva, the Skanda and the Agneya are the Tamas Puranas. The Vaishnava, the Narada, the Bhagavat, the Garuda, the Padma and the Varaha are the Sattvic Puranas. The Brahmand, the Brahman Vaivarta, the Markandeya, the Bhavishaya, the Vaman,

and the Brahman are the Rajas Puranas. The first six describe the glory of Shiva, the middle six that of Vishnu and the last six that of Brahman. These three deities, whose glory and greatness these 18 Puranas extol, are according to Vallabhacharyȧ, *the forms* of Krishna. So ultimately the meaning of all these Puranas is the deification of Lord Krishna or God.

Here the question might be raised–why should there be such triple divisions of the Puranas? *The answer is given by our author* in the latter half of verse 54. There, it is said that as there are three kinds of the Jivas (souls)—the Sattvic, the Rajas, and the Tamas, there are three types of the Puranas. The Sattvic Puranas are meant for the Sattvic souls, the Rajas for the Rajas souls, and the Tamas for the Tamas souls. The God of the Sattvic souls is Vishnu, therefore they would resort to the Sattvic Puranas, that of the Rajas is Brahma, therefore they would resort to the Rajas Puranas. Similarly the God of the Tamas souls being Shiva, the worshippers of Shiva would resort to the Tamas Puranas.

No doubt each one of these Puranas, preaches Moksha (freedom from worldly state as its fruit). But from that it should not be understood that even the Tamas and the Rajas Puranas will yield the Moksha as fruit. The *realisation of the* Moksha is possible through condition freed from the influence of the qualities. So it is when a devotee reaches this state, he becomes fit for the Moksha. It is like this. If we tell a child 'If you drink milk your hair will grow long'. The child acts up to our advice. But he does not grow the hair at once. However, if he follows this advice for a long period he will grow his hair long.

In the same way Tamas soul, by acting according as he is advised in the Tamas Puranas, will rise to the level of the Rajas, then by further process, will rise to the level of the Satvic. Thus, by pursuing the course of conduct *preached by the Puranas*, he will be, one day, purified and be immune from the influence of three qualities. Then he will become fit for the fruit of Moksha.

Verse 57. The object of the compiliation of the Puranas is here explained. It preaches universal Dharma not excluding the women and the depressed class people, who are strictly forbidden by the Vedas and the Smritis from the performance of the religious rites etc.

Verse 58. The universe is here compared with a tree. A tree every year puts forth new blossoms-fruits and flowers. In the universe also we have not evey year the same order. Every year there are some new changes. This being the case, our conception of Dharma must be in confirmity with the spirit of each time. To teach the truth of religion in new circumstances, the compiliation of the Gita and the Bhagavat was deemed necessary.

Verse 60. The question here considered is—why should Vyas have compiled the Bhagavat? He should have been satisfied with the compiliation of the Mahabharat. If the religious truth preached by the Bhagavat is the same as that preached by the Gita, then the latter being included under the Bharat, the labour of Vyas is unnecessarily wasted and so it is irrelevant. Our author says—no, the labour is not wasted. The compiliation of the Bhagavat was quite necessary. It was necessitated by the changed conditions of the times. Moreover, mere knowledge of the Gita is useless without love for God. It is parrot-like and therefore useless. *Vyas realised this fact. So he was not satisfied with his works* which preached only the knowledge of God, and not the love of God. It was from that consideration that he undertook this work i. e. The Bhagavat. ईशवाक्यं–the Gita. The object of the Bhagvāt, as stated here, is to give knowledge to God's votaries about the form of God, and show them the right way to reach God.

Verse 63. Another object of the compiliation of the Bhagavat is to make clear, the religious truth, which was latent (hidden from all) in the Vedas and therefore incomprehensible. The Vedas no doubt preached 'sacrifice' and also the 'knowledge' of Brahman,

but this is not the real truth preached by them. The real truth is the love of God. But this was not made manifest on the surface. So, ordinary readers of the Vedas could not catch this truth from the perusal and study of the Vedas. To lay bare that latent meaning in explicit terms, the attempt for the compiliation of the Bhagavat is made by its author. In other words, as unfolded in this stanza, the object is to preach love of God. It can be learnt only from the Bhagavat, and from none else–not even from the Vedas.

Verse 64. The Bhagavat does not contain only the revelation of truth of the Vedas, but it is a further exposition by Vyas, of the truth taught by the Lord. It is said that originally the Bhagavat consisted of 4 verses in which religious truth was imparted by the Lord himself to Brahma, who enlarged it in three chapters and handed over to Narad, who made further amplification and told Vyas to enlarge it. So, Vyas finally enlarged its size.

Verse 65. Here these questions are asked. 'How is it that the Bhagavat is included in the list of the Puranas? Why should it not have separate place of recognition like the Narada Panch Ratra? The author answers all these questions here. Although its authorship is attributed to Nārayan, its rank must be superior to that of the Narad Panch Ratra. The Narad Panch Ratra is included in the list of the Tāntric literature, which is inferior in the estimation of the people to the Puranas. As the Puranas rank higher than the Tantric works, the Bhagavat Purana does not belong to the cycle of the Tantric Literature. This is the first reason for its inclusion in the Puranas. The second reason is that the Narad Panch Ratra has for its object, the preaching of worship, whereas the Bhagavat, the love or devotion of God. The third reason is that like other Puranas, the Bhagavat treats of the ten objects such as creation etc. On account of these three reasons the Bhagavat differs from the Narad Panch Ratra.

Verse 66. Although the Bhagvat contains the essence of the truth preached by the Vedas, still it has its place superior to the

Vedas, because the Vedas are not meant for all classes irrespective of their caste, creed, colour, sex or age. The *Vaidic religion* is limited in scope. It is meant for the three Varnas. The Shudras and Women are excluded from it. The Bhagvat Dharma is meant for all. It is universal in character. So the Bhagvat is not included in the Vedic authority but recognised as an independent authority. If it were given place among the Vedas, then its truth like that of the Vedas would have been repudiated by Buddha. In that case, it would lose all its force. For this reason also, it is right that it is not given place among the Vedas.

Verse 67. The Bhagavat purifies even the darkest of souls and renders them fit for final beatitude. The Vedas cannot do this. This establishes the superiority of the Bhagavat over the Vedas. Mere study of the Bhagavat entitles one to achieve emancipation or Moksha.

Verse 71. The truth of the Bhagvat is better than that of the Yoga and the Samkhya systems because the realisation of the truth, through the latter means is dependent on time. It should be practised or resorted to at a particular time; otherwise it will not yield any fruit. The truth of the Bhagavat can be practised at any time. The factor of time is out of consideration here.

Verses 72-73. The six auxiliaries of the Vedas and their purpose are explained here. The six auxiliaries are the Shiksha (the science of pronunciation and accentuation), the Chhanda (the science of prosody), the Nirukta (the science of Etymology), the Vikriti (the science of grammar), the Jyotis (the science of Astronomy) and the Kalpa (the science of rituals). The purpose of these is to protect the Vedas.

The form, the meaning and the rituals of the Vedas have to be protected; otherwise their eternity will be affected. The Shiksha and the Chhandas protect the form, the Nirukta and the Vyakaran (Vyakruti) the meaning and the Jyotis and the Kalpa, the rituals. So each one of these sciences is necessary.

In the absence of the Shiksha, the reader of the Vedas, will *pronounce the* Vedic *words incorrectly*. Without the science of Chhandas, he will not understand the metrical arrangement of the Vedic text in its proper form. Thus each one of the sciences enumerated above is absolutely necessary to preserve the spirit and the letter of the Vedas in tact for all the times. They are like an outer fencing which prevents an animal from entering into and spoiling the beauty of a lovely garden.

Verse 74. The Vedas are not to be explained arbitrarily according to the sweet will of the interpreter. He must stick to the words and *the root meanings and not try to impose his own* construction on them. Any quibbling or twisting of meaning of the Vedic passages is tantamount to a great sin.

Verse 75. Although the Nighantu is a lexicon of the Vedas, still it is not accepted as the auxiliary of the Vedas like the Nirukta, because it does not give etymology of the words. The Nirukta not only gives etymology of each word, but also comments and interpres meaning of Vedic deities and their hymns.

Verse 76. The author here accepts only the grammar by Panini as the auxiliary to the Vedic study. The Pratisakhyas are rejected because they are not useful in arriving at the meaning and also because they are many. They should be included in Panini's Grammar.

Verse 79. The utility of what are called the Upavedas (sub-Vedas) is shown here. The Ayurveda is the sub-Veda of the Rig Veda. It is a science of medicine and health. Its fruit is health and longevity for life. Without health, a man cannot practise Dharma. So to be able to practise Dharma, it is necessary that one should study the Ayurveda. The Dhanurveda is another sub-Veda. It is a science of military training. Its knowledge enables man to protect himself and the society from the attacks of the enemy. The Gandharva Veda which is a science of music belongs

to the Sama Veda. Its knowledge enables one to chase away feelings of remorse and grief. The Sthapatya is the science of architecture and it enables the sacrificer to understand all the details of the sacrifice.

Verse 80. काव्यादीनाम् is poetry etc. आदि may mean music, dancing, painting etc. or other forms of literature such as Drama. Poetry etc. which are called the fine arts or which are different forms of literature such as drama etc. have no use, as the works preaching the message of religious truth because they are concerned with imagination rather than bare truth of life. They have their value as fictions rather than as facts. However all poetry is not such. There is an exception in the case of the Ramayan. It is unlike other works, which secure for the poet glory and for the readers proficiency as the fruits of their labour. The fruit of the Ramayan is the acquisition of 'Religion'. The knowledge of religion can be had from the following 18 works viz. 4 Vedas, 4 Upa-Vedas, 6 Angas of the Vedas, the Puranas, the Nyaya, the Mimansa, and the Dharmashastra. In this list, the Nyaya works are included. But the Nyaya works referred to here are the ethical science of Brihaspati etc. and not the Nyaya of Gautam. The reason of its non-inclusion in this list is given in this verse. All the works that lead men astray from the path of God are all excluded from this list.

Verse 83. This verse, concludes the Pramana section of the second part of the Nibandha.

Verses 84-85. From here our author considers the subject of Prameya. The word 'Prameya' means knowable or the subject of knowledge. The chief knowable object is God alone and none else. Just as the word or scriptural authority is the fundamental proof in getting knowledge about God, similarly God is the chief object of knowledge. The genuineness and the real meaning of the various scriptures was considered in the preceding section, now is considered the question of the knowable object. God is knowable and is both qualified and non-qualified. He is manifest in various forms-through

qualities, actions and attributes. The qualities in which God's form are revealed are Sattva, Rajas and Tamas. The actions revealing this from origin, existence growth, transformation, decline and destruction. They are six. The attributes such as Jati, Guna, Vishesha and Sāmanya etc., as mentioned in the Vaisheshika system of philosophy also reveal His form.

Verse 86. Here the four forms of God are reduced to three (for their thorough comprehension.) The original form, the causal form and the effect-form.

Verse 87. The causal form of God is here described. God for creating Universe assumed 28 forms which are called the Tattvas. They are 1 Prakuti (nature) 2 Purusha (soul) 3 Mahata (intellect) 4 Ahamkar (ego) 5 light 6 taste 7 smell 8 touch 9 sound 10 the eyes 11 the tongue 12 the nose 13 the skin 14 the ears 15 the mind 16 the speech 17 the hands 18 the feet 19 the Upastha (generating organ) 20 Guda (organ of excretion) 21 the earth 22 the water 23 the light 24 the wind 25 the sky 26 the Sattva quality 27 the Rajas quality 28 the Tamas quality. They are all mentioned in verses 91 to 95. In the Samkhya system only 25 of these have been accepted. Each one is called तत्त्व. It is explained as तस्य भगवतो भावः सामान्यकारणता तत्त्वमाह । तत्त्व is that which is the essence of-God i. e. It becomes cause like God. It partakes of the nature of God in being a cause of the universe. Hence it is called by the name Tattva. As all these had their existence prior to the manifestation of Universe, they are also called the causes.

Verses 88-90. The forms of God are described here are three. They are work-form, knowledge-form and work-knowledge form. The work-form is described in the Samhita of the Vedas, the knowledge form in the Upanishadas, and the work-knowledge in the Gita and the Bhagvat.

Verse 91. The work and knowledge taught in the Vedas, are not worldly but divine. अविकार्य divine, eternal विकार्य subject to change, non-eternal i. e. worldly.

Verses 92. The work-form of God is attainable by the performance of sacrifice, the knowledge-form by knowledge and the Love-form by devotion.

Verses 94-96. Vide notes on 86-87.

Verse 98. Here Maya by which God creates the universe out of Himself is considered to be 'a divine power' and not as one which causes illusion. The explanation why time is not enumerated as a cause in the above list is also given here. Time does not have a separate existence from God. It exists in God.

The question here considered is why Akshara, Kala (time), Karma (work) and Svabhava (nature) are not included in the list of 28 Tattvas. First the explanation about the non-inclusion of the Akshara is given here. It has two forms i. e. Prakriti and Purusha. These two forms belong to Akshara. So the Prakriti and Purusha are included in the category of Akshara.

Verses 100-102. Purusha means Jiva (human soul) God's original form consists of matter (Sat), consciousness (Chit) and bliss (Anand). Of those three, when God reveals only matter form, concealing Consciousness and Bliss, it is called Prakriti (matter). When consciousness is revealed and bliss is concealed it is called Purusha (soul).

This revelation is subject to God's Will. When He wills to be many, he unfolds the Prakriti and Purusha (souls) from him with the help of Maya which is one of the powers of God. This is how Vallabhacharya explains his theory of the origin of creation. According to this theory, the origin of creation is not production but manifestation and the end is not destruction but disappearance.

Verse 101. Pure Bliss-form never becomes latent. It is ever patent. The Bliss form of God is twofold-finite and infinite. The finite bliss-form is called Akshara or Antaryamin; the

Infinite, the Purna Purushottam. The Infinite form has nothing to do with creation etc. It is the Akshara form which is the cause of the *creation etc.* The Akshara Brahman is thus operative and the Purna Brahman is inoperative. The Akshara form however has no independent existence although it is one with पूर्णब्रह्म. The latter is a primary conception of ब्रह्म and the former, secondary.

Verses 103–105. Difference between Akshara and Purushottam is further pointed out here. Akshara Brahman is the abode or substratum of Purushottam. It is known as Antaryamin pervading all and residing as the inner soul of all beings. Sometime in the *Upanishadic text Purushottam* is represented as the swan, whose tail portion is the Akshara Brahman. Akshara is meant for those who would resort to knowledge. Such souls can expect to get salvation from Akshara alone and not from Purushottama. The devotees, however, resort to Purushottam. Purushottam i. e. the Supreme Brahman is superior in every respect to the Akshara Brahman.

Verses 106–107. Nature of time is the topic of these two verses. It is the activity-power or energy of God. It is through this power that the universe is brought out. The existence, consciousness and Bliss which are latent in Time, may become visible to the mental eye of the men of knowledge. Time is also mobile. The word नित्यग in the verse 107 means चलैकस्वभाव i. e. Its nature is ever mobile.

Verses 108–109. In the preceding stanza, the creative activity of the universe *is attributed to Time which is an instrumental* cause. All the changes of creation, development and destruction are brought about by God, through the instrumentality of Time. Time thus inheres in God. Some regard time as identical with God, and some the Antaryamin as God. As the Time is the chief factor working under the urge of God's will to help the process of creation, preservation and destruction, it is also considered to be God.

So there is nothing wrong if time is thought of in term of God; The relation between God and Time however should not be misunderstood. It is like that subsisting between the king and his ministers. In other words, Time is a minister of God, whose duty is to receive and carry out all orders of his master. Here the term 'God' should be understood in the sense of अक्षरब्रह्म.

Verses 110–114. Time has three forms viz. आधिदैविक, आध्यात्मिक and आधिभौतिक. अक्षर is the आधिदैविक (divine, transcedental form). The ages–the Satya, the Dvapara, the Treta & the Kali and also divisions of time into years, months, weeks and days, hours, minutes and seconds are आध्यात्मिक (spiritual) forms of time and the Sun is its आधिभौतिक (physical form).

As time is not to be taken as an independent entity it is not mentioned in the list of 28 Knowables.

The reason why Karma (work) is not mentioned there, is given in verse 111. It is, as said here, one form of Akshara Brahman like Time. Difference between Time and work is that the former manifests by itself, and the latter is dependent upon man. The work has two kinds–positive and negative or assertive and prohibitary. The former alone has to be done.

Verse 115. Further similarity between Time and work is shown here. As in Time, so in work, the consciousness and bliss are latent. Like Time, it is omnipresent. All that come under the influence of Time, come under the influence of work also.

Now स्वभाव is described. It derives its origin from the will of God. God's attributes–existence, consciousness and bliss are not revealed in it. स्वभाव means the will of God which subjects matter to the process of changes. It is to be found in all things. All things change, but the change is subject to certain laws. Milk will change into whey or curds, but not into oil. We may change clay into a jar but not into a cloth. From threads we shall have a cloth and not a pot. Thus each change is subject to certain eternal laws.

Like Chit, the Sat and the Anand are eternal. The Karya knowledge reveals to our mind the nature of objects through the operation of organs. It is also necessary for the acquisition of the worldly knowledge. *It is not illusive.*

The knowledge of the external objects is regulated by the faculty of intelligence, which is influenced by the operation of three qualities of Prakriti. The intelligence receives the knowledge of an object in accordance with the qualities i. e. the object is viewed in the light of the qualities. When Sattva is predominant, knowledge is definite, when Sattva and Rajas qualities are equally ballanced they disturb the equipoise and make the knowledge received, of dubious character because of a tug of war between them to get the upper hold. When the intelligence is clouded by the Tamas, the light of knowledge gets dimmed and obscured. The state of knowledge then being dark, the object although existing, *will not reveal its real nature and consequently that will create the condition of ignorance.* Thus, under the operation of the above qualities, the same object produces different impressions upon intelligence, so that there are differences in the knowledge. It may be full knowledge, partial knowledge or no knowledge at all. Instead of the reflection theory, the author here suggests the Guna theory, to explain his views regarding the revelation of knowledge. Read Purushottamji's commentary for a thorough exposition of the point involved here.

Verses 140-142. What are known as production and destruction are really speaking the two powers of God, called (1) Avirbhava 'manifesting power' and (2) the Tirobhava 'the vanishing power.' By means of these two powers, respectively God brings out the universe out of Himself, and withdraws it in Him.

Verses 143-144. God's revelation to the devotee depends upon His devotion. Like His manifestation, His disappearance also is subject to His Will. In other words, God's manifestation or disappearance is controlled by His Will.

The material world with its manifest forms is the work of God. It is evolved out of Him. He has created it of His own accord. The author has summarised his whole position on this question in these words.

सत्तदाकारस्वरूपेण घटपटाद्याकारेण यस्मिन्देशे येन प्रकारेण येन साधनेन यथाविर्भावेच्छा तथा सर्वं संपाद्याविर्भवतीत्यर्थः......अतो मृदादिकं भगवद्रूपमेव। घटादिकार्यं च तत्रैव लीनं तिष्ठति।

Verses 145–147. The root-cause of the manifestation of the creation & its disappearance is, as said above, the will of God. The same thing is further emphasised here.

What is called 'Disappearance' is nothing but 'Manifestation-the manifestation of a different kind in a new form. (It is रूपान्तराविर्भावः). The disappearance of an object in one form, is not its entire annihilation. The object disappears in order to reappear in another form. When fire seems to disappear as fire, it reappears into a new form of smoke. Only it is passing from one form into another. The changes of forms are compared in the gloss with the various forms under which the actors appear on the stage to play their respective parts The same actor, who played a short while ago, the part of a king, appears as a wood-cutter or as a beggar. The same fellow becomes a king and also a beggar. In the same way, God plays out myriads of parts simultaneously or successively.

The process of change in an object from manifestation to disappearance is marked by intermediate stages—existence, growth, development and decline.

Verses 154–155. In the Shuddhadvaita system of Vallabhacharya, the only reliable authority in the matter of knowledge about God is the word-authority. By this, we understand the Vedas etc. Every religious literature that is not inconsistent with the Vedas should be accepted. For further information on this question of verbal authority refer to the notes on v. 7 in the first part of the Tattva Dip Nibandh.

Of God's two forms—the word-creation and the object-creation, the former is revealed by asanya or Prana and the latter by the five forms of God viz. God (doer, creator), Maya (Adhisthan), instrument (Karan), work (Karma), and fate (Daiva).

These five forms have got nothing to do with the world creation. It is independent of them.

The word-creation is also the form of God, like the word. But the manner by which this is revealed differs from the other. Its cause is the human soul, (Sutra, Asanya or Prana). It reveals it, inspired by God. Like material objects, literature etc. is also the form of God. Not only the sentences, but even words and letters including both consonants and vowels constitute the form of God. In short like the जगत् & जीव's the word is also the form of God.

The words and their letters are also eternal because they convey the same meaning at different times—in the past, in the present, and in the future.

Just as God has three forms-Sat, Chit and Anand, so also the word has three forms—letter, word and the sentence.

Verses 156–157. According to some writers, only the words are eternal, the letters of which they are composed are not eternal. But Vallabhacharya holds that even the letters are eternal. If all the words are the forms of God, then the doubt might be raised that in that case, all the words will convey one and the same meaning. The reply is no doubt theoretically true. But just as God assumes different forms in the objective world, and all these objects are known under different names, each one distinguished from another, by its specific attribute, so in the same way in the Word-creation although the different words reveal God's form, they are not one in meaning. The connotative power of each word is circumscribed in the worldly dealings.

Verses 158–159. The uses of words are regulated by Grammar, the Dictionary, the Phonetics and the linguistic peculiarities.

So, the meaning of the word used in a particular place must be determined by a reference to the above.

Verses 160–161. The point here discussed is the relation of words in a sentence. Each word by itself conveys a particular meaning. But, how can that word, when used in a sentence contribute to the sentence-meaning. The words are used separately, and they have no connection with the sentence. Each word has its power circumscribed so that no sooner it is uttered than it loses its power which conduces to the meaning of the word. This being so, when we reach the last word in a sentence no power of the preceding words remains & consequently there can be no connetion between the preceding word and the last word. The connection that should exist between the meaning of the first word and the last word is cut off by gaps of moments. Our author rules out this objection as invalid. He gives an example of the two-thread cloth and three-thread cloth. He says just as it is very easy to differentiate a piece of three-thread cloth from that of a two-thread one, so it is very easy to understand the meaning of the whole sentence, although the individual words, when we reach the last word of the sentence do not exist physically. The word does exist internally. So that the mental connection is there. This being the case, no difficulty is felt in understanding the sentences. If any one speaks to a man, 'Bring the Jar' he at once knows the meaning of the word 'bring' and also that of the 'Jar' and connects the two meanings mentally, and at once understands what the sentence means.

Verses 162–163. Here the purport of the sentence is explained. A Sentence is necessary for conveying one's meaning to others. Without a sentence no meaning can be understood. For worldly intercourse of speech between men and women, it is necessary that the words should be used in a sentence in accordance with the rules of Grammar.

It means that there must be desirability, compatibility and juxtaposition. No sentence is complete without these three. The

first condition requires that there should be a verb in a sentence to convey the sense. If a man simply utters the word 'Jar', it does not lead to any sense but it is necessary that it should be used in connection with a verb. The second condition implies that there should be compatibility of words, otherwise the sentence like 'He sprinkles *fire over the creeper*' will not be a real sentence. The third condition requires that the words should be used in juxtaposition of one another, i. e. no interval of time should be allowed to pass between one word and the other while uttering it. These three fundamental conditions of the sentence structure must be conformed to.

Among the sentences there are again two types-one called the Vaidic and the other worldly. These two are different from each other.

Verse 164. The Vedic sentence conveys the meaning of Brahman. Hence that alone is to be accepted as a proof of knowledge. The Gita, the Brahma Sutra and the Bhagvat also convey the same meaning. Some works on the Smritis and the Puranas give us further expostion of the Vedic meaning. To the extent they follow the Vedic teaching, that authority should be accepted.

Generally as stated above, the Vedic works should be distinguished from the non-Vedic works. If the question of the verbal testimony in the matter of knowledge has to be settled Vedic Testimony must have priority over the non-Vedic testimony.

Sometimes it might seem that there is similarity between the letters and the words of some non-Vedic work such as poetry, and the Vedic works. This similarity however cannot impart the non-Vedic works the character of the Vaidic works.

They cannot become Vedic. Although Panini in his aphorism मयड्नयो भीषायान् । धचरणछन्दसि says that although letters and words are the same both in the Vedic works and the Non-Vedic works,

still they are not one. There may be resemblance between the two, but that does not impart the Vedic character to the non-Vedic words.

The main difference between the Vedic words and the temporal words lies in the fact that the Vedic words always yield one and the same meaning while the words in the temporal works, are capable of different construction. The same words are capable of being understood in different senses in different contexts by the reader. The Vedic words have only one sense i. e. the expressive. The words in the temporal works, have triple powers, expressive, indicative and suggestive and so their senses are respectively expressive, indicative and suggestive.

The purpose of the Vedas is to reveal the meaning of Brahman i.e. to give knowledge of Brahman. This purpose is revealed in every work, section, sub-section, hymn, sentence, word and letter of the Vedas. There is nothing in the Veda which does not fulfil that purpose. The Puranas also follow the Vedas. Therefore the meaning of the Puranas should not be fancied by the readers, in an arbitrary way.

Verse 172-178. A piece of criticism against the eternity of the word is answered here. The questioner challenges the theory of the eternity of the word, by arguing that, the very fact that every word is resolvable into a root and a termination, renders its claim of eternity futile. But our author says that it is not so.

The root and termination of which a word are made are not to be regarded as two separate words. This arrangement of resolving the word into a root and termination is devised simply for the convenience of understanding easily the meaning of the word. So this does not effect the eternity of the word.

The worldly sentence is however not eternal because it is intended to convey the meaning of the speakers—i. e. the meaning as imagined or supposed by the speakers, does not convey the same meaning. So it is not eternal.

Verse 190. From here begins the section called 'the fruit' the author mentions the fruit of the spiritual life. A man who wants to live a spiritual life must live it in accordance with the injunctions of the scriptures. Each man should do his duty enjoined on him according to the class in which he is born and the stage in which for the time being he is. If he is a Kshatriya, he must do the duty of a Kshatriya & not of the Brahmin or of other class. It is not enough that the man should do his duty, according to the scriptures, (the Vedas etc) but also he should derive his means of livelihood, by pursuing profession belonging to his class. A Brahman should earn his livelihood by engaging himself in the profession which is enjoined upon him by the class in which he is born i. e. by the profession inherited by him from his father. He cannot desert his profession and embrace another one. In that case he will not get the fruit of his religious duty. So it is stated here that each man shall stick to the profession of his class and do his duty.

Verse 192. A Brahmin who gives up his natural profession and derives his livelihood from the profession meant for another class, not only he will not get the fruit of his religious virtue, but that he will on the contrary lose what he has already earned as his religious merit. So each man in performance of his duties should stick to the distinctions of his class.

Verse 192. The Brahmin should get his livelihood by means of शिलोञ्छनवृत्ति. According to the scripture, there are mentioned four possible ways of getting livelihood. They are 1 Amiti 2, Shilonthachha 3 Mruta and 4 Pramrut. The second means livelihood got without asking for, the third means getting it by begging and the fourth means getting it by agriculture. The first one means getting livelihood by gathering grains of corn lying on the ground in the field after harvest or dropped from the shop (Unchchha). The word, 'Shilonchch' is a compound word made up of two words 'Shila' and 'Unchchha'. The former means gathering pure grains of corn from the rice field, and the latter means gathering them from the shop.

This Shilonchha method of getting livelihood is best for the Brahman.

Verse 193. Penance, study, performance of the Agnihotra etc are the duties enjoined on a Brahman. But here the question arises if a Brahman is to get his livelihood only by gathering grains from the field or the shop, then how can he perform the Agnihotra, without money. The answer is that for a Brahmin living this way, the performance of Agnihotra is not necessary. He may do it if he has money. If he has no money, he must not do it. A Brahmin living upon by Shilonchchhan Vritti is not expected by the scripture to perform the Agnihotra.

Verse 194. The Brahmin who leads his life, as stated above, attains to salvation in course of time.

In short, the author says that the Brahmin's conduct must be strictly in conformity with the scripture. If it is not so, then to the extent these two differ, the fruit of his conduct will also differ. The fruit may be 'Salvation' or less than that according to his conduct.

What applies to the Brahmin, applies to other classes also. Each man should practise religious duty, by pursuing profession of his class. He does not get the fruit of his religious virtue if he omits duties of his class.

Verse 196. Just as a man's duty is to be done, according to his class, so it is to be done according to his stage. There are four stages of life. The first stage is called the stage of Brahmcharya (Continence) which is to be devoted to the acquisition of learning. In the next stage, he marries and lives the life of a householder. This is called the Grahastha Ashram. In the third stage, he retires from the world and seeks rest for his soul (This is called Vanaprashtha). In the final stage, he lives the life of a recluse, when all the bonds with the outside world are entirely snapped. This is called Sanyasta.

In Verse 196. It is said that either one must live full life of one stage at a time or live the life of one stage after another.

In Verse 197. The third way of living life is suggested. It is that the whole life should be divided into four periods-each of which should be successively lived i. e. in the first period he should acquire learning, in the second period he should be householder and do the worldly duties enjoined upon him, in the third he should retire from the world, and in the fourth period, should live the life of a recluse. At any rate he should have a definite plan for leading his whole life.

The word 'Tridanda' means "The control of speech, control of body and control of mind".

Verse 196. The view of those who say that only 'one control' is enough, is given in the words दण्डस्यैकस्य धारणम्.

Verse 199. Means of livelihood vary according to the stages. In the first stage and the last stage, he should maintain himself by gathering seeds of grain from the fields or market place and in the third stage by whatever fruits etc which he gets in the forest.

Verse 200. This enumerates his specific duties in each one of the above stages. The duty in the first stage is 'Service of his instructor'; in the second stage 'work' and in the third one, 'Penance' and in the fourth 'Going from one place to another'. Acts of study, work, penance and meditation are here considered as the sacrifices which are performed by him in each stage respectively. मख sacrifice.

Verses 200-202. विगुण devoid of merits:—स्वनुष्ठितात् than one that is well-performed, निधनं death.

If a Brahmin living as above is devoted to God, he will get higher fruit.

Verses 203-204. Two types of devotion are enumerated here. First type is that in which love for God is preceded by knowledge of the greatness of God. The other type is quite independent of knowledge. It is pure love of God. The latter type of devotion is very rare. It is the highest among the means. The त्रिषु आश्रमधर्मेषु implies that the life of devotion is possible only in the first three stages. In the last stage as the body and the senses become weak, the man is unable to serve God. Hence that stage is considered not favourable to devotion.

Verses 205-211. Two kinds of Mukti (salvation) are mentioned, one is सद्योमुक्ति, the other is क्रममुक्ति. The Verses 205 & 206 relate to सद्योमुक्ति. It is to be had by complete ranunciation of everything. This is posssible in the fourth stage of life. In that stage all the worldly ties are completely severed. He has no desires of any kind to be fulfilled. He has only one thought uppermost in his mind and that is the thought of God. To establish contact with God, he withdraws his mind from all external objects and concentrates it upon Him. A man who lives his life thus gets immediate salvation, simultaneously with his death. He has not to pass through other intermediate worlds before reaching his destination of Mukti.

Verse 207. This verse refers to क्रममुक्ति. The सद्योमुक्ति state pre-supposes the condition of non-attachment to the world and disengagement of the mind from any object other than God. The क्रममुक्ति does not require this condition. The touch with the external word is not entirely cut off. Of course physical touch is not there, but mental one does persist. So long as that touch is not gone, the recluse, inspite of his being apathetic to the world he is not entitled to the सद्योमुक्ति. However he is entitled to क्रममुक्ति.

Verses 212-220. Utility of सांख्य and योग is explained here. Each one of these has two sub-divisions, one mixed with Bhakti, the other mixed with knowledge.

The first two are called केवलसांख्य and केवलयोग. The second as भक्तिमिश्रसांख्य and भक्तिमिश्रयोग. सांख्यमार्ग is the path of knowledge. It lays·

emphasis upon two things, as a condition precedent to achievement of Mukti–first on the knowledge of the soul and the second on the absence of pride. Even this साख्य can enable a man to achieve Mukti, which is of the form of freedom from nescience. But the man who resorts to सांख्य must be firm-minded and free himself from all attachments.

The path of योग is the path of discipline. It enables man to exercise control upon his mind. He who has burnt away the evil of his action by means of control, does secure Mukti. This enables केवलसांख्यवादी to discriminate temporary things from permanent things and केवलयोगवादी to exercise control over mind.

But if these सांख्य and योग are dissociated from religion, they will drag the soul to hell. This latter type of सांख्य and योग are condemned both in the Bhagvat and in the Gita. Where they have been praised, it is because of their use in getting the knowledge of the self and acquiring the control of the mind. Apart from these uses, they are good for nothing.

The Māyāvād also which follows the Samkhya has the same objective. So if Mukti is the goal, one must achieve it through Vedic religion. In it the fruit is ensured and there is no apprehension of fall. To understand the point under discussion here clearly read the following remarks from Prakash. तस्माद्वेदातिरिक्ता मार्गाः स्वतंत्रा न फलसाधकाः किं त्वंगभावमेव प्राप्य यादृशं प्रमेयवेदोक्तं तादृशमेव साधयंतः फलाय भवंतीति निष्कर्षः। तदभावेऽपि वेदोक्तमार्गेण केवलेनापि निस्तार इति।

So from this, it is obvious that Vedic religion is capable of yielding the fruit even without the साख्य and योग.

Verses 221–223. The condition of men of present times is pictured here. They live their life contrary to scriptures. They neither care for learning, nor do they mind performing works in accordance with the scriptures. They do not observe religious usages. Their mind is in a ruffled state. They care for the enjoyment of worldly pleasures only. They do not see anything higher than that.

Verses 224-226. The way of bettering their life is shown here. A man who is devoted to Krishna, has no cause of fear of fall in hell even though his actions are not in accordance with the teachings of the Vedas. At most, he may have to take birth as a Shudra. Even this Shudra regains his former status, by devotion to God. So the path of Devotion is superior to that of knowledge (Samkhya) and of discipline (yoga).

Verse 227. *The fruit of devotion is Sayujya Moksha. It is secured by complete renunciation and resort of Krishna.*

Verse 228. Such a man is rare. Even among crores of men, hardly one loving God, and renouncing everything is to be found.

Verse 229. The objects to be renounced by one devoted to God are mentioned here. They are–wife, home, children, kith and kin, one's life, wealth and other belongings.

The heart of such a devotee must be flooded with love (प्रेमद्रुत).

Verse 230. Love is the right means for attaining God. It is taught in the Gita concisely and in the Bhagvat exhaustively. In modern times, the religion taught by the Vedas is no longer practicable, being beset with impediments. What is in practice is only its *outer form*. It is all appearance & not genuine feeling of religion. It is, therefore, not of much value in securing 'Salvation'.

Verse 235. The point stated here is that this path of devotion is not antagonistic to the Vedic religion.

Verse 236. In the path of devotion, God's grace is a chief thing. Only those on whom God's grace descends betake to the path of devotion, leaving aside other paths.

Verses 237-241. How can we know that a *man has become* fit for the grace of God? Are there *any signs to determine it?*

Our author answers–'yes, it can be determined from the mark of his fondness for Bhakti. That again can be ascertained from his outer dress, words and practice. To seek God's grace, it is necessary that the devotee should resort to one who is engaged in the service of Kirshna, who is free from hypocrisy etc. and who has understood the essence of the Bhagvat. Resort to such a person is one of the essentials of winning God's grace. If such a person is not found, then, he should resort to the image of God and worship it daily with love. The image is the form of God, God being all-pervading is found in the image also. If God is, in all objects, He is also in the image. Therefore, by resorting to the image, one secures the grace of God.

Verses 242-243. The chief object of the devotee's life, being service of God, it is not necessary for him, to give up his wife etc, He must love Him with his family and serve God. If his wife etc. are favourable to him, he should take their help in the service of God. If, however, they are not so, then they must be renounced at once. He must leave the house and go to such a place, where he can spend his time in devotion to God without any impediments. No sin will cling to him, if, under the above circumstances he abandons his family.

How much time should the devotee give to the service or worship? The reply is that there is no limit to time. Whatever time he can spare, he should give it to service or worship because the very condition of being a भक्त is that he should dedicate his whole life to God. If he has sufficient means of maintenance, then, he should devote all the spare time to worship. But if he is poor and his means are extremely straitened, then, he must devote only one yama (about two hours) to it.

Verse 247. The time of the Devotee must not be spent after useless things and in useless thoughts i. e. about secular matters.

Verse 248. God should be his main concern. His whole life should be permeated with love for God. His thoughts, words

and deeds should express that love. He should shape his mind in such a way that no thought other than that of God finds place in it.

Verse 250. The following three rules are prescribed as guidance for the life of a devotee viz.—स्वधर्माचरणं शक्त्या practising one's religion according to one's ability 2 विधर्मात् विनिवर्तनं withdrawl from hostile religion and 3 इन्द्रियाश्वविनिग्रहः । control upon the horses of senses. These are not separate duties, but they make one duty.

Verse 251. Everything antagonistic to devotion should be shunned at once.

Verses 252-258. The devotee should spend his time in uttering God's name and praising Him, and also in reciting the Bhagvat. These are the inner marks. The outer marks are mentioned in 256 to 258. They are wearing the Tulsimala, putting the red mark of Tilak on the forehead, fasting on every eleventh day etc.

Verse 259. The word अन्येषाम् in verse 259 ब्रह्मचारिप्रभृतीनाम् i. e. those who are not married. If circumstances are favourable to him, he should stay in the world and worship God as stated above. But if the circumstances are not favourable, then he must go on pilgrimage.

Under the following five cases, our author advocates तीर्थपर्यटनं 1 Mental disturbance 2 Inability 3 Possibility of impediments 4 Pressure for worldly duties and, 5 Fear of oppression of or interference from others.

In these cases one cannot worship God. So the other course of going on pilgrimage is advocated here.

Verses 263-264. Domestic life and wealth should be completedly abandoned. If complete abandonment is not possible, then, they should be used in the service of God.

Verse 267. The Bhagvat should be recited without any ulterior motive of getting any worldly advantage. Even on the verge of death, he must not make earning from the recital of the Bhagvat. Under no circumstances, the Bhagvat should be used as a means of livelihood.

Verses 270–278. The subject here is Fruit of Action.

Action is of three kinds.—सात्त्विक, राजस and तामस. The doers of action also have these three kinds. The following table shows the fruit of each kind of action.

कर्ता	कर्म	फल	Verse No.
सात्त्विक	सात्त्विक	स्वर्ग	272
	राजस	मेर्वादिसुख	273
	तामस	पातालसुख	274
राजस	सात्त्विक	दैत्यस्वर्गसुख	274
	राजस	चन्द्रलोकसुख	275
	तामस	यक्षलोकसुख	276
तामस	सात्त्विक	पितृलोकसुख	277
	राजस	भूतादिसुख	277
	तामस	सर्पादिसुख	277

The fruit of each one of these is perishable. कर्ममार्ग cannot lead to Mukti. There is a fear of falling back even from heaven after sometime. There is no guarantee of eternal bliss in the Karma Marga. अर्वाक्शिरा with head downwards. महीयते is praised पुनरावृत्ति–birth. त्रयीधर्म the Vedic religion. त्रयी means the three Vedas.—Rig, Saman and Yajus. गतागतम् going and coming i. e. births and deaths.

Verse 280. The Sattvic worshippers worship Gods, the Rajas the Yakshas, and demons, and the Tāmas, departed souls, ghosts and spirits.

Verse 262. The way of Karma is subtle. Even Brahma cannot fathom it.

Karma is the form of God. God's will expresses itself in many ways through various Karmas. It is this Will of God that makes men do various kinds of Karma which bear various fruits.

Verse 285. All Karmas are not of one and the same kind. Some are Karmas proper. Some are to be regarded as Akarmas (no works). And some as Vikarmas (hostile works). So all works are not worth doing. One must use one's judgment in selecting the works worth doing.

Karma Marga is beset with many obstacles & difficulties. Compared with Karma, Bhakti marga is easier. In it one does not encounter many difficulties.

Also in Karma Marga, one Karma is destructive of another. This is not the case in the Bhakti Marga.

Verse 289. प्रकीर्णक miscellaneous i. e. those who betake to worship etc.

Verses 293–297. Here the author criticises the Shakta School. The Shakta cult is the mixture of हठयोग and सांख्य. There are seven sub-schools of the Shaktas namely 1 Vaidic 2 the Vaishnav 3 the Shaiva 4 the Shakta 5 the Vama 6 the Siddhanta and 7 the Kaula. The Siddhanta and the Kaulas, the author says, are the lowest form of the Shaktas. The Sidhantas hold that the world is unreal. This being so, they say, that the work, knowledge and devotion which are taught as the means of attaining God are also unreal. The Kaulas do not preach the renunciation of the world. According to them, the world is real. They believe that as the world is real, its pleasures are also real. So life must be enjoyed fully. Life is worth living because of its pleasures. This being its cardinal principle, this school is rejected by our author, as not worth consideration. These schools cannot give us any religious teaching. The Shakta and the Vama schools worship Prakriti i. e. Tripura Sundari and other goddesses. They preach Yoga as a means of propitiating them. In other respects

their conduct of life is similar to that of the Siddhantas and the Kaulas. So these two also are not worth consideration. In the Shaiva and the Vaishnav schools of the Shaktas, Shiva and Vishnu are considered as Maha Pretas i. e. great spirits. In these schools there is no worship of God, but of the spirits. So they are also not rejected by our authors. The Vaidic school of the Shaktas lays emphasis upon work. This resort of work is not for the propitiation of God but for the worldly gains. So it has no value as a religious school. The Shakta school is not meant for the seekers of God. God Shiva is responsible for originating this school, the object being to destroy the men of diabolical nature.

Verses 297–301. Here the Bauddha school with its branches such as the Madhyamiks, the Sautrantiks, the Vaignanvadins, and the atheistic system of the Charvaks is criticised. This school is attributed to Brihaspati and others. Our author says here that God Himself in order to lead men away from the Vedic religion was born as Buddha and had preached his teachings contrary to the Vedas. This Buddhistic religion does not satisfy the aspiration of the seekers of God. They must therfore eschew it.

Verse 302. In the preceding verses, the author said that by pursuing religion, antagonistic to the Vedas, men become unhappy. Here the author explains what he does understand by the term 'Happiness'. It is the entire non-manifestation of joy. It is everywhere. It is found in three places—1 in the world 2 in the hell 3 in the Tamas.

Verse 304. Happiness is also found in three places. 1 in the world 2 in heaven 3 in Brahmananda or Vasudeva. The three forms of happiness mentioned here may be described, as Adhibhautic, Adhyatmik and the Adhidaivik.

Verses 304–305. In the state of happiness, there are three stages. The primary stage is called 'desire' the second one as 'love' the third as 'happiness' proper. Really speaking the last

state is called happiness. It has its origin in desire. First there is desire to get happiness. It then becomes a passion, so that the man toils to achieve happiness. When that desire is fulfilled we call it happiness.

Similarly in the state of misery, there are three stages. In the first stage it is 'disgust', in the second it is 'Indignation' and in the third 'Misery' proper. Disgust and indignation are kindred passions, begetting misery.

Verse 306. Nature of ambition is the theme here. It is a resultant of simultaneous combination of passion and indignation in the states of happiness and misery. The man who has ambition of any kind, first feels indignant at his misery and then becomes ardently passionate of happiness.

Verse 306. Fascination (Moha) is dual in character. It derives its existence from attachment, which produces temporary sense of pleasure and pain simultaneously.

Verse 307. States of intoxication and egotism are explained in this verse. Intoxication means excess of joy. And egotism is intolerance of the superiority of others over oneself,. Of these the first one conduces to self-happiness, but the latter becomes the cause of misery.

Verses 308–310. Each action of man leads to a certain fruit (result) which must be enjoyed. The fruits of some actions are to be enjoyed during the life of a man and fruits of some after death. The fruits of these actions are either happiness or misery. The man should not deem himself as the author of those actions. If he attributes all his actions to the Will of God, then he will enjoy immunity from the states of happiness and misery. Then he will believe that they are not the results of his doings but they are given to him by God. Here ends the section called the 'Fruit'.

Verse 311. Three kinds of miseries are *disease*, hell and Tamas (darkness). Knowledge can remove grief only but not other three kinds of miseries.

Verses 312. Removal of nescience is possible by the rise of knowledge that yields this fruit. It is useless. Only knowledge acquired through the process of hearing, thinking and contemplating is useful. Words are not the instruments of knowledge, they are simply auxiliary. So by mere saying, 'Thou art that &', one does not get real knowledge that ends nescience. If knowledge is to be had from mere words, then by pronouncing the very word 'Jar' one would actually see the object 'jar'. But that is not our experience. The word simply brings to our mind the object which is not revealed to us. When we hear the cry of an elephant, the words enable us to infer that there is an elephant. That is what the words do.

Thus the power of the words is limited. This being the case, verbal knowledge is useless in obliterating nescience.

Verse 293. When in a company of ten persons, a man forgetting to count himself says that they are nine, another man who knows this error of the man says '*No, you are tenth, you* must count yourself'. This way, the man comes to know that he is the tenth person. In this case, the words 'Thou art tenth', simply remove his error. The knowledge received from hearing those words removes his ignorance by reminding him of himself. But the verbal knowledge of 'Thou art that' will not remove ignorance. So these two cases cannot be compared. In the first place, the word 'tenth' refers to the body of the man, in the second place 'thou' refers to the soul. There he identifies his soul with the body. In the latter case the soul is not identified with the body. So these cases are different. Therefore mere knowledge of words in a sentence 'तत्त्वमसि' cannot enable one to realise the soul.

Verse 320. Knowledge and nescience are opposed to each other like waking and dreaming. Nescience however cannot be ended completely by knowledge.

Verse 321. The authority of the Gita is cited here by the author to prove his point.

Verse 322. In the sentence of the Gita (i. e. in मामेव ये प्रपद्यन्ते) the force of एव implies uselessness of every other means, because knowledge etc. are under the influence of Maya. This being the case knowledge has no efficacy as a means.

Verse 323. The only efficacious means is Bhakti. The example of the Gopis, the Gopas and the cows is cited to illustrate the point that although they had no knowledge, they got emancipation. This, however, does not mean that our author discards knowledge altogether. Knowledge has also its value provided it is coupled with devotion. Where there is devotion, there is grace of God. So man of knowledge also, if he has devotion, will be recepient of God's grace. This is corroborated by verses 325, 326, 327 which are reproduced here from the Bhagvat.

Verses 329–330. Work and discipline also serve their utility. But the revelation of Krishna through these means is not their chief end. He reveals Himself, simply to fulfil the words of the scriptures but where there is devotion his revelation is unfettered and free. Of his own will, he reveals himeself to his devotees.

The revelation of God through work and discipline differs from that through devotion. In the first case there is उदासीनता apathy, some hesitation on the part of Krishna, in the second case God himself loves the devotee, and reveals Himself to him.

To such a devotee God does not only reveal Himself, but also gives him the bliss of the soul. परिदेवना sorrow, anxiety, का परिदेवना what anxiety is there? i. e. there is no room for anxiety.

Verse 332. Differences in the fruits of the three paths viz, of knowledge, discipline and devotion are explained here by comparing them respectively with act of enduring pain of thirst, digging

the well for satisfying thirst, and standing on the very bank of the Ganges in order to quench one s thirst In the first case, one tries to overcome pain of thirst by enduring it, in the second, he is digging a well in the ground so that he may drink water This is nothing but undergoing toil and trouble to quench the pain of thirst But the man standing on the bank of the Ganges has neither to suffer any pain nor to undergo any labour of digging He has water just before him, without any troubles So it is the best means of quench ing thirst Similarly the means of devotion is best because it involves no labour or fatigue and is most easy

Verse 333 The devotion to God must be ceaseless (uninterrupted) and disinterested and also according to one s capacity

Verses 334-335. The external means of beholding God are mentioned here They are mercy to all creatures, contentment and the restraint of all the senses

Verse 336 The author says he has discussed the relative values of both the internal and the external means in this work The internal are to be preferrad to the external

Verse 337 Here he mentions the chief means i e भक्ति on which our author wanted to lay particular emphasis

Verse 338 Kapila s Samkhya, as mentioned in the Bhagvat being theistic is to be accepted as a partial means

Verses 339-340 Sometimes God like the king confers his favour upon anyone whom he chooses, but this does not mean that every time He will do so The examples of those receiving special favour of God are merely an exception, otherwise no body will practise the means mentioned by the scriptures In the opinion of Vallabhacharya the means of love to God is the best Where there is love of God there is grace of God God does not hesitate to shower his grace on the devotee who has unconditional love for God.

Verse 342. The scriptures composed by Kanad and other sages, are not trustworthy because their spirit is antagonistic to the path of devotion.

Verses 343-347. These verses contain, in short, the doctrine of Vallabhacharya which he already discussed at length in the preceding verses. The ultimate doctrine which he arrives at, is the doctrine of Love (for God). No other means is greater than that. This is to be understood properly from the Bhagvat. A devotee should, therefore, read the Bhagvat and understand and contemplate upon the various *lilas* of Krishna, as described in it. Our author here has undertaken to give correct interpretation of the various scriptures and the means mentioned in them. He has fulfilled his task here. But the meaning of the Bhagvat remains to be discussed. This is done by him in the third chapter of the *Tattva Dip Nibandha.* It is called the Bhagvatartha Niranaya i. e. Determination of the meaning of the Bhagvat.

Here ends the second chapter of the Tattva Dip Nibandh.

श्रीः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

तत्त्वार्थदीपनिबन्धनो प्रकरणविभाग

अने

तत्प्रतिपाद्य वस्तु

(सर्वनिर्णयप्रकरण)

"विद्वद्भिः सर्वथा श्राव्यं ते हि सन्मार्गरक्षकाः"

(श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः)

"कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी"

(मुद्रालेखोऽयं विदुषाम्)

प्रमाणबलमाश्रित्य शास्त्रार्थो विनिरूपितः ।
प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यते ॥
प्रमाणेन प्रमेयेण फलतः साधनेन च ।
सर्वनिर्णय बोधाय द्वितीया प्रक्रियोच्यते ॥

ઉપક્રમ.

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ પછી દ્વિતીય પ્રકરણ–સર્વનિર્ણય પ્રકરણનો પ્રારમ્ભ થાય છે. સર્વનિર્ણય એટલે–પ્રમાણ, પ્રમેય, ફલ અને સાધનોનો નિર્ણય. વાસ્તવિક રીતે તો પ્રમાણ બલનો આશ્રય કરીને શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ થયું અને પ્રેમ બલનો આશ્રય કરીને જ સર્વનિર્ણયનું નિરૂપણ છે. પરન્તુ સર્વનિર્ણયમાં યે પ્રમાણાદિ ચતુષ્ટયનો સપરિકર વિચાર હોવાથી કથન અયુક્ત તો નથી જ. પ્રમાણ બલ અને પ્રમેય બલ એ બન્ને શબ્દો સમ્પ્રદાયમાં ઘણા પરિચિત થયેલા છે. સામ્પ્રદાયિકો ઘણીવાર શાસ્ત્રીય મર્યાદા અને અશાસ્ત્રીય વ્યવહાર માટે આવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા જણાઈ આવે છે. તેનું કારણ યથાર્થજ્ઞાનનો અભાવ છે, કિન્તુ ગ્રન્થોમાં પ્રતિપદોક્ત વાક્યોમાં એવા શબ્દોના પ્રયોગો આવે છે, તે તત્તત્પ્રકરણાનુરોધે ઊંડા અર્થના બોધક છે. તેનું તાત્પર્ય સમજવા માટે નિબન્ધના પ્રમાણ અને પ્રમેય પ્રકરણનો તથા શ્રીસુબોધિનીજીનો ઉંડો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. અત્ર પ્રમાણ બલનો અર્થ વેદાદિ ભાગવતાન્ત પ્રમાણોનું બલ–અવિરોધે નિશ્ચિત તાત્પર્ય અને પ્રમેય બલ એટલે સકલ વેદાદિથી વેદ્ય પ્રભુનું બલ–

સર્વસમર્થ હોવા છતાં તે તે રૂપે પ્રતિનિયત તે તે કાર્ય કરવાપણું. અથવા પ્રમેય એટલે શાસ્ત્ર-સિદ્ધ ચક્ષુરાદિ જન્ય પ્રમાવિષયક પદાર્થોનું બલ-તત્તત્કાર્ય જનનસામર્થ્યનું અવધારણ કરીને પદાર્થોનો નિર્ણય-સ્વરૂપનું યાથાતથ્ય નિરૂપણ-સર્વ પદાર્થો બ્રહ્માત્મક હોવા છતાં જે પદાર્થોનું જે પ્રકારે યાથાર્થ્ય હોય, તે સર્વ-સપરિકર-નો નિર્ણય, તે સર્વનિર્ણય-આ ઉપરથી એમ ફલિતાર્થ ગ્રહણ કરી શકાય કે-સ્વતઃપ્રમાણ્યવાદિઓને-અસમ્ભાવના રહિત જ્ઞાનવાનને-જે પ્રકારના અર્થની-પાદાર્થસ્વરૂપની જરૂર છે, તેનું નિરૂપણ સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં છે. અને પરતઃ પ્રમાણ્યવાદિઓને-અસમ્ભાવના અને વિપરીત ભાવનાવાળા પુરુષોને-પણ જે પ્રકારે પદાર્થની યથાર્થતા-અસમ્ભાવના અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિપૂર્વક આવશ્યક છે, તે પ્રકરણનો નિર્ણય સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં છે.

પૂર્વપ્રકરણની સાથે સઙ્ગતિ

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં-**एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि वै हरिम्। मतान्तरैर्न सेवन्ते तदर्थं ह्येष उद्यमः** આ કારિકાવડે શુદ્ધ બ્રહ્મવાદના અજ્ઞાનથી સાત્ત્વિક જીવોને પણ મતાન્તરથી ભ્રમ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી પ્રભુનું ભજન કરતા નથી. તે જીવોને યથાર્થ વસ્તુનું ભાન થાય તે માટે પોતાનો આ ઉદ્યમ છે. એમ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી, તે પ્રતિજ્ઞાને સિદ્ધ કરવા માટે **प्रपञ्चो भगवत्कार्यः** ઇત્યાદિ કારિકાથી આરમ્ભીને જડ, જીવ અને અન્તર્યામીનું સ્વરૂપ અને તે તે સર્વનું ભગવદંશત્વ તથા ભગવત્સ્વરૂપત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું, તેમ જ પ્રભુ જ પરમ ફલરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરીને ભગવદ્ભજન જ જીવનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, તે જ જીવનનું પરમ ફલ અને અવાન્તર સાધન પણ છે એમ સર્વ શ્રુતિઓ અને ગીતા, વ્યાસસૂત્રો તથા ભાગવતનો સિદ્ધાન્ત છે, તેના જ અવિરોધે સર્વ પદાર્થો-સર્વ અભિધેયોનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું એમ પ્રતિપાદન કર્યું.

આ સર્વ જ-શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણોક્ત નિર્ણય હીનાધિકારી અને મધ્યમાધિકારીને ત્યારે જ સ્થિર થાય કે જ્યારે પ્રમાણોની પૂર્વાપર સઙ્ગતિ સાથે કે ઉપપત્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવે. કારણ કે અસમ્ભાવના અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાત્રથી જ થઈ શકે તેમ નથી. તદર્થ તો સર્વ પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનો વિસ્તાર સાથે નિર્ણય કરવો પરમ આવશ્યક છે.

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં જડ, જીવ અને અન્તર્યામી એ ત્રણે ભગવદંશ છે, ભગવાનથી અભિન્ન છે, એમ જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે કેવલ શ્રુત્યાદિ પદાર્થોના બલથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. શ્રુતિ-શબ્દ પ્રમાણમાં જ્યારે પ્રત્યક્ષાદિનો બાધ આવતો હોય, ત્યારે મન્દ અને મધ્યમાધિકારીને તદ્ગુક્ત પ્રકાર રુચિકર તો ન જ થાય. કારણ કે પ્રથમથી સિદ્ધ ઘોડો હજારો શબ્દપ્રમાણના બલથી પણ કોઈથી ગાય છે, એમ સિદ્ધ કરી શકાશે નહિ.

વળી, આસ્તિકોને જો કે શ્રુત્યાદિ પ્રમાણ્યનો નિર્ધાર જ માન્ય છે, તથાપિ તદર્થ સર્વજ્ઞ એવા સ્મૃતિકારોના નિર્ણયો જ ગ્રાહ્ય હોય છે. શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં પ્રતિપાદિત વસ્તુ જો તેથી વિરુદ્ધ હોય તો અવૈદિક ઠરે. તેમ પ્રત્યક્ષાદિથી વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન કરવાથી અસમ્ભાવના અને સ્મૃતિકારોથી વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન કર્યું હોય તો વિપરીત ભાવના ઉત્પન્ન થાય. એમ ઉભય પ્રકારની ભાવનાની નિવૃત્તિને માટે સવિસ્તર સર્વ પદાર્થોનો નિર્ણય કરવો અત્યન્ત આવશ્યક છે.

યથાર્થ જ્ઞાન કેમ થાય?

પ્રમાણ, પ્રમેય, ફલ અને સાધનનું નિરૂપણ કે તદનુકૂલ યુક્તિથી જ્ઞાનાદિમાર્ગ, પ્રાપઞ્ચિક પદાર્થ અને પ્રમાણાદિના સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ થાય છે, તેથી અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ પણ થાય. તેથી હીનાધિકારી અને મધ્યમાધિકારીના હૃદયમાં શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણોક્ત સિદ્ધાન્ત સ્થિર થાય. એ જ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણની સફલતા છે.

જો હીનાધિકારી અને મધ્યમાધિકારી માટે જ આટલો મહાન્ પ્રયાસ હોય તો આ શાસ્ત્રમાં–શ્રીમહાપ્રભુજીના ઉદ્યોગમાં ઉત્તમાધિકારીને શું મલે? શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં જે અર્થનું નિરૂપણ થયું, તે ઉત્પત્તિ પ્રકારે થયું અને તેનું જ નિરૂપણ સર્વનિર્ણયપ્રકરણમાં ઉપપત્તિ પ્રકારે કરવાનું છે. આથી ઉત્તમાધિકારીને પણ શ્રીમહાપ્રભુજીનો ઉદ્યમ લાભકારક તો છે જ.

પ્રમાણાદિની સમ્બન્ધ ઘટના

પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચારે–યથાસમ્ભવ સર્વ અઙ્ગઉપાઙ્ગો સમેત–પ્રતિપાદ્ય છે. તે સર્વ જ જ્ઞાનાદિમાર્ગ અને યાગાદિ પદાર્થોનો બોધ કરાવવામાં કારણત્વે પણ પ્રાપ્ત જ છે અને તે પ્રકારે એ કારણતા જ્ઞાન પણ અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ કરે છે. આ પ્રકારે એક બીજા સાથે ઉપજીવ્ય ઉપજીવક સમ્બન્ધ ધરાવે છે. પ્રમાણાદિ ચારેનું નિરૂપણ વ્યાસસૂત્રોને પણ અનુકૂલ જ છે. યદ્યપિ વ્યાસસૂત્રોમાં તેનું નિરૂપણ છે, તથાપિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવનાનો ઉદય થાય તો તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રમાણાદિના બલાબલનો પણ વિચાર કરવો આવશ્યક અને પ્રસઙ્ગપ્રાપ્ત જ છે.

બલાબલના વિચારથી વેદાદિની અબિધતા સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ એક શઙ્કા રહી જાય છે. તે એ કે જો જડ, જીવ અને અન્તર્યામી એ ત્રણે ભગવદંશ જ છે, તો પછી તેમને વિષે તારતમ્ય પણ ન હોય. કિન્તુ તારતમ્ય તો સ્પષ્ટ જ છે. અને જો સર્વ જ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોય, તો બ્રહ્મમાં વિશેષતા શું છે? જડ, જીવાદિની ઉપાસનાથી જ કેમ નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ ન થાય? આ શઙ્કાની નિવૃત્તિ માટે પણ હેતુપૂર્વક સર્વના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક હોવાથી **પ્રમેય પ્રકરણ** પણ આવશ્યક છે. પ્રમેય પ્રકરણથી તારતમ્યનું જ્ઞાન થયા પછી પણ વેદમાં કહેલા અનેક સાધનો વિદ્યમાન હોવા છતાં ભક્તિ જ શા માટે આવશ્યક છે? ભક્તિમાં વૈશિષ્ટ્ય શું છે? એ શઙ્કા બાકી રહી જાય છે. તેની નિવૃત્તિ માટે સર્વ સાધનોનું ફલતઃ અને સુખદુઃખ સાધ્ય તથા તારતમ્ય જણાવવું આવશ્યક હોવાથી **ફલપ્રકરણ** પણ સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં અનિવાર્ય છે. ફલપ્રકરણથી ફલતઃ અને સુખસાધ્ય ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણી લીધા પછી પણ જો વેદોક્ત માર્યાદિક સાધનોથી જ ફલ પ્રાપ્ત થતું હોય અને ભક્તિથી પણ તે જ પ્રકારનું ફલ મલતું હોય તો ભક્તિમાં વૈશિષ્ટ્ય કાંઈ પણ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ફલતઃ ભક્તિનું વૈશિષ્ટ્ય નિરૂપણ કરવાને માટે **સાધન પ્રકરણનો** સમાવેશ સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં કર્યો છે. આ રીતે પ્રમાણ, પ્રમેય, ફલ અને સાધન એમ અવાન્તર ચાર પ્રકરણોવડે શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં જણાવેલો સિદ્ધાન્ત દૃઢ થાય છે. તેમ થતાં સર્વનિર્ણયોક્ત વસ્તુનો પણ યથાર્થ રીતે બોધ થાય છે.

સર્વનિર્ણયારમ્ભ

સર્વનિર્ણયપ્રકરણમાં સૌથી પ્રથમ, પ્રમાણપ્રકરણ જ અવાન્તર પ્રકરણત્વે ઉપસ્થિત થતું હોવાથી અને વેદ જ પ્રમાણ હોવાથી વેદાર્થનો જ નિર્ણય અને તત્પ્રતિપાદ્ય પ્રમેયનું

દિગ્દર્શન આવશ્યક છે. તેમ જ સર્વનિર્ણયાખ્ય મહાપ્રકરણનો આરમ્ભ કરવાનો હોવાથી શિષ્ટાચાર પ્રાપ્ત મઙ્ગલાચરણ પણ કર્તવ્ય હોવાથી વેદાર્થરૂપ અને વેદોદિત પ્રમેયરૂપ (પૂર્વકાણ્ડોક્ત પ્રમેયરૂપ) હરિની સ્તુતિ અને પ્રમેય નિર્દેશ પ્રથમ અને દ્વિતીય કારિકામાં કર્યો છે.

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्बहुरूपकम् ।
स्वानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः ॥
अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ।
चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥

પ્રભુ અગ્નિહોત્રાદિ પઞ્ચાત્મક છે. પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપે દ્વિરૂપ છે. એ બન્ને પણ સાધનોવડે બહુરૂપ છે તે કેવલ ધર્મરૂપે જ ફલ આપતા નથી; કિન્તુ, નિજાનન્દનું દાન પણ કરે છે, એવા બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણાખ્ય પરતત્ત્વની સ્તુતિ પ્રથમ કારિકામાં કરી છે. દ્વિતીય કારિકામાં પઞ્ચાત્મક પ્રમેયનો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રથમ મઙ્ગલવાક્યમાં પૂર્વકાણ્ડનો અર્થ સમાવિષ્ટ થાય છે અને ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્તરકાણ્ડનો અર્થ છે.

વેદાર્થનિરૂપણ

પૂર્વકાણ્ડમાં કહેલા અગ્નિહોત્ર દર્શપૌર્ણમાસ, પશુ, ચાતુર્માસ્ય અને સોમ એ પાંચે પ્રભુનું જ સ્વરૂપ છે તેના સાધનો પ્રયાજાદિ અને જુહૂ વિગેરે પાત્રો પણ પ્રભુનું જ સ્વરૂપ છે. નિત્યકર્મો પ્રાકૃત–પ્રકૃતિરૂપ છે. અને કામ્યકર્મો વૈકૃત–વિકૃતિરૂપ છે. જેમાં સકલ અઙ્ગોનો ઉપદેશ હોય તે પ્રકૃતિયાગ કહેવાય, અને જેમાં અઙ્ગોનો અતિદેશ કરાતો હોય તે વિકૃતયાગ કહેવાય. નિત્યકર્મ ન કરે તો પ્રત્યવાય પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનયુક્ત પુરુષને યજ્ઞરૂપ હરિનું સેવન કરવાથી ભગવદાનન્દરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવદાનન્દની અભિવ્યક્તિ થાય ત્યારે, અર્થાત્ પઞ્ચાત્મક યજ્ઞરૂપ હરિ અને બ્રહ્મ એ છયેની અભિવ્યક્તિ થયે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વૈદિક મર્યાદા હોવાથી મર્યાદાને અનુરૂપ ક્રમમુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય. જો બ્રહ્મજ્ઞાન ન હોય તો પઞ્ચાત્મ યજ્ઞરૂપ હરિ સ્વર્ગ–આત્મસુખનું દાન કરે છે. (કારણ કે यदेव विद्यया करोति ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મજ્ઞાની કર્મ કરે તો તે કર્મ વીર્યવત્તર થાય છે એમ ઉપદેશ કરે છે.)

સ્વર્ગ બે પ્રકારનું છે. એક લોકાત્મક અને બીજુ આત્મસુખાત્મક. જે દુઃખથી ભેદાયું નથી અને જેની પ્રાપ્તિથી પણ દુઃખ નથી તે આત્મસુખાત્મક સ્વર્ગ છે અને જે ઇર્ષ્યાદિથી યુક્ત છે અને પુણ્યશીલ થતાં પુનઃ દુઃખ થવાના સમ્ભવથી યુક્ત છે તે લોકાત્મક સ્વર્ગ છે. ઉપર જણાવેલા છયે રૂપ ધરનાર (પઞ્ચાત્મક યજ્ઞરૂપ અને બ્રહ્મતનુ) પ્રભુનું મનન છે, તે આત્મસુખરૂપ ફલનું જ દાન કરે છે. જ્યારે સત્ત્વગુણ પ્રવૃદ્ધ થાય ત્યારે સ્વર્ગસુખ–આત્મસુખરૂપ સ્વર્ગ પણ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રકારનું ફલ મેળવવાની કામના ન હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા નિત્યકર્મથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે નિત્યકર્મ–ન કરે તો પ્રત્યવાયજનક છે, કરે તો અમુક જ પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થાય એવો નિયમ નથી, તેથી તે આત્મસુખ અર્પે છે. યજ્ઞરૂપ હરિ–મર્યાદાથી ઇચ્છિત ફલનું પણ દાન કરે છે.

જો આત્મસુખની જ પ્રાપ્તિ થતી હોય તો શ્લિષ્ટ સ્વર્ગ શબ્દ શા માટે વાપર્યો? કારણ કે લોકાત્મક સ્વર્ગ અત્યન્ત પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને સુખના સાધનોથી યુક્ત પણ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ સર્વને ઇષ્ટ હોય છે, તેથી બાલાનુશાસનાર્થ, તથા રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે શ્લિષ્ટ સ્વર્ગ

શબ્દ વાપર્યો છે; જેથી સર્વની પ્રવૃત્તિ થાય. વાસ્તવિક રીતે તો નિષ્કામ કર્મથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલે આત્મસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ જ અર્થ યુક્ત છે. પશુબન્ધયાગ સર્વ લોકોને મેળવે છે અને ચાતુર્માસ્ય યાગ કરનારને અક્ષય્ય ફલને તે મલે છે. અક્ષય્ય ફલ આત્મસુખ વિના બીજું શું હોઈ શકે? એ જ નિત્યકર્મનું ફલ છે.

વિકૃતિયાગ પણ હરિનું રૂપ છે. કિન્તુ વિકૃતિયાગથી કિઞ્ચિત્ વિકૃત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તેમાં સાધન પણ કિઞ્ચિત્ અન્યથા થાય છે. તે વિકૃતિ પણ વેદોક્ત હોવાથી ફલદાન તો કરે જ. જો વિકૃતિ યાગથી પણ શાશ્વતિક ફલ–આત્મસુખરૂપ ફલ–ની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો નિજકર્મમાં પ્રવૃત્તિ જ થાય, અને વિકૃતિયાગ કામ્ય હોવાથી અને તેમાં પશુ પુત્રાદિની પણ આવશ્યકતા હોવાથી નિત્ય કે કામ્ય કર્મ તેમના અભાવે સિદ્ધ થતાં નથી. વેદમાં નિત્યકર્મના અઙ્ગત્વે પણ–અપ્પ્રણયનાદિમાં–પશુ ઇત્યાદિ ફલની પ્રાપ્તિ જ જણાવી છે. એક જ કર્મથી અનેક ફલ તો મલે જ નહિ, તેથી પશુપુત્રાદિની પ્રાપ્તિ માટે કર્મની આવૃત્તિ કરવી પડે. નિત્ય કર્મો નિરઙ્ગ હોય કે યથાશક્તિ અઙ્ગવાળા હોય તો પણ આત્મસુખ ફલ આપે જ. પરન્તુ તે જ અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મો જ્યારે કામ્ય બને ત્યારે સાઙ્ગ કર્મ જ પશુ-પુત્રાદિ ઐહિક ફલ પણ આપે. જેમ ધ્યાનાદિથી મૂર્તિને વિષે પરમાત્માની અભિવ્યક્તિ થાય, તેમ અગ્ન્યાધાનાદિ ક્રિયાથી યજ્ઞરૂપ પ્રભુની પણ અભિવ્યક્તિ થાય. જ્યારે અભિવ્યક્તિમાં કામ્ય કર્મો હોય ત્યારે તે સાઙ્ગકર્મો ફલ અર્પે અને જ્યારે તદભિવ્યક્તિમાં કામ્યરૂપ ભલાભિ-કાઙ્ક્ષા ન હોય ત્યારે નિરઙ્ગ પણ આત્મસુખ અર્પે.

બે જ પુરુષાર્થો છે

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે પુરુષાર્થ બે જ છે. એક દુ:ખાભાવ અને બીજો સુખ. સુખ સ્વર્ગાદિ પદવડે વેદમાં જણાવ્યું છે. મોક્ષ દુ:ખાભાવ પદવડે લક્ષિત છે. એ બન્નેનું અઙ્ગ ધર્મ છે. આત્મચિન્તન પણ ધર્મ જ છે. ધર્મનું સાધન અર્થ છે. યાગ ધર્મરૂપ છે, કામનું સાધન છે. અર્થાત્ જ અર્થ અને કામ પણ અઙ્ગ છે. સાધનરૂપ હરિ અને ફલરૂપ પણ હરિ જ છે. એમ વેદમાં નિરૂપણ કર્યું છે. એ યજ્ઞરૂપ હરિની પુરુષાર્થસ્વરૂપે અભિવ્યક્તિ થતાં જ સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે.

વેદનું પ્રયોજન, ત્રિવિધ જીવ અને ફલ નિર્ણય

પ્રભુનું રૂપ પ્રપઞ્ચવિચિત્ર છે. જીવ અંશરૂપ છે. અલ્પ એવા જીવોને ભ્રમ થાય છે, તેની નિવૃત્તિ માટે, અન્તઃકરણના પ્રસાદાર્થે પ્રભુએ વેદને પ્રકટ કર્યો. વેદનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સાત્વિક જીવો જ જાણી શકે. જીવ ત્રણ પ્રકારના છે. દેવ, દાનવ અને માનવ, તે સર્વે વેદવિદ્ થયા, ત્યારે સ્વભાવ અને ગુણને અનુસરીને વેદાર્થ કરવા લાગ્યા. તેમની પ્રકૃતિના વૈચિત્ર્યથી શ્રુતિઓનો અર્થ પણ અનેક રીતે થયો, ઉપક્રમાદિ પ્રકરણાર્થરૂપ ભાવના અજ્ઞાનથી કેવલ વાક્યાર્થને અનુસરીને કેટલાકે વેદનો અર્થ કેવલ કર્મ જ છે એમ કર્યો. લોકપ્રતીત અર્થ જ વેદ કહે છે એમ પણ કેટલાકે નિશ્ચય કર્યો. ભગવાન્ સર્વ ગુણના અધિષ્ઠાતા છે. સર્વ માર્ગોને પ્રવર્તાવે છે તેથી તે કર્મમાર્ગને પણ પ્રવર્તાવે–તેને પણ અનુસરે, એમ પણ કેટલાકે નિર્ણય કર્યો. યાગ ભગવાન્‌નો અંશ હોવાથી સર્વ જ કામનાઓની પૂર્તિ કરે છે. પરન્તુ અહિઆં આટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જો સર્વ કામ–શુભાશુભ સર્વ જ–પ્રભુ, યાગદ્વારા આપે, તો વેદમાં કામનાનો વિષેધ ન કરે અથવા તો કામના હેય હોવાથી કામ્યકર્મો નિત્ય

નથી જ. જો યથોક્ત અથવા–જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તો અપુનર્જન્મ–મોક્ષ મળે. અન્યથા પુનર્જન્મ પણ થાય જ. અર્ચિરાદિ માર્ગ અને ધૂમાદિ માર્ગ દ્વારા, અથવા જ્ઞાનનું ફલ મળે. કિન્તુ તે સર્વ જ વૈરાગ્યાર્થે છે. એમ પઞ્ચાગ્નિવિદ્યાના પ્રકારોમાં વર્ણવ્યું છે. જુઓ વ્યાસ-સૂત્રનો તૃતીયાધ્યાય.

શાખાભેદનું કારણ

સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં પ્રમાણરૂપ પદાર્થનો નિર્ણય સૌથી પ્રથમ કરવાનો હોવાથી વેદાર્થની રૂપરેખા જણાવીને વેદમાં જે શાખાભેદો અને પાઠભેદો વગેરે મલી આવે છે તેનો પણ નિર્ણય કરવો આવશ્યક હોવાથી ચોવીશમી કારિકાથી આરમ્ભીને બત્રીશમી કારિકા સુધી શાખાભેદનો નિર્ણય છે. ઇતર **તન્ત્રકારોએ** પણ એ જ પ્રકારના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમના મતથી વિશેષ વૈલક્ષણ્ય કાંઈ નથી. તેથી આપશ્રીએ તેનો નિર્ણય પણ સઙ્ક્ષેપમાં જ કર્યો છે. ઇતર તન્ત્રોથી જેવું વૈશિષ્ટ્ય તત્ત્વદીપનિબન્ધમાં છે, તેવું જ શાખાભેદના માટે પણ છવીશમી–દોઢ શ્લોકની–કારિકામાં પ્રદર્શિત કર્યું છે. અને બત્રીશમી દોઢ શ્લોકની કારિકામાં કર્મ તથા બ્રહ્મરૂપ પ્રભુના શ્રીઅઙ્ગના છ પ્રકારો પ્રદર્શિત કર્યા છે. ચોવીસમી કારિકામાં શાખાભેદે કર્મભેદ થતો નથી. કિન્તુ સર્વશાખાપ્રત્યય એક કર્મ જ છે. આ જ સિદ્ધાન્ત પૂર્વમીમાંસામાં દ્વિતીયાધ્યાયના ચતુર્થપાદના અન્તિમ અધિકરણ દ્વારા જૈમિનિ મહર્ષિએ પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તેમ જ **वेदाँश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः** આ પ્રથમાધ્યાયના અષ્ટમાધિકરણમાં યે કાઠકાદિ સમાખ્યા ઉપરથી વેદમાં કૃતકત્વ નથી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ઉભય અધિકરણોનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી આપણે એ જ નિશ્ચય ઉપર આવી શકીશું કે કાઠકાદિ સમાખ્યાને લીધે વૈદિક કર્મમાં ભેદ નથી કિન્તુ તે તે સમાખ્યા તે તે શાખાના મુખ્ય અધ્યેતાઓનો જ પરિચય કરાવે છે. **स्वाधायविधि** સમગ્ર વેદાધ્યયનનો બોધ કરાવે છે. ત્યાં પણ **ऋग्वेदादि एकैकशाखाध्ययन** જ **નિકૃષ્ટાર્થ છે.** એક જ વેદવૃક્ષની અનેક શાખાઓ છે આથી જ શ્રીમાન્ કુમારિલભટ્ટ તન્ત્રવાર્તિકમાં કહે છે કે—

एकस्य वेदवृक्षस्य किञ्चित्कर्मफलश्रयात् ।
एवं शाखा प्रसिद्ध्यन्ति बहुशाखैकवृक्षवत् ॥

એક શાખાધ્યયન માટે પણ તન્ત્રવાર્તિકકાર જણાવે છે કે—

स्वाध्यायग्रहणेनैका शाखा हि परिगृह्यते ।
एकार्थानां विकल्पश्च कर्मैकत्वे भविष्यति ॥

'यथैवाकृतिः प्रतिव्यक्ति समवैति, तथैव स्वाध्यायत्वमेकैकसङ्ख्यां शाखायाम् । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति कर्मावबोधनं प्रत्युपादीयमानत्वाद्विवक्षितैकसङ्ख्यैका शाखाऽधेतव्या । नन्वेवं वेदान्तरस्याप्यध्ययनं न प्रसज्यते । न । वचनान्तरेण प्रतिप्रसवात् ।

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ પણે સમજી શકાય છે, કે પ્રત્યેક વેદની એકેક શાખાનું અધ્યયન જ સ્વાધ્યયવિધિબોધિત છે. આ સમ્પૂર્ણ અધિકરણનું તાત્પર્ય શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ અર્ધશ્લોકમાં જણાવે છે.

बहुप्रकारमेकं हि कर्म वेदे प्रकाश्यते ।

અહીં, સિદ્ધાન્ત તો પૂર્વમીમાંસોક્ત જ છે, કિન્તુ વૈશિષ્ટમાત્ર એટલું જ છે, કે શ્રીમહાપ્રભુજી સર્વશાખાઓમાં જણાવેલા કર્મનો અભેદ સ્વીકારીને તેમની ભગવદ્રૂપતા સાધી આપે છે અને ઇતરત્ર તેવા સ્પષ્ટ વચનો પ્રાપ્ત થતાં નથી. યદ્યપિ કર્મેશ્વરત્વવાદમાં યે ફલોત્પાદિકા શક્તિ કર્મમાં જ છે એમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે અને અન્તતો ગત્વા તેઓ પણ કર્મરૂપ બ્રહ્મને–ક્રિયાશક્તિપ્રધાન કર્મ બ્રહ્મને સ્વીકારે છે; જ્યારે શ્રીમહાપ્રભુજી અનેક શાખાગત કર્મ એક જ હોવા ઉપરાન્ત તે ભગવત્સ્વરૂપ છે એમ જણાવે છે. **भगवन्मूर्तितासिद्ध्यै ते सर्वे पूर्वजैर्धृताः** આ ચોવીશમી કારિકા સકલ વેદાર્થ અને અનેક પ્રકારનાં કર્મોનું સ્પષ્ટ ભગવત્સ્વરૂપત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે.

આવરણભઙ્ગકાર શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજ પણ ઉક્ત કારિકાઓનું સ્વારસ્ય જણાવતા દ્વિતીયાધ્યાયના ચતુર્થ પાદનું દ્વિતીય અધિકરણ ટાંકીને તન્ત્રવાર્તિકોક્ત જ સમાધાન સ્વીકારી લે છે. એટલું જ નહિ પણ **शाखान्तराधिकरण**ના તન્ત્રવાર્તિકની આનુપૂર્વીથી જ ગુણપ્રધાનનો પણ વિચાર કરે છે. **यदि प्रतिशाखं कर्मभेदः स्यात्तत एकमूलाभावादादित एवारभ्य भिद्यमानत्वात्समस्तकर्माख्यपुष्पफलान्तरत्वाद्वृक्षान्तरवद्वेदान्तराण्येवोच्येरन्, न शाखान्तराणि** આ તન્ત્રવાર્તિકના અભિપ્રાયે જ નિજવ્યાખ્યામાં **यथा वृक्षे यावन्ति पुष्पफलपत्राणि शाखाभेदेन तत्र तत्र भवन्ति, तथात्र वेदस्य कृत्स्नं गुणकाण्डं तत्र शाखाभेदेन वर्तत इति सादृश्येन तस्य तस्य भागस्य शाखात्वव्यपदेशात्** ઇત્યાદિ પઙ્ક્તિમાં વ્યક્ત કરે છે.

શાખાભેદ હોવા છતાં ઇતર શાખાગત અઙ્ગકલાપ ગ્રહણ કરી શકાય છે, એમ મીમાંસાશદ્ધાન્ત હોવાથી નિખિલ વેદ એકમૂલવાળા વૃક્ષની જેમ વૃક્ષત્વે ગ્રહણ કરાય છે અને શાખાઓ શાખાત્વે. પુરાણોમાં શાખાભેદના કારણો જણાવ્યા છે તે સર્વનો સઙ્ગ્રહ કરીને વિશેષતઃ શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમસ્કન્ધના ચતુર્થાધ્યાયનો સઙ્ગ્રહ કરીને, કિમ્બહુના ભાગવતના જ શબ્દોમાં શ્રીમહાપ્રભુજી શાખાભેદનું કારણ જણાવે છે.

अल्पज्ञत्वादाद्युनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ।
मदाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥
द्वापरान्ते हरिर्व्यासस्तदर्थं प्रथमं पृथक् ।
चातुर्होत्रविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ॥
शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥

શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમસ્કન્ધના ચતુર્થાધ્યાયમાં **द्वापरे समनुप्राप्ते** આ ચતુર્દશ શ્લોકથી આરમ્ભીને ત્રેવીશમા શ્લોકસુધી વેદનો વ્યાસ અને શાખાભેદનું વર્ણન આવે છે. **त एनमृषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा । शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन्** આ ભગવતોક્ત નિર્ણય જ શ્રીમહાપ્રભુજીને સમ્મત છે. શાખાભેદનું પ્રશસ્ત વર્ણન **ચરણવ્યૂહમાં** ઉપલબ્ધ છે. ચરણવ્યુહમાં ઋગ્વેદની શાકલાદિક દશ શાખાઓ બતાવી છે. યજુર્વેદની મૈત્રાયણ વગેરે છાશી શાખાઓ છે. સામવેદની રાણાયન વિગેરે સહસ્ર શાખાઓ છે

મન્દ અને મધ્યમાધિકારી માટે પૂર્વોત્તરમીમાંસાના નિર્ણયો સન્દેહરાહિત્યાર્થે આવશ્યક છે. પરન્તુ ઉત્તમાધિકારીને તેનું પ્રયોજન શું ? એવો પ્રશ્ન જો ઉપસ્થિત થાય તો તેનું સમાધાન ત્રણ કારિકાવડે કર્યું છે, તેમાં દ્રાઢ્યં જ પ્રયોજન છે.

સમસ્તવેદ ભગવદ્રૂપ છે તેમાં વેદરૂપ શ્રીહરિનું શ્રીમસ્તક ઉત્તરકાણ્ડ કે જ્ઞાનકાણ્ડ છે અને પઞ્ચાત્મયજ્ઞ હોવાથી બન્ને શ્રીહસ્ત, બન્ને ચરણારવિન્દ અને મધ્યભાગ એ પૂર્વકાણ્ડરૂપ પ્રભુના અઙ્ગો છે. પ્રભુ અનન્તમૂર્તિ હોવાથી તેમણે જ (કે તેથી જ) અનન્ત શાખાઓ કહી છે.

આ રીતે પ્રમાણ પ્રકરણમાં સૌથી પ્રથમ વેદાર્થનો અને તદ્ગત કર્મ તથા બ્રહ્મનો વિવેક બત્રીશ કારિકાઓવડે દર્શાવ્યો. હવે શ્રીકૃષ્ણવાક્ય કે જેને સૌત્રભાષામાં સ્મૃતિ પણ કહે છે– તે સ્મૃતિનો વિવેક પણ આવશ્યક હોવાથી, સ્મૃતિનું સ્વરૂપ અને તત્પ્રામાણ્યાદિનો નિર્ણય તેત્રીશમી કારિકાથી આરમ્ભે છે.

સ્મૃતિનો નિર્ણય

स्मृतिर्यद्वविधा प्रोक्ता આ તેત્રીશમી કારિકાથી પ્રારમ્ભ કરીને **ब्रह्मप्रकरणं स्मार्तं कल्पसूत्रवदेव हि । पुराणमूलकं वाऽपि ह्याग्रमाचारतोदितम्** આ કારિકા સુધી ચૌદ કારિકાઓમાં સ્માર્ત વિધાનોનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના આચાર કે વર્ણાશ્રમના પ્રકરણ ઉપર, સ્મૃતિનિર્ણયના પ્રકરણ ઉપર કે ભક્તિ પ્રકરણ ઉપર કાંઈ પણ લખવાનો પ્રસઙ્ગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અત્યારની પરિસ્થિતિ આંખ આગળ ખડી થતાં આજના વૈષ્ણવ સમાજમાં પરમ્પરાપ્રાપ્ત અધ્યયનનો અભાવ થઈ જવાથી, સામ્પ્રદાયિક પણ્ડિતોમાં લગભગ પચાશ વર્ષ જેટલા લાંબા સમયથી ચાલતો આવેલો મતભેદ હોવાથી અને પાશ્ચાત્યશિક્ષા–દીક્ષા–દીક્ષિતોની મીમાંસાવિરુદ્ધ વિચારપદ્ધતિથી ઘણો ખળભળાટ થઈ જાય છે. અને તેથી જ કોઈપણ તટસ્થ વિચારકને સ્વતન્ત્ર રીતે વિચાર કરવાનો પ્રસઙ્ગ જ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ જ જો કોઈ તટસ્થ વ્યક્તિ વિચારનો શ્રમ લે તો તેની ઉપર અનેક પ્રકારની જવાબદારીઓ આવી પડતી હોવાથી આ પ્રકરણનો આવશ્યકતાથી અતિ ઘણો વિસ્તાર કરવો આવશ્યક થઈ પડે છે. ઈતરત્ર આટલા વિષયનો એકત્ર સમાવેશ પણ અશક્ય છે; તેથી વિસ્તારનો ભય રાખ્યા વિના સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય નિર્ણય માટે સમ્પૂર્ણ વિચાર પ્રકટ કરવાની છૂટ લીધી છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણ જેમ વૈદિક તત્ત્વોનો નિર્ણય કેવલ શ્રુતિબલથી જ કરે છે, શ્રુત્યર્થમાં યુક્તિ કે ખેંચતાણને સ્વલ્પ પણ સ્થાન આપતા નથી; સન્દિગ્ધ વિષયોનો નિર્ણય જો સર્વથા લક્ષણાનો આશ્રય લીધા વિના અસમ્ભવિત ભાસતો હોય કે વાદિઓની યુક્તિઓનો જવાબ આપવાનો હોય, ત્યારે પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, વ્યાસ સૂત્ર અને શ્રીમદ્ ભાગવતના નિર્ણયોને જ અનુસરે છે તેમ સ્માર્ત નિર્ણયમાં પણ ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિનું જ અનુસરણ કરે છે, તથાપિ તે નિર્ણયો પૂર્વમીમાંસાથી વિરુદ્ધ ન હોવા જોઈએ તેની સમ્પૂર્ણ કાળજી રાખે છે.

અનેક પ્રકારની સ્મૃતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ જેવા દેખાઈ આવતા અનેક નિર્ણયો છે. વેદમાં તો શાખાભેદ હોવાથી કદાચ તેવો પ્રસઙ્ગ પ્રાપ્ત થાય પણ તે સમયે વેદનો વ્યાસ કરના શ્રીમાન્ વ્યાસજી જ નિર્ણાયક હોય છે; જ્યારે સ્મૃતિઓના નિર્ણયો માટે વ્યાસે પણ મૌન સ્વીકાર્યું છે અને તે વેદવત્ ભગવત્કૃત કે ભગવન્નિઃશ્વાસાત્મક અથવા તો

ભગવદ્રૂપ પણ નથી. અતઃ સ્મૃતિઓના પ્રામાણ્યનો વાદ અનેકત્ર ઉપસ્થિત થાય છે, આપણા દુર્દૈવને લીધે કહો, કે કાલબલે કહો ધર્મશાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનોનો ભારતવર્ષમાં ઘણો ખરો અભાવ થઈ ગયો છે. ધર્મશાસ્ત્રો નિબન્ધ ગ્રન્થોમાં જ અટવાયા કરે છે. અને તે નિબન્ધ ગ્રન્થો પણ અપરિપક્વવ્યુત્પત્તિવાળાં વિદ્વાનોના હાથનું રમકડું બની ગયાં છે, તેથી જ્યારે ત્યારે ધાર્મિક આચારો માટે કલહ ઉપસ્થિત થતો જોવામાં આવે છે. પરિણામે ધર્મશાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા વ્યક્તિઓને પણ મોહ થયા વિના રહેતો નથી. જો કે શ્રીમાન્ કુમારિલ ભટ્ટ અને પ્રભાકર મિશ્ર જેવા મહા સમર્થ વિદ્વાનોએ દૂરદર્શિતા વાપરીને હજાર વર્ષ પહેલાં જ સ્મૃતિઓનો પણ નિર્ણય કરી જ રાખ્યો છે; તો પણ અલ્પવ્યુત્પન્ન કે અવ્યુત્પન્ન વ્યક્તિઓને સર્વથા તે ઉપકારક નથી. અતઃ જો શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ દેખાડેલી દિશા તરફ ગમન કરવામાં આવે તો તે રાજમાર્ગ એવો તો સરલ છે કે તેનું અનુસરણ કરનાર કદીપણ ક્યાંયે ભૂલો પડવાનો જ નથી. માત્ર એકવાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ દેખાડેલી દીશાને બરાબર ઓળખી લેવી જોઈએ. આપણું મન્દ ભાગ્ય છે કે આપણે એ રાજમાર્ગનો પણ પરિચય મેળવ્યો નથી અને આપણા માર્ગદર્શકો તે પ્રત્યે ધ્યાન આપતા નથી. તેમ જ જે વ્યક્તિઓ એ માર્ગના ભોમિયા છે અથવા હોવાનો દાવો કરે છે, તેઓ વ્યક્તિગત ચડસાચડસીને લીધે જોતા હોવા છતાં પણ જોતા નથી અને જન સમાજને પણ ઉંધે રસ્તે દોરવાનું પાપ કરે છે.

સ્મૃતિઓનું સ્વરૂપ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે, કે સ્મૃતિઓ વેદ મૂલક હોવાથી શાખાભેદને લીધે અને કવચિત્ દેશ ભેદે આચારભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન છે. સ્મૃતિ એટલે ઋષિઓનાં પૂર્વ સ્મરણો. સ્મરણનું મૂલ અનુભવ હોય છે. અનુભવ અધિકારી ભેદે અનેક પ્રકારનો હોઈ શકે. પૂર્વ કલ્પમાં ઋષિઓનો જેવો આચાર હતો અથવા જેવો લોકવ્યવહાર હતો, તેમાં યે દેશ ભેદથી જેવો દેશાચાર હતો, તેનું સ્મરણ કરીને ઋષિઓએ સ્મૃતિઓ રચી છે. જે ઋષિને જેવા આચાર અને વ્યવહારનું સ્મરણ થયું તેવો આચાર અને વ્યવહાર તેમણે તેતે સ્મૃતિઓમાં મૂક્યો. યોગબલથી નિત્યાનુમેય વેદનું સ્મરણ કરીને જે મુજબ **ધર્મનું આચરણ કરવાનું કહ્યુ છે તે મુજબ ધર્મનું આચરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ.** ધર્માચરણથી લોકમાં પ્રકર્ષ પૂર્વક સ્થિતિ થાય છે, લોકને અનુસરતી જીવિકા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે વ્યવહાર સાચવી શકાય છે અને વિશુદ્ધતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશુદ્ધતા પ્રાપ્ત થતાં વેદાર્થમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. ઋષિઓએ વેદનું યોગબળે અનુમાન કરીને અને સ્મરણ કરીને ધર્મશાસ્ત્રો રચેલાં હોવાથી અનુમિત શ્રુતિ, સ્મૃતિઓનું મૂલ છે. જે શાખાઓની અત્યારે ઉપલબ્ધિ નથી તે શાખાઓનો આધાર સ્મૃતિઓને છે. એમ કહેવામાં આવે તો વ્યાસાદિકને ઉત્સન્ન કે અનુપલબ્ધ શાખાઓનું પણ જ્ઞાન હોવાથી તેમની સ્મૃતિઓ માટે ઉત્સન્નશાખાનુમિતશ્રુતિની કલ્પના અવાસ્તવિક ઠરે. અને વેદમાં પણ સ્મૃતિત્વ જ પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે શિવાદ્યાऋષિપર્યન્તાઃ સ્માર્તરોऽસ્ય ન કારકાઃ ઈત્યાદિ વાક્યોમાં શિવથી આરમ્ભીને ઋષિ સુધી બધાયે વેદનું સ્મરણ કરનારા છે, કોઈ પણ વેદને રચનારો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી વેદ પણ ઋષિઓનાં સંસ્મરણો જ હોવાથી સ્મૃતિ કક્ષામાં આવી પડશે.

આ દલીલનું સમાધાન શ્રી મહાપ્રભુજી એમ કરે છે કે—યદ્યપિ વ્યાસાદિને તદ્વિષયક જ્ઞાન છે, તથા તેઓ વૈદિક શબ્દોમા ધર્મનું પ્રતિપાદન કરતા નથી, પ્રત્યુત વેદના અર્થનું સ્મરણ કરીને જ કરે છે, અતએવ સ્મૃતિથી વેદ અનુમેય થયો, તેવો નિત્યાનુમેય વેદ, સ્મૃતિનુ મૂલ છે. શિવાદિ ઋષિ પર્યન્ત વેદનું સ્મરણ કરનારા છે કિન્તુ તેઓ શબ્દ રાશિનું સ્મરણ કરતા હોવાથી તાદશ આનુપૂર્વી યુક્ત વેદ એ વેદ જ છે સ્મૃતિ નથી.

સ્મૃતિ નિત્યાનુમેયવેદમૂલક હોવાથી ધર્મમા પ્રમાણ છે. यद्यपि चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ઇત્યાદિ સૌત્ર લક્ષણથી જ્યા વેદબોધિત નોદના હોય તે જ ધર્મ કહેવાય મન્વાદિસ્મૃતિમા તેમ નથી તેથી તે અપ્રાણ ઠરે એમ શઙ્કાને સ્થાન રહે છે, તથાપિ यत्किञ्चन्मनुरवदत्तद्भेषजम् ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ જ મન્વાદિ સ્મૃતિનુ પ્રમાણ્ય કહે છે તેથી મન્વાદિના પ્રમાણ્યમાં ક્ષતિ આવતી નથી. મહર્ષિ જૈમિનિ પણ धर्मस्य शब्दमूलकत्वादशब्दमनपेक्ष्यं स्यात् ધર્મમાં શબ્દ—વેદ જ પ્રમાણ હોવાથી અશબ્દ—જે વેદ નથી, તે પ્રમાણ પણ નથી એમ પૂર્વ પક્ષનું ઉત્થાન કરીને अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् આ સિદ્ધાન્ત સૂત્રવડે વેદનું અનુમાન કરવાનું સૂચન કરે છે

યદ્યપિ कल्पसूत्राधिकरणમા કલ્પસૂત્રો અને મન્વાદિ સ્મૃતિઓ વેદ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે, તથાપિ તેનું પ્રમાણ્ય તો અક્ષુણ્ણ જ રહે છે સ્મૃતિ જાતે વેદ નથી કિન્તુ વેદાર્થનુ સ્મરણ છે. આ ઉપરથી સ્મૃતિનું લક્ષણ अनुभवज्ञानविशेषः એમ કરી શકાય. કિન્તુ અનુભવથી ઉત્પન્ન થનારો જ્ઞાનવિશેષ પણ કોઈ પ્રમાણને અનુસરીને થતા અનુભવની અપેક્ષા ધરાવે. સ્મૃતિનુ સાધન અનુભવ છે, તે કાંઈ વેદાધીન નથી, કારણ કે તેવા વેદવાક્યો મળી આવતા નથી. એમ જો શઙ્કા થાય તો કદાચ ઉત્સન્ન શાખાઓ તેનું મૂલ હશે એમ સમાધાન આપી શકાય. પરન્તુ તે પ્રકારનુ સમાધાન પણ યોગ્ય નથી કારણ કે સર્વ જ સ્મૃતિઓને સમાધાન આપી ન શકાય, કારણ કે સર્વ જ સ્મૃતિઓને તે પ્રકારનું ઉત્સન્નશાખામૂલકત્વ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી અમુક સ્મૃતિ પ્રમાણ છે અને અમુક સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી એમ કહી શકાય નહિ. અને બૌદ્ધોના વાક્યો માટે પણ તેવી કલ્પના સુકર હોવાથી શાક્યની સ્મૃતિમા—કે ઉપદેશમા—ઉત્સન્ન શાખા મૂલકતા પ્રાપ્ત થતા પ્રમાણ્યાપત્તિ આવે.

વળી, જો મન્વાદિ સ્મૃતિકારોએ ઉત્સન્નશાખાના વિધિ વાક્યો જોયાં હોય, તો તે તે શાખાઓને ઉત્સન્ન શાખા ન કહી શકાય. પ્રત્યક્ષવેદમૂલક મન્વાદિ સ્મૃતિઓ છે એમ સાબિત થાય. જેમ મન્વાદિએ ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાનો પરિશ્રમ કર્યો તેમ મૂલ વાક્યો પણ લખી શકાય તેમ હતા તે શા માટે ન લખ્યા ?

येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम् ।
कस्मात्तेनैव यत्नेन मूलवाक्यं न पाठितम् ॥

જો મન્વાદિએ તે વાક્યો જોયાં જ ન હોય, કેવલ અનુમાન ઉપર જ આધાર હોય, તો તેવા અનુભવમાં ભ્રાન્તિ થવાનો પણ સમ્ભવ છે. તેમ થતાં સ્વાપ્નિક અનુભવની સ્મૃતીમા પણ પ્રમાણ્ય પ્રસક્તિ થાય અર્થાત્ જ અદષ્ટવેદમૂલક અનુભવને સ્વપ્નાદિમૂલક ભાવનાદિમૂલક અથવા તો જનતાને છેતરવા માટે (જેમ આજનો સુધારક વર્ગ માને છે તેમ)જ મન્વાદિ સ્મૃતિનુ પ્રણયન થયુ એમ કહી શકાય.

આજનો (વીશમી સદીનો) જનસમાજ ઉપર જણાવેલા કુતર્કો કરશે જ એમ સમ્ભવિત કલ્પનાના આધારે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોના રક્ષકો શ્રી-
આદિ ધર્મ અને આત્મવિદ્યાના ઉપદેશકો અને ભગવાન્
જન સમાજ નહિ પણ કદાચ ત્રીશમી સદીનો (આજના સુધારકો પણ જેમનાથી અભડાય તેનો નાસ્તિક) પણ જનસમાજ કોઈ પણ પ્રકારનો કુતર્ક કરીને હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર હલ્લો ન કરે, અથવા તેવા કુત્સિત આક્રમણોથી હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોની અવિચલતા કાયમ રહે તદર્થે હજારો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા વ્યાસશિષ્ય શ્રીમાન્ જૈમિનિમહર્ષિ અને તદ્ભાષ્યકાર તથા તેનું વિવરણ કરનાર ઉપર જણાવેલા આચાર્યોએ તેવા સર્વજ સંભવિત કુતર્કોને પૂર્વપક્ષ કોટીમાં મૂકીને જડબાતોડ જવાબો આપ્યા છે. જ્યાં સુધી આજનો કહેવાતો સુધારક સમાજ ધર્મ શાસ્ત્રોના વિચારકોની નિખિલ યુક્તિઓની સામે ન્યાયસિદ્ધ દલીલો રજુ કરતો નથી પણ ક્રિશ્ચિયાનીટીએ દેખાડેલી જ દલીલો રજુ કરે છે; ત્યાં સુધી તેનો પ્રયાસ જલ મંથનવત્ છે કારણ કે તે દલીલો દત્તોત્તર જ છે એમ કોઈ પણ વિચારવાન્ વ્યક્તિ સમજી શકે તેમ છે.

સ્મૃત્યધિકરણમા અને તે પછીના અધિકરણોમા ધર્મશાસ્ત્રોના પ્રમાણ્યનો ઘણા જ વિસ્તાર સાથે વિચાર કરવામા આવ્યો છે જો તે સર્વ જ વાક્યોનો પ્રકૃત લેખમા ઉપયોગ થાય તો એક મોટો ગ્રન્થ બની જાય જો કે આ વસ્તુનો વિસ્તૃત ઉહાપોહ કરવાની અમે સમ્પૂર્ણ આવશ્યક્તા સ્વીકારીએ છીએ, કિન્તુ પ્રકૃત લેખ તેનો વિષય ન હોવાથી અનિચ્છાએ પણ લેખનીને કાબુમા રાખવી પડે છે જો ભગવદિચ્છાએ સ્વાસ્થ્ય અનુકુલ રહેશે તો કોઈ પણ સમયે ધર્મશાસ્ત્રો માટે લખવાનો પ્રસઙ્ગ પ્રાપ્ત થશે જ અત્યારે તો કહેવાતા સુધારકોની પક્તિમા બેસવાની ઈચ્છા ધરાવતા પુષ્ટિમાર્ગાનુયાયી આઙ્ગ્લભાષાના વિદ્વાનો જેમને પ્રચ્છન્ન સુધારક પણ કહી શકાય તેમને પ્રકૃત લેખ અશત પણ ઉપયુક્ત થાય, તેમ જ ધર્મજીજ્ઞાસુ જનો એવા વર્તમાનપત્રપડિતોનુ પ્રામાણ્ય સ્વીકાર કરનારાઓના કોલાહલનો ભોગ ન બને, તદર્થે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી તત્ત્વદીપનિબન્ધમા જેટલી દલીલો રજુ કરે છે તેને જ અનૂકુલ ભાટ્ટ અને પ્રાભાકર સમ્પ્રદાયની દલીલોનુ અવલોકન કરીને શ્રીમહાપ્રભુજીનો નિર્ણય રજુ કરીશુ

સ્મૃતિશબ્દ સદાચાર અને વેદાતિરિક્ત ધર્મસ્થાનોનો પણ ઉપલક્ષક છે

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥

ઉપરના શ્લોકમા ભગવાન્ યાજ્ઞવલ્ક્યે ધર્મના ચતુર્દશ સ્થાનોની ગણના કરી છે તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રોનુ પ્રવચન કરનારાઓની સઙ્ખ્યા પણ પરિગણિત છે જ

જો સ્મૃતિનું મૂલ જ શોધવાનુ હોય તો પ્રત્યક્ષાદિવડે સ્મૃતિના મૂલનુ જ્ઞાન થવુ અસમ્ભવિત્ છે સ્મૃત્યધિકરણના પૂર્વપક્ષ સૂત્રનુ જ વિવરણ કરતા આચાર્ય મત જણાવે છે કે—

पारतन्त्र्यात्स्वतो नैषा प्रमाणत्वावधारणा ।
अप्रामाण्यविकल्पस्तु द्रढिम्नैव विहन्यते ॥
× × × ×
पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञान स्मृतिरुच्यते ।
पूर्वज्ञानाद्विना तस्याः प्रामाण्य नावधार्यते ॥

એ કેક શાખાનું અધ્યયન જ દર્શાવ્યું છે. અતઃ તેમાં અધ્યેતાનો દોષ નથી. વેદાધ્યયન અદૃષ્ટોત્પાદનાર્થ પણ છે જ એ ભૂલી જવાનું નથી. અવૈધ અધ્યયન અને તેનું જ અર્થજ્ઞાન નિષિદ્ધ છે.

બીજી દલીલ એવી પણ કરવામાં આવી હતી કે મન્વાદિએ વેદ વાક્યો કેમ ન લખ્યાં? જો મન્વાદિએ વેદ વાક્યોનો સંગ્રહ કરીને લખ્યો હોત તો કોઈ એક વાક્ય કોઇ એક શાખામાંથી આપે અને કોઈ ઇતરમાંથી તેમ થતાં બધાં વાક્યોનો સંગ્રહ એકત્ર મળી આવવાથી વેદાધ્યયનમાં પ્રવૃત્તિ ન થાત–ધર્મજ્ઞાનાર્થે તાવન્માત્ર અધ્યયન જ રહેત. તેમ થતાં સમ્પૂર્ણ શાખાધ્યયન ન થવાથી વેદોચ્છેદ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત તેમ જ તાવન્માત્ર અધ્યયન પણ અવૈધ હોવાથી **स्वाध्यायोऽध्येतव्यः** ઇત્યાદિ અધ્યયનવિધિપ્રોક્ત અધ્યયન ન કહી શકાત.

જો નિત્યાનુમેયશ્રુતિમૂલકતાની કલ્પના કરવામાં આવે તો અનુમાન શીરીતે થાય? હેતુ વિના અનુમાનનો સમ્ભવ નથી. મન્વાદિએ પણ સ્મૃત્યન્તર ઉપરથી અનુમાન કર્યું કહેવાય, તો અનઅવસ્થા થતાં અન્ધપરમ્પરા પ્રાપ્ત થાય. જો શ્રુત્યુક્ત હેતુ (લિંગ) ગ્રહણ કરાય તો, જે નોદનાનો કદી પણ ઉચ્ચાર થતો નથી તેવી નોદનાનું સર્વપુરુષોને પ્રત્યક્ષ થાય તેમ પ્રસાર ન હોવાથી તેના અસ્તિત્વને માનીને તે ઉપરથી અનુમાન જ દુર્લભ છે અને તેમ થતાં સ્મૃતિને પણ વન્ધ્યાદૌહિત્ર તુલ્યતા પ્રાપ્ત થાય. લિંગ (હેતુ) પણ નિત્યાનુમેય એવું શ્રૌત હોવાથી નિત્ય ઠરે, તેમ કરવા જતા જે નિત્ય જ અનુચ્ચરિત હોય તેવી શ્રુતિમાં અનુમાન કારણત્વે અવિદ્યતાપત્તિ પ્રાપ્ત થાય. અર્થાત્ હેતુ અને સાધ્ય એક જ વસ્તુ બની જાય. આથી જ કુમારિલના મતમાં વિદ્યમાન શાખા જ સ્મૃતિનું મૂલ છે. તેની અનુપલબ્ધિમાં વાર્તિકકારે **शाखानां विप्रकीर्णत्वात्** ઇત્યાદિ હેતુ દર્શાવ્યા છે. તેનો વિચાર ઉપર કરવામાં આવ્યો છે જ. શ્રીમાન્ ખણ્ડદેવ કહે છે કે—**शिष्टानामद्ययावदविगीतपरम्परया ज्योतिष्टोमादिष्विवाष्टकाकलञ्जभक्षणादिष्वपि धर्मत्वेनाधर्मत्वेन च परिग्रहान्मन्वादीनां त्रैवर्णिकत्वेन वेददर्शनसम्भवाच्च तन्मूलत्वमेव युक्तम्। ××× श्रुतिश्च प्रत्यक्षपठितैव तन्मूलम्। ×××× अतो मूलश्रुत्युपस्थापकतयैव धर्माधर्मप्रमाप्रयोजकत्वं स्मृतीनामिति सिद्धम्।** પ્રભાવલિકાર સૌત્ર અનુમાન શબ્દોનો અર્થ અર્થાપત્તિ જણાવે છે.

સ્મૃતિપ્રામાણ્યની પેઠે જ શ્રુતિસ્મૃતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં કેમ નિર્ણય કરવો શિષ્ટાચારનું પ્રમાણ્ય કેટલું અને કેવીરીતે સ્વીકારવું ઇત્યાદિ વિચાર પણ કુમારિલ પ્રભૃતિએ ઘણા જ વિસ્તાર સાથે કર્યો છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી શું કહે છે?

અહીં સુધીનો, જે લોકોને સ્મૃતિપ્રમાણ્યમાં શંકા છે તેમના માટેનો નિર્ણય થયો. તેમાં શ્રીમહાપ્રભુજી અને કુમારિલ પ્રભાકરાદિના મન્તવ્યો થોડોક મતભેદ બાદ કરતાં લગભગ સરખા જ છે. જે મતભેદ છે તે પણ પ્રામાણ્ય વિષયક મતભેદ નથી. સર્વ જ આચાર્યો સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય સમાન રીતે સ્વીકારે છે. જેમ વેદના શબ્દોમાં કોઇથી એક માત્રા જેટલો પણ ફેરફાર કરી શકાતો નથી તેમ સ્મૃતિમાં પણ કોઇથી ફેરફાર કરી શકાય જ નહિ. ધર્મ સ્થિર પદાર્થ છે. તેમાં ફેર પાડી શકાય નહિ. તેમ જ ધર્મના નિર્ણયો પણ ત્રિકાલા-

આશ્રિત સત્ય છે. નવીન ધર્મનિર્ણય થઈ શકે જ નહિ. જો ધર્મ કોઈ વાર વનિતા જેવા ક્ષણક્ષણમાં નવાંરૂપો ધારણ કરનારો પદાર્થ હોય તો તેમાં ગમે તેવા અને તેટલા ફેરફારો ગમે તે વ્યક્તિ કરી શકે કરાવી શકે. એ વસ્તુ ભિન્ન છે કે ક્યા અધિકારીને માટે કેટલા અંશમાં ધર્માચરણ શ્રેયસ્કર છે તેના પણ નિર્ણયો છે જ—

હવે આપણે પુષ્ટિમાર્ગની જ વાત કરીએ જે લોકો એમ કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ધર્મશાસ્ત્રીય અને શિષ્ટાચાર પ્રાપ્ત આચારોને સ્થાન નથી તે વાત પ્રમાણની કસોટી ઉપર સત્યસાબિત થાય છે કે નહિ એમ તો મર્યાદાપુરુષોત્તમના સામર્થ્યથી સમ્પૂર્ણ સેના ઉદધિને ઓળંગી ગઈ પણ કોઈએ ગામ્ભીર્યનો અનુભવ કર્યો નહિ. તેમ જ કોલેજોમાં કરાતાં વ્યાખ્યાનોની જેમ મોટી મોટી નોંધો સાથે બાહ્યપરીક્ષણ ઘણા વિદ્વાનોએ કર્યું. પણ જ્યાં સુધી ગ્રન્થ ગ્રન્થિનો ઉકેલ ન થાય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રનું યે ગામ્ભીર્ય સમજી શકાતું નથી. એવા અસ્પૃષ્ટશાસ્ત્રમર્મવ્યક્તિઓ જો પોતાની કચાશનો અનુભવ કરે તો દુગ્ધદન્ત બાળકો પાસે કોલાહલ કરાવીને જન સમાજને વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત સમજાવવાનું પાપ કરતા અચકાય. તેમ જ ઘરને ખુણે વાકચાતુર્ય વાપરી ભાવુક ભક્તોને છેતરવાની બાલિશતા પણ ન કરી શકે. અધર્મને ધર્માચરણ કહેવું, એકવાર અમુક જાતિયોને પ્રાત્ય માની તત્વાચિત સિદ્ધાન્ત ભક્ષણ કરવા પ્રવૃત્ત થવું અને બ્રાહ્મણત્વ રક્ષણ કરવાનું યે કહેવું એ તો ચોખી છેતરપિંડી જ છે. જન સમા જ ધર્માચરણથી વિમુખ છે માટે કિંચિત્ અધર્મને ધર્મ માની લેવાનું કહેવું. એ પણ અવિચાર પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ જ કહેવાય.

હવે આપણે જોઈશું કે સ્મૃતિપ્રમાણ્ય માટે શ્રીમહાપ્રભુજી શું આજ્ઞા કરે છે શ્રીમહાપ્રભુજી તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્માચરણથી વિશુદ્ધતા જણાવે છે. ચિત્તશુદ્ધ્યર્થ ધર્માચરણ આવશ્યક છે. આચાર પણ સ્મૃતિને અનુકૂલ જ હોવો જોઈએ. અન્યથા અવૈધતા પ્રાપ્ત થતાં ધર્મને ઉપયોગી આચાર ન કહેવા. કેવલ ચિત્તશુદ્ધિ માટે જ સ્મૃતિપ્રોક્ત આચાર અને ધર્માનુષ્ઠાનથી, કિન્તુ ધર્મને ઉપકારક પણ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આજ્ઞા કરી છે કે–**गृहादिरिव देहस्य धर्मास्या प्रकृतिः स्मृतिः** દેહને જેમ ગૃહાદિ ઉપકારક છે તેમ ધર્મને સ્મૃતિ ઉપકારક છે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો સમવાય થાય ત્યારે જ ધર્મ પુષ્ટ બને અન્યથા નહિ. સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્મ બે પ્રકારના છે (૧) વેદ મૂલક અને વિશુદ્ધિ ફલક, (૨) પુરાણાચારમૂલક અને પ્રવૃત્તિફલક.

શ્રી મહાપ્રભુજી પૂર્વ–ઋષિઓના આચારથી પ્રવૃત થએલી સ્મૃતિ અને વેદ મૂલક સ્મૃતિઓનું પ્રામાણ્ય અક્ષુણ્ણ રાખે છે. આચાર, લોક વ્યવહાર, અને નિત્યાનુમેયવેદ એ સ્મૃતિઓનું મૂલ છે. આચાર–શિષ્ટાચાર–નું પ્રામાણ્ય **वैसर्जनाधिकरण** ન્યાયે સ્વિકાર્યું છે. **वैसर्जनाधिकरण**નો અન્તર્ભાવ **शिष्टाकोवाधिकरण**માં થાય છે. શબરસ્વામી **हेतुदर्शनाच्च** સૂત્રને વિકલ્પે અધિકરણાન્તર માને છે જે વૈસર્જનાધિકરણ.

(અપૂર્ણ.)

तत्त्वार्थदीपनिबन्धे सर्वनिर्णयप्रकरणे श्लोकानां पादसूची।

श्रीकृष्णाय नमः

परिशिष्टम् ।

पण्डितपुरन्दरगोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितः

श्रीमद्भागवतस्वरूपविषयकशङ्कानिरासवादः

वेदवेदान्तसारं यद्व्यासखेदनिवर्तकम् ।

महापुराणमूर्धन्यं श्रीमद्भागवतं स्तुमः ॥ १ ॥

अत्रेदं विचार्यते, श्रीभागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतमतिरिक्तं वा ? किं तावत्प्राप्तम् ? अतिरिक्तमिति । कुतः ? प्रथमस्कन्धे व्यासनारदसम्वादे वेदव्यासस्य भारतकरणोत्तरमपरितुष्टौ नारदोपदेशतः एतत्करणोक्तेः । "अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । चक्रे भारतमाख्यानं वेदार्थैरुपबृंहितमि"ति स्कान्दमात्स्ययोर्वाक्ये क्त्वाप्रत्ययेन 'वेदं कृत्वा वेदिं करोती'तिवत्पुराणभारतकरणयोः पूर्वापरभावप्रतीतेस्तदुभयकरणोत्तरं श्रीभागवतकरणं सिध्यतीत्यतिरिक्तमिदमिति ।

अत्रोच्यते, अन्तर्गतं तत्पुराणेष्वस्य लक्षणम्, सङ्ख्या चोक्ताष्टादशास्ति तेनेदं नातिरिच्यते ॥

तथाहि, "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥ सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं चैतत्पुराणं परिकीर्त्यते । अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितमि"ति मात्स्ये, "ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदु"रिति स्कान्दे च पञ्चमपुराणलक्षणे तस्यैवोक्तेः । नच स्थूलसूक्ष्मविभेदेनोभयसामञ्जस्यमिति वाच्यम्, सङ्ख्योक्तिविरोधापत्तेः । नचैतल्लक्षणकमन्यदिति वाच्यम्, अप्रसिद्धेन च भगवत्या इदं भागवतमिति योगात् "नमस्कृत्य शिवं देवीं शर्वं भागवतं तथा । पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरे"ति देवीपुराणाद्यपद्ये, भागवतपदाच्च देवीपुराणमेव तदिति वाच्यम्, उक्तयोगस्य काल्पनिकत्वात् । काणो बाधादिति कश्चित् (?) । वस्तुतस्तु देवीपुराणाद्यपद्यस्य भागवतपदस्य शर्वपदविशेषणत्वेनोक्तयोगानुपष्टम्भकत्वात् । शिवस्य वैष्णवत्वात् । "वैष्णवानां यथा शम्भुरि"ति द्वादशस्कन्धात्, "भस्मोद्धूलितदेहस्तु जटामण्डलमण्डितः । अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमव्ययम् । विष्णोराराधनार्थं मे ब्रह्मचर्यां पितामहे'ति गारुडद्वितीयाध्याये रुद्रवाक्याच्च । नच भागवतपदस्य स्तुतपुराणविशेषणत्वं शक्यवचनम् । तथापदेन व्यवधानात् । देवीपुराणेऽध्यायसमाप्तौ भागवतपदालिखनाच्च सङ्ख्यावि-

---

१ तत्त्वार्थदीपस्य प्रकरणत्रयात्मकस्य श्रीभागवतार्थाभिधायकत्वात्, भागवतस्य प्रमाणमूर्धन्यत्वेन स्वीकाराच्च, तद्विषयकशङ्कानिरसनपराः केचन ग्रन्था अत्र मुद्रिताः । इमे च श्री-लक्ष्मीरामशास्त्रिभिः प्रदत्तास्तेभ्यश्च देवर्षिरमानाथशास्त्रिभिरत स्तेषामुपकारभारं वहामि । २ प्रायमैत्रान्यत्र पाठः ।

१ त॰दी॰नि॰परि.

रोधाय। "लक्षमात्रेण श्लोकस्य विपा देवेन भाषिते"त्यम्युदयपादसमाख्यध्यायस्य वाक्यात्। विजयश्रेोत्याभ्युदयशुम्भनिशुम्भमथनाख्यपादत्रयविशिष्टत्वेन स्कान्दोक्तद्वादशस्कन्धसम्मितत्वरूपलक्षणराहित्याच। श्रीमद्भागवतपरमेव वा तत्। तस्य देवीपुराणोपजीव्यत्वात्। "अर्चयिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरी"मित्यादिदशमस्कन्धोक्तभगवदाज्ञप्तमाहात्म्यविस्तारस्य देवीपुराणे दर्शनात्। अत एव "यथोक्तमृषिभिः पुरे"ति ऋषिप्रोक्तस्वरूपमुपपुराणलिङ्गमपि युज्यते। "अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात्। अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि त्वि"ति सूतसंहितायां वाक्यात्। शब्दखण्डे गङ्गेशोपाध्यायानां यो देवीपुराणे महाभागवतत्वव्यवहारः स त्वस्योपपुराणस्य महापुराणमूलकत्वेन तेषां तत्र श्रद्धाऽतिशयेन च साम्प्रयोगिके चतुर्चायां चतुःषष्टिव्यवहारवत्पूजार्थ एव।

यत्तु, श्रीधरस्वामिना "अत एव भागवतं नामाऽन्यदिति न शङ्कनीयमि"त्युक्तम्। तदपि पूजार्थः भागवतव्यवहारविषयोपपुराणव्युदासपरम्। "यत्राधिकृत्या"दिलक्षणवाक्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासात्। उचिततरं चैतत् टीकाकारस्य। जैमिनिना वेदानां काठककौथुमादिसमाख्यावशेन पौरुषेयत्वमाशङ्क्य तत्समाधानवदाचारमाधवे स्मृतीनामप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासवत्स्थूणाखननन्यायेनैतद्दूरीकरणस्यावश्यकत्वात्।

कश्चित्तु, "यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं विदुरि"ति पुराणदानप्रस्ताविवक्तकालिकापुराणवाक्यात्तस्य भागवतत्वमाह।

अपरस्तु, "तन्मूलं भागवतं स्मृतमि"त्येवं पाठमङ्गीकृत्य पूर्ववदाह।

तद्द्वयमपि तुच्छम्। अत्र सन्दर्भे "शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरञ्चं वैष्णवं तथा। यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम्। सौरं च नारदीयं च मार्कण्डेयं च वह्निजम्। भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गं चैव त्रयोदशम्। वामनं कौर्मं मात्स्यं च सप्तदशं च गारुडम्। स्कान्दमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं च न संशयः" इति लैङ्गादीनां त्रयोदशत्वादिकथनस्य बाधप्रसक्तेः। अतस्तद्भागवताख्यमुपपुराणमतिरिक्तमेव। यत्सौरपुराणे "ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषित"मिति लक्षयित्वा "ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजः। सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वरोगविवर्जितः। जीवेद्वर्षशतं साग्रमन्ते वैवस्वतं पदमिति"यद्दानफलमुक्तं तज्ज्ञेयम्। न च शैवादिप्रक्रमपाठात्कालिकाख्यस्य महापुराणत्वं शङ्क्यम्। क्रमभेदात्। महापुराणगणनायां सर्वत्र कूर्मस्कन्दविष्णुमात्स्यादिषु ब्राह्मादिक्रमदर्शनात्। कूर्मपुराणप्रथमाध्याये चोपपुराणगणनायां द्वादशत्वेनास्य गणनात् "आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम्। तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेणानुभाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम्। कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम्। पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम्" इत्येवं वाक्यात्। सूतसंहितायां च "ततः कालीपुराणाख्यं वाशिष्ठं मुनिपुङ्गव" इति तत्रैव गणनाच। अत एव कालिकोक्तगणनायां सौरनिवेशोऽपि सङ्गच्छते। अतः पुष्कर-

पुराणशिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरविष्णुरहस्यादिवदिमानि शैवादीन्युपपुराणान्यतिरिक्तान्येवेति तत्रोक्तं भागवतं भिन्नमेवेति निश्चयः।

यत्तु, "प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वित"मिति मात्स्यश्रीभागवतयोर्वचसी याहनेन लिङ्गेन देवीपुराणमेव भागवतत्वेनोक्तवत्। तदप्यसङ्गतम्। सिंहपदस्यानेकार्थत्वात् 'सिंहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे' इत्यनेकार्थकोशाभिधानात्। प्रौष्ठपद्यां च सिंहे सूर्यसत्त्वात्। हेम्न इव फलार्थं कालसम्बन्धस्यापि शक्यवचनत्वात्। भीमसत्यादिपदवदेकदेशप्रयोगस्यापि शक्यवच-नत्वेनाऽत्र सिंहासनस्यापि शक्यबोधाच्च। अत एव स्कान्दे "लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंह-समन्वित"मित्युक्तम्।

वस्तुतस्तु, श्रीभागवतपुराणसङ्ख्यां सम्भूतिमस्य वाच्यंप्रयोजने। "दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादिश्च निबोधत"मिति प्रतिज्ञाय "ब्राह्मं दशसहस्राणी"त्यारम्य "चतुर्लक्ष उदाहृता" इत्यन्तेनाऽष्टादशा-न्तर्गतत्वेन प्रासङ्गिकमुक्त्वा "तत्राऽष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते" इत्यनेन सङ्ख्यां, "इदं भगवता पूर्व"मित्यनेन सम्भूतिं, "आदिमध्यावसाने"त्यादिना वाच्यं, "कैवल्यप्रयोजन"मित्यनेन प्रयोजनं चोक्त्वाऽग्रे "प्रोष्ठपद्या"मित्यनेन दानतन्महात्म्ये उच्येते। तथैव मात्स्येऽपि, सङ्ख्योक्तिपुरः-सरमिदमुच्यते। देवीपुराणे च "लक्षमात्रेणे"ति वाक्यात्तावत्सङ्ख्याक्रमतो न चोद्याऽवसरः।

केचित्तु, देवीपुराणव्युदासाय भागवतशब्दं विचित्रोद्भिदाश्वकर्णाहीनादिशब्दवद्रूढमाहुः। सा यद्यपि कल्पना तु साधीयसी, तथापि "इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे। स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्सम्प्रकाशितम्"। "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मित"मित्यादिवाक्येषु योगस्य रूढेश्च प्रतिभानात् प्रतीतिकविपर्ययेति प्रतिभाति।

या तु केषाञ्चिदन्त्यजनुजातसङ्घातानां सकलप्रमाणमौलिभूतवेदफलभूते श्रीमद्भागवतेऽर्वा-चीनत्वशङ्का, सा तु, "त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभाण्डनिशाचरा" इति तथागतप्रणीतकारिकोक्त-सरणिमनुसरन्ती माध्यमिकमतमध्यमध्यास्ते। यदि तथा स्यात् महान्तः प्रामाणिका निबन्ध-कर्तारः स्वस्वग्रन्थेषु तत्सम्मतिं न दध्युः।

क्वास्ति सम्मतिरिति चेत्। अवधेहि—प्रथमं तावच्छङ्कराचार्यकृते—चतुर्दशमतविवेके "परमहंसधर्मो भागवते पुराणे कृष्णेनोद्धवायोपदिष्ट" इत्युक्तम्। पाद्मसहस्रनामटीकायां वचनान्येव तत्र तत्र लिखितानि तथोपदेशसाहस्र्याष्टीकायां समाप्तौ श्रीभागवतवचनं लिखितम्। तथा सम्वत्सरप्रदीपनाम्नि प्राचीनगौडकृते स्मार्तनिबन्धे "शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसङ्ग्रहैः। गृहे न तिष्ठते यस्य शास्त्रं भागवतं कलौ। कथं स वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ। गृहे न तिष्ठते यस्य श्वपचादधिको हि सः" इत्यादिस्कान्दव-चनैर्गृहे श्रीभागवताभावे दोषं प्रदर्श्य कलिदोषतः पावित्र्याय कतिचिच्छ्रीभागवतवचनानि लेख्यानीत्युक्त्वा भूयांसि श्रीभागवतवचांसि लिखितानि। तथा हेमाद्रिव्रतदानखण्डकाल-निर्णयादिषु कलिधर्मनिर्णये च "कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः, कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेदि"त्यादीन्युदाहृतानि। एवं प्रक्रियाकौमुदीकृतो रामचन्द्राचार्यस्य

पुत्रेण नृसिंहाचार्येण च कालनिर्णयदीपिकाविवरणे 'श्रीभागवत' इत्युक्त्वा "आचार्यं मां विजानीयादि"ति । देवपूजाप्रकरणे चाथो विष्णुः सितरक्तपीततनुः कृष्णः कृतानामभिर्हसाद्यैरित्यत्र "कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः । नानावर्णाभिधाकारो नैवासौ विधिनेज्यते' इत्यादीनि लिखितानि । तथा विधानिवासभट्टाचार्यकृते सच्चरित्रमीमांसाख्ये स्मार्तनिबन्धे 'देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन्नि"ति, "त्वयोपभुक्तस्रगन्धे"त्यादीनि च सम्मत्यर्थं लिखितानि । तथा मधुसूदनसरस्वतीभिरपि भक्तिरसायने श्रीभागवतवचांस्येवोपनिबद्धानि । भगवद्गीतायाः सप्तमाध्यायव्याख्याने च जीवे प्रतिबिम्बपक्षे "नैवात्मन प्रभुरय"मिति सप्तमस्कन्धीयं वाक्यं लिखितम् । अन्यान्यमपि च तीरभुक्तविष्णुपुरीनाम्नापि भक्तिरत्नावल्यां नवधा भक्तिनिरूपणाय श्रीभागवतीयान्येव तत्र तत्र प्रदर्शितानि वचांसि । एवं काश्मीरदेशीयेन क्षेमेन्द्रनाम्ना क्षेमेन्द्रप्रकाशाख्ये स्मार्ते निबन्धे "त्वयोपभुक्तेत्या"दीनि लिखितानि । तथा च रचितेनाऽप्पय्यदीक्षितेनापि शिवतत्त्वविवेके "कर्णौ पिधाय निरयादि"त्यादीनि चतुर्थस्कन्धीयानि लिखितानि । तथा निर्णयसिन्धौ वामनजयन्तीनिर्णयेऽष्टमस्कन्धीयां "श्रोणायां श्रवणद्वादश्यामि"त्यादि लिखितम् । भगवद्भास्करे, श्राद्धमयूखे मांसनिषेधकं "न दद्यादामिषं श्राद्धे" इति सप्तमस्कन्धीयमलेखि । दिनकरोद्योते चैकादशीनिर्णये 'न कामकर्मबीजाना'मित्येकादशस्कन्धीयमलेखि । भट्टोजिदीक्षितकृतायां चतुर्विंशतिव्याख्यायामाचारकाण्डे तर्पणोत्तरं पूजानिर्णयेऽपि 'भागवतेऽप्यत एवोक्तमि"त्युक्त्वा "मूर्त्याऽभिमतयाऽऽत्मनः" इति, "उद्वासावाहने न स्तः" इति चोक्तम् । अतएव प्राचीनार्वाचीननानादेशीयनिबन्धकर्तृभिरादृतमपि ये न पश्यन्ति ते चक्षुष्मन्तोऽप्यन्धतमा इति दिक् ।

नन्वस्त्वेवमष्टादशान्तर्गतत्वम्, तथापि, पूर्वोक्तः पूर्वापरभावविरोधः कथं परिहार्य इति चेत्? उच्यते । पूर्वापरभावस्याविवक्षितत्वात्परिहार्य इति । न चाविवक्षितत्वे मानाभावः शङ्क्यः । स्कान्दे काशीखण्डेऽष्टाविंशाध्याये गङ्गामाहात्म्ये "तदा भगीरथो राजा क्व क्व भागीरथी तदा । यदा विष्णुस्तपस्तेपे चक्रपुष्करिणीतटे" इति देव्या पृष्टे "सन्देहोऽत्र न कर्तव्यो विशालाक्षि सदामले । श्रुतौ स्मृतौ पुराणे च कालत्रयमुदीर्यते । भूतं भव्यं भवच्चापि संशयं मा वृथा कृथाः" इति शिवेनोत्तरदानात्कालस्याविवक्षितत्वनिश्चयात् । अत एव पूर्वापरभावस्यापि तथाच सिद्धिः । एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायात् । किञ्च, पूर्वापरभावस्य विवक्षितत्वे पुराणान्तरस्यापि बहिर्भावप्रसक्तिः । तथा हि । मार्कण्डेयपुराणारम्भे तावत् "भगवन्भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना । पूर्णमस्तमलाद्यैर्नानाशास्त्रसमुच्चयैरि"त्याद्युक्त्वा, "तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं बहुविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवंस्त्वामुपागत" इति चोक्तानि । व्यासशिष्यजैमिनिना कृतेन प्रश्नचतुष्केन पुराणावतारकथा दृश्यते । सा च भारतोत्तरभावित्वमन्तरेणासङ्गता सती मार्कण्डेयपुराणस्याष्टादशभ्यो बहिर्भावमावहति । तथाग्निपुराणारम्भे "सूत त्वं पूजितोऽस्माभिः सारात्सारं वदस्व नः । येन विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रजायते" इति शौनकप्रश्ने "सारात्सारो हि भगवान्विष्णुरव्यय ईश्वरः" इत्याद्युक्त्वा, पुराणमवतार्य तत्र द्विधा सारं वदन् प्रसङ्गतो ग्रन्थान्ते

१ विरहुत् इति विहारप्रान्ते ग्रामः २ देवीभागवतस्य भागवतस्य चेति शेषः ।

"गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्वगीतोत्तरोत्तरम्। कृष्णोऽयमर्जुनायाऽऽहे"ति प्रतिज्ञाय "दैवी ह्येषा गुणमयी" "यस्यां जाग्रति भूतानी"त्यादीनि कतिचित्पद्यान्येवोक्तवान्। अर्थमात्रोक्तौ तु पद्यानि न वदेत्। अतो भारतोत्तरभावित्वमाग्नेयस्यापि सिध्यति। एवं च पुराणत्रयबहिर्भावेऽष्टादशानां पूर्वभावाभावादष्टादशपुराणानीति वाक्यस्यैवाऽसङ्गतत्वापत्तिश्च। ननु सूतोक्त्यनुवादवदिदं योगबलेनादावेवावादि, प्राक्कल्पीयवाग्वादीति नानेन भारतोत्तरत्वसिद्धिः, तथा सति वाक्यस्यापि नासङ्गतिरिति चेत्, तर्हि प्रकृतेऽपि तौल्यात्परिहृत एव भवत विरोध इति न ते वक्तुमवकाशः। नन्वपरितोषासङ्गतेरस्त्यवकाश इति चेत्, न, प्राक्कल्पीयव्यासापरितोषानुवादस्यात्रापि शक्यवचनत्वात्, इदमपि त्वद्रीत्योक्तम्। अन्यथा तु "अष्टादश पुराणानि कृतवानि"-त्यष्टादशपुराणानि कृत्वेत्येकं पदं सत्यवतीसुतविशेषणम्। न च क्त्व निबन्धसम्भवः "राजनि युधि कृञ," इत्यत्र कृञ इति योगविभागात्सिद्धेः। तथासति योऽष्टादशपुराणरक्षकः स भारतकर्तेति पूर्वापरभावमन्तरेणापि भूतार्थवादोपपत्तिरिति न किञ्चिदेतत्। उक्तकाशीखण्डीयैकवाक्येनैव निर्णयस्य जातत्वात्।

अत एव "अधीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहमि"ति "कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः," इति वाक्यद्वयमपि सङ्गच्छते। द्वापरादौ पाठस्य कल्यादौ शुकेन प्रचाररूपस्योदयस्य विरोधाभावात्। "लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिता'मिति तु कालानुक्तेर्व्याख्यातप्रायमेवातो न कोऽपि शङ्कालेशः।

यत्तु, "अष्टादशपुराणानि अष्टौ व्याकरणानि च। ज्ञात्वा सत्यवती सूनुश्चक्रे भारतसंहिता-"मिति भविष्यप्रथमाध्यायवाक्यम्। तत्तु, शतकोटिप्रविस्तरपुराणान्तर्गताष्टादशसजातीयवाक्यकदम्बपरम्। व्याकरणसाहचर्यात्। नानाविधशुद्धशब्दवन्नानाविधार्थस्य भारत उपनिबन्धनीयत्वेन तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात्। न तु सकर्तृकर्तव्यपरम्। शतकोटिप्रविस्तरज्ञानेनैव चारितार्थ्येनैतज्ज्ञानस्यावश्यकतया तत्कथनानुपयोगात्। असर्वज्ञत्वापादकत्वाच्च। तत्राप्युपपुराणत्वेन वक्ष्यमाणराशिपरं भाति। अध्यायसमाप्तिकोटौ 'सर्वाण्येव पुराणानि कथितानि नरर्षभ। द्वादशैव सहस्राणि प्रोक्तानीह महर्षिभिः। पुनर्वृद्धिं गतानीह व्याख्यानैर्बहुभिर्नृप। यथा स्कान्दं तथा चेदं भविष्यं कुरुनन्दन। प्रल्हादं शतसाहस्र्यं श्लोकानां ज्ञातमेव हि। भविष्यमेव ऋषिणा लक्षार्द्धं सङ्ख्यया कृत'मित्युक्त्वा पुराणदर्शनप्रसङ्गदर्शनात्। न चेहोक्तयोः स्कान्दभविष्ययोर्महापुराणत्वं शङ्क्यम्। महर्षिप्रोक्तत्वलिङ्गविरोधात् पुराणसङ्ख्याविरोधाच्च। स्कान्दमेकाशीतिसहस्रकम्। शतमेकं तथेति। चतुर्विंशद्भविष्यं च तथा पञ्चशतानि'चेत्यादिवाक्यात्।

किञ्च, श्रीभागवते निर्वृतिप्रसङ्गेऽपि वेदानां चतुर्धाकरणमेवोक्त्वा, इतिहासपुराणपाठकत्वमेव च सूचयित्वा वेदानां शाखित्वं ततो भारतकरणं चोक्त्वाऽनिर्वृत्तिरुक्ता। न तु पुराणसमनन्तरकृतोऽष्टादशाध्यायविभागः। पूर्वोक्तमेव तेनाऽपि ज्ञायते। कानिचित् पूर्वं कृतानि कानिचिन्नेति।

यत्तु कश्चित्, श्रीभागवतमष्टादशपुराणातिरिक्तम्,। वेदेतिहासपुराणरचयितुरप्यजातचित्तप्रसादस्य व्यासस्य चित्तप्रसादजनकत्वादित्याह—तत्र हेतुरस्तु साध्यं मास्तु। अन्यथा द्वादश-

स्कन्धसमाप्तिस्थस्य पुराणसङ्ख्यासम्भूतिमित्यादिना ब्राह्मादिपुराणसङ्ख्यागणनावसरे दशाष्टौ श्रीभागवतमित्यस्य गणनस्य "एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः । तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते । इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कज" इत्यत्र तत्रेति सप्तम्या इदमश्च विरोधापातात्, तस्मिन्नेव स्कन्धे सप्तमाध्याये "सर्गोऽस्याथे"त्यादिनोक्तस्य महापुराणसामान्य-लक्षणस्य द्वितीयस्कन्धस्य "अत्र सर्गो विसर्गश्चे"त्यस्य श्रीभागवतलक्षणस्य च विचारे प्रतीय-मानस्य सामान्यविशेषभावस्य बाधप्रसक्तया तद्विरोधापत्तेश्च । न च "द्वापरे समनुप्राप्ते" इत्यादि-प्रथमस्कन्धस्य सन्दर्भविरोधः । "जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम् । कृतवान् भारतं यत्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् । जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्मसनातनम् । तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो" इति नारदोक्तौ भारतकरणाद्ब्रह्मजिज्ञासाध्ययनानामेवोक्तत्वादनुवादके "अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तमिति"वाक्येऽपि तेषामेव परामर्शेनाष्टादशधाकरणस्य श्रीभागवतपूर्वभावित्वात्तेः ।

एवं च द्वादशस्कन्धेऽस्य पञ्चमत्वेन गणनाच्चत्वारि पुराणानि भारतं च कृत्वाऽपरितुष्टो नारदोपदेशेनेदं चकार । ततः परितुष्टोऽन्येषामधिकारिणामर्थे तत्तद्योग्यान्यन्यानि चकारेति ज्ञायते । एतेनैवेतिहासपुराणानामिति बहुत्वस्योपपत्तौ बाधान्तराणामपि निरासेऽतिरेककल्पनं भागवतान्तरस्योच्छेदकल्पनादिकं च प्रतिपाद्य विरोधादिप्रासादुप्रेक्ष्यमिति सुधीभिरवधेयम् ।

प्रकृतमनुसरामः । अतः पुराणेषु कालत्रयस्य सङ्कलीकृत्य कथनात्पुराणभारतयोः पूर्वा-परभावस्याविवक्षितत्वात्पुस्तकान्तरेषु अष्टादशपुराणानां कर्तेति पाठदर्शनाच्च नाष्टादशबहिर्भावोऽस्ये-त्यष्टादशान्तर्गतत्वमेव श्रीभागवतस्य बुद्धिमद्भिरनुसन्धेयमिति शुभम् ॥

तत्त्वदीपप्रकाशेन यः पन्था दृष्टिगोचरः ।
कृतस्तेन पथाऽस्मामी रक्षा शङ्का निरकृता ॥

इतिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनलिनाज्ज्ञातोत्तमाङ्गश्रीपीताम्बरतनुजपुरु-
षोत्तमकृतावतारवादावल्यां श्रीभागवतस्वरूपविषयक-
शङ्कानिरासवादस्त्रयोदशः समाप्तः ॥

श्रीमद्भागवतप्रमाणभास्करः ।

श्रीमद्वल्लभचरणान्नत्वा विलिखामि संशयच्छेदम् ।
निखिलप्रमाणमूर्द्धनि भागवते सन्दिहानानाम् ॥ १ ॥

ननु केचन भ्रान्ताः भागवतं पौरुषेयमेव वदन्ति । केचन देवीपुराणं कालिकापुराणं वा । उभयत्र भागवतप्रयोगात् । भगवत्या इदं भागवमिति देवीपुराणे प्रथमश्लोक एव प्रयुक्तत्वात् । 'यदिदं कालिकाख्यं तु मूलं भागवतं विदुरि'ति कालिकापुराणे च भागवतपदप्रयोगात् । तथैव 'पराशरोक्तमपरं तथा भागवतद्वयमि'ति कूर्मपुराणवचनाच्च । किञ्च, पुराणदानप्रस्तावे मत्स्यपुराणेऽपि भागवतदानस्य हेमसिंहसमन्वितत्वमुक्तं तेनापि देवीपुराणमेव तदित्यवगम्यते । अन्यथा सिंहसमन्वितत्वं न वदेयुः ।

किञ्च, श्रीधरस्वामिनाऽपि ससंशयमेवोक्तं भागवतं नाम नान्यदिति शङ्कनीयमिति । अथ च प्राचीननिबन्धकारैरपि प्रमाणत्वेन कुत्रापि न लिखितानि भागवतपद्यानीत्येतैर्हेतुभिस्तथात्वं निश्चीयत इति चेत्—

उच्यते । अहो निखिलपुराणादिप्रमाणगणदिनकरनिकरकिरणप्रकाशेऽपि महामोहान्धकारावृतचेतसामलक्ष्यत्वम् । तथाहि— न हि भागवतनिर्णयो लौकिकयुक्त्या भवति केनचित्पौरुषेयमित्युक्तेन तस्य पौरुषेयत्वम् । उपपुराण(लक्षण)कथनेन यथा तत्तत्पुराणनिर्णयस्तथा श्रीभागवतस्यापि पुराणोक्तलक्षणैरेव निर्णयः कर्त्तुं शक्यो नान्यथा । तथा च प्रथमं मत्स्यपुराणे सकलपुराणानां लक्षणकथनपूर्वकमुपस्करसहितं दानमुक्तम् । तत्र भागवतस्यापि दानकथने—

'यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ।
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदमि'त्युक्तम् ।

न हि पौरुषेयत्वे तादृक् दातृफलं सम्भवति ।

नारदीयेऽपि,

'तुलसीकाननं विष्णोर्यथा प्रियतमं बहु ।
पुराणं च शुकप्रोक्तं तथा तुलसिचन्दनमि'ति ।

पाद्मे च

'अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमि'ति ।

---

१ कोऽस्य कर्तेति न ज्ञायते । १ भागवतपदेति गुच्छते ।

स्कन्धपुराणे च ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यम्—

'सम्भविष्यामि कल्पस सत्यवत्यां पराशरात् ।
वेदार्थं चैव वक्ष्यामि सर्वेषां हितकाम्यया ॥
ब्रह्मसूत्रं करिष्यामि सर्वश्रुत्यर्थसिद्धये ।
दर्शयिष्यामि वेदार्थं भारतव्यपदेशतः ॥
वेदशाखासु नष्टासु वेदार्थो भारते कलौ ।
दृश्यते नात्र सन्देहः कर्तव्यः केनचित्क्वचित् ॥
भारते भगवद्गीता श्रुत्यर्थे संशयापहा ।
श्रुतिकल्पतरोः साक्षात्फलं भागवतं विदुः ।
गीतार्थाद्विस्तरेणाहं वक्ष्यामि च विशेषतः ।
तेन रूपेण वेदार्थं यद्वक्ष्यामि तथैव तत् ॥
तयोर्न मन्यते मूढः स पाषण्डी नराधमः ॥
भविष्यति कलौ सृष्टिरासुरी ब्राह्मणेष्वपि ।
ते हि वक्ष्यन्ति वेदार्थमन्यथा हि यथेच्छया ।
कृष्णद्वैपायनाख्यो हि सम्भविष्यामि सर्वथा ॥
इत्युक्त्वाऽजं स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयते'त्युक्तम् ।

अत एव व्यासचरणैरपि श्रुतिकल्पतरुफलरूपत्वेनैवोपक्रमितं 'निगमकल्पतरोरि'त्यत्र । एवं चैतावत्प्रमाणोत्कृष्टधर्मवत्त्वं श्रीभागवतस्यैवोक्तं न तु देवीपुराणादौ क्वचिद्दृष्टं श्रुतं वा । तादृशे श्रीभागवते पौरुषेयत्वं देवीपुराणत्वं वा वक्तुं कथं तव जिह्वा चलति । चलने वा छिन्ना सती कथं न पतति ।

अन्यच्च हरिवंशेऽप्युक्तम्,

पुराणास्ते पुराणेषु ऋषयः सम्प्रचक्षते ।
श्रूयते चास्य चरितं वेदेष्वपि पुरातनम् ॥
महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते ।
यथास्य देवदेवस्य चरितं सप्रभावजमि'ति ।

अस्यार्थस्तु—पुराणाः प्राचीनाः ऋषयः । तं भगवन्तं लोकवेदप्रसिद्धं पुराणेषु सम्यक् प्रचक्षते । अथ च वेदेष्वपि अस्य चरितं पुरातनं श्रूयते । तथापि महापुराणाच्छ्रीभागवतात्परमुत्कृष्टं कुत्रापि न विद्यते । तत्र हेतुः प्रभृतीति । सृष्टिक्रममारभ्य । अथवा, महापुराणात्प्रभृति महापुराणमारभ्यैव प्रारम्भात्समाप्तिपर्यन्तं साक्षाद्भगवच्चरित्रमेव सर्वेण तन्यत् अन्यत्र खण्डशो निरूपणं महापुराणे सामस्त्येन साधनफलसहितं यादृशं भगवत्स्वरूपं श्रुत्युक्तं वर्तते तादृशमेवोक्तमिति भावः । अत एव सर्वपुराणानां मध्ये श्रीभागवतं तु महापुराणम्, दशलक्षणयुक्तत्वात् । सामान्यतः पुराणं,

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥" इत्युक्तम् ।

इदं तु 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे'त्यादिदशलक्षणयुक्तत्वान्महापुराणमित्युच्यते । लक्षणोत्कर्षेण धर्मोत्कर्षेण च महत्त्वम्, तदत्रोभयमपीति युक्तमेव महापुराणत्वम् । एतेनापि देवीपुराणपौरुषेयत्वादिशङ्का निरस्ता लक्षणाऽप्रवेशात् । न च पुराणस्य पञ्चलक्षणत्वस्यैव नियमादस्य तु दशलक्षणत्वात्कथमष्टादशपुराणान्तर्गतत्वमिति वाच्यम् । अधिकं तत्रानुप्रविष्टमिति न्यायात्पूर्वं पञ्च लक्षणानि सिद्धान्येव, पञ्चाधिकानि जातानीति तदुत्कर्ष एव सिद्ध इति महापुराणत्वं सिद्धम् । पुराणत्वं तु स्वतः सिद्धमेवाधिकलक्षणेन परं महत्त्वं सम्पन्नमिति समस्तपुराणेभ्योऽप्यधिकोत्कर्षो निरूपितः । एवं सति सुष्ठूक्तं महापुराणप्रभृतीति ।

एवं सति पुराणात्वं, पुराणेष्वित्यत्र—समित्युपसर्ग उक्त इति न सङ्गच्छत इति चेत्, न; ते ऋषयस्तु जीवास्तत्तत्कल्पानुसारि भगवच्चरित्रं स्वज्ञानानुसारेण सम्यगेव कथयन्ति, महापुराणकथनं तु भगवता साक्षात्समाधौ लीलासहितं स्वस्वरूपमनुभाव्य स्वस्वरूपेणैव कृष्णद्वैपायनेन कारितमिति तदुत्कर्षः सर्वाधिको निरूपित इति सर्वमनवद्यम् ।

किञ्च, अष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं पुराणे सिद्धं नतु कल्पितं येनाऽन्यथा भवेत् । तथाहि वाराहपुराणे—

'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।
तथान्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥
आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा ।
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं तथा ॥
वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथे'ति ॥

मत्स्यपुराणे च सूतवचनम्—

'पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ॥
ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।
ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्तितमि'त्यारभ्य ब्रह्माण्डपुराणपर्यन्तं,
'राजसूयसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ।
हेमधेन्वा युतं तत्र ब्रह्मलोकफलप्रदमि'त्यनेन ।

तत्र मध्ये 'यत्राधिकृत्य गायत्रीमि'त्युक्तलक्षणसहिता भागवतगणना कृतेति, तदन्तःपातित्वं सिद्धमेवेति भावः ।

२ त॰दी॰नि॰परि.

विष्णुपुराणे च—

'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥
तथान्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।
आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशं तथा ।
मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परमि'ति ।

ननु भागवतस्य महत्त्वं ग्रन्थाधिक्यादेव कथितं भवेदिति चेत्, न; हन्तेदानीमेव निर्णीतमप्यर्थं नानुसन्धत्से । तथाहि—

"पुराणास्तं पुराणेषु पुराणं यं प्रचक्षते" इत्युपक्रम्य,
"महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते ।
तथास्य देवदेवस्य चरितं स्वप्रभावजम् ।"

इत्युक्तत्वाद्भगवत्प्रभावस्यैव महत्त्वे कारणत्वं नान्यस्येति सर्वमवदातम् ।

अन्यच्च, पठत एकस्य न्यूनाधिकभावेनैव महत्त्वोक्तौ समस्तपुराणेष्वव्यवस्था स्यात् । यत्रैव ग्रन्थाधिक्यं तत्रैव महत्त्वं पर्यवस्यतीति । अत एव साक्षाद्भगवता यदा समाधौ सर्वं ज्ञापितं तदा, तदनुभूय व्यासचरणैर्निरूपितमिति भगवत्सम्बन्धेनैव महत्त्वं नान्यजन्यमिति सर्वं सुस्थम् ।

किञ्च, यथा पुराणानां स्वाधिष्ठातृदेवसम्बन्धित्वेन नाम प्रसिद्धं 'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं चे'त्यादि, तथा भागवतस्यापि भगवत्सम्बन्धित्वेनैव तथात्वमित्यलं विस्तरेण ।

यत्र पुराणदानप्रस्तावे सिंहसमन्वितत्वेन दानकथनादेवीपुराणत्वमुच्यते । तत्रापि शृणु । निर्णयः प्रकरणानुसारी कर्तव्यः । न भोजनसमये सैन्धवमानयेत्युक्तेऽश्वानयनमुच्यते । किन्तु लवणमेव । तथा च मत्स्यपुराणे समस्तपुराणानां दानं कथितम्, तत्र यथा, समस्तपुराणानां तत्तदुपस्करसहितं दानं कथितम्, तथा भागवतस्यापि हेमसिंहसमन्वितं दानमुक्तम् । नैतावता सिंहपदमात्रेण देवीपुराणत्वं वक्तुं शक्यम् । यतः पूर्वं 'यत्राधिकृत्य गायत्रीमि'त्युक्तलक्षणकथनेन निश्चयं कृत्वाऽग्रे दानमुक्तम् । तथा सति सिंहपदस्यान्य एवाऽभिप्रायः । तथाहि— हेम्नः सिंहा यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु तादृशं सिंहासनं, तेन समन्वितम् । एतेन तत्र श्रीभागवतपुस्तकं प्रतिष्ठाप्य पूजां कृत्वा दानं कुर्यादिति विधिर्निर्दिष्ट इति भावः ।

नन्वास्तामन्यत् । श्रीधरस्वामिना ससंशयमुक्तं 'भागवतं नाम नान्यदि'ति । तत्राप्युच्यते । अहो निखिलपुराणादिप्रमाणशार्दूलनिकरभयात्पलायितस्य बालमृगस्येव तव स्वगतिरपि विस्मृता, यतस्तृणगुल्मपार्श्वमवलम्बितुमिच्छसि । रे मूढ श्रीधरस्वामिभिरपि त्वादृशानामेव मुखमर्दनार्थं निःसन्दिग्धतया तथोक्तम् । नहि वेदानां प्रामाण्यविचारोपक्रमेणैवाऽप्रामाण्यं भवति । तदा तु मीमांसकाः समस्तवेदोच्छेदका एव भवेयुः । यथेदानीं भ्रमस्तथा तत्समयेऽपि कलिकालजनितमहामोहविहिनासुरावेशभ्रान्तानां बहूनां भविष्यतीति तेषां निःसन्दिग्धत्वज्ञापनाय प्रमाणपूर्वकं तथोक्तमिति सर्वमवदातम् ।

यच्चोक्तम्, प्राचीननिबन्धेषु श्रीभागवतवचनानि नोपलभ्यन्ते तत्राप्युच्यते । एतावत्कुतर्कैः साक्षाद्भगवति पूर्णे ब्रह्मणि द्वेषपरिवेष्टितैव बुद्धिर्विदिता भवति । यतो वैकुण्ठादागतस्य साक्षान्नारायणमुखाद्ब्रह्मणा प्राप्तस्य, ततोऽपि नारदादिभिः परम्परया भुव्यागतस्य भागवतस्य यथाकथञ्चित् पौरुषेयत्वं साधनीयम् । तत्त्वेवमलौकिकपदार्थस्य लौकिकत्वं भवति । शृणु, निबन्धेषु वचनानि न सन्तीत्येतावन्मात्रेण भागवतस्य लौकिकत्वं वदसि । तत्र तावद्विचारय निबन्धेषु केषां धर्माणां विचारः कृतो वर्तते । यदि वदसि प्रवृत्तिधर्माणाम् । नहि भागवते प्रवृत्तिधर्माः, किन्तु निवृत्तिधर्माः । तत्रापि परमधर्मा इति न तद्वचनविषयास्ते निबन्धा इति न लिखितानीति, नैतावता तथात्वं भवितुमर्हति । पूर्वमेवाऽनेकप्रमाणेन सिद्धत्वात् । किञ्च, निबन्धेष्वपि सन्ति वचनानि । तत्र प्रथममखिलप्रमाणमूर्धनि हेमाद्रौ व्रतखण्डारम्भे,

'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमि'ति प्रथमस्कन्धीयपद्यमुदाहृतम् ।

तथा च प्रतापमार्तण्डेऽपि भक्तिप्रसङ्गे । अन्येष्वपि निबन्धेषु वैष्णवनिबन्धेषु च बहूनि सन्तीति किमतोऽधिकं वाच्यम् ।

नन्वेवं प्रमाणैः श्रीभागवतस्य महापुराणत्वमदलौकिकत्वमष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं च साधितम् । परन्तु,

'अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्' ॥

इत्युक्त्याऽष्टादशपुराणाऽनन्तरं भारतं कृतमिति निरूपितम् । भागवते तु भारतानन्तरं चित्ताशुद्धौ नारदोपदेशे समाधावनुभूय भागवतं कृतमित्युक्तम् । एवं सति भारतानन्तरकरणेऽष्टादशपुराणमध्यपातित्वं न सम्भवति, तन्मध्यपातित्वे तदनन्तरकृतिर्न सम्भवतीति चेत्? उच्यते, श्रीभागवतमनेकरूपेण भूमौ प्रकटम् । प्रथमं नारायणमुखात्प्रकटं सूक्ष्मभूतम् । ततो ब्रह्ममुखात्सूक्ष्ममेव । ततो नारदद्वारा । एवं परम्पराप्राप्तं तत्तत्कल्पेषु । तत्रान्यकल्पेषु व्यासोऽपि जीव एव । भगवच्चरित्राण्यपि तत्तत्कल्पानुसारीणि विभूतिरूपाण्येव । व्यासोऽपि स्वाधिकारानुसार्येव श्रीभागवतं निरूपितवान् । भगवतः स्वरूपाज्ञापनात् । अत एवाग्रे मनसो न प्रसादः । यदा पुनर्भगवान्साक्षात्स्वयं पूर्णस्वरूपाविर्भावं कृत्वा भक्तानामानन्ददानार्थं सारस्वतकल्पीयां लीलां कृतवान् तच्चरित्रात्मकं श्रीभागवतं प्रकटयितुकामः साक्षात्स्वरूपात्मकः कृष्णद्वैपायनो व्यासः स्वयमेव प्रकटीबभूव । ततः पुनः समाधौ सर्वं स्वचरित्रं ज्ञापितवांस्तदा । पुनरिदानीं व्यासचरणैर्विस्तरेण निरूपितम् । पूर्वं यथा भारतकरणेऽपि गीतार्थो न स्फुटो जातः यदा पुनः,

'अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् ।

पुरुषो मायया बद्धो मोचनं भक्तिहेतुकम्' ॥

इति समाधावनुभूतं तदा गीतार्थोऽपि स्फुरितः । अत एव तद्विस्तारत्वेन भागवतम् । एवं सति भागवतस्यापि पूर्वं स्वाधिकारानुसार्येव ज्ञानं जातम्, न तु यथार्थस्वरूपम् । पश्चाद्भगव-

त्कृपया सारस्वतकल्पानुसारिचरित्रस्य यथा स्वरूपं तादृशं ज्ञानं जातमिति तद्विस्तारेण पुनः कथितमिति न कश्चित्पूर्वपक्षावसर इति सर्वमनवद्यम्।

इदानीमपि श्रीभागवतं सर्वैः स्वाधिकारानुसारेणैव व्याख्यायते। श्रीमदस्मदाचार्यैर्यद्व्याख्यातं तत्सारस्वतकल्पानुसारेणैवेति सर्वं सुस्थम्। अत एव नारदेनापि व्यासं प्रति तथैवोक्तम्।

'यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुवर्णिताः।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णित' इति।

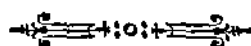
तेन समाधावनुभूतस्यैव कथनम्। विशेषकथनं तदेवानुवर्णनम्। वर्णनं तु पूर्वमपि कृतमेवेदानीं विस्तरतो वर्णनमेवानुवर्णनमित्यर्थः। अत एवाऽन्वित्युपसर्गकथनम्। अनेनाष्टादशान्तर्गतमेव भागवत पुनर्विस्तरेणानुवर्णितमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। तथा चात्र पूर्वोक्तानि स्कन्दपुराणोक्तानि ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यान्यनुसन्धेयानि। 'सम्भविष्यामि कल्पे'त्यारभ्येत्युक्त्वा 'अजं स भगवानि'त्यन्तम्। तत्र वेदार्थप्रदर्शनं ब्रह्मसूत्रकरणं गीतार्थाद्विस्तरेण भागवतकथनं स्वकर्तृकमेव प्रभुः कथयति नान्यकर्तृकमिति वक्ष्यामीति क्रियया ज्ञाप्यते। अत एव नारदेनापि 'न तथा ह्यनुवर्णित' इत्येवोक्तं न तूपदिष्टम्। यतो भगवज्ज्ञापितमेव तज्ज्ञातं भवति नान्यथेति। एवं सति जीवरूपेण तादृशं भागवतं कथं वक्तुं शक्यमत एवापरितोषः। भगवता ज्ञापिते तद्विस्तरकथनमेवानुवर्णनमुच्यत इति सर्वमवदातम्।

इति श्रीमद्भागवतप्रमाणभास्करो नाम निर्णयः सम्पूर्णः॥

॥ श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तये नमः ॥

सागरस्थ श्रीगङ्गाधरभट्टप्रयुक्ता

दुर्जनमुखचपेटिका

पं० कन्हैयालालविरचितया
प्रहस्तिकाव्याख्यया सहिता।

॥ श्रीहरये नमः ॥

श्रीमद्भागवतन्नाम पुराणं विष्णुसन्निभम्।
कलौ यत्कीर्तनान्नान्यत्साधनं परमार्थदम् ॥ १ ॥
पापण्डाकुलकल्मषाः कुकृतिनो निन्दन्ति ये वैदिकान्
तेषां भागवते प्रतीपमतिता युक्ता हि तन्मूलके।
तद्वाक्क्ष्वेडनिषेवणात्तधिषणा ये दैवसर्गे स्थिता
मा भूवन्निति मे विचाररचना पीयूषवाचः श्रुतिः ॥ २ ॥

तत्र तावत्केनचिद्भट्टोपनामककाशीनाथेन श्रीमद्भागवताख्ये महापुराणेऽनार्षत्वमुद्भावितम्¹, तन्निराकरिष्यन्तस्तस्य भेदत्वादनादेयवाक्यत्वं गङ्गाधरभट्टाः प्रतिजानते। तत्र महाभाष्यादिसम्मतं ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरन्ति शिष्यशिक्षार्थं श्रोतृवक्तृणामभ्युदयार्थं च श्रीहरय इति। हरति दुःखानीति हरिः, श्रिया युक्तो हरिः श्रीहरिः, तस्मै गुरुरूपिणे नमः। गुरुरूपिण एव हरेर्दुःखदूरीकरणसमर्थत्वात्। "जनानामुपकाराय गुरुरूपी जनार्दनः। हरौ रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन" इति देवीभागवते इति॥ नहि केवलभागवतपदं शाक्तभागवतपरं भवितुमर्हति, भागवतपदस्य वैष्णवपरत्वेनैव व्यवहारात्। "एतानहं परमभागवतान्नमामी"त्यादौ तथादर्शनात्। नहि शाक्तिकेषु कचिदपि भागवतपदं श्रूयते। तस्माद्धर्मग्राहकमानेनैव भागवतपदं प्रसिद्धभागवतपरमेव। किञ्च, रूढिर्योगमपहरति इति न्यायात् केवलयौगिकार्थो न तत्र युक्तः। पुराणेषु श्रुत भागवतपदं प्रकृतभागवतमेव गमयति। श्लोक इति। या विश्वं वितनोति पालयति या संहर्त्ति कल्पक्षये इत्यादिमश्लोक एव संहरतीति। हृञ्-हरणे, इति भौवादिकत्वाद्धरतीति प्राप्तम्। "स्थालीपुलाक" इति एकस्मिन्नपि तण्डुलादौ परिचिते पकापकज्ञानं जायते। एवमिहापि सर्वमपि "प्रथमग्रास एव मक्षिकापाते ग्रासान्तरे तु छर्दिरेवे"त्यपि ज्ञेये सर्वमप्रतिबद्धमिति भावः॥

देवीभागवतप्रतिपादनश्लोके संहरति तावदशुद्धम्। तेन स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वमपि तादृशमिति ज्ञेयम्॥

¹ इयं चपेटिका अन्या, रामचन्द्राश्रमस्य चान्या, प्रहस्तिकाकारेणैव रामचन्द्राश्रमस्य पृथक्तया स्वीकृतत्वात्।

तथाहि न तावत्पञ्चलक्षणानि दशलक्षणान्यतिवर्तन्ते ।
यतो, पञ्चलक्षणतया श्रीभागवतस्य तत्त्वमपेयात् ।
अष्टादशपुराणानि कृत्वेति वचनान्न कृत्वान्तमपि तु
क्तनिवन्तं कर्त्रेत्यर्थान्न विरोधोऽणीयानपि ॥ ३ ॥

तदेवोपपादयन्त आहुः—**तथा हि न तावदिति** । यत्तेनोक्तं पुराणं पञ्चलक्षणमिति लक्षणाद्दशलक्षणस्य श्रीभागवतस्य कथं पुराणत्वमिति? तत्रोच्यते, गन्धवती पृथ्वीति लक्षणे जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दशेत्युक्त्या चतुर्दशगुणशालित्वेऽपि न व्यभिचारः । असाधारणस्यैव लक्षणकत्वात् । दशलक्षणे भागवते प्रकृते लक्षणानां सत्त्वात्सर्गादिरूपाणामधिकसत्त्वे बाधकाभावात् । न हि "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणमि"त्यत्र तावन्मात्रमेव नियम्यते । किन्तु, गन्धसत्तावद्भूम्यां पुराणेषु पञ्चलक्षणत्वं विधीयते । पञ्चलक्षणानि दशलक्षणेषु न हीयन्ते । अपञ्चमात्रलक्षणेऽपि भागवते दशलक्षणानां सत्त्वात् । द्वयोर्नैकप्रतीतेः । श्रीभागवतस्य तत्त्वं पुराणत्वम् । किञ्च, कोशलक्षणमपि प्रायिकम् । ओषध्यः फलपाकान्ताः इति यावत् । शीतादिनाप्यौषधिना विना दर्शनात् फलपाकान्तत्वस्यान्यत्रापि सत्त्वात् । नामपक्षे तु तत्रापि तद्वक्तुं शक्यत्वाददोषः । किञ्च, पञ्चलक्षणं पुराणजातमित्यपि नियमाभावः । भविष्याग्निपुराणयोः व्रतकर्मणोरेव विस्तृतत्वात् । विष्णुपुराणेऽपि षडंशेष्वपि षड्लक्षणोक्तेः भारतादिष्वतिव्याप्तेश्च प्रायिकमेवेति निश्चयः । किञ्च, ब्रह्मवैवर्ते कृष्णखण्डे समाप्तिसदेशे । "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ तदल्पपुराणानां लक्षणं तु विदुर्बुधाः । दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तितम्" इत्युक्तेर्न शङ्काकलङ्कः कश्चित् । न च महत्सु स्कान्दपाद्मादिषु तत्त्वमस्त्येवेति निश्चीयते कथं तेषां तथात्वमिति वाच्यम्, पञ्चलक्षणत्वमेवास्येति अप्रतिज्ञातत्वात् ॥२॥

ननु "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्" ॥ इत्युक्तेः, श्रीभागवतस्य तु "कृतवान्भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितमि"त्याद्युक्त्या भारतोत्तरत्वमायाति । कथमष्टादशान्तर्गतत्वम्? तत्राहुः—**अष्टादशेति** । "राजयुनि युधि कृञ" इति सूत्रे कृञ इति योगविभागात्क्वनिप्, तुकि च कृते कृत्वेति सिद्धम् । किञ्च, स्कन्दमत्स्यपुराणयोः प्राचीनपुस्तकेषु कर्त्रेति पाठान्न दोषः प्रसक्तिः । किञ्च, "अष्टादशपुराणानि, अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसूनुश्चक्रे भारतसंहिताम्" इति भविष्यप्रथमाध्यायाद्भारतेऽष्टादशपुराणार्थतात्पर्यस्य सत्त्वात् । पूर्वापरभावोऽर्थकृतः, नतु पाठकृतः । तेषामनादिसिद्धत्वस्य मात्स्ये "पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणोदितम् । नित्यं शब्दमयं ब्रह्म शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवासीत्तस्मिन्कल्पान्तरेऽनघ ॥ इति कीर्तनाद्वेदेऽपि पुराणेतिहासानां महतो भूतस्य निःश्वसितत्वेऽनादित्वख्यापनात् । भारतेऽपि—"यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचिदि"त्युक्तेरप्युक्तोऽर्थः सिद्ध्यति । ननु

यदि च देवीभागवतमात्रवचसा श्रीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वमलीकभावमनुवर्तेत। तदा द्वादशस्कन्धे पुराणान्युपक्रम्य, "इदं वै ब्रह्मणा पूर्वमि"ति श्रीभागवतवाक्येन देवीभागवतस्यैव तत्त्वं किं न स्यात् ॥ ४ ॥

भारतीया तु कल्पान्तरीया, श्रीभागवतीया तु सारस्वतकल्पीया, अतो न विरोधः।

भारतेऽपि निर्विण्णोत्तरं व्यासो भागवतं चकारेति भागवतोत्कर्ष एवमर्थवाद एव स्यादिति चेन, अष्टादशपुराणानि भारतं च पूर्वमेव सिद्धम् । परन्तु व्यासस्य परितोषार्थं सर्वेषामुत्तरे स्फुरद्रूपमभूदिति माहात्म्यमुच्यते । किञ्च, पाठकृतपौर्वापर्यस्वीकारे भविष्यमार्कण्डेयाग्निपाद्मादीनामपि तथात्वं स्यात् । तथाहि मार्कण्डेयारम्भे जैमिनिवाक्यम्—"तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थपरिगर्भितम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवंस्त्वामुपागतः" इत्युक्तेः । भारतोत्तरत्वं मार्कण्डेयेऽप्यागतम् । "गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्गगीतोत्तरोत्तरम्" इत्युक्तेः । अग्निपुराणेऽपि तथात्वमापतितम् । "गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता" इत्युक्तेः पाद्मस्यापि तथात्वं भवेत् । किञ्च, देवीभागवते तृतीये "वेदशाखा पुराणानि वेदान्तं भारतं तथा । कृत्वा सम्मोहसम्मूढोऽभवद्राजन् मनागपि" इति । तथाप्यष्टादशबहिर्भावमागतमुभयोर्यत्समो दोषः परिहारोऽपि तादृश इत्यलम् ॥ ३ ॥

ननु देवीभागवते—"अष्टादशसहस्रं वै पुण्यं भागवतं किल" ॥ "श्रीमद्भागवतं पुण्यं सर्वदुःखौघनाशनम् । श्रुत्वा भागवतं पुण्यं मुच्यते भवसङ्कटात् ॥ पञ्चलक्षणसंयुक्तं विद्याविलसितान्वितम्" इत्यादिवचनैः देवीभागवतस्यैव पुराणत्वमित्यत आहुः यदीति—"इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे । स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्सम्प्रकाशितम्" ॥ इत्यादिवाक्यकदम्बेन देवीभागवतस्य तत्त्वमनार्षत्वम् । किञ्च, देवीभागवते—सूत उवाच "शृण्वन्तु सम्प्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः । भद्वयं मद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूमार्कं पुराणानि विदुर्बुधाः" ॥ इत्यत्र व्याख्याने—"अष्टादशसहस्रं तु पुण्य भागवतं किल" इति भागवतमुक्त्वा, तदग्रे "तथैवोपपुराणानि शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः" इत्यादिना माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठं च सविस्तरमिति भागवतद्वयस्य कण्ठरवेणोक्तत्वात् । तत्पक्षे कथमस्यापलापः । किञ्च, "तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमे वेदसम्मितम्" इति देवीभागवते पञ्चमभागवतस्य वेदसम्मितत्वमुक्त्वा, तस्य तु पञ्चमत्वं नोक्तम् । ततः श्रीमद्भागवतस्य पञ्चमत्वं समायाति । तथाहि द्वादशे—"ब्राह्मं दशसहस्राणि पाद्मं पञ्चोनषष्टि च । श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ॥ दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः" इत्युक्तेः । श्रीमद्भागवते तु भागवतमेकमेवोक्तम् । तत्पक्षे देवीभागवतस्यापलापः सम्भवति ॥ ४ ॥

ननु भारते भीष्मेण श्रीशुकस्य मुक्तिरुक्ता परीक्षिच्छुकसमागमो नोक्तः । किञ्च, विष्णुपुराणे—"मायामोहनात्मकपुरुषस्य विष्णुशरीरादुत्पन्नस्य बुद्धावतारत्वमुक्तम् "मायामोहस्वरूपोऽसौ बुद्धो दनुसुतोऽभवत्" इत्यादिविरोधान्न भागवतं प्रमाणमित्यत आहुः—भारतीयेति ।

तथाहि न तावत्पञ्चलक्षणानि दशलक्षणान्यतिवर्तन्ते ।
यतो, पञ्चलक्षणतया श्रीभागवतस्य तत्त्वमपेयात् ।
अष्टादशपुराणानि कृत्वेति वचनान्न कृत्वान्तमपि तु
क्वनिजन्तं कर्त्रेत्यर्थान्न विरोधोऽणीयानपि ॥ ३ ॥

तदेवोपपादयन्त आहुः—तथा हि न तावदिति । यत्तेनोक्तं पुराणं पञ्चलक्षणमिति लक्षणाद्दशलक्षणस्य श्रीभागवतस्य कथं पुराणत्वमिति? तत्रोच्यते, गन्धवती पृथ्वीति लक्षणे जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दशेत्युक्त्या चतुर्दशगुणशालित्वेऽपि न व्यभिचारः । असाधारणस्यैव लक्षणकत्वात् । दशलक्षणे भागवते प्रकृते लक्षणानां सत्त्वात्सर्गादिरूपाणामधिकसत्त्वे बाधकाभावात् । न हि "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणमि"त्यत्र तावन्मात्रमेव नियम्यते । किन्तु, गन्धसत्तावद्भूम्यां पुराणेषु पञ्चलक्षणत्वं विधीयते । पञ्चलक्षणानि दशलक्षणेषु न हीयन्ते । अपञ्चमात्रलक्षणेऽपि भागवते दशलक्षणानां सत्त्वात् । द्वयोर्नैकप्रतीतेः । श्रीभागवतस्य तत्त्वं पुराणत्वम् । किञ्च, कोशलक्षणमपि प्रायिकम् । औषध्यः फलपाकान्ताः इति यावत् । शीतादिनाप्यौषधिना विना दर्शनात् फलपाकान्तत्वस्यान्यत्रापि सत्त्वात् । नामपक्षे तु तत्रापि तद्वक्तुं शक्यत्वाददोषः । किञ्च, पञ्चलक्षणं पुराणजातमित्यपि नियमाभावः । भविष्याग्निपुराणयोः व्रतकर्मणोरेव विस्तृतत्वात् । विष्णुपुराणेऽपि षडंशेष्वपि षड्लक्षणोक्तेः भारतादिष्वतिव्याप्तेश्च प्रायिकमेवेति निश्चयः । किञ्च, ब्रह्मवैवर्त्ते कृष्णखण्डे समाप्तिसदेशे । "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ तदल्पपुराणानां लक्षणं तु विदुर्बुधाः । दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तितम्" इत्युक्तेर्न शङ्काकलङ्कः कश्चित् । न च महत्सु स्कान्दपाद्मादिषु तत्त्वमस्त्येवेति निश्चीयते कथं तेषां तथात्वमिति वाच्यम्, पञ्चलक्षणत्वमेवास्येति अप्रतिज्ञातत्वात् ॥२॥

ननु "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्" ॥ इत्युक्तेः, श्रीभागवतस्य तु "कृतवान्भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितमि"त्याद्युक्त्या भारतोत्तरत्वमायाति । कथमष्टादशान्तर्गतत्वम्? तत्राहुः—अष्टादशेति । "राजयुनि युधि कृञ" इति सूत्रे कृञ इति योगविभागात्क्वनिप्, तुकि च कृते कृत्वेति सिद्धम् । किञ्च, स्कन्दमत्स्यपुराणयोः प्राचीनपुस्तकेषु कर्तेति पाठान्न दोषः प्रसक्तिः । किञ्च, "अष्टादशपुराणानि, अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसूनुश्चक्रे भारतसंहिताम्" इति भविष्यप्रथमाध्यायाद्भारतेऽष्टादशपुराणार्थतात्पर्यस्य सत्त्वात् । पूर्वापरभावोऽर्थकृतः, नतु पाठकृतः । तेषामनादिसिद्धत्वस्य मात्स्ये "पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणोदितम् । नित्यं शब्दमयं ब्रह्म शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवासीत्तस्मिन्कल्पान्तरेऽनघ ॥ इति कीर्तनाद्वेदेऽपि पुराणेतिहासानां महतो भूतस्य निःश्वसितत्वेऽनादित्वख्यापनात् । भारतेऽपि—"यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचिदि"त्युक्तेरप्युक्तोऽर्थः सिद्ध्यति । ननु

यदि च देवीभागवतमात्रवचसा श्रीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वमलीकभावमनुवर्तेत । तदा द्वादशस्कन्धे पुराणान्युपक्रम्य, "इदं वै ब्रह्मणा पूर्वमि"ति श्रीभागवतवाक्येन देवीभागवतस्यैव तत्त्वं किं न स्यात् ॥ ४ ॥

भारतीया तु कल्पान्तरीया, श्रीभागवतीया तु सारस्वतकल्पीया, अतो न विरोधः ।

भारतेऽपि निर्विण्णोत्तरं व्यासो भागवतं चकारेति भागवतोत्कर्ष एवमर्थवाद एव स्यादिति चेन्न, अष्टादशपुराणानि भारतं च पूर्वमेव सिद्धम् । परन्तु व्यासस्य परितोषार्थं सर्वेषामुत्तरे स्फुरद्रूपमभूदिति माहात्म्यमुच्यते । किञ्च, पाठकृतपौर्वापर्यस्वीकारे भविष्यमार्कण्डेयाग्निपाद्मादीनामपि तथात्वं स्यात् । तथाहि मार्कण्डेयारम्भे जैमिनिवाक्यम्—"तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थपरिगर्भितम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवंस्त्वामुपागतः" इत्युक्तेः । भारतोत्तरत्वं मार्कण्डेयेऽप्यागतम् । "गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्वगीतोत्तरोत्तरम्" इत्युक्तेः । अग्निपुराणेऽपि तथात्वमापतितम् । "गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता" इत्युक्तेः पाद्मस्यापि तथात्वं भवेत् । किञ्च, देवीभागवते तृतीये "वेदशाखा पुराणानि वेदान्तं भारतं तथा । कृत्वा सम्मोहसम्मूढोऽभवद्राजन् मनागपि" इति । तथाप्यष्टादशबहिर्भावमागतमुभयोर्यत्समो दोषः परिहारोऽपि तादृश इत्यलम् ॥ ३ ॥

ननु देवीभागवते—"अष्टादशसहस्रं वै पुण्यं भागवतं किल" ॥ "श्रीमद्भागवतं पुण्यं सर्वदुःखौघनाशनम् । श्रुत्वा भागवतं पुण्यं मुच्यते भवसङ्कटात् ॥ पञ्चलक्षणसंयुक्तं विधाविलसितान्वितम्" इत्यादिवचनैः देवीभागवतस्यैव पुराणत्वमित्यत आहुः यदीति—"इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे । स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्सम्प्रकाशितम्" ॥ इत्यादिवाक्यकदम्बेन देवीभागवतस्य तत्त्वमनार्षत्वम् । किञ्च, देवीभागवते—सूत उवाच "शृण्वन्तु सम्प्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः । मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूमार्कं. पुराणानि विदुर्बुधाः" ॥ इत्यत्र व्याख्याने—"अष्टादशसहस्रं तु पुण्यं भागवतं किल" इति भागवतमुक्त्वा, तदग्रे "तथैवोपपुराणानि शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः" इत्यादिना माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठं च सविस्तरमिति भागवतद्वयस्य कण्ठरवेणोक्तत्वात् । तत्पक्षे कथमस्यापलापः । किञ्च, "तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमे वेदसम्मितम्" इति देवीभागवते पञ्चमभागवतस्य वेदसम्मितत्वमुक्त्वा, तस्य तु पञ्चमत्वं नोक्तम् । ततः श्रीमद्भागवतस्य पञ्चमत्वं समायाति । तथाहि द्वादशे—"ब्राह्मं दशसहस्राणि पाद्मं पञ्चोनषष्टि च । श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ॥ दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः" इत्युक्तेः । श्रीमद्भागवते तु भागवतमेकमेवोक्तम् । तत्पक्षे देवीभागवतस्यापलापः सम्भवति ॥ ४ ॥

ननु भारते भीष्मेण श्रीशुकस्य मुक्तिरुक्ता परीक्षिच्छुकसमागमो नोक्तः । किंच, विष्णुपुराणे—"मायामोहनात्मकपुरुषस्य विष्णुशरीरादुत्पन्नस्य बुद्धावतारत्वमुक्तम् "मायामोहस्वरूपोऽसौ बुद्धो दनुसुतोऽभवत्" इत्यादिविरोधान्न भागवतं प्रमाणमित्यत आहुः—भारतीयेति ।

शान्तिपर्वणि, अपि, अत एव बृहद्वामनपुराणे श्रुतिभिर्निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारेऽर्थिते श्रीवृन्दावनलीलाप्रदर्शने भूयस्तत्स्वरूपोपभोगप्रार्थने "कल्पे सारस्वते प्राप्ते व्रजे गोप्यो भविष्यथ" इति हरिवाक्यम् । मात्स्येऽपि, "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके श्रीभागवतमिष्यते" इति । एवं महाभारतभागवतयोर्विरोधान्तरं च परिहरणीयम् ॥ ५ ॥

कल्पान्तरीया नाम वाराहकल्पीया । शान्तिपर्वणि शुकमुक्तिकथनेन । अपीति । परीक्षिच्छुकसम्वादेनापि । किञ्च, भारते शुकमुक्तिरुक्ता, सा जीवन्मुक्तिरूपेति तट्टीकायामुक्तम् । अन्यथा "अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । अहं वेद्मि शुको वेत्ति सञ्जयो वेत्ति वा न वा" इति भारत एव विरोधः प्रसज्जेत । ननु जीवन्मुक्तस्य कथं परोपदेशादिकं सम्भवति इति चेन्न, सनकादिवत्सम्भवात् । किञ्चान्यथा, शुकजातकज्योतिर्निबन्धकर्तृत्वानुपपत्तिश्च । तदुक्तम्—"श्रीमद्भागवतं शुकास्यगलितं यच्छ्रीधरस्वामिना । सुव्यक्तं क्रियते गणेशकविना गाथोक्तितज्जातकम्" इति । "नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्सूनुपराशरं च । व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम्" इति गुरुपरम्पराया मुक्तिः परीक्षित्पर्यन्तमनुवृत्तिरुपदेशश्च न सम्भवति । 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युपक्रमे' इति भागवत एव तत् समाधानात् । भारते तक्षकदग्धस्यापि परीक्षितराज्ञो राज्यासक्तस्य निर्वाणवर्णनं भागवतोपदेशमनुमापयति । किञ्च, "छाया स्वपुनसदृशीं सर्वतो नवगा मम । द्रक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने" इति भारत एव छायाशुकस्योक्तत्वात्तद्विवीचापरो(?)मुक्तो व्यासभार्यासम्भूतोऽरणीसम्भूतो य. स च जीवन्मुक्तः तेनैव भागवत कथित ननु छायाशुकेन । स वै निवृत्तिनिरत इत्यादिषु तद्दर्शनात् । "ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे" इत्यत्र साक्षात्पितुरित्युक्तेः । "स कृत्वा शुककन्याया ब्रह्मदत्तमजीजनत्" इत्यनेन च छायाशुकः पृथङ्निर्दिष्टः । भागवतमेव सारस्वतकल्पीयम् । तत्र मानमाहुः—अत एवेति । बृहद्वामनपुराणे उत्तरभागे भृगुब्रह्मसम्वादे श्रुतीनां वाक्यम् । "नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत । सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न ते पुनः । तद्रूपं दर्शयास्माकं निर्गुण प्रकृतेः परम्" ॥ ततः श्रीवृन्दावनचन्द्रः स्वीकृत्य श्रीवृन्दावनं दर्शयामास । तत्र कोटिकन्दर्पदर्पहरस्वस्वरूपदर्शनक्षमितान्तःकरणाः प्रत्याह—"आगामिनि विरञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यति । कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ" ॥ इति हरिवाक्याच्छ्रुतिरूपागोपिकार्थं सारस्वत एवावतीर्णस्तद्वृत्तं तं तस्मिन्नेवास्तीति भाव. । ननु "अथ तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृत. । यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु" इति भागवतोक्तेः । सारस्वतकल्पो भागवतेन प्रतीयते इति चेन्न, "वाराह इति व्याख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरि." इति तदुक्तं तावन्मात्रस्यैव तत्परत्वं न तु सर्वस्य । ननु "कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ" इति तत्कथानक गिरिराज खण्डे एवास्तु इति

नाप्यन्यद्भागवतं नामाशङ्कनीयमिति शङ्का, येन, सकलाचार्यसम्मतस्य श्रीभागवतस्यान्यथाभावो भवितुमीष्टे ॥ ६ ॥

चेन्न, "रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च" इत्यादिना ब्रह्मवैवर्तस्य तत्कल्पविषयत्वमुक्तम्। मात्स्ये पुराणेषु च स्वस्वकल्पव्यवस्थानुक्तत्वेऽपि मात्स्यस्यैव व्यवस्थापकत्वमास्ताम्। **विरोधान्तरं चेति**। विष्णुपुराणादीनामित्यर्थः। यदुक्तं पुराणान्तरे-"मायामोहनात्मकपुरुषस्य बुद्धत्वम्"। श्रीभागवते तु "बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीटकेषु भविष्यति" इति। तदपि कल्पभेदेन समाधेयमन्यथाऽऽर्षशास्त्रमात्रस्यैव परस्परविरुद्धतया हेयत्वं स्यात्। तथाहि-वैष्णवेषु पुराणेषु विष्णोः सृष्टिरभवदित्युच्यते। शैवशाक्तिकसौरगाणपत्यादिषु तत्तद्देवेभ्य इति। किन्तु, देवीभागवते महान्विरोधः, देवीकृतवृत्रवधोक्त्या सर्वपुराणेभ्यः स्मृतिभ्यस्तन्त्रेभ्यश्च वेदेभ्यश्च। ऋग्वेदे माध्यन्दिने च "वृत्रं हन्ति वृत्रहा शतक्रतुः", तैत्तिरीयेऽपि "इन्द्रो वृत्रं जघ्निवान्", "इन्द्रो वृत्रं हत्वा", "इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदि" त्यादिवेदविरोधाद्वेदविरुद्धा स्मृतिर्नादेयेति देवीभागवतं वैदिकानादेयमिति फलति ॥ ५ ॥

ननु, श्रीधराचार्येणैवान्यद्भागवतमिति नाशङ्कनीयमित्यनेनैव वैष्णवाभिमतभागवते शङ्कासद्भावस्योक्तत्वात्, न निर्मूला प्रसिद्धिरिति न वैष्णवाभिमतं भागवतं प्रमाणमित्यत आहुः—**नाप्यन्यद्भागवतमिति**। तत्रानाशङ्कनीयहेतुः **सकलाचार्यसम्मतस्येति**। तत्र श्रीशङ्कराचार्याणां गोविन्दाष्टके मृत्स्नामत्सीहे"ति यशोदा ताडनशैशवसन्त्रासमित्युक्तेर्भक्षणलीलायाः पुराणान्तरेऽप्रसिद्ध्या सिद्ध्यति। शङ्कराचार्याणामस्मिन्नेव भागवते सम्मतिरित्यादिना सम्मतिरित्यादिना सर्वाचार्यसम्मतिः रामचन्द्राश्रमकृतदुर्जनमुखचपेटिकायामस्तीति नेह तन्यते। ननु श्रीधरेण कथमाशङ्कितमिति चेच्छृणु। देवीपुराणारम्भे—"नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा। पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिसत्तमैः" इति पाठेन तस्यैव भागवतत्वं केचिच्छाक्तिका मन्यन्ते। तन्निरासार्थमेवोक्तलक्षणाभावान्मात्स्यविरोधात्तद्भागवतं नाशङ्कनीयमिति श्रीधराभिप्रायः। ननु तत्रत्यभागवतपदस्य का गतिः। शर्वविशेषणत्वेन चरितार्थत्वम्। यद्वा, भागवतं भगवतोऽंशं व्यासं पुराणाचार्यत्वात्तथाशब्देन सम्बन्धादेतदेव युक्ततरम्। किञ्च, आदित्यपुराणपरतया। "ततो भागवतं प्रोक्तं भागवद्वयविभूषितम्। ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः। जीवेद्वर्षशतं साग्रमन्ते वैवस्वतं पदमि"ति। यदन्यत्र चोपपुराणेष्वेतत्परतया भागवतपदम्, तदेव निरस्यते। यदि शङ्कामात्रस्यैव वस्तुकलङ्कत्वं स्वीकुरुषे, तदा तु, "त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभण्डनिशाचराः" "वेदं कालासुरकृतम्" इति शङ्कायाः सत्त्वाद्वेदं पौरुषेयमिति तार्किकादीनां शङ्का समाधानानां जागरूकत्वात्तत्रापि तथात्वं किं न भवेत्? किञ्च, संशोधितपुस्तकेषु नान्यद्भागवतमिति पाठान्न चोद्यम् ॥ ६ ॥

३ त०दी०नि०परि.

गायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वं गायत्र्युद्धारकत्वञ्च श्रीधरीयभावदीपिकाप्रकाशे व्यवस्थापितं तत एवावधीयताम् ॥ ७ ॥

ननु मात्स्ये—"यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः" इत्यादिना भागवतलक्षणमुक्तम्। गायत्रीच्छन्दसारम्भस्तु देवीभागवत एव सत्त्वात्तदेव भागवतमित्यत आहुः—गायत्र्यर्थेति। गायत्र्या च समारम्भो०। गायत्रीपद। गायत्रीप्रतिपाद्यार्थपरम्। शब्दार्थयोरर्थस्यैव प्राधान्यम्। यथाऽऽद्युतीयया हंसश्लाघनलावेलापस्तम्बसूत्रम्। तेषां चासत्त्वेनेति पाठात्। अन्यथा। "गायत्रीभाष्यरूपोऽयं श्रीमद्भागवताभिधः" इत्यनेन विरोधः। यत्राधिकृत्य गायत्रीमित्यत्राधिकारशब्द उत्तरोत्तरान्वयवाची। यतो मात्स्येऽस्मिन्प्रकरणे "वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः। यत्राह धर्मानखिलांस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः॥ यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः। भविष्यचरितप्राय भविष्य तदिहोच्यते" इत्यादिषु ग्रन्थान्वितार्थस्यैवाधिकारशब्देन निरूपणात्। तच्च, प्रकृतभागवत एव घटते तद्भाष्यरूपत्वात्। किञ्च, देवीभागवतेऽपि प्राचीनपुस्तके "सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि। यया व्याप्तमिदं सर्वं बुद्धिं सा नः प्रचोदयात्" इति पाठेन छन्दोलक्षणस्यानन्वयात्। किञ्च, अधुना त्रिपादपाठेऽपि षडक्षरपादविश्रान्तिरूपगायत्रीलक्षणाभावो दुःपरिहर। यदि मूलमन्त्रेऽपि तथेति चेन्न, अत्र छन्दसः पारिभाषिकत्वमेव। अन्यथा त्रिपादत्वभङ्गापत्तिः। किञ्च, पराशरस्मृतौ "त्र्यम्बकमिति चैवात्र वासिष्ठस्यार्षमुच्यते। देवतोमापतिर्मत्र छन्दस्त्रिष्टुप्प्रकीर्तितम्" इति तत्रानुष्टुप्सत्त्वेऽपि त्रिष्टुबुक्तिर्नान्यथा घटते। श्रीधरीयप्रकाशे सागरस्थबालकृष्णगुरुचरणविरचिते विशदतया प्रतिपादितत्वात्। तत्र जन्माद्यस्य यत इत्यनेन सवितुर्देवस्य परमिति, वरेण्यमित्यस्य स्वराडिति, भर्ग इत्यस्य धाम्ना स्वेन, सदेत्यादितृतीयपादस्य विवरणमिति रीत्या वर्तते। न च देवीभागवत धीमहि प्रचोदयादिति पदद्वयघटितत्वेन प्रतिपदोक्तत्वेन कुतो न गृह्यते, यतो गायत्रीषु सर्वत्र तयोर्घटकत्वादिति वाच्यम्। यत्र यत्किञ्चिद्गायत्रीस्थपदघटिता श्रुत्यादिसम्मतानुरूपगायत्रीति लक्षणं वाच्यम्, न तु धीमहि प्रचोदयादिति पदद्वयघटिता विद्महे पदस्य तत्र नियमदर्शनात्। यद्वा, कात्यायनैः, ब्राह्मणं त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यमथवा सर्वेषां च गायत्रीत्युक्तम्। तत्र तेषु मन्त्रेषु ता सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम्। यामस्य कण्वो अदुहत्प्रपीनां सहस्रधारां पयसा महीं गामत्र सवितुर्वरेण्यस्येति। विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे। विनाकमख्यत्सविता वरेण्यो अनुप्रयाणमुषसो विराजतीत्यत्र च गायत्र्या त्रिष्टुब्जगत्या त्रयाणामुपनयनम्। गायत्र्यामविशेषो वा मुख्यादिष्वपरेषु चेति। यत्किञ्चिद्गायत्रीमन्त्रस्य पदमादायैव गायत्रीत्वव्यवहारस्य पराशरेणोक्तत्वात्। क्षत्रियगायत्री वैश्यगायत्रीति प्रसिद्धेश्च। वैदिकेऽनुष्ठानमन्त्रे तथा दर्शनाच्च। तस्मादत्रापि धीमहीति पदमादाय तद्व्यवहारे दोषाभावः। अर्थपक्षे तु श्रीमद्भागवत एव लक्षणसमन्वयः। **धियो यो नः प्रचोदयादिति**। य इति पुल्लिङ्गनिर्देशात्तेने ब्रह्म हृदा य इति पुल्लिङ्गविवरणात्। "यो देवः सविताऽस्माकं धियो धर्मादिगोचरे। प्रेरयेत्तस्य तद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे"

अपि च वृत्रासुरवधोपलक्षितस्य भागवतत्वं तु वृत्रासुरस्य परमभक्तत्वादिति अनुसन्धत्स्व । न चासुरस्य देवीभक्तत्वं दृष्टं तत एव श्रीमद्भागवतमेव तद्विषयमिति गम्यते ॥ ८ ॥

हयग्रीवब्रह्मविद्याऽत्राऽपि श्रीनारायणवर्मरूपा षष्ठस्कन्धे चकास्तीति न, तदभावप्रयुक्तं श्रीभागवतस्य लक्षणानन्वितत्वं वक्तुं केनापि शक्यते नाम ॥ ९ ॥

इति स्मृतेश्च । किञ्च—"अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ श्रीमद्भागवताभिधः" इति गारुडोक्तलक्षणस्यात्रैव घटितत्वात् । जन्माद्यस्य यतः इत्यादिसूत्रविवरणदर्शनात् । अथवा गायत्र्या च समारम्भ इति गायत्रीमन्त्रं पठित्वा समारम्भः कार्य इत्यर्थः । "अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः, तन्मयत्वात्पुराणस्येति" पाद्मवचनात् ॥ ७ ॥

ननु वृत्रासुरवधोपेतमिति लक्षणस्य श्रीमद्भागवतावतारकत्वं कथम्? कंसासुरवधस्य तदवतारकत्वात्तदेव वाच्यम्; देवीभागवते तु सकलागमप्रतिपादितदेवीकर्तृकवृत्रवधकथनाद्भगवत्त्वेव घटकत्वप्राप्तिरित्यत आहुः—**अपि चेति** । वृत्रासुरस्य परमभक्तत्वं तु चित्रके कथानके सुव्यक्तम् । वृत्रकृतचतुष्टयश्लोकात्मकस्तुतावपि परमभक्तत्व दर्शितम् । देवीभक्तत्वमिति देव्या भक्तो मर्दितो भञ्जधातोरनिट्त्वात् क्तप्रत्यये किल्वान्न लोपे साधुः । दृष्ट शास्त्रेषु इति शेषः । देवीभागवत एव इन्द्रोद्धतशक्त्या वृत्रवधः पठ्यते, नत्वन्यत्र । अत इदमेवाप्रमाणम् । तत्पूर्वमेवोक्तम् । ननु "या देवी माहिषं जघ्ने क्रूरं वृत्रासुरं तथा । साध रक्तासुरं हत्वा स्वाराज्यं ते प्रयच्छतु" इत्यादिलपुराणमस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति चेन्न "वृत्रप्राणहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते" इति मार्कण्डेयेन नारायणशक्त्यामेव वृत्रवधोपसंहारात् । तच्च षष्ठस्कन्धे "मत्तेज उपबृंहितः", हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः", "निगीर्णोऽप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरङ्गतः । महापुरुषसन्नद्धो योगमाया बलेन च" इत्यादौ श्रीमद्भागवत एव प्रमाणतयाऽवतरतीत्यलम् ॥ ८ ॥

ननु हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्रेति लक्षणव्याप्यत्वात्कथं भागवतमिति चेदत्राहुः—**हयग्रीवेति** । षष्ठस्कन्धे "तामेवाधिगतो दध्यङ्", "अश्विभ्या ब्रह्मनिष्कलम्" । यद्वा । "अश्वरो नाम तयोरमर्तां व्यधात् । दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्मामेद्य मदात्मकम् । विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्तुनः" । इत्युक्तेः । अपि च, "अश्वस्य शीर्ष्णा प्रपदीमुवाचे"ति वेदप्रसिद्धिः । "तेनामेता ब्रह्मविद्या वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्" इति मण्डूकोक्तेश्च । हयग्रीवब्रह्मविद्या स्त्रीदेवता भवितुं नार्हति, येन मन्त्राः पुंदेवताः । प्रोक्ता विद्या स्त्रीदेवता मता इति विरुध्यते । यदश्वशिरसा दधीचिना ब्रह्मज्ञानमुक्त तद्धयग्रीवब्रह्मविद्याशब्दवाच्यम्, श्रीभागवत एव ॥ ९ ॥

पुराणान्तरे हि "ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः॥ स्कन्धा द्वादश एवात्र कृत्स्नेन विहिताः शुभाः। द्वात्रिंशत्रिशतं पूर्णमध्यायाः परिकीर्तिताः" इति । न च श्रीभागवते पञ्चत्रिंशत्रिशतमध्यायाः इति वक्तव्यम् । "द्वात्रिंशत्रिशतं च यस्य विलसच्छाखा" इति श्रीधरीयोक्तेरघासुरवधादध्यायत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वात् ॥ १० ॥

अम्बरीषशुकप्रोक्तमित्यत्र चाम्बरीषस्य भक्तत्वात् । श्रीमद्भागवतस्य पठनमेवाभिप्रेतमिति लक्षयामहे । शुकाय प्रोक्तमिति समासस्तु क्लिष्टः ॥ ११ ॥

हेमसिंहसमन्वितमिति तु सिंहासनपरमित्युक्तेरन्यत्र व्याख्यातम् । यदि देवीभा-

---

ननु भागवतेऽध्यायत्रयाधिक्याद्द्वात्रिंशत्रिशतं पूर्णमध्यायाः परिकीर्तिता इत्यनेन विरोध इत्यत आहुः—**पुराणान्तर इति** । अघासुरवधाध्यायत्रयस्येति । अघवधवत्सहरणब्रह्मस्तुतिरूपाणां त्रयाणां भागवतविरोधात्प्रक्षिप्तत्वं द्वात्रिंशत्रिशतं च यस्येति श्रीधरोक्तेरस्मिन्पञ्चत्रिंशदर्थखण्डनं विरोधदर्शनं च स्वकृतजपमालायां समर्थितमस्तीति तदेतेनात्र विवृतम् ॥ १० ॥

ननु पाद्मे—"अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु" इत्युक्तलक्षणानन्वितत्वात्कथमष्टादशान्तर्गतमिति, यतः, शुकेन प्रोक्तमिति विग्रहेऽपि द्वितीयादीनां भागवतत्वे द्वादशस्कन्धात्मकत्वव्याघातः । देवीभागवतं तु—"व्यासेन कृत्वाऽथ शुभं पुराणं शुकाय पुत्राय च पाठितं वै" इत्युक्तेरस्ति लक्षणसमन्वय इत्यत आहुः—**अम्बरीषेत्यादि** । अम्बरीषशुकायेति प्रोक्तं पाठितमिति चतुर्थ्या समासस्याप्राप्तेः । बलिहितरक्षितग्रहणात्प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेः । अत एव धर्माय नियमो धर्मनियम इति परस्पराभाष्ये शक्याभिप्राय इति कैय्यटः । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमास इत्याकरोऽपि मानम् । सुप्सुपा चतुर्थ्यादियोगविभागस्य क्लिष्टत्वात् । शुकेन प्रोक्तमिति तु कर्तृकरणयोः कृता बहुलमित्यनेनासन्दिग्धः । यत्तु, शुकेन प्रोक्तमित्यर्थे द्वितीयादीनां भागवतं स्यादित्युक्तम्, तदपि न ग्रन्थत्वेन विरोधात् । अन्यथा सर्वपुराणेषु सूतशौनकयोरेवोपक्रमसम्वादसत्त्वात्, ब्रह्मणाभिहितं मरीचये ब्राह्म नारायणेन नारदाय प्रोक्तं ब्रह्मवैवर्तमित्यादिरीत्या वर्णनमसमञ्जसं स्यात् । किञ्च, "स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम् । शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः" इत्यनेन सर्वस्य भागवतत्वं चतुर्थीसमासपक्षेऽपि सङ्गतम् । परीक्षिच्छुकसम्वादो योऽसौ व्यासेन वर्णितः" इति स्कान्दात् । "परीक्षिच्छुकसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः" इति पद्मात् । "प्रह्लादनारदपराशरपुण्डरीकव्यासाम्बरीष" इति भक्तेषु गणितत्वात् । श्रीमद्भागवतमेवायाति ॥ ११ ॥

ननु "प्रौष्ठपद्या पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् । लिखित्वा तच्च यो दद्यादि" त्युक्त्या हेमसिंहसाहित्यं पौर्णमासी च तिथिश्च देवीभागवतमेव गमयति । यतो यद्दैवतपुराणदानेन तद्दैवतवाहनतिथ्योरुक्तत्वाद्यथा वाराहं हेमगरुडं मात्स्यं हेममत्स्ययुक्तमित्यत आहुः—**हेमसिंहेति** । अन्यत्र श्रीभागवतशङ्कानिरासवादे नामैकदेशे नामग्रहणमित्युक्तेः । यथा सत्यभामादिषु सत्येति भामेति

तन्नामिधानादित्यत्र किरातेऽपि, "हेमसिंहयुतं चेति वैष्णवाय ददाति यः । कृष्णेन सहसा युज्यन्स पुमान् लभते ध्रुवमि"ति पाद्ममाहात्म्यात् । "अष्टादशपलैः कुर्याद्धेमसिंहासनं प्रिये" इति सर्वपुराणचक्रवर्तित्वात्, हेमसिंहासनं, युक्तं ब्रह्मादिवाराहान्तानां वैशाख्यादिपौर्णमास्यो दानकालाः, तत्क्रमतो भाद्रमासस्य दानं विधीयते । न तु देवीतिथित्वेन शैववैष्णवादिष्वपि वृष-गरुडादिदानस्य शिवरात्रिजन्माष्टम्यादेरनुक्तेः । वैष्णवे धेनुदानोक्तेः । न तद्दैवतवाहनतिथ्यो-र्नियमः । ननु कोऽयं द्वेषः देव्या भागवतेन येन सर्वथैव खण्डनं क्रियते, तत्राहुः—यद्वी-त्यादि । आदित्यादिपुराणान्तरे गारुडपाद्मनारदस्कान्दवाराहब्रह्मवैवर्तमात्स्यभिन्ने शैवपुराणे । "भग-वत्यास्तु दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते । तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम्" इत्युक्तेरित्यादौ, तत्पक्षेऽपि नास्माकं क्षतिः । विष्णुमाहात्म्यस्य वेदसिद्धत्वात् । तच्च श्रीपुरुषोत्तमैः प्रहस्ताख्ये वादे विविक्तम् । परन्तु, देवीभागवते—"इदमखिलकथानां सारभूतं पुराणं निखिलागमतुल्यं सप्रमाणा-नुविद्धम् । पठति परमभावात् यः शृणोतीति ज्ञात्वा स भवति धनवान्वै ज्ञानवान्मानवोऽत्रे"त्युक्तेः । षष्ठस्कन्धादग्रे प्रकरणभङ्गः सम्वादभङ्गोऽभिमात्लभश्च कल्पितत्वमनुमापयतीति । अलम् । विशेष-जिज्ञासायां मातुलानां रामकृष्णचरणानां विजयवाद एव द्रष्टव्यः । श्रीमद्भागवतमाहात्म्यप्रतिपाद-कानि वचनानि इहोपष्टम्भकानि कानिचिल्लिख्यन्ते । तत्र नारदीये ब्रह्मादीनामनुक्रमण्यध्याये, "मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम्ना पुराणं वेदसम्मितम् । तदष्टा-दशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः ॥ भगवानेव विप्रेन्द्र विश्वरूपी समाहितः । तत्र तु प्रथमस्कन्धे सूतर्षीणां च सङ्गमे । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्ड-वाना तथैव च" इत्यादि । गारुडे—"अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्य-रूपोऽसौ श्रीमद्भागवताभिधः । पुराणानां सारभूतः साक्षाद्भगवतोदितः" इति । पाद्मे—"ग्रन्थोऽष्टा-दशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः । परीक्षिच्छुकसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः ॥ पुराणेषु च सर्वत्र श्रीमद्भागवतं परम् । यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गीयते बहुधर्षिभिः ॥ इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागव-ताभिधम् । जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमद्ग्रन्तमुपावदत्" ॥ अन्यत्र च स्कान्दमाहात्म्ये—"यद्वै भागवतं शास्त्रं भगवद्रूपमुच्यते । पादादिजानुपर्यन्तं प्रथमस्कन्ध उच्यते" इत्यादिना "द्वादशं सूत्तमाङ्गं "स्यादाश्रयं सुनिरूपितमि"ति । तेन निरोधो द्वादशार्थ इति प्रत्युक्तम् । स्कन्दपुराणे भागवतमा-हात्म्ये—"कृतकृत्या वयं सर्वे हरिभक्तेः प्रदर्शनात् । श्रीभागवतमाहात्म्यकथायाः समुदीरणात्" इत्यादीनि तानि बोध्यानि । या तु देवीमाहात्म्यप्रतिपादनपूर्वकं तन्निन्दकाना निन्दा तदीयवचनैरेव दर्शिता, सा तु न वैदिकानां सम्मता, वेदे तु पुरुषाराधनमेवोपलभ्यते काण्डत्रये । न तु महा-काल्याद्यर्चनं मकारपञ्चकस्यातिनिषिद्धस्य श्रुतिस्मृतिपुराणेषु महापातकेषु गणनात् । तेषां मते "पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले । उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ पेये चापेयता बुद्धिः पापशङ्का च मैथुने । भक्ष्ये चाभक्ष्यता बुद्धिः कथं देवीं समर्चयेत्" इत्यादिकौलाचारप्रकरणे तन्त्रसारोदितवचनानां कथनाद्धेयलाभादिदमपि सूचकत्यापि तद्ग-

भागवतस्य दाने हेमसिंहदानस्य साहित्यं पुराणान्तरेऽभवेद्भवतु को, विरोधो नः, विष्णोः, सर्वाधिवाक्यं तु ग्रहस्तादिग्रन्थेषु व्यक्तम्। देवीभागवतं तु पट्स्कन्धात्मकमेव प्राक् प्रसिद्धं तदग्रिमस्य प्राचीनपुस्तकेष्वलाभादतो द्वादशस्कन्धत्वासिद्धेः प्रकृतवचसामविषय इत्यलम्॥ १२॥

वेदिति भयान्नातिप्रकाशितम्। "स्वशाक्तत्वं गोपयन्तः श्रोत्रनासादिहीनवत्" इत्युपमन्युवचनं प्रत्युत बाधकं शाक्तत्वं निषिद्धाचरणरूपं गोपयन्तः स्वयं तन्मार्गप्रवृत्ता भूत्वा ये, तेषामेषा निन्दा न तु वैदिकानाम्। "अन्तः शाक्ता बहिः शैवा" इत्यादि रूपा हि ते। न च, दक्षिणमार्गप्रशंसावचनानि मया लिखितानि "दक्षिणादुत्तमं वामं वामात्सिद्धान्तमुच्यते। सिद्धान्तात्तु परं कौलं कौलात्परतरं नहि" इति तत्सम्मतवाक्ये तत्पदवीमारुरुक्षतां तादृशत्वमेव वैदिकाचारपराङ्मुखत्वस्य तेषां भूषणत्वात्। "वैदिका पशवः प्रोक्ता दीक्षाहीनो नरः पशुः" इत्युक्तेः। "अलिपिशितपुरन्ध्री भोगपूजारतोऽहं बहुविधकुलमारम्भसम्भावितोऽहम्। गुरुचरणरतोऽहं भैरवीमाश्रितोऽहं पशुजनविमुखोऽहं भैरवोऽहं शिवोऽहम्" इत्युक्तेः। न चोपन्यस्तवचनेषु तयात्वं न व्यन्यत इति वाच्यम्। "समयाचारविज्ञानविभागज्ञानवर्जिताः" इति तल्लिखितवाक्ये त्वस्य स्फुटत्वात्। तथाहि शाक्तानां समयाचारतन्त्रे—

"यानि कानि च शास्त्राणि कथितान्यागमस्य च। तानि तानि च कथ्यन्ते समयाचारणानि वै॥ १॥
आचारः कथितस्तेषु मयाप्याचरितः स च। तस्याचारस्य नाम्नापि कुलाचारः प्रकीर्तितः॥ २॥
आचारो द्विविधो तत्र वामदक्षिणभेदतः। पञ्चमुद्रादिसहितो वामाचारः प्रकीर्तितः॥ ३॥
पञ्चमुद्रादिरहितो दक्षिणाचार उच्यते। पूजाद्रव्यं प्रवक्ष्यामि पूजकाभीष्टसिद्धये॥ ४॥
मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च। मकाराः पञ्च सुभगे कर्मणां शान्तहेतवे॥ ५॥
या सुरा सर्वतन्त्रेषु कथिता दिवि दुर्लभा। तस्या नाम भवेद्देवि तीर्थं सज्ज्ञानमुक्तिदम्॥ ६॥
पशूनां भक्ष्ययोग्यानां मांसं देवि विनिर्मितम्। देवीतन्त्रेषु विधिवत्तस्योक्तिः शुद्धिरुच्यते॥ ७॥
मांसस्य भक्ष्ये ये मत्स्याः कथिता रुधिरोज्झिताः। ते रहस्ये मया प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः॥ ८॥
गुडादिमध्ये निक्षिप्य कुर्वन्ति द्युतिवर्द्धिनीम्। मुद्रां तां विबुधाः प्राहुः चणकादींश्च भर्जितान्॥ ९॥
या रोटिका पोलिका च सापि मुद्रा प्रकीर्तिता। भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत्प्रिये॥ १०॥
तस्य यन्नाम भवेत्पञ्चमं परिकीर्तितम्। पञ्चमे देवि सर्वेषां मम प्राणो भवेत्प्रिये॥ ११॥
पञ्चमेन विना देवि चण्डीमन्त्रं वृथा जपेत्। यदि सर्वमकारेषु भ्रान्तिं च कुरुते प्रिये॥ १२॥
तस्य सिद्धिः कथं देवि शक्तिमन्त्रं जपेत्कथम्। पञ्चमेन विना देवि भुक्तिर्मुक्तिः कथं भवेत्॥ १३॥
पञ्चमेन नृणां देवि यदानन्दो भवेद्ध्रुवम्। तन्नाम मोक्षं विदुषामबुधानां च पातकम्॥ १४॥
आनन्दः परमं ब्रह्म मकारास्तस्य सूचकाः। विशेषतोऽत्र देवेशि पञ्चमे परमं पदम्॥ १५॥
भगस्य स्मरणे पुण्यं भगस्य दर्शने तथा। भगस्य पूजने पुण्यं भगस्य मैथुने महत्॥ १६॥

भगस्य पञ्चमे देवि यत्सुखं मम जायते । न तत्सुखं जपैर्होमैर्न दानैस्तपसा तथा ॥ १७ ॥
अवश्यं पञ्चमे कुर्याच्छक्तिमात्रे महेश्वरि । पञ्चमस्य कृते पुण्यं फलमक्षयतां व्रजेत् ॥ १८ ॥
स्नानार्थं देवतानां च रहस्यं परमं शृणु । येन स्नानेन देवेशि देवता सुप्रसीदति ॥ १९ ॥
स्त्रियो रजश्च प्रथमं यस्मिन्वयसि जायते । गृह्णीयाच्चाशु सुभगे ब्रह्मादीनां च दुर्लभम् ॥ २० ॥
स्वयम्भूकुसुमं नाम देवतानां च प्रीतये । ततः स्वदेवतानां च प्रकुर्यात्स्नानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
वाञ्छितं लभते देवि सत्यं सत्यं वरानने । जीवति भर्तरि स्त्रीणां मैथुनं कारयेत्परैः ॥ २२ ॥
तस्या भगस्य यद्द्रव्यं कुण्डद्रव्यं प्रकीर्तितम् । विधवा मैथुनाज्जातं गोलद्रव्यं महोत्तमम् ॥ २३ ॥
कुण्डगोलोद्भवद्रव्यं षडाम्नायेषु चोत्तमम् ।" इति एवम्विधाः समयाचादर्शितास्तेषां च वैदिकागमबाह्यत्वमेव । वैदिकशास्त्रे तु "वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" इति मनुवचनतद्विरुद्धार्थानां पाषण्डत्वमेव । तदुक्तम्, "न वेदबाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर । सङ्गच्छति महादेव धर्मो वेदाद्विनिर्बभौ"इत्युक्त्वाग्रे—"कपालं भाङ्गलं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥ सृष्ट्वा तान् चतुर्वेदो(?)कुर्वाणः शास्त्रचोदितम् । पतन्ति नरके घोरे बहुकालात्पुनः पुन"रिति कूर्मे गौतमशप्तमुनिप्रक्रमे हरिहराभ्यां मोहशास्त्राणि कृतानीत्युच्यते । वाराहे रुद्रगीतायां "यद्वेदबाह्यं कर्मस्याच्छास्त्रमुद्दिश्य पठ्यते । तद्दुर्गतिपदं नृणामिह लोके परत्र च ॥ सत्त्वेन मुच्यते जन्तुः सत्त्वं नारायणात्मकम्" इत्यादि कृतादिषु विष्णुपूजनं निरूप्य "कलौ मत्कृतमार्गेण बहुरूपेण तामसैः । ईर्ष्यते द्वेषबुद्ध्या च परमात्मा जनार्दनः" । ततो ब्रह्मविष्णुरुद्राणामभेदं बोधयित्वा "कथं सृष्टिर्भविता नरकेषु च को वसेत्" इति प्रकरणे युगत्रये मुक्तिरुक्ता । कलौ विरलानामेव सेत्स्यर्थे त्वं च रुद्रेति मोहनार्थं रुद्रस्यागमशास्त्रकरणम् । तत्र "वेदमार्गविनिर्मुक्तास्तेषां मोहार्थमेव च । तपःसिद्धान्तसञ्ज्ञाभिर्मया शास्त्रं तु दर्शितम्" इत्युपमंहृतमागममार्गीयानामेव निषिद्धमुच्यते । शाक्तानां तु तत्र किं वाच्यम् । न च पञ्चरात्रस्य वैष्णवाभिमतस्याप्यागमत्वम् तेन वैष्णवानां निन्दाऽऽगता इति वाच्यम् । तत्र भारते वैष्णवागमानां प्रशंसाश्रुतेर्न दोषः । तथाहि, मोक्षधर्मे "साङ्ख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव चे"त्यादिप्रकरणे—"पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरायणाः । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति हि" इति पठ्यते । तत्रायं भावः । वामागमे तु निषिद्धाचरणस्यैव सत्त्वान्निन्द्यत्वम् । पञ्चरात्रे तु निषिद्धाचाररूपनिन्दाबीजाभावात् । अत एव अपरार्के बौद्धायनः—"नग्नान्पाशुपतान्बौद्धान्कापालान्कौलान्दिशश्चरान् । एतान्दृष्ट्वाऽपां स्पर्शः स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" इत्युक्तम् । तस्मान्निषिद्धाचारवत्त्वेन तेषां निषिद्धत्वम् । ननु वैदिकमते तेषां निन्दा, तेषां मते वैदिकानामिति तुल्य एव दोषः, इति चेद्दृष्टोऽसि वेदमन्तरा तेषां निर्वाहाभावात् । "कृत्वा तु वैदिकं कर्म ततस्ताम्रिक्रमाचरेत्" इत्युक्तेः । य एवमपि न मनुते तदा तु जैनादितुल्यतापत्त्या न विवादास्पदमित्यलम् ॥

दुष्टाः प्राहुरनार्षमार्षमपरे शिष्टाः पुराणोत्तमं

उक्तार्थरहस्यं दर्शयन्तः शिष्टाचारप्राप्तं ग्रन्थपर्यवसाने मङ्गलमवतारयन्ति **दुष्टा** इति । तत्र जीवा द्विविधा दैवासुरभेदात् । "द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु" इति भगवदुक्तेः । तत्रासुरा मरणजन्मरूपे भवप्रवाहे पतिताः प्रावाहिकास्ते च स्वभावतो दुष्टाः शिष्टानां भागवतपरायणानामुत्कर्षमसहमानाः पुराणान्तरेभ्यो विचक्षणलक्षणं श्रीमद्भागवतं कथयन्तोऽनार्षमिदमिति वदन्ति । निष्कारणपरद्रोहोत्साहवत्त्वम्, तत्त्वम् । ते च काशीनाथादय एव । यतः, सर्वसम्मते श्रीमद्भागवते कुचोद्यं कुर्वन्ति । ननु देवीभागवतं खण्डयन्तो भवन्तोऽपि तादृशा इति चेन्न; प्रथमं निष्कारणं तैरेवतिरस्कृता लोका इति । नतु जिघृक्षया द्रुह्यामहे । तथाहि । अष्टादशपुराणेभ्योऽस्य पुराणस्य विलक्षणा गद्यपद्यमयी भारती भासतेतराम् । अत इदं व्यासकृतपुराणपदवीं नारोढुमर्हति इत्याहुः । अपरे शिष्टा आर्षमाहुः । यदि किंलक्षणा गद्यपद्यमयी भारती भवादृक्देवानांप्रियानवगाह्याऽऽर्षपदवीं नाधिगच्छेत्तर्हि बहूनां स्तोत्रपाठानां विचित्रकवितात्वेन पुष्करप्रादुर्भावादीनां चातिकठिनत्वेन तत्त्वं कथं भवेत्? किञ्च, यदि शास्त्रार्थगाम्भीर्येण ब्रूषे? तर्हि गीता सप्तशत्यादिसकाशात्, भागवते किं गाम्भीर्याद्याधिक्यं येनानार्षत्वं सम्भवेत् । यदि नैवं पुराणान्तरमिति वदन्ति । तर्हि सर्वथैवैतादृशं विष्णुपुराणमिति तदपलापाभावे कथमस्यापलापः ।" तत एव कमलाकरादयो शिष्टा निबन्धेषु प्रमाणयन्ति । किञ्च, यदि देवीभागवतं प्रमाणं चेत्तर्हि स्मार्तास्तं लिखेयुः । किञ्च गङ्गेशेन देवीभक्तेनापि देवीभागवत्त्वेन देवीपुराणमेव लिखितं तत्रोक्तमेव । यदि भास्करेण लिखितमिति भवान्प्रतिपद्येत, तर्हि शृणु, भास्करस्य वाममार्गीयत्वेनाशिष्टत्वं प्रसिद्धम् । तस्य तत्राग्रहवादाच्च उक्तार्थेऽप्रामाण्यम् । यदि दिनकरसम्मत्या गृह्यते । तर्हि, दिनकरेण गायत्रीछन्दसारम्भ इति पाठः पठितः स च न शिष्टसम्मतः । अतोऽस्याप्याग्रहवादान्न सम्मतिः सिद्ध्यतीति दिक् । शिष्टैस्तु पुराणेषु पुराणगणनायां भागवतद्वयं गणितं तत्रापि व्यवस्थामाहुः—पुराणोपपुराणयोर्गणनक्रमनियतम् । यथा मत्स्यपुराणे पुराणगणनायां शैवपुराणं नोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे शैवमुक्तं शैवपुराणे वायुपुराणं नोक्तं, आदित्येऽपि शैवं नोक्तम् । एवं च भागवतद्वयश्रवणं कस्मिंश्चित्पुराणे महापुराणगणनायां कस्मिंश्चित्पुराणे उपपुराणगणनायाम् । यद्वाऽऽदित्यपुराणदेवीपुराणकालीपुराणानामपि तत्र भागवतत्वश्रवणात्तदुक्तिः । न तु देवीभागवतस्वीकारेण तस्य प्राचीनेष्वप्रसिद्धेः दौर्गं भागवतं देवीभागवतं मूलं भागवतमिति श्रवणमपि तात्पर्यम्, तत्परतयैव योज्यम् । प्रतिपदोक्तत्वादेतत्परमित्यपि कश्चितत्सिद्धावपि नास्माकं क्षतिरित्युक्तमेव । स्कान्दपाद्मनारदीयब्रह्मवैवर्तविष्णुशिववाय्वादीनां महापुराणेषु गणितानामपि पुराणोपपुराणयोः उपपुराणेषु गणनं दृश्यत एवेति न कश्चिच्छङ्काकलङ्कः । अपरे इत्यनेन दैवा जीवा उक्ताः । दैवासुरविभागयोर्भगवता दैवानां पूर्वमेव निरूपणात् । तल्लक्षणं तु "अभयं सत्त्वसंशुद्धि"रित्यादिना दर्शितम् । परद्रोहादिशून्यत्वे सति सात्त्विककर्मज्ञानयोगादिव्यवस्थितत्वं तत्र फलति । तेऽपि

श्रीमद्भागवतं हरेस्तनुरवेर्बिम्बं पुराणैः स्तुतं
पापध्वान्तनिवारणं भयहरं छद्मसमुद्घाटकम् ।
तस्मिन्मत्सरिणो क्षुद्रकशिशवो जल्पन्ति किं तेन हि
प्रत्यक्षं न प्रमाणयन्ति सुहृदो ये राजहंसाः द्विजा ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तस्तस्य चपेटिकायाः स्याद्दुर्जनानां मुखभञ्जनाय ।
ततो मयैषा रचिता प्रहस्तिका सिद्धिर्यतोऽस्यां मुनिवाग्बलेन ॥ २ ॥
शास्त्रिगङ्गाधरकृतः कृष्णगोविन्दशर्मणः ।
लेखे यत्स्खलितं तत्तु सन्तः संशोधयन्तु मे ॥ ३ ॥

इति सर्वशास्त्रसम्पन्नशास्त्रिगङ्गाधरभट्टात्मजकन्हैयालालविरचिता
दुर्जनमुखचपेटिकाऽन्याख्या प्रहस्तिका समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीमद्दामोदरविरचितः

श्रीमद्भागवतनिर्णयसिद्धान्तः

यस्यैव नेत्ररसविधे घनवारिवाहः
किं तेन वा सपदि तीक्ष्णकरश्च पश्येत् ।
भानुश्चराचरविकाशकरः प्रदीप्तो
त्यक्त्वा त्वमेव परिराजति अभ्रमध्ये ॥ १ ॥
दुष्कर्म्मजन्मदुरितोघयजातपीडा-
सन्तप्तरासनतया यदि पाऽमृतस्य ।
नाऽऽस्वाद्यते मधुरता नहि तन्मृदुत्व-
मास्वादहीनरसनस्य पुनर्विडम्बः ॥ २ ॥
सर्प्पः सदा दशति चेत्मलयेशदेहं
शम्भोर्न तेन मरणं भविता कदाचित् ।
सोऽसौ समश्चिरतरं पुनरेव सर्प्पा-
दन्तप्रपातजननव्रणघातनेन ॥ ३ ॥
तद्वत्सुधासमसुनिर्म्मलनित्यसत्त्वः
रत्नाकरोऽहमिह भागवताख्य एव ।
सुप्तेन सूर्यशतकाचिरकालतोऽपि
खद्योतदीपनमथाधिकमस्य कुर्यात् ॥ ४ ॥
तथापि व्यासरचितं श्रीमद्भागवतामृतम् ।
एतदुन्नाव्यतेऽस्माभिरज्ञानं व्याधिशान्तये ॥ ५ ॥
मोहान्धकारान्धतमा जना ये
करैर्हरिश्चन्द्रकलानिधिस्तु ।
प्रमील्य नेत्रे परमार्थरूपं
पश्यन्तु ते भागवताख्यरत्नम् ॥ ६ ॥

व्यासकृताष्टादशपुराणपरिगणनपरेषु "ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च" इत्यादिषु पुराणवाक्येषु भागवतं नाम पुराणमेकमेव परिगणितम् । लोके तु श्रीमद्भागवतदेवीभागवताख्यौ द्वौ प्रसिद्धौ, तत्र कतरो व्यासकृताष्टादशपुराणान्तर्गत इति जिज्ञासायां श्रीमद्भागवताख्य एव तथेति पुराणान्तरवचनैर्निर्णीयते । स्कान्दे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये "परीक्षिच्छुकसम्वादो योऽसौ व्यासेन वर्णितः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः सोऽसौ भागवताभिधः" इत्युक्त्या, "मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम्" इति नारदीयोक्त्या, "चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं पराम्" इति वक्ष्यमाणपाद्मोक्त्या च श्रीमद्भागवतस्य व्यासकृतत्वं स्पष्टमुक्तम्, व्यासकृतत्वादेव चाष्टादशान्तर्गतत्वं सिध्यति, व्यासकृतानाम् "अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः" इत्यादिवचनसिद्धत्वात्, अष्टादशव्यतिरिक्तानामुपपुराणत्वेन व्यासान्यकर्तृकत्वस्यान्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कृतानि "अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः" इति कौर्म्मोक्त्या, "अन्यान्युपपुराणानि कथितानि महर्षिभिः । अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः" इति स्कन्दसौरसंहितोक्त्या,

एवमाज्ञापितास्तेन शिवेन मुनयः पुरा।
श्रुत्वा सत्यवतीसूनोः पुराणं सकलं मुदा॥
अन्यान्यपि पुराणानि चक्रुः सारतराणि वै।

इति पराशरोक्त्या च सिद्धत्वाच्च। न च "स्कन्धा द्वादश एवात्र कृष्णेन मुनिना कृता" इति देवीभागवतोक्त्या, देवीभागवतस्यापि व्यासकृतत्वमिति वाच्यम्, द्वयोर्भागवतयोर्व्यासकृतत्वे व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वचतुर्लक्षश्लोकत्वयोर्हानिप्रसङ्गात्, द्वयोरेकस्याष्टादशन्यतिरिक्तव्यासान्यकृतत्वहानिप्रसङ्गाच्च। नचैवं देवीभागवतवचनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, तस्य शिष्यद्वारा व्यासकृतत्वमित्याद्यर्थान्तरपरताया एवागत्या स्वीकार्यत्वात्॥

न च देवीभागवतवचनमुख्यार्थानुरोधेन श्रीमद्भागवतव्यासकृतत्ववचनान्येवार्थान्तरपरतया नीयन्तामिति वाच्यम्, एकानुरोधेन बहूनामन्यथा नयनस्याप्यन्याय्यत्वेनैकस्य देवीभागवतवचनस्यैव पुराणान्तरसहायहीनस्योक्तस्कान्दादिवचनसहायेन श्रीमद्भागवतव्यासकृतत्वेन बोधकेन भारतोत्तरमसन्तुष्टो व्यासो भागवतं चकारेत्यादिश्रीमद्भागवतवचनेनाविरुद्धत्वायाऽर्थान्तरपरत्वेन नेतुमुचितत्वात्। किञ्च, पाद्मे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे "वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः। दशसप्तपुराणानि षट्सहस्राणि तदा ययुरि"त्युक्तम्। तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः, श्रोतव्यस्य श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वं गमयति, तस्याष्टादशानन्तरगतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे चाष्टादशानां श्रोतृत्वसम्भवेन श्रोतुमागतानां पुराणानामष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात्।

एवं पाद्मे "दशसप्तपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। नाप्तवान् मनसस्तोषं भारतेनापि भामिनि। चकार संहितामेतां *श्रीमद्भागवतीं परामि*"ति सप्तदशत्वोक्तिरपि *श्रीमद्भागवतस्यैवैतां* संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति। देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्युक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात्। किञ्च, नारदीये ब्राह्मादीन्यष्टादशपुराणानि प्रदर्श्य क्रमेण तेषामनुक्रमणिका दर्शिता तत्र—

विरिञ्चे शृणु, वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम्।
श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम्॥
तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम्।
सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः॥
भगवानेव विप्रेन्द्र विश्वरूपी समाहितः।
तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमे॥
व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च॥

इत्यादिना द्वादशानां स्कन्धानामनुक्रमणिका प्रोक्ता, तस्याश्च श्रीमद्भागवत एवोपलभ्यमानत्वात्तस्यैवाष्टादशत्वं गमयति, न तु देवीभागवतस्य तत्र तस्यानुपलम्भात्।

किञ्च,

"वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम्।

गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ।

इत्युक्त्या,

सत्त्वाधमे मात्स्यकौर्म्ये समाहुर्वायुं चाहुः सात्त्विकं मध्यमं च
विष्णोः पुराणं सत्त्वोत्तमे गारुडं चाहुरार्याः"—

इति गारुडोक्त्या च भागवतस्य सात्त्विकपुराणत्वमुक्तम्। अन्यानि विष्णोः प्रतिपादकानि सर्वाणि तानि सात्त्विकानि इति चाहुरिति गारुडोक्त्या, "सात्त्विकेषु पुराणेषु माहात्म्यमधिकं हरेरि"ति कौर्म्योक्त्या च सात्त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तमतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशान्तर्गतं न तु देवीभागवतम्। किञ्च, स्कान्दे प्रभासखण्डे "चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः। अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् शिव" इत्युक्तम्। स्कान्दे सौरसंहितायां च "कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः। चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः॥ एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्करः" इत्युक्तम्। ततोऽपि विष्णुपरमेव सात्त्विकोत्तमं, भागवतमष्टादशान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति निश्चीयते ॥

अत्र प्रत्यवतिष्ठमाना देवीभागवतपक्षपातिनो यदाहुः—श्रीमद्भागवतं न पुराणम् दशलक्षणत्वात्, पुराणानां पञ्चलक्षणत्वनियमादिति, तन्न; ब्रह्मवैवर्ते कृष्णखण्डे चरमाध्याये—

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्।
एतदल्पपुराणानां लक्षणं च विदुर्बुधाः।
महतां च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते।
दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तितम्" ॥

इति वचनेन दशलक्षणस्यापि पुराणत्वसिद्धेः। उक्तं चैतच्छ्रीभागवते—"दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः। केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थये"ति। यच्चाहुः—श्रीमद्भागवते नारद उवाच- "कृतवान्भारतं यस्त्वमि"त्यादिना भारतोत्तरमसन्तुष्टो व्यासः श्रीमद्भागवतं चकारेत्युक्त्या श्रीमद्भागवतस्य भारतोत्तरत्वं प्रतीयते, तच्च श्रीमद्भागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे—

अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥

इति मात्स्यवचनेन भारतपूर्वकबोधकेन विरुध्यते। अतो न श्रीमद्भागवतमष्टादशान्तर्गतमिति। तन्न, देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

"वेदशाखापुराणानि वेदान्तं भारतं तथा।"
कृत्वा सम्मोहसम्मूढ"

इत्यादिना भारतोत्तरं सम्मूढो व्यासो देवीमाहात्म्यं ज्ञातवानित्युक्त्या देवीभागवतस्यापि भारतोत्तरत्वं प्रतीयते। तच्च देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वपक्षेऽप्युक्तमात्स्यवाक्येन विरुध्यते इति स्वपक्षेऽपि दोषस्तुल्य एव। यदि चोक्तं मात्स्यवचनं पुराणानि चतुर्लक्षाणि भारतमेकलक्षं

इति मात्स्योक्तं सारस्वतकल्पात्मकं भागवतम्। तस्य लक्षणं श्रीमद्भागवते नास्ति, तत्र सारस्वतकल्पानुक्तेरतो न तदष्टादशान्तर्गतमिति। तन्न। यतो मात्सीयं सारस्वतकल्पवाक्यं न भागवतलक्षणपरत्वे "यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च वशिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रचक्षते" इत्यादिमात्सीयकल्पान्तवाक्यानामपि लक्षणपरत्वस्य वक्तव्यत्वेनाग्नेयादेरपीशानादिकल्पोक्तिविधुरस्याष्टादशबहिर्भावप्रसङ्गात्। किन्तु, मात्सीयकल्पवर्णनाध्यायस्थसङ्कीर्णसात्त्विकराजसतामसकल्पभेदवाक्यवदिमानि पुराणवर्णनाध्यायस्थानि सारस्वतादिकल्पभेदवाक्यान्यपि परस्परविरुद्धवृत्तान्तादिनां पुराणवचनानामप्रामाण्यनिरासाय भिन्नभिन्नकल्पवृत्तान्तविषयत्वप्रतिपादनपराण्येव। एवं सति मात्स्यवाक्यैरेव पुराणानां यथोक्तलक्षणादिमानसिद्धभागवतत्वादिविशेषणानां प्रति नियतकल्पसम्बन्धस्य विधित्सितस्य प्रतीतिनिर्वाहान्न भागवतादौ सारस्वतकल्पोक्त्यपेक्षास्ति। यच्चाहुः—"द्वात्रिंशत्त्रिशतं च यस्य विलसच्छाखा" इत्यादि पद्मोक्त्या भागवतस्य द्वात्रिंशदधिकं शतत्रयसङ्ख्या अध्यायाः प्रतीयन्ते। व्याख्यातास्तु श्रीधरस्वामिभिस्ते त्र्यधिका। अतो न श्रीमद्भागवतमष्टादशान्तर्गतमिति। तन्न। अघासुरकथात्मकाध्यायत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वेन श्रीमद्भागवतान्तर्गतत्वासिद्धेरितिमध्ववल्लभाचार्यादयः। "ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः। पञ्चत्रिंशोत्तराध्यायत्रिशती युक्त ईश्वरी"—तिगौरीतन्त्रवचनप्रामाण्यात्पञ्चाशदधिकशतत्रयसङ्ख्यापक्षोऽपि प्रमाणवानित्यन्ये। यच्चाहुः—

हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः॥

इति श्रीधरस्वामिलिखितपुराणवचनोक्त्या हयग्रीवब्रह्मविद्या श्रीमद्भागवते नास्तीति। तन्न। यतः श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धे अश्वशिरा दध्यङ्ङाथर्वणो नारायणवर्मोपदिदेशेत्युक्तम्। तत्र दध्यङ्ङाथर्वण एव हयग्रीवोऽश्वशिरस्त्वात्, नारायणवर्मैव ब्रह्मविद्या, नारायणस्य ब्रह्मत्वात्। यद्वा, पञ्चमस्कन्धे "भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भागवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृणन्नुपधावन्ति ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम" इत्यादि गद्यवाक्येन हयग्रीवरूपस्य ब्रह्मणो मन्त्ररूपा विद्या दर्शिताऽस्ति। इयं विद्या देवीभागवतेऽप्यष्टमस्कन्धे प्रसिद्धा।

यच्चाहुः—अत एव भागवतनामान्यदिति नाशङ्कनीयमिति श्रीधरोक्त्या भागवतं नामान्यदिति पक्ष ऐतिह्यसिद्ध इति लभ्यते। ऐतिह्यसिद्धत्वादेवाद्यापि प्रसिद्धिमर्हतीति, तन्न, ऐतिह्यबाधकप्रमाणस्यात्त एवेत्युक्त्या दर्शितस्य जागरूकत्वे ऐतिह्यानुवृत्त्यनुपपत्तेः। यच्चाहुः—

'अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु' इति पाद्मेऽम्बरीषं प्रति गौतमवचनेन शुकप्रोक्तत्वं भागवतविशेषणमुक्तम्। तच्च देवीभागवत एवास्ति, न श्रीमद्भागवते, यतः प्रोक्तमित्यस्य पाठितमित्येवार्थः। प्रवचनशब्दस्याध्यापनार्थकत्वप्रसिद्धेः। पाठितं तु शुकाय व्यासेन देवीभागवतमेव, "व्यासेन कृत्वाऽथ शुभं पुराणं शुकाय पुत्राय महात्मने यत्। वैराग्ययोगाय च पाठितं वै विज्ञाय चैवारणिसम्भवाय" इति देवीभागवतोक्तेः। श्रीमद्भागवतं तु शुकमुखादरूपं न शुकाय शुकेन चाध्यापितम्, सम्वादस्याध्यापनत्वायोगादिति तन्न "ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः। परीक्षिच्छुकसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः॥ पुराणेषु तु सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम्। यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गीयते बहुधर्षिभिः॥ इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागवताभिधम्। जन्माद्यस्य यतश्चेति

धीमहान्तमुपावदेद्'' इत्यादि पूर्वापरपाश्र्ववचने बोधितानां परीक्षिच्छुकसम्वादत्वादिविशेषणानां देवीभागवते कथमपि समन्वयासम्भवेनाम्बरीषशुकप्रोक्तमिति पाद्मवचनस्य देवीभागवतपरत्वायोगाच्छुकप्रोक्तत्वस्य च शुकाय शुकेन वा प्रोक्तत्वरूपस्य शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः । स तमध्यापयामास महाराजं परिक्षितमि"ति श्रीमद्भागवतवचनेन श्रीमद्भागवतेऽपि सम्भवात् । यदाहुः—

"लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम्'' ॥

इति मात्स्यवचनोक्तेः । सिंहो देव्या एव वाहनम्, न तु भगवतः वाहनं च यदस्य तदेव तदीयपुराणदाने दातव्यम्, पौर्णमासी च देव्या एव तिथिर्न भगवतः, अतः इदं मात्स्यवचनं देवीभागवतदानपरमेव न श्रीमद्भागवतदानपरमिति । तन्न, मात्स्यवैष्णवादिदाने मत्स्यधेन्वादेरावाहनस्यैव देयत्वेन वाहनमेव देयमिति नियमासिद्धेः । गौरीतन्त्रे श्रीमद्भागवतदानप्रस्तावे "अष्टादशपलैः कुर्याद्धेमसिंहासनं प्रिये" इत्युक्त्या सिंहपदेन आद्यत्वाच्च पौर्णमासी च देव्या एव नान्यस्येत्यत्र न किञ्चिन्मानमस्ति सर्वेषां पुराणानां प्रायेण पौर्णमास्यां देयत्वोक्तेः । यदाहुः—व्यासकृतग्रन्थान्तरेषु पदानि वाक्यानि च सुगमार्थानि, श्रीमद्भागवते तु दुर्गमार्थान्यतो न श्रीमद्भागवतं व्यासकृतमिति । तन्न, सर्वज्ञेन स्वतन्त्रेच्छेन व्यासेन सुगमस्येव दुर्गमस्यापि ग्रन्थस्य सुकरत्वेन दुर्गमत्वस्य व्यासकृतत्वाभावासाधकत्वात् । अन्यथा यत्र पदे वाक्ये वा तत्र मन्दमतेः क्लेशस्तस्य सर्वस्य व्यासकृतत्वाभावप्रसक्त्या भारतादौ पुष्करप्रादुर्भावादिग्रन्थस्य दुर्गमतरस्य नितरां व्यासकृतत्वाभावप्रसङ्गात् ।

यदाहुः—नन्वाशिवपुराणे उत्तरभागेऽष्टादशपुराणान्युक्त्वा तन्नामनिर्वचनप्रसङ्गे भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र वर्तते, तत्तु भागवतं प्रोक्तम् । तच्च देवीभागवत एवास्ति न श्रीमद्भागवते इति । तन्न, श्रीमद्भागवतेऽपि दशमस्कन्धे भगवत्या दुर्गाया अवतारस्य वर्णितत्वेनोक्तविशेषणानपायात्, नह्युक्तवचनस्य यत्र दुर्गाचरितं प्राधान्येन वर्ण्यते तद्भागवतमित्यर्थः । उक्तवचने प्राधान्येनेति पदाध्याहारस्यावश्यकत्वासिद्धेः । न च दुर्गाचरितस्य भागवतासाधारणधर्मत्वाय प्राधान्येनेति पदमध्याहर्तव्यम् । अध्याहारोऽपि कालिकापुराणादिसाधारण्यपरिहाराद्, वृत्रासुरवधादिवद्दुर्गाचरितस्यासाधारणत्वानपेक्षायाः सुवचत्वाच्च । किञ्च, देवीपुराणकशब्देन कोऽर्थो विवक्षितः ? न तावत् देवीपुराणसञ्ज्ञो ग्रन्थविशेषस्तस्य गायत्र्यधिकारादिभागवतधर्मशून्यत्वेन भागवतत्वाप्रसक्त्या निषेधवैय्यर्थ्यात् । दुर्गाचरितवत्त्वमात्रेण प्रसक्त्यभ्युपगमे कालिकापुराणस्यापि प्रसक्तत्वेन निषेधार्हतया तदनिषेधस्य निर्बीजत्वप्रसङ्गात् । नापि देवीवर्णनं यत्रास्ति तदित्यर्थः । विधिनिषेधयोरेकविषयत्वप्रसङ्गात् । नापि यत्रान्यानुषङ्गितया देवी वर्ण्यते तदित्यर्थः । देवीभागवतमित्यत्रैव देवीपुराणमित्यत्रापि देव्याः प्राधान्यस्यैव प्रतीयमानत्वेनानुषङ्गितायाः शब्दत्वायोगात् । यदि च यत्र प्राधान्येन देवी वर्ण्यते, तदत्र देवीपुराणशब्दार्थ इत्युच्यते । तदा देवीभागवतस्य देवीपुराणत्वेन निषेधविषयस्य विधिविषयत्वानुपपत्त्या प्रासङ्गिकदुर्गाचरितवतः श्रीमद्भागवतस्यैव विधिविषयत्वं पर्यवस्यति, तस्माद्भागवतमेवाष्टादशान्तर्गतं न देवी भागवतमिति सिद्धम् ॥

श्रीमद्भागवतं येन पुराणार्णवशोधनात् । दामोदरेण रूपेण निर्णीतं तं हरिं नुमः ॥ १ ॥

इति श्रीदामोदरविरचितं श्रीमद्भागवतनिर्णयसिद्धान्तः समाप्तः ॥

तत्र, गङ्गेशोपाध्यायाः—**"नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा। पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा"** इति देवीपुराणावयवे भागवतपदादेवीपुराणमेव भागवतमित्याहुः, तन्न रमणीयम्; **"यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते" "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं चैतत्पुराणं परिकीर्तितम्"** इति मात्स्योक्तलक्षणस्य "ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः। हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः" इति स्कान्दोक्तलक्षणस्यासम्भवात्। देवीपुराणसमाप्तौ भागवतपदानुल्लेखाच्च। "सर्वार्थबोधकं शास्त्रं *ब्रह्मवक्त्रविनिःसृतम्। तेनापि नरशार्दूल कीर्तितं नरवाहनम्। ब्रह्मा दक्षप्रजापतये* शिवो ब्रह्मणे चोक्तवान्। लक्षमात्रेण लोकस्य विधा देवेन भाषिता" इति देवीपुराणस्याम्युदया[1]दसमाप्त्यध्यायवाक्ये लक्षसङ्ख्याकत्वेन देवीपुराणस्याष्टादशसहस्रसङ्ख्याविरोधाच्च। देवीपुराणस्य विजयत्रैलोक्याभ्युदयनिशुम्भशुम्भमथनाख्यपादत्रयविशिष्टत्वेन द्वादशस्कन्धसम्मितत्वरूपलक्षणस्याभावाच्च। "नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा। पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा" इति वचने भागवतमिति पदस्य शर्वविशेषणत्वात्। **"वैष्णवानां यथा शम्भुः"** इति द्वादशस्कन्धवाक्यात्। "भस्मोद्धूलितदेहस्तु जटामण्डलमण्डितः। अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमव्ययम्। विष्णोराराधनार्थाय व्रतचर्या पितामह" इति गारुडद्वितीयाध्याये रुद्रवाक्याच्च। न च भागवतपदस्य प्रस्तुतपुराणविशेषणत्वं शङ्क्यम्, तथापदेन व्यवधानात्।

अथवाऽस्तु भागवतपदस्य प्रस्तुतपुराणविशेषणत्वम्, तथापि **"यत्राधिकृत्य"** इत्यादिलक्षणाक्रान्ततया न *श्रीमद्भागवतस्य पदवीमधिरोढुं तदर्हति, प्राचीनदानसागरस्मार्तनिबन्धकारस्तु,* तत्तत्पुराणोपपुराणसङ्ख्याबहिष्कृतनिन्दितकर्मयोगात्, पाखण्डशास्त्रानुगतं विविच्य देवीपुराणं न निबद्धमत्रेत्युक्त्वा देवीपुराणस्याप्रामाण्यमङ्गीचकार। वस्तुतस्तु तस्योपपुराणत्वं सर्वसम्मतम्। न चाष्टादशोपपुराणसङ्ख्यायां देवीपुराणं न श्रूयत इति वाच्यम्, उपपुराणानामष्टादशसंख्यातोऽप्यधिकत्वात्।

केचित्तु, "यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम्" इति हेमाद्रौ पुराणदानप्रस्तावे कालिकापुराणवचनात्कालिकापुराणं भागवतमित्याहुः, तन्मूलमित्यपि पाठ इति च। तदप्यापातरमणीयम्। तत्रैव कालिकापुराणे, "शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरञ्चं वैष्णवं तथा। यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम्। सौरं च नारदीयं च मार्कण्डेयं च वह्निजम्। भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गं चैव त्रयोदशम्। वामनं कौर्मं मात्स्यं च सप्तदशं च गारुडम्। स्कान्दमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं च न संशयः" इति लैङ्गादीनां त्रयोदशत्वादिकथनस्य 'भागवतम्' इतिपदस्य कालिकापुराणविशेषणत्वे विरोधापत्तेः। तस्मात्कालिकापुराणतो भिन्नमेव भागवतमुपपुराणम्। एतेन यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम्" इति पाठमङ्गीकृत्य, तन्मूलं तस्य कालिकापुराणस्य मूलं भागवतं देवीभागवतमित्यर्थो निर्बन्धकारैर्दर्शितः। यथा ह्युपपुराणान्येकै-

१ अत्र पङ्क्तिद्वयात्मको ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति।

कस्मान्महापुराणान्निर्गतानि, तथेदं भागवतादुत्पन्नमिति यावत् । तच्च भागवतं वैष्णवं तन्मूलं भवितुं नार्हति । देव्युपपुराणस्य देवीपुराणमूलकत्व एव सामञ्जस्यात् । शैवोपपुराणानां शैवेभ्य एव, वैष्णवपुराणानां वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवतमेव तन्मूलमित्युक्तिः परास्ता । विशदतया परास्ता भविष्यति च ।

तदुपपुराणं भागवतं किमिति जिज्ञासायां यदादित्यपुराणे "ततो भागवतं प्रोक्तं भार्गद्वय-विभूषितम्" इत्युक्त्वा "ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वदोष-विवर्जितः । जीवेद्वर्षशतं साग्रमन्ते वैवस्वतं पदम्" इति यद्दानफलमुक्तं, तदेव बोध्यम् ।

कश्चित्तु, कालिकापुराणसहचरितत्वेन देवीभागवतपरमित्याह । इतरस्तु देवीभागवतं निर्मूल-माह । अयं विचारश्च विस्तरतो निरूपणीयोऽग्रे ।

न च "शैवं यद्वायुना प्रोक्तम्" इत्यादिमहापुराणक्रमपाठात्कालिकापुराणस्य महापुराणत्व-मिति वाच्यम्, क्रमभेदात्, महापुराणगणनायां सर्वत्र कूर्मस्कान्दविष्णुमत्स्यादिक्रमदर्शनात् । कूर्मपुराणे प्रथमाध्याये चोपपुराणगणनायां द्वादशत्वेन कालिकापुराणस्य गणनात् । "आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम् । तृतीयं नारदमुपदिष्टं कुमारभाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नारदभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशन-सेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम्" इत्येव वाक्यात् ।

अत्र कश्चित् "पराशरोक्तमपरम्" इत्यस्याग्रे "तथा भागवताह्वयम्" इति कल्पितवान् । तदयुक्तम् । मारीचभार्गवयोरपलापापत्तेः । एकस्य भागवतस्य निवेशे एकस्य न्यूनतायां सप्त-दशत्वापत्तेः अनेकेषु पुस्तकेषु "मारीचं भार्गवाह्वयम्" इत्येव पाठात् । सूतसंहितायां "ततः कालीपुराणाख्यं वासिष्ठं मुनिपुङ्गवाः" इत्युपपुराणेष्वेव गणनात् । अतएव कालिकापुराणोक्त-गणनायां सौरनिवेशोऽपि सङ्गच्छते । अतः पुष्करपुराणशिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरविष्णुरहस्यदीक्षा-दीन्युपपुराणानि भिन्नान्येवेति तत्रोक्तं भागवतं भिन्नमेवेति निश्चयः । तस्मादादित्यपुराणमपि न श्रीमद्भागवतपदवीमधिरोढुमर्हति । मात्स्योक्तलक्षणानाक्रान्तत्वात् । एतेनादित्यपुराणस्य भागव-तत्वं वदन्तो निरस्ताः ।

धारणधर्मरूपलक्षणस्याभावाद् देवीभागवतादावेव एवोपलभ्यमानत्वात् । "सारस्वतस्य कल्पस्य वृत्तान्तो यत्र वर्ण्यते । गायत्रीछन्दसाऽऽरम्भस्तद्भागवतमुच्यते" इति दिनकरलिखितवचने गायत्रीछन्दस एव गायत्रीप्रारम्भकथनाद्देवीभागवतमेव, न विष्णुभागवतम् । एवञ्चैतद्वचनानुसारेण "गायत्र्या च समारम्भः", "यत्राधिकृत्य गायत्रीम्" इत्यत्रापि गायत्रीछन्दसा यत्रारम्भो गायत्रीछन्दोऽधिकृत्यारम्भो वेत्यर्थ एव ।

किञ्च, "हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्य च" देवीभागवत एव विस्तरशो निरूपणाद्विष्णुभागवते न तथा निरूपणम् । अल्पनिरूपणेऽपि सारस्वतवृत्तान्तस्य देवीभागवत एवोपलम्भादतो मात्स्यपुराणोक्तसकलभागवतलक्षणानां देवीभागवतपरत्वमेव । "प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम्" इति मात्स्यश्रीमद्भागवतवचनयोः सिंहवाहनत्वेन लिङ्गेन देवीविषयतया देवीभागवतमेव वक्ति ।

किञ्च, विष्णुभागवतं हि भारतोत्तरं दशलक्षणलक्षितं निर्मितमिति श्रूयते । मात्स्यस्कान्दयोः "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताऽऽख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणम्" इति, "चक्रे भारतमाख्यानं वेदार्थैरुपबृंहितम्" इति च क्रमेण पठ्यते । तेनाष्टादशपुराणबहिर्भूतत्वे सिद्धे कथं महापुराणदानप्रकरणस्य श्लोकेषु विष्णुभागवतस्यावसर इति । "अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु" इत्यत्र शुकाय प्रोक्तमिति विग्रहे देवीभागवतपाठमेव विधत्ते । तस्माद्देवीभागवतं महापुराणं, विष्णुभागवतमुपपुराणमित्याहुः ।

तन्न, विचारचारु; "यत्राधिकृत्य" इत्युक्त्या श्रीमद्भागवतपरतयैवास्य लक्षणस्य युक्तत्वात् । उत्तरोत्तरानुवृत्तया स्वार्थबोधकत्वरूपाधिकारलक्षणस्यार्थ एव सम्भवात् । तथा छन्दसो वक्तुमशक्यत्वात् । "अथ शब्दानुशासनम्" "अथ योगानुशासनम्" इत्यादावासमाप्तेः शब्दस्य योगस्य च विचारवत् । एवं च, "गायत्र्या च समारम्भः" इत्यत्रारम्भोऽधिकार इत्यर्थः । "अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः" इति महाभाष्ये 'अधिकारः प्रस्तावः' इति कैयटे । 'प्रारम्भः' इति विवरणकारैराम्भाधिकारयोः पर्यायत्वावबोधनात् । "सारस्वतस्य कल्पस्य वृत्तान्तो यत्र वर्ण्यते । गायत्रीछन्दसाऽऽरम्भस्तद्भागवतमुच्यते" इति दिनकरलिखितवचनस्य तु पुराणनाम्नाऽनुल्लेखादप्रसिद्धत्वाच्च निर्मूलत्वमेव भाति ।

अस्तु, समूलता वा, तथापि; गायत्रीछन्दसेत्यत्र गायत्रीमन्त्रेणेत्यर्थात्तस्यानुकूलतैव; छन्दःशब्दस्य वेदपरत्वात् । तन्त्रेष्वपि गायत्र्यः सम्भवन्ति । तद्व्यावृत्तये तदुल्लेखः । यद्याग्रहेण छन्दःपरत्वमुच्यते, तर्हि; "अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः । पुराणानां साररूपः साक्षाद्भागवतोदितः । द्वादशस्कन्धसंयुक्तः शतविच्छेदसंयुतः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः" इति गरुडपुराणवचनस्य विरोधो दुर्वारः । पाद्मे श्रीमद्भागवतमाहात्म्य एकोनविंशाध्याये "अर्थो यो ब्रह्मसूत्राणाम्" इत्यारभ्य "श्रीमद्भागवताभिधः" इत्यन्तं गारुडसमं पठित्वा "हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समा-

[1] विष्णुभागवतं हि भारतोत्तरं दशलक्षणलक्षितस्य भागवतस्य निर्माणं श्रूयत इति भ्रान्तः पाठ इति मे प्रतिभाति ।

रम्भस्तद्वै भागवतं विदुः" इत्युक्तम् । अत्र "गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ" "गायत्र्या च समारम्भः" इत्युक्तेश्च विरोधो दुष्परिहरः । "गायत्रीभाष्यरूपोऽयं द्वादशस्कन्धसंयुक्तः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः" इतिहरगौरीतन्त्रस्य विरोधश्च दुष्परिहरः । अत एव "ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः । परीक्षिच्छुकसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः । पुराणेषु च सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम् । यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गीयते बहुधर्षिभिः । इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागवताभिधम् । जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमहीत्यन्तमुपावदत्" इति पाद्मोक्तं देवीभागवते कथमप्यसम्बद्धमेवैव सङ्गच्छते । "श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम्" इति नारदीयवचने वेदसम्मितत्वकथनेन वेदमूलगायत्र्याः समारम्भस्यैव युक्तत्वात् । "अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः । तन्मयत्वात्पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः" इति पाद्मे षडध्यायश्रीभागवतमाहात्म्ये सप्ताहश्रवणविधिप्रसङ्गे गायत्रीमयत्वेन प्रतिपादनात् ।

किञ्च, दिनकरवचने गायत्र्यारम्भसमभिव्याहृतसारस्वतकल्पवृत्तान्तवर्णनरूपलक्षणकथनाच्छ्रीमद्भागवत एव तदुपलम्भः । "ब्रह्मानन्दमयो लोके व्यापिवैकुण्ठसञ्ज्ञितः । तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः" इत्यादिवेदस्तुत्यनन्तरं प्रसन्नेन भगवता स्वलोकादिप्रदर्शनोत्तरं "आगामिनि विरञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते । कल्पे सारस्वते प्राप्ते व्रजे गोप्यो भविष्यथ" इति बृहद्वामनपुराणस्थवेदाकाङ्क्षितवरदानवाक्येन सारस्वतकल्पीयदशमचरित्रस्य स्पष्टं प्रतीयमानतया श्रीमद्भागवत एव सम्भवेन तदारम्भे गायत्र्यर्थस्यैवोपलभ्यमानत्वात् । एतेन सारस्वतकल्पीयकथा श्रीमद्भागवते नास्तीति परास्तम् । अयं विचारस्तु निपुणतयाऽग्रे स्फुटीभविष्यति ।

किञ्च, श्रीमद्भागवते प्रथमे "सूत जानासि भद्रं ते भगवान् सात्वतां पतिः । देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया" इत्यादिना श्रीकृष्णचरितस्यैव मुख्यतया पृष्टत्वात्तस्यैव दशमे स्फुटतरनिरूपणेन सूतेनोत्तरदानाद्दशमे चरितस्य सारस्वतकल्पीयत्वात् । तत्र गोपीनां श्रुतिरूपत्वस्य बृहद्वामने निरूपणात् । गायत्र्याश्च वेदमूलतया वेदसारस्य श्रीमद्भागवतस्यारम्भेऽवश्यमपेक्षणीयत्वात् ।

प्रलयौ बोध्यौ । तौ वरेण्यभर्गःशब्दाभ्यां सूचितौ । 'वरेण्यम्'इत्यस्यार्थमाह–"तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा" इति । ध्यानविषये भगवति जडजीवधर्माणां मायिकत्वात्तन्निराकरणेन, माया, तत्कार्यसम्बन्धलेशाभावाद्वरणीयं सुन्दरमिति । यश्च निर्दोषः स एव वरणयोग्यः। 'भर्ग'शब्दं व्याचष्टे–"धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्" इति । एतेन भर्जयत्यखिलामविद्यामिति भर्गःशब्दः सान्तो व्याख्यातः । 'देव'पदव्याख्यानमाह–"स्वराड्" इति । स्वरूपानन्द एव रमत इति । 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इति व्याचष्टे–"तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" इति । 'यः' इति गायत्र्यन्तर्गतस्य ग्रहणमिति श्रीमदाचार्यचरणोक्तानुसारेणोक्तं इति ।

केचित्तु, तत्सवितुर्देवस्येत्यस्यार्थो 'जन्माद्यस्य' इति । 'वामं वरेण्यं परम्' इत्यभिधानात् 'वरेण्यम्' इत्यस्य व्याख्यानं 'परम्' इति । 'भर्गः' इत्यस्य व्याख्यानं 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्' इति । भर्गः सकलदुरितभञ्जनज्योतीरूपम् । 'तत्' पदार्थव्याख्यानं 'स्वराट्' इति । 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इत्यस्य व्याख्यानं 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये' इति प्रोचुः ।

अन्ये तु, 'तत्' पदस्य प्रतिपदं 'यः' इति, 'वरेण्य' पदस्य प्रतिपदं 'अभिज्ञः' इति, 'भर्ग' इति पदस्य प्रतिपदस्वरूपं 'तेजः' इत्यर्थः, देवपदस्य प्रतिपदं 'अस्य' इति, 'धीमहि' इत्येव, 'धिय' इति पदस्य प्रतिपदं 'कवयः' इति, 'प्रचोदयात्' इत्यस्य प्रतिपदं "आदिकवयः' इति, 'प्रचोदयात्' इत्यस्य प्रतिपदं 'तेने' इत्याहुः ।

वीरराघवाचार्यास्तु 'जन्माद्यस्य यतः' इति सवितृपदार्थ उक्त इति, 'यः' इति पदेन 'तत्' शब्दार्थश्च सूचितः' 'सूरयः' इत्येनेन वरेण्यशब्दार्थ उक्तः; उक्तं हि सावित्रीविवरणे "वरेण्यं वरेण्यं न तु वरा ध्यातार ईरिताः', 'तेने' इत्यादिना देवशब्दार्थ उक्तः, 'द्योतनः सर्वभावानां द्योतमानः स्वयं सदा' 'अज्ञानमखिलं तुदन्' इति, तत्रोक्तं द्यन् खण्डयन्, दोवखण्डने, द्योतकः प्रकाशकः 'जन्मादि' इत्यनेन देवशब्दार्थ उक्तः, जगद्व्यापारो हि तल्लीला; 'धाम्ना' इत्यादिना भर्गःशब्दार्थ उक्तः, 'भर्गस्तेजः समाख्यातम्', 'भर्जयत्यखिलं कष्टम्' इति च तत्रोक्तम्; 'स्वराट्' स्वतन्त्रः, प्रेरकत्वेन धीप्रचोदनम्; "धियो धीपूर्विकाश्चेष्टा प्रेरणं तु प्रचोदनम्' इति हि तत्रोक्तम्; एवं प्रदर्शितया रीत्या गायत्र्युपक्रमत्वसिद्धिरित्याहुः ।

सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु श्रीमदाचार्यचरणोक्त एव सम्यक् । एवं च गायत्र्यधिकारस्यैवात्र सुलभतया 'जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमही धान्तमुपावदत्' इति पूर्वोदाहृतपाद्मवचनस्य प्रतिपदोक्तत्वेन जागरूकतया 'गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ' इत्याद्यन्येषामपि वचनानामानुगुण्येन च 'यत्राधिकृत्य गायत्रीं' 'गायत्र्या च समारम्भः' इति वचनयोः समावेशः श्रीमद्भागवत एव न देवीपुराण इति प्रमाणानुसारिणो विभावयन्तु ।

एतेनारम्भश्लोके शार्दूलविक्रीडिते गायत्र्यारम्भस्यान्वयाद्विष्णुभागवतपरमिदं लक्षणं न सम्भवतीति निरस्तम् । अत एव "गायत्रीभाष्यरूपोऽयम्" इति हरगौरीतन्त्रवचनसमानार्थत्वाय गायत्र्यर्थ एव गायत्रीपदलक्ष्यत्वमर्हति ।

गायत्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं, न तु शिवशक्तिसूर्यादिध्यानमित्याग्नेये गायत्र्यर्थनिरूपणाध्याये

निर्णीतम्। विष्णुध्यानं तु श्रीमद्भागवतप्रथमश्लोक एव वर्ण्यते, न तु देवीभागवतप्रथमश्लोके। शक्तिध्यानस्यैव तत्र वर्णनादिति दामोदरशास्त्रिण आहुः।

"ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति भगवदुक्त्या, "परं ब्रह्म परं धाम" इति कृष्णसखवाक्ये परब्रह्मत्वेन बोधितस्य श्रीकृष्णस्य गायत्र्यां 'तत्' पदेन बोधित्वात्। तच्छ-ब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वेऽपि "अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः (प्रसिद्धः) पुरुषोत्तमः" इति भगवद्वाक्याच्च तथा। तत्पदप्रतिनिधीभूतसत्यपदेन "सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठि-तम्। सत्यासत्यौ हि नामतः" इति भारतोद्योगपर्वण्युक्तत्वाच्च, भागवत एवाभिधानात्तस्यैव श्रीमद्भागवताद्यपद्ये ध्यानमिति वा बोध्यम्।

यत्तु कथितं, गायत्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्यादिध्यानमित्युक्तिस्तु नास्ति-कत्वमूलिकैवेति। मैत्रायणीयानां 'भर्गो रुद्रः' इति श्रुतेः। प्रपञ्चसारादिसर्वतन्त्रपुराणादिषु शिव-शक्तिसूर्यादिरूपार्थस्योक्तत्वाच्च। त्वदुदाहृताग्नेयवाक्यं तु "विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनु-मानम्" इति न्यायात्त्तावकत्वमेवेत्याह।

तदतितुच्छम्, अप्पय्यदीक्षितग्रन्थे शिवतत्त्वविवेके "विष्णुसंज्ञम्" इति श्रुतिः, "क्वचि-द्वरेण्यं सवितुर्भर्गं विष्ण्वाभिधं जगौ। ततश्च विष्णोरेवार्थो गायत्र्याः..." इति कारिकायां 'विष्णुसंज्ञम्' इति श्रुतेः। बृहद्योगियाज्ञवल्क्येनापि "हिरण्यगर्भं पुरुषं व्योम्नि तद्विष्णुसंज्ञितम्। 'भ' इति भासयति लोकान् 'र' इति रञ्जयते प्रजाः। 'ग' इत्यागच्छतेऽजस्रं भरणाद् 'भर्ग' उच्यते" इति कथनाच्च भर्गाख्यो विष्णुरेव।

किञ्च, एतच्छ्रुतिस्मृत्येकवाक्यतया "अथ भर्गो देवस्य धीमहीति सविता वै देवस्ततो योऽस्य भर्गस्तं चिन्तयामि। अथ भर्ग इति यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तार-कोऽक्षिणि रहस्यगिति भर्गो भर्जयति चैष भर्गाख्यो भाभिर्गतिर्वैष भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनोऽथ 'भ' इति भासयतीमाँल्लोकान् 'र' इति रञ्जयतीमानि भूतानि 'ग' इति गच्छन्त्यस्मिन्नागच्छन्त्यस्मादिमाः प्रजास्तस्माद्भर्गः। भूयमानात्सूर्यः। सवनात्स-विता।" इति मैत्रायणीयश्रुतावपि विष्णोरेव ग्रहणात्। आदित्ये वर्तमानस्य भर्गरूपस्याऽक्षि-स्थलिङ्गेन च हरेरेव निश्चयात्।

इत्यादिनाऽऽदित्यस्य विभूतित्वमभिधाय, "य एष पुरुषः एष भूतानामधिपतिः" इति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य तदग्रिमानुवाकेषु "सर्वो वै रुद्रः इत्यादिषु, "हिरण्यबाहव अम्बिकापतय उमापतये" इत्युपसंहारेण तत्र शिवाकारतानिर्णयसाधकमिति चेत्, न; "क्षरः सर्वाणि भूतानि" "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" "भूतग्रामः स एवायम्" "भूतानां योऽव्ययः पिता" इत्यादिवत् प्राणिमात्र-याचकत्वाभावान्न नीलकण्ठादिरूपं लिङ्गम्। आग्रहेण प्रेतमात्रवाचकत्वपरिच्छिन्नैश्वर्यबोधकत्वेन परमैश्वर्यविघटकत्वेनालिङ्गत्वमेवेत्युभययापि तदगमकत्वात्। "सर्वो वै रुद्रः" इत्यादिनां तु न वाक्यशेषत्वम्। "आदित्यो वै तेजः इत्यनुवाकान्तः" इत्युपनिषदि समाप्तिबोधनात्।

यत्तु, अन्तर्यामिब्राह्मणे "एष आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति कथनाज्जाबालोपनिषदि "एतानि ह वाऽमृतस्य नामधेयानि" इति शतरुद्रीयप्रशंसावाक्येनाऽमृतपदस्य शिवपरतानिर्णायकत्वमिति, तन्न; शतरुद्रीयस्यामृतनामत्वेऽपि अमृतपदस्य शिवनामत्वाभावात्। अतस्त्रिलोचनादिसाधकस्य पदस्याभावादक्षिद्वयविशिष्टो विष्णुरेव। अत एव मैत्रायणीयश्रुतौ "अक्षिणी" इति निरुपमस्य द्वित्वविशिष्टस्य बोधनाद्विष्णुरेवाऽक्ष्यन्तर्वर्ती। "ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः। केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः" इति वाक्यात्। तथा च भारतेऽश्वमेधपर्वणि पार्थं प्रति भगवद्वाक्यम्, "तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम्। उद्धुत्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि। गायत्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्ष्मं (क्ष्मं) च मामकम्" इति। एवं च "आदित्यान्तर्गतं मण्डलासीनं रुक्माभं पुरुषं परम्। ध्यायेज्जपेत्तदित्येतन्निष्कामो मुच्यते द्विजः" इति। तथा "आदित्यमण्डलान्तस्थं परं ब्रह्माधिदैवतम्। छन्दो निवृ(चृ)त्स्याद् गायत्री मया दृष्टा सनातनी।" इत्यादिषु भगवानेव। एतेन भगवानेव न शिवशक्तिसूर्यादयो गायत्रीरूपा इति बोध्यम्। तस्मादादित्ये वर्तमानं भर्गाख्यं भगवत एव रूपम्। किञ्च, आपाततः शिवप्रतीतावपि "रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः। वह्निमध्ये स्थितं सत्वं सत्वस्यान्तःस्थितोऽच्युतः" इति मैत्रायणीयोपनिषदि। योगियाज्ञवल्क्योऽपि सूर्यान्तःसोममुमासहितमुक्त्वा सर्वान्तरच्युतो भगवानेवोक्तो ध्येयत्वेन भगवानेवाद्दत इति निराबाधः पन्था इत्युवाच। ततश्च भर्गाख्ये विष्णुरेवेति स्थिते मैत्रायणीयश्रुतौ भर्ग इति रुद्र उक्तस्तस्यायमभिप्रायः—भाभिर्गतिर्यस्य हीती भर्गो भर्जयतीति वैष भर्ग इति भर्गशब्दव्युत्पत्तिदर्शनेन भर्जयति भासयति संहरतीति व्युत्पत्त्या भगवति संहारकर्तृत्वबोधाय रुद्रपदापादानम्।

यद्वा, "अप भ इति भासयतीमाँल्लोकान् र इति रञ्जयतीमानि भूतानि, ग इति आगच्छेदजस्रम्, भरणाद्भर्ग उच्यते" इत्युक्तम्। तस्माच्छिवपरत्वेन गायत्रीव्याख्यानमसङ्गतमेव।

यत्तु, "विष्णुसंज्ञितम्" इति श्रुतेः शिवपरत्वायाप्पयदीक्षितैः "सर्वे देवाः प्रवदन्ति" इत्यथर्वशिखावचनात् "शिवपरत्वादि भूम्यन्तःशरीरादि घटादि च "अधितिष्ठति शिवस्तस्माद्विष्णू रुद्र उदाहृतः" इति वायुसंहितावचनात् "भगवान्भगसद्भावान्निर्मूलत्वाच्छिवः स्मृतः। स्वामी स्वमस्य यत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात्" इति लैङ्गनिरुक्तिबोधकवाक्याद्विष्णुपदस्य शिववाचकत्वे सिद्धे विष्णुसंज्ञमितिश्रुतेः शिवपरत्वम्। आदित्यान्तर्गतस्य च विष्णुत्वं शिवपरमेवेत्युक्तम्।

तन्न, "विष्णुसञ्ज्ञम्" इतिश्रुतौ "व्योम्नि तद्विष्णुसञ्ज्ञितम्" इति स्मृतौ च सञ्ज्ञाबोधनादत्र विष्णुशब्दस्य यौगिकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । योगरूढशब्दानां भगवदेकतानत्वात् । मैत्रायणीयरुद्रशब्दस्य रूढत्वस्य गमकत्वाभावात् । "ध्येयः सदा" इति, "तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्" इति, "रविमण्डले स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः । वह्निमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वस्यान्तःस्थितोऽच्युतः" इत्याद्यनेकवचनैरक्षिणी इति द्विवचनेन चादित्यान्तर्वर्ती नारायण एव । "ध्येयः सदा" इति वाक्ये नारायणपदात्तस्य रूढत्वम् । णत्वात्तस्य यौगिकत्वकल्पने "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्" इति णत्वानापत्तिः । सोमपदस्योमासहितस्य शिवस्य ग्रहणे तदन्तर्वर्तिभगवत एव निश्चयात् । न चादित्ये शिवस्य केवलस्यैव स्थितिर्वक्तव्येति वाच्यम् । "जगत्कारणतापन्नः शिवया मुनिपुङ्गवाः । सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः । न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः । उमाशङ्करयोरैक्यं यः पश्यति स पश्यति । उमार्धविग्रहः" इत्यादिसूतसंहितावचनैः केवलस्याभावादुमासहितस्य सर्वत्र स्थितेर्वक्तव्यत्वात् । तथाच सोमान्तर्वर्तिनारायणस्य सूर्ये वर्तमानत्वात्स एव ।

यत्तु, भारताश्वमेधे "भगवन् वैष्णवा धर्माः किं फलाः किं परायणाः । कथं त्वमर्चनीयो हि मर्त्यैः काश्च तेऽनघ । कथं वैखानसा ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः । एवमेव पुरावृत्तं वैष्णवं धर्मशासनम् । श्रुता मे मानवा धर्मा इति तेभ्यो विविच्य सः । युष्मदीयान्परान्धर्मान्पुण्यान्कथय मेऽच्युत" इति वैखानसपाञ्चरात्रिकाणां धर्मस्य पृष्टत्वेन वैदिकेतरविषयत्वम् । "यन्मनुरवदत्तद्भेषजम्" इति श्रुतेर्याज्ञवल्क्यस्मृत्यपेक्षया मनुस्मृतेः प्रबलत्वं चेत्याह ।

तत्तुच्छम्, "पुराणे धर्मशास्त्रे च योंऽशः श्रुत्या विरुद्ध्यते । स तत्रार्थस्तु विज्ञेयः" इति पराशरपुराणवचनेन वेदविरुद्धे तन्त्रव्यवहारात् "विष्णुसञ्ज्ञम्" इति, "रविमध्ये स्थितः सोमः" इति श्रुतिविरुद्धपुराणत्वेन शिवस्य गायत्र्यर्थकल्पनायास्तान्त्रिकत्वेन वैदिकैरनादरणीयत्वात् । यस्मिन्नंशे तन्त्रस्य वेदानुकूलत्वं तत्र तन्त्रस्यापि प्रामाण्यमिति निश्चयः । एकं साङ्ख्यं च योगं च वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते । एवमेकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः" इति मोक्षधर्मोक्तेः । पञ्चरात्रस्य प्रामाणिकत्वे योंऽशः श्रुत्या विरुध्यते स त्याज्यः । तद्विशेषास्तु शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशे निरूपिताः ।

एवं सति "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति गीतावाक्येन "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति वेदार्थस्य भगवतो ध्यानस्य वैदिकत्वस्यासन्दिग्धत्वात् ।

किञ्च, "श्रुता मे मानवा धर्मा" इत्युपसंहारवचनात्पूर्वं यदि गायत्र्यर्थ उक्तः स्यात्, तदा, याज्ञवल्क्यसमकक्षाणां "तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्" इति वचनानां "तन्मण्डलगं ध्यायेत्" इत्याद्युत्तरवाक्यानां नैर्बल्यं सम्भाव्येत, तदुपसंहारवचनात्पूर्वं, मनुस्मृतौ च शिवत्वेनार्थः क्वापि नोक्त इति कथं साक्षाद्गायत्र्यर्थप्रतिपादकानां "विष्णुसञ्ज्ञम्" "रविमध्ये स्थितः सोमः" इत्यादिपूर्वोदितश्रुतिस्मृत्यनुकूलानां याज्ञवल्क्यस्य भारतस्य च वाक्यानां नैर्बल्यं स्यादित्यासदादिभिर्विवादेनालम् ।

किञ्च, "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" इति बह्वृचसंहिताश्रुतेः, "तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रममृतं तद् ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सोऽक्षरः परमः स्वराट् । अथ नित्यो देव एको नारायणः । ब्रह्मा च नारायणः शिवश्च नारायणः । शक्रश्च नारायणो द्वादशादित्याश्च नारायणो वसवोऽश्विनौ च नारायणः । सर्वे ऋषयश्च नारायणः कालश्च नारायणो दिशश्च" इति तैत्तिरीयनारायणोपनिषदि श्रूयमाणत्वात् । "त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणा" इत्यादिश्रीमद्भागवतदशमवचनेन सर्वरूपत्वनिश्चयाद् ब्रह्मैव भगवान् प्रतिपाद्यते । अत एव "पुराणेषु च सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा" इति श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् । एतेन निर्णयेन कौमार्यादिषु "तदेकाक्षरमव्यक्तं तदादित्यगतं परम्" इत्यादिवाक्यं शिवं प्रकम्य पठितम् । तथा राजवंशानुकीर्तने गायत्र्या हिरण्मयं पुरुषमुपासमानस्य वसुमनसो राज्ञः शिवो रविमण्डलादाविर्भूय "साम्बं रूपमदर्शयत्" इत्युक्तम् । आदित्यपुराणे च गायत्र्याः परमं तत्त्वं शिवः" इत्युक्तम् । सुन्दरीतापिन्यां प्रथमे "शैवेयं भगवती त्रिपुरा" इति प्रक्रम्य तदधिष्ठातृत्वेन शिवं च प्रकृत्य द्वितीयादिखण्डेषु गायत्रीविवरणे पञ्चमखण्डे उक्तम् । "तस्मात्तदुच्यते कामः कामं कामी शिवो मतः । कृष्णोऽयं कामदवोऽयं वरेण्यं भर्ग उच्यते" इत्यादि च व्याख्यातम् । तादृशाधिकारिणस्तस्य सार्थक्यादिति दिक् ।

भर्गःशब्दस्तु सान्त एवेति । तस्य सिद्धिस्तु 'भ्रजी भर्जने' इत्यस्माद् "युजिभृजिभ्यः कुश्च" इत्युणादिसूत्रेणासुन्प्रत्यये कवर्गान्तादेशे बोध्या । न च "भ्रस्जपाके भवेद्धातुः" इति योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिविरोध इति वाच्यम् । आर्थिकार्थमादाय तदुक्तेः । यद्वा भ्रस्जेस्तस्यैवात्र रूपम् । असुन्प्रत्ययस्तु "सार्वधातुभ्योऽसुन्" इत्यनेनैव सिद्धः । कुत्वं छान्दसत्वादिति विद्यारण्यप्रभृतयः सान्तमेवाङ्गीचक्रुः ।

यत्तु केचिच्छैवाः, भ्रस्जपाके इतिधातोर्णिचि "भ्रस्जोरोपधयोः इति रमागमे स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तौ भर्जेरित्यस्मात् "अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्" इति बाहुलकात्कर्तर्यपि घञ् 'नेत्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तस्वरे 'भर्ग'इत्यदन्तप्रयोगसिद्धिः । अत एव 'भर्गाख्यं तं चिन्तयामि' इति श्रुतिप्रयोगः । "तद्भर्गाख्यं किमपि परम्" इति साम्बस्तुतेरपि । तथा, यो भर्गो नः प्रचोदयात् । तत्पदं च लुप्तषष्ठीकमङ्गीकृत्य तस्य सवितुर्देवस्य वरेण्यं धीमहीत्यन्वयं वदन्तः शिवपरत्वम्, शिवस्य च परमपुरुषत्वम्; अन्यथा सवितृपदस्य ब्रह्मवाचकत्वे य इति पुंलिङ्गपदेन निर्दिष्टस्य कर्तुरनन्वयापत्तेरित्याहुः ।

तन्न, सान्तपक्षे भर्गाख्यप्रयोगस्य शकन्ध्वादित्वात्पररूपेण सिद्धेः । "कः सविता का सावित्री" इत्युपक्रम्य "द्वितीयपादो भर्गमयः" इति तलवकारब्राह्मणप्रयोगस्तु पृषोदरादित्वात्सिद्धः । तस्मादेकान्ततो नादन्तत्वसिद्धिः । अस्तु वाऽदन्तत्वे "तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसावादित्यः सविता स वा एव प्रवरणीय आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ भर्गो देवस्य धीमहीति सविता वै देवस्ततो वाऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ धियो नः प्रचोदयादित्याहुः" इति

मैत्रामणीयश्रुतिविवरणवाक्येन तमिति द्वितीयान्तं भर्गाख्यं चिन्तयामीत्यन्वयबोधेन भर्गशब्दस्य प्रथमान्तकल्पनाया भर्गपदस्य तृतीयपादान्वयकल्पनायाश्चासङ्गतत्वबोधनात् । भर्ग इत्यत्र द्वितीयायाः "सुपां सुलुक्" इति स्वादेशसिद्धेः । तदित्यत्र अमो लुक् । सान्तपक्षेऽप्युभयत्र लुक् ।

वस्तुतस्तु "एवं प्रवरणीयः" इत्यनेन प्रवरणीयत्वकथनेन "सवितुर्देवस्य वरेण्यं तद्भर्गो धीमहीति यः सविताः नः धियः प्रचोदयात्" "योऽस्य भर्गाख्यः" इत्युक्त्वा तस्य सवितुर्देवस्य वरेण्यं भर्गो धीमहि" इति च श्रुतिसिद्धान्वयः ।

ननु "तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यम्" इतिश्वेताश्वतरे, याजुषब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽपि "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्याह, प्रसूत्या इतिनिरूपणात्सवितुर्वरेण्यमित्येवान्वयो न भर्गशब्दोऽप्युच्युत इति चेत्, न; वरेण्यत्वाय तथोक्तं द्वितीये फलार्थं तदिति प्रसूत्या इत्युक्तत्वात्; तस्मान्मैत्रायणीयश्रुत्यनुरोधादन्वयो निराबाध इति दिक् ।

यच्च, सवितृपदस्य ब्रह्मवाचकत्वे 'यः' इति पुंलिङ्गनिर्देशानुपपत्त्या परमपुरुषः शिवो ग्राह्य इति । तदप्याग्रहादेव शोभते, न तु विचारेण । "एक एव नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" इति । "पुरुषो वै नारायणोऽकामयत" इति । "तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसौ वा आदित्यः सविता" इत्यादिश्रुतिषु "परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्" "मत्तः परतरं नान्यत्" "पुरुषः स परः पार्थ" "अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इत्यादिस्मृतिषु पुंलिङ्गपददर्शनात् । "सवनात्सविता" इति मैत्रायणीयश्रुतेः । "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इति गीतावाक्यादिसिद्धजगत्कर्तृत्वबोधकसवितृपदेन पुरुषोत्तम एव । याज्ञवल्क्येनाऽपि तथा विवृतत्वात् । तस्मादत्र सवितृशब्दो यौगिकः । "आदित्यमण्डलान्तस्थम्" इत्यादिवचनानां तु तत्र ध्येयभगवत एव सवितृपदेन बोधनात् । अत एव "सविता देवता" इति श्रुतिः । "विश्वामित्र ऋषिः छन्दो गायत्री देवता रविः" इति भरद्वाजस्मृतिरपि व्याख्याता । किञ्च, सर्वात्मकत्वाद्भगवतः सूर्यादिरूपेण निरूपणम् ।

यद्वा, "पुरः स्फूर्तिकमादाय रविरेतस्य देवता, तदन्तर्विधिमादाय शिवः सोमोऽस्य देवता सर्वान्तरविचारे तु भगवानेव देवता" इति श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणोक्तेः सर्वसद्भावो बोध्यः । इदं च "रविमध्ये" इति स्मृतिवचनान्न कापि शङ्कावकाश इति दिक् ।

गायत्र्याः शक्त्यादिरूपकल्पनापि तद्वानुरोधिनीति तदनुसारिपुराणवचनान्यपि तथा ।

यत्त्वाग्नेयवाक्यं, तत्तु "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" इति न्यायात्त्याज्यमेवेत्याद, "तदसङ्गतं विरोधे तु" इति सूत्रे "औदुम्बरीं वेष्टयेत्" इति ज्योतिष्टोमे सदो मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते । तत्र "औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या" इति वाससा वेष्टनं स्मर्यते । "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इति श्रुतम् । तत्र किं कार्यमित्यपेक्षायां पूर्वाधिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यस्य साधितत्वादस्या अपि प्रामाण्यात्सर्ववेष्टनं कार्यमिति प्राप्ते प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा स्मृतिर्नादरणीया । श्रुतिप्रामाण्यस्य श्रुत्यनुमानसापेक्षत्वात् । प्रत्यक्षश्रुतिमनादृत्य तस्या आदरे हेत्वभावादिति स्मृतिपादे सिद्धान्तितम् । तथा च पूर्वोक्तश्रुतिसिद्धस्य पुरुषोत्तमप्रतिपादनस्य

जाकरूकत्वेन द्वितीयपादमर्गपदान्वयस्य सिद्धत्वेन तद्विहाय शिवसूर्यादीनां गायत्र्यर्थप्रतिपादनं पुराणतन्त्रवचनानामनादरणीयत्वात्तदनुसारितृतीयपदान्वयस्याप्यनादरणीयत्वात् । आग्नेयवाक्यं तु प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वात्स्वार्थप्रमाणमेवेति तस्य स्वापकत्वकथनं प्रत्यक्षश्रुत्यनालोचनादिति दिक् ।

तस्मात्पुरुषोत्तमो भगवानेव गायत्र्यर्थः । ततश्च "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् । परिहाप्यापि वेदांस्त्रीन् - कर्माणि विहितानि च । गायत्रीमात्रमाश्रित्य द्विजो भवति निर्भयः । गायत्रीहीनवेदास्तु साङ्गा अपि च निष्फलाः" इत्यादिस्मृतयो गायत्र्युत्कर्षबोधनेन तदर्थभगवदुत्कर्षबोधिकाः । तथा च ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषः क्वचित्" इति गीतोक्तेरिदं निरूपितमित्यलम् ।

यत्तु, हयग्रीवब्रह्मविद्या देवीभागवत एव न विष्णुभागवते । हयग्रीवनामासुरो देवी भागवतप्रथमस्कन्धे प्रसिद्धस्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्रीदैवत्यो मन्त्रः, सा विद्या यत्र वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः । स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चेत्युभयमपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् । "जपन्नेकाक्षरं मन्त्रं मायाबीजात्मकं मम" इत्यादिनेत्याह, तन्न, वेदैकसमाधिगम्यस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वं मायाबीजस्य न सम्भवति । यतो मायाबीजप्रतिपाद्यं ब्रह्मेति क्वापि वेदे न श्रूयते । न च "पञ्चप्रेतासनारूढां परब्रह्मस्वरूपिणीम्" इति तन्त्र उक्तत्वात्तत्प्रतिपादकबीजस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वमिति वाच्यम् । वेदैकशरणानां वेदविरुद्धतन्त्राणामप्रामाण्यात् । अस्तु प्रामाण्यम्, परन्तु प्रत्यक्षश्रुत्यपेक्षया तस्यौदुम्बरीवेष्टनन्यायेन न्यायवदनादरणीयत्वात् । हयग्रीवब्रह्मविद्येत्यत्र श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे "भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृणन्त उपधावन्ति ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधाय नमः" इत्यादिगद्येन हयग्रीवब्रह्मणो मन्त्ररूपा विद्या दर्शिता । देवीभागवतेऽप्यष्टमस्कन्धे दर्शितेति दामोदरशास्त्रिणो व्याचख्युः ।

तत्र कश्चित्, शारदातिलकादिषु "मन्त्राः पुंदेवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः पुनः" इत्यादिवचनैः स्त्रीदैवत्यमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुंदैवेष्विति प्रतिपादनात्, क्वचित्पुंदैवत्यमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौणः, नच गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पयितुमुचितम्, लक्षणारूपदोषापत्तेरित्याह, तन्न; शारदातिलके "मन्त्रविद्याविभागेन द्विविधा मन्त्रजातयः" इति पूर्वार्धनिरूपणात् स्त्रीदैवतयोर्मन्त्रविद्ययोर्जातिशब्दत्वेन व्यवहारो बोधितः । एवं च "द्वादशाक्षरविद्या" इत्यादौ पुंदैवत्येषु विद्याप्रयोगः सञ्ज्ञाशब्दत्वेन बोध्यः । तथा च श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धे "सत्रे ममास भगवान् हयशीर्षनाम साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः । छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतो नमस्ते" इति वेदात्मकत्वेन वेदप्रवर्तकत्वेन प्रतिपादनाद्धयग्रीवब्रह्मणो मन्त्रस्य विद्या सञ्ज्ञा बोध्या ।

यद्वा, श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धे "स चाधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्मनिष्कलम् । यद्वा अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात् । दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्मामेद्यं मदात्मकम् । विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधारयत्" इत्यत्र श्रीधरैर्व्याख्यातम् ।

एवं ह्यत्र प्रसिद्धा कथा । "निशम्याथर्वणं दक्षं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः । दध्यञ्चं समुपागम्य तमूचतुरथाश्विनौ । भगवन्देहिनौ विद्याविति श्रुत्वा स चाब्रवीत् । कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छताम् । तयोर्निर्गतयोरेवं शक्र आगत्य तं मुनिम् । उवाच भिषजोर्विद्यामवादीरश्विनोर्मुने । यदि मद्वाक्यमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहसैव ते । शिरश्छिन्द्यां न सन्देह इत्युक्त्वा प्रययौ हरिः । इन्द्रे गते तथाऽभ्येत्य नासत्यावूचतुर्द्विजम् । तन्मुखादिन्द्रगदितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः । आवां तव शिरश्छित्त्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् । सन्धास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज । तस्मिन्निन्द्रेण संछिन्ने पुनः सन्धाय मस्तकम् । निजं ते, दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो यथागतम् । एतच्छ्रुत्वा तयोवाच दध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः । प्रवर्ग्यब्रह्मविद्यां च सत्कृतौ सत्यशङ्कितः" इति । ततश्चायमर्थः, दध्यङ् निष्कलं शुद्धं ब्रह्म अधिगतः । पाठान्तरे तु नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ग्यं चाधिगतः ज्ञातवान् । ततोऽश्विभ्यां प्रादादित्यनुषङ्गः । उपदिदेशेत्यर्थः । कथम्भूतं ब्रह्म? अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरोनाम प्रसिद्धम् । तयोरमरतां जीवन्मुक्ततां व्यधादिति । तथा च श्रुतिः "अश्वस्य शीर्ष्णा प्रयदीमुवाच" इति । मदात्मकं वर्म नारायणकवचमधिगत इति पूर्वस्यानुषङ्गः । यथसांस्त्वष्ट्रे प्रादात् । किं तत् यत्त्वष्टा विश्वरूपाय पुत्राय प्रादात् । कीदृशम्? यत्वं ततो विश्वरूपादधाः धृतवानसि । तदेवं विद्यया सारं वाचं याचध्वमित्यर्थ इति । अत्र निष्कलमित्यनेन "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुत्युक्तं गृहीतम् । तदेव ब्रह्मविद्यापदाभिधेयम् । तदेवाश्विभ्यां प्रादात् । तदेव त्वष्ट्रे, इत्यादिना निरूपितम् । अत एव मदात्मकं वर्मेत्युक्तम् । नारायणस्य शुद्धब्रह्मात्मकत्वेन तत्प्रतिपादककवचस्य तदात्मकत्वेन ब्रह्मविद्यात्मकं नारायणकवचं दध्यङ्ङाथर्वणहयग्रीवप्रोक्तब्रह्मविद्यारूपम् । अत एव टीकाश्लोकेषु ब्रह्मविद्यापदेनोपादानम् ।

किञ्च, "जपन्नेकाक्षरं मन्त्रं मायाबीजात्मकं मम" इति देवीभागवतश्लोकेन मन्त्रत्वेन निरूपणात् । श्रीभागवते तु षष्ठे सप्तमाध्याये "क्षुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया । अच्छिद्याऽदान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः" इति । न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत्" "एतां विद्यां पुरा कश्चित्" इत्यादिषु विद्यापदोपादानेन प्रतिपदोक्तस्यातिदेशिकेन बाधायोगात् । एतेन शारदातिलकवचनं प्रायिकं तद्भिन्नविषयं चेति बोध्यम् । एतेन हयग्रीवब्रह्मणोपदिष्टा विद्येत्यर्थोऽपि बोध्यः ।

किञ्च, "हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा" इति साहचर्येण हयग्रीवप्रोक्तब्रह्मविद्या सहकृतो यत्र वृत्रवधो "महापुरुषस्तम्भः" इत्यादिवचनबोधितस्तथा वृत्रवधसहचरितहयग्रीवब्रह्मविद्या नारायणकवचात्मिका यत्र तदेव श्रीमद्भागवतमिति परस्परसाहचर्यादिदं फलितम् ।

यद्वा, हयग्रीवब्रह्मणोर्विद्या । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वेन हयग्रीवविद्या या नारायणकवचरूपा, ब्रह्मविद्या वेदस्तुतिरूपा "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मविद्याशब्दो ब्रह्मविद्यापरो, न तदेकविद्यापरो, येन शारदातिलकवचनाक्रान्तो भवेत् ।

यद्वा, हयग्रीवो भगवान् ब्रह्मविद्या वेदस्तुलादिरूपा। बहुवचनं तु "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या" इत्याद्यनेकोपनिषदां सङ्ग्रहाय। श्रीमद्भागवतस्य वेदसम्मितत्वेन वेदात्मकहयग्रीववर्णनस्यावश्यकत्वात्। ततश्च ब्रह्मविद्यासहचारितो भगवानेव ग्राह्यो न दैत्यः। तस्माद्धयग्रीवब्रह्मविद्या श्रीमद्भागवत एव न देवीभागवते इति निर्मत्सरं विभावनीयं वेदानुसारिभिः।

यत्त्वादित्यपुराणदृष्ट्यापि देवीभागवतमेव महापुराणम्—तथाहि—आदित्यपुराणे रक्तासुरवधप्रस्तावे "आजघ्ने महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा। साऽद्य रक्तासुरं हत्वा स्वराज्यं ते प्रदास्यति" इति वचनम्। अनेन वचनेन देवी भागवते स्वसम्मतिर्दर्शिता। न हि देवीभागवतातिरिक्तसर्वपुराणे देवीकृतो वृत्रवधः क्वचिदप्यस्ति। इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात्। केवलं देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति। तद्ग्रहणे देवीभागवते स्वसम्मतिर्दर्शितेति युक्तमेवेत्याहुः। भास्कराचार्या अपि "वृत्रासुरवधोपेतम्" इति लक्षणे देवीकृतो वृत्रासुरवधो ग्राह्य इत्याहुः।

तन्न, वेदसम्मितत्वकथनेन वेदानुकूलवृत्रावृत्रवधस्यासाधारणधर्मरूपलक्षणत्वेन युक्तत्वात्। वेदे वृत्रासुरवधः स्पष्टं निरूप्यते। तथाच, ऋक्संहितायां षष्ठाष्टके षष्ठाध्याये "वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण" इति श्रूयते। वाजसनेयिनामपि संहितायामस्ति। तैत्तिरीयसंहितायां "इन्द्रः शत्रुरभवत्सम्भवन्नग्नीषोमावभिसमभवत्। स इषुमात्रमिष्टमात्रं विश्वङ्वर्धत। स इमाँल्लोकानवृणोत्। तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्। तस्मादिन्द्रो बिभ्यत्। स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति। तस्मै वज्रंँसिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहि" इत्यारभ्य "इन्द्रो वृत्रमहं ते देवा वृत्रं हत्वा" इत्यादि "इन्द्रो वृत्रं जघ्निवान्। इन्द्रो वृत्रं हत्वा" इत्यादि "इन्द्रो वृत्रमहं तस्य शीर्षकपालमुदौब्जत्स द्रोणकलशोऽभवत्" इति "इन्द्रो वृत्रमहन्सोऽपोऽभ्यम्रियत सा यन्मेध्यं यज्ञीयंँसदेवमासीत्" इति "इन्द्रो वृत्रमहं तस्य कनीनिका परापतत् तदाञ्जनमभवत्" इत्यादि। अत एव श्रीमद्भागवते "वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन्" इतिश्लोकेन स्पष्टं वेदमूलत्वं बोधितम्। वृत्रहन्तृवीर्यप्रकाशका मन्त्रास्तु "वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाह्याय च" इत्याद्याः श्रीधरा ऊचुः।

तथाच "हग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद्भागवतमुच्यते" इति लक्षणस्यायमभिप्रायः। हग्रीवब्रह्मविद्येत्यनेन भगवान् प्रतिपाद्यस्तत्प्रतिपादकोपनिषद्भागः क्रोडीकृतः। यज्ञार्थे वेदे वृत्रवधात्तन्निरूपणेन धर्मकाण्डः स्वीकृतः। "गायत्र्या च समारम्भः" इत्यनेन वेदस्य मूलं बोधितम्। तेनादिमध्यावसानेषु वेदार्थो बोधितः। अत एव "वेदार्थैरुपबृंहितम्" इति गारुडे गीयते। नैतादृशो विचारो देवीभागवते किन्तु श्रीमद्भागवत एवेत्यस्य लक्षणस्यात्रैव समन्वयो बोध्यः। हयग्रीवब्रह्मविद्यासहकृतवृत्रवधस्येन्द्रकृतत्वात्तस्यैव सम्भव इत्युक्तं प्राक्। आदित्यपुराणे देवीकृतवृत्रासुरवधोक्त्या देवीभागवतलिङ्गबोधनेऽपि देवीकृतवृत्रासुरवधो यत्र तद्भागवतमिति लक्षणाऽभावान्न देवीभागवतस्य वृत्रासुरवधोपेतत्वमिति लक्षणम्।

यत्त्वनन्तरं च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे "ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजः। सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिविवर्जितः। जीवेद्वर्षशतं साग्रमन्ते वैवस्वतं पदम्" इति पठितम्। अत्र च स्वसम्मतभागवतं गृहीतुमुचितम्। किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्ष एव स्वरसतः सङ्गच्छते।

प्रथमश्लोक एकादशद्वादशयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनात् । सूर्यस्य गायत्रीदेवतात्वात् । तद्भागवतपक्षे वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति ।

ननु, भ्रमादेव भणितम् । आदित्यपुराणे "यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय मनवे द्विजाः । तदहं सम्प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम" इति प्रतिज्ञाय "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च" इति पञ्चकपुराणलक्षणं निरूप्य "तत्रोपपुराणानां खिलत्वाल्लक्षणं स्मृतम् । ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यम्" इत्यष्टादशोपपुराणनिरूपणे वायुपुराणोक्त्या "ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितम्" इति लक्षयित्वा "ददाति सूर्यभक्ताय" इत्यादिनाऽऽदित्यपुराणस्य भागवतत्वबोधनपुरःसरं दानफलबोधनात् । "सूर्यभक्ताय अन्ते वैवस्वतं पदम्" इत्यादिसूर्यसम्बन्धस्यैव स्पष्टं प्रतीतेः । इतरथा देवीभक्ताय देवीलोकं गच्छेदित्युक्तं स्यात् । देवीभागवते गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनं गायत्रीरूपशक्तिदेवताकत्वेन, न सूर्यदेवताकत्वेन ।

किञ्च "भागद्वयविभूषितम्" इतिलक्षणं देवीभागवते नास्त्येव किन्त्वादित्यपुराण एव । द्वादशस्कन्धात्मकत्वाद्देवीभागवतस्य । आग्रहे तु महापुराणत्वभङ्गः । तस्मादादित्यपुराणात्मकं भागवतम् । "यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतम्" इतिकालिकापुराणोक्तगणनायामुपपुराणत्वेन निविशते ।

यत्तु "सारस्वतस्य कल्पस्येति मात्स्यवचनादपि देवीभागवतमेव महापुराणम् । अत्र शैवे प्रकरणशुद्धिः । ऋषय ऊचुः "पुराणसङ्ख्यामाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमात्" इति मुनिप्रश्नोत्तरं "ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यत्पाद्मं" पद्मकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं, वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं, श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदनन्तरं "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते" इति । "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते" इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि । पश्चादुपपुराणकथनार्थं "उपभेदान्प्रवक्ष्यामि" इति प्रतिज्ञाय पद्मपुराणान्नारसिंहं निर्गतम् । एवं नन्दिसाम्बाऽऽदित्य सम्बकान्युक्त्वाऽन्योपपुराणान्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति । "अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्प्रदर्श्यते । विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम्" इति वचनेन सूत ऋषिरुक्तवान् । ततश्च "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च" इत्यादि पुराणलक्षणान्युक्त्वा "सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते" इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माऽग्निहरसरस्वतीपितॄणां सम्बन्धात्कल्पानां सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णत्वभेदेश्चातुर्विध्यमुक्तमिति । तत्र कल्पानां तत्तद्देवतासम्बन्धज्ञानं तु तत्तत्कल्पाश्रितत्तत्पुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् । अन्यप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेष्वनुपलम्भात् । तथैवं सति "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते" इति वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम् । तदर्थस्तु यथा गरुडस्येदं गारुडः । यथा वाराहकल्प इत्यत्र "वरा-

ह्स्याऽयं वाराहः" इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा। तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वत इति विग्रहः। "सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च" इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वाच्च। मत्स्यपुराण उपान्त्याध्याये "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते" इति वचनेन तथैवोक्तत्वात्। ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवत् गौरीलक्ष्म्योः कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्याऽर्थप्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योर्द्ध्वं उत्पत्तिर्यस्मात्तत्पुराणं भागवतं विदुः, तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत्पुराणं तद्भागवतसञ्ज्ञकमिति यावत्। अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावाश्रया ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियन्ते। एतच्च तत्तन्नामककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रितकूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव। तथाच मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमिति रहस्यार्थः। सारस्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वम्। "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेश्वरप्रेरणां विनापि गृहागतमेव। अस्मिँश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं वन्ध्यापुत्रोपममेव। तस्य मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भावस्याऽसत्त्वात्। विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे "पाद्मं कल्पमथो शृणु" इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयस्योक्तत्वात्। तद्विरोधाच्च। नच पाद्मकल्प एव सारस्वतः। सरस्वान् समुद्रः, तस्माज्जातं कमलं सारस्वतम्। तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यम्। "पद्मकल्पस्य वृत्तान्ताश्रयं यस्मादुदाहृतम्। तस्मात्पाद्मं समाख्यातम्" इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन एतदेव "यदा पद्ममभूद्धैरण्यमयं जगत्। तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः। पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह कथ्यते" इति मत्स्यपुराणवचनेन "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः" इति वचनेन पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक् कथनात्। किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोरेकत्वे पाद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणं पाद्मं भागवतं चेत्येव वदेत्। किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्तमित्यभिव्यक्तपदार्था ये प्रसिद्धा लोकविश्रुता इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्यारूढं पाद्मशब्दं विहायाऽप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाऽभावः। किञ्च "सरस्वत्यास्तथा कल्पः" इत्यादेः पूर्वोक्तसारस्वतपदनिरुक्त्यर्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च। नच पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे त्रिंशत् कल्पेषु मत्स्यपुराणान्तिमाध्याये कीर्तितेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम्। प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णवजकल्पार्चिषकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्याऽन्तिमाध्याये न ग्रहणं, तथा पाद्मस्याऽपि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात्। यदि तेषां पर्यायत्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्याऽपि कुत्रचिदन्तर्भावोऽस्तु। अत एव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण पितृकल्प एव पूर्वार्धान्ते पद्मस्योद्भवात्पितृकल्पपदेन पाद्मस्य सङ्ग्रहो वेदितव्य इत्युक्तम्। पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्त्वकरणेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम्। वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकास्त्रिंशत्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते। भूः भुवः सुव इत्यादयस्त्रिंशत्कल्पाः। पाद्मादयश्च वायुपुराणोक्तदिनकल्पा ब्रह्मणः प्रतिदिवसेषूत्पद्यन्ते, इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात्तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः।

यत्तु, विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पकथाश्रयत्वेऽपि श्रीकृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवत्वेन तस्य दशमस्कन्धे सत्त्वात् "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः" इति वचनस्य विष्णुभागवतविषयोऽस्तीत्याहुः। तदसत्। श्रीकृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्वप्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात्। समूलत्वेऽपि यस्मिन्पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः। सर्वपुराणेषु तथा दृष्टत्वात्। तथाच श्रीकृष्णजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च न सारस्वतकल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः।

किञ्च, श्रीकृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं, तथा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तत एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्। तथाच सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युः। तस्मात्सारस्वतस्य कल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशं च देवीभागवतमेवाऽस्ति, इति देवीभागवतं तद्विषयो वक्तव्य इति।

किञ्च, शिवपुराण उमासंहितायां "ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने। महाविद्या जगद्धात्री सर्वविद्याधिदेवता। द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभूत्नृप" इतिवचनात्फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या उद्भवः। तद्दिन एव सारस्वतकल्पोद्भवः। तदुक्तं हेमाद्रौ कल्पश्राद्धप्रकरणे नागरखण्डे "सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च" इति। तथाच सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः" इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतविषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यम्।

किञ्च, तस्य ग्रहणेन तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात्तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवाऽऽयास्यति "सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः" इति वचनात्। ततश्च "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेन, सारस्वतकल्प इति नाम्ना च, परमहंस्य सामग्र्येव कर्तव्या स्यात्। अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिच्छताऽपि वक्तव्यस्तस्मात् "सारस्वतस्य कल्पस्य" इति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम्। अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनम्। तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे "तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा। महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति तास्त्रयः। तासां तिसृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः। सृष्ट्यर्थं च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैः" इत्यादि।

तद्भ्रमसात्। यतो मत्स्यपुराणोक्तपुराणलक्षणविचारेण तदुक्तकल्पविचारेण बृहद्वामनपुराणसन्दर्भविचारेण च "सारस्वतकल्पस्ये"ति वचनं श्रीमद्भागवतस्यैव विषयो न देवीभागवतस्येति। तथाहि—मत्स्यपुराणे "कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो द्विजाः। व्यासरूपमहं कृत्वा संहरामि युगे युगे। चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा। तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन्प्रभाष्यते। अद्याप्यमर्त्यलोके तु शतकोटिप्रविस्तरम्। तदर्थो हि चतुर्लक्षे संक्षेपेण निवेशितः। पुराणानि

१. उत्तरपदः। २. मत्स्यपुराणोक्तकल्पविचारेण बृहद्वामनपुराणसन्दर्भविचारेण सम्पूर्णविचारेण तदुक्तसारस्वतेत्यादिः ख-पुस्तके पाठः।

दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते। नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः। ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये। ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्तितम्। एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत्। तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः। पाद्मं तु पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह पठ्यते। वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः। यत्राह धर्मानखिलान् तदुक्तं वैष्णवं विदुः। त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्प्रमाणं विदुर्बुधाः। श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान्वायुरिहाऽब्रवीत्। यत्र तद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्। चतुर्विंशसहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते। यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते। सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं यच्च पुराणं परिकीर्तितम्। अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम्। यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयाँस्त्विह। पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते। यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माऽधर्मविचारणम्। व्याख्यातं जैमिनिप्रश्ने पक्षिभिर्धर्मचारिभिः। मार्कण्डेयेन कथितं तत्सर्वं विस्तरेण तु। पुराणं नवसाहस्रं बह्वर्थं तदिहोच्यते। यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च। वशिष्ठायाऽग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रकीर्तितम्। तच्च षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम्। यत्राऽधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः। अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन गतिं स्थितिम्। मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम्। चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च। भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते। रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम्। यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः। तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते। यत्राऽग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः। धर्माऽर्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च। कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम्। तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति। महावराहं तु पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च। विष्णुनाऽभिहितं क्षोण्यै तद्वाराहमिहोच्यते। मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पं च मुनिसत्तमाः। चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते। यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः। कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपबृंहितम्। स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीति निगद्यते। सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु पठ्यते। त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः। त्रिवर्गमभ्यधात्तच्च वामनं परिकीर्तितम्। पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम्। यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले। माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः। इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ। सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पाऽनुषङ्गिकम्। श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः। मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम्। अधिकृत्याऽब्रवीत्सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रतम्। तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश। यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डं गरुडोद्भवम्। अधिकृत्याऽब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते। तदष्टादश चैकं तु सहस्राणीह पठ्यते। ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याऽब्रवीत्पुनः। तच्च द्वादशसाहस्रं पुराणं द्विशतानि च। भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः। तद्ब्रह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा[1] समुदाहृतम्" इति। अत्र "यत्राऽधिकृत्य गायत्रीम्" इतिश्लोकस्य सर्वथा श्रीमद्भागवतपरत्वस्य पूर्वं निश्चितत्वेन तदुत्तरस्य "सारस्वतस्य कल्पस्य" इति श्लोकस्य देवीभागवतबोधकत्वमर्धजरतीयं कथं भवेत्?

1. तत्पुरुषवृत्तचरितैरिति कदाचित्सम्भवेत्।

किञ्च, "यत्राऽधिकृत्य" इति श्लोकोक्तधर्मवत एव "सारस्वतस्य" इति श्लोकोक्तधर्मवत्त्वम् । तच्च "पुराण"मिति पदेन बोध्यते । किञ्च गरुडस्याऽयं गारुडः वराहस्याऽयं वाराह इतिवत् सरस्वत्या अयं सारस्वत इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन, सरस्वत्याः सङ्कीर्णेषु माहात्म्यात्सारस्वतस्य सङ्कीर्णत्वात्सरस्वतीप्रतिपादनं देवीभागवत एवेति युक्तिर्न साधयसी । वैष्णवपुराणस्य वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयत्वेन वाराहपुराणस्य मानवकल्पवृत्तान्ताश्रयत्वेन योगस्याऽयोगात् । श्वेतबृहदीशानाघोररथन्तरकूर्मलक्ष्मीसह्यकल्पादिषु सर्वत्र योगस्याऽभावात् । "सरस्वत्यास्तथा कल्पः" इति वचनस्य विचारोऽग्रे स्फुटीभविष्यति ।

किञ्च, देवीभागवतस्य सङ्कीर्णत्वे त्वदुक्त्या समागते व्यासकृताऽष्टादशपुराणबहिर्भावापत्तेः ॥ तामससात्त्विकराजसभेदेनैकैकषट्कस्य प्रतिपादनात् । पाद्मोत्तरखण्डीयशिवोमासम्वादे द्विचत्वारिंशाध्याये । "मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे । वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् । गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शन । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे" इति वचनैः । तथाच हरिमाहात्म्यस्य सात्त्विकत्वेन तत्प्रतिपादकश्रीमद्भागवतस्य च सात्त्विकत्वेनाऽनिच्छताऽप्यष्टादशपुराणगणनायामङ्गीकरणीयत्वात् । देवीभागवतस्य तु भवतैवाष्टादशपुराणबहिर्भावसाधनात् । यतस्तस्य सङ्कीर्णस्य प्रतिपादनात् ।

किञ्च, यद्भवता वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं, वैष्णवपुराणमतेन, शैवपुराणेषु सात्त्विकत्वं, वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं, "दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः । तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते" इति स्कान्दे, शैवपुराणमतेनेत्येवं प्रकारेण प्रतिपादितम् । तेनाप्यष्टादशपुराणबहिर्भाव एव साधितो देवीभागवतस्य । यतो दशसात्त्विकानि, चत्वारि तामसानि, चत्वारि राजसानीति पुराणावलोकनेन ज्ञेयम् ।

किञ्च, सारस्वतकल्पस्य सङ्कीर्णत्वकथनं मत्स्यपुराणकल्पानुकीर्तन उपाध्यायाऽध्यायविरुद्धम् । तथाहि—तत्र "प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरः परः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते । सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । व्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः । कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासी प्रजापतेः । षोडशो नारसिंहस्तु वामनस्तु ततोऽपरः । आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः । मानवो विंशमः प्रोक्त उदान इति चाऽपरः । वैकुण्ठश्चाऽपरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथाऽपरः । चतुर्विंशतिमः प्रोक्तः सावित्रीकल्पसञ्ज्ञकः । पञ्चविंशतिमोऽघोरो वाराहस्तु तथाऽपरः । सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेश्वरस्ततः प्रोक्तस्त्रिपुरो यत्र घातितः । पितृकल्पस्तथैवाऽन्त्यो या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्येवं ब्रह्मणो मासः सर्वपातकनाशनः । आदावेवाऽहि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते । तस्य कल्पस्य तं नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा" इति । तत्रैवाऽग्रे "सङ्कीर्णा-

१ समान इति पाठः ।

स्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा। रजस्तमोमयास्तद्वत्त्रयस्त्रय उदाहृताः। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां व्युष्टिरुच्यते"। व्युष्टिर्माहात्म्यम्। "*अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषूपवर्ण्यते*। सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते। तत्रैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम्" इति।

अत्र सङ्कीर्णादयः पञ्चकत्रिकात्मकास्त्रयस्त्रय उदाहृता इत्युक्तेरेवं सिद्धम्—श्वेतो, नीललोहितो, वामदेव इतित्रयः सङ्कीर्णाः। रथन्तरो, रौरवः, प्राण इति त्रयस्तामसाः। बृहद्, कन्दर्पः, सद्य इति त्रयो राजसाः। ईशानो, व्यानः, सारस्वत इति त्रयः सात्त्विकाः। उदानो, गारुडः, कौर्म इति त्रयो रजस्तमोमयाः। एवमवशिष्टेषु नारसिंहमारभ्य पितृकल्पपर्यन्तेषु पञ्चदशसु विभागो बोध्यः। एवं पक्षद्वयात्मको ब्रह्मणो मासः।

अत्र केचिच्छिष्टास्तु सत्त्वस्य निवेशक्रमेण "रजःसत्त्वतमोमयाः" इति तेन गारुडस्य सात्त्विकत्वम्। तेन गारुडकल्पोक्तवृत्तान्तबोधकगारुडपुराणस्य पाद्मे सात्त्विकत्वेनोच्यमानत्वात्। इतरथा केनाऽपि प्रकारेण गारुडस्य सात्त्विकत्वं नैव सिध्येदित्याहुः। एवमुद्देशनिरूपणक्रमेण सङ्कीर्णादिषु सरस्वत्यादीनां माहात्म्यनिरूपणाद्विष्णोर्माहात्म्यं सात्त्विकेषूच्यते। मात्स्य एव सङ्ख्यानुक्रमणिकाध्यायेऽपि "सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। राजसेषु तु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः। तद्वदग्नेस्तु माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते" इत्युक्तम्। न चैतद्वचनक्रमानुरोधात्सारस्वतस्य सङ्कीर्णत्वमिति वाच्यम्। एतद्वचनस्य सङ्कीर्णादिषु प्रतिपाद्यस्वरूपप्रदर्शनपरत्वात्। अन्यथा पूर्वोदितवचनेषु सङ्कीर्णादिक्रमोद्देशस्य तद्वृत्तान्तक्रमस्य च बाधापत्तेः।

किञ्च, यथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इत्यत्र "तेजो वै घृतम्" इति वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वेन घृताऽक्तोपधानम्। तथाऽत्र वाक्यशेषोक्तक्रमस्यैव ग्राह्यत्वम्। किञ्च, सात्त्विकादिक्रमाङ्गीकारे चतुर्णामेव ग्रहणे चतुर्भिस्त्रिंशतां समावेशस्य क्लिष्टत्वापत्तेः। रजस्तमोमयप्रतिपादनस्य 'त्रयस्त्रय उदाहृताः" इत्यस्य विरोधो दुर्वारश्च स्यात्। एतेन सात्त्विकराजसतामसभेदैश्चातुर्विध्यमुक्तवान् इति परास्तम्। न च रुद्रमहात्म्यस्य तामसकल्पीयत्वेन श्वेतकल्पप्रसङ्गेन "धर्मान् वायुरिहाब्रवीत्। यत्र तद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्"इति वचनविरोधः श्वेतकल्पस्य सङ्कीर्णत्वेनाऽङ्गीकारादिति वाच्यम्। "सात्त्विकेष्वधिकं तद्वत्"इति वचने "तद्वत्" इति पदेन, "महात्म्यमधिकं हरेः" इति, "अधिकं ब्रह्मणो विदुः"इत्युक्तेश्चाऽधिकपदोपादानेन, तद्वग्नेः शिवस्य चेत्यत्र तद्वत्पदोपादानात्पितॄणां चेत्यत्र चकारेण चाधिक्येन सरस्वत्यादीनां माहात्म्यबोधनेनाऽन्येषामपि माहात्म्यबोधनात्। न च सङ्कीर्णादिषु चतुर्णां देवानां माहात्म्यबोधनाद्रजस्तमोमयेषु कस्याऽपि माहात्म्याऽनवबोधनात् "रजस्तमोमयाः" इतिपदं विशेषणत्वेन योजनीयमिति वाच्यम्। "रजस्तमोमयास्तद्वदि"त्यत्र तद्वत्पदोपादानवैयर्थ्यापत्तेः। "त्रयस्त्रय उदाहृताः" इति त्रिंशतां सङ्ख्याबोधनाऽनुपपत्तेः। रजस्तमोऽधिष्ठातृब्रह्मादीनां माहात्म्यबोधनस्य प्राप्त्याऽनुक्तसिद्धेः। तस्माद्वाक्यशेषोक्तयथाश्रुतक्रमस्य जागरूकतया सारस्वतकल्पस्य सात्त्विकत्वे निष्प्रतिबन्धके सिद्धे तस्य सङ्कीर्णत्वकथनं गगनकुसुमायमानमेव। एतेन 'सारस्वतकल्पः

इति पदेनैव कल्पस्य सारस्वतसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेनेश्वरप्रेरणां विनाऽपि गृहागतमेव । अस्मिंश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं वन्ध्यापुत्रोपममेवेति निरस्तम् ।

किञ्च, श्वेतादितिथिकल्पेषूत्पद्यमाना दिनमध्यकल्पा भिन्नाः । तथा च—"सरस्वत्यास्तथा कल्पः" इति वचनेन सरस्वतीकल्पो भिन्न एव । यथा पुराणान्तरे क्वापि मयूरकल्पः । तथाच वाराहपुराणे मेघवाहनकल्प उक्तः प्रागितिहासे रुद्रगीतासु यत्र भगवान् "त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज" इत्यादिरुद्रमाज्ञप्तवान् । रुद्रश्च तन्निर्वाहाय "मां वह" इति प्रार्थितवान् । तदा भगवान् मेघो भूत्वा कल्पमेकं रुद्रमवहत् । स मेघवाहनकल्पः । तस्य तिथिरूपेष्वगणनात्तस्मिन् ब्रह्माण्डकरणाऽनुक्तेश्च, वराहपुराणलक्षणे महावराहकल्पाश्रितत्वकथनादेवं सति दिनमाध्यमिकत्वमायाति । एवमन्यत्राऽपि बोध्यम् ।

यच्चात्र तत्तद्देवतानामाविर्भावाश्रया ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियन्ते । एतच्च तत्तन्नायककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पाश्रितकूर्मादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेवेत्युक्तम् ।

तदपि न साधीयः । अघोरकल्पवृत्तान्तबोधके भविष्येऽघोरापरपर्यायशिवस्य मुख्यत्वेनाऽऽविर्भावे माहात्म्ये च प्रतिपादनीये "यत्राऽधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः । अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन" इत्यादि मात्स्यवाक्येनाऽऽदित्यमाहात्म्यप्रतिपादनस्य बोधनात् । एवं लक्ष्मीकल्पाऽनुगकूर्मपुराणे लक्ष्म्याः प्राधान्ये महात्म्ये च वर्णनीये शिवस्य प्राधान्येन महात्म्यस्य वर्णनात् । तथा च कूर्मपुराणे पूर्वभागे चतुर्थोऽध्याये "कुतः सर्वमिदं जातं कस्मिंश्च लयमेष्यति । नियन्ता कश्च सर्वेषां वदस्व पुरुषोत्तम । श्रुत्वा नारायणो वाक्यमृषीणां कूर्मरूपधृक् । प्राह गम्भीरया वाचा भूतानां प्रभवाऽव्ययौ । कूर्म उवाच । माहेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्व्यूहः सनातनः । अनन्तश्चाऽप्रमेयश्च नियन्ता विश्वतो मुखः" इत्यारभ्य "निशान्ते प्रतिबुद्धोऽसौ जगदादिरनादिमान् । सर्वभूतमयोऽव्यक्तादन्तर्यामीश्वरः परः । प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याऽऽशु महेश्वरः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः" इत्यादिना चोक्ता, "प्रधानात्क्षोभ्यमानाच्च तथा पुंसः पुरातनात् । प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम्" इत्यादिना सृष्टिरुक्ता, ततः पञ्चदशाऽध्यायोत्तरसुपरिभागे दशभिरध्यायैरीश्वरगीतोक्ता, शिवमाहात्म्यं परब्रह्मरूपता चोक्तेति मुख्यतया शिवमाहात्म्यं प्रतिपादितं, न लक्ष्म्याः, इति लक्ष्मीनामककल्पत्वेन लक्ष्म्याः प्राधान्येन प्रादुर्भावो माहात्म्यं चेति भ्रमादेवोक्तमिति ज्ञेयम् ।

यत्तु, विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे "पाद्मं कल्पमथो शृणु" इति वचनेन पाद्मस्यैव ...स्य पाद्मकल्पकथाश्रवणमुक्तमिति जगाद । तच्चिन्त्यम् । श्रीमद्भागवते "अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सवि... कल्प (सविकल्प) उदाहृतः", "पाद्मं कल्पमथो शृणु", "अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्याऽपि भारत । वाराह इति विख्यातो यत्रासीत्सूकरो हरिः" इति द्वयानां कल्पानां निरूपणात् । केन... तत्र "चायं तु" इति द्वितीयस्कन्धश्लोके पूर्वं "पूर्वस्यादौ परार्द्धस्य ब्राह्मस्याऽभावात् ।

ब्राह्मो नाम महानभूत्। यत्र कल्पेऽभवद्वेधा शब्दब्रह्मामयःपुरा" इत्यनेन ब्रह्मकल्पवृत्तान्तस्य निरूपणम्। ततश्च द्वितीयस्कन्धान्ते पाद्मं कल्पमथो शृण्विति प्रतिज्ञाय तृतीयस्कन्धे पाद्मनिरूपणोत्तरं वाराहकथानिरूपणे "अयं तु कथितः" इत्यनेन वराहकल्पनिरूपणम्। वाराहकल्पनिर्वचनं "यत्रासीत्" इत्यादिना, ततो वाराहावतारप्रश्ने वाराहावतारनिरूपणमिति वाराहकल्पकथा निरूपिता. ततश्च द्वादशसमाप्तौ कल्पनाम कथनेन "सारस्वतस्ये"तिबोधितवृत्तान्तनिरूपणमिति ज्ञेयम्। एवञ्च, ब्राह्मपाद्मवाराहकल्पानां ब्राह्मपाद्मवैष्णवपुराणप्रसिद्धानामनुवादमात्रमिति निश्चयः। केवलपाद्मकल्पस्यैव कथेति निश्चये त्रयाणां निरूपणविरोधः। न च त्रयाणामेव कथा सम्पूर्णा श्रीमद्भागवत इति वाच्यम्। सङ्क्षेपतेर्निरूपितत्वेन त्रयाणां समाप्तिबोधनात्। एतेन "न च पाद्मकल्प एव सारस्वतः" इत्यारभ्य "सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम्" इत्यन्तं कथनं गगनकुसुमसौरभ्यसदक्षं काकदन्तपरीक्षाऽनुसारित्वात्परास्तम्।

यदपि "विष्णुभागवतस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वमि"ति तदपि निरस्तम्। "पाद्मं कल्पमथो शृणु" इत्यत्राऽथोपदवैय्यर्थ्याच्च। यदपि श्रीकृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवत्वेन तस्य दशमस्कन्धे सत्त्वात् "सारस्वतस्य"इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषय इति शङ्काग्रन्थस्य "तदसदि"त्यारभ्य "देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्यः" इत्यन्तं खण्डनग्रन्थस्य निरूपणं तदपि शशस्य निजशृङ्गभिया विशालकन्दराप्रवेशवद्भाति। यतः "रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च। सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम्। यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः। तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते" इति मत्स्यपुराणवचनेन ब्रह्मप्रकृतिगणपतिश्रीकृष्णजन्माख्यखण्डचतुष्कविशिष्टब्रह्मवैवर्तपुराणस्य रथन्तरकल्पाश्रितवृत्तान्तबोधकत्वात्।

यदपि "ब्रह्मणा संस्तुता" इति शिवपुराणस्थोमासंहितावचनात्फाल्गुनशुद्धद्वादश्यां[1] देव्या उद्भवः। तद्दिन एव सारस्वतकल्पोद्भवः "सारस्वतस्तु द्वादश्याम्"इति हेमाद्रिधृतनागरखण्डवचनात्। तथाच सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थके "सारस्वतस्य कल्पस्ये"ति वचनं सर्वथा देवीभागवतविषयो न विष्णुभागवतमित्युक्तम्, तदपि न; "युष्माकं बदरीचक्रमस्माकं बदरीगृहम्" इति बादरायणसम्बन्धसदृशत्वात्।

किञ्च, मधुकैटभनाशाय तस्य उद्भवोक्तेः का व्यवस्था विधीयते। अत एव सप्तशतीप्रथमचरितस्य काली देवतेति कात्यायनीतन्त्रादिषु स्फुटम्। एतेन देवीभागवतप्रथमस्कन्धे महालक्ष्म्यादीनां सर्ग उक्तः। ततश्च सरस्वत्याऽऽविर्भावप्रतिपादकत्वमुक्तमिति निरस्तम्। मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकत्वमिति भवदुक्तिविरोधाच्च। नात्र सरस्वत्या मुख्यत्वेन प्रतिपादनम्। अस्तु वा यथोक्तम्। परन्तु द्वादश्या विष्णुतिथित्वेन निश्चयाद्वाराहपुराणे धरणीकृते मार्गशीर्षमारभ्योर्जमासपर्यन्तानां शुक्लद्वादशीक्रमेण मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवामनपरशुरामरामश्रीकृष्णबुद्ध[2]कल्किपद्मनाभनारायणदेवताकाः प्रसिद्धाः। तत्र नृसिंहद्वादशीत्वेन नृसिंहदेवताकत्वेन फाल्गुनशुक्लद्वादश्याः प्रसिद्धत्वात्।

१ द्वादश्यामिति कपुस्तकम्। २ बौद्धेति खपुस्तकम्।

किञ्च, योगबाहुल्येन गोविन्दद्वादशीत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च पद्मपुराणे, "कुम्भेऽर्के देवपूज्ये यदि धनुषि गते सप्तगे कर्कटस्थे पुष्यार्के फाल्गुने मास्यथ शुभफलदे शोभने शुक्लपक्षे । चेत्स्याद्व्यातिरेकादिह जलधितटे द्वादशी विष्णुतीर्थे गोविन्दद्वादशीयं कलिकलुषहरा विष्णुसायुज्यदात्री" इति ब्रह्माण्डपुराणेऽप्यस्ति लक्षणम् । एवं फाल्गुनशुक्लद्वादश्या अनेकप्रकारेण भगवत्सम्बन्धित्वनिश्चितत्वादेव्युद्भवस्यैकस्य सम्बन्धस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । तत्रोद्भूतसारस्वतकल्पस्य सात्त्विकत्वेन तदधिष्ठातृभगवत्प्रतिपादकश्रीमद्भागवतस्य 'सारस्वतस्ये'तिवचनोक्तलक्षणं निराबाधमिति सर्वथैवाऽस्माकमेवेष्टसिद्धिः । यच्च तस्य ग्रहणे हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वेन सात्त्विकत्वमेवाऽऽयातीत्यापत्तिर्दर्शिता सात्वनुकूलैवेति प्रतिपादितमेव, तस्य सात्त्विकत्वमिति 'सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः' इति वचनस्य न सारस्वतकल्पो विषय इति सिद्धम् ।

केचित्तु, मात्सीयं सारस्वतकल्पवाक्यं न भागवतलक्षणपरम्, लक्षणपरत्वे "यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । वसिष्ठायाऽग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रचक्षते" इत्यादिमात्सीयकल्पान्तवाक्यानामपि लक्षणपरत्वस्य वक्तव्यत्वेनाऽऽग्नेयादेरीशानकल्पोक्तिविधुरस्याऽष्टादशबहिर्भावप्रसङ्गात् । किन्तु, मात्सीयकल्पवर्णनाध्यायस्थसङ्कीर्णसात्त्विकराजसकल्पभेदवाक्यवदिमानि पुराणवर्णनाऽध्यायस्थसारस्वतादिकल्पभेदवाक्यान्यपि परस्परविरुद्धवृत्तान्तत्वादिना पुराणवचनानामप्रामाण्यनिरासाय भिन्नभिन्नकल्पवृत्तान्तविषयत्वप्रतिपादनपराण्येव । एवं सति मात्स्यवाक्यैरेव पुराणानां यथोक्तलक्षणादिमानसिद्धभागवतत्वादिविशेषाणां प्रतिनियतकल्पसम्बन्धस्य विधिरस्ति तस्य प्रतीतिनिर्वाहान्न भागवतादौ सारस्वतकल्पोक्त्यपेक्षास्तीत्याहुः । तत्रोक्तव्यवस्थया वक्ष्यमाणबृहद्वामनपुराणसन्दर्भेण च सारस्वतकल्पोक्तवृत्तान्तस्य श्रीमद्भागवतविषयत्वे जागरूकेऽस्याः कल्पनायाः प्रयोजनाऽभावः ।

परे तु, सरस्वतीतीरवासिनां भृग्वादिमुनीनां 'को देवः श्रेष्ठः' इति 'कल्प एव सारस्वतकल्प' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन भवदभिमते प्रमाणाऽभाव इत्येकया युक्त्या वादिनि प्रतिहते यथाकथञ्चिदुक्तमन्तरकथनमभ्युच्चय इति उक्तलक्षणाऽभ्युच्चयेनैवोपन्यस्तमित्याहुः । अत्र, 'एवं सारस्वता विप्राः' इति श्रीमद्भागवतवचनं मानम् । अस्या अपि कल्पनायाः शिथिलत्वेन पूर्वोक्तैव न्यायः ।

वस्तुतस्तु बृहद्वामनपुराणसन्दर्भेण तु कस्या अपि कल्पनायाः प्रयोजनाभावात्सारस्वतकल्पवृत्तान्तः श्रीमद्भागवतोक्तः स्पष्टमेव प्रतीयते । बृहद्वामनपुराण उत्तरस्थाने शिष्टे च भृगुब्रह्मसम्वादे ब्रह्मणो वाक्यानि "षष्टिवर्षसहस्राणि मया तप्तं तपः पुरा । नन्दगोपव्रजस्त्रीणां पादरेणूपलब्धये । तथापि न मया प्राप्तास्तासां वै पादरेणवः । श्रुत्वेत्थं ब्रह्मणो वाक्यं भृगुः प्राह सादरम् । वैष्णवानां पादरजो गृह्यते त्वद्विधैरपि । सन्ति ते बहवो लोके वैष्णवा नारदादयः । तेषां विहाय गोपीनां पादरेणुस्त्वयाऽपि यत् । गृह्यते संशयो मेऽत्र यो हृत्स्वहद प्रभो । ततो ब्रह्मा भृगुं प्राह चिन्तयित्वा पुरातनीम् । कथां स्वयंश्रुतानां यद्रहस्यं परमाद्भुतम् । ब्रह्मोवाच । न स्त्रियो व्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किल । नाहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च ताभिः समाः क्वचित् । प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरा । शिष्टे ब्रह्मणि चिन्मात्रे कालमायातिगेऽक्षरे । ब्रह्मा-

नन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसञ्ज्ञकः। निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्त्तते केवलेऽक्षरे। अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम्। तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः। चिरं स्तुतस्ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा। तुष्टोऽस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सितम्। श्रुतय ऊचुः। नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत। सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः। ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम्। वाङ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत्। आनन्दमात्रमिति यद्वदन्ति पुराविदः। तद्रूपं दर्शयाऽस्माकं यदि देयो वरो हि नः। श्रुत्वैतद्दर्शयामास तं लोकं तमसः परम्। केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरमव्ययम्। यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः। मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वत्र कुसुमाकरम्। यत्र गोवर्धनो नाम सुनिर्झरदरीयुतः। रत्नधातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसङ्कुलः। यत्र निर्मलपानीया कालिन्दी सरितां वरा। रत्नबद्धोभयतटी हंसपद्मालिसङ्कुला। नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम्। तत्कदम्बकमध्यस्थः किशोराकृतिरच्युतः। दर्शयित्वेति तं प्राह ब्रूत किं करवाणि वः। दृष्टो मदीयो लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम्। श्रुतय ऊचुः। कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः। कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्यसंशयम्। यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः। भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनि नस्तथा। श्रीभगवानुवाच। दुर्लभो दुर्घटश्चैव युष्माकं सुमनोरथः। मयाऽनुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हति। आगामिनि विरिञ्चे तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते। कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ। पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले। वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले। जारधर्मेण सुस्नेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम्। मयि सम्प्राप्य सर्वेऽपि कृतकृत्या भविष्यथ"इत्यत्र स्पष्टं सारस्वतकल्पीयश्रीकृष्णलीलाया उक्तत्वात्सारस्वतकल्पवृत्तान्तबोधकब्रह्मवैवर्ताऽन्तर्गतश्रीकृष्णजन्मखण्डे प्रवेशमलभमानाऽन्यकल्पेष्वप्यन्यकल्पवृत्तान्ताश्रयत्वाच्च कुत्राऽपि प्रवेशमलभमाना श्रीमद्भागवतदशमे स्पष्टं प्रतीयमाना सारस्वतकल्पीयैवेति निश्चीयते। "गोप्यो गाव ऋचस्तस्या (भिन्नभिन्ना एतास्तु) आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः। भूमावतारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनाम्"इति कृष्णोपनिषच्छ्रुत्याऽपि। "गोप्यश्च श्रुतयो ज्ञेया ऋषिजा देवकन्याः। मुनिकन्याश्च राजेन्द्र न मानुष्यः कथञ्चन"इति पद्मपुराणवचनेन च व्यापिवैकुण्ठस्यैव, श्रुतयस्तु भगवता प्रकटिततया गोपीनां च श्रुतिरूपत्वेनाऽपि कथनाच्छ्रुतीनां च भगवता गोपीभवनस्य तत्साहित्येन रमणस्य च सारस्वतकल्प उक्तत्वेन श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे कृष्णस्कन्धे "कृष्णं च तत्र च्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मितम्" इत्युक्त्वा "मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः" इति दृष्टान्तरीत्याऽप्युक्तत्वाद्दशमस्कन्धोक्तचरितस्य सारस्वतकल्पीयत्वनिश्चयात्।

एवञ्च "सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च"इतिवचनस्य वेदात्मकसरस्वत्या इत्यर्थः। ततश्च वेदात्मकसरस्वतीरूपगोपिकानां प्रादुर्भावो यत्र स सारस्वत इति योगोप्यस्माकमनुकूलः। श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे "सूत जानासि भद्रं ते, भगवान् सात्त्वतां पतिः। देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया। तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गाऽनुवर्णितुम्। यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च" इत्यादिना श्रीकृष्णचरितस्यैव मुख्यतया, शौनकादिभिः प्रष्टत्वेन सूतेन "एते

चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" इति श्रीकृष्णस्यैवाऽवतारित्वमूलपुरुषत्वबोधनेन, तदवतारनिरूपणेन, तत्कर्तृकसृष्टिनिरूपणेन, तद्भक्तानां माहात्म्यनिरूपणेन, मुख्यतया श्रुतिरूपगोपिकामनोरथपूर्त्यर्थेऽवतीर्णस्य तच्चरितनिरूपणेन, तत्कर्तृकोपदेशनिरूपणेन, "सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् । सत्यासत्यो हि गोविन्दस्तस्मात्सत्यो हि नामतः" इत्युद्योगपर्ववाक्यात् "सत्यं परं धीमहि" इत्याद्यन्तवाक्येन च सर्वत्र श्रीकृष्णस्यैव माहात्म्यनिरूपणेन तदुपयोगिनरामरवृत्तान्तवर्णनेन "सारस्वतस्य कल्पस्ये"ति श्लोकस्य विषयः श्रीमद्भागवतमेव न देवीभागवतमिति सिद्धम् । एतेन मत्स्यपुराणमते देवीभागवतं महापुराणमिति परास्तम् ।

यत्तु, शैवपुराणमते देवीभागवतं महापुराणमिति । तथाहि—शैवपुराण उत्तरखण्डे मध्यमहेश्वरमाहात्म्ये शिवाल्लब्धवरेण व्यासेन महापुराणानि प्रणीतानीत्युक्त्यनन्तरं तेषां नामान्यष्टादशोक्त्वा तेषां योगरूढानां नाम्नां विवेचनं तत्रैव कृतम् । तद्यथा "यत्र वक्ताऽभवत्तण्डे ब्रह्मा साक्षाच्चतुर्भुजः । तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं मुने" । 'तण्ड'इतिमुनिसम्बोधनम् । "पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् । तस्मात्पाद्मं समाख्यातं पुराणं च द्वितीयकम् । पराशरकृतं यच्च पुराणं विष्णुबोधकम् । तदेव व्यासकथितं पुत्रपित्रोरभेदतः । यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु । शैवमेतत्पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति हि । भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते । तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् । नारदोक्तं पुराणं तु नारदीयं प्रचक्षते । यत्र वक्ताऽभवत्तण्डे मार्कण्डेयो महामुनिः । मार्कण्डेयं पुराणं हि तदाख्यानं च सप्तमम् । अग्नियोगात्तदाग्नेयं भविष्योक्तेर्भविष्यकम् । विवर्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तमुच्यते । लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात्पुराणं लिङ्गमुच्यते । वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं मुने । यत्र स्कन्दः स्वयं श्रोता वक्ता साक्षान्महेश्वरः । तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम् । कौर्मं कूर्मस्य चरितं मात्स्यं मत्स्यस्य कीर्तितम् । गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसञ्ज्ञकम् । ब्रह्माण्डचरितोक्तत्वाद्ब्रह्माण्डं परिकीर्त्तितमि"ति । अत्र क्वचिद्वक्तृसम्बन्धः, क्वचित्प्रतिपाद्यमुख्यदेवतासम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् । तत्र भागवतनाम्नो निर्वचनवाक्यमेतत् । भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते । तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम्"इति । अनेनात्र निर्वचनवाक्येन भगवत्या इदं भागवतमिति व्युत्पत्त्या ग्रन्थप्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् । का सा भगवतीत्यपेक्षायामाह "दुर्गाया" इति । "तत्तु भागवतमि"ति । तुशब्दो निश्चयार्थः । तदेव भागवतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः । न तु पुराणान्तरमतप्राप्तं विष्णुभागवतम् । महापुराणान्तर्गतभागवतमित्यर्थ इति शैवपुराणेन समतं प्रदर्शितम् । कश्चिदेतत्पुराणान्तरमनेन जानीयात्तत्राह । न तु देवीपुराणकम् । पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोऽल्पार्थकः, "अल्प" इति सूत्रात् । पुराणकमल्पं पुराणमुपपुराणमिति यावत् । देव्याः पुराणकं देवीपुराणकं यदिदमुक्तं तद्देव्या उपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः । अनेन च वाक्येनाऽन्यस्य महापुराणत्वनिषेधे स्वाभिप्रेतस्योपपुराणत्वनिषेधेन श्रीमद्देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति व्यासः । मुख्यत्वेन भगवतीचरितप्रतिपादकस्य महापुराणमध्ये कस्यचित्पुराणस्य ग्रन्थस्याऽभावात् । ननु नारदादिपुराणवचनव्याहि-

ष्णुभागवतस्य महापुराणान्तर्गतत्वे निर्विघ्नं निश्चिते तद्बलाद्भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराणकल्पनापेक्षया यत्किञ्चिद्भगवतीचरितस्याऽस्मिन्वचने ग्रहणेनाऽनेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव निरुक्तिः कृतेति कुतो न कल्प्यते। वर्तते च तत्र विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विन्ध्यवासिन्याश्चरितमिति चेन्न, तथा सति मुनेर्विष्णुभागवत्वविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भगवत इदं भागवतमित्येव व्युत्पत्तिं कुर्यान्नहि केनचिन्मुनेः शिरसि भारः स्थापितो यत्स्वाऽभिप्रेतां युक्तां निरुक्तिं त्यक्त्वा निष्प्रयोजनाऽनभिप्रेतां निरुक्तिं करोति। किञ्च "यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु। शैवमेतत्पुराणं तु पुराणज्ञा वदन्ति चे"ति वचनैर्बहुचरितस्य मुख्यचरितसम्बन्धरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं मुनेरवसीयते। मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नात्रैव नवीनाऽस्ति। पूर्वोक्तयुक्त्या नारदशैववाय्वादिस्थपुराणेष्वन्यत्राऽपि सत्त्वात्। अस्तु वा गौरवम्। नहि तद्भयान्मुनेस्तात्पर्यमन्यथाकर्तुं कश्चिदीष्टे। तस्मात्पूर्वोक्तं तात्पर्यं विहायान्यतात्पर्येणाऽन्यथाकरणं महासाहसमेव। ननु लक्षणवाक्यमेतत्। ततश्च दुर्गाचरितं यत्र वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः। तच्च न देवीभागवतं भवितुमर्हति। तस्य तल्लक्षणलक्ष्यत्वे "न तु देवीपुराणकमि"ति निषेधविषयत्वेन निषेधविध्योः समानविषयत्वापत्तेः। किन्तु विष्णुभागवतमेवेति चेन्न, पूर्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणस्यत्वविरोधात्। किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षेऽप्येतल्लक्षणस्य महापुराणोद्देशेनैव सत्त्वादुपपुराणेष्वस्य प्रसक्त्यभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोरुपपुराणत्वस्य निश्चितत्वात्तत्रैव तल्लक्षणस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति "न तु देवीपुराणकम्"इति निषेधो व्यर्थ एव स्यात्। तस्मादेतद्वचनस्य पूर्वोक्त एवाऽर्थः। किञ्च, लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षे यत्किञ्चिच्चरितं ग्राह्यते ?, उत यावच्चरितम् ? यत्किञ्चिच्चरितस्य सर्वपुराणेषु सत्त्वाद्देवीपुराणमात्रनिषेधेन निर्वाहः। तस्माद्देवीपुराणस्यैव निषेधस्वारस्याद्यावच्चरितं मुख्यत्वेन भगवतीचरितमेव ग्राह्यम्। तदा तव नाभीष्टार्थसिद्धिः। मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गाचरितस्याऽभावान्ममैव स्वभीष्टसिद्धिः। निषेधविध्योः समानविषयत्वरूपं दूषणं नैव सम्भवति। प्रकरणबलात्तात्पर्ये निश्चिते तद्विहायैव निषेधप्रवृत्तेः। वृत्रासुरवधोपेतत्वलक्षणं गायत्र्यारम्भविशिष्टमिति तदतिप्रसक्तम्। तस्मात्पूर्वोक्त एतद्वचनार्थ इति तद्वचनाद्देवीभागवतं महापुराणं, न तु विष्णुभागवतमिति शिवपुराणमतम्। अत्र च नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वाद्विष्णुभागवतविषये नियमद्वयाऽभावादिदं शिवपुराणमतमेव मुख्यम्। अन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियमद्वयप्रदर्शकव्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति सुधियो विभावयन्त्वित्याह कश्चित्।

तदसङ्गतम्। अष्टादशपुराणगणनायां पठितस्य भागवतस्योपपुराणत्वाऽप्रसक्त्या निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन, निषेधाऽयोगात्। कालिकापुराणदेवीपुराणयोरुपपुराणत्वेन महापुराणत्वनिषेधवत्। यदि च देवीभागवत उपपुराणत्वशङ्काप्रहाणाय निषेधसिद्धिस्तदा "नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा। पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा" इति देवीपुराणप्रारम्भपद्ये भागवतपदरक्षया दुर्गाचरितवत्त्वाऽपि निषेध इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्। यतश्चोभयं न निषेध्यमप्रसक्तेः। तदा तु देवीभागवते महापुराणत्वप्रसक्त्या तस्यैव निषेधः। देवीभागवतस्य निर्मूलत्ववादिनस्तु नत्विति निषेधस्य पूर्वोऽन्वयित्वं, यतस्तदुपपुराणमिति हेतुगर्भितमुपपुराणकमिति विशेष-

णमिति वदन्तो "नमस्कृत्य" इति वचनबलाद्गङ्गेशोपाध्यायानां देवीपुराणे यो महापुराणत्व-पुरस्सरो भागवतत्वव्यवहारस्तं खण्डयति । केचित्त्वेवमन्वयं वदन्तो देवीभागवतस्योपपुराणत्वं साधयन्ति । परन्त्वेवमन्वये प्रक्रमविरोधो दुर्वारो यतस्तत्र विधायकत्वमेव दृश्यते । ततश्चायमर्थः "विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितं जगत्" इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धोक्तभगवतीत्वबोधाय भगवत्या इति तत्रैव प्रभुणा "अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां" "नामधेयानि कुर्वन्ती"त्युक्त्वा "दुर्गेति भद्रकालीति" इत्यादिनामस्वभ्यर्हितत्वेन पूर्वमुक्तस्यैतद्वचने बोधाय 'दुर्गाया' इत्युक्तम् । तादृस्याश्चरितं यत्र, चकाराद्भगवतोऽपि यत्र चरितं तद्भागवतमित्यर्थः । तथा च भगवती च भगवाँश्च भगवन्तौ, भगवतश्चरितं भागवतमिति व्युत्पत्तिः । यदि चैकवचनान्तैव व्युत्पत्तिः, प्राधान्येन भगवत्याश्चरितमित्युच्यते, तदा चकारवैयर्थ्यम् । न च 'यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे' इतिवचनेन शिवचरितं बाहुल्येन यत्र तच्छैवं यथा, तथा भगवत्या दुर्गायाश्चरितं यत्र तद्भागवतम् इति बोधाय चकार इति वाच्यम् । "न तु देवीपुराणक"मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च देवीभागवतस्योपपुराणत्वव्युदासेन चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । महापुराणगणनायामस्याप्रसक्त्या निषेधाऽप्रसक्तेरित्युक्तम् । ततश्च "द्वितीयकं भविष्यकमि"ति पूर्वोत्तरत्र दृष्ट्वा'त्पुराणकमि'त्यत्र कप्रत्ययः स्वार्थेऽस्वार्थकप्रत्ययसमासे नत्विति निषेधान्वयस्य क्लिष्टत्वाच्च तस्माद्देवीभागवतस्यैव निषेधः । वस्तुतस्तु देवीपुराणपदोल्लेखाद्देवीपुराणाद्यपद्ये भागवतपदसत्त्वात्प्राधान्येन दुर्गाचरितवत्त्वाच्च भागवतत्वप्रसक्तौ तस्यैव निषेधः । न चोपपुराणत्वं तस्येति वाच्यम् । अन्यपुराणदृष्ट्योपपुराणत्वेऽपि तत्र पुराणत्वेनैवोक्तत्वात् । अत एव गङ्गेशोपाध्यायानां महापुराणव्यवहारः । न च दुर्गाचरितपरत्वेन कालिकापुराणेऽतिप्रसङ्गः । तस्य देवीप्रतिपादकत्वेऽपि देवीपुराणपदेन व्यवहाराभावात् । भागवतपदाऽनुल्लेखात् । "यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम्" इति कालिकापुराणे भागवतपदोल्लेख इति न भ्रमितव्यम् । गणनाबाधापत्त्या कालिकापुराणाद्भिन्नमेव भागवतमुपपुराणमित्युक्तमसङ्गतमाकू । किञ्च, 'भगवत्याश्चे'ति श्लोकेन तस्य महापुराणत्वे प्रसक्ते तस्य निषेधेनोपपुराणत्वनिश्चयः । न च "इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे । स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्सम्प्रकाशितम्" इति श्रीमद्भागवतवाक्यात् "इदं भागवतं प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे । नारदाय स वै मह्यं कृष्णाय मुनये स्वयम् । शुकाय निष्णुरातार स तु रातोऽभिगन्यते" इति पद्मोत्तरखण्डवाक्याच्च, "भगवता प्रोक्तं भागवतम्" इति व्युत्पत्तेर्दर्शनाद् "भगवतोरिदं भागवतम्" इति व्युत्पत्तिः कथमिति वाच्यम् । "श्रीमद्भागवतस्याथ श्रीमद्भगवतस्तथा । स्वरूपमेकमेवाऽस्ति सच्चिदानन्दलक्षणम् । श्रीकृष्णासक्तभक्तानां तन्माधुर्यप्रकाशकम् । समुज्जृम्भति यद्वाक्यं विद्धि भागवतं च तद् । ज्ञानविज्ञानभक्त्यङ्गचतुष्टयपरं वचः । मायामर्दनदक्षं च विद्धि भागवतं च तद् । प्रमाणं तस्य को वेद ह्यनन्तस्याऽक्षरात्मनः । ब्रह्मणे हरिणा तद्दिक् चतुःश्लोक्या प्रदर्शिता । तदानन्त्याऽवगाहेन स्वेप्सितावहनक्षमाः । त एव सन्ति भो विप्रा ब्रह्मविष्णुशिवादयः" इति स्कन्दपुराणस्थश्रीमद्भागवतवचनैर्भगवतः स्वरूपं भागवतम् । भगवतो

१ भगिनतेत्ति पुस्तकम् ।

भक्ता भागवतास्तेषामिदम्, भगवती माया तस्या व्यावर्तकम्, भगवता प्रोक्तमिति व्युत्पत्तयो निरूपिताः। तथैव "भगवत्याश्च" इति श्लोकेन भगवतोरिदमिति व्युत्पत्तेः सत्त्वात्।

वस्तुतस्तु योगरूढमिदम्। "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः" "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। अधीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम्" इति श्रीमद्भागवतप्रथमद्वितीयस्कन्धवाक्यात्। "शुकोक्तं विष्णुराताय सदसि ब्रह्मवादिनाम्। श्रीमद्भागवतं नाम युनयां तमसः परम्" इति पाद्मोत्तरखण्ड उक्तत्वाच्च। अत्र भगवता व्यासेन "तत्राऽभवद्भगवान् व्यासपुत्रः" इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धाद्भगवाञ्छुकस्तेन प्रोक्तमिति योगस्य भागवतं नाम श्रीमद्भागवतं नामेति रूढेश्च स्पष्टं प्रतीयमानत्वात्। एवञ्च शिवपुराणमतेनाऽपि देवीभागवतस्य महापुराणत्वं नैव सिद्धम्। एतेनात्र नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वाद्विष्णुभागवते नियमद्वयाऽयोगस्य च भावादिदं शिवपुराणमतमेव मुख्यं अन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियमद्वयप्रदर्शकव्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति सुधियो विभावयन्त्विति निरस्तम्।

यदपि "शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथा" इतिपाद्मवचनसम्वादितया "नवरात्रे तु देवेशि दौर्गं भागवतं पठेत्। जपेत्सप्तशतीं चण्डीं नियमेन समाहितः" इति दुर्गातरङ्गिणीधृतयामलवचनेन। तथा "देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः। नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रतये मुदा" इति महेशठक्कुरकृत "दुर्गाप्रदीप" धृतदेवीयामलवचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्वथोपपुराणमध्य एव निवेशे "तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम्" इति प्रथमस्कन्धस्य महापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य निरालम्बनत्वादप्रामाण्यापत्तेर्न्मते तस्य विषयलाभान्नाप्रामाण्यम्। तद्वचनप्रामाण्यादपि देवीभागवतमेव महापुराणमिति।

तच्चिन्त्यम्। देवीभागवते सूत उवाच–"शृण्वन्तु सम्प्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः। यथाश्रुतानि तत्त्वेन व्यासात्सत्यवतीसुतात्। मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्। अनापलिङ्गकूस्कान्याख्यं पुराणानि पृथक् पृथक्। चतुर्दशसहस्रं च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्तितम्। तथाग्रहसहस्रं तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम्। चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च। भविष्यं परिसङ्ख्यातं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। अष्टादशसाहस्रं तु वैष्णवं भागवतं किल। तथा चायुतसङ्ख्यातं पुराणं ब्रह्मसञ्ज्ञकम्। द्वादशैव सहस्राणि ब्रह्माण्डं च शताधिकम्। तथाऽष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते। अयुतं वामनाख्यं च वायव्यं षट्शतानि च। त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम्। चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाद्भुतम्। षोडशैव सहस्राणि पुराणमग्निसाक्षिकम्। पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदं परमं मतम्। पञ्चपञ्चाशत्साहस्रं पद्माख्यं विपुलं महत्। एकादशसहस्राणि लिङ्गाख्यं चातिविस्तरम्। एकोनविंशत्साहस्रं गारुडं हरिभाषितम्। सप्तैव दशसाहस्रं पुराणं कूर्मभाषितम्। एकाशीतिसहस्राणि स्कान्दाख्यं परमाद्भुतम्। पुराणसङ्ख्या सङ्ख्याता विस्तरेण मयाऽनघ। तथैवोपपुराणानि शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः। सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहमतः परम्। नारदीयं शिवं चैव दुर्वाससमनुत्तमम्। कपिलं मानवं चैव तथा औशनसेरितम्। वारुणं कालिकाख्यं च साम्बं नन्दीकृतं शुभम्। सौरं पाराशरं प्रोक्तमादित्यं चातिविस्तरम्। माहेश्वरं भागवतं वशिष्ठं च सविस्तरम्। एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः" इत्यष्टादशमहापुराणगणनायां चतुर्थत्वेन भागवतस्य

निरूपणात्। उपपुराणगणनायां सप्तदशत्वेनोक्तेर्देवीभागवतस्य पुराणोपपुराणबहिर्भावापत्तिभिया "पञ्चमं वेदसम्मतम्" इत्येतस्य वचनस्य श्रीमद्भागवतपरत्वेनैव सार्थक्यात्। मात्स्यश्रीमद्भागवतादौ ब्राह्माद्यष्टादशपुराणनिरूपणे पञ्चमत्वेन श्रीमद्भागवतस्य निरूपणात्। श्रीमद्भागवते "ब्राह्मं दशसहस्राणि" इत्यारभ्य ब्रह्माण्डं द्वादशैव त्वित्यन्ताष्टादशपुराणगणनोत्तरं "तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीमद्भागवतमिष्यते" इत्युक्तम्। अत्र पञ्चमत्वेन निरूपितस्य "दशाष्टौ श्रीभागवतम्" इति वचनस्यैवाऽनुवादः। तस्य भागवतान्तरसन्देहे "इदं भगवता प्रोक्तं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे" इत्याद्युक्तम्। अत्र "इदम्" इति पदेन भागवतान्तरव्युदासो बोधितः। तत्र भागवतमिति श्लोक इदं पदाभावाद्देवीभागवतोक्तपुराणगणनायां देवीभागवतस्य पञ्चमत्वाभावाच्च श्रीमद्भागवतस्यैव सङ्ग्रह इति निश्चयः। ततश्च ब्रह्मवैवर्ते "ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लिङ्गं सगारुडम्। ततो भागवतं प्रोक्तम्" इत्यष्टादशपुराणगणनायां श्रीमद्भागवतस्य सप्तमत्वेन यथा निरूपणं, तथा देवीभागवते पुराणगणनायां चतुर्थत्वेन निरूपणम्। पञ्चमत्वेन निरूपणं तु श्रीमद्भागवतं मात्स्यादिप्रोक्तगणनयेति बोध्यम्। देवीभागवते तु पूर्वाऽपरविरोधान्नैवं वक्तुं शक्यमिति सुधियो विभावयन्तु। बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्पाद्मवाराहमात्स्यस्कान्दनारदादिशैवगौरीतन्त्रादिष्वष्टादशपुराणान्तर्गतत्वेन प्रसिद्धस्य श्रीमद्भागवतस्याऽन्यथात्वेन वक्तुमशक्यतया तत्रोक्तवचनस्य तत्परत्वेनैव व्याख्येयत्वादिति दिक्।

वस्तुतस्तु "शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथा" इतिपाद्मवचनस्य, "नवरात्रे तु देवेशि दौर्गं भागवतम्" इति यामलवचनस्य 'देवीभागवतं नित्यमि'ति देवायामलवचनस्य चैतज्जातीयकानामन्यवचनानां च देवीपुराणपरत्वात्। 'नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा। पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा' इतिदेवीपुराणाद्यपद्ये भागवतपदोपादानात्। न च तथा पदेन व्यवधानेन भागवतपदं न पुराणविशेषणम्, किन्तु शर्वस्येति पूर्वमुक्तत्वादिति वाच्यम्, शाब्दिकव्यवधानस्याकिञ्चित्करत्वात्। शर्वस्य भगवद्भक्तत्वेऽप्यत्र तथा प्रतिपादनस्य प्रयोजनाभावाद्यौक्तिकत्वाच्च। पूर्वोपादानस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वखण्डने तात्पर्यम्।

साहस्रः सोऽसौ भागवताऽभिधः'' इत्युक्तेः । ''मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः । भगवानेव विप्रेन्द्र विश्वरूपी समाहितः । तत्र तु प्रथमस्कन्धे सूतर्षीणां समागमे । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च'' इत्यादिना द्वादशस्कन्धानामनुक्रमणिकानिरूपकनारदीयोक्तेश्च । ''दशसप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नाप्तवान्मनसस्तोषं भारतेनाऽपि भामिनि । चकार संहितामेकां श्रीमद्भागवतीं परामि''ति पाद्मवाक्याच्च व्यासकृतत्वेन स्पष्टमुक्तत्वात् । पाद्मे चोत्तरखण्डे ''इदं भगवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे । नारदाय स वै मह्यं कृष्णाय मुनये ह्यहम् । शुकाय ब्रह्मरातोऽप्य स तु राज्ञेभिमन्यवे'' तथा ''शुकोक्तं विष्णुराताय सदसि ब्रह्मवादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम धुनयां तमसः परमि'ति । एतदेव लक्षणं वाराहेऽपि परीक्षितः शापकथनसङ्गे श्लोकान्तरेणास्ति । तथा 'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । परीक्षिच्छुकसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः । पुराणेषु तु सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम् । यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गीयते बहुधर्षिभिः । इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागवताभिधम् । जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमद्दान्तमुपावददि''त्यादिपूर्वापरपाद्मवचनबोधितानां भगवद्ब्रह्म–ब्रह्मनारद–नारदव्यास–व्यासशुक–शुकपरीक्षित्सम्वादत्वादिविशेषाणां श्रीमद्भागवत एवोपलम्भेन बहिर्मुखशङ्काया एवाऽनुदयात् । रामाश्रमास्तु दुर्जनमुखचपेटायां बहुविधयुक्तीराहु तास्ततो ज्ञेया विस्तरभियेति नानूद्यन्ते ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणास्तु श्रीभागवतस्वरूपविषयकशङ्कानिरासवादे केषाञ्चिदन्त्यजनजातसङ्घातानां-सकलप्रमाणमौलिभूतवेदफलभूते श्रीमद्भागवतेऽर्वाचीनत्वशङ्का, सा तु 'त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभाण्डनिशाचराः'इति तथागतप्रणीतकारिकोक्तसरणीमनुसरन्तो माध्यमिकमतमध्यास्ते । यदि तथा स्यात्तदा महान्तः प्रामाणिका निबन्धकर्तारः स्वस्वग्रन्थेषु सम्मतिं न दद्युः । काऽस्ति सम्मतिरिति चेत्, अवधेहि–प्रथमं तावच्छङ्कराचार्यकृते चतुर्दशमतविवेके 'परमहंसधर्मो भागवते पुराणे कृष्णेनोद्धवायोपदिष्टः' इति पुराणनाम गृहीत्वोक्तम् । पाद्मसहस्रनामटीकायां वचनान्येव बहूनि तत्र लिखितानि । तथोपदेशसाहस्र्याष्टीकायां समाप्तौ श्रीभागवतं लिखितमस्ति । तथा सम्वत्सरप्रदीपनाम्नि प्राचीनगौडकृते स्मार्त्तनिबन्धे 'शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसङ्ग्रहैः । गृहे न तिष्ठते यस्य शास्त्रं भागवतं कलौ । कथं सः वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ । गृहे न तिष्ठते यस्य श्वपचादधिको हि सः' इत्यादिस्कन्दवचनैर्गृहे श्रीभागवताऽभावं दोषं प्रदर्श्य कलिदोषतः पावित्र्याय कतिचिच्छ्रीभागवतवचनानि लेख्यानीत्युक्त्वा भूयांसि श्रीभागवतवचांसि लिखितानि । तथा हेमाद्रिव्रतदानखण्डकालनिर्णयादिषु कलिधर्मनिर्णये च 'कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः । कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत्' इत्यादीन्युदाहृतानि ।

१ तथा ''ग्रन्थोष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । परिक्षिच्छुकसम्वादः शृणु भागवतं च तत्'' इति पाठोभिर्कः खपुस्तके चतुर्थचरणमात्रव्यत्यासेन लब्धः ।

एवं प्रक्रियाकौमुदीकृता रामचन्द्राचार्यस्य पुत्रेण, नृसिंहाचार्येण च कालनिर्णयदीपिकाविवरणे भागवत इत्युक्त्वा 'आचार्यं मां विजानीयादि'ति देवपूजाप्रकरणे चाथो विष्णुः सितरक्तपीतासिततनुः कृष्णकृतान्नामभिर्हंसाद्यैरित्यत्र 'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः । नानावर्णाभिधाकारो नानेव विधिनेज्यते'इत्यादीनि लिखितानि । तथा विद्यानिवासभट्टाचार्यकृतसच्चरितमीमांसाख्ये स्मार्तनिबन्धे 'देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन्' इति, 'त्वयोपभुक्तस्रगन्धे' त्यादीनि सम्मत्यर्थं लिखितानि । तथा मधुसूदनसरस्वतीभिरपि भक्तिरसायने श्रीमद्भागवतवचांस्येवोपनिबद्धानि । तथा जन्माद्यस्य यत इत्यादिश्लोकत्रयस्य मधुसूदनसरस्वतीकृता टीकास्ति । भगवद्गीतायाः सप्तमाऽध्यायव्याख्याने च जीवप्रतिबिम्बपक्षे 'नैवात्मनः प्रभुरि'तिसप्तमस्कन्धीयं वाक्यं च लिखितम् । अन्यान्यपि च तीरभुक्तदेश्यविष्णुपुरीनाम्नाऽपि भक्तिरत्नावल्यां नवधा–भक्तिनिरूपणाय श्रीमद्भागवतीयान्येव तत्र तत्र प्रदर्शितानि वाक्यानि ।

एवं काश्मीरदेशीयक्षेमेन्द्रनाम्ना क्षेमेन्द्रप्रकाशाख्ये स्वनिबन्धे 'त्वयोपभुक्त' त्यादीनि लिखितानि । तथा निर्णयसिन्धौ वामनजयन्तीनिर्णयेऽष्टमस्कन्धीयं "श्रोणायां श्रवणद्वादश्या" मित्यादि लिखितम् । भगवद्भास्करे श्राद्धमयूखे श्राद्धे मांसनिषेधकं "न दद्यादामिषं श्राद्धे" इति सप्तमस्कन्धीयमलेखि । भट्टोजिदीक्षितकृतायां चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारकाण्डे तर्पणोत्तरं "पूजानिर्णयेऽपि भागवतेऽप्येवमेवोक्तमि"त्युक्त्वा "मूर्त्याऽभिमतयाऽऽत्मन" इति "उद्वासाऽऽवाहने न स्त" इति चोक्तम् । नागोजीभट्टेनापि सप्तशतीव्याख्यायां "वैदिकस्तान्त्रिको मिश्रः" इत्येकादशस्थवचनमलेखि । अत एवं प्राचीनाऽर्वाचीननानादेशीयनिबन्धकर्तृभिरादृतमपि ये न पश्यन्ति ते चक्षुष्मन्तोऽप्यन्धा इति दिगित्याहुः । एवञ्च श्रीमद्भागवतस्याऽनेकपुराणवचनैर्व्यासकृतत्वेन निरूपणाच्छंकयाऽनुवादेन चाप्रामाण्यशङ्काऽनुत्थानाद्विविधनिबन्धकारैरादरणीयत्वेनोपेक्षितत्वगन्धाभावाच्च न कोऽपि शङ्कावकाश इति ।

न च श्रीधरैरत एव भागवतं नामाऽन्यदिति न शङ्कनीयमिति कथमुक्तमिति वाच्यम् । तत्र केषाञ्चिच्छ्रद्धातिशयेन पूजार्थं भागवतव्यवहारोपपुराणपरत्वात् । उपपुराणस्य देवीपुराणस्य तथा प्रसक्त्या तन्निषेधात् । "यत्राधिकृत्ये"त्यादिलक्षणोपन्यासेन तद्विरहबोधकोऽत एवेत्यस्योक्तत्वात् । युक्तं चैतत् । जैमिनिना वेदानां काठककौथुमादिसमाख्यावशेन पौरुषेयत्वमाशङ्क्य तन्निरासवत्स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकर्तुं समाधानवदाचारमाधवे स्मृतीनामप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासवत्स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकरणस्यावश्यकत्वादिति श्रीपुरुषोत्तमचरणैरेव समाहितत्वात् । एतेन देवीभागवतस्यैव निषेधप्रतियोगित्वेन बोधिता श्रीधरैरिति निरस्तम् । "यत्राधिकृत्ये"त्यादिलक्षणवाक्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् । देवीभागवते तु "यत्राधिकृत्य" इत्यादिलक्षणसमन्वयस्य यथारूपमिति केश्चिद्दर्शितत्वात् ।

किञ्च, देवीभागवतस्य सकलैरपि उपपुराणानि निनिम्दन्ते । अष्टादशपुराणान्तर्गतत्वसाधिका युक्तयो निरस्ताः । अग्रे च निरसनीयाः । तत्रोपपुराणानि सलक्षणानि मात्स्य एव कानिचिद्

1 "श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणा" इति पुस्तकान्तरेऽपि । 2 चतुर्थ्यन्तमिदम् ।

णितानि। तथा हि—"पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम्। तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते। नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते। नन्दापुराणं तत्प्रोक्तं सङ्ख्यानमिति कथ्यते। यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम्। प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेतन्मुनिव्रताः। एवमादित्यसञ्ज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते। अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्र दृश्यते। विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम्" इति। एवमेव स्कान्दप्रभासखण्डेऽपि। आदित्यपुराणे तु, "यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय मनवे द्विजाः। तदहं सम्प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम। सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशाऽनुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्। यत्तत्रोपपुराणानां खिलत्वाल्लक्षणं स्मृतम्। ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितम्। श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतम्। पाद्मं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम्। चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवीयमिति स्मृतम्। ततो भागवतं नाम भागद्वयविभूषितम्। चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरम्। मार्कण्डेयमथ ज्ञेयं नारदीयमतः परम्। दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम्। भागद्वयेन लिङ्गं च ततो वाराहमुत्तमम्। संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दं चैव सविस्तरम्। ततस्तु वामनं कौर्मं भागद्वयविराजितम्। मात्स्यं च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परम्। भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमभिसञ्ज्ञितम्। खिलान्युपपुराणानि यानि चोक्तानि सूरिभिः। इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम्। संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथायुतम्। आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता" इति। अत्र "भागवतं भागद्वयविभूषितम्" इति पुराणक्रम उक्तम्। तत्र भागद्वयं किमिति विचिकित्सायां "संहिताद्वयसंयुक्तम्"इत्यनेन भागद्वयं व्याख्यातम्।

किञ्च, तत्रैव दानप्रस्तावे "ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितम्" इति लक्षयित्वा "ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः। सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वरोगविवर्जितः। जीवेद्वर्षशतं साग्रमन्ते वैवस्वतं पदम्" इत्युक्तम्। उपपुराणानां गणना कौर्मेऽपि। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम्। तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम्। मानवं कापिलं चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम्। पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम्" इति। अत्र "पराशरोक्तमपरम्"इत्यस्याग्रे "तथा भागवताह्वयम्"इति कल्पितवान् कश्चित्। तदसङ्गतम्। मारीचभार्गवयोरग्रहणापत्तेः। अनेकेषु पुस्तकेषु "मारीचं भार्गवाह्वयम्"इत्येव पाठाच्च। एकस्य भागवतस्य ग्रहणेऽष्टादशसङ्ख्यायां न्यूनतापत्तेश्चेति प्रागप्युक्तम्। सूतसंहितायां तु क्रमस्तु कौर्मोक्त एव। किन्तु, नान्दस्थाने स्कान्दमुक्त्वाऽग्रे तल्लक्षणमुक्तम्। "लक्षं तु ग्रन्थसङ्ख्याभिः सर्वविज्ञानसागरम्। स्कान्दमथाऽभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसम्मतम्। षड्विधैः संहिताभेदैः पञ्चाशत्खण्डमण्डितम्। आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता। तृतीया शाङ्करी विप्रा चतुर्थी वैष्णवी मता। तत्परा संहिता ब्राह्मी सौराऽन्या संहिता मता" इति। एवं "ततः कालीपुराणाख्यं वाशिष्ठं मुनिपुङ्गवाः" ततो वासिष्ठलिङ्गाख्यमित्युक्तम्। कालिकापुराणे तु क्रमो

नामानि भिन्नान्येव । तथा हि—"शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरञ्चं वैष्णवं तथा। यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम्। सौरं च नारदीयं च मार्कण्डेयं च वह्निजम्। भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गं चैव त्रयोदशम्। वामनं कौर्म्मं मात्स्यं च सप्तदशं च गारुडम्। स्कान्दमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं च न संशयः"।

अत्र तन्मूलमिति पाठमङ्गीकृत्य तस्य कालिकापुराणस्य मूलं भागवतम्। तच्च भागवतं वैष्णवं तन्मूलं भवितुं नार्हति। देव्युपपुराणस्य देवीपुराणमूलत्व एव सामञ्जस्यात् शैवोपपुराणानां शैवेभ्यो वैष्णवोपपुराणानां वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवतमेव तन्मूलमित्युक्तम्। तदसङ्गतम्। एतेषामुपपुराणत्वनिश्चयादुपपुराणगणनायां प्रसक्तस्य भागवतस्य महापुराणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। यदि चात्रत्यभागवतपदस्य कालिकापुराणमूलबोधन एव तात्पर्यं न गणनायां, तदोपक्रमविरोधो, लैङ्गादीनां त्रयोदशत्वादिकथनविरोधश्च स्यात्। तस्माद्भागवतमुपपुराणं भिन्नमेव। तच्च 'ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितमि'त्यादिना लक्षितमादित्यपुराणात्मकं भागवतं ज्ञेयमित्युक्तम्। कालिकापुराणीयभागवतपदं देवीभागवतपरमिति कश्चिदित्यप्युक्तम्। ततश्च तन्मूलपदं कालिकाख्यविशेषणं भागवतविशेषणं वेति बोध्यम्। न च कालिकाख्यविशेषणे पुराणत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम्। 'ततः कालीपुराणाख्यमि'ति सूतसंहितावचनेन कालिकाख्यमेव चेति कौर्मोक्त्या च, कालीपुराणं तु तत एकादशममुच्यत इति ब्राह्मवैवर्तोक्त्या चोपपुराणत्वनिश्चयात्। मूलपदस्य कालिकाख्योत्कर्षबाधकत्वात्। पुराणानां स्वोत्कर्षकथनस्य दृष्टचरत्वात्। (ब्रह्मवैवर्तेऽप्यष्टादशपुराणनिरूपणोत्तरं) 'आद्यं सनत्कुमारं च नारदीयं द्वितीयकम्। तृतीयं नारसिंहाख्यं शैवधर्मं चतुर्थकम्। दौर्वाससं पञ्चमं च कापिलेयमतः परम्। सप्तमं मानवं प्रोक्तं शौक्रमष्टममेव च। वारुणं नवमं प्राहुर्ब्रह्माण्डं दशमं स्मृतम्। कालीपुराणं तु तत एकादशममुच्यते। वासिष्ठं तु द्वादशमं माहेशं तु त्रयोदशम्। सांबं चतुर्दशं प्रोक्तं सौरं पञ्चदशं स्मृतम्। पाराशर्यं षोडशमं मारीचं तु ततः परम्। अष्टादशं भार्गवाख्यं सर्वधर्मप्रवर्त्तकम्" इति पाद्मोक्तविंशत्यध्याये श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये "गणेशं नारसिंहं च नारदीयं तथैव च। शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथा। वासिष्ठं लैङ्गं कालेयं पाराशर्यं तथैव च। जैमिन्याग्नेयमादित्यं वायव्यं शाम्भवं तथा। सनत्कुमारप्रोक्तं च भार्गवं नान्दिनं तथा" इति। गारुडे "पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च। पाशुपत्यं रेणुकं च भैरवं च तथैव च" इति। पाद्मे शकुनपरीक्षायां तु "ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च मार्तण्डं नारदेरितम्। तथैव गदितं राम पुराणं कापिलं तथा। वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते। शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च" इति। अत्रोदाहृतवचनेषु ब्राह्मपाद्मवैष्णवशैववायुस्कान्दनारदीयब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्तादीनां पुराणगणनायां मात्स्यादिप्रसिद्धानामुपपुराणकोटौ प्रविष्टानां नाममात्रसाम्येऽप्युपपुराणत्वमेव। यतो मात्स्यादौ लक्षितेषु ब्राह्मस्य लक्षणं प्रसिद्धे ब्राह्मे नास्ति। तदुपपुराणम्। वैष्णवे सङ्ख्या न मिलत्यतस्तदुपपुराणम्। कालीमाहात्म्यादियुक्तं ब्रह्मवैवर्त्तमुपपुराणमेव। "स्कान्दं शतसहस्रं तु श्लोकानां शतमेव हि। भविष्यमेवरूपिणा लक्षार्धे सङ्ख्या स्मृतम्" इति भविष्यपुराणप्रथमाध्यायवाक्ये सङ्ख्याभेदेन स्कान्दभवि-

१ त॰दी॰नि॰परि.

रुपपुराणत्वमेव । अष्टादशपुराणेषु प्रसिद्धस्कान्दभविष्ययोस्तु "स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीति निगद्यते । सहस्राणि शतं चैकम्" इति । "चतुर्विंशत्सहस्राणि तथा पञ्चशतानि च । भविष्यचरितप्रायं भविष्यम्" इति मात्स्ये सङ्ख्यानिरूपणात् ।

एवं बृहद्वामनबृहल्लिङ्गबृहत्कूर्मबृहद्विष्णुदेवीपुराणपुष्करशिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तराद्यनेकपुराणानामुपपुराणत्वमेव, बाहुल्यभिया विरम्यते । अत्रविशेषविवेचनम् "एवमाज्ञापितास्तेन शिवेन मुनयः पुरा । अन्यान्युपपुराणानि चक्रुः सारतराणि च" इति पराशरवचनेन, "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सङ्क्षेपतो द्विजाः" इति कौर्मवचनेन, "अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् । अन्यान्युपपुराणानि ऋषिभिः कथितानि तु" इतिसूतसंहितावचनेन चोपपुराणानामन्यऋषिकृतत्वमेव ज्ञेयम् । ननूपपुराणानि व्यासमुनिकृतान्येव सन्तीति चेत्, न; नारदीयशैववायव्यादिषु व्यासकृतत्वेऽपि कस्यचित्पुराणमतेनोपपुराणत्वदर्शनात्तादृशनियमस्याऽस्वीकारादिति प्रत्याख्यातम् ।

अत्र सौरकौर्मस्कान्दान्तर्गतसूतसंहिताब्रह्मवैवर्त्तेषु देवीभागवतं नोपलभ्यते । कालिकापुराणे तु भागवतपदमादिस्थपुराणपरमित्युक्तम्, तस्य भागवतत्वेनोल्लेखात् । पाद्मगारुडयोस्तु देवीभागवतं दौर्गं भागवतमित्युक्तम् । तस्य देवीपुराणपरत्वेन सम्भवात् । विजयत्रैलोक्याऽभ्युदयशुम्भनिशुम्भमथनाख्यपादत्रयात्मकदेवीपुराणे प्राधान्येन दुर्गाचरितस्य सत्त्वात् । अत एव गङ्गेशोपाध्यायानां तत्र देवीभागवतत्वेन व्यवहारः । तत्राऽऽद्ये पद्ये भागवतपदस्य पुराणसामान्याभिधायकत्वेन सत्त्वात् । तेन भगवत्या इदमिति व्युत्पत्तेर्दर्शितत्वात् । यदि देवीभागवतं तस्मिन्समये तैरुपलब्धं चेत्तदा भागवतोक्तलक्षणसम्भावितदेवीभागवतं हित्वा तल्लक्षणाऽनाक्रान्तं देवीपुराणं तदीयाऽऽद्यपद्ये भागवतपदमात्रेणाऽष्टादशपुराणान्तर्वर्तित्वेन न स्वीकुर्युः । अन्येऽपि निबन्धकारा देवीपुराणवचनानि प्रामाण्यपुरस्कारेणोदाजह्रुः । ततश्च पुराणोपपुराणगणनायां देवीपुराणस्य प्रवेशाय दौर्गं भागवतं देवीभागवतमित्यादौ देवीपुराणमेव मर्हातुमुचितमिति विद्वांसो विभावयन्तु । अस्माकं तु नाग्रहो देवीभागवतस्य निर्मूलतायाम् । दौर्गं भागवतं देवीभागवतमित्यनेन देवीभागवतस्य ग्रहणमस्तु प्रतिपदोक्तत्वात् । देवीपुराणसङ्ग्राहकवचनमन्यत्स्यात् । उपपुराणानामष्टादशसङ्ख्यातोऽप्याधिक्यात् । 'अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सङ्क्षेपतो द्विजाः" इति कौर्मवचनाद् विविधैर्निबन्धकारैरेवं निर्णीतमिति । न च 'स्कन्धा द्वादश एवाऽत्र कृष्णेन मुनिना कृताः' इति देवीभागवतवचनेन देवीभागवतस्याऽपि व्यासकृतत्वप्रत्ययेन नोपपुराणत्वमिति वाच्यम् (पूर्वोक्ता–) नेकवचनैः श्रीमद्भागवतस्य व्यासकृतत्वेन निराबाधे देवीभागवतस्यापि व्यासकृतत्वस्वीकारे 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः' इति वचनसिद्धाऽष्टादशपुराणकर्तृत्वे 'एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः' इतिवचनसिद्धचतुर्लक्षताया बाधापत्तेः । न च देवीभागवतवचनस्य का गतिः, तस्य शिष्यद्वारा व्यासकृतत्वमित्यादिपर्यन्तपरतया एवाऽप्रस्यास्वीकार्यत्वात् । श्रीमद्भागवते तु नैवं वक्तुं शक्यम् । बहूनां वचनानामनुरोधादनेकवचनानामन्यथानयनाऽपेक्षयैकस्यैव देवीभागवतवचनस्य पुराणान्तरसहायहीनस्य तथा नेतुमुचितत्वादिति दामोदरशास्त्रिण आहुः ।

यत्तु, पुराणानां पञ्चलक्षणत्वेन श्रीमद्भागवतस्य दशलक्षणत्वेन नाऽष्टादशान्तर्वर्तित्वमिति, तन; "सर्गोऽस्याऽथ विसर्गश्च वृत्ती रक्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित्पञ्चविधं प्राहुर्महदल्पव्यवस्थया" इति निरूप्याग्रे सर्गादीनां लक्षणानि निरूप्य "एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुरा विदुः । मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च" इति श्रीमद्भागवतद्वादशस्कन्धवाक्यात् । "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् । एतदल्पपुराणानां लक्षणं च विदुर्बुधाः । महतां च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते । दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तितम्" इति ब्रह्मवैवर्तस्थश्रीकृष्णजन्मखण्डचरमाऽध्यायवाक्याच्च दशलक्षणस्यापि सिद्ध्या पञ्चलक्षणवत्त्वनियमाऽसिद्धेः । यत्र पञ्चलक्षणवत्त्वं तत्र महापुराणनामसाम्येऽपि न महापुराणत्वं, किन्तु पुराणत्वमेव । दशलक्षणलक्षितं, तु महापुराणम् । दशलक्षणानि तु श्रीमद्भागवते स्पष्टमेव प्रतीयन्ते । आदित्यपुराणे 'सर्गश्चे'ति 'पुराणं पञ्चलक्षणम्'इत्युक्त्वा 'ब्राह्मादीनां पुराणानामुक्तमेतत्तु लक्षणम् । एतच्चोपपुराणानां खिलत्वाल्लक्षणं स्मृतम्' इति पञ्चलक्षणत्वमेवोक्तम् । 'अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् । अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि तु'इति सूतसंहितावाक्याच्चेत्यलं प्रसक्ताऽनुप्रसक्त्येति दिक् ।

यत्तु, "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणम्" इति स्कान्दमात्स्ययोः क्त्वाप्रत्ययेनाष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य निर्माणोक्तेस्तदुत्तरं श्रीमद्भागवतस्य करणादष्टादशपुराणबहिर्भावे सिद्धे देवीभागवतमेवाऽष्टादशान्तर्गतमित्याह ।

तदसत्, 'अष्टादशपुराणानां कर्ते'ति पाठान्तरस्य प्राचीनपुस्तकेषु दर्शनात् । 'पुराणानि कृत्वे'ति पाठेति तु पूर्वापरभावस्याऽविवक्षितत्वात् । अष्टादशपुराणानामभिप्रायस्य भारते वर्णने तात्पर्यात् । "अष्टादशपुराणानि अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसूनुश्चक्रे भारतसंहिताम्" इति भविष्यप्रथमाध्यायवाक्यात् । पूर्वापरभावविवक्षाग्रहे तु स्कान्दे काशीखण्डेऽष्टाविंशाध्याये श्रीगङ्गामाहात्म्ये 'तदा भागीरथो राजा क्व क्व भागीरथी तदा । यदा विष्णुस्तपस्तेपे चक्रपुष्करणीतटे' इति देव्या पृष्टे 'सन्देहोऽत्र न कर्तव्यो विशालाक्षि सदाऽमले । श्रुतौ स्मृतौ पुराणे च कालत्रयमुदीर्यते । भूतं भव्यं भवच्चाऽपि संशयं मा वृथा कृथाः' इति शिवेनोत्तरदानात्कालस्याऽविवक्षितत्वनिश्चयात् । अत एव पूर्वापरभावस्याऽपि न तथात्वसिद्धिः । 'एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथा' इति न्यायात् । यदि च पूर्वापरभावस्य विवक्षितत्वमित्याग्रहस्तदा पुराणान्तरस्याऽपि बहिर्भावापत्तेः । तथा हि मार्कण्डेयपुराणारम्भे 'भगवन् भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना । पूर्णमस्तमलैः(?)शब्दैर्नाना शास्त्रसमुच्चयैः'इत्याद्युक्त्वा 'तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं बहुविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवँस्त्वामुपागतः' इति चोक्त्वा । व्यासशिष्यजैमिनिना कृतेन प्रश्नचतुष्केन पुराणावतारे कथा दृश्यते । सा च भारतोत्तरभावित्वमन्तरेणाऽसङ्गता सती मार्कण्डेयपुराणस्याऽष्टादशभ्यो बहिर्भावनामापादयति । तथाऽग्निपुराणारम्भे "सूत त्वं पूजितोऽस्माभिः सारात्सारं वदस्व नः । येन विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रजायते" इति शौनकप्रश्ने 'सारात्सारो हि

भगवान् विष्णुरव्यय ईश्वरः' इत्याद्युक्त्वा पुराणमवतार्य तत्र द्वेधा सारं वदन्प्रसङ्गतो ग्रन्थान्ते 'गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्वगीतोत्तरोत्तरम् । कृष्णोऽयमर्जुनायाह'इति प्रतिज्ञाय 'दैवी ह्येषा गुणमयी' 'यस्यां जाग्रति भूतानि'इत्यादीनि कतिचित्पद्यान्येवोक्तवान् । अर्थमात्रोक्तौ तु पद्यानि न घटेत् । अतो भारतोत्तरभावित्वमाग्नेयस्याऽपि सिद्ध्यति । एवञ्चाष्टादशपुराणानीति वाक्यस्यैवाऽसङ्गतत्वापत्तिश्च । अतः पौर्वापर्यं न विवक्षितमष्टादशपुराणानि इति श्लोके इति बोध्यम् ।

यदि योगबलेनादावेवादिप्राक्कल्पीयं वाऽयादि इति नानेन भारतोत्तरत्वसिद्धिस्तेन वाक्यस्याऽपि नासङ्गतिरित्युच्यते, तर्हि प्रकृतेऽपि तौल्यात्परिहृत एव भवता विरोध इति न ते वक्तुमवकाशः । ननु व्यासस्याऽपरितोषाऽसङ्गतेरिति चेत्, न, प्राक्कल्पीयव्यासापरितोषानुवादस्यात्रापि शक्यवचनत्वादिति पुरुषोत्तमचरणाः । एवमनङ्गीकारे पाद्मस्कान्दनारदीयवाराहादीनां श्रीमद्भागवतमाहात्म्यप्रतिपादकानामष्टादशतो बहिर्भावापत्त्याऽष्टादशपुराणानीति श्लोकस्यैवाऽसम्भवापत्तेः ।

किञ्च, पाद्मोक्तस्य 'दशसप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नाप्तवान्मनसस्तोषं भारतेनापि भामिनि । चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं पराम्'इति वचनस्य सप्तदशपुराणोत्तरं भारतनिर्माणबोधकस्य विरोधापत्त्या 'अष्टादशपुराणानी'त्यत्राऽष्टादशशब्दोऽष्टादशसमीपसप्तदशसङ्ख्यापरपौर्वापर्याऽभावविवक्षापरो वेति ज्ञेयम् । न चात्र पाद्मवचने सप्तदशपदं लक्षणया अष्टादशत्वबोधकमिति वाच्यम् । पाद्मे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां 'वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः । दशसप्तपुराणानि षट्शास्त्राणि समाययुः' इत्युक्तौ सप्तदशपुराणानां कथनस्य विरोधापत्तेः । अथवा सप्तकल्पवृत्तान्ताश्रये मात्स्ये तत्पुरुषवृत्तान्ताश्रये च स्कान्दे 'अष्टादशपुराणानि'इत्यस्य वचनस्य सत्त्वाच्छ्रीमद्भागवतस्य तु सारस्वतकल्पीयवृत्तान्ताश्रयस्य सत्त्वान्न शङ्कालेशः । एतेन अघोरकल्पवृत्तान्ताश्रयस्य भविष्यपुराणस्य 'अष्टादशपुराणानि अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसूनुश्चक्रे भारतसंहिताम्'इति वचनस्य न विरोधः । अत एव परस्परं पुराणेषु विरोधे कल्पभेदेनैव समाधानं सङ्गच्छते । अत एव विष्णुपुराणे मायामोहनात्मकपुरुषस्य विष्णुना स्वशरीरादुत्पादितस्य बौद्धावतारत्वमुक्तम् । 'मायामोहस्वरूपोऽसौ बुद्धो दनुसुतोऽभवत्' इति आग्नेय उक्तम् । श्रीमद्भागवते तु 'बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीटकेषु भविष्यती' इत्युक्तं न विरुद्ध्यते ।

यद्वा, भविष्यपुराणवचने व्याकरणसाहचर्याच्छतकोटिप्रविस्तरपुराणान्तर्गताष्टादशसजातीयवाक्यसमूहस्य ग्रहणम् । नानाविधशुद्धशब्दवत्नानाविधाऽर्थस्य भारत उपनिबन्धनीयतया तज्ज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वात् । तेनाऽष्टादशपुराणानि न स्वकर्तृकानि । शतकोटिप्रविस्तरज्ञानेनैव चारितार्थ्यान्नैतज्ज्ञानस्याऽऽवश्यकतया तत्कथनाऽनुपयोगादसार्वज्ञताऽऽपादकत्वाच्च । ततश्चैतद्वचनैकवाक्यतया शतकोटिप्रविस्तरपुराणान्तर्गताऽष्टादशसजातीयवाक्यसमूहरूपाण्यष्टादशपुराणानि मनसि कृत्वेत्यर्थो वा । यथाग्रहेणाऽष्टादशपुराणानि व्यासकृतान्येवाऽस्मिन्पद्ये गृह्यन्ते तदुत्तरं भारतमिति क्रम इत्यप्युच्यते, तदस्तु; "ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो

व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमितिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि" इति मुण्डकश्रुतौ। "वाचा वै सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम्" इति "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम्" इत्यादिबृहदारण्यकश्रुतौ "ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणं पञ्चमो वेदानां वेदः" इति छान्दोग्यश्रुतौ च "इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते" इत्याद्यनेकवाक्येषु चेतिहासपुराणयोः क्रमविरोधो दुर्वारः स्यात् ।

न च शब्दक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्पुराणोत्तरमितिहास इति वाच्यम् । निःश्वसितक्रमप्राबल्यतया तथावक्तुमशक्यत्वात् । शब्दक्रमे बाधे सति तथा कल्पनीयम् । अत्र त्वष्टादशपुराणानीत्यस्यार्थो निरूपितदिशासम्भवन्न तथा बोधयतीति । अत एवेतिहासपुराणानीति गृह्यमपि सङ्गतं भवति । अथवा "सर्वाण्येव पुराणानि कथितानि नरर्षभ । द्वादशैव सहस्राणि प्रोक्तानीह महर्षिभिः । पुनर्वृद्धिं गतानीह आख्यानैर्बहुभिर्नृप" इति भविष्यपुराणप्रथमाध्याये सर्वपुराणानां पूर्वं द्वादशसहस्रश्लोकसङ्ख्याकत्वेन निरूपणेन द्वादशसहस्रश्लोकसङ्ख्याकश्रीमद्भागवतस्य पूर्वं प्रादुर्भावितत्वेनाष्टादशपुराणान्तर्गतत्वे सम्पन्ने भारतोत्तरं नारदोपदेशेन "न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः" इति प्रथमस्कन्धवचनेन सामान्यतया श्रीमद्भागवतस्य पूर्वं निर्माणसिद्धेः पश्चा"द्भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहिते मले । अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रिताम् । तया सम्मोहितो जीवः" इत्यादिसिद्धान्तं समाधावुपलभ्याऽष्टादशसहस्रसङ्ख्याकश्रीमद्भागवतस्य करणात् ।

न च भविष्योक्तवचने "महर्षिभिः प्रोक्तानि"इति लिङ्गेनोपपुराणत्वबोधनादग्रे यथा स्कान्दमित्यादिना स्कान्दभविष्ययोरष्टादशपुराणोक्तस्कान्दभविष्यसङ्ख्यातो भिन्नसङ्ख्याविशिष्टबोधनाच दशसहस्रसङ्ख्याकत्वेन पूर्वं, पश्चाद्वृद्धिरिति कथनमुपपुराणपरमेवेति वाच्यम् । "सर्वाण्येव पुराणानि" इत्यत्र सर्वाणीति कथनादेवकाराच पुराणोपपुराणानां सर्वेषां सङ्ग्रहात् । "महर्षिर्भगवान् व्यासः" इत्यादौ महर्षित्वस्य व्यासेऽपि प्रसिद्धत्वेन व्यासकृताऽन्यऋषिकृतानि पूर्वं द्वादशसहस्राणि, पुनर्वृद्धिगतानीत्यर्थलाभात् । अत्रत्य स्कान्दभविष्ययोस्तूपपुराणत्वमेव सङ्ख्याभेदात् । दृष्टान्तस्तु विवक्षितैकदेशत्वेनाऽपि निर्वहति । एवञ्च प्रथमस्कन्धे "लोकस्याऽजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम्" इत्यनेन पूर्वं सात्वतसंहितानिर्माणमित्यवगम्यते । ततश्च "स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम् । शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिम्" इत्यनेन सात्वतसंहितां भागवतीं भगवत्प्रधानां भगवन्नाम्नीं वा कृत्वा । यद्वा पूर्वं पञ्चमत्वेन प्रसिद्धं भागवतं द्वादशश्लोकसहस्रात्मकं कृतमेव । तां भागवतीं भागवतस्येयं तद्व्याख्यात्मकाष्टादशसहस्रसङ्ख्याकां कृत्वा । यद्वा पूर्वं भागवतीं संहितां कृत्वा पश्चादनुक्रम्य प्रथममारभ्याऽनुक्रम्येत्यर्थान्न शङ्कोदयः । अनुक्रम्येत्यस्य शोधयित्वेत्यर्थं श्रीधरादय ऊचुः । श्रीव्यासचरणानां शोधनस्य न लौकिकसरणिः, किन्तु समाध्यनुभूतपदार्थानामनुक्रमस्यैव तत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु, बहुभिः शिष्टैः "राजनि युधि कृञः" इति योगविभागात्क्वनिपि कृत्वेति निष्पा-

धाऽष्टादशपुराणानि यः कृतवान् स भारतं चक्रे इति व्याख्यातत्वान्निर्देशेन कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वात्। अत एव 'धार्येरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिरिति दीक्षिताः। यदि त्वामोदं गृहीत्वा धार्येरिति व्याख्यायते जयमङ्गलारीत्या तदेहाऽपि तद्रीत्यैव विमृश्येति अध्याहारेण तेषां पुराणानां कृत्वा कर्तेति व्याख्यानादयशाऽन्यम्योऽपि दृश्यन्त इति वा क्वनिप्, षष्ठी तु न तदर्हमिति न दोषावकाश इति दिक्।

दामोदरशास्त्रिणस्तु पूर्वोक्तशङ्कामुत्पाद्य देवीभागवते तृतीयस्कन्धे "वेदः शाखाः पुराणानि वेदान्तं भारतं तथा। कृत्वा सम्मोहसम्मूढोऽभवं राजन् मनस्यपि" इत्यादि भारतोत्तरं सम्मूढो व्यासो देवीमाहात्म्यं ज्ञातवानित्युक्त्या देवीभागवतस्याऽपि भारतोत्तरत्वं प्रतीयते। तच्च देवीभागवतस्याऽष्टादशान्तर्गतत्वपक्षेऽप्युक्तमात्स्यवाक्येन विरुध्यत इति त्वत्पक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य एव। यदि चोक्तमात्स्यवचनं पुराणानि चतुर्लक्षाणि, भारतमेकलक्षं, रामायणं लक्षपादसङ्ख्यं, "एवं सपादाः पञ्चैते लक्षा मर्त्ये प्रतिष्ठिताः" इति सङ्ख्याप्रकरणस्थत्वात्सङ्ख्येयस्वरूपमात्रपरम्। न तु सङ्ख्याऽनपेक्षितक्रमपरमतो न भारतोत्तरत्वमस्य वचनस्य बाधकम्। स्वार्थपरान्यपरयोः स्वार्थपरस्यैव प्राबल्यादित्युच्यते। यदि भारतपूर्वंकृतिर्मनसा पश्चात्कृतिस्तु वागिन्द्रियेणेति भेदादविरोध इत्युच्यते तदाऽस्मत्पक्षेऽपि न दोष इत्याहुः।

अत्र केचित्, मन्मते तदानीं ग्रन्थो नैव जातः। किन्तु जन्मेजयं प्रत्येवं वक्ताऽस्मीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात्पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्पनात्। त्वन्मते तथा कल्पयितुं न शक्यते। चतुःश्लोकीभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात्। उपदेशात्पूर्वं तज्ज्ञानाऽभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात्। यदि तत्रापि पूर्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते, तथा वक्ष्यमाणः सर्वोऽप्यर्थवादः स्यात्। ततश्च ग्रन्थसारस्य भङ्गप्रसङ्ग इत्यास्तां तावदित्याहुः।

तच्चिन्त्यम्। जन्मेजयं प्रति वक्तृत्वं न व्यासस्य, किन्तु वैशम्पायनस्य। यदि जन्मेजयवैशम्पायनसम्वादात्मकं भारतं करिष्यामीति ज्ञानचक्षुष्ट्वमुच्यते। तदा देवीभागवतं करिष्यामीति ज्ञानचक्षुष्ट्वेन देवीभागवतात्पूर्वं देवीमाहात्म्यज्ञानस्य सिद्धतया "सम्मोहसम्मूढः" इत्यस्य विरोधोऽनिर्वार्यः। क्त्वाप्रत्ययार्थस्य च यदि तन्निर्वाहाय पूर्वं मनसा कृतिः पश्चाद्वाचेतीति कल्प्यते, तत्तु दामोदरशास्त्रिभिरेवोक्तमिति न ततः कश्चिद्विशेष इति ज्ञेयम्। अष्टादशपुराणानीत्यस्य योऽर्थस्तमवोचाम, विस्तरतस्ततोऽवधेयम्।

किञ्च, पाद्मे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे 'वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः। दशसप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि समाययुः" इत्युक्तौ सप्तदशत्वोक्तिः श्रोतव्यस्य श्रीभागवतस्याष्टादशत्वं बोधयति। तस्याऽष्टादशाऽनन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याऽष्टादशान्तर्गतत्वेऽष्टादशानां श्रोतृत्वसम्भवेन श्रोतुमागतानां पुराणानां सप्तदशत्वोक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात्। एवं पाद्मे "दशसप्तपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। नाप्तवान्मनसस्तोषं भारतेनाऽपि भामिनि। चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं पराम्" इति सप्तदश-

त्योक्तिरपि श्रीमद्भागवतस्यैव "एतां संहिताम्" इति निर्दिष्टस्याऽष्टादशत्वं गमयति । देवीभागवत-स्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गादित्यपि दामोदरशास्त्रिण आहुः ।

अत्रापि, यत्तु, तेषामेव वचनेनैव विष्णुभागवतस्याऽष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिध्यति, किन्तु देवीभागवतस्यैवेति वार्धुषिकत्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवान् इति न्याय आपतितः । तथा हि—भारतं व्यासमुखाच्छ्रुत्वा, तत्र सन्दिहानः क्रोष्टुकिर्मार्कण्डेयं प्रत्यागत्य सन्देहं पृष्टवान् । तस्य मार्कण्डेयो मार्कण्डेयं पुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः" इति । तथाच पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्तत्वाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् । अन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचनप्रामाण्याद्देवीभागवतमेव सिद्ध्यति । न तु विष्णुभागवतम् । भारतात्पूर्वं सप्तदशमदी-यभागवतसहितानि: (?) मार्कण्डेयमष्टादशमुभयमितसिद्धमेव । विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानसम्भवाभावादित्येवं जल्पनेनाऽपि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्त्विति ।

तदमनोरमम् । अष्टादशसु पुराणेषु देवीभागवतस्य प्रवेशायैवं षोडशत्वे प्रतिपादिते पूर्वोक्त-रीत्याऽऽग्नेयस्याऽपि भारतोत्तरोत्पादनेन पञ्चदशत्वे सम्पन्ने देवीभागवतप्रवेशेऽपि षोडशत्वैव सिद्ध्या सप्तदशत्वाऽसिद्धेः "अष्टादशपुराणानि कृत्वा" इति श्लोकस्यासङ्गतेश्च, तस्मात्पुराणानां प्रादुर्भावे पौर्वापर्यस्याऽविवक्षयैव निर्वाहोऽन्यथा न सिद्ध्यतीति पूर्वत्रोपपादनेन बोध्यम् । किञ्च, भवदभिमत्या भारतात्पूर्वं षोडशस्य सिद्ध्याऽपि भारतोत्तरत्र प्रसिद्धस्य मार्कण्डेयस्य श्रीमद्भागवत-श्रवणायागमने बाधकाऽभावात् । येन भवदभिमतं भवेत् । पद्मपुराणे षडध्यायश्रीमद्भागवत-माहात्म्ये तृतीयाध्याये सनत्कुमारादयो यदा श्रीमद्भागवतकथाप्रारम्भाय समुद्युक्तास्तदा "भृग्वा-दयः समाजग्मुः" इत्युक्तम् । तन्मध्ये दशसप्तपुराणान्याययुरित्युक्तम् । अग्रे च षष्ठाध्याये "आकृष्णनिर्गमात्त्रिंशद्वर्षाधिकगते कलौ । नवमीतो नभस्ये च कथारम्भं शुकोऽकरोत् । परी-क्षिच्छ्रवणान्ते च कलौ वर्षशतद्वये । शुद्धे शुचौ नवम्यां च धेनुजोऽकथयत्कथाम् । अस्मादपि कलौ याते त्रिंशद्वर्षशताधिकम् । ऊचुरूर्जे सिते पक्षे नवम्यां ब्रह्मणः सुताः" इत्युक्तम् । अत्र सनत्कुमारकथनसमये सकलपुराणानां पूर्वमेव सिद्धतया मार्कण्डेयपुराणस्याऽऽगमने कारणाभावे सिद्धे षोडशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिर्देवीभागवतं महापुराणं बोधयतीत्युक्तिः स्वसन्तोषाय, न विद्वत्कदम्बसन्तोषायेत्यलम् ।

किञ्च, "वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् । गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि शुभानि" इत्युक्त्या । "स चाधर्मे मात्स्यकौर्मे समाहुर्वायुं चाहुः सात्त्विकं मध्यमं च । विष्णोः पुराणं भागवतं पुराणं सत्त्वोत्तमे गारुडं चाहुरार्याः" इति गारुडोक्त्या च भागवतस्य सात्त्विकत्वं पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तमतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशान्तर्गतं, न तु देवीभागवतम् ।

किञ्च, स्कान्दे प्रभासखण्डे "चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुरा-

णेषु शेषेषु भगवान् भवः" इत्युक्तम्। स्कान्दे सौरसंहितायां च "कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः। चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः। एकेनाग्निस्तथैकेन भगवाँश्चण्डभास्करः" इत्युक्तम्। ततोऽपि विष्णुपरमेव सात्त्विकोत्तमं भागवतमष्टादशान्तर्गतं, न तु देवीभागवतमिति निश्चीयते इत्यन्यामपि श्रीमद्भागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वसाधिकां युक्तिं दामोदरशास्त्रिण आहुः।

अत्रापि यदिदमनूद्यते तदसत्, त्वन्मते मात्स्योक्तसात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणे मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता सङ्कीर्णपुराणानां तु नोक्ता केषु पुराणेष्वन्तर्भाव इतिवदन् करिष्यामि कुत्रचिदिति चेन्मन्मतेऽपि भगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिधानेन मन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वन्दमानो दुर्गां दुर्बोधध्वान्तभानुगुरुं चेतिक्रमदीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवेष्वेवान्तर्भावात्। अत एव "हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ। द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः" इति वचनं सङ्गच्छत इत्याह।

तदसाधु। मात्स्ये कल्पाननुक्रम्य "सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा। रजस्तमोभयास्तद्वत्त्रयस्य उदाहृताः" इति कल्पानुकीर्तनोपान्त्याध्यायवाक्यात्। सङ्ख्यानुक्रमणिकाध्याये तु "सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः" इत्यादिना सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णकल्पानामेवोक्तत्वान्न पुराणेषु सङ्कीर्णत्वकथनम्। तामससात्त्विकराजसभेदेनैवैककल्पभेदेनाऽष्टादशसङ्ख्यासम्भवेन सङ्कीर्णस्य पुराणस्य नामापि नास्तीति विस्तरशोऽयमेव विचारः प्रत्यपादि ततोऽवधेयम्।

किञ्च, देवीभागवतस्य सात्त्विकाऽन्तर्भावोऽपि स्वतः पूर्वग्रन्थविरुद्धः। तत्र ग्रहणेन तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात्तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायास्यति। 'सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः' इति वचनात्। ततश्च 'सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः' इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च पारमहंस्यसामग्र्येव कर्तव्या स्यात्। अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयः। अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनमिति त्वयैव पूर्वमुक्तम्। ततश्च देवीभागवतस्य सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादनेन सङ्कीर्णसमर्थनेन विष्णोश्च सात्त्विकत्वसमर्थनेन भेदप्रतिपादनाद्देवीभागवतस्य सात्त्विकान्तर्भावप्रतिपादनस्य विरुद्धत्वात्। 'शैवेयं भगवती त्रिपुरा' इति सुन्दरीतापनीश्रुत्या शिवशक्त्यास्तामसत्वनिश्चयात्सात्त्विकत्वं दूरापास्तम्। मम तु सर्वरूपत्वाद्भगवत ऐक्येऽपि न क्षतिरिति दिक्।

यत्तु 'लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्। प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम्' इति मात्स्ये श्रीमद्भागवतवचनयोरैक्ये सिंहवाहनेनाऽसाधारणधर्मेण देवीपुराणमेवाऽस्य श्लोकस्य विषय इति गङ्गेशोपाध्यायाः, देवीभागवतमिति भास्कररायादय आहुः। तदप्यसङ्गतम्। सिंहपदस्याऽनेकार्थत्वात्। 'सिंहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे' इत्यनेकार्थकोशेऽभिधानात्। प्रौष्ठपद्यां च सिंहे सूर्यस्य सत्त्वात्। हेमि फलार्थे कालसम्बन्धस्याऽपि शक्यवचनत्वात्। मीनुसेनादिपदवत्सिंहासनस्य बोधाच्च। 'अष्टादशसहस्रैः कुर्याद्धेमसिंहासनं प्रिये' इति गौरीतन्त्रवाक्यात्। एतेन 'हेमसिंहयुतं चैतद्वैष्णवाय ददाति यः। कृष्णेन सह सायुज्यं स पुमांल्लभते ध्रुवम्' इति पाद्मे पद्मध्यायश्रीमद्भागवतमाहात्म्यश्लोको व्याख्यातः। स्कान्दे तु 'लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेम-

समन्वितम्'इत्युक्तम् । किञ्च श्रीमद्भागवते 'पुराणसङ्ख्यां सम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजने । दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत' इति प्रतिज्ञाय 'ब्राह्मं दशसहस्राणि' इत्यारभ्य 'चतुर्लक्ष उदाहृतः' इत्यन्तेनाऽष्टादशान्तर्गतत्वाय प्रासङ्गिकमुक्त्वा 'तत्राऽष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते' इत्यनेन सङ्ख्यां,'इदं भगवता पूर्वम्' इत्यनेन सम्भूतिम्,'आदिमध्यावसाने' इत्यादिना वाच्यम्, 'कैवल्यैकप्रयोजनम्'इत्यनेन प्रयोजनं चोक्त्वा 'प्रौष्ठपद्याम्' इत्यनेन दानतन्माहात्म्ये उच्येते । तथैव मात्स्येऽपि सङ्ख्योक्तिपुरस्सरमिदमुच्यते । देवीपुराणं च 'लक्षमात्रेण'इति वाक्यान्न तावत्सङ्ख्याकम् । यद्यपि देवीभागवतं न तावत्सङ्ख्याकमुपलभ्यते तथापि यत्राऽधिकृत्येति लक्षणस्य श्रीमद्भागवतपरत्वेन निश्चयाद्दानप्रतिपादकस्यापि श्रीमद्भागवतपरत्वात् । पाद्मे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतस्यैव 'हेमसिंहयुतं चैतत्' इति वचनेन श्रीकृष्णसायुज्यफलदानस्योक्तत्वात्तदेकवाक्यतयाऽस्याऽपि वचनस्य श्रीमद्भागवतपरत्वस्यैव निश्चयात् ।

किञ्च, मात्स्यवैष्णवादिदाने मत्स्यधेन्वादेर्वाहनस्यैव देयत्वेन वाहनमेव देयमिति नियमाभावः । ब्राह्मादिवाराहान्तानां वैशाखाद्याः पौर्णमास्यो दानकालाः । तत्र क्रमप्राप्तश्रीमद्भागवतस्य दानं 'प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां' इति गौरीतन्त्रवाक्यानुरोधाद्धेमसिंहासनसमन्वितस्योक्तम् । सर्वपुराणचक्रवर्तित्वात् । एतेन श्रीमद्भागवतस्य वैष्णवपुराणत्वेन तद्दान एकादश्यादिकालो गरुडादिवाहनयोगश्च युक्त इति परास्तम् । शैवलिङ्गादौ शिवरात्र्यादिकालस्य नन्द्यादिवाहनस्यादर्शनादिति न कुतर्कसञ्चारः । अपरे पुनर्भाद्रपौर्णमास्याः पारायणसमाप्तौ तद्दानं, तथासदाचारादित्याहुत इति दिक् ।

यत्तु, श्रीमद्भागवतसदृशप्रबन्धो व्यासकृतोऽन्यो नास्तीति कथं व्यासकृतं श्रीमद्भागवतमिति, तदसङ्गतम्; भगवत्प्रसादजनिताऽलौकिकसमाधावनुभूतस्य प्राकट्यात् । काठिन्येनाऽव्यासकृतत्वे पुष्करप्रादुर्भावादिदुर्गमतरग्रन्थस्य व्यासकृतत्वाभावापत्तेः ।

यदपि, 'अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयम्' इति पाद्मेऽम्बरीषं प्रति गौतमवाक्ये प्रोक्तमित्यस्याऽध्यापितमित्यर्थात् 'व्यासेन कृत्वाऽस्य शुभं पुराणं शुकाय पुत्राय महात्मने यत् । वैराग्यशीलाय च पाठितं वै विज्ञाय चैवारणिसम्भवाय' इति देवीभागवतोक्तेः । 'शुकाय प्रोक्तम्'इति देवीभागवतपाठं विधत्त इति न श्रीमद्भागवतपाठमिति । तदपि न सम्यक् । स्कान्दे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये 'परीक्षिच्छुकसम्वादो योऽसौ व्यासेन वर्णितः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः सोऽसौ भागवताऽभिधः' इति वाक्यस्य 'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः । परीक्षिच्छुकसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः । पुराणेषु तु सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम् । यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गीयते बहुधर्षिभिः । इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागवताभिधम् । जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमद्यन्तमुपावदत् । इदं भगवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे । नारदाय स वै मह्यं कृष्णाय मुनये ह्यहम् । शुकाय स्वरातायं स तु राज्ञेऽभिमन्यवे । शुकोक्तं विष्णुरातय सदसि ब्रह्मवादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुनर्धाम तमसः परम् । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । परीक्षिच्छुकसंवादः शृणु भागवतं च तत्' इत्याद्यनेकपूर्वापरपराम-

वचनानां देवीभागवते कथमपि समन्वयासम्भवेन 'अम्बरीषशुकप्रोक्तम्'इतिपाद्मवचनस्य देवी-भागवतविषयाभावतया श्रीमद्भागवतं शुकाय प्रोक्तं, शुकेन प्रोक्तमित्युभयविधप्रसिद्ध्या श्रीमद्भाग-वतपरत्वस्य निराबाधात् ।

तथा च श्रीमद्भागवतेऽपि 'शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं सुनिः । स तमध्यापयामास महा-राजं परीक्षितम्'इति ।

किञ्च, पाद्मे 'अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यं हि सदा सेव्यं हि वैष्णवैः' इति वचनेनाम्बरीषाय वैष्णवधर्मबोधनप्रसिद्धया श्रीमद्भागवतपाठस्यापि वैष्णवधर्मत्वादुपदेशो युक्तः ।

वस्तुतस्तु, 'शुकाय प्रोक्तम्'इति चतुर्थीसमासो दुर्लभः । 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुख-रक्षितैः'इति सूत्रेण तादर्थ्यचतुर्थीसमासो वक्तव्यः । स च प्रकृतिविकृतिभाव एव । बलिरक्षितग्र-हणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु । नेह रन्धनाय स्थाली । 'अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः' इति सिद्धान्तकौमुद्यां स्पष्टम् । इदं च तत्सूत्र एव महाभाष्ये । तथा हि किञ्च चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थ-मात्रेण समासो भवति । एवं भवितुमर्हति । चतुर्थीमात्रेण चेत् सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । सर्वत्र सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह प्रसङ्गे भवति समासः प्राप्नोति । अने-नाऽपि प्राप्नोति । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलमिति । किं कारणम्? अवि-शेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवं जातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तादर्थ्येन सह समासो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वच-नम् । यो हि महाराजाय बलिः स महाराजार्थो भवति । तत्र तदर्थ इत्येव सिद्धम् । यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते इत्येतल्लक्षणं क्रियते । विकृते प्रकृत्येति चेद-श्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । श्वसू सुरां हस्तिविधेति । अर्थेन नित्यसमासवचनमित्यादि विविच्य तर्हीदं बहु वक्तव्यम्, विकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । न वक्तव्यं यत्तावदुच्यते । विकृत्येति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते इति । यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षित-ग्रहणेनाऽर्थः । तथा जातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यते । न तदर्थमात्रेण । ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति । यदप्युच्यतेऽश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्तीत्युक्तम् ।

अत एव परपशाह्निके धर्माय नियमो धर्मनियम इत्यत्र च चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते । सम्बन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्तव्यः । चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव विधा-नादिति कैय्यटः । विधानादिति प्रतीकानुवादाय तादर्थ्यस्य षष्ठ्यर्थत्वबोधनाय त्वेवं प्रयोग इति मानमत्र चतुर्थीयोगविभागो न भाष्यारूढः सुप्सुपेति समास इत्यगतिकगतिरित्येवं व्याख्यातमिति विवरणग्रन्थश्च सङ्गच्छते । शब्देन्दुशेखरे तु रन्धनाय स्थालीत्यादावभिधानस्वाभाव्यात्तादर्थ्य-त्वेनैव तस्या भानं न सम्बन्धत्वेनेति षष्ठ्यभावान्न तत्र षष्ठीसमासः । चतुर्थीसमासवारणाय

प्रकृतिविकृतिभाव एवेत्युक्तम् । अश्वघासादावुपकारत्वेन बोधे षष्ठ्यन्तेन समासोऽपीति व्यवस्थेत्युक्तम् । एवं च प्रकृतिविकृतिभावाऽभावाच्छुकाय प्रोक्तमिति न समासः । शुकस्य प्रोक्तमित्यपि न उक्तयुक्त्या । तस्माच्छुकेन प्रोक्तमित्येव समास इति विद्वद्भिरवधेयम् । एतेन शुकाय प्रोक्तमिति चतुर्थीयोगविभागात्सुप्सुपेति वा समास इति परास्तम् ।

न च साधनं कृतेतिवार्तिकेनात्र समास इति वाच्यम् । तस्य हितरक्षितग्रहणेन चतुर्थीसमासेतरविषयत्वात् । छान्दसत्वकथनं त्वगतिकगतिरिति बोध्यम् ।

किञ्च, पाद्मे षडध्यायश्रीमद्भागवतमाहात्म्ये "सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा । यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत् । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मतः । परीक्षिच्छुकसम्वादः शृणु भागवतं च तत् । तावत्संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमते शौनकः(?)पुमान् । यावत्कर्णगता नास्ति शुकशास्त्रकथा क्षणम् । श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् । पठस्व स्वमुखेनैव यदीच्छसि परां गतिम्"इत्यादिवचनैः । स्कान्दे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये 'श्रीमद्भागवतं शास्त्रं यत्र भागवतैर्यदा । कीर्त्यते भूपते चापि श्रीकृष्णस्तत्र निश्चितः । यत्र भागवतं शास्त्रं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा । तत्रापि भगवान्कृष्णो वल्लवीभिर्विराजते । भारते मानुषं जन्म प्राप्य भागवतं न यैः । मुक्तं पापं पराधीनैरात्मघातस्तु तैः कृतः । श्रीमद्भागवतं शास्त्रं नित्यं यैः परिसेवितम् । पितुर्मातुश्च भार्याया कुलपङ्क्तिस्तु तारिता । विद्याप्रकाशो विप्राणां राज्ञां शत्रुजयो विशाम् । धनं स्वास्थ्यं च शूद्राणां श्रीमद्भागवताद्भवेत् । योषितामपरेषां च सर्ववाञ्छितपूरणम् । यतो भागवतात्तं वै को न सेवेत भाग्यवान्"इत्यादिवचनैश्चान्यपुराणवचनैश्च श्रीमद्भागवतस्य पठने सिद्धेऽम्बरीषशुकप्रोक्तमिति श्लोके श्रीमद्भागवतस्यैव पाठं विदधाति । अत एव "अथवा सर्वमेतद्धि श्रीभागवतमादरात् । पठनीयं प्रयत्नेन सर्वहेतुविवर्जितम्'इति । "पठेच्च नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादरात्"इति च श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् 'विद्याप्रकाश'इत्यादिषु फलबोधनं द्विजातीनां त्रैवर्णिकानामेव पाठेन, स्त्रीशूद्राणां तु श्रवणेनेति बोध्यम् । यदौपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा । वर्णानामेव तद्धि स्यात्स्त्रीशूद्राणां ततोऽन्यथा"इति तृतीयस्कन्धनिबन्धे श्रीमदाचार्यचरणोक्तेः । शङ्कराचार्यैर्विष्णुसहस्रनामभाष्ये शूद्रस्य सहस्रनाम्नः श्रवणेनैव फलोक्तेः । स्मृतिकौमुद्यां स्कान्दवचनैः"इति शूद्रस्य शुश्रूषा पुराण" इत्यादिभिश्च तथैव निर्णयोक्तेश्चेत्यलं प्रासङ्गिकविचारेण । तस्मात्सकलपुराणसम्मत्या श्रीमद्भागवतमेवाष्टादशपुराणान्तर्गतं महापुराणमिति सिद्धम् ।

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जप्रसादतः ।
श्रीविठ्ठलेशपादाब्जयुगलमुपाश्रितः ॥ १ ॥
पुरुषोत्तमपादानां ग्रन्थानां युक्तिवृन्दतः ।
पुराणानां प्रचारेण विचारेण सुमेधसाम् ॥ २ ॥
श्रीमद्भागवते शङ्कासमुन्मूलनहेतवे ।
मत्स्फुरद्दलिपद्मामरण्याभिधः सुधीः ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलेशचरणाम्बुजराजहंसो
गोपालनन्दनपदाम्बुजचञ्चरीकः।
श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजसेवनात्मा
विद्वत्कदम्बवचनानुगतार्थसार्थः ॥ ४ ॥
विज्ञापयामि विबुधान्प्रणिपत्य पूर्वं
ग्रन्थं निधाय निकटे विजयाभिधानम्।
हेलोपहासविधयापि यदा कदापि
कश्चित्क्षणं करणयैष कृतार्थनीयः ॥ ५ ॥
यद्वन्न सदसद्वापि प्रमादाद्यन्निरूपितम्।
साधवः कृपया पूर्णा भूषयन्तु शिशोर्वचः ॥ ६ ॥
न द्वेषान्न च मत्सरान्न च हठान्नो शास्त्रगर्वान्न वै
लोभान्नाप्यनुवृत्तितो न च चमत्कारादियं मे कृतिः।
किन्तु श्रीशुकशास्त्रसिन्धुरसिकस्वान्तःप्रमोदाय स—
चिन्तापङ्कसुमार्जनाय विदुषां प्रीत्यै च भूयाच्चिरम् ॥ ७ ॥
श्रीमद्भागवतोत्कर्षो यथार्थोऽयं निरूपितः।
तेन प्रसीदतु श्रीमत्कृष्णः समार्थरक्षकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सहजनिजकटाक्षपातप्रतिहतपाखण्डवादकदम्बश्रीमदाचार्यचरणतनूज-
श्रीप्रभुचरणात्मजश्रीयदुनाथकुलावतंसश्रीमद्गिरिधरचरणकोकनद-
परागरागसनाथनेतोपनामकरामकृष्णभट्टप्रणीतः
श्रीमद्भागवतविजयवादः सम्पूर्णतामाप।

वेदविष्णुपदाङ्केन्दु १९२४ युग्वर्षे फाल्गुने सिते।
कृष्णवर्मतिथौ रामकृष्णेनालेख्यशोधि च ॥ १ ॥

श्रीगोपालो जयति

श्रीरामचन्द्राश्रमविरचिता

दुर्जनमुखचपेटिका

वल्लवीवल्लभं नत्वा ब्रुवे विद्वद्विनिश्चयम् ।

भागवताभिधे ग्रन्थे आर्षानार्षत्वसंशये ॥ १ ॥

भागवतमनार्षमिति वदन्तः प्रष्टव्याः कथमनार्षत्वमिति, ग्रन्थे व्यासनामदर्शनात् । यो हि ग्रन्थं कृत्वाऽन्यस्य नाम लिखति सो हि प्रीत्या, यथा विद्यारण्यैर्वेदभाष्ये माधवनाम लिखितम् । एवं धनादिलोभाद्वा । यथा बोपदेवेन हेमाद्रेर्नाम्ना । अत्र च व्यासनामलेखने ग्रन्थकर्तुः किं कारणम् । नापि धनादिलोभो नापि प्रीत्यतिशयः । किञ्च, यस्य स्वतः शक्तिर्नास्ति स धनादि दत्वाऽन्येन ग्रन्थं कारयति, नैतद्व्यासस्य युज्यते । किञ्च, ग्रन्थकरणं यशोर्थं लोभार्थं वा पण्डितस्य, व्यासनामलिखने तूभयं न सम्भवति । यदि ग्रन्थकर्तुर्नाम्नि सत्यपि सन्देहः स्यात्तर्हि महाभाष्ये पतञ्जलिकृतत्वे तर्कादौ गौतमकृतत्वे शारीरकादौ शङ्कराचार्यकृतौ च सन्देहो दुर्वारः ।

किञ्च, माधवेन विजयध्वजेन भागवते टीका कृता । तत्र तावदष्टौ टीका अवलोक्येत्युक्तम् । हनुमट्टीका शङ्कराचार्यटीका चेत्याद्युक्तम् । तत्कथं सङ्गच्छताम् । बोपदेवस्य पञ्चशती सम्वत्सराणां व्यतीता, शङ्कराचार्याणां सप्तदशशती व्यतिक्रान्ता । आचार्यादिटीका कुतो न प्रवर्तत इति चेत् । कठिनत्वादधिकार्थभावात्क्वचि छुरिकावत् । किञ्च, आचार्यैर्गोविन्दाष्टके मृत्स्नामत्सीहेति यशोदेत्याद्युक्तम्, मृद्भक्षणस्य भागवतादन्यत्रादर्शनात् ।

किञ्च, "अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः ।" इति वचनादपि व्यासकृतत्वं निश्चीयते । नच ब्रह्मवैवर्तेऽष्टादशपुराणमेव गणितमिति वाच्यम् । तत्रोपपुराणमध्ये देवीपुराणस्य पृथग्गणितत्वात् ।

किञ्च, मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे भागवतस्य लक्षणमुक्तम् । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः इत्यादिना । अम्बरीषशुकप्रोक्तमिति पद्मपुराणे । नचैतद्देवीपुराणं सम्भवति । अप्पयदीक्षितैः शिवतत्त्वविवेकादौ सम्मतित्वेन भागवतं स्वीकृतम् । मधुसूदनसरस्वतीभिर्भक्तिरसायने भागवतं व्याख्यातम् । विद्यमानैः पूर्णेन्द्रमहेन्द्रादिसरस्वतीभिर्भागवतं स्तूयते । भट्टोजिदीक्षितैर्भागवतं स्वीकृतम् । तदपेक्षया कोऽयमधिको पण्डितो यो निन्देद्भागवतम् ।

वाममार्गगाः भागवतं दूषयन्ति । "विरान्ध शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासव"मित्यादिना वाममार्गस्य भागवते निन्दितत्वात् ।

किञ्च, वाममार्गगा विष्णुमपि निन्दन्ति, "विष्णोर्नाम न गृह्णीयात् स्वप्नेपुऽस्वंदष्टम्" इत्यादिना । वेदमपि निन्दन्ति—

"त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभाण्डनिशाचरा" इति वदन्तः मांसाशिनो भागवतं निन्दन्ति—

"न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मवित्"इत्यादिना मांसभक्षणस्य भागवते निषिद्धत्वात्।

द्वैतवादिनोऽपि भागवतं द्विषन्ति—"भयं द्वितीयाभिनिवेशितः स्यादि"त्यादिना द्वैतदर्शनस्य भागवते निन्दितत्वात्।

किञ्च, ते वेदमपि द्विषन्ति—वेदे ईश्वरो निर्गुण उक्तस्ते सगुणं वदन्ति। वेदे जीवेश्वरयोरैक्यमुक्तम्, ते तु पारमार्थिकं भेदं वदन्ति। वेदे आकाशो मनश्च जायत इत्युक्तम्। ते तु अनाद्यनन्तं वदन्ति। वेदे तु मायया जगदुत्पन्नमित्युक्तम्, ते तु परमाणून्वदन्ति। इत्यादिवेदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्, पाखण्डविशेषा एव ते, पालनाच्च त्रयीधर्मो या शब्देनेह कथ्यते, तं खण्डयन्ति, ते यस्मात्पाखण्डास्तेन ते स्मृता इति पाखण्डलक्षणस्य तेषु सत्त्वात्।

किञ्च, माधवसरस्वतीसमये केनचित्पण्डितेन भागवतमप्रमाणमित्युक्तम्। तदा स्वामिभिरुक्तम्। अयं जारजो भविष्यतीति विचारणीम्। तदा पण्डितैर्विचारिते स गोलक इति निश्चितम्।

किञ्च, बोपदेवकृतग्रन्थगणनायां त्रयो ग्रन्था उक्ताः, परमहंसप्रियाख्यटीका, फलाख्यग्रन्थः, हरिलीलाख्यश्च। यदि भागवतमपि तत्कृतं भवेत्तर्हि चत्वार इति वक्तव्ये त्रय इति कथमुक्तम्? वैषम्ये न बीजं पश्यामः। भागवते व्यासनाम लिखितं त्रिषु स्वनामेति।

यत्तु, निबन्धेषु भागवतसम्मतिर्नास्तीत्युक्तम्। अत्रोच्यते। निबन्धेषु श्राद्धोपवासादिसकामधर्मनिरूपणं क्रियते। भागवते तु श्राद्धादिनिरूपणं नास्ति।

यत्तु, व्यासकृतपुराणान्तरस्थश्लोकानुपूर्वीसादृश्यं भागवतश्लोकेषु न दृश्यते इत्युक्तम्। अत्राप्युच्यते। धर्मशास्त्रेतिहासाद्यनन्तरं व्युत्पन्नदशायां परमप्रेम्णा भागवतं कृतम्। अतः, तेषु पुराणान्तरवैलक्षण्यमनुमीयते। यथा शङ्कराचार्यकृतषोडशभाष्येष्वन्यभाष्यसादृश्यं शारीरिकभाष्ये न दृश्यते, तत्किं शङ्कराचार्यकृतं न भवति? तथा भागवतमपि।

किञ्च, कर्मस्वनादराच्छीलभावान्न तत्र सौष्ठवम्।

अथ भागवतं नामान्यदिति न शङ्कनीयमिति श्रीधरस्वामिवचनाच्छङ्का प्रागस्तीति गम्यते। अन्यथा न शङ्कनीयमिति किमर्थमिति चेत्, उच्यते, मीमांसकवैशेषिकादिभिर्वेदप्रामाण्यं साधितमिति प्राग्वेदाप्रामाण्यशङ्का स्थिता इति न स्वीक्रियते यथा, तथात्रापि स्वीकार्यम्। अथास्तिकानां वेदाप्रामाण्यशङ्काभावेऽपि नास्तिकानां सा स्थितेति समः समाधिः। यथा च मन्वादिधर्मशास्त्रेऽपि चौर्यहिंसादिनिषेधात्, प्राक् तदनुष्ठानं स्थितमिति न स्वीक्रियते। तथा प्रकृतेऽपि।

अथ विधिना चौर्याद्यनुष्ठानाभावेऽपि रागप्राप्तं तदासीदिति, तर्ह्यत्रापि द्वेषतस्तदाशङ्कनं स्थितमिति समं समाधानम्। वस्तुतः श्रीधरस्वामिनां नायमाशयः प्राक् शङ्का स्थितेति। किन्त्वन्य एव। तथाहि। सर्गादीनि दशलक्षणानि यत्रोक्तानि तद्भागवतमिति स्थिते द्वितीयस्कन्धस्य भागवतत्वमस्तु। दशानामपि लक्षणानां सङ्क्षेपेणोक्तत्वात्तृतीयादीनामप्यस्तु सर्गाद्येकैकस्योक्तत्वात्। प्रथमस्कन्धस्य तु न कथमपि भागवतत्वम्। एकस्यापि लक्षणस्यानुक्तत्वादिति प्रथमस्कन्धो न भागवतमिति शङ्कते कश्चित्, तत्, स्वामिभिर्निराक्रियते। अन्यत्प्रथमातिरिक्तं

भागवतमिति, कुत इत्याकाङ्क्षायामत एव उक्त लक्षणवशादेव। अष्टादशसहस्रत्वद्वादशस्कन्धसम्मितत्वगायत्रीसमारम्भादीनां प्रथमेन विनाऽसम्भवात्। उपोद्घातत्वेनाधिकारिनिरूपणेन प्रथमस्यापि भागवतत्वमस्ति। यथा "अशोच्या नन्वशोचस्त्वमि"त्यारभ्य भगवद्गीतात्वेऽपि, ततः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्योपोद्घातत्वेन गीतात्वम्। तथा प्रथमस्यापि। "अव्यक्तं व्यक्ति"मापन्नमिति। "सद्देश्वरात् सतोऽवमन्यन्ते हरिप्रियान्बला" इति वचनाद्भगवतोऽपि निन्दकानां भागवतनिन्दने कोऽतिभारः। "न वेद यो यस्य गुणप्रकर्षं स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम्। वने किराता करिकुम्भजातां मुक्तां परित्यज्य बिभर्ति गुञ्जामि"ति न्यायेन भगवतो भागवतस्य च निन्दकस्योक्तेषु चतुर्ष्वन्तर्भावो बोध्यः। इदानीन्तनाः कवयः स्वल्पमपि भाषाकवित्वं कृत्वा तत्र स्वनाम निक्षपन्ति। अयं तु अष्टादशसाहस्रीं कृत्वा लोभादिना विनापि व्यासनाम निक्षिपन्न भ्रान्तः स्यात्। "नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तत" इति न्यायात्।

किञ्च, निबन्धकारैरष्टादशपुराणानां च मध्ये यस्यैव नाम न लिखितं तस्यैवाप्रमाण्यं स्यात्। शङ्कराचार्यैर्वेदस्य बहूनां शाखानां मध्ये यस्या नाम न लिखितं तस्या अप्रमाण्यं स्यात्। भगवत्या इदमिति व्युत्पत्तिबलेन देवीपुराणं भागवतं यदुच्यते। तर्हि गच्छतीति गौः इति व्युत्पत्तिबलेन खरोष्ट्रादेरपि गोत्वं स्यात्। मनोरपत्यं मनुष्य इति व्युत्पत्त्याऽश्वसूकरादेरपि मनुष्यत्वं स्यात्।

अथ तत्र सास्नादिमत्त्वादिना लक्षणेन व्यवस्था यदि, तर्ह्यत्रापि, अष्टादशसहस्रादिलक्षणेन व्यवस्था बोद्धव्या।

ननु "यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यलोकेषु गीयते। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते॥" इति वचनात्स्वर्गप्राप्त्यर्थं व्यासनामनिक्षेपेण भागवतनिर्माणं केनचित्कृतमिति किं न स्यात्? मैवम्; कीर्तिप्रचारोहितादुक्तश्लोकात्स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वेनावगम्यते। कीर्तिश्च व्यासनामनिक्षेपाद्व्यासस्यैव। नतु ग्रन्थकारस्यानार्षत्वमभ्युपेत्य। ब्रूतेऽयं ग्रन्थो वेदेन विरुद्धार्थस्य प्रतिपादकोऽविरुद्धार्थस्य वा। आद्येऽस्यार्षत्वेऽप्यप्रामाण्यमेव स्यात्। बृहस्पतिप्रणीतचार्वाकशास्त्रवत्। अन्त्येऽनार्षत्वेऽपि वेदमूलकत्वेन स्मृतिवदस्य प्रामाण्यमेव। स्मृतीनां प्रामाण्यं हि वेदमूलकत्वेन, न तु ऋषिप्रणीतत्वेन।

अन्यथा कणादप्रणीतशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं स्यात्। तस्याप्रामाण्यं याभट्टसङ्गृहीतपराशरापुपपुराणे विस्तरेण प्रपञ्चितम्। अत एव माधवरामचन्द्राचार्यप्रणीतकालनिर्णयादेः प्रामाण्यम्। वाग्भट्टसङ्गृहीतवैद्यकस्यापि चरकाद्यविरोधात्प्रामाण्यम्। न तु स्मृतीनां ऋषिप्रणीतत्वे सति वेदाविरुद्धार्थकत्वेन प्रामाण्यमिति चेत्, न; लाघवेन वेदाविरुद्धार्थकत्वेन तत्प्रामाण्यस्योचितत्वात्॥

॥ इति श्रीरामाश्रमविरचिता दुर्जनमुखचपेटिका समाप्ता॥

इतोऽपि निवेदयतां सकृच्चक्षुः

परमपुरुषार्थरूपस्य निगमकल्पतरोः फलं श्रीभागवतस्य सरसरसा-

स्वादचतुरैः कथमास्वाद्यते ? प्रकारत्रयेणेतिः—

तत्र

(१) परमपुरुषार्थप्रतिपादिका—

वृत्रासुरचतुःश्लोकी—

सा हि पण्डितपुरन्दराणां गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमानां प्रकाशेन समलङ्कृता—देवर्षिश्रीरमानाथ-
शास्त्रिकृतव्रजभाषया च समुपबृंहिता-चतुर्भिरेवाणकैर्लभ्यते ।

(२) भगवता कपिलेन मात्रे देवहूत्या उपदिष्टः साङ्ख्ययोगात्मकस्तृतीयस्कन्धः—
तदर्थश्च श्रीमदाचार्यचरणप्रोक्तेन निबन्धेन विना दुर्बोध एव अतः

तृतीयस्कन्धार्थः—

भागवतार्थनिबन्धान्तर्गतः, आचार्यचरणाना प्रकाशेन कल्याणरायाणां टिप्पण्या च समेतः ।
अयं हि अष्टभिरेवाणकैः प्राप्यते ।

(३) श्रीमद्भागवतस्य प्रत्यध्यायतात्पर्यं, तस्य हि शास्त्रार्थविषयसप्तकेन च समन्वयः
कुत्र प्रदर्शितः ?

सच गोकुलरायभट्टकृते

निबन्धान्तर्गते—भागवताध्यायार्थ एव ।

सोऽपि नवभिराणकैः क्रेय ।

एतेषां च प्राप्तिस्थानं ज्ञायते नु भवता ?—

"शेठ नारायणदास तथा जेठानन्द आसनमल्ल चेरिटी ट्रस्ट ऑफिस,

२२६, कालबादेवीरोड, मुंबई २."